Isaac Deutscher

Den förvisade profeten

Engelskt original: *The prophet outcast: Trotsky: 1929-1940.* London 1963
Svensk översättning: Mario Grut
Första svenska upplagan 1972
Publicerat med tillstånd av *Bokförlaget Röda Rummet*

Innehåll

Förord 1
1. På prinsarnas öar 5
2. Förnuft och oförnuft 77
3. Revolutionären som historiker 128
4. ‘En folkfiende’ 150
5. Den ‘avgrundsmörka natten’ 206
Efterord: Seger i nederlaget 293
Bibliografi 300

Förord

Föreliggande volym avslutar min trilogi om Trotskij och skildrar den katastrofala upplösningen på hans drama. I slutet av tragedier brukar vanligtvis hjältarna mindre handla än vara objekt för andras handlingar. Men Trotskij förblev till slutet Stalins aktive och kämpande motpart, den ende som öppet kritiserade honom. Under alla dessa tolv år, från 1929 till 1940, kunde i Sovjetunionen ingen röst höjas mot Stalin och inga ekon höras av de förr så häftiga striderna, utom i de ynkliga skuldbekännelser som många av Stalins motståndare tvingades till. Följaktligen tycktes Trotskij stå helt ensam mot Stalins envälde. Det var som om en stor historisk konflikt pressats samman till en kontrovers och en strid mellan två personer. Författaren har varit tvungen att visa hur detta gått till och att tränga in i de komplicerade omständigheter och samband som tillät Stalin 'kråma sig i hjältekostymering' och samtidigt gjorde Trotskij till symbol och talesman för oppositionen mot stalinismen.

Jag har därför varit tvungen att skildra inte endast Trotskijs liv utan även tidens stora politiska och sociala händelser: industrialiseringens och kollektiviseringens omvälvningar i Sovjetunionen och de stora utrensningarna, de tyska och europeiska arbetarrörelsernas sammanbrott under trycket från nazismen, andra världskrigets utbrott. Var och en av dessa händelser kom att påverka hans öde och i var och en tog han parti mot Stalin. Jag har varit tvungen att granska tidens viktigare kontroverser, ty i Trotskijs liv är de ideologiska debatterna lika viktiga som stridsscenerna i Shakespeares tragedier: de avslöjar huvudpersonens karaktär, medan han går vidare mot katastrofen.

I högre grad än tidigare sysslar jag i denna volym med Trotskijs privatliv och med det öde som drabbade hans familj. Läsarna kommer oupphörligen att tvingas vända sitt intresse från det politiska skeendet till det som i dagligt tal kallas 'de mänskliga relationerna' (som om det offentliga livets göromål inte var de mänskligaste av alla våra sysselsättningar; som om politik inte var ett i högsta grad mänskligt arbete). I detta skede är Trotskijs familjeliv oskiljaktigt från hans politiska öde: det lägger en ny dimension till hans kamp och ett mörkt djup till hans drama. Den sällsamma och gripande historien berättas här för första gången på grundval av Trotskijs personliga korrespondens med hustrun och barnen, en korrespondens som jag haft privilegiet att utan inskränkningar ta del av. (För detta står jag i tacksamhetsskuld till Natalja Sedova, som två år före sin död bad Harvard-universitetets bibliotekarier ge mig tillträde till den s.k. förseglade delen av hennes mans arkiv, den del som enligt hans testamente inte får öppnas förrän 1980.)

*

Jag skulle vilja ge en kort kommentar till det politiska sammanhang i vilket denna biografi tillkommit. När jag började skriva på den, i slutet av 1949, firade det officiella Moskva Stalins 70-årsdag med ett kryperi, som nutidens historia aldrig upplevt maken till, och Trotskijs namn tycktes för evigt utplånat under ett lager av förakt och glömska. Jag hade publicerat *Den väpnade profeten* och var i färd med att slutföra det första utkastet till vad som nu är *Den avväpnade profeten* och *Den förvisade profeten*, när följderna av tjugonde partikongressen i Moskva, oktoberoroligheterna i Polen och striderna i Ungern 1956 tvingade mig att avbryta arbetet och helt ägna mig åt den aktuella politiken. I Budapest hade upproriska folkmassor krossat statyer av Stalin och i Moskva fortsatte samtidigt avglorifieringen av idolen med en förstulenhet som tydde på att ledarskiktet betraktade den som sin egen familjehemlighet. 'Vi kan inte låta denna angelägenhet lämna partiet, i synnerhet inte till pressens förmån', sade Chrusjtjov vid tjugonde partikongressen. 'Vi bör inte tvätta vår smutstvätt inför ögonen (på våra fiender).' 'Smutstvätten kan inte längre tvättas bakom ryggen på det ryska folket', kommenterade jag vid det tillfället. 'Arbetet måste nu utföras i dess åsyn och i fullt dagsljus. Det är trots allt folkets svett och blod som sölat "smutstvätten". Och arbetet med att tvätta

den, som kommer att ta lång tid, skall kanske en gång slutföras av andra händer än de, som började det – yngre och renare händer.'

Den förvisade profeten utkommer vid en tidpunkt, när en del 'smutstvätt' redan tvättats offentligt och när Stalins balsamerade kropp tagits bort från mausoleet på Röda Torget. En klarsynt västerländsk politisk tecknare kommenterade sistnämnda händelse med en teckning av mausoleet, där Trotskij sågs ligga i den just utrymda kryptan, vid sidan av Lenin. Tecknaren gav uttryck åt en åsikt som antagligen delades av många i Sovjetunionen (även om man kan hoppas att 'rehabilitering' av Trotskij, när den kommer, genomförs utan inslag av kult, ritual och primitiv magi). Under tiden fortsätter Chrusjtjov och hans vänner att vidlivhålla Stalins förkastelsedom över Trotskij, och i striden mellan Chrusjtjov och Mao Tse-tung anklagar båda sidorna varandra för trotskism, som om båda ville ge åtminstone negativa bevis på livskraften hos de problem som härrör från Trotskij och hans idéer.

Alla dessa händelser har gjort mig än mer övertygad om det aktuella och det historiskt betydelsefulla i mitt arbete. Men – detta sagt till somliga av mina kritiker – de har inte i nämnvärd grad förändrat varken mitt sätt att närma mig ämnet eller min uppläggning av arbetet. Det är sant att biografin vuxit ut över alla ursprungligen planerade breddar: jag har skrivit tre volymer i stället för en eller två. Men jag har gjort det för att jag enbart, och först motvilligt, följt den litterära logiken i arbetet och logiken i min forskning, som oväntat växte i omfång och djup. Det biografiska materialet tycktes under mina händer sträva efter sina egna former och proportioner och de tvingade på mig sina krav. (Jag vet att det jag säger inte ursäktar mig hos en av mina kritiker, en brittisk f.d. Moskvaambassadör, som säger att han 'alltid ansett att ryska revolutionen aldrig ägt rum' och som därför undrar, varför jag ägnar så stort utrymme åt en så overklig händelse.) Vad gäller mitt politiska närmande till Trotskij, har det inte förändrats. 1952 avslutade jag trilogins första del med ett kapitel som rubricerades 'Segerns nederlag' och som skildrade Trotskij på höjden av sin makt. I förordet till samma volym sade jag, att när jag närmade mig slutet på hans livsberättelse, skulle jag ta upp 'frågan om det inte fanns ett starkt inslag av seger i hans nederlag'. Just den frågan diskuteras på slutsidorna i *Den förvisade profeten*, i ett efterord rubricerat 'Seger i nederlaget'.

En not om källor och referenser

Denna volym är i högre grad än tidigare volymer baserad på Trotskij-arkivets material, i synnerhet korrespondensen mellan Trotskij och hans familjemedlemmar. När jag hänvisar till arkivet i allmänhet, avser jag den öppna del av arkivet, som är tillgänglig för forskare på Harvard-universitetets Houghton-bibliotek. När jag använder mig av material från arkivets 'förseglade' del, hänvisar jag till 'slutna delen'. En allmän beskrivning av 'öppna delen' finns i bibliografin till *Den väpnade profeten*. 'Slutna delen' beskrivs i bibliografin i denna volym.

Flertalet av 'slutna delens' 20 000 dokument består av Trotskijs politiska brev till anhängare och vänner. Han bestämde att denna del skulle förseglas, ty när han sommaren 1940 överförde sina papper till Harvard-universitetet, stod nästan hela Europa under nazistisk eller stalinistisk överhöghet och framtiden var osäker för många utomeuropeiska länder och därför ansåg han sig böra skydda sina korrespondenter. Men det politiska innehållet i denna korrespondens rymde inget, eller mycket litet, som var av konfidentiell eller privat natur. Tvärtom var det mig välbekant sedan 1930-talet – jag skall strax förklara hur – och vid omläsningen av det 1959 fann jag inte mycket i det som överraskade eller förvånade mig. Å andra sidan har Trotskijs familjekorrespondens, och t.o.m. hans hushållsanteckningar som också finns i 'slutna delen', avslöjat personliga erfarenheter och känslor som i hög grad berikat min bild av hans personlighet.

Somliga, som kritiserat mina tidigare volymer, har klagat över att mina hänvisningar till arkivet inte är nog detaljerade. Jag kan endast påminna om, att var gång jag citerar ett doku-

ment från arkivet, meddelar jag, antingen i grundtexten eller i en fotnot, vem som skrivit dokumentet, när det skrevs och till vem det adresserades. Mer än det behöver ingen forskare veta. Noggrannare anteckningar skulle kanske givit ökad tyngd åt 'den vetenskapliga apparaten' men knappast varit till någon större nytta för läsaren i allmänhet, som inte har tillgång till Trotskij-arkivet, eller för forskaren, som med givna hänvisningar lätt kan finna varje dokument jag refererar till. Sedan jag färdigställt mina tidigare volymer, har dessutom arkivet omorganiserats på ett sådant sätt, att alla tidigare eventuellt detaljerade noteringar nu skulle varit värdelösa (jag kunde t.ex. skrivit att dokument X eller Y finns i sektion B, mapp 17, men sedan dess har kanske sektion A, B och C upphört att finnas till!). Materialet har nu organiserats i enkel kronologisk ordning och eftersom jag vanligtvis daterar alla dokument, som jag citerar ur, bör forskare kunna finna dem genom en hastig kollationering med det utmärkta index i två volymer som Houghton-biblioteket har till arkivet.

En eller två kritiker har undrat om arkivet är tillförlitligt och om inte Trotskij eller hans medhjälpare 'förfalskat dokument'. Enligt min åsikt kan arkivets tillförlitlighet på ett ovedersägligt sätt bekräftas med hjälp av interna bevis, dubbla referenser till andra källor och det faktum att arkivet förser både Trotskijs kritiker och hans försvarare med allt det material de vill ha. Trotskij nedlät sig aldrig till att förfalska eller förvanska dokument. Och vad gäller hans efterföljare, har de, antingen av brist på intresse eller beroende på att de haft annat att göra, knappt öppnat mästarens arkiv en enda gång. 1950 var min fru och jag de första forskare som arbetade med Trotskijs papper sedan han lämnat dem till Harvard.

Min beskrivning av idéklimatet och av de partier, grupper och individer, som deltog i 1930-talets inre kommunistiska stridigheter, bygger på bl.a. erfarenheter från min tid som talesman för en antistalinistisk kommunism i Polen. Gruppen, som jag samarbetade med, stod i nära förbindelse med Trotskij. Hans internationella sekretariat sände oss mängder av ibland konfidentiella dokument, cirkulärskrivelser, kopior av Trotskijs brev etc. Som författare och debattör var jag hårt engagerad i nästan alla kontroverser som beskrivs i denna volym. Under debatternas gång var jag tvungen att sätta mig in i en enorm mängd politisk litteratur och läsa stalinistiska, socialdemokratiska, trotskistiska, brandleristiska och andra pamfletter, böcker, tidskrifter och flygblad från många länder. Naturligt nog hade jag endast tillgång till en liten del av den litteraturen, när jag skrev min bok, men delen var stor nog för att jag skulle kunna kontrollera och verifiera mina intryck och data och citat. Min bibliografi och mina fotnoter gör därför inte anspråk på att referera till hela litteraturen i ämnet.

Lyckligtvis har jag kunnat komplettera det material, som hämtats från arkivet (och från publicerade källor), med informationer från Trotskijs änka, från Alfred och Marguerite Rosmer, som var nära vänner till Trotskij under dennes år i exilen, från Jeanne Martin des Paillères, som sänt mig brev och artiklar av Trotskijs äldste son Leo (Ljova) Sedov, från Pierre Frank, Trotskijs sekreterare under Prinkipo-perioden, från Joseph Hansen, sekreterare och livvakt i Coyoacán och dessutom vittne till Trotskijs sista dagar och timmar, och från många andra som vid ett eller annat tillfälle stod Trotskij nära. (Av ovannämnda avled Natalja Sedova, Marguerite Rosmer och Jeanne Martin innan föreliggande volym var färdigskriven.)

Jag står dessutom i tacksamhetsskuld till personer utanför kretsen av Trotskijs familjemedlemmar och närstående, till Konrad Knudsen med fru, som var Trotskijs värdar i Norge, till Helge Krog och till N. K. Dahl med fru, som givit mig många upplysningar och levande beskrivningar av omständigheterna kring Trotskijs internering i och deportering från Norge. Jag har intervjuat Trygve Lie, som i egenskap av justitieminister var ansvarig för Trotskijs såväl inresa i Norge som internering i landet, men efter att utförligt och utan hämningar ha talat med mig bad Lie mig undvika att citera honom och sade att han inte var säker på att hans hågkomster var exakta och att han dessutom skrivit kontrakt med en amerikansk förläggare som förbjudit honom att ge detta slag av information någon annanstans än i sin självbiografi.

Lie hade dock vänligheten att sända mig en kopia på den officiella rapport, om fallet Trotskij, som han i början av 1937 förelade det norska stortinget. Jag har också haft förmånen att få intervjua professor H. Koht, Norges utrikesminister vid tiden för Trotskijs uppehåll i landet, som var mycket angelägen om att så detaljerat som möjligt framlägga fakta i målet.

Under mitt arbete med ett annat kapitel i Trotskijs liv uppsökte jag John Dewey, som gav mig en upplysande skildring av den mexikanska moträttegången och som talade öppet om det intryck Trotskij gjorde på honom, och jag står även i tacksamhetsskuld till doktor S. Ratner, Deweys vän och sekreterare, som gav mig värdefulla informationer om de omständigheter, under vilka den gamle amerikanske filosofen beslöt sig för att presidera vid moträttegången. Bland andra sagesmän vill jag nämna Joseph Berger, som en gång var medlem av Kominterns Moskva-byrå och som sedan dess tillbragt nästan tjugofem år i Stalins koncentrationsläger – Berger har berättat för mig om sitt möte 1937 med Trotskijs yngre son Sergej Sedov i Butirki-fängelset i Moskva.

Tack är jag även skyldig Harvard-universitetets fakultet för ryska studier och i synnerhet professorerna M. Fainsod och M. D. Shulman, som givit mig betydande hjälp, samt doktor R. A. Brower, rektor på Adams House, och hans hustru, som båda visade mig stor gästfrihet under mitt studium 1959 av Trotskij-arkivets slutna del. Även professor William Jackson och fröken C. E. Jakeman på Houghton-biblioteket, som med oändligt tålamod varit mig be-hjälpliga, och fru Elena Zarudnaja-Levin, som hjälpte mig att läsa några av dokumenten i arkivet, är jag stor tack skyldig.

John Bell, Dan M. Davin och Donald Tyerman har läst mina manuskript och korrektur, kritiserat dem och föreslagit förbättringar, för vilket jag är tacksam.

Min hustru har inte endast som osviklig assistent och kritiker bidragit till denna volym. Under åren som gått sedan 1950, när vi första gången gick igenom Trotskij-arkivet, har hon levt sig in i detta tragiska drama och hennes känsliga sympati för dess aktörer har utan tvekan hjälpt mig att beskriva deras personligheter och berätta om deras öden.

I D.

1. På prinsarnas öar

Omständigheterna kring Trotskijs förvisning från Ryssland gav en föraning om åren som skulle komma. Sättet, han deporterades på, var onaturligt och brutalt. Stalin hade fördröjt förvisningen i veckor, medan Trotskij bombarderat politbyrån med protester mot olagligheten i beslutet. Det verkade som om Stalin fortfarande inte bestämt sig, eller som om han fortfarande befann sig i konsultationer med politbyrån. Men plötsligt tog katt-och-råtta-leken slut: natten till den 10 februari 1929 forslades Trotskij, hans hustru och hans äldste son skyndsamt till Odessas hamn och sattes på en båt, *Iljitj*, som genast avseglade. Hans eskort och hamnmyndigheterna hade strikta order som, trots den sena timmen, de hårda vindarna och de olägliga isförhållandena, omedelbart skulle verkställas. Nu var Stalin inte beredd att acceptera ens den minsta försening. *Iljitj* (och isbrytaren som gick före henne) hade rekvirerats speciellt för detta uppdrag. Förutom Trotskij med familj och två GPU-officerare hade hon inga passagerare och ingen last. Stalin kunde äntligen ställa politbyrån inför fullbordat faktum. På detta sätt eliminerade han all tvekan och förhindrade ett upprepande av det slags scener som utspelats första gången han uppmanat politbyrån att auktorisera förvisningen, då Bucharin protesterat, vridit sina händer och gråtit under sammanträdet för att därefter, samman med Rykov och Tomskij, rösta mot förslaget.[1]

Förvisningen genomfördes i största hemlighet. Beslutet offentliggjordes inte förrän efter det verkställts. Stalin var fortfarande rädd för bråk. De trupper, som samlats i hamnen, var där för att förhindra protestdemonstrationer och massavsked i stil med dem oppositionen organiserat ett år tidigare, i samband med Trotskijs deportation från Moskva.[2] Denna gång skulle det inte finnas några vittnen och inga ögonvittnesskildringar. Trotskij skulle inte tillåtas resa samman med en mängd passagerare, inför vilkas blickar han kunde tänkas göra passivt motstånd. Till och med besättningen uppmanades att hålla sig till sina avdelningar och undvika allt samröre med de ombordvarande. En nervös mystik omgav resan. Stalin ville fortfarande inte påta sig hela ansvaret. Han väntade för att se om den utländska kommunistopinionen skulle bli upprörd. Han visste inte om utvecklingen en dag skulle tvinga honom att återkalla sin motståndare. Han lade sig vinn om att genomföra förvisningen på ett så tvetydigt sätt att den skulle kunna bortförklaras, om det skulle visa sig nödvändigt, eller till och med helt förnekas – ty några få dagar senare antydde utländska kommunisttidningar, att Trotskij rest till Turkiet på officiellt eller halvofficiellt uppdrag, eller att han med ett stort följe rest dit på eget bevåg.[3]

Så befann sig Trotskij plötsligt på ett grått och nästan tomt fartyg på väg genom stormbyar mot en öde horisont. Inte ens efter ett år i Alma Ata fann han något försonande i det tomrum som nu omgav honom och som tycktes än mer hotfullt genom den påtagliga närvaron av de två GPU-officerarna. Vad betydde tomrummet? Vad skulle det föra med sig? Vid hans sida fanns endast Natalja och Ljova och i deras ögon kunde han läsa samma fråga. För att slippa vindarna och tomheten gick de ned i sina hytter och stannade där under resten av resan. Tomheten tycktes förfölja dem. Vad innebar den? Hur skulle resan sluta?

Trotskij var beredd på det värsta. Han trodde inte Stalin skulle nöja sig med att landsätta honom på Svarta Havets sydkust och sedan låta honom löpa. Han misstänkte att Stalin och Kemal Pascha, Turkiets diktatoriske president, var i maskopi mot honom och att Kemals polis skulle gripa honom på båten och antingen internera honom eller svekfullt utlämna honom till de hämndlystna vita emigranter som samlats i Konstantinopel. Det sätt, varpå GPU dittills lurat honom, stärkte hans misstankar. Han hade vid ett flertal tillfällen uppmanat polisen att

---

[1] Se *Den avväpnade profeten* s. 332-34 [] sidhänvisning gäller trycka boken]. Rykov var fortfarande ordförande för folkkommissariernas råd, alltså sovjetisk premiärminister efter Lenin.
[2] Op.cit., s. 278.
[3] *Humanité*, februari 1929.

frige Sermuks och Posnanskij, hans två hängivna sekreterare och livvakter, och låta dem följa honom på resan, och GPU hade ständigt lovat att göra det och sedan brutit sitt löfte. Uppenbarligen var det bestämt att han skulle landsättas utan en vän till sitt försvar. Under resan försökte de medföljande officerarna lugna honom: Sermuks och Posnanskij skulle sluta sig till sällskapet i Konstantinopel, sade de, och under tiden påtog sig GPU ansvaret för hans säkerhet. 'Ni har lurat mig en gång', sade han, 'och ni kommer att lura mig igen.'[4]

Förvirrad och ångestfull talade han med sin hustru och sin son om den förra sjöresa de gjort samman, i mars 1917, när de släppts fria från den brittiska interneringen i Kanada och seglat till Ryssland på en norsk båt. 'Vår familj var densamma då', skriver Trotskij i sin självbiografi (även om Sergej, hans yngre son som medföljt 1917, inte var med på *Iljitj*), 'men vi var tolv år yngre.' Viktigare än denna åldersskillnad var kontrasten mellan omständigheterna då och nu, men dem kommenterar Trotskij inte. 1917 hade revolutionen hemkallat honom till Ryssland för de stora strider som väntade. Nu deporterades han från Ryssland av en regering som styrde i revolutionens namn. 1917 hade han, varje dag hela interneringsmånaden, talat till mängder av taggtrådsomgärdade tyska matroser och krigsfångar om Karl Liebknechts kamp i den tyska riksdagen, i fängelset och i skyttegravarna mot kejsaren och imperialistkriget och han hade väckt deras entusiasm för socialismen. När han frigivits, hade matroserna burit honom på sina axlar till lägergrindarna, hyllat honom och sjungit Internationalen.[5] Nu fanns bara tomhet och stormbyar kring honom. Tio år hade gått sedan Spartacus-förbundet krossats och Liebknecht mördats och Trotskij själv hade mer än en gång haft anledning att undra, om inte även han gick 'Liebknechts undergång' till mötes. En mindre incident gjorde kontrasten än mer grotesk. När *Iljitj* seglade in i Bosporen fick han av en av GPU-officerarna en summa på 1 500 dollar, ett bidrag från sovjetregeringen till dess förre krigskommissarie, 'som bosättningshjälp i utlandet'. Trotskij såg Stalins hånfulla leende för sig, men eftersom han saknade kontanta medel, svalde han förtreten och tog emot pengarna. Detta var den sista lön han skulle motta från den stat han varit med om att grunda.

Trotskij skulle inte varit sig lik, om han inte grubblat över dessa melankoliska händelser. Hur framtiden än skulle te sig, var han besluten att möta den stående och stridande. Han tänkte inte låta sig upplösas i tomma intet. Bortom den stormiga horisonten fanns nya och outforskade nejder av kamp och hopp – ett förflutet att leva upp till och en framtid i vilken gårdagen och nuet skulle leva vidare. Han tyckte sig inte ha något gemensamt med de personer, om vilka Hegel säger, att när deras 'historiska mission' en gång är fullgjord, är de uttömda och 'blåser bort som tomma skal'.[6] Han tänkte kämpa sig ut ur det tomrum som Stalin och omständigheterna stängt in honom i. För ögonblicket kunde han endast notera sin definitiva protest mot förvisningen. Innan resan var över, gav han sina vakter ett meddelande till partiets centralkommitté och sovjeternas centralexekutiv. I meddelandet fördömde han Stalins och GPU:s 'konspiration' med Kemal Pascha och dennes 'nationalfascistiska' polis och förklarade för sina fiender, att den dag skulle komma när de skulle ställas till svars för 'denna förrädiska och skamliga gärning'. När sedan *Iljitj* kastat ankar och turkiska gränsvakter kommit ombord, räckte han dem en formell protest adresserad till Kemal. Vrede och ironi bröt igenom hans återhållsamma officiella ton: 'Vid Konstantinopels portar', skrev han, 'har jag äran meddela Eder, att det ej är av fri vilja som jag kommit till Turkiets kust – endast av tvång överskrider jag gränsen. Var vänlig mottag, herr president, min reserverade högaktning.'[7]

---

[4] Trotskijs meddelanden till centralkommittén, Kominterns exekutiv och 'Medborgare Fokin, befullmäktigt ombud för GPU', daterade 7-12 februari 1929. Trotskijarkivet; *Moja Zjizn* vol. II, s. 318. [sv. övers **Mitt liv**]
[5] *Den väpnade profeten*, s. 188.
[6] Hegel, *Philosophie der Weltgeschichte (Världshistoriens filosofi)*, s. 78.
[7] Trotskij-arkivet; *Moja Zjizn*, vol. II. s. 31.

Han väntade sig knappast att Kemal skulle reagera på protesten och han var medveten om, att hans fiender i Moskva inte skulle låta sig hindras av tanken, att de en dag skulle ställas till svars för vad de gjorde. Men även om det för ögonblicket föreföll lönlöst att åkalla historien för att rättfärdiga sig, kunde han inget annat göra än att åkalla den. Han var övertygad om att han talade inte endast för sig själv utan även för sina tystade, fängslade eller deporterade vänner och följeslagare och att det våld, som han var offer för, utövades mot bolsjevikpartiet i stort och mot revolutionen. Han visste att hans konflikt med Stalin skulle fortsätta att genljuda hela detta århundrade, oberoende av hans eget personliga öde. Ville Stalin undertrycka alla, som kunde tänkas protestera och vittna, tänkte Trotskij i detta förvisningens ögonblick träda fram och protestera och bära vittnesbörd.

*

Det, som följde på landstigningen, var nästan farsartat. Från kajen kördes Trotskij och hans familj direkt till sovjetkonsulatet i Konstantinopel. Trots att han stämplats som politisk fiende och kontrarevolutionär mottogs han med ärebetygelser värdiga ledaren av oktoberrevolutionen och skaparen av Röda Armén. En konsulatsflygel ställdes till hans disposition. Konsulatspersonalen, där några fanns som tjänat honom under inbördeskriget, tycktes göra allt för att få honom att känna sig som hemma. GPU-männen uppträdde som om de verkligen menade allvar med sitt löfte om att skydda hans liv. De gjorde allt han bad dem om. De gick ärenden. De följde Natalja och Ljova på stadsutflykter, medan han stannade på konsulatet. De hjälpte till med att lasta av och transportera de omfångsrika arkiv, som han fört med sig från Alma Ata, och de försökte inte ens kontrollera deras innehåll: dokumenten och protokollen som snart skulle bli hans politiska ammunition mot Stalin. Moskva tycktes fortfarande vilja skyla över förvisningen och göra den så lätt som möjligt för den kommunistiska opinionen att svälja. Det var inte för inte som Bucharin en gång talade om Stalins geniala graderings- och synkroniseringsförmåga. Stalins enastående duglighet, när det gällde att gradvis och steg för steg nå sina syften, visade sig även i situationer som denna.

Den visade sig också i sättet varpå han försäkrade sig om Kemal Paschas samarbete. Kort efter Trotskijs ankomst meddelade den turkiska regeringen, att den aldrig informerats om förvisningsbeslutet mot honom, att sovjetregeringen endast bett den utställa ett inresetillstånd ‘av hälsoskäl’ och att den turkiska regeringen, mån om vänskapliga relationer med grannen i norr, givit tillståndet utan att ha forskat närmare i saken. Men samtidigt fick Trotskij av Kemal Pascha, som ogärna ville framstå som Stalins medhjälpare, en försäkran om att ‘han självklart inte skulle interneras eller utsättas för någon form av våld på turkisk mark’, att han fritt kunde lämna landet när han ville eller bo kvar så länge han önskade och att han, om han valde att bo kvar, kunde räkna på turkiska regeringens oinskränkta gästfrihet och bemödanden om att garantera hans säkerhet.[8] Trots detta respektfulla sympatibevis var Trotskij övertygad om att Kemal var i maskopi med Stalin. Det var i varje fall omöjligt att förutse Kemals beteende, i den händelse Stalin skulle ställa ytterligare krav på honom – skulle han för en politisk flyktings skull utsätta sig för risken att råka i delo med ‘grannen i norr’?

Den oklara situation, som uppstod i och med att Trotskij slog sig ned på sovjetkonsulatet, kunde inte fortgå. Stalin väntade bara på ett skäl att förändra den och även för Trotskij var den outhärdlig. ‘Skyddad’ av GPU var han i verkligheten dess fånge och visste inte vilka han skulle frukta mest: de vita emigranterna utanför konsulatet eller vakterna på konsulatet. Han fick inte ens åtnjuta det privilegium som vanligen kommer landsflyktiga politiker till del: att få röra och yttra sig fritt. Han var mån om att framlägga sin sak, redogöra för de händelser som lett till hans förvisning, sätta sig i förbindelse med likasinnade i andra länder, göra upp

[8] Citerat ur ett brev som på Kemals order skrevs av Konstantinopels borgmästare till Trotskij den 18 februari 1929. Trotskij-arkivet (slutna delen).

nya handlingsplaner. På konsulatet kunde han inte i säkerhet göra något av allt detta. Dessutom var både han och hans hustru sjuka och till yttermera visso var han tvungen att försörja sig och det kunde han endast göra som författare. Han var tvungen att slå sig ned någonstans, kontakta förläggare och tidningar och börja arbeta.

Samma dag han kom till Turkiet, sände han meddelanden till vänner och medhjälpare i Västeuropa och framför allt Frankrike. De svarade omedelbart. 'Vi behöver väl inte säga att du kan räkna med vårt fulla stöd. Vi omfamnar dig i djupet av våra trofasta och kärleksfulla hjärtan', skrev Alfred och Marguerite Rosmer tre dagar efter hans landstigning.[9] De hade varit Trotskijs och hans hustrus vänner alltsedan första världskriget, när de var med i Zimmerwaldrörelsen. I början av 1920-talet hade Alfred Rosmer representerat franska kommunistpartiet i Kommunistiska Internationalens exekutiv i Moskva och hade sedan dess uteslutits ur partiet på grund av sitt samröre med Trotskij. Det var inte en fras för familjen Rosmer, detta med 'djupet av våra trofasta och kärleksfulla hjärtan' – de skulle, trots senare åsiktsbrytningar och misshälligheter, förbli Trotskijs enda intima vänner under exilåren. Även Boris Souvarine, f.d. redaktör för en teoretisk tidskrift utgiven av franska kommunistpartiet och den ende utländske kommunistdelegat som i Moskva i maj 1924 offentligt försvarat Trotskij, skrev och erbjöd hjälp och samarbete.[10] Bland övriga, som var beredda att stödja honom, var Maurice och Magdeleine Paz, han jurist, hon journalist, som båda uteslutits ur kommunistpartiet och som senare gjorde sig kända som socialistiska parlamentsledamöter. I sitt brev kallade de honom 'Cher grand ami' och uttryckte oro över hans belägenhet i Turkiet, sade att de skulle försöka skaffa honom visa till andra länder och lovade att inom kort uppsöka honom i Konstantinopel.[11]

Genom familjerna Rosmer och Paz kom Trotskij i förbindelse med västerländska tidningar, och medan han fortfarande befann sig på konsulatet, skrev han en serie artiklar som i slutet av februari publicerades i *New York Times*, *Daily Express* och på andra håll. Serien var hans första offentliga redogörelse för de senaste årens och månadernas inre partistridigheter. Den var kortfattad, kraftfull och aggressiv i tonen. Han gick hårt åt sina gamla och nya fiender och motståndare, i synnerhet Stalin, om vilken han inför hela världen sade, som han en gång sagt inför politbyrån, att han var 'revolutionens dödgrävare'.[12] Redan innan artiklarna publicerades, hade han råkat i delo med sina värdar som ville att han skulle flytta från konsulatet till konsulatspersonalens bostadsområde, där han kunde fortsätta att arbeta under GPU:s 'beskydd'. Han vägrade flytta och ärendet bordlades, till dess publiceringen av artiklarna på nytt gjorde frågan aktuell. Nu hade Stalin den förevändning han behövde för att göra offentlig sak av förvisningen. Sovjetiska tidningar skrev att Trotskij 'sålt sig till världens bourgeoisie och konspirerade mot Sovjetunionen' och deras politiska tecknare avbildade mister Trotskij hållande en påse med 25 000 dollar. GPU sade sig inte längre kunna ansvara för hans säkerhet och förklarade att han måste lämna konsulatet.[13]

Oroligt sökte Natalja och Ljova i flera dagar, och under fortsatt omsorgsfull bevakning av GPU-männen, efter en säkrare och mer avsides liggande bostad i Konstantinopels förstäder eller ytterområden. Till slut fann de ett hus, inte i eller invid staden, utan på Prinkipo-ön, som låg i Marmara-sjön och som det tog en och en halv timme att komma till med ångbåt från Konstantinopel. En doft av ironi svävade över detta hastiga val av boplats, ty Prinkipo, eller Prinsarnas öar, hade en gång i tiden varit den förvisningsort till vilken kejsarna av Bysans sänt rivaler och upprorsmakare av kunglig börd. Trotskij kom dit den 7 eller 8 mars. När han steg i

[9] Brevväxling mellan familjen Rosmer och Trotskij. Ibid.
[10] Souvarine till Trotskij, 15 februari 1929. Ibid.
[11] Maurice Paz till Trotskij, 18 februari 1929. Ibid.
[12] Originaltexten är daterad den 25 februari 1929. Trotskij-arkivet; *Écrits (Skrifter)*, vol. I, s. 19-52.
[13] Trotskijs brevväxling med GPU-representanten i Konstantinopel den 5 och 8 mars 1929. Trotskij-arkivet.

land i Büjük Ada, Prinkipos största samhälle, betraktade han sig själv som endast en flyttfågel på tillfälligt besök. Men här skulle han bo i mer än fyra långa och händelserika år.

*

Trotskij beskrev ofta denna period i sitt liv som sin 'tredje emigration'. Det inte helt exakta uttrycket avslöjar en del om den sinnesstämning i vilken han anlände till Prinkipo. Det är riktigt att detta var tredje gången som en rysk regering deporterat honom och tvingat honom att leva utomlands. Men 1902 och 1907 hade han sänts till Sibirien eller polarområdet, varifrån han flytt västerut, och varthelst han då kommit hade han tillhört den stora, aktiva och dynamiska grupp som varit det revolutionära Ryssland i landsflykt. Denna gång hade han inte valt att bli emigrant, och i utlandet fanns ingen rysk exilgrupp, som kunde ta emot honom som en broder och erbjuda honom den miljö och de vapen som krävdes för fortsatt politisk kamp. Det fanns många nya politiskt färgade emigrantkolonier, men de utgjorde det kontrarevolutionära Ryssland i landsflykt. Mellan dem och honom fanns endast hatets band från inbördeskriget. Av dem, som stridit på hans sida under kriget, fanns ingen han nu kunde vänta sig hjälp från.

Hans tredje emigration var alltså artskild från de tidigare två. Den kunde inte knytas till något precedensfall, ty i den politiska emigrationens långa och exempelrika historia hade knappast någon förvisats till en sådan ensamhet som Trotskij (utom Napoleon som emellertid var krigsfånge). Liksom omedvetet försökte Trotskij att för sig själv och sin familj mildra landsförvisningens obehag genom att sätta den i samband med händelser från tiden före revolutionen. Han fann tröst i tanken på de händelserna. Hans första emigrationsperiod hade varat i mindre än tre år – den hade avbrutits av det *annus mirabilis* som var 1905 – och den andra hade varat i tio år men följts av den slutliga triumfen 1917. Varje gång hade historien rikligt lönat revolutionären för hans oroliga väntan utomlands. Var hoppet, att historien skulle upprepa sin generositet, alltför optimistiskt? Han var medveten om att förutsättningarna denna gång var sämre och att han kanske aldrig mer skulle återvända till Ryssland. Men starkare än denna medvetenhet var hans behov av tydliga och uppmuntrande framtidsutsikter och han ägde den optimism som får den sanne kämpen att även i en utsiktslös strid och inför ett hotande nederlag se fram mot den slutliga segern.

Han förlorade aldrig den optimismen. Men medan han under sina senare år var mer säker på att hans sak till slut skulle segra, än på att han skulle leva länge nog för att uppleva segern, var hans optimism under de första exilåren mer personligt färgad. Han trodde faktiskt att han snart skulle få upprättelse och ges tillstånd att återvända till Ryssland. Han betraktade inte den politiska situationen i Ryssland som stabil och han hoppades att kollektiviseringens och industrialiseringens oreda skulle framtvinga förändringar även inom det styrande partiet. Han trodde inte stalinismen skulle kunna stärka sin position. Den var ju trots allt bara ett lappverk av motstridiga idéer, en villrådighet hos en byråkrati som inte vågade ta itu med de problem som låg framför den! Han var övertygad om att det stalinistiska 'mellanspelet' skulle sluta med antingen revolutionsviljans återuppståndelse och bolsjevismens pånyttfödelse eller kontrarevolutionens och kapitalismens återinförande. Dessa ytterlighetsalternativ kom att prägla hans sätt att tänka, även om han ibland också räknade med andra utvecklingsmöjligheter. Han betraktade sig själv och sina likasinnade som representanter för den enda verkliga oppositionen mot Stalin, den enda opposition som stod på oktoberrevolutionens grund, som erbjöd ett socialistiskt handlingsprogram och utgjorde en alternativ bolsjevikregering. Han föreställde sig inte att Stalin skulle kunna skingra oppositionen eller ens tysta den någon längre tid. Även i detta fall närdes hans hopp av minnena från den förrevolutionära tiden. Tsarriket hade inte kunnat tysta oppositionen, trots att det fängslat, deporterat och avrättat revolutionärerna. Hur skulle då Stalin, som ännu inte börjat avrätta sina motståndare, kunna lyckas med det som tsarerna gått bet på? Det var sant att oppositionens öden hade växlat, men

den hade djupa rötter i den sociala verkligheten och den stred för den proletära samhällsklassens intressen och kunde därför inte utplånas. Som dess erkände ledare var han förpliktad att leda den från utlandet, som Lenin och han en gång i exilen lett sina följeslagare. Endast han kunde nu i relativ frihet tala för oppositionen och göra dess stämma hörd över världen.

Men hans ställning var även i ett annat avseende olik den han haft före revolutionen. Då hade han varit okänd för världen, eller känd som rysk revolutionär endast för ett fåtal. Så var det inte nu. Denna gång hade han inte dykt fram ur dunklet av en underjordisk rörelse. Världen hade lärt sig att betrakta honom som ledare för oktoberrevolutionen, skapare av Röda Armén planläggare av dess segrar och medgrundare av Kommunistiska Internationalen. Han hade nått höjder från vilka ingen återvändo gives. I historiens rampljus hade han spelat sin roll på världsscenen och han kunde inte dra sig tillbaka. Det, han en gång varit, styrde det han nu var. Han kunde inte återuppsöka det förrevolutionära emigrantlivets skyddande dunkel. Det, som han gjort, hade skakat världen och varken världen eller han kunde glömma det.

Han kunde heller inte nöja sig med att syssla endast med ryska angelägenheter. Han var medveten om sina ‘plikter mot Internationalen’. En stor del av de senaste årens strider hade gällt kommunismens strategi och taktik i Tyskland, Kina och England och det sätt varpå Moskva av opportunitetsskäl gjort Internationalen kraftlös. Det var otänkbart att han skulle upphöra med denna kamp. När allt kom omkring borde förvisningen ha gjort det lättare för honom att fortsätta striden. Hade han i Ryssland gjort sig impopulär som internationalismens förespråkare och som kritiker av den stalinistiska och bucharinistiska ‘nationella trångsyntheten’, hade han anledning att hoppas på ivrigt gensvar från kommunister utanför Ryssland, ty det hade varit för deras vitala intressen han talat, när han hävdat det internationella synsättets företräden framför åsikten om socialism i ett land. Från Moskva och Alma Ata hade han inte kunnat sätta sig i förbindelse med utländska kommunister och Stalin hade sett till att de förblivit okunniga om, eller fått grovt förvrängda upplysningar om, det han stod för. Hans nödtvungna utlandsvistelse gav honom nu äntligen en möjlighet att framlägga sin sak för dem.

Han betraktade fortfarande ‘de högindustrialiserade västländerna’, i synnerhet de västeuropeiska, som den internationella klasskampens huvudsakliga stridsområde. I detta var han trogen sin gamla inställning och den klassiska marxist-tradition som han representerade i dess renaste form. Sanningen att säga vågade ingen av arbetarrörelsens olika fraktioner, inte ens den stalinistiska, ännu öppet angripa denna tradition. För såväl Andra som Tredje Internationalen var Västeuropa alltjämt det viktigaste verksamhetsfältet. De tyska och franska kommunistpartierna hade en enorm anslutning, medan Sovjetunionen fortfarande var industriellt outvecklat och mycket svagt, och kinesiska revolutionens seger låg alltjämt tjugo år framåt i tiden. På samma sätt som det borgerliga Europa även i denna nedgångsperiod skenbart var medelpunkt för världspolitiken, föreföll de europeiska arbetarklasserna vara den proletära revolutionens viktigaste kraftkälla, den efter Sovjetunionen viktigaste enligt Stalins betraktelsesätt och den potentiellt absolut viktigaste enligt Trotskijs sätt att se.

Trotskij trodde naturligtvis inte att den borgerliga ordningen skulle bestå i Europa. När han anlände till Prinkipo, skakade redan det ‘välstånd’, som västerlandet präglades av i slutet av 1920-talet. Men de konservativa, liberalerna och socialdemokraterna solade sig alltjämt i glansen av en demokrati, en fredlighet och ett klassamarbete som skulle garantera en evig fortsättning på detta välstånd. Det parlamentariska statsskicket tycktes stå på fast grund och fascismen, som vunnit anklang endast i Italien, tycktes vara en ytterlighetsföreteelse i den europeiska politiken. Men redan i början av sin vistelse i Konstantinopel talade Trotskij om dessa illusioners snara sammanbrott och den borgerliga demokratins upplösning och fascismens tilltagande styrka: ‘... dessa efterkrigsfenomen i Europas politiska historia är inte episodiska utan utgör den blodiga prologen till en ny epok ... Kriget (första världskriget) har lett in oss i en period av anspänning och kamp. Nya storkrig kastar sina skuggor framför sig ...

Vår tid kan inte mätas med måttstockar från 1800-talet, som var den växande (borgerliga) demokratins guldålder. Tjugonde århundradet kommer i många avseenden att skilja sig mer från det nittonde, än vad den moderna tiden skiljer sig från medeltiden'.[14] Han hade en känsla av att återvända till ett Europa, som stod inför den avgörande vändpunkt i historien, där endast den socialistiska revolutionen erbjöd väststaterna ett effektivt alternativ till fascismen. Han trodde också att västrevolutionen skulle frigöra Sovjetunionen ur dess isolering och skapa en kraftfull motvikt mot den underutvecklingens enorma tyngd som pressat ned den ryska revolutionen. Hoppet tycktes inte grundlöst. Den västliga arbetarrörelsen, med dess intakta massorganisation och dess dämpade men alltjämt levande kampvilja, var alltjämt stridsduglig. Trots alla sina fel hade kommunistpartierna fortfarande arbetarklassens avantgarde med sig. Trotskij drog slutsatsen, att det som behövdes, var att göra detta avantgarde medvetet om farorna och möjligheterna, upplysa det om dess ansvar, skärpa dess rättskänsla och göra det revolutionärt aktivt.

Trotskijs syn på samtiden och sitt eget förflutna formade den speciella roll han skulle spela i exilen. Han framträdde som arvinge till den klassiska marxism och leninism som stalinismen degraderat till en samling dogmer och till en byråkratisk mytologi. Att återupprätta marxismen och på nytt genomsyra kommunistmassorna med dess kritiska anda var den viktigaste förberedelsen för en förnyad revolutionär kamp och alltså den uppgift han i första hand påtog sig. Ingen marxist utom Lenin hade någonsin talat med en sådan moralisk auktoritet som han – en auktoritet han hade som såväl teoretiker som segerrik revolutionsledare – och ingen hade en svårare situation än han att agera i, omgiven som han var på alla sidor av oförsonlig fientlighet och av kontroverser med det samhälle som vuxit fram ur revolutionen.

Han ägde i rikt mått det mod och den energi som krävdes för att kunna spela en sådan roll och ta itu med sådana besvärligheter. De allvarliga bakslag, han råkat ut för, hade inte avtrubbat hans kampinstinkter utan accentuerat dem ytterligare. Hans intellektuella och emotionella passioner, som alltid varit stora och intensiva, växte nu med en tragisk energi som var lika enorm och högtsyftande som kraften hos profeterna och lagskrivarna i Michelangelos visioner. Det var denna moraliska energi som nu förskonade honom från varje känsla av att uppleva en personlig tragedi. Det fanns ännu inte en antydan till något självmedlidande hos honom. När han under sitt första exilår avslutade sin självbiografi med orden: 'Den personliga tragedin är mig främmande', var han sanningsenlig. Han betraktade sitt eget öde som en obetydlig händelse i det större sammanhang, som var revolutionens och reaktionens upp- och nedgångar, och det var ingen större skillnad för honom om han stred som välrustad makthavare eller som förvisad. Skillnaden påverkade inte hans tro på sig själv och sin sak. När en välmenande kritiker påpekade, att f.d. krigskommissarien trots sitt fall bevarat tankens kraft och klarhet, ironiserade Trotskij över kälkborgaren 'som såg ett samband mellan människors tankeklarhet och samhällsposition'.[15] Hans livskänsla var som starkast, när han kunde utnyttja sina gåvor till det yttersta och med deras hjälp främja sina idéer. Det skulle han göra, vad som än hände. Det, som stärkte hans självförtroende, var att han bättre mindes sina triumfer från revolutionen och inbördeskriget än nederlagen som följde på dem. Han visste att segrarna var outplånliga. Hans livs höjdpunkt hade varit så lysande att den överglänste fallet och ingen makt i världen kunde frånkänna honom den. Trots det slöt sig den obevekliga och obarmhärtiga tragedin kring honom.

*

Prinkipo 1930 var antagligen lika övergivet som det varit när de bysantinska kejsarnas förvisade bröder och kusiner framlevt sina liv där. Naturen själv tycktes ha format platsen till en

[14] *Écrits*, vol. I, s. 47.
[15] *Moja Zjizn*, vol. II. s. 336.

kunglig korrektionsanstalt. Som en 'rödklippig ö i mörkblå infattning hukar (Büjük Ada) i havet likt ett förhistoriskt djur vid ett vattenhål'.[16] I den flammande solnedgången blixtrade det purpurfärgat starkt och uppfordrande som eld över det stilla azurblå, bröt så ut i trotsig röd vrede och gestikulerade vilt mot den fjärran och osynliga världen, för att slutligen harmset sjunka ned i mörkret. öborna, några fiskare och herdar som bodde mellan det röda och det blå, levde som deras förfäder gjort för tusen år sedan, och 'byns begravningsplats föreföll mer levande än själva byn'.[17] Inga bilhorn störde tystnaden. På huvudgatan hördes endast åsneskrin från de närliggande klipporna och fälten. Några veckor om året bröt en högljudd vulgaritet ut: på somrarna kom mängder av semesterfirare, konstantinopolitanska köpmansfamiljer, som fyllde stränderna och stugorna. Sedan blev det åter lugnt och endast åsneskrien hälsade höstens stilla och storslagna ankomst.

I utkanten av Büjük Ada låg Trotskijs nya bostad, en stor förfallen villa, uthyrd av en pascha som kommit på obestånd och belägen mellan höga häckar och havet och nästan lika höjd över byn som den var över resten av världen. När de nya hyresgästerna flyttade in, var huset fullt av spindelnät och smuts. Många år senare mindes Trotskij den glädje och renlighetsiver, med vilken Natalja kavlade upp ärmarna och fick sina män att göra detsamma, för att sopa bort smutsen och måla väggarna vita. Senare målade de golvet med en färg som var så billig, att deras skor i månader klibbade vid golvbräderna, när de gick genom rummen. Mitt i huset fanns en stor hall med dörrar ut till en veranda mot havet. En trappa upp låg Trotskijs arbetsrum, vars väggar snabbt fylldes med böcker och tidskrifter inkomna från Europa och Amerika. På bottenvåningen låg sekretariatet, som Ljova skötte. En engelsk besökare beskrev 'de mörknande marmorpjäserna, den dystra bronspåfågeln och den falnande förgyllningen som avslöjade den turkiske ägarens sociala pretentioner och misslyckanden' – en bleknande dekor som varit avsedd att skänka en pensionerad pascha komfort och prestige och som nu nästan komiskt kontrasterade mot den spartanska atmosfär som härskade i huset.[18] Max Eastman, som besökte det när det var fullt av sekreterare, livvakter och gäster, jämförde det i dess 'brist på bekvämlighet och behag' med en enkel barack. 'Ingenstans i dessa enorma rum eller på balkongen finns en enda möbel, inte ens en stol! Rummen är bara passager och dörrarna till sidorummen är stängda. I vart och ett av rummen har någon ett skrivbord eller en säng, eller bådadera, samt en tillhörande stol. Ett, som ligger i bottenvåningen och är vitmålat och kvadratiskt och mycket litet, är matsalen.' Den hedonistiske amerikanske besökaren tyckte, att 'den man och den kvinna måste vara nästan estetiskt döda', som frivilligt levde i en så sträng miljö, när de 'för några dollar' skulle kunnat förvandla huset till ett 'charmerande hem'.[19] Stället saknade utan tvivel det amerikanska medelklasshemmets trivsel. Inte ens under vanliga omständigheter skulle Trotskij eller Natalja kommit på idén att skapa ett 'charmerande hem' med tavlor 'för några dollar', och deras omständigheter på Prinkipo var ständigt ovanliga. De satt, under alla sina år där, som i en väntsal på en hamnpir och höll utkik efter det fartyg som skulle föra dem därifrån. Ogräs fick växa fritt i husets trädgård, detta 'för att spara pengar', förklarade Natalja för besökaren, som halvt om halvt väntade sig att Trotskij skulle dyrka sin egen lilla trädgårdstäppa. Energin och pengarna skulle sparas för den desperata kamp för vilken huset i Büjük Ada endast var ett tillfälligt högkvarter. Dess rena och osmyckade stränghet fyllde sin funktion.

*

Från det ögonblick Trotskij steg i land, vantrivdes han med sin isolering och var medveten om, att han fortfarande befann sig inom räckhåll för såväl GPU som de vita emigranterna.

---

[16] Max Eastman, *Great Companions (Stora följeslagare)*, s. 117.
[17] Citerat ur Trotskijs opublicerade dagbok (juli 1933). Trotskij-arkivet.
[18] *Manchester Guardian*, 17 mars 1931. Se även Rosmer i 'Appendix' till Trotskijs *Ma Vie*, s. 592.
[19] Eastman, Loc.cit.

Hans grindar vaktades av två turkiska poliser, men han kunde knappast betro dem med uppgiften att garantera honom säkerhet. Nästan genast inledde han de försök att skaffa visum, som han delvis beskrivit i slutet av sin självbiografi.[20]

Redan före förvisningen från Odessa hade han bett politbyrån skaffa honom inresetillstånd till Tyskland. Han fick veta att den tyska regeringen – en socialdemokratisk regering under Hermann Möller – avslagit hans begäran. Han var nästan övertygad om att Stalin lurade honom och när han strax efteråt fick höra att Paul Löbe, riksdagens socialistiske talman, förklarat att Tyskland var villigt att ge honom asyl, ansökte han genast om visum. Han lät sig inte avskräckas av den 'skadeglädje med vilken ... pressen noterade att den revolutionära diktaturens talesman tvingades begära asyl i ett demokratiskt land'. Denna erfarenhet, påpekade tidningarna, borde få honom 'att inse värdet med demokratiska institutioner'. Erfarenheten var emellertid föga uppbygglig. Den tyska regeringen frågade honom först, om han skulle finna sig i att få sin rörelsefrihet beskuren. Han svarade att han var beredd att avhålla sig från all offentlig verksamhet, leva i 'fullständig avskildhet', helst i närheten av Berlin, och ägna sig åt litterärt arbete. Sedan tillfrågades han, om det skulle räcka för honom med endast ett kort besök, av medicinska skäl? Han svarade att eftersom han inte hade något val, var han nöjd även med det och fick då veta, att regeringen inte ansåg honom vara sjuk nog för att behöva någon speciell läkarvård. 'Jag frågade om Löbe givit mig asyl- eller begravningsrätt i Tyskland ... Under loppet av några få veckor inskränktes den demokratiska asylrätten tre gånger. Först reducerades den till ett uppehållstillstånd med vissa begränsningar, sedan till ett tillstånd att få medicinsk behandling och till slut till ett begravningstillstånd. Fördelarna med demokratin skulle jag alltså kunna uppskatta endast som kadaver.'

I brittiska parlamentet hade Trotskijs inresetillstånd diskuterats redan i februari 1929. Regeringen lät förstå att den inte tänkte låta honom komma in i landet. Ett val skulle just hållas i England och det väntades allmänt att arbetarpartiet skulle återfå makten. Två ledande medlemmar av det moderatsocialistiska Fabian Society, Sidney och Beatrice Webb, kom i slutet av april till Konstantinopel och bad Trotskij högaktningsfullt om ett möte.[21] Trots gamla politiska meningsskiljaktigheter tog han artigt emot dem och förhörde sig ivrigt om den ekonomiska och politiska situationen i England. Familjen Webb var säker på att arbetarpartiet skulle vinna valet och Trotskij sade, att då skulle han ansöka om brittiskt visum. Sidney Webb påpekade att arbetarregeringen skulle bli tvungen att regera med liberalt stöd i parlamentet och att liberalerna motsatte sig Trotskijs inresa. Några veckor senare bildades mycket riktigt Ramsay MacDonalds andra regering med Sidney Webb, då lord Passfield, på en av ministerposterna.

I början av juni vände sig Trotskij till brittiska konsulatet i Konstantinopel och telegraferade samtidigt en formell visumansökan till MacDonald. Han skrev också ett välformulerat och kvickt brev till Beatrice Webb om deras samtal på Prinkipo och om den lockelse som England, och i synnerhet British Museum, utövade på honom. Han skrev till Philip Snowden, finansministern, och sade att politiska meningsskiljaktigheter lika litet skulle hindra honom från att fara till England, som de hindrat Snowden från att fara till Ryssland, när Trotskij suttit vid makten. 'Jag hoppas snart kunna återgälda det vänliga besök Ni avlade hos mig i Kislovodsk', telegraferade han till George Lansbury.[22] Allt förgäves. Det var emellertid inte

---

[20] *Moja Zjizn*, vol. II, s. 318-33. Trotskij-arkivet.

[21] Familjen Webbs brevväxling med Trotskij finns i Trotskij-arkivet (slutna delen). Det brev, i vilket de ber Trotskij om ett möte, är daterat den 29 april 1929.

[22] Kopior på ansökningen, telegrammen och breven finns i Trotskij-arkivet (slutna delen). I brevet till Beatrice Webb, som 'med Rosmers hjälp' skrevs på franska, heter det bl.a.: 'Je me souviens avec plaisir de votre visite. Ce fut pour moi une surprise agréable et, bien que nos points de vue soient révelés irreductibles, ce que nous savions bien du reste, la conversation avec les Webbs m'a montré que celui qui a étudié la désormais classique

liberalerna som motsatte sig hans inresa. Tvärtom protesterade de mot arbetarministrarnas inställning och Lloyd George och Herbert Samuel gick ofta privat i bräschen för Trotskij.[23] 'Detta var en variant', kommenterade den senare, 'som herr Webb inte förutsett.' Under två års tid togs frågan då och då upp i parlamentet och i pressen. H. G. Wells och Bernard Shaw författade två protestskrivelser mot avvisandet av Trotskij, och J. M. Keynes, C. P. Scott, Arnold Bennett, Harold Laski, Ellen Wilkinson, J. L. Garvin, biskopen i Birmingham och många andra bad regeringen ompröva sitt beslut. Protesterna och appellerna vann inget gehör. 'Denna komedi "i en akt" om demokratin och dess principer.., skulle kunnat vara skriven av Bernard Shaw', påpekade Trotskij, 'om den fabianska vätskan i hans ådror bara stärkts med fem procent blod från Jonathan Swift.'

Shaw, vars satiriska sting inte var som skarpast vid detta tillfälle, gjorde vad han kunde. Han skrev till civilminister Clynes om 'det ironiska i att . . . en arbetar- och socialistregering vägrar en framstående socialist asyl, medan uppehållstillstånd utdelas till ... de mest reaktionära motståndare. Hade bara regeringen, genom att avvisa herr Trotskij, kunnat tysta honom ... Men herr Trotskij låter sig inte tystas. Hans inte ofarliga litterära styrka och det grepp, som hans enastående livsöde givit honom om allmänhetens sätt att betrakta världen av i dag, tillåter honom att utnyttja varje försök att förfölja honom . . . Han kommer att bli ett föredöme och en hjälte för vänsteraktivister i alla länder.' De, som 'oresonligt fruktade honom som ett inburat lejon', borde tillåta honom att komma till England, 'om inte för annat så för att bli ägare av nyckeln till buren'. Shaw kontrasterade Kemal Paschas uppträdande mot MacDonalds och fann det 'svårsmält att en turkisk regering skulle föregå en engelsk med liberalt exempel'.[24]

Inga andra europeiska regeringar ville heller äga 'nyckeln till buren'. Fransmännen letade fram utvisningsordern mot Trotskij 1916 och förklarade att den fortfarande ägde laga kraft. Tjeckerna var till en början villiga att ta emot honom och Masaryks socialistminister Ludwig Chek, som i ett brev titulerade honom 'Högt ärade kamrat', meddelade att han i samråd med Benes utfärdat ett visum, men korrespondensen slutade i en kyligare ton, med 'kamrat' utbytt mot 'herr' och med ett oförklarat avvisande.[25] Holländarna, som givit kejsar Wilhelm asyl, ville inte släppa in Trotskij på samma villkor. I ett brev till Magdeleine Paz skrev han ironiskt, att eftersom han inte kunde tala holländska, kunde regeringen vara förvissad om att han inte tänkte lägga sig i interna holländska angelägenheter och att han var beredd att inkognito bo i vilken lantlig håla som helst.[26] Inte heller österrikarna ville 'föregå med liberalt exempel'. Norska regeringen förklarade att den inte kunde låta honom komma in i landet, eftersom den inte kunde ansvara för hans säkerhet. Trotskijs vänner förhörde sig om tillstånd t.o.m. hos ledarna för storfurstendömet Luxemburg. Han förstod snart att 'Europa hade inga visa'. Han kom inte ens på tanken att ansöka om ett till USA, ty denna 'nation, som var världens mäktigaste, var också den mest rädda'. Han drog slutsatsen att såväl 'Europa som Amerika var utan visa', och 'eftersom dessa två kontinenter ägde de tre andra, fanns det inga visa på jorden'.

---

histoire du trade-unionisme pouvait encore bien tirer profit d'un entretien avec ses auteurs.' ('Jag tänker med nöje på Ert besök. Det kom som en angenäm överraskning och även om våra ståndpunkter visade sig oförenliga, vilket vi f.ö. redan visste att de var, förstod jag av diskussionen med familjen Webb att den, som studerat fackföreningsrörelsens numera klassiska historia, alltjämt kan ha mycket att lära av ett samtal med dess upphovsmän'). På tal om den lockelse, som England utövade på honom, påminde Trotskij om 'ma sympathie deja ancienne pour le British Museum' ('min gamla förkärlek för British Museum').

[23] Trotskij-arkivet (engelska dokumenten i slutna delen). Trotskijs brittiske sagesman, som höll honom underrättad om ärendets utveckling, var en av Herbert Samuels kusiner. Han skrev att han fick sina upplysningar från Samuel själv.

[24] Citerat ur Shaws brev till civilminister Clynes, bevarat i Trotskij-arkivet, ibid. Shaw vände sig också till utrikesminister Henderson, som 'inte ville lägga sig i affären'.

[25] Trotskijs brevväxling med tjeckiske inrikesministern Chek. Trotskij-arkivet (slutna delen).

[26] Ibid.

‘Från många håll hade jag fått höra, att det största felet med mig var, att jag inte trodde på demokratin ... Men när jag ber om ett enkelt och konkret exempel på, vad demokrati är, finns ingen som vill ge mig det.’[27]

Sanningen att säga var även den landsförvisade Trotskij en skräckinjagande person. Regeringar och styrande partier gav honom besked om, att ingen ostraffat kan leda en stor revolution, sätta sig upp mot de etablerade makterna och ifrågasätta den heliga egendomsrätten. Det borgerliga Europa såg med förvåning och glädje på ett uppträde som det inte sett maken till sedan Napoleons fall – inte på hundra år hade så många regeringar avvisat en enda person och en enda person väckt så mycken vrede och oro.[28] De konservativa hade inte förlåtit honom hans del i segern över det antibolsjevikiska ‘14-nationers-korståget’. Ingen uttryckte känslorna bättre än Winston Churchill, korståget s instiftare, som i en triumferande och hånfull essay, ‘Det europeiska odjuret’, skrev: ‘Trotskij, vars rynkade panna kunde utmäta död åt tusenden, sitter övergiven som *ett bylte trasor* på Svarta Havets strand.’ Sedermera tänkte Churchill om, och när han tog med essayen i sin samling *Great Contemporaries (Stora samtida)*, hade han bytt ett bylte trasor mot orden ‘*Trotskij – en ondskans krake*’. De första politiska uttalanden Trotskij gjort, ‘på Svarta Havets strand’, hade visat att han i lika hög grad som förr var den etablerade ordningens fiende och att han alltjämt var lika trotsig och självmedveten, som när han en gång anförde Röda Armén och talade till världen från Kommunistiska Internationalens talarstol. Nej, han var inget ‘bylte trasor’ – han var ‘en ondskans krake’.[29]

Okunnighet om de frågor, som splittrat bolsjevikpartiet, förstorade hatet och fruktan. Ansedda tidningar kunde inte avgöra om Trotskijs förvisning möjligen var en bluff och om han eventuellt lämnat Ryssland med Stalins hemliga gillande för att organisera revolutioner utomlands. *The Times* hade från ‘trovärdiga källor’ fått upplysningar om att så var fallet och tidningen tyckte sig skönja Trotskijs inflytande bakom vissa kommunistiska demonstrationer i Tyskland.[30] Omständligt och detaljerat rapporterade *Morning Star* om hemliga överläggningar mellan Stalin och Trotskij i syfte att återinsätta den senare som överbefälhavare för det ryska försvaret. Tidningen visste att Trotskijs syster, i samband med dessa underhandlingar, rest mellan Moskva, Berlin och Konstantinopel.[31] *Daily Express* talade om ‘denna korp på den brittiska socialismens gren ... Även med klippta vingar och klor är han den sorts fågel, som vi här i England aldrig kan göra husdjur av.’[32] *Manchester Guardian* och *Observer* stödde ganska kraftigt Trotskijs begäran om politisk asyl, men de var ensamma om sitt stöd. Amerikanska tidningar betraktade Trotskij som en ‘revolutionär brandstiftare’ och Stalin som ‘den

---

[27] *Moja Zjizn*, vol. II, s. 333.

[28] ‘Enligt tidningsrapporter’, skrev Trotskij, ‘har sir Austen Chamberlain (utrikesministern) ... uttryckt åsikten att normala förbindelser (mellan England och Sovjetunionen) ... kan återupprättas samma dag Trotskij ställs mot muren. Den lapidariska formuleringen hedrar den konservative ministerns inställning ... men ... jag tar mig friheten att råda honom ... att ej insistera på att detta villkor uppfylls. Genom att förvisa mig från Sovjetunionen har Stalin med all önskvärd tydlighet visat hur långt han är beredd att gå för att tillfredsställa herr Chamberlain. Har han ej gått längre, beror det ej på bristande vilja. Det vore orimligt att, på grund av detta, äventyra den sovjetiska ekonomin och den brittiska industrin.’ *Écrits*, vol. I, s. 27.

[29] Winston S. Churchill, *Great Contemporaries*, s. 197. Min kursivering. Ursprungligen skrev Churchill essayen som svar på en artikel av Trotskij i *John o’ London’s Weekly*. I en kommentar till ett porträtt, som Churchill gjort av Lenin, hade Trotskij påpekat att Churchills dateringar oftast var felaktiga och att han, beroende på det svalg som skilde honom från bolsjevismens grundare, var i total avsaknad av förståelse för Lenins personlighet. ‘Lenins tänkande var präglat av epoker och kontinenter. Churchills tänkande är präglat av parlamentariska fyrverkerier och följetonger.’

[30] *The Times*, 10 maj 1929.

[31] *Morning Post*, 6-8 juli 1929. Rapporten publicerades i många europeiska tidningar. Se t.ex. *Intransigeant*, 8-9 juli 1929.

[32] *Daily Express*, 19 juni 1929.

moderate statsman' med vilken USA skulle kunna göra affärer.[33] Den tyska höger- och nationalistpressen var rabiat och grov i målet: 'Tyskland har besvär nog ... vi anser det överflödigt att förstora problemen genom att visa denne högljudde bolsjevikpropagandist gästfrihet', skrev *Berliner Börsenzeitung*.[34] 'Trotskij, den sovjetjudiska blodhunden, skulle gärna vilja bo i Berlin', skrev Hitlers *Beobachter*. 'Vi måste hålla ett vaksamt öga på denne judiske mördare och förbrytare.'[35]

De socialdemokratiska partierna, i synnerhet de som satt vid makten, kände sig, med sina demokratiska samveten, en aning störda men var inte mindre ängsliga. När George Lansbury vid en konselj protesterade mot behandlingen av Trotskij, svarade premiärministern, utrikesministern och civilministern: 'Han är ur vägen i Konstantinopel – det ligger inte i någons intresse att ha honom någon annanstans. Vi är alla rädda för honom.'[36] I ett brev till Trotskij uttryckte Beatrice Webb sin beundran för hans intelligens och 'heroiska personlighet' men tillade: 'Min make och jag beklagar djupt att Ni ej tilläts komma till Storbritannien. Men jag fruktar att den som propagerar för den permanenta revolutionen, det vill säga gör det revolutionära kriget till en ingrediens i andra länders politik, alltid kommer att förvägras inresa i dessa länder.'[37] Detta var inte historiskt riktigt: Karl Marx och Friedrich Engels tillbragte största delen av sina liv med att som flyktingar i England 'propagera för den permanenta revolutionen'. Men tiderna hade förändrats och Marx och Engels hade inte haft turen och oturen att förvandlas från obemärkta exilpolitiker till revolutionsledare och sedan åter till politiker i landsflykt. Trotskij förvånades inte nämnvärt över de känslor han rörde upp. Han vägrade att, som familjen Paz föreslog, vara mer diplomatisk i sina visumansökningar. Han ville inte använda sig av sina förbindelser med högt uppsatta personer och heller inte avstå från att göra offentliga framträdanden.[38] Även under sitt sökande efter en fristad var han engagerad i åsiktsstrider. Han visste att regeringarnas och maktklassernas rädsla innebar en förtäckt respekt för honom: de kunde inte betrakta honom som en privat visumsökande; de var tvungna att behandla honom som institution och som ett förkroppsligande av den kämpande revolutionen.

Utan att vänta på resultaten av de många förfrågningarna och visumansökningarna började Trotskij arbeta. Det var liv och rörelse på Prinkipo de första veckorna efter hans ankomst. Reportrar från alla världsdelar kom för att intervjua honom. Besökare och vänner dök upp – under en enda månad, maj, kom inte mindre än sju personer enbart från Frankrike och de stannade i veckor och månader. Unga trotskister kom för att tjäna som livvakter och sekreterare. Tyska och amerikanska förläggare kom resande för att få kontrakt på böcker och för att erbjuda förskott på royalties. Oppositionella kommunister skrev från alla håll och ville ha lösningar på ideologiska och politiska problem och Trotskij, som systematiskt svarade på varje fråga och omsorgsfullt katalogiserade berg av papper, fann sig snart inbegripen i en häpnadsväckande stor korrespondens som han oberoende av omständigheterna skulle fortsätta livet ut. Han förberedde första numret av *Bulletin Oppozitsiji*, den lilla tidskrift – första

---

[33] Se t.ex. *The New York American* och *The New York World*, 27 februari 1929. 'Stalin, den intelligente ryssen', skrev sistnämnda tidning, 'vet att makt utan pengar är ett sken, så han vänder sig åt pengarnas håll', vilket borde vara av 'intresse för Amerikas konservativa regering.'

[34] *Berliner Börsenzeitung*, 1 februari 1929.

[35] 9 februari 1929. Den mer 'respektabla' tidningen *Hamburger Nachrichten* skrev den 25 januari 1929: 'Stalin skördar nu frukterna av sitt misstag att icke ha förpassat Trotskij och dennes anhängare till den eviga glömskan ...'

[36] Denna upplysning kommer från Lansbury själv. Han gav den till Trotskijs engelske sagesman, inför vilken han försäkrade att han ogillade konseljbeslutet och 'skall göra allt jag kan bakom scenen för att råda Er'. Trotskij-arkivet (slutna delen).

[37] Den 30 april 1930 skrev Beatrice Webb och tackade Trotskij för ett dedicerat exemplar av *Mitt liv*. Hon slutade brevet med att erbjuda den 'subversive propagandisten' hjälp i form av böcker, tidskrifter och dokument.

[38] Magdeleine Paz till Trotskij, 14 juni 1929. Trotskij-arkivet (slutna delen).

numret kom i juli – som skulle bli hans huvudsakliga forum för diskussioner om inre partiangelägenheter och hans viktigaste förbindelselänk med oppositionen i Sovjetunionen. Det var inte lätt att redigera den i Büjük Ada och sedan finna ryska tryckare för den, först i Paris och därefter i Berlin. Samtidigt började han samla sina internationella anhängare i en enhetlig organisation.

Under de första månaderna på Prinkipo gjorde han dessutom en rad böcker färdiga för publicering. Han ville att världen skulle få kännedom om den samlade oppositionens ståndpunkt 1927 och han beskrev den i *The Real Situation in Russia (Den verkliga situationen i Ryssland).* Han sammanställde en volym dokument som förbjudits i Sovjetunionen och nu utgavs under titeln *The Stalin School of Falsification (Stalins förfalskarskola)*. I *The Third International after Lenin (Tredje Internationalen efter Lenin)* framlade han sin 'Kritik av förslaget till program för Tredje Internationalen' och det meddelande han sänt till sjätte kongressen från Alma Ata. Förkortade och delvis förvanskade versioner av dessa texter hade redan publicerats utomlands, vilket var ytterligare ett skäl varför Trotskij ville trycka de fullständiga och autentiska uttalandena. *Permanent Revolution (Den permanenta revolutionen)* var den lilla bok som han i Alma Ata skrivit för att nyformulera sin teori och försvara den mot kritiken från Radek.

Det främsta litterära arbetet från denna tid vara emellertid *My Life* (*Mitt liv*). Uppmuntrad av Preobrazjenskij och andra vänner att skriva sin självbiografi hade Trotskij redan i Alma Ata gjort de första utkasten till en beskrivning av sina barn- och ungdomsår och på Prinkipo fortsatte han hastigt arbetet och skickade iväg kapitlen, allteftersom de blev färdiga, till sina tyska och franska och engelska översättare. Han arbetade så fort, att man kan undra, om det inte varit mer än de första kapitlen som han gjort utkasten till i Alma Ata. Efter mindre än tre månader, från den dag han kom till Büjük Ada, kunde han skriva till den gamla ryska revolutionära familjen Klijachko som han känt i över femton år och som nu bodde i Wien: 'Jag är fortfarande fullständigt nedgrävd i denna biografi och jag vet inte hur jag skall ta mig ur den. Jag skulle kunnat avsluta den för länge sedan, men ett förbannat pedanteri hindrar mig från att få den färdig. Jag fortsätter att läsa referenser, kontrollera datum, stryka partier och tillfoga nya. Mer än en gång har jag varit frestad att kasta det hela i brasan och ta itu med allvarligare arbeten. Men, herre gud, det är mitt i sommaren och det finns inga brasor i de öppna spisarna – och förresten finns det heller inga spisar här.'[39] I maj hade han sänt sin tyska översättare, Alexandra Ramm, en stor del av arbetet. Några veckor senare fick hon kapitlen om inbördeskriget. Men i juli hindrades han på nytt av sitt 'förbannade pedanteri' och började åter skriva om inledningen till boken. Tidigt på hösten var hela manuskriptet färdigt och delar av det hade redan börjat gå som serier i vissa tidningar. Samtidigt som han noggrant rättade de tyska och franska översättningarna, förberedde han sig för sin *History of the Russian Revolution (Ryska revolutionens historia)*, som i ett förstasynopsis avsändes till Alexandra Ramm i slutet av november.[40]

Mitt i denna aktivitet glömde han aldrig sin oro för barnen, barnbarnen och vännerna som han lämnat 'på andra sidan gränsen'. Sorgen över Ninas lidande och död smärtade honom alltjämt, när Zinas sjukdom – Zina var hans äldsta dotter från första äktenskapet – gjorde honom orolig. Han försökte skaffa sig nyheter om henne över Paris, där familjen Paz, via en sympatisör på ryska ambassaden, höll kontakt med hans familj i Moskva. Zina var lungsjuk och hennes systers död, förföljelsen av hennes far, deportationen till Sibirien av hennes man,

[39] Brevet skrevs den 1 juni 1929. Trotskij-arkivet (slutna delen).

[40] Ryskfödda Alexandra Ramm var hustru till Franz Pfemfert, redaktör för den radikala veckotidningen *Aktion*. Pfemfert hade som 'ultraradikal' utstötts ur kommunistpartiet efter tredje Komintern-kongressen, när Trotskijs position var som starkast, men han och hans hustru såg bort från de politiska skillnaderna och hyste livet ut en varm vänskap för Trotskij.

Platon Volkov, och svårigheterna hon hade med att hålla sig själv och sina två barn vid liv hade rubbat hennes själsliga jämvikt. Förgäves hade hon försökt få officiellt tillstånd att lämna landet och resa till sin far. Trotskij underhöll henne ekonomiskt och hans vänner uppmanade sovjetregeringen att ge henne utresetillstånd. Hennes mor, Alexandra Sokolovskaja, bodde alltjämt i Leningrad, men ingen visste hur länge hon skulle få bo kvar där, och hon tog hand om Ninas barn – även deras far, Man-Nevelson, hade deporterats och fängslats. Och inte nog med det: även Ljovas fru och barn var kvar i Moskva och gick ett ovisst öde till mötes. Det var alltså fyra familjer, bland Trotskijs närstående, som skingrats av den obarmhärtiga politiska konflikten. Och nästan varje vecka fick Trotskij höra om vänner som råkat illa ut, led obeskrivligt, insjuknade i fängelser, svalt, slogs med polisen, hungerstrejkade, begick självmord eller dog på annat sätt. Trotskij gjorde vad han kunde för att väcka proteststormar, i synnerhet mot förföljelsen av Rakovskij, som tills helt nyligen varit den mest välkände och respekterade av sovjetambassadörerna i västerlandet och som hjärtsjuk nu släpades från den ena deportationsorten till den andra utan att någon hörde från honom på månader.

Trotskijs vitalitet triumferade över hans bekymmer, oro och trötthet. Han dränkte sina sorger i ihärdigt arbete och i samvaro med vänner och följeslagare, och från det ansträngande arbetet kopplade han av genom att ro ut och fiska i Marmarasjöns himmelsblå vatten. Inte ens när han vilade, kunde han göra det utan full energi. Han utnyttjade ständigt sina krafter till det yttersta. Hans fisketurer var fortfarande, som i Alma Ata, enorma expeditioner med stora båtar, stenlod och släpnot. Han for ut på långa färder i sällskap med två turkiska fiskare, som snart blev i det närmaste familjemedlemmar, och med dem arbetade han, drog in nät och stenlod och seglade hem med mängder av fisk. (Eastman, som inte tyckte om Trotskijs 'idé om avkoppling', undrade om 'det är på detta sätt han tänker fara ut och fiska – intensivt, snabbt, systematiskt, framgångsrikt organiserat, ungefär som när han for till Kazan för att besegra de vita arméerna'.[41] Han var oförmögen att använda sin mentala eller fysiska styrka sparsamt och inte ens hans kroniskt dåliga hälsa tycktes kunna dämpa hans seniga livlighet. Ibland seglade han ut ensam och gjorde sin familj och sina sekreterare oroliga genom att vara borta långa perioder. En meningsfrände, som anlände vid ett sådant tillfälle, undrade om inte Trotskij var rädd för att GPU skulle lura in honom i ett bakhåll ute på havet. Trotskij svarade fatalistiskt att GPU var så mäktigt, att hade det en gång bestämt sig för att ta livet av honom, skulle han hur som helst vara hjälplös. Under tiden såg han ingen anledning varför han skulle hålla sig själv fängslad och neka sig den lilla frihet, som han fortfarande hade, och det som gav livet färg och sälta.[42]

De onda aningar, med vilka han anlänt till Turkiet, dämpades en smula. Turkarna uppträdde korrekt och till och med hjälpsamt. Kemal Pascha höll ord, även om Trotskij fortfarande var misstänksam. Vaktkonstaplarna utanför huset blev så fästa vid sin skyddsling att även de blev familjemedlemmar, sprang ärenden och hjälpte till med hushållsarbetet. De vita emigranterna gjorde inga försök att ta sig in bakom de höga staketen och häckarna. Till och med GPU före-

[41] Eastman, loc. cit.

[42] M. Parijanine ger en livfull beskrivning av en fisketur samman med Trotskij långt utanför Mindre Asiens kust:' ... han är herre över himmel och hav.' Mot kvällen blåste en hård storm upp. Båten var nära att kantra. Den åtföljande turkiske polisen skrek av rädsla och Trotskij grep årorna och kämpade tappert mot strömmarna. Han var så lugn och på så gott humör och så full av omtanke om sina medpassagerare, att Parijanine tänkte, 'var inte rädd ... Du har Caesar och hans lycka med dig'. De tog sin tillflykt till en tom hydda på en liten öde ö. Nästa morgon hade de ingen mat och sköt två kaniner. Parijanine, som endast skadeskjutit sin kanin, tog livet av den. 'Så gör ingen jägare', sa Trotskij. 'Man dödar inte ett skadat djur.' Under tiden hade de turkiska myndigheterna börjat söka efter dem och några bönder dök upp som räddande änglar. Trotskij mottog deras hjälp med självironi och påminde sig Sjtjedrins historia om två ryska generaler som gått vilse i en ödemark och inte kunde skaffa sig ens livets enklaste nödtorft, 'Å, suckar en av dem, 'funnes här bara en muzjik!' 'Och har man sett, genast dyker en muzjik upp och på ett ögonblick har han gjort allt som behövdes.' 'A Léon Trotsky', *Les Humbles*, maj–juni 1934.

föll avlägset och ointresserat. Men skenet bedrog: GPU var allt annat än likgiltigt. Då och då smög sig dess agenter, i rollen som hängivna följeslagare, in i Trotskijs krets som sekreterare eller livvakter. ‘En lett vid namn Franck bodde på Prinkipo i fem månader’, skriver Natalja. ‘Senare fick vi veta att han var en av ryska hemliga polisens angivare, precis som Sobolevicius, även han lett, som endast en kort tid bodde hos oss (hans bror, Roman Well, var en *agent provocateur* i oppositionskretsarna i Paris och Centraleuropa ...).’[43] Problemet var, att de som avslöjades som provokatörer inte alltid var det, medan de farligaste spionerna gick fria. Sobolevicius t.ex., som trettio år senare dömdes som sovjetagent i USA, erkände att han verkligen hade spionerat på Trotskij under Prinkipo-perioden.[44] Men hela hans brevväxling med Trotskij och omständigheterna kring deras brytning får sanningshalten i denna del av hans bekännelser att verka tvivelaktig. Sobolevicius bröt med Trotskij, sedan han öppet och vid upprepade tillfällen givit uttryck åt viktiga politiska meningsskiljaktigheter, vilket inte är det sätt varpå en *agent provocateur* brukar uppträda. Trotskij fördömde honom långt senare som stalinist men trodde inte att han var provokatör. Hur som helst åtnjöt både Sobolevicius och hans bror Trotskijs nästan fulla förtroende under de tre första åren på Prinkipo. De var inga noviser i den trotskistiska kretsen. Sobolevicius hade, som korrespondent för den vänstermarxistiska *Sächsiche Arbeiterzeitung*, bott i Ryssland och där anslutit sig till den trotskistiska oppositionen 1927. Både han och hans bror var senare inte bara mycket aktiva i Frankrike och Tyskland, utan försåg också Trotskij med nyheter och med referensmaterial för hans böcker, hjälpte honom att publicera *Bulletin Oppozitsiji* och förmedlade en stor del av hans hemliga korrespondens med personer i Sovjetunionen, brev skrivna på koder, med kemiska medel, till täckadresser etc.[45]

I en underjordisk rörelse är det nästan omöjligt att helt skydda sig mot provokatörer. Organisationen blir ofrånkomligt ett mål för angivare och det är lika lätt att vara för misstänksam, vilket kan paralysera hela rörelsen, som att vara för litet vaksam. Det, som gjorde det extra besvärligt för Trotskij, var att så få av hans västerländska medhjälpare kunde tala ryska och var insatta i ryska förhållanden och han kom därför att i alltför hög grad bli beroende av dem som hade dessa kunskaper. Hans arbete skulle varit nästan omöjligt utan Ljovas hjälp. Men det räckte inte, och Trotskij tog emot sin sons uppoffringar med blandade känslor, ty det var en uppoffring av en tjugoåring att leva detta eremitliv på Prinkipo. Så. Trotskij sökte ständigt efter ryska sekreterare, vilket gjorde det lättare för angivare att ta sig in. Ibland avstyrdes besvärligheter genom att vänner varnade honom i tid. I början av 1930 försökte sålunda Valentine Olberg, av rysk och mensjevikisk härkomst, att nästla sig in som sekreterare i huset på Prinkipo. Men Franz Pfemfert och Alexandra Ramm, som var misstänksamma mot sökanden, varnade Trotskij från Berlin och Olberg avvisades – 1936 skulle han framträda som åklagarsidans vittne mot Trotskij, Zinovjev och Kamenev i den första av de stora Moskvarättegångarna.[46] Men sådana varningar i tid var alltför sällsynta och under de närmaste åren skulle provokatörens skugga följa Trotskij som en förbannelse.

---

[43] V. Serge, *Vie et mort de Trotsky (Trotskijs liv och död)*, s. 201-02.

[44] Se *Hearing before the Subcommittee to investigate the administration of the International Security Act (Förhör inför underkommittén för undersökning av Internationella Säkerhetslagens effektuering)* etc., Förenta Staternas senat, 21 november 1957, s. 4875-76, där Sobolevicius uppträder under namnet Jack Soble. I sin brevväxling med Trotskij använde han täcknamnet Senin. Hans bror doktor Soblen, som också dömdes, flydde 1962 från USA till Israel men vägrades asyl där. När han via England skulle föras hem till USA gjorde han två självmordsförsök och dog i London.

[45] Brevväxlingen mellan Trotskij, Sobolevicius och hans bror R. Weil (doktor Soblen) fyller två sektioner i Trotskij-arkivets slutna del.

[46] Pfemferts brevväxling med Trotskij, april 1930, ibid. Olberg var medlem av den tyska oppositionens riksstyrelse (*Reichsleitung*). Han väckte misstankar genom sina ständiga förfrågningar rörande Trotskijs förbindelser med sina anhängare i Sovjetunionen. (Se även brevväxlingen mellan Olberg och Leo Sedov.) Liksom i fallet Sobolevicius är det inte fullt klarlagt om han var en *agent-provocateur* 1930 eller om han blev det

*

Trotskijs ekonomiska situation under Prinkipo-perioden blev bättre än väntat. Det han skrev gav honom stora inkomster, tillvaron på ön kostade inte mycket och han och hans familj hade små pretentioner på komfort. När hushållet blev större, med fler och fler sekreterare och långtidsgäster i huset, och när korrespondensen blev nästan lika stor som den i ett mindre regeringsdepartement, steg utgifterna till 12 000 och t.o.m. 15 000 dollar om året.[47] En bred internationell läsekrets garanterade Trotskij proportionellt höga honorar och royalties. För den första artikel, som han skrev i Konstantinopel, fick han 10 000 dollar, av vilka han lade åt sidan 6 000 som grundplåt för *Bulletin Oppozitsiji* och för franska och amerikanska trotskist-blad. Senare samma år fick han stora förskott på försäljningen av de olika upplagorna av *Mitt liv*; bara den amerikanska utgåvan gav honom 7 000 dollar i förskottshonorar. 1932 betalade *Saturday Evening Post* 45 000 dollar för serierätten till *Ryska revolutionens historia*.[48] När han lämnade sovjetkonsulatet i Konstantinopel, lånade han 20 000 franska franc av Maurice Paz. Ett år senare betalde han igen skulden och han behövde aldrig låna mera. När Paz i maj 1929 frågade om han hade några ekonomiska bekymmer, svarade Trotskij att så inte var fallet och att han tvärtom nu kunde bistå sina västerländska vänner ekonomiskt. Det gjorde han också, som hans brev och bevarade räkenskaper visar, med en frikostighet som en del av mottagarna snart och osnyggt skulle sko sig på.

*

Långt före sina nederlag hade Trotskij, Zinovjev och t.o.m. Sjljapnikov försökt samla sina efterföljare i de utländska kommunistpartierna. Ansträngningarna var till en början inte helt resultatlösa, trots att de ibland följdes av offentliga fördömanden och uteslutningar.[49] Den ryska oppositionens taktiska manövrer och reträtter förvirrade emellertid utlandskommunisterna i lika hög grad som Stalins repressalier förödmjukade dem. Zinovjev-fraktionens slutliga kapitulation tog udden ur dess utländska systerorganisationer. Trotskijs fall och förvisning hade inte riktigt samma effekt. För de kommunister, som ännu inte var beredda att tveklöst lyda Stalins order, hade Trotskijs moraliska auktoritet inte försvagats, och legenden kring hans namn, en legend förknippad med okuvlig stridbarhet och segervilja, berikades av den nya anstrykningen av martyrskap. Men Komintern hade redan stigmatiserat trotskismen så brutalt och utrotat den ur utlandssektionerna med sådan vrede, att ingen kommunist kunde hoppas på att vinna några fördelar av att omfatta kättartron, och de var få, som var beredda att följa martyren.

Från Prinkipo började Trotskij på nytt samla och mana sina gamla och nya följeslagare till strid. Att han inte hade någon makt att dela med dem, gjorde inte företaget hopplöst – som han såg det – utan tvärtom på sätt och vis mer lockande. Förvissad om att karriärister och byråkrater inte skulle hörsamma hans appeller, vände han sig endast till de eftertänksamma och de oegennyttiga. Hade inte den revolutionära organisationens styrka alltid berott på kvaliteten i medlemmarnas övertygelse snarare än på kvantiteten av medlemmar? Vid decennieskiftet var Stalins ledarskap över Komintern fortfarande ytligt. Nästan alla, som de

---

senare. Efter nazisternas makttillträde 1933 sägs Olberg ha levt i stor fattigdom som politisk emigrant i Tjeckoslovakien. Han kan naturligtvis ha uppträtt som stalinistisk angivare av ‘ideologiska’ skäl och utan att ha fått någon belöning. Han var en av de svarande och dessutom ett av åklagarsidans huvudvittnen i rättegången mot Zinovjev 1936. Han dömdes till döden.

[47] Eastman, op. cit.

[48] Siffrorna är hämtade ur Trotskijs räkenskaper och hans brevväxling med sina förläggare och litterära agenter. Trotskij-arkivet (slutna delen).

[49] I ett brev till Sobolevicius och Weil, 4 november 1929, hävdade Trotskij att det tyska Leninbund bekostade sin verksamhet med pengar som dess ledare fått från Pjatakov före dennes kapitulation. Med tanke på verksamhetens omfattning bör det dock ha krävts mycket litet pengar för att bedriva den.

åren var med i kommunistpartiet, kan av egen erfarenhet berätta om den osäkerhet och den ovilja med vilka grupper och enskilda började anpassa sig till den nya ortodoxi som dikterades från Moskva. Under anpassningen, som fortfarande inte gick djupt, fanns känslor av olust, tvivel och protestlusta, och det fanns gamla marxistiska tankevanor och dåliga samveten, för vilka Trotskijs öde var en ständig utmaning. Den trogne partimedlemmen ansåg det vara sin absoluta plikt att solidariskt stödja den ryska revolutionen och ville följaktligen inte påta sig ansvaret för eventuella protester mot dem som nu styrde i Moskva, som talade med revolutionens röst och som krävde att alla utländska kommunister på högre och lägre beslutsnivåer skulle rösta för antitrotskistiska resolutioner. Partimedlemmen röstade, som han blivit tillsagd att rösta, men hela 'kampanjen' fortfor att vara tragiskt obegriplig för honom. Giftigheten i den bekom honom illa. Han kunde inte se att det fanns något motiv bakom den. Och ibland undrade han varför det begärdes av honom att han skulle ge sitt obetydliga godkännande av de respektingivande förkastelsedomar som kom så högt uppifrån. Alla i arbetarklassen, utom de unga och de oupplysta, mindes den tid när Trotskij stod på krönet av sin bana, när han med kraft angrep världskapitalismen, när han skrev sina eldande manifest, som väckt så många av dem och t.o.m. fått några av dem att gå in i partiet. Partiets nya inställning till den man, som de kom ihåg som Lenins närmaste bundsförvant, föreföll obegriplig. Men det var nästan inget de kunde göra åt det. Här och var lämnade några partiet i protest mot den ena eller andra manipulationen av 'partilinjen', men flertalet ansåg att de kanske ändå inte borde lägga sig i något som uppenbarligen var en kamp inom det högsta ledarskiktet, att Ryssland trots allt låg långt bort och var svårt att förstå sig på och att deras egna klassfiender fanns runt omkring dem och mot den fienden kämpade kommunistpartiet troget och tappert. De fortsatte att vara partiet trogna, men de var det inte på grund av utan trots stalinismen, och ännu någon tid tyckte de det var pinsamt, när högre partifunktionärer angrep Trotskij som 'förrädare och kontrarevolutionär'.

Trotskij hade fortfarande stort inflytande på den vänsterpolitiska och den radikalliberala intelligentian. När Bernard Shaw skrev, att han skulle komma att 'bli ett föredöme och en hjälte för vänsteraktivister i alla länder', var det inte så oriktigt som det kanske föreföll senare.[50] Vi har sett den imponerande listan på kända engelska radikaler som försvarade Trotskij inför sin egen regering. (Det är sant att det engelska kommunistpartiet var mindre 'infekterat med trotskism' än något annat, men i Trotskijs Prinkipo-korrespondens finns trots det en stor samling mycket vänliga och upplysande brev sända av en engelsk kommunistförfattare, som senare vann en viss ryktbarhet som ortodox stalinist.) Bland europeiska och amerikanska framstående, eller snart framstående, poeter, romanförfattare och konstnärer, som påverkades av honom, återfanns Andre Breton och andra surrealister, den holländska diktarinnan Henrietta Roland Holst, Panait Istrati, vars meteorfika och tragiska författarkarriär då hade nått sin höjdpunkt, Diego Rivera, Edmund Wilson, den unge Andre Malraux och många andra. 'Trotskij utgjorde alltjämt en lockelse för de kommunistintellektuella', skriver en av den amerikanska kommunismens historiker, och som stöd för sitt påstående citerar han Michael Gold, den berömde kommunistiske författaren och redaktören, som inte ens efter de första förkastelsedomarna över Trotskij 'kunde motstå frestelsen att (i *New Masses*) prisa

[50] Shaw hade många gånger, och med ovanlig hetta, uttryckt sin beundran för Trotskij. I ett av sina brev till Molly Tomkins skrev han t.ex.: 'I går ... hade jag med mig en bunt rapporter om våra stora partiledares tal, samt en tvåkronorsbok av Trotskij ... Vad gäller simpel, ociviliserad dumskallighet är förmodligen Birkenheads, Lloyd Georges och Churchills orationer nästan oslagbara. Med hänsyn till förstånd, enkel rättframhet och välskolad tankeförmåga väljer jag när som helst Trotskij. Att lämna presidentkampanjen i ert land och de allmänna valen här och övergå till hans bedömningar av läget är som att komma till en annan planet.' G. B. Shaw, *To a young adress (Till en ung skådespelerska)*, s. 78. Shaw var den förste som jämförde författaren Trotskij med Lessing (i ordalag lånade från Heines *Zur Geschichte der Philosophie und Religion in Deutschland [Om den tyska filosofins och religionens historia]*). Se mitt företal till *Den väpnade profeten*. Se vidare s. 267.

Trotskij som ”nästan lika allmängiltig som Leonardo da Vinci”‘! Så sent som 1930 skrev Gold, bland några banalt förklenande omdömen, att ‘”Trotskij är nu en odödlig del av den ryska revolutionen.., en av mänsklighetens bestående legender, likt Savonarola och Danton”‘.[51] ‘Denna gränslösa Trotskij-beundran var inget Michael Gold var ensam om’, skriver en annan amerikansk kommunistförfattare, ‘den var utmärkande för hela den grupp av amerikanska radikaler som följde med i vad som hände i Ryssland.’

I de flesta europeiska länder fanns aktiva grupper av utvisade trotskister och zinovjevister som fortfarande leddes av några av Kommunistiska Internationalens grundare. Endast fem år tidigare hade franska kommunistpartiets centralkommitté enhälligt protesterat i Moskva mot den antitrotskistiska kampanjen. Mellan 1924 och 1929 fortsatte Alfred Rosmer, Boris Souvarine och andra att motsätta sig stalinismen.[52] Trotskistiska sympatier gjorde sig gällande i Pierre Monattes revolutionärt syndikalistiska grupp, som en gång varit ett av grundelementen i det franska kommunistpartiet men som senare avskilts från det. Zinovjevisterna hade sin gruppbildning. I Tyskland fanns Leninbund och Wedding-oppositionen (efter det största arbetardistriktet i Berlin), men det var framför allt zinovjevisterna, i synnerhet Arkadiji Maslov och Ruth Fischer, som snarare än trotskisterna bestämde tonen i kritiken. Två framstående italienska kommunister, Antonio Gramsci och Amadeo Bordiga, båda fängslade av Mussolini, hade deklarerat att de var oense med Stalin: Gramsci hade sänt sin deklaration till Moskva där Togliatti, partiets delegerade i Kominternexekutiven, vägrade offentliggöra den.[53] Andres Nin, den främste marxistteoretikern i Spanien, hade tagit parti för den ryska oppositionen och i åratal stått i förbindelse med Trotskij.[54] I Holland anförde Maring Sneevliet, den indonesiska kommunismens grundare, en inte oansenlig grupp vänsterorienterade holländska fackförbundsmedlemmar i opposition mot stalinismen. I Belgien hade f.d. kommunistpartiledarna van Overstraeten och Lesoil och deras anhängare, som hade starkt stöd i den stora gruvstaden Charleroi, öppet anslutit sig till trotskisterna.

Stridigheterna inom partiet fick återverkningar även i Asien. Trotskismens frö hade förts till Shanghai, Peking, Kuantung och Duhan av ungdomar som studerat vid Sun Yat-sen-universitetet i Moskva och som varit vittne till Trotskijs stridbara framträdande i Kina-

---

[51] Th. Draper, *American communism and Soviet Russia (USA:s kommunism och Sovjetunionen)*, s. 129. Se även J. Freeman, *An American testament (Ett amerikanskt testamente)*, s. 383-84.

[52] *Den avväpnade profeten*, s. 108. 1926 sökte Pjatakov, som då arbetade på sovjetambassaden i Paris, att förena de olika antistalinistiska grupper som utstötts ur franska kommunistpartiet. I Moskva var Trotskij och Zinovjev i färd med att organisera en samlad opposition, och det var Pjatakovs uppgift att skapa en fransk motsvarighet till den. Han sammanträffade med Rosmer, A. Dunois, Loriot, Souvarine, Monatte, Paz och andra och var ansvarig för grundandet av *Contre le Courant*. Men Rosmer och Monatte motsatte sig idén om ett ‘block’ bestående av trotskister och zinovjevister och vägrade samarbeta, och *Contre le Courant*, den samlade oppositionens franska språkrör, kom därför att utges med familjen Paz och Loriot som chefredaktörer. Rosmer och Monatte fortsatte sin antistalinistiska politik var och en för sig.

[53] *Bulletin Oppozitsiji*, nr. 17-18, 1930. Se även Rosmers brev till Trotskij, 10 april 1930, i Trotskij-arkivet (slutna delen). Vid denna tid övergick tre medlemmar av italienska politbyrån, Ravazzoli, Leonetti och Tresso, till den trotskistiska oppositionen. De var vänner och anhängare till Gramsci och en av dem berättade för Rosmer om Gramscis aldrig offentliggjorda brev till Togliatti. 1961 bad jag Togliatti offentligt, i den italienska pressen, att förklara vad som hade hänt. Genom en god vän svarade han att det var riktigt att Gramsci 1926 hade uppmanat honom att inte blanda in den italienska kommunismen i de inre ryska partistriderna. (Togliatti hade stött Bucharin och Stalin mot Trotskij.) Togliatti hävdar att Gramscis brev anlänt till Moskva just när den inre partistriden avblåsts och därför hade han, efter konsultationer med Bucharin, ansett att det saknat tillämplighet på den dåvarande situationen. När striden mellan Stalin och Trotskij återupptogs, lämnades Komintern och italienska kommunistpartiet inte desto mindre i okunnighet om Gramscis inställning. Den inställningen förklarar glömskan som omgärdade namnet Gramsci under största delen av Stalin-perioden. Först i början av 1950-talet ‘återupptäcktes’ Gramscis förtjänster och under Togliattis ledning började något av en postum Gramsci-kult inom det italienska partiet.

[54] Nin brevväxlade med Trotskij under Alma Ata-perioden. Trotskij-arkivet.

debatterna 1927. 1928 organiserade de den kinesiska oppositionens första nationalkonferens och några av dem såg fram mot en allians med Mao Tse-tung, som vid denna tid var i onåd hos Komintern, beroende på att hans inställning 1925-27 ofta sammanfallit med Trotskijs och på att han nu, när revolutionen var på upphällningen, börjat ett partisankrig mot Kuomintang. 1929 publicerade Chen Tu-hsiu, partiets ledare fram till 1927, det öppna brev i vilket han avslöjade den dystra inre sanningen om förbindelserna mellan Moskva, Kuomintang och kineskommunisterna och erkände att Trotskijs kritik av Stalins och Bucharins politik hade varit mer än välgrundad.[55] Trotskismen fick fotfäste i Indokina, Indonesien och på Ceylon. Ungefär samtidigt framträdde nya följeslagare till Trotskij i Amerika: James P. Cannon och Max Shachtman, medlemmar av centralkommittén i USA, och Maurice Spector, ordförande i kanadensiska kommunistpartiet. T.o.m. i det fjärran Mexiko försvarade en grupp kommunister, understödda av Diego Rivera, de kättare som dömts i Moskva.

Trotskij satte sig i förbindelse med alla dessa grupper och försökte samla dem i en enda organisation. Efter hans förvisning från Moskva hade de levt på smulor av hans idéer och i små tidningar och pamfletter publicerat fragment av det han skrivit, brottstycken som i hemlighet smugglats ut ur Sovjetunionen. Hans uppdykande i Konstantinopel gav dem nytt livsmod. Hans moraliska auktoritet var deras största tillgång och de väntade sig nu att han skulle samla en världsomspännande kommunistisk opposition mot stalinismen. Det är sant att hans auktoritet också utgjorde en fara, ty de började vänja sig vid sina begränsade roller som elever och troende. Trotskismen var redan, som Heinrich Brandler uttryckte det, en liten båt med ett alltför stort segel. Trotskijs personlighet hade dominerat även den ryska oppositionen, men där hade han åtminstone haft medhjälpare som utmärkt sig i revolutionen och som varit självständiga, karaktärsfasta och erfarna. På ett eller två undantag när hade han inga så betydande medhjälpare utanför Ryssland. Han hoppades att denna svaghet inom oppositionen var av övergående karaktär och att nya anförare skulle stiga fram ur leden. Han kunde inte föreställa sig att han skulle förbli den ende ryske oppositionsledaren i landsflykt. Han väntade sig att Stalin skulle landsförvisa även andra, i synnerhet Rakovskij och Radek, och att den internationella oppositionen då skulle få en ‘kraftfull kommandocentral’.[56] Förhoppningarna skulle aldrig infrias: Stalin tänkte inte stärka Trotskijs position genom ännu fler landsförvisningar.

*

Vad representerade trotskismen i detta skede, bortsett från magin som utstrålade från en enda personlighet?

Dess kärnpunkt var principerna om den revolutionära internationalismen och den proletära demokratin. Den revolutionära internationalismen var ett arv från den klassiska marxismen. Tredje Internationalen hade en gång räddat den från den försvagade Andra Internationalen

---

[55] Trotskijs Kina-intresse var lika starkt som hans förbindelser med de kinesiska trotskisterna var, efter omständigheterna, livliga. Sommaren eller hösten 1929 fick han på Prinkipo besök av Lin Tse (?), en oppositionsanhängare på resa från Moskva till Kina, och under resten av sitt liv stod han i ständig brevkontakt med en rad kinesiska grupper som representerade olika sidor av oppositionen. Redan 1929-31 fick han av sina kinesiska anhängare besked om stridigheterna mellan Li Li-san, kommunistpartiets officielle ledare, och Chu Teh och Mao Tse-tung, av vilka de förra beskrevs som ‘opportunister’, medan stora förhoppningar knöts till Mao. En del av Trotskijs anhängare betraktade med misstro Chen Tu-hsius ‘övergång till trotskismen’. De betraktade honom som en ‘utredningsman’ och ansåg att han spelat ut sin roll. Trotskij, för vilken Maos namn ännu inte kunde betyda så mycket, satte stort värde på den kinesiska marxismens ‘ålderman’ Chen Tu-hsiu och försökte åstadkomma en försoning mellan de kinesiska trotskisterna och honom. Chen Tu-hsiu själv förklarade, i ett brev till Trotskij den 1 december 1930, att han först sommaren 1929 satt sig in i Trotskijs idéer om den kinesiska revolutionen och att han genast blivit övertygad om att de var riktiga. (Trotskij-arkivet, slutna delen). Ytterligare en hänvisning till denna brevväxling görs längre fram, s. 300. Chen Tu-hsius del i revolutionen 1925-27 beskrivs i *Den avväpnade profeten*, s. 229-42.

[56] *B. O.*, nr. 1-2, juli 1929. Hädanefter står initialerna *B. O.* för *Bulletin Oppozitsiji*.

och nu försvarade Trotskij den mot såväl Tredje som Andra Internationalen. Denna princip var ingen abstraktion för honom. Den genomsyrade hans tänkande och hans politiska instinkter. Han satte ständigt in alla politiska beslut i ett internationellt perspektiv och kommunismens övernationella intressen var ständigt den yttersta måttstocken för hans handlande. Därför betraktade han doktrinen om 'socialism i ett land' som en 'nationellt socialistisk' förvrängning av marxismen och som ett koncentrat av sovjetbyråkratins nationella självtillräcklighet och högmod. Samma doktrin var lag inte endast i Sovjetunionen, där det åtminstone fanns ett psykologiskt behov för den, utan även inom den internationella kommunismen, som inte hade något sådant behov. Genom att böja sig för Stalinrysslands heliga egoism hade Komintern förlorat sitt existensberättigande: en international knuten till 'socialism i ett land' var en självmotsägelse. Trotskij påpekade att idén om en isolerad och självförsörjande socialiststat teoretiskt svor mot det marxistiska tänkandet – den hade sitt ursprung i den nationalreformistiska teori som omhuldades av de tyska revisionisterna på 1800-talet – och att den praktiskt innebar ett avkall på den internationella revolutionen och ett underställande av Kominterns politik under en politik som tjänade stalinistiska syften.[57] Men även om han ställde de internationella intressena framför de nationella, behandlade han inte Sovjetunionens nationella behov med någon nihilistisk lättfärdighet och ignorerade han inte landets speciella diplomatiska eller militära intressen, och han hävdade att det var varje kommunists plikt att försvara den första arbetarstaten. Men han var övertygad om att den stalinistiska självtillräckligheten försvagade Sovjetunionen, som borde ha intresse av att bryta sin isolering och sprida revolutionen. Han ansåg därför att arbetarstaten på sikt, och i avgörande skeden av den internationella klasskampen, borde offra vissa direkta förmåner hellre än att ställa hinder i vägen för kampen, så som Stalin och Bucharin 1925-27 ställt hinder i vägen för den kinesiska revolutionen. Under årtiondet som följde skulle denna kontrovers övergå till att handla om den kommunistiska strategin och taktiken gentemot nazismen och folkfronterna, men under den skulle alltjämt finnas en konflikt mellan (för att använda en analogi med nutida USA-politisk aktualitet) trotskistisk internationalism och den isolationism som präglade Stalins politik på 1920- och 30-talen.

Ytligt sett var Trotskijs inställning, eller borde den ha varit, mer samstämmig än Stalins med de icke-ryska kommunisternas, och han hade anledning att hoppas att den skulle möta större gensvar från dem, ty medan han poängterade deras betydelse som självständiga aktörer i den internationella klasskampen, betraktade stalinismen dem endast som anhängare till 'arbetarnas fosterland'.

Trotskijs pläderande för en 'proletär demokrati' syftade till att befria kommunistpartierna från deras byråkratiska förstelning och i dem återupprätta en 'demokratisk centralism'. Även denna princip hade funnits uttalad i deras marxistiska tradition och fanns alltjämt inskriven i

---

[57] Trotskij spårade ursprunget till idén om socialismen i ett land till G. Vollmar, den berömde tyske reformvännen, som tjugo år före Bernsteins 'revisionist-kampanj' formulerade tanken på den 'isolerade socialiststaten'. (Det kan tilläggas att detta var en socialistisk variation på ett grundtema hämtat från Lists ekonomi.) Trotskij påvisade att Vollmars idé var mer klartänkt än Stalins eller Bucharins, eftersom hans isolerade socialiststat skulle vara en stat som Tyskland, som var teknologiskt utvecklat, och inte en underutvecklad bondenation. Vollmar betraktade den isolerade socialiststatens teknologiska överlägsenhet över de kapitalistiska grannstaterna som en garanti för dess säkerhet och framgångsrika utveckling, medan Bucharin och Stalin (fram till 1928) var övertygade om att en sådan stat skulle kunna blomstra även på den outvecklade industrins grund. (Se Trotskij, *The Third International after Lenin*, s. 43-44 [finns på svenska, i bokform utg. av Rättvisebcker och på marxistarkivet: Tredje internationalen efter Lenin /MF anm]) ; Vollmar föreställde sig också att ett socialistiskt Tyskland, som använde sig av fördelarna med en överlägsen teknologi och en planerad ekonomi, skulle kunna besegra sina kapitalistiska grannar genom fredlig ekonomisk konkurrens och därigenom göra revolutionen överflödig i andra länder. Med denna idé föregrep han inte endast den stalinist-bucharinistiska uppfattningen på 1920-talet, utan i än högre grad de chrusjtjovska teser om 'ekonomisk tävlan' och 'fredlig övergång till socialismen' som ryska kommunistpartiets 20:e kongress antog i februari 1956.

deras statuter. Den demokratiska centralismen hade för de socialistiska och senare kommunistiska partierna värnat om friheten i disciplinen och om disciplinen i friheten. Den tvingade dem att handla koordinerat och i samförstånd och tillät dem att inom ramen för sitt program hysa vitt skilda åsikter. Den ålade minoriteterna att verkställa majoriteternas beslut och majoriteterna att respektera minoriteternas rätt att kritisera och opponera sig. Den gav centralkommittén i varje parti (och Internationalens styrelse) rätt att under sin maktperiod effektivt bestämma över alla medlemmar, men den gjorde också samma centralkommitté beroende av medlemmarnas vilja och fria röstning. Principen hade därför varit av stor didaktisk och praktiskt politisk betydelse för rörelsen, och Internationalen försvagades när principen övergavs och ersattes med en byråkratisk centralism. Var den monolitiska disciplinen och övercentraliseringen i sovjetpartiet en del av den organiska utvecklingen av det bolsjevikiska maktmonopolet, var införandet av denna regim i Kominterns utländska sektioner fullständigt konstlat, eftersom den saknade samband med sektionernas nationella miljöer och livsbetingelser.

Flertalet västliga kommunistpartier hade vant sig vid att agera i ett flerpartisystem där de vanligtvis åtnjöt formell frihet att kritisera och debattera. Deras ledare befann sig nu i den paradoxala situationen att inom den egna organisationen behöva neka sina följeslagare rättigheter som de hade utanför organisationen. 1930 kunde inte längre någon tysk, fransk eller annan kommunist avvika från partilinjen. De var tvungna att acceptera alla uttalanden från Moskva som heliga budord. På så vis blev varje kommunistparti något av en bisarr enklav i sitt eget land, en gruppbildning som skarpt avgränsades från resten av nationen, inte så mycket på grund av sina revolutionära avsikter som på grund av ett beteendemönster som hade litet att göra med de avsikterna. Mönstret var en halvkyrklig ordens som utsatte sina medlemmar för en andlig exercis som var lika sträng som vilken som helst klosterordens sedan motreformationen. Det är sant att stalinisternas Komintern med hjälp av denna exercis åstadkom utomordentliga disciplinresultat. Men disciplin av detta slag är förödande för effektiviteten i ett revolutionärt parti. Ett sådant parti måste vara bland och av folket det arbetar för. Det får inte skaffa sig en särställning med hjälp av ceremonier knutna till en esoterisk kult. Med sina knäfall, offerhyllningar och rökelsebränningar fascinerade stalinismen otvivelaktigt många intellektuella som sökte en tro och som senare skulle förkasta den som ‘guden som svek’. Men kulten, som fängslade dem, lockade sällan arbetarmassorna, de ‘rakryggade proletärerna’, som den var avsedd för. Dessutom bands partiagitatorerna till händer och fötter av den egendomliga disciplinen och ritualen, när det de behövde var en möjlighet att fritt och otvunget närma sig dem, de ville vinna för sin sak. När en europeisk kommunist skulle argumentera för sitt program inför en arbetarpublik, möttes han vanligtvis av en socialdemokratisk motståndare, vars resonemang han var tvungen att vederlägga och vars paroller han var tvungen att övertrumfa. Oftast var han oförmögen att göra det, eftersom han saknade politisk debattvana, som partiet aldrig givit honom, och eftersom hans skolning frånhänt honom förmågan att predika för de otroende. Han förmådde inte tränga tillräckligt djupt in i sin motståndares argument, när han hela tiden var tvungen att tänka på sin egen ortodoxi och kontrollera, att han inte sade någonting som omedvetet avvek från partilinjen. Med mekanisk fanatism kunde han framföra färdigskrivna argument och slagord, men oförutsett motstånd eller raljeri gjorde honom omedelbart förvirrad. När han, som ofta skedde, ombads gendriva kritiker av Sovjetunionen, kunde han sällan göra det på ett övertygande sätt. Hans tacksägelsemässor till arbetarnas fosterland och hans lovsånger till Stalin gjorde honom ofta löjlig i de vettigas ögon. Det var denna ineffektivitet hos de stalinistiska agitatorerna som var en av huvudorsakerna till varför agitationen i åratal, och trots ytterst gynnsamma omständigheter, nästan inte kom någon vart i striden mot den socialdemokratiska reformismen.

Trotskij gick in för att väcka kommunistpartierna ur deras förstelning och på nytt ge dem den energi, det självförtroende och den stridsvilja som de en gång haft – och som de inte kunde återvinna utan frihet i sina egna led. Gång efter annan förklarade han vad 'demokratisk centralism' var för de kommunister som aldrig förstått det eller som glömt det. Han vände sig till dem i deras eget intresse, för deras egen värdighets och framtids skull, i hopp om att de inte skulle vara ohörsamma. Och hade förnuft, marxistiska principer eller kommunistisk egennytta haft någon betydelse i sammanhanget, skulle hans resonemang och vädjanden sannerligen inte uttalats för döva öron.

Förutom dessa grundläggande principer innehöll trotskismen en rad taktiska idéer som varierade efter omständigheterna de skulle brukas under. En omåttligt stor del av Trotskijs exilskriverier består av kommentarer i dessa ämnen och är sällan fängslande för utomstående, i synnerhet inte efter den långa tid som gått sedan de kom till. Trotskijs taktiska idéer hade emellertid en sådan bredd, och hans åsikter är fortfarande så relevanta för arbetarklassens politik, att det han hade att säga är av mer än historiskt intresse.

Som vi minns fick Komintern mellan 1923 och 1928, när organisationen förde en 'moderat' politik, kritik från vänsterhåll av Trotskij och hans anhängare.[58] Efter 1928 inträdde en viss förändring. Efter Stalins införande av 'vänsterkursen' i Sovjetunionen hade även Kominterns politik, som automatiskt påverkades av varje rörelse och kursändring inom det ryska partiet, ändrat riktning. Redan vid sjätte Komintern-kongressen, på sommaren 1928, började Internationalen sätta vänster- i stället för högerprägel på sina slagord och taktiska föreskrifter.[59] Under månaderna som följde utvecklades den nya linjen vidare, till dess den i alla avseenden var diametralt motsatt den gamla linjen.[60] Medan den äldre Komintern talat om 'kapitalismens relativa stabilisering', förutspådde den nya Komintern ett slut på stabiliseringen och ett omedelbart förestående och definitivt sammanbrott för kapitalismen. Detta var kärnpunkten i den s.k. tredje-period-teorin, vars främste talesman var Molotov, som tagit Bucharins plats i ledningen för Komintern. Enligt denna teori kunde efterkrigstidens politiska historia delas upp i tre klart avgränsade kapitel: det första, som handlat om revolutionära uppror och mödor, hade tagit slut 1923; det andra, om den kapitalistiska stabiliseringen, hade slutat 1928; det tredje, som nu började, skulle handla om kapitalismens och imperialismens dödskamp. Hade den internationella kommunismen hittills varit på defensiven, var tiden nu inne att övergå till offensiv och lämna de 'partiella kravens' strid till förmån för en direkt maktkamp.

Enligt Komintern var kapitalismens alla inre motsägelser på väg att åstadkomma en explosion, eftersom bourgeoisien aldrig skulle kunna klara nästa ekonomiska kris, och grunden för en revolutionär situation var redan lagd i hela världen, främst genom den nya radikalismen inom arbetarklasserna, som var i färd med att vakna upp från sina reformistiska drömmerier och nu väntade på att kommunisterna skulle ställa sig i spetsen för dem och leda dem ut i striden. Nästan varje intermezzo av klasskampskaraktär fick en enorm revolutionär tyngd och kunde leda till 'kamp om gatorna' eller, i klartext, till väpnat uppror. 'I hela den kapitalistiska världen', skrev *Bolsjevik* i juni 1929, 'växer strejkvågen … inslag av hårdnackad revolutionär kamp och av inbördeskrig återfinns i strejkerna. Massor av icke-organiserade arbetare dras in i striden ... Det växande missnöjet och vänsterradikaliseringen har kommit att prägla även miljontals lantarbetare och förtryckta småbönder.' 'Man måste vara en grå opportunist eller en ömkansvärd liberal ...' sade Molotov inför Internationalens exekutiv, 'för att inte förstå att vi nu står med båda benen i en zon som kommer att bli skådeplats för fantastiska revolutionshändelser av internationell betydelse.' Orden var inte menade som förutsägelser på lång sikt, utan

[58] Se *Den avväpnade profeten*, kapitlen 2 och 5.
[59] *Kommunistitjeskij Internatsional v Dokumentach* (red. B. Kun),, s. 769-84.
[60] Op.cit., s. 876-88, 915-25, 957-66.

som aktuella prognoser och förhållningsorder. Många europeiska kommunistpartier försökte också förvandla 1 maj-tågen 1929 och de antikrigsdemonstrationer, som annonserats till den 4 augusti samma år, till direkta 'kamper om gatorna', vilket ledde till resultatlösa och blodiga sammandrabbningar mellan demonstranter och polis i Berlin, Paris och andra städer.

I enlighet med denna 'huvudlinjes' direktiv ändrade Komintern också inställning till de socialdemokratiska partierna. I en verkligt revolutionär situation, sades det, skulle dessa partier kunna strida endast på kontrarevolutionens sida och av den anledningen fanns inte längre utrymme för några kommunistiska samarbeten eller halva överenskommelser med dem. På samma sätt som bourgeoisien försökte behålla makten med fascismens hjälp, samtidigt som parlamentarismens och de demokratiska friheternas epok gick mot sitt slut, och på samma sätt som själva den parlamentariska demokratin höll på att 'inifrån' förvandlas till fascism, var de socialdemokratiska partierna på väg att bli 'socialfascistiska' – 'socialistiska i talet och fascistiska i handling'. Eftersom de höll sin 'sanna natur' dold under demokratins och socialismens förklädnader, var socialdemokraterna farligare än t.o.m. fascisterna. Det var därför 'socialfascismen' var den 'huvudsakliga fiende' som kommunisterna borde intensifiera sina angrepp mot. Följdenligt var vänster-socialdemokraterna, som ofta talade ett politiskt språk, som inte nämnvärt skilde sig från kommunismens, än farligare än de reaktionära 'socialfascisterna' och borde bekämpas än häftigare. Hade kommunister hittills tillråtts att skapa enade fronter med socialdemokrater 'uppifrån och nedifrån', alltså med såväl ledare som ordinarie partimedlemmar, utfärdade Komintern nu stränga förbud mot sådana taktiker. Endast 'nedifrån' var den enade fronten alltjämt möjlig – kommunister fick samarbeta endast med de ordinarie socialdemokrater som var 'beredda att bryta med sina ledare'. Att odla kontakter 'uppifrån' var att stödja och uppmuntra 'socialfascismen'.[61]

Dessa idéer och föreskrifter skulle styra alla kommunistpartiers agerande under de närmaste fem eller sex åren, nästan fram till folkfrontens tid, under de ödesdigra åren kring den ekonomiska depressionen, nazismens uppkomst, den spanska monarkins upplösning och andra händelser, under vilka kommunistpartiernas uppträdande var av avgörande betydelse.

Tidigare, när Trotskij hävdat att Komintern genom sin undfallande politik försummat många revolutionära tillfällen, hade han aldrig föreslagit en så total och extrem kursändring som den nu genomförda. Kritiskt talade han därför om ändringen som en '180-graders-sväng' och en 'skiftning från opportunism till ultraradikalism'. De nya slagorden och taktiska förhållningsorderna var bara ut-och-in-vrängningar av de gamla och till för att dölja deras ineffektivitet. I en förödande kommentar till Molotovs avhandling om de tre perioderna påpekade Trotskij, att om det var fel att sätta rubriken stabiliseringsperiod på den 'andra period' under vilken kinesiska revolutionen och engelska generalstrejken ägt rum, var det än mer orealistiskt att förlägga kapitalismens omedelbara sammanbrott till en 'tredje period' och att ur detta påstådda sammanbrott härleda behovet av en enbart offensiv politik. Komintern hade genomfört sin 'omorientering' mekaniskt, sade han, utan att försöka belysa felen hos den gamla taktiken och utan att uppriktigt debattera och bedöma uppgifterna den hade framför sig. Förhindrade att diskutera felen och förtjänsterna hos den egna politiken var kommunistpartierna dömda att vackla från ytterlighet till ytterlighet och att på befallning utbyta en serie misstag mot en annan. Frågan om deras inre styrelseskick var inte enbart en organisationsfråga – den påverkade Internationalens hela politik och gjorde den på en gång stel och instabil. 'Tredje periodens' febriga ultraradikalism vittnade heller inte om någon pånyttfödd revolutionär internationalism i det officiella Moskva. I lika hög grad som den tidigare opportunismen

[61] Op. cit., s. 946, 957-66 ff.

hindrade ultraradikalismen kommunismens tillväxt i världen, och under den fanns samma cyniska byråkratiska likgiltighet för arbetarklassens internationella intressen.[62]

Nu som förr stod Trotskij för åsikten, att hela den epok, som inleddes med första världskriget och ryska revolutionen, var en nedgångsperiod för kapitalismen, vars grundvalar nu var helt förstörda. Det betydde emellertid inte att byggnaden höll på att rasa med ett dån. Ett socialt systems nedgång är aldrig en enkel process av ekonomiska sammanbrott eller oavbrutna serier av revolutionära situationer. Ingen kris var därför a priori den 'sista och slutgiltiga'. T.o.m. under sin förfalloperiod skulle kapitalismen ha sina upp- och nedgångar (även om uppgångarna blev kortare och mer osäkra och nedgångarna brantare och än mer förödande). Hur mycket affärscykeln än förändrats sedan Marx tid, följde den alltjämt sin vanliga bana, inte bara från hausse till depression utan också från depression till hausse. Det var därför orimligt att kungöra att bourgeoisien 'objektivt' hamnat i sin definitivt sista återvändsgränd. Det fanns inte någon återvändsgränd som inte en besutten samhällsklass kunde ta sig ur, och om den skulle lyckas eller inte, berodde inte så mycket på rent ekonomiska faktorer, som på den politiska styrkefördelning som kunde ske i den ena eller andra riktningen beroende på det kommunistiska ledarskapets kvaliteter. Att förutspå en 'oavbrutet stigande revolutionsvåg', att upptäcka 'inslag av inbördeskrig' i nästan alla våldsamma strejker och att kungöra att ögonblicket nu var inne att övergå från defensiv till offensiv handling och till väpnat uppror, var att erbjuda inget ledarskap alls och att inbjuda till nederlag. I klasskampen, som i alla krig, kunde defensiva och offensiva handlingsformer inte skiljas från och sättas i motsatsställning till varandra. Det effektivaste anfallet växte vanligtvis fram ur ett effektivt försvar, och ett inslag av försvar fanns även i det väpnade uppror som var den revolutionära kampens höjdpunkt. Under kris- och depressionstider var arbetarna tvungna att försvara sin levnadsstandard mot angrepp och bekämpa en växande fascism. Att förklara för dem, att försvarets tid var förbi och att de nu borde göra sig redo för en frontalattack mot kapitalismen, var att predika oföretagsamhet eller underkastelse och det med kraftigast tänkbara ultraradikala stämma. Likaledes var förbudet mot samarbete mellan kommunistiska och socialdemokratiska partier ett äventyrande av arbetarrörelsen i allmänhet och kommunismen i synnerhet. Idén om den tredje perioden, slutade Trotskij, var ett resultat av byråkratisk obetänksamhet – 'det enda som börjat', under 'mäster Molotovs' överinseende, var 'en tredje period av misstag för Komintern'.

Denna tidiga kritik innehöll i ett nötskal hela den större kontrovers mellan Trotskij och Komintern (rörande Kominterns politik under Hitlers första tid vid makten) som skulle dominera åren i början av 1930-talet. Det var uppenbart att Trotskij, i dessa taktiska frågor, nu tycktes kritisera Komintern från höger och inte som tidigare från vänster. Förändringen berodde inte på Trotskijs inställning, som var densamma som den Lenin och han haft vid tredje och fjärde Kominternkongresserna 1921-22, utan på svängningarna i Stalins 'byråkratiska centralism' och på dess 'skiftning mellan högerinriktade och vänsterinriktade sicksackkurser'. Trots det förde ställningen som Stalins kritiker 'från höger' med sig vissa olägenheter för Trotskij. Kommunister, som vant sig att betrakta honom som Stalins kritiker från vänster, var benägna att här finna en inkonsekvens eller en brist på principer. Gränserna mellan trotskismen och de olika kvasi-bucharinistiska högeroppositionerna inom kommuniströrelsen var faktiskt också otydliga, åtminstone vad gällde de taktiska frågor som gavs så stort utrymme i dessa kontroverser. Även de europeiska högeroppositionerna, bland vilka brandleristerna var de utan jämförelse viktigaste – Brandler och Thalheimer hade nyligen uteslutits

[62] Trotskij anslog ett helt nummer av *B. O.* (nr. 8, januari 1930) till kritik av tredjeperiod-politiken och återvände till frågan i en rad följande nummer.

ur sitt parti – kritiserade häftigt den nya ultraradikalismen.[63] Men det som skilde trotskismen från alla andra oppositionsriktningar, var den intellektuella styrkan, stridbarheten och tydligheten i dess kritik. Brandler och Thalheimer nöjde sig med att angripa Kominterns senaste, ultravänstra 'sicksackkurs'. Trotskij kritiserade hela dess utveckling efter Lenin. Brandleristerna, som främst intresserade sig för sina nationella partiers politik, undvek avsiktligt att stöta sig med de sovjetiska ledarna. I inre sovjetiska konflikter tog de viljelöst Stalins parti, stödde 'socialism i ett land', ursäktade den byråkratiska regimen med att den passade de speciella ryska förhållandena och upprepade t.o.m. Moskvas förkastelsedomar över trotskismen.[64] De var övertygade om att ingen kommunistopposition, som i princip gick emot Moskva, skulle kunna väcka gensvar i de kommunistiska leden och de hoppades att Komintern förr eller senare skulle bedöma tredje-period-politiken som orealistisk, ta avstånd från den och sluta fred med de kritiker som trots allt undvikit en slutlig brytning. Mot detta hävdade trotskismen, att de olika nationella partiernas politiker inte kunde korrigeras och deras fel inte avhjälpas inom partierna, eftersom huvudorsaken till deras 'degeneration' fanns i Moskva och att det därför var alla kommunisters plikt att närmare granska de inre sovjetiska angelägenheterna och på det planet även motsätta sig den stalinistiska byråkratin. Detta krav på utländsk kommunistinblandning i den sovjetiska inrikespolitiken var ett av trotskismens utmärkande drag. Det var en utmaning som fyllde de flesta kommunister med fasa.

Trots mångsidigheten i sin kritik av Komintern hade trotskismen inga planer på att grunda en ny kommunströrelse. Trotskij var vid denna tid, och många år framåt, tveklöst emot den idé om en fjärde international som ingående diskuterats av arbetaroppositionen i Sovjetunionen och en del kvarvarande zinovjevister i Europa. Han förklarade att han och hans meningsfränder var lojala mot Kommunistiska Internationalen, även om de uteslutits ur den. De utgjorde en ideologisk grupp som kämpade för att återvinna sin plats inom den kommunistiska rörelsen i stort – förföljelse var enda skälet till att de sammanslutit sig i en fraktion, och en fraktion, inte ett konkurrerande parti, skulle de förbli. Deras enda avsikt var att påverka den kommunistiska opinionen, att få den att inse att inkräktare tagit makten inom sovjetregeringen och Komintern och att få den att arbeta för återupprättandet av den ursprungliga marxismen och leninismen. De stod därför för en omdaning av Internationalen och inte för en definitiv brytning med den. Trotskij ansåg att kommunistpartierna, trots sina fel och brister, fortfarande representerade arbetarklassernas militanta förtrupp. Oppositionen hade sin plats i den förtruppen. Skulle han och hans meningsfränder vända den ryggen, skulle de frivilligt ge sig ut i den ödemark, som Stalin ville förvisa dem till. Det är sant att stalinismen inte tillät några oppositionsströmningar inom Internationalen, men det förbudet skulle aldrig kunna vara. Kritiska händelser i eller utanför Sovjetunionen skulle snart förlösa kommunismens slumrande energi för nya handlingar och ge oppositionen dess chans. Trotskij framhöll för dem, som talade för en fjärde international, att det inte räckte för en grupp oliktänkande att höja ett nytt baner för att bli en maktfaktor i politiken. Revolutionsrörelser frambesvors inte med baner och slagord. De växte organiskt ur den samhällsklass vars talan de förde. Varje international representerade ett definitivt stadium i arbetarklassens och den socialistiska kampens historiska utveckling och ingen kunde ostraffat bortse från Andra och Tredje Internationalens starka förankring hos massorna eller från betydelsen av dess politiska traditioner. Tredje Internationalen var för övrigt ett resultat av ryska revolutionen, och de politiskt medvetna arbetarna visade den samma solidaritet, som de visade revolutionen. Det

[63] Grupper besläktade med brandleristerna var de som leddes av Warski och Kostrzewa i Polen (som degraderades 1929 men fortfarande var kvar i partiet), av Humbert Droz i Schweiz och av Lovestone i USA.
[64] Den brandleristiska tidningen *Arbeiterpolitik* var ständigt fientligt inställd mot trotskismen och Trotskij svarade den med samma mynt. 'Liksom jag inte diskuterar olika sidor av materialismen med den, som gör korstecknet när han går förbi en kyrka, argumenterar jag inte med Brandler och Thalheimer', skrev han vid ett tillfälle.

gjorde de rätt i, menade Trotskij, även om de inte borde låta stalinismen missbruka deras lojalitet. Så länge Sovjetunionen förblev en arbetarstat, borde det därför inte förväntas eller krävas av arbetarna, att de förnekade Tredje Internationalen.

Vad gällde detta, att även ett 'byråkratiskt missbildat' Sovjetunionen förblev en arbetarstat, var Trotskij orubblig. Det, som i hans ögon bestämde sovjetsamhällets sociala karaktär, var att staten ägde produktionsmedlen. Så länge denna, 'oktobers viktigaste erövring' var intakt, ägde Sovjetunionen den grund, på vilken i dess socialistiska utveckling kunde baseras. Visserligen var dess arbetarklass tvungen att hävda sig gentemot byråkratin, innan den ens kunde börja förverkliga socialismen, men det förverkligandet skulle i sin tur vara omöjligt utan det allmänna ägandet som grund. Fanns det, fanns fortfarande arbetarstaten, om än mer potentiellt än faktiskt.

Denna åsikt skulle ofta ifrågasättas, även av Trotskijs egna meningsfränder, men han skulle aldrig kompromissa med den eller vika en tum från den, inte ens när han reviderade och modifierade sina andra idéer. Under första hälften av sin exilperiod predikade han sålunda reform och inte revolution i Sovjetunionen, medan han under andra hälften skulle hävda att politisk revolution var den enda lösningen på den byråkratiska absolutismen. Han skulle också ändra uppfattning vad gällde oppositionens roll och utropa ett nytt kommunistparti och en international. Men inte ens då skulle han vika från uppfattningen att Sovjetunionen var en arbetarstat. Han skulle förklara, att det var varje oppositionsmedlems oavvisliga plikt att delta i det 'obetingade försvaret av Sovjetunionen' mot dess i borgerliga fiender, och han skulle gång efter annan kritisera vänner och följeslagare som var ovilliga att acceptera detta krav.[65]

*

Resultatet av Trotskijs första försök att organisera sina anhängare i väster var nedslående. Han riktade sin uppmärksamhet mot Frankrike, där han haft mer inflytelserika meningsfränder än någon annanstans, och i hopp om att skapa en stabil fransk grund för oppositionen försökte han sammanföra olika trotskistiska och halvtrotskistiska grupper och kotterier och förena dem med zinovjevisterna och den syndikalistiska kretsen kring *Révolution Prolétarienne*. Från början varnade Rosmer honom för den politiska nedstämdhet och viljelöshet som präglade flertalet av dessa grupper. Fem år hade gått sedan trotskismen haft sin glansperiod i det franska partiet. Under den tiden hade Komintern lyckats återvinna sin position bland de franska kommunisterna och utesluta alla oliktänkande och isolera dem från partimedlemmarna. Känslan av isolering och oppositionsnederlagen i Ryssland hade gjort många antistalinister modfällda och det fanns hos dem, påpekade Rosmer, en rädde-sig-den-som-kan-inställning som fick dem att sträcka vapen och önska att 'de aldrig haft något med oppositionen att göra'. Även de, som motstått den inställningen, var förvirrade och osams med varandra. 'Dessa gruppers olycka', fortsatte Rosmer, 'är att de står utanför allt som sker, och det accentuerar på ett fatalt sätt det sekteristiska intryck de gör.'[66]

Sanningen i Rosmers iakttagelser blev uppenbar när Trotskij, trots hans varningar, försökte 'återvinna' Souvarine och andra för oppositionen. En gång i tiden hade Souvarine utmärkt sig i Moskva genom att ensam tala till Trotskijs försvar, och Trotskij, som värdesatte hans journalistiska begåvning, hoppades att han skulle kunna bli oppositionens mest välartikulerade talesman i Frankrike. Till hans förvåning svarade Souvarine med outhärdliga åtbörder och pretentioner. Han bad att Trotskij inte skulle uttala sig offentligt utan 'föregående överenskommelser med den franska oppositionen', d.v.s. med honom själv. Trotskij, som ville undvika split, förklarade att han inte tänkte uttala sig i franska frågor, men att han dittills talat offentligt

[65] *B. O.*, nr. 3-4, 5 ff; *Écrits*, vol. I, s. 213-74; *Militant*, december 1929.
[66] Rosmer till Trotskij, 16 april 1929.

endast om sovjetiska (och kinesiska) angelägenheter, vilket han tog för givet att han fick göra utan att först inhämta tillstånd från Frankrike. Souvarine svarade med en enorm epistel på över 130 sidor packade med paradoxer, *bon mots*, fragment av intelligenta iakttagelser och analyser, men också med obegripligt suddiga argument, det hela framfört i en giftigt fientlig ton som gjorde en brytning ofrånkomlig. Han hävdade att bolsjevismen 'en gång för alla misslyckats utanför Ryssland', därför att 'den missförstod epokens karaktär', underskattade bourgeoisiens styrka och överskattade arbetarnas stridbarhet. Den begick också det 'fatala misstaget' att försöka forma de utländska kommunistpartierna till avbilder av sig själv. Vilka förtjänster idéerna än hade, var detta inte en åsikt som Trotskij förväntade sig från en person, som skulle föreställa vara hans anhängare. Det var heller inte en åsikt han kunde dela. Han höll inte med om att bolsjevismen begått de 'fatala misstag' som Souvarine lastade den för, och han anklagade stalinismen och inte leninismen för Kominterns misslyckanden. Mer uppseendeväckande var emellertid Souvarines andra anklagelse som, trots hans tal om den sovjetiska 'statskapitalismen', var pro-stalinistisk i tonen – nämligen att Trotskij och oppositionen i onödan 'dyrkade en revolutionär omedgörlighet' som förhindrade dem att praktiskt tillgodose 'sovjetstatens konkreta behov'. 'Det finns inget viktigare för den internationella arbetarrörelsen', skrev Souvarine, 'än den ekonomiska framgången för Sovjetunionen, vars statskapitalism utgör ... ett obestridligt framsteg framför den imperialistiska kapitalismen . ..' Fortsättningsvis hånade han den 'meningslösa heroism' som hindrade Trotskij och hans medhjälpare från att tjäna sovjetsamhället även om det inte fanns plats för dem i partiet: 'Man kan tjäna revolutionen utan att vara medlem av politbyrån eller centralkommittén eller ens partiet.' Hade det inte varit för orimligheten i dessa anmärkningar, skulle de kunnat låta som ett försenat råd till Trotskij att kapitulera för Stalin, ty inget utom en kapitulation, om ens det, skulle kunnat göra det möjligt för honom att fortsätta 'tjäna revolutionen' utan att tillhöra partiet. Men i samma andetag vände sig Souvarine också mot Trotskijs lojalitet mot bolsjevismen och leninismen och uppmanade honom med brutal sarkasm att lösgöra sig från dessa rörelser och 'återvända till Marx'.[67]

'Jag ser ingenting mer av de band som förenade oss för några år sedan', skrev Trotskij tillbaka. I Souvarines uttalanden kunde han inte finna 'ett enda resonemang grundat på marxistiska doktriner och ... relevanta fakta'. 'Det som leder dig, och som formulerar dina paradoxer, är pennan i handen på en missnöjd och besviken journalist.' 'Du behandlar partiet och Internationalen som kadaver. Du anser att den ryska oppositionens stora fel är att den ihärdigt försöker påverka partiet och på nytt få plats i det. Å andra sidan kallar du den sovjetiska ekonomin statskapitalistisk ... och du begär av oppositionen att den skall nedlåta sig till att tjäna denna statskapitalism... Du är på väg över till barrikadens andra sida.'[68] Detta avslutade brevväxlingen och Souvarine skulle för alltid vara en av Trotskijs motståndare. Och även om han 1929 försökte lära Trotskij, hur han kunde 'vara revolutionen till nytta' genom att tjäna en progressiv statskapitalism, skulle han senare fördöma honom för den motsatta synden att alls finna några framsteg i Sovjetunionen och att anse att där fanns något kvar av revolutionsarvet som värt att försvara.

Även försöket att komma överens med syndikalisterna kring *Révolution Prolétarienne*, vars mest kända medarbetare var Monatte och Louzon, misslyckades. En gång i tiden, under första världskriget, hade Trotskij utövat stort inflytande på dem och fått dem att överge sin skepsis mot all politik inklusive den revolutionära marxismens. Senare hade de gått in i kommunistpartiet endast för att uteslutas när kampanjen mot trotskisterna började. Deras personliga bindning till Trotskij var fortfarande stark, men deras erfarenheter av Komintern hade befäst dem i deras gamla kritiska inställning till politiken och i tron att en militant fackförenings-

[67] Brevväxlingen Trotskij-Souvarine. Trotskij-arkivet (slutna delen).
[68] Ibid.

verksamhet, kulminerande i generalstrejk, var enda vägen till en socialistisk revolution. Hur Trotskij än försökte, kunde han inte återföra dem till den leninistiska ståndpunkt som lade största vikt vid det revolutionära partiet, och han lyckades heller inte få dem med i striden för en omdaning av Komintern.

Han var inte mer framgångsrik i sina försök att medla mellan trotskisterna och zinovjevisterna. De senare var sammanslutna i en mycket liten grupp, men de hade en framstående ledare i Albert Treint, som 1924-25 varit franska kommunistpartiets nominelle ledare. Det var Treint som, vid tiden för Zinovjevs 'bolsjeviserings-kampanj', med fördömanden och förolämpningar uteslutit trotskisterna ur partiet. Dessa förlät honom aldrig, inte ens när han själv uteslöts, och de ville inte höra talas om någon försoning med honom. Trots det inbjöd Trotskij honom till Prinkipo, i maj 1929, och försökte under en hel månad få en förlikning till stånd. Men den gamla motviljan var för stark och Treint, som försökte rättfärdiga sitt beteende 1924, gjorde inget för att släta över den. Trotskij kände påtryckningarna från sina anhängare och skildes från honom, men avskedet blev vänligare än det från Souvarine, och de två skulle även framgent stå i vänskaplig om j än avlägsen förbindelse med varandra.

Knappt hade Trotskij misslyckats med Souvarine, syndikalisterna och Treint, förrän han var tvungen att ta itu med misshälligheter mellan trotskisterna själva. Historien vore inte värd att berätta, om det inte varit för att den hade en viss betydelse i Trotskijs liv och för det misslyckande, som trotskismen skulle uppleva som rörelse. Det fanns flera rivaliserande grupper och kotterier i Paris: cirkeln kring Maurice och Magdeleine Paz som publicerade den lilla tidskriften *Contre le Courant*, Rosmer, och de unga trotskister (med de egna tidningarna *Lutte des Classes* och *Verité*) bland vilka Pierre Naville och Raymond Molinier anförde två motstridiga fraktioner. Av dessa var endast Rosmer en offentlig person av större betydelse. Han tillhörde den lilla elit av revolutionära internationalister som utmärkt sig under första världskriget. Naville var en ung författare som deltagit i surrealisternas litterära uppror, gått in i kommunistpartiet där han uppnått en viss berömmelse som marxistisk surrealistkritiker, med sympati bevittnat Trotskijs kamp i Moskva 1927 och sedan själv blivit utesluten ur partiet. Han var en teoretiskt kunnig marxist med få politiska erfarenheter och knappast några band med arbetarrörelsen. Molinier, å andra sidan, var 'aktivist', energisk och företagsam, och kände sig helt hemma i rörelsen, även om han valde arbetsmetoder utan större skrupler och var ganska intellektuellt oslipad. De antitetiska typerna intellektuell och aktivist arbetade bra samman, när de drevs framåt av krav som sammanhängde med det dagliga arbetet i en bred organisation, men antagonismen mellan dem ödelade de små grupper som avskurits från rörelsens huvudlinje och som stod 'utanför allt som skedde'.

När Maurice Paz tidigt på våren kom till Prinkipo, uppmanade Trotskij honom att förena sin och Magdeleine Paz cirkel med de andra grupperna, att förvandla *Contre le Courant* till en 'stor och aggressiv' veckotidning som förde oppositionens talan och att börja en målmedveten rekryteringskampanj. De utarbetade kampanjplanerna. Trotskij utlovade ett nära samarbete. Paz accepterade förslaget, men inte utan reservationer. Åter i Paris blev han emellertid betänksam och vägrade utge den stora veckotidningen, med ursäkten att oppositionen aldrig skulle lyckas genomföra något projekt i den skala som Trotskij föreslagit. Framför allt protesterade familjen Paz mot Trotskijs 'försök att påtvinga dem Rosmers ledarskap', och de talade nedlåtande om de stridsglada ungtrotskisterna som en samling okunniga brushuvuden. Inget beteende kunde i högre grad övertyga Trotskij om att familjen Paz inte hade mycket i sig av de professionella revolutionärer som han försökte samla kring sig. De var verkligen 'salongsbolsjeviker' som med framgång dyrkade sina borgerliga yrken – i varje fall var Maurice en besutten jurist – och hade trotskismen som en hobby. När Trotskij varit i Alma Ata, hade de mer än gärna uppträtt som hans representanter i Paris och solat sig i skenet av hans ryktbarhet, men när han kom från Ryssland och personligen mötte dem med sina stränga

krav, ville de inte på allvar engagera sig. En pinsam brevväxling följde. Trotskij fick dem att känna sig, som om han betraktade dem som kälkborgare. 'Revolutionärer kan vara antingen bildade eller okunniga, intelligenta eller trögtänkta', skrev han till dem, 'men inga revolutionärer kan sakna viljan som bryter ned motstånd, eller hängivelsen, eller förmågan att offra sig.'[69]

Familjen Paz svarade på ett sätt, som inte var mindre sårande för Trotskij, än vad hans kritik hade varit för dem. De talade om den officiella kommunismens styrka och lockelse och om oppositionens svaghet och använde den bara alltför verkliga kontrasten som en ursäkt för sin ljumhet. De förklarade att de inte ville publicera *Contre le Courant* som en veckotidning, för att 'oppositionstidningen borde, för att inte sluta som ett misslyckande, innehålla även annat än kamrat Trotskijs tindrande prosa och *nom de bataille*' – den måste ha en konkret och moralisk grund och kunna 'leva med sina läsare och aktiva sympatisörer'. Tidningen skulle vara utan denna grund, ty gammalkommunisterna, för vilka Trotskij betytt så mycket, hade helt förlorat stridslusten, och de unga var okunniga och oemottagliga för argument. 'Tro inte för mycket på vikten av ditt namn. I fem år har den officiella kommunistpressen talat så illa om dig, att det bland massorna endast finns ett vagt minne kvar av dig som anförare av Röda Armén Avståndet var stort mellan den vördnad, med vilken familjen Paz några månader tidigare brevledes kallt Trotskij 'Cher grand Ami', och insinuationen att han drevs av egoism och fåfänga. Trotskij var inte omedveten om att hans anhängare var isolerade och att stalinistiska propagandister inför kommunistpartiets medlemmar misstänkliggjort hans namn eller försökt begrava det i glömska. Men detta var för honom ytterligare ett skäl varför hans anhängare borde göra en motattack i stor skala och på så vis bryta genom den apati som härskade i kommunistleden. Han drog slutsatsen att det var lönlöst att försöka göra någonting samman med familjen Paz, även om avskedet från dem, kort efter brytningen med Souvarine, kändes desto obehagligare som de varit honom behjälpliga med råd och tjänster ända sedan dagen för hans förvisning från Sovjetunionen.

Det som nu följde, var en sorglig historia, ty Trotskij var tvungen att på en och samma gång ta itu med oenigheterna mellan sina kvarvarande anhängare, med Rosmer och med fraktionsstriderna mellan Naville och Molinier. Den senare hade kommit till Prinkipo larmande av optimism och med huvudet fullt av planer på att göra trotskismen till en enorm politisk makt. Han var övertygad om att oppositionen hade lysande framtidsutsikter i Frankrike, eftersom det officiella partiet var genomstunget av missnöje och inte kunde stå opåverkat av oppositionens lockelse – allt oppositionen behövde göra var att uppträda med självsäkerhet och djärv initiativkraft. Han hade planer på hur trotskisterna skulle infiltrera partiet, idéer om massmöten, förslag till dagstidningar som skulle få stor spridning etc. Förverkligandet av planerna krävde mycket mer pengar än vad oppositionen kunde få ihop från sina medlemmar, men han hade även finansiella planer, som visserligen var litet vaga men ändå inte otroliga. Han var redo att kasta sig ut i alla sorters kommersiella äventyr och han gjorde i förväg upp en budget över de kalkylerade vinsterna.[70]

Rosmer och Naville såg mer försiktigt på utsikterna, räknade inte med de möjligheter till 'massaktion', som Molinier talade om, och var benägna att till en början nöja sig med ett anspråkslöst men klart förtydligande av oppositionens idéer och med att sprida propaganda bland de mognare vänsterelementen. De fruktade att Moliniers äventyr skulle rubba förtroendet för oppositionen, och de hade ingen större respekt för honom. *'Ce n'est pas un militant communiste, c'est un homme d'affaires, et c'est un illettré'* ('Han är ingen kämpande kommunist; han är affärsman och illitterat'), sade Rosmer. Obehagliga historier om Molinier

[69] Brevväxlingen Trotskij-Paz. Trotskij-arkivet (slutna delen).
[70] Familjen Molinier hade en liten bank på Avenue de la République i Paris.

var i svang i Paris: enligt en hade han deserterat från armén och sedan inför krigsrätt försvarat sig på ett för en kommunist ovärdigt sätt genom att beskriva sig själv som vapenvägrare av religiösa skäl. Antydningar och insinuationer hördes om att hans affärstransaktioner inte alltid var av det hederliga slaget, men det var svårt att stöda antydningarna med konkreta exempel.

Trotskij insåg att Molinier hade sina begränsningar men litade ändå obetingat på honom. Han fängslades av mannens energi, uppfinningsrikedom och mod, egenskaper som han vanligtvis värdesatte hos sina anhängare. Det fanns ett drag av äventyrare i Molinier, men hans karaktär präglades också av en sann revolutionär glöd och frimodighet. Det var denna frimodighet, hävdade Trotskij, som drog kälkborgarnas förtal och vrede över Molinier, och han, Trotskij, var säker på att ingen revolutionsrörelse kunde klara sig utan detta slag av personer, som kompenserar bristen på intellektuellt raffinemang med energi och vilja att handla och ta risker – hur ofta hade han inte själv haft nytta av sådana män under revolutionens och inbördeskrigets år! Molinier vann Trotskijs tillgivenhet genom den iver med vilken han gjorde honom en rad små men ändå viktiga tjänster: han hjälpte till med att organisera hushållet och sekretariatet på Prinkipo; han skötte Trotskijs förläggarintressen i Paris etc. – han hade sanningen att säga blivit ett omistligt faktotum. Även hans familj, hans hustru Jeanne och hans bror Henri, en enkel ingenjör utan några politiska ambitioner, hade på samma sätt varit hjälpsamma med hela den *'énergie molinièresque'* som i så hög grad tilltalade Trotskij. De reste mellan Paris och Prinkipo och tillbringade en stor del av sin tid i Büjük Ada. De kom att stå i ett nära och hjärtligt förhållande till familjen Trotskij. Av den anledningen ville Trotskij så varligt som möjligt skingra Rosmers tvivel och misstankar, detta desto mer som han ansåg att Rosmer, hur lovvärda hans integritet och omdömen än var, saknade fallenhet för organisatoriska småsysslor och alltför lätt tappade modet inför de irritationsmoment i partiarbetet, som Molinier utan vidare klarade av. Navilles reservationer mot Molinier hade Trotskij svårare att svälja. Han klandrade Naville för hans 'intellektuella högdragenhet', 'schematiska tänkande', politiska ljumhet och ovilja att 'arbeta bland massorna'. På ett eller annat sätt lyckades han emellertid temporärt bilägga konflikten. Rosmer, Molinier och Naville gick med på en 'uppgörelse' som slätade över deras personliga antipatier och tillät dem att arbeta samman. Därefter återvände de till Paris i avsikt att bygga upp en inte endast nationell utan även internationell organisation för oppositionen.[71]

Trotskij var hoppfull. Det var sant att den 'bas', som projekterats för Frankrike, skulle bli trängre än väntat, men den skulle ändå vara tillräckligt stor för att kunna bli kärna i en bredare organisation. Det var också sant att ett dilemma redan uppstått: skulle oppositionen sikta in sig på 'massaktioner' och uppträda med egen agitation och egna slagord, eller skulle den nöja sig med att utföra det slags arbete som tidigare utförts av små marxistiska propagandacirklar, som långsamt men framgångsrikt förklarat sina teorier och sysslat med idéer snarare än slagord? Men dilemmat framstod inte klart eller skarpt och kunde därför tills vidare lämnas åt sidan. Omständigheten, att oppositionen inte hade planer på att grunda ett nytt politiskt parti utan endast på att reformera det gamla partiet, pekade på att den borde koncentrera sig på att propagera teoretiskt för sina idéer. Tänkaren Trotskij var utan tvivel benägen att stödja denna form av aktivitet. Men handlingsmänniskan, den store kommissarien och ledaren av oppositionen, grämde sig över dess begränsningar och längtade efter de större omständigheter och den väldigare kraft som hörde samman med massrörelsen.

Sommaren 1929 for Rosmer runt i Tyskland och Belgien och inspekterade och samordnade de lokala oppositionsgrupperna, och han satte sig i förbindelse med italienska, holländska, amerikanska och andra trotskister. I detaljerade rapporter informerade han Trotskij om sina

[71] Denna beskrivning grundar sig på brevväxlingarna mellan Trotskij, R. Molinier, Naville, V. Serge, L. Sedov och många andra, en korrespondens som varade under hela 1930-talet. Trotskij-arkivet (slutna delen).

sonderingar. Dessa hade i stort sett givit nedslående resultat. Samma handlingsförlamning, sekteristiska gräl och personliga kontroverser, som i så hög grad försvagat oppositionen i Frankrike, hade skadat den mycket även i andra länder. Ur Trotskijs synvinkel fanns inget viktigare land än Tyskland, den europeiska klasskampens huvudscen, där det miljonhövdade kommunistpartiet var starkare än någon annanstans i västerlandet. Rosmer rapporterade att han i Berlin funnit många grupper, som åberopade sig på Trotskijs auktoritet, men som alla ödslade sin kraft på förödande interna gräl. De egentliga trotskisterna fanns i den s.k. Wedding-gruppen, men betydligt mer inflytelserik var sammanslutningen Leninbund, som publicerade *Fahne des Kommunismus* och som leddes av Hugo Urbahns. Det fanns också andra små 'ultravänster'-sekter, som t.ex. korchisterna, uppkallade efter Karl Korsch, en teoretiker som 1923 varit minister i den kommunist-socialistiska regering i Thüringen. Zinovjevisterna, med Maslov och Fischer, utgjorde den klart starkaste gruppen, men paradoxalt nog hade de, efter sin ledares kapitulation för Stalin, intagit en extremt anti-stalinistisk attityd som påminde om den kvarvarande arbetaroppositionens i Sovjetunionen, och i sina angrepp på den officiella kommunismen gick de mycket längre än vad Trotskij var beredd att gå. De hävdade att ryska revolutionen hade nått sin slutpunkt och att Sovjetunionen hade inlett en kontrarevolutionär epok, att landet helt övergivit proletariatets diktatur, att den sovjetiska maktbyråkratin skapat en ny utsugar- och förtryckarklass som hade sin grund i statskapitalismen och den nationaliserade ekonomin, att kort sagt den ryska termidoren hade segrat. De tillade att även den stalinistiska utrikespolitiken snart var omöjlig att skilja från den som bedrivits av de tsaristiska imperialisterna. Följaktligen skulle ingen reform kunna återupprätta arbetarklassens makt – denna skulle kunna vinnas på nytt endast genom en ny proletär revolution. De ansåg det också hopplöst att försöka sig på en omdaning av Tredje Internationalen, som var 'ett verktyg för de ryska termidor-männen' och som utnyttjade den heroiska oktoberlegenden för att hindra arbetarna från att ta itu med de verkliga problemen och för att exploatera deras revolutionära energi för kontrarevolutionens syften. Det säger sig självt att de, som hyste denna åsikt, inte kände sig bundna av någon solidaritet med Sovjetunionen och än mindre fann någon anledning att försvara landet, och de pekade på Trotskijs egen landsförvisning som ett definitivt bevis på riktigheten i deras inställning. 'Förvisningen av Trotskij', skrev de, 'är den gräns vid vilken ryska revolutionen upphört en gång för alla.'

Trotskij försvarade sig mot sina anhängares alltför stora trosiver. I debatter med Leninbund och *Révolution Prolétarienne* vände han sitt tidigare utvecklade resonemang mot dem, som hävdade att den sovjetiska termidoren var ett slutgiltigt faktum. Han definierade på nytt termidoren som en borgerlig kontrarevolution och påpekade att denna inte kunde genomföras utan inbördeskrig. Men Sovjetunionen hade inte upplevt ett andra inbördeskrig och regimen från 1917 hade, trots sitt förfall, bevarat en kontinuitet som fanns manifesterad i dess sociala struktur, grundad på det allmänna ägandet, och i bolsjevikpartiets oavbrutna maktutövning. 'Nittonhundratalets ryska revolution' skrev han, 'har ovedersägligt större bredd och går mer på djupet än sjuttonhundratalets franska revolution. Den samhällsklass, i vilken oktoberrevolutionen funnit sitt stöd, är ojämförligt större, mer homogen, sluten och bestämd än den urbana underklass som fanns i Frankrike. Det ledarskap, som oktoberrevolutionen fått, har i alla situationer visat sig vara oändligt mycket mer erfaret och djupverkande än vad franska revolutionens ledarskap var eller kunde vara. Slutligen är också de politiska, ekonomiska, sociala och kulturella förändringar, som den bolsjevikiska diktaturen genomfört, odiskutabelt mer djupgående än förändringarna som jakobinerna påbörjade. Det var omöjligt att frånhända den franska underklassen makten ... utan ett inbördeskrig – och termidoren var ett inbördeskrig i vilket sansculotterna besegrades – hur kan någon hävda eller tro att makten fredligt kunde övergå från det ryska proletariatet till bourgeoisien genom en stilla och nästan osynlig byråkratisk förändring? En sådan uppfattning av termidoren är inget annat än bakvänd reformism.' 'Produktionsmedlen, som en gång innehades av kapitalisterna', fortsatte han, 'är

alltjämt i sovjetstatens ägo. Landet har nationaliserats. Samhällselement, som lever på att exploatera arbetskraft, förbjuds fortfarande plats i sovjeterna och i armén.' Termidor-faran var verklig nog, men kampen var ännu inte avslutad. Och på samma sätt som Stalins vänsterkurs och angrepp mot NEP-anhängarna och kulakerna inte utplånat termidorfaran, hade inte hans, Trotskijs, förvisning utplånat oktoberrevolutionen. En känsla för proportioner var nödvändig i arbetet på att värdera fakta och bygga teorier. Idén om den sovjetiska statskapitalismen var meningslös i ett sammanhang där inga kapitalister fanns, och om idéns förespråkare fördömde förstatligandet av industrin, förkastade de en av grundförutsättningarna för socialismen. Byråkratin var heller inte någon ny förtryckarklass i marxistisk mening, utan en 'morbid utväxt på arbetarklassens kropp' – en ny förtryckarklass kunde inte bildas enbart på grundval av en förvaltningsmakt utan tillgångar i form av egna produktionsmedel.[72]

Innebörden i detta meningsutbyte blev uppenbar när en konflikt, sommaren 1929, utbröt mellan Sovjetunionen och Kina om äganderätten till manchuriska järnvägen. Kina krävde järnvägen, som sovjetregeringen hade koncession på. Frågan uppstod, vilken sida oppositionen skulle välja. De franska syndikalisterna, Leninbund och en del belgiska trotskister ansåg att sovjetregeringen borde lämna ifrån sig järnvägen (som byggts av Ryssland under den tsaristiska expansionen i Manchuriet) och i Stalins vägran att göra detta såg de ett bevis på den imperialistiska karaktären hos hans politik. Till deras förvåning förklarade Trotskij att Stalin gjorde rätt i att försvara järnvägen och att det var oppositionens plikt att ta Sovjetunionens parti mot Kina.[73] Detta var den landsförvisade Trotskijs första stora kontrovers med sina meningsfränder – under sitt sista levnadsår, samma år som rysk-finska kriget 1939-40, skulle han i en sista polemik med sina anhängare åter syssla med oppositionens inställning till Sovjetunionen och åter inta en position som i allt väsentligt var densamma som den han intog 1929.

Han fann inga skäl, förklarade han, varför arbetarstaten skulle låta en vitalt ekonomisk och strategisk position falla i händerna på Chiang Kai-sheks regering (som erkänt den sovjetiska koncessionen i Manchuriet). Han kritiserade skarpt Stalins sätt att förhandla med kineserna, hans ignorerande av deras känslighet och hans vägran att vända sig till folket i Manchuriet – med en mer respektfull och eftertänksam politik skulle konflikten kanske ha kunnat undvikas. Men var konflikten en gång ett faktum, hävdade han, hade kommunisterna inget annat val än att stödja Sovjetunionen. Överlämnade Stalin järnvägen till Kuomintang, skulle han inte överlämna den till det kinesiska folket, utan till dess förtryckare. Chiang Kai-shek var inte ens sin egen herre. Fick han kontroll över järnvägen, skulle han inte kunna försvara den, utan förr eller senare förlora den till japanerna (eller tillåta amerikanskt kapital att påverka den manchuriska ekonomin). Endast Sovjetunionen ägde nog makt att hindra Japan från att lägga beslag på denna manchuriska nyckelposition. De av kritikerna åberopade kinesiska nationella rättigheterna var, enligt Trotskij, irrelevanta i denna fråga, som endast var en del av en större och sammansatt kraftmätning mellan olika världsimperialistiska styrkegrupperingar och arbetarstaten. Han slutade med att säga, att den tid nog skulle komma, när Sovjetunionen skulle göra historien rättvisa och återlämna den manchuriska utposten till Kina, men det skulle ske, först när en revolutionsregering etablerat sig i Peking, och den förutsägelsen skulle också slå in efter den kinesiska revolutionen. Under tiden var Sovjetunionen förpliktad att som det revolutionära Kinas förmyndare bevaka dess manchuriska tillgångar.[74]

---

[72] *Écrits*, loc.cit.; *B. O.*, loc.cit.

[73] Trotskijs roll 1926 som ordförande för politbyråns kinesiska kommission, till vars åligganden bl.a. hörde att stärka det sovjetiska inflytandet i Manchuriet, beskrivs i *Den avväpnade profeten*, s. 232-33.

[74] I ett försök att inför det kommande kriget avvärja ett japanskt anfall mot Sovjetunionen sålde Stalin 1935 järnvägen till den japanska marionettregeringen i Manchukuo. 1945 fick Sovjetunionen på nytt kontroll över järnvägen och det var först 1952 som Stalin, efter viss tvekan, överlämnade den till Mao Tse-tungs regering.

Man kan föreställa sig vilken bestörtning Trotskij väckte bland oppositionens ivrigast troende. De var förbryllade över hans ‘inkonsekvens’ och ansåg att han försuttit ett lysande tillfälle att slå till mot Stalin. Det är sant att han inte försökte främja sina egna syften, men han uppträdde konsekvent med tanke på vad han sagt om Sovjetunionen som den enda arbetarstaten. Även som landsförvisad kände han inför den staten samma ansvar som han känt som medlem av politbyrån och av Lenins regering. De uppvisningar i självgod indignation över sovjet-politiken, som några av hans följeslagare excellerade i, ansåg han vara felaktiga och lättköpta och han talade utan omsvep om för dem, att han inte hade något gemensamt med ‘trotskister’ som vägrade att helhjärtat, om än inte okritiskt, ge arbetarstaten sitt stöd.

Den stränghet, med vilken han höll fast vid sina principer och vägrade att urvattna dem med demagogi, förargade många av hans äldre och framtida beundrare. Den rörelse han stod för, var verkligen omgärdad av, å ena sidan, hans stränga samvetsgrannhet vad gällde idéer och, å andra sidan, den stalinistiska förföljelsens samvetslösa brutalitet. Förföljelsen höll hans anhängare på ett oöverbryggligt avstånd från de enda människor, som skulle kunnat väckas av hans idéer, nämligen den stora kommunistskaran i Europa. Hans granntyckta val av debattvapen fjärmade honom från den utspridda men ändå växande antistalinistiska massa av tidigare partimedlemmar, som var hågade att bekämpa stalinisterna på deras egna villkor, att besvara angrepp med angrepp, illdåd med trolöshet och giftighet med hätskhet. Denna massa var inte villig att följa Trotskijs självförnekande föreskrifter.

Efter ett eller två år av övertalning och värvning var det därför alltjämt ganska få som var beredda att följa honom på hans svåra väg. Då och då anslut sig nya grupper: någon medlem av t.ex. italienska politbyrån eller engelska centralkommittén, eller någon fraktion tjeckiska eller t.o.m. engelska aktivister, vann plötsligt insikt och anslöt sig hoppfullt till oppositionen. Men deras inträde förändrade ingenting i oppositionens allmänna ställning. Även om några av nykomlingarna strax innan haft inflytelserika poster i partiet och sedan år tillbaka haft goda förbindelser med arbetarklassen, förlorade de sitt anseende och sina förbindelser när partiet uteslöt dem, förföljde dem med allt upptänkligt förtal och jagade bort dem som pestsmittade. Mot sig hade de Moskvas auktoritet, prestigen hos det egna partiet, det proletära avantgardets förslappade disciplin, ett uppbåd av massiva valkommittéer och horder av propagandister och agitatorer, som ibland inte var bättre än gangsters, men som oftast drevs av en lidelsefull men blind partihängivenhet att bli sina forna kamraters moraliska mördare. De nya trotskistiska konvertiterna var till en början fast beslutna att väcka det parti de älskade och ge det den insikt, de själva hänfört skaffat sig genom studier av Trotskijs skrifter, men snart upptäckte de att de befann sig i små hermetiska kampgrupper, där de tvingades vänja sig vid att leva som ädla pestsmittade i en politisk ödemark. Små grupper, som inte kan ansluta sig till någon massrörelse, bryts snabbt ned av besvikelser. Hur intelligent eller modigt de än arbetar är de, i samma stund som de inte längre kan använda sin intelligens och sitt mod praktiskt, dömda att förbruka sin styrka på skolastiska gräl och häftiga personangrepp som leder till eviga brytningar och ömsesidiga förkastelsedomar. I viss mån har väl denna typ av sekteristiska bråk alltid hört ihop med alla revolutionära rörelsers framåtskridande. Men det, som särskiljer den vitala rörelsen från den förstelnade sekten, är att den förra, till skillnad från den senare, tids nog övergår från gräl och split till ändamålsenlig politisk masshandling.

Trotskistgrupperna saknade inte medlemmar med förstånd, integritet och entusiasm. Men de förmådde inte göra något åt stalinismens bannlysning av dem och i sin tillvaro utanför den officiella kommunismens råmärken lyckades de aldrig överbrygga de interna misshälligheter

---

Detta var en av Stalins sista viktiga politiska handlingar. Till dess hade han bedrivit en ekonomisk penetrationspolitik gentemot Kina och överlämnandet gav en föraning om hans efterträdares beslut att definitivt överge den politiken. Här, som i många andra situationer, var Stalin och hans efterträdare motvilliga och halvhjärtade verkställare av en politik som Trotskij skisserat nästan tjugofem år tidigare.

som skilde dem åt. Strax efter den förlikning, som Trotskij åstadkommit mellan sina franska anhängare, började dessa sålunda gräla på nytt. Rosmer och Naville förnyade sin kritik mot Molinier och anklagade honom för ansvarslöshet och vårdslöshet, medan han anklagade dem för bristande trosvisshet och för att sätta hinder i vägen för alla aktionsplaner. Den minimala sammanslutningen uppträdde med den stora organisationens författningar och pretentioner och hade sin egen nationalexekutiv och sin egen Pariskommitté. I den förra tillhörde Rosmer och Naville majoriteten och de beslöt att utesluta Molinier på grund av hans finansiella affärer som, sades det, hotade att ge oppositionen dåligt rykte. Men Molinier hade Pariskommittén bakom sig och dessutom stöd av Trotskij. Rosmer bad Trotskij förskona nationalexekutiven från denna politiska förlägenhet och sluta beskydda Molinier.[75] Vid det laget stod Trotskijs beundran för Molinier på gränsen till dyrkan och hans förbindelse med Rosmer blev ansträngd och deras brevväxling en aning syrlig. Rivaliteten kom också att påverka de två skugglika internationella organisationer som oppositionen upprättat, Internationella Byrån och Internationella sekretariatet, som var osams även de.[76] Sommaren 1930 bad Trotskij på nytt sina franska meningsfränder komma till Prinkipo och bilägga sina tvister. De kom, slöt ett nytt 'fredsavtal' och sändes åter till Paris av Trotskij, som var övertygad om att de nu äntligen i förening skulle kunna påbörja den länge uppskjutna offensiv, av vilken han förväntade sig så mycket. Men några veckor senare började grälet på nytt och i november avgick Rosmer i protest mot Trotskijs partitagande för Molinier. Det var ett svårt bakslag för organisationen och för Trotskij, som visste att ingen av hans europeiska anhängare hade Rosmers kvaliteter eller prestige. Men han var övertygad om att Moliniers energi snart skulle leda organisationen ur denna återvändsgränd och att Rosmer då skulle komma tillbaka. T.o.m. i avskedets ögonblick bevisade Rosmer för Trotskij sin sällsynt oegennyttiga tillgivenhet genom att avstå från att kasta sig in i vidare meningsutbyten och hellre än att öppet gå emot honom dra sig tillbaka från alla fraktionsstrider. Men samtidigt berörde honom Trotskijs uppträdande så illa, att han i åratal vägrade att träffa honom eller ens diskutera med honom.

Liknande meningsskiljaktigheter, i vilka det var nästan omöjligt att särskilja det personliga från det politiska, kom att bli ett kroniskt ont i de flesta, om än inte alla, trotskistgrupper. Det franska exemplet var smittande, eftersom Paris nu var den internationella trotskismens medelpunkt. Personerna var vanligen så obetydliga, det de grälade om av så liten betydelse och stridigheterna så tråkiga, att inte ens Trotskijs inblandningar kan ge dem tyngd nog för en plats i hans biografi. Med åren antog hans ingripanden ömkliga och ibland nästan groteska former. Eftersom nästan varje gräl påverkade hela organisationen, kom dessa bagateller att ta en stor del av hans tid i anspråk och gick honom ofta på nerverna. Han tog parti. Han fungerade som medlare. Han stod i förbindelse med grupper över hela världen och var därför tvungen att engagera sig i en otrolig mängd sådana trätor, och eftersom han uppmanade oppositionens olika sektioner att intressera sig för varandras aktiviteter, var han tvungen att författa oräkneliga cirkulärskrivelser och brev som förklarade för t.ex. belgierna varför

[75] Se brevväxlingen Trotskij-Rosmer, juni och juli 1930, samt Trotskijs brev till M. Shachtman, 18 augusti 1930, till R. Molinier, januari och februari 1931, och till förbundet i Charleroi, 28 juni 1931. Trotskij-arkivet (slutna delen).

[76] Internationella Byrån, grundad i april 1930 under en konferens med trotskister från olika länder, bestod av Rosmer (med Naville som vikarie), amerikanen Shachtman, tysken Landau, spanjoren Nin och ryssen Markin. Under täcknamnet Markin representerade I. Sedov (Ljova) den ryska oppositionen. (Han deltog emellertid inte i konferensen.) Byrån kunde inte fungera, eftersom Shachtman återvände till USA, Nin kort därefter fängslades i Spanien och Markin inte kunde lämna Prinkipo. I Paris bildades då Internationella Sekretariatet med Naville som ledande kraft och med italienaren Suzo och amerikanen Mill som medlemmar. Mill avslöjades senare som stalinist och sekretariatet blev aldrig effektivare än byrån. Trotskij försökte då omorganisera det med hjälp av Senin-Sobolevicius och Well. (Se Trotskijs brev till Well, 15 december 1931.)

fransmännen opponerade sig, eller för polackerna hur huvudlinjerna gick i en kontrovers mellan olika belgiska eller amerikanska oppositionsfraktioner etc., etc.[77]

Allt detta gjorde han i tron att han var i färd med att fostra och träna ett nytt uppbåd av kommunister och nya kadrer för revolutionen. Oppositionens utomordentligt knappa tillgångar och stora organisationsbrister avskräckte honom inte. Han hävdade att en rörelses värde låg i den styrka hos dess idéer som en gång skulle ge resultat, att huvuduppgiften var att 'vidlivhålla kontinuiteten' i det marxistiska tänkandet, att endast en organisation kunde garantera denna kontinuitet och att varje organisation måste byggas upp under vissa givna omständigheter och med det mänskliga material som fanns att tillgå. Ibland fick trotskisternas kiv honom att förtvivla och undra om inte hans ansträngningar varit lönlösa. Då tröstade han sig med tanken på Lenin som, de åren när han fick utstå sina 'kotteriartade emigrantgräl', ofta talade om en bild av Tolstoj, som beskrev en man som satt på huk mitt på en väg och gjorde osammanhängande och galna gester som fick de förbipasserande att tro att han var vansinnig, ända tills de kom närmare och såg att det underliga gestikulerandet var ett meningsfullt arbete – mannen vässade en kniv på en slipsten. På samma sätt intalade sig nu Trotskij att han, hur meningslöst arbetet med de egna meningsfränderna än kunde förefalla, var i färd med att vässa sinnet och viljan hos en ny marxistisk generation. Han undertryckte sin motvilja mot att blanda in stora principer i små gräl och uppbjöd allt sitt tålamod och all sin övertalningskonst för att kunna ge sina anhängare allt. Ändå kunde han inte låta bli att känna att det mänskliga material, som han arbetade med, var helt olikt det som han och Lenin arbetat med före revolutionen. Hur erbarmlig emigrantpolitiken än varit, hade dess aktörer ändå varit verkliga, målmedvetna kämpar, trogna sin sak och beredda att för dess skull offra alla andra livsintressen och livet självt – mänskliga eldar av revolutionär entusiasm. Hans nuvarande följeslagare i väster var gjorda av annan ull. De hade inte mycket i sig av den lidelse och det hjältemod som övervann allt. De var förvisso inte, eller 'ännu inte', 'verkliga bolsjeviker', tänkte han, och det var orsaken till det överstigliga psykologiska avstånd som fanns mellan honom och dem. I sina tankar föredrog han att umgås med sina andra vänner och lärjungar, de som fanns spridda runtom i fängelser och straff-arbetsläger i Ural och Sibirien och som där stred, svalt, frös och brottades med sina problem intill döden. Även den enklaste av människorna där borta föreföll honom nu vara en värdigare kämpe och en mer närstående vän än någon av hans anhängare i väster. Ibland gav han omedvetet utlopp åt sina känslor, som t.ex. i den dödsruna över Kote Tsintsadze som han skrev i början av 1931. Tsintsadze, bolsjevik sedan 1903, ledare av den kaukasiska tjekan under inbördeskriget, sedermera ledande oppositionsmedlem, hade deporterats, fängslats och torterats. Sjuk i tuberkulos och lidande av blodstörtningar hade han kämpat vidare, hungerstrejkat och dött i fängelset. I sin nekrolog, publicerad i *Bulletin Oppozitsiji*, citerade Trotskij några förutseende ord ur ett brev Tsintsadze skrivit till honom i Alma Ata: 'Många, väldigt många av våra vänner och närstående kommer att ... sluta sina dagar i fängelse eller på någon deportationsort. På lång sikt berikar detta säkert revolutionens historia: en ny generation kommer att ta lärdom.'

'De västliga kommunistpartierna', påpekade Trotskij, 'har ännu inte fostrat kämpar av Tsintsadzes sort.' Det var deras fundamentala brist, och den utmärkte även oppositionen. Han erkände att det förvånat honom, att det fanns så mycket simpel ärelystnad och egoism t.o.m. bland oppositionsanhängarna i väster. Inte för att han tog avstånd från all ärelystnad – viljan att utmärka sig eggade ofta till anspänning och stordåd – men 'revolutionären uppstår när den personliga ärelystnaden helt och fullt underordnats arbetet för en stor Olyckligtvis hade endast

[77] Av de över 300 mappar, som med sina cirka 20 000 dokument utgör Trotskijarkivets slutna del, består ungefär nio tiondelar av Trotskijs brevväxling med sina anhängare. Även arkivets öppna del innehåller i stor utsträckning brev rörande olika trotskistgruppers politik, taktik och organisation.

ett fåtal personer i väster lärt sig att ta principer på allvar. ‘Koketterandet med idéer’ och det dilettantiska sysslandet med marxism-leninismen var alltför vanliga.[78]

Det var inte ofta Trotskij tillät sig att klaga på detta vis. Han fann det lönlöst att sörja över bristerna hos det mänskliga material som historien frambragt – det var av det materialet allenast som de ‘nya tsintsadzerna’ kunde formas.

*

Under tiden höll oppositionen i Sovjetunionen på att bryta samman och kämparna ‘av Tsintsadzes sort’ försvann fysiskt eller förlorade sin stridsmoral. De satt i det dubbla skruvstäd som var Stalins terror och deras egna dilemman. Redan 1928, medan Trotskij fortfarande stärkt deras motståndskraft från Alma Ata, hade de visat tecken på att svikta inför påtryckningarna. Som vi minns, delades de i två opinionsgrupper, när de såg slutet på koalitionen mellan stalinisterna och bucharinisterna och början till Stalins vänsterkurs.[79] De händelserna gjorde en del av oppositionens krav och stridsrop föråldrade. Oppositionen hade krävt en snabb industrialisering och en fortgående kollektivisering av lantbruket och hade anklagat Stalin för obstruktion och för att favorisera de rika bönderna. När Stalin 1928 ökade industrialiseringstakten och vände sig mot privatlantbruket, tog oppositionsmedlemmarna först på sig äran av förändringen, i vilken de såg ett rättfärdigande av vad de själva sagt, men snart kände de sig bestulna på sina idéer och slagord och berövade en stor del av sitt politiska existensberättigande.

Under vilken som helst regim, som tillåter ett minimum av politiskt oliktänkande, kan det parti eller den fraktion, som haft oturen att få sina idéer stulna av motståndarna, tillerkännas rätten att med värdighet delta i andras förverkligande av deras eget program. De deporterade trotskisterna hade inte lov att ens antyda att de blivit frånstulna sina idéer eller inför folket påpeka, hur värdelösa och hycklande de stalinistiska anklagelser varit, som stämplat dem som ‘superindustrialiserare’ och ‘fiender till bönderna’. Stalins vänsterkurs, som outtalat gav oppositionen rätt, beseglade också dess öde, och oppositionen visste inte längre om eller hur den skulle kunna fortsätta att göra motstånd mot Stalin, i synnerhet som han fram till mitten av 1929, när besluten kom om den ‘totala kollektiviseringen’ och ‘likvideringen av kulakerna’, följde en politik som nära sammanföll med den som oppositionen krävde. Är det bittert för ett parti eller en grupp att få se sitt program plagierat av motståndare, var det en skakande upplevelse för trotskisterna, som fått utstå förföljelse och förtal för sina åsikters, skull. Några började undra vad det var för mening med att fortsätta lida och, utsätta sina familjer för de grymmaste umbäranden. Var det inte på tiden, frågade de sig själva, att ge upp kampen och t.o.m. sluta fred med sina envetna förföljare?

De, som lät sig påverkas av denna misstämning, lyssnade villigt på Radeks och Preobrazjenskijs påstående, att det inte fanns något klandervärt i en sådan försoning och att oppositionen, om den nu inte bara var intresserad av att slipa sina knivar, borde glädja sig över den framgång deras idéer haft, även om det var deras motståndare som realiserat dem. Det var sant, sade de, att Stalin inte visade några tecken på att vilja återupprätta den proletära demokrati inom partiet, som oppositionen också krävt, men eftersom han förverkligat en så stor del av oppositionens program, fanns det skäl att anta att han skulle förverkliga även resten skulle oppositionsmedlemmar ha större möjlighet att främja sina idéer om den inre partifriheten, om de återvände till partileden, än om de stannade i de straffkolonier från vilka de aldrig skulle kunna utöva något praktiskt inflytande. Vad de än strävade efter, var de tvungna att sträva efter det inom partiet som Trotskij en gång kallat ‘arbetarklassens enda

[78] *B. O.* nr. 19, mars 1931.
[79] Se kapitlet ‘Ett år i Alma Ata’ i *Den avväpnade profeten*.

historiskt givna verktyg' för det vidare byggandet av socialismen. Endast inom partiet och med hjälp av det kunde oppositionen nå sina mål. Varken Radek, eller Preobrazjenskij förordade ännu kapitulation – de talade endast för en mer försonlig inställning, som skulle kunna göra det möjligt för dem att överlägga om villkoren för en återanslutning.

En annan del av oppositionen, den för vilken Sosnovskij, Dingelstedt och ibland Rakovskij var talesmän, förkastade dessa förslag och trodde inte att Stalin på allvar intresserade sig för frågorna om industrialiseringen och kampen mot kulakerna. De behandlade vänsterkursen som en 'temporär manöver', som skulle följas av enorma eftergifter åt agrarkapitalismen, som en ny-NEP och en seger för högerfalangen. De förnekade att oppositionens program överflyglats av utvecklingen och såg inga skäl varför de skulle modifiera sina åsikter. De mer tillitsfulla var säkrare än någonsin på att de hade framtiden på sin sida. Fortsatte Stalin sin vänsterkurs, sade de, skulle den logiskt leda till att han tvingades upphöra med sitt förföljande av vänsteroppositionen, och skapade han en ny-NEP, skulle den följande 'högervridningen' i så hög grad skada hans egen position att han, för att återskapa den politiska balansen skulle vara tvungen att sluta fred med trotskisterna. Det skulle därför vara dåraktigt av oppositionen att försöka köpa sitt återinträde till priset av förkastade principer och, i synnerhet, att avstå från sina krav på yttrandefrihet och oppositionsrätt. Detta var, i korthet, den 'ortodoxt trotskistiska' ståndpunkten.

Men åsikten, att oppositionens program var föråldrat, hade vunnit insteg inte endast bland samarbetsmännen. Den hävdades med ännu större bestämdhet, om än på grunder som var helt olika Radeks och Preobrazjenskijs, av den ytterlighetsgrupp som intog oppositionens mest oförsonliga attityder. I den höll det redan på att bli ett axiom att Sovjetunionen inte längre var en arbetarstat, att partiet förrått revolutionen och att oppositionen borde, eftersom det var meningslöst att hoppas på en reform, konstituera sig själv som ett nytt parti och predika och förbereda en ny revolution. Några betraktade alltjämt Stalin som agrarkapitalismens påskyndare och t.o.m. som ledare för en 'kulakdemokrati', medan andra i hans styre såg ett koncentrat av den växande statskapitalism som obevekligt motsatte sig socialismen.

Fram till slutet av 1928 var dessa motströmningar ännu inte starka nog att bryta sönder oppositionens yttre enighet. Inom fraktionerna fortsatte en ändlös diskussion och Trotskij presiderade över den och balanserade de stridande åsikterna mot varandra. Efter hans förvisning till Konstantinopel ökade emellertid misshälligheterna i styrka och motståndargrupperna kom längre och längre från varandra. Samarbetsmännen, som ivrade för en återanslutning, 'förenklade' gradvis de villkor på vilka de var beredda att träffa en överenskommelse med Stalin, till dess försoningen, som de eftersträvade, var omöjlig att skilja från en kapitulation. Å andra sidan eggade de oförsonliga upp sig till en sådan rasande fientlighet mot allt det, som Stalin stod för, att de inte längre var intresserade av möjliga förändringar i hans politik eller av vad som hände i landet i stort. Maniskt upprepade de sina gamla förkastelsedomar över stalinismen, vare sig de hade eller inte hade något samband längre med gamla eller nya fakta. Medlemmarna av dessa extrema grupper betraktade varandra som avfällingar och förrädare. De oförsonliga stämplade i förväg sina samarbetsvilliga kamrater som 'Stalins lakejer', medan de senare betraktade trosivrarna som personer som förlorat kursen, upphört att vara bolsjeviker och höll på att bli 'anarkistiserade' och kontrarevolutionära. Oppositionens båda ytterlighetsflyglar växte och endast de krympande huvudbyggnaden förblev 'ortodoxt trotskistisk'. Knappt tre månader efter Trotskijs landsförvisning fanns inte ett spår kvar av ens den yttre sammanhållningen inom oppositionen. Medan förbindelserna mellan honom och hans anhängare var brutna – det tog några månader innan han kunde återupprätta kontakterna – hade Stalin desto lättare att splittra grupperna och demoralisera dem med hjälp av terror och inställsamhet. Terrorn var selektiv: GPU lät samarbetsmännen vara men sökte genom straffkolonierna, valde ut de envisaste oppositionsmedlemmarna och

överförde dem till fängelser, där de utsattes för utomordentligt hård behandling, bevakades av militär, trängdes ihop i mörka och i den sibiriska vinterkylan ouppvärmda celler, hölls vid liv med rutten mat och nekades böcker, ljus och medel med vilka de kunde kommunicera med sina familjer. De blev alltså fråntagna det privilegium som politiska fångar haft i tsarernas Ryssland och som bolsjevikerna efter inbördeskriget tillerkänt alla antibolsjevikiska brottslingar. (Liksom för att ytterligare håna sina forna kamrater gav Stalin vid denna tid order om att en del mensjeviker och socialrevolutionärer skulle friges.) Trotskister, som beskrev sin tillvaro i straffarbetslägret i Tobolsk, jämförde den redan i mars 1929 med Dostojevskijs isande *katorga* i *De dödas hus*.[80] Syftade denna terror till att skrämma och mjuka upp samarbetsmännen, tycktes den också ha som mål att få de oförsonliga att ge prov på en sådan tanklös fientlighet mot allt, som representerade regimen, att det skulle bli lätt att stämpla dem som kontrarevolutionärer och därmed ytterligare vidga klyftan mellan dem och samarbetsmännen.

Men Stalin kunde inte bryta ned oppositionen med terror allenast – hans än starkare vapen var vänsterkursen. 'Utan grym förföljelse', påpekade Rakovskij, 'skulle vänsterkursen ha tillfört oppositionen nya medlemmar, ty den betecknade ett sammanbrott (för den tidigare stalinistiska politiken). Men endast förföljelsen, utan vänsterkursen, skulle aldrig ha haft den verkan den nu fått.'[81] Under månaderna som följde på Trotskijs ankomst till Konstantinopel avtog Stalins politiska tvekan alltmer. Hans brytning med Bucharin blev ett faktum vid politbyråns februarisammanträde, samtidigt som Trotskij var på väg till Turkiet. I april överfördes konflikten från politbyrån till centralkommittén och sedan till sextonde partikonferensen. Konferensen vände sig till nationen med en manande appell om en radikal upptrappning av industrialiserings- och kollektiviserings-processerna, en appell som återgav, delvis ordagrant, vad Trotskij tidigare sagt.[82] Det blev allt svårare att påstå, som Trotskij och några av trotskisterna alltjämt gjorde, att Stalins nya politiska kurs var en 'temporär manöver'. Det visade sig att Preobrazjenskij och Radek, som hela tiden hävdat att Stalin tog vänsterkursen på allvar (och att omständigheterna inte tillät honom att göra något annat, även om han ville det), på denna punkt hade ett mycket bättre grepp om verkligheten.

I ett slag förvärrades alla oppositionens problem. Dess medlemmar kunde inte utan att dra ett löjets skimmer över sig, älta de gamla slagorden, högröstat kräva mer industrialisering, protestera mot eftergiftspolitiken gentemot agrarkapitalismen eller tala om den hotande ny-NEP. Oppositionen var tvungen att antingen erkänna, att Stalin utförde dess arbete, eller rusta sig på nytt och skaffa nya politiska vapen för vidare kamp. Trotskij, Rakovskij och andra arbetade också på modernisera oppositionens idéer. Men händelseutvecklingen var snabbare än t.o.m. den mest snabbtänkte teoretiker.

Nationens tillstånd var, i lika hög grad som förändringarna i den officiella politiken, en bidragande orsak till oppositionens förfall. Situationen i landet var katastrofal. Stalin kallade den för det,[83] vilket även oppositionsledarna gjorde, hur olika åsikter de än hade sinsemellan. Preobrazjenskij, som vanligtvis hade långt till de dramatiska överorden, jämförde spänningen våren 1929 med den som utlösts i Kronstadtrevolten, som bolsjevikerna en gång betraktat som farligare för dem själva än något kritiskt skede under inbördeskriget.[84] Radek sade, på tal om konflikten mellan stalinisterna och bucharinisterna i centralkommittén att 'centralkommittén

---

[80] Se rapporten, 20 mars 1929, i *B. O.*, nr. 1.
[81] Ibid., nr. 7, november-december 1929.
[82] *V.K.P. (b)o Profsojuzach*, s. 414. I konferensens resolutioner återgavs Trotskijs nu tio år gamla appeller om socialistisk tävlan ordagrant men naturligtvis anonymt. *K.P.S.S. v Rezolutsijach*, vol. II, s. 496-97; se även min Soviet Trade Unions, s. 95-97.
[83] Stalin, *Sotjinenija (Samlade skrifter)*, vol. XII, s. 118 ff.
[84] Preobrazjenskij, 'Ko Vsem Tovarisjtjam po Oppozitsiji' (Trotskij-arkivet), som det även på kommande sidor refereras till, samt Rakovskijs rapport i *B. O.*, loc. cit.

liknade det jakobinska konventet dagarna innan nionde termidoren', det datum som markerade slutet på jakobinismen. Rakovskij beskrev situationen som 'den mest ödesdigra sedan inbördeskriget'.[85] I denna fråga var alla betraktare fullständigt eniga.

Under många år hade klyftan mellan stad och landsbygd vidgats och fördjupats. De 25-26 miljonerna små och oftast minimala och gammalmodiga bondgårdarna kunde inte föda den snabbt växande stadsbefolkningen. Städerna hotades ständigt av hungersnöd. Ytterst kunde krisen lösas endast genom att de improduktiva småjordbruken ersattes med moderna storjordbruk. I ett vidsträckt land, med en omfattande lantbruksnäring som tradition, kunde detta genomföras antingen med hjälp av energiskt stöd åt agrarkapitalismen eller med hjälp av en kollektivisering – det fanns inga andra val. Ingen bolsjevikregering kunde stå fadder åt agrarkapitalismen – hade den gjort det, skulle den släppt enorma oppositionskrafter lösa och äventyrat möjligheterna till en planerad industrialisering.[86] Det fanns alltså endast en utväg, kollektivisering, även om de utomordentligt viktiga frågorna om omfattning, metod och utbyggnadstakt ännu inte besvarats. År av officiell tvekan hade endast lett till att besluten nu skulle fattas under omständigheter som var svårare än dem som ett tidigare beslut hade behövt fattas under. Stalins försök att förena de mest motstridiga politiska kurser, att blidka de besuttna storbönderna och sedan lägga deras produkter under rekvisition, hade retat lantbrukarna. Hans långvariga ovilja att påskynda den industriella utvecklingen hade varit lika katastrofal. Medan landsbygden var oförmögen och ovillig att föda staden, var staden oförmögen att förse landsbygden med industriprodukter. Bonden, som inte kunde skaffa sig skor, kläder och lantbruksmaskiner, hade inget som sporrade honom att öka produktionen, än mindre sälja den. Därför befann sig både den uthungrade staden och den varufattiga landsbygden i uppror.

Besluten om industrialiseringens och kollektiviseringens utbyggnadstakt och omfattning fattades i en situation, där bristen var stor på de mänskliga och materiella komponenter, som behövdes för den dubbla satsningen. Medan arbetarna saknade bröd, saknade industrin kvalificerad arbetskraft. Den saknade också maskiner. Ändå stod maskiner stilla i brist på bränsle och på de råvaror som man var beroende av den agrara ekonomin för. Transportsystemet var bristfälligt och tillgodosåg inte den industriella omsättningens krav. Tillgången på nästan alla varor och tjänster motsvarade på intet sätt efterfrågan. Det fanns en utbredd inflation. De kontrollerade priserna stod inte i någon relation till de okontrollerade och inga av dem återspeglade några verkliga ekonomiska värden.

Alla band och förbindelseleder, utom armodets och förtvivlans, var avskurna mellan statens olika delar. Det var inte endast de ekonomiska förbindelserna mellan stad och landsbygd som på nytt var brutna. Inte ens de normala sambanden mellan medborgare och stat, eller mellan parti och stat, existerade längre. Det fanns inga gränser för den oärlighet och det våld som såväl styrande som undersåtar var beredda till i den allmänna kampen för tillvaron. Kulakerna och många 'mellanbönder' och t.o.m. fattigbönder var oförsonliga i sitt hat mot 'kommissarierna'. Mordbränder och attentat mot partiagenter och agitatorer var vardagliga händelser i byarna. Böndernas missnöje spreds till arbetarklassen, i vilken nykomlingarna från landet var mycket vanliga. På tolfte året efter revolutionen hade landets fattigdom och regeringens försummelser och övergrepp framtvingat en sinnesförändring, som var så negativ och utbredd, att något stort och förfärligt snart måste ske eller göras för att antingen förkväva eller frigöra

[85] Loc.cit.

[86] Kapitalistiskt jordbruk i stor skala utgjorde bakgrunden till industraliseringen i England och USA. Junkergodsen och storbondebruken (grossbauerwirtschaft) dominerade Tysklands lantbruk under landets industriella expansion. I alla dessa länder hade det funnits jordbruk i stor skala, redan innan industrialiseringen började, vilket inte var fallet i Ryssland på 1920-talet. En koncentration av jordbruket genom normala kapitalistiska konkurrensprocesser skulle ha krävt mycken tid och en god portion *laissez faire*.

de undertryckta känslorna. Under ytan sjöd krafter som skulle kunna utlösa en enorm explosion av samma slag som den Ungern 1956 fick uppleva i mindre skala. Inträngda i ett hörn kämpade Stalin och hans anhängare med växande frenesi.

‘Revolutionen är i fara!’ var det rop trotskisterna lät höra från sina deportationsorter och fängelseceller. De ‘ortodoxa’ trotskisterna och samarbetsmännen greps av samma oro, men medan de förra inte förmådde utvinna något handlingsprogram ur sin situation och endast gjorde sig redo för den kommande krisen, kände sig samarbetsmännen manade att ‘genast handla’, och det var med ropet ‘Revolutionen är i fara!’ som de gick mot sin kapitulation. Je bästa bland dem gjorde det av den djupa övertygelsen, att när bolsjevismens och revolutionens öde stod på spel, var det otillåtligt att stödja fraktioner och att odla sekteristiska intressen och ambitioner. De sämsta bland dem, de modlösa opportunisterna, fann i ‘Revolutionen är i fara!’ en läglig ursäkt för att överge engagemanget för en förlorad sak. De, som varken var av bästa eller sämsta sorten, de genomsnittliga samarbetsmännen, var kanske aldrig medvetna om sina motiv, som förmodligen var mångskiftande eller osäkra.

I april 1929 samlade Preobrazjenskij samarbetsmännen med en appell, ‘Till alla oppositionskamrater!’[87] Det var ett sällsamt dokument. För sista gången, innan kapitulationen förseglade hans läppar, talade här samarbetsmannen uppriktigt, medan han såg tillbaka på oppositionens väg och framåt på den svåra och steniga stråt som låg framför honom. Preobrazjenskij beskrev hur oppositionen letts in i en återvändsgränd av själva framgången som dess idéer haft. Han fann att många av hans kamrater hellre förnekade framgången än accepterade återvändsgränden. De uppträdde fortfarande som om deras föraningar om ny-NEP och om ‘högervridningen’ hade besannats och som om det aldrig funnits någon vänsterkurs. Visserligen hade Stalin slagit in på vänsterkursen på ett helt annat sätt än det som de förespråkat. Oppositionen ville ha industrialiseringen och kollektiviseringen genomförda under full proletärt demokratisk insyn, med massornas samtycke och med fria initiativ ‘nedifrån’, medan Stalin litade till dekretens styrka och till tvång uppifrån. Trots det hade i oppositionen en gång talat för det, han nu gjorde, även om sättet han gjorde det på föreföll den motbjudande. Vägrade de erkänna detta, skulle de snart förvandlas till en opposition för oppositionens egen skull, och för att rättfärdiga sig själva skulle de vara tvungna att frångå sina egna principer. Han, Preobrazjenskij, vägrade inte att erkänna oppositionens förflutna: ‘Genom att kämpa mot centralkommittén har vi gjort vår plikt.’ Men oppositionens plikt just nu var att närma sig partiet och därefter återvända till det för att – och här talade den ‘primitiva socialistiska ackumulationens’ teoretiska pionjär – ‘tillsammans motstå trycket från det missnöje som i ett agrarland måste uppstå inför en politik som syftar till socialistisk ackumulation och en kamp som riktar sig mot den agrara kapitalismen’.

Preobrazjenskij talade om den harm som Stalin väckt, även bland samarbetsmännen, genom att förvisa Trotskij ‘med hjälp av klassfienden’ (d.v.s. den turkiska regeringen). Oppositionsmedlemmarna ‘kan inte förlåta detta’, sade han, men han föreslog att övergreppet inte skulle tillåtas överskugga de mer allmänna hänsynstaganden som fanns att göra, och han tillade att även Trotskij hade bragt oppositionen ur fattningen, genom att överföra kampen mot Stalin till den västerländska borgarpressen. Preobrazjenskij hade inga illusioner om det öde som väntade samarbetsmännen. Han var medveten om de angrepp och förödmjukelser de skulle få utstå de ‘kommande svåra och kritiska åren’, även om han knappast kan ha sett för sig all den smuts och allt det blod, som de skulle få vada genom och som de till slut skulle försvinna i. Men han var klarögd nog att för sina kamrater rättframt beskriva den kurs, han manade dem att ta, som full av bekymmer och lidanden. Det hopp om en verklig och värdig återförening, som han hyst under det gångna året, hade blivit allt svagare. Han betraktade nu återinträdet

[87] Trotskij-arkivet.

som en faktisk kapitulation. ‘De av oss’, slutade han, ‘som kämpat i partiets led tio, tjugo eller ännu fler år (Preobrazjenskij själv hade varit bolsjevik sedan 1904) kommer att återvända till det med helt andra känslor än den förväntan, med vilken de första gången gått in i partiet.’ De skulle återvända utan sin gamla entusiasm, som desillusionerade personer. De kunde inte ens vara säkra på att centralkommittén skulle låta dem återinträda på några som helst villkor. ‘Sådana är omständigheterna kring detta återvändande och sådan är den inre partisituationen, att även om vi återinsätts, kommer vi att få bära ansvaret för sådant som vi varnat för och få underkasta oss (metoder) som vi inte kan acceptera ... Om vi återinsätts, kommer vi alla att åter motta vårt *partbilet* (medlemskort) som man tar emot ett tungt kors.’ Men för dem, som effektivt ville tjäna socialismens sak, fanns inget annat val än att acceptera korset.

I maj tilläts Preobrazjenskij resa till Moskva för att söka ‘sluta fred med partiet’. Till en början försökte han utverka gynnsamma villkor för oppositionen i stort och talade för ett slut på terrorn, ett upphörande av deportationerna, ett återupprättande av partimedlemmar som dömts enligt artikel 58 för påstådd kontrarevolutionär verksamhet och – sist men inte minst – ett återkallande av förvisningsdomen mot Trotskij. Han förhandlade med Ordjonikidze och Jaroslavskij och andra medlemmar av centralkommittén och centrala kontrollkommissionen som agerade under Stalins personliga överinseende.

För Stalin var oppositionens partiella kapitulation av stor betydelse, beroende på den inverkan den utan tvekan skulle ha på partiets moral och på Trotskijs vidare öden. Ivrig att locka till sig samarbetsmännen och noga med att inte undergräva alla deras hopp på en gång låtsades han till en början ta några av deras önskemål på allvar. Men i verkligheten var det inte ett enda som han kunde godkänna. Framför allt kunde han inte tillåta oppositionsmedlemmarna att vid återinträdet säga att de återvänt för att partiledningen antagit deras program – det skulle ha inneburit ett rättfärdigande av Trotskij och trotskismen och ett gendrivande av alla anklagelserna mot dem, men också ett avslöjande av olagligheten i de repressalier med vilka Stalin tystat dem. Han kunde inte låta någon ens hänsyfta på det faktum att han tagit ett blad – och vilket blad! – ur Trotskijs bok. Hade han tillåtit det, skulle han förstört grunden för sina egna anspråk på ofelbarhet och makt. De kapitulerande var tvungna att deklarera att det var han, och inte Trotskij, som haft rätt. De måste fördöma och återta det de tidigare sagt. De fick inte komma tillbaka som missförstådda föregångsmän. De kunde endast återvända som ångerköpta motståndare mot vänsterkursen och alla de politiska beslut som konsekvent lett fram till den. Och inte ens då skulle de tillåtas att i partiet väcka de känslor som brukar visas botfärdiga förlorade söner – de kunde på sin höjd räkna med den förlåtelse som ges nedbrutna syndare och förbrytare. De måste komma tillbaka på knäna. För att få dem till det måste Stalin genom långsam och envis köpslagan bryta ned deras själsliga motståndskraft och få dem att uppge det ena kravet efter det andra, till dess de kommit till den punkt, där det enda som återstod var en villkorslös kapitulation. Stalins agerande var inte förvånande. Alla mindes fortfarande de villkor, på vilka Zinovjev, Kamenev, Antonov-Ovsejenko, Pjatakov och många andra hade kapitulerat, och den process med vars hjälp de tvingats göra det. Men så enormt var självbedrägeriet hos många samarbetsmän som på avstånd oroligt följde Preobrazjenskijs förhandlingar i Moskva – han tilläts kommunicera med sina meningsfränder i deportationslägren – att de fortfarande hoppades bli besparade de förödmjukelser som påtvingats dem som kapitulerat tidigare.

Redan efter en månad kunde resultatet av Preobrazjenskijs ‘förhandlingar’ utläsas ur hans närmaste kamraters uppträdande. Åtföljda av GPU-agenter for också Radek och Smilga till Moskva för att i mitten av juni förena sig med Preobrazjenskij. Deras tåg gjorde uppehåll vid en liten sibirisk station, där de av en händelse sammanträffade med en grupp oppositionsmedlemmar, som beskrev mötet i ett brev bevarat bland Trotskijs papper. De talade endast med Radek – Smilga var sjuk och var tvungen att stanna kvar i sin kupé. Radek förklarade

resans innebörd för dem och anförde de vid det här laget allmänt bekanta skälen för en kapitulation: den utbredda svälten, brödbristen som var kännbar även i Moskva, arbetarnas missnöje, hotet om bonderevolter, misshälligheterna i centralkommittén (där 'bucharinister och stalinister planerade att arrestera varandra') etc. Situationen var lika allvarlig nu som 1919, sade han, när Denikin stod utanför Moskva och Judenitj stormade Petrograd. De måste alla skynda till partiets hjälp. På vilka villkor? frågade de. Tänkte han i Moskva hävda att kriminalkodens paragraf 58, som stämplade kontrarevolutionärer som förbrytare, inte var tillämplig på de deporterade? Nej, svarade han, de som fortfor att tillhöra oppositionen förtjänade stämpeln. 'Vi har själva', ropade han, 'drivit oss i landsflykt och i fängelse.' Tänkte han begära tillstånd för Trotskij att återvända? Det var endast ett par veckor sedan Preobrazjenskij hade förklarat att oppositionen 'inte kunde förlåta' förvisningen av Trotskij och endast ett par månader sedan Radek själv, författaren till den berömda essayen 'Trotskij, segerns organisatör', inför centralkommittén protesterat mot dess försök att ge 'revolutionens kämpande hjärta' en 'långsam död' och slutat sin protest med orden: 'Nog nu med detta omänskliga spel med kamrat Trotskijs liv och hälsa.' Men logiken i kapitulationen för Stalin hade under de senaste veckorna haft sin verkan. Och till sin förvåning fick Radeks utfrågare därför höra: 'Jag har brutit med Leo Davidovitj en gång för alla – vi är från och med nu politiska fiender. Jag har inget gemensamt med artikelförfattaren i lord Beaverbrooks tidningar.' (Radek själv hade ofta skrivit i borgerliga tidningar och skulle göra det på nytt, men då i stalinistiska syften.)[88] Brutaliteten i Radeks svar vittnade om hans dåliga samvete. Han fortsatte med att kritisera oppositionens nya garde, de arga unga män som, påstod han, inte var ett dugg bolsjeviker utan endast anslutit sig till trotskisterna av antisovjetiska skäl. Än en gång vädjade han till sina utfrågare: 'Senaste partikonferensen har antagit vårt program som därmed på ett lysande sätt bevisat sin slagkraft. Vad kan ni mer begära av partiet?' Radeks följeslagare kom med svaret. Medan han ännu diskuterade, avbröts han av GPU-vakterna, som skrek att de inte tänkte låta honom agitera mot förvisningen av Trotskij och som sedan knuffade och sparkade honom tillbaka upp på tåget. Radek brast ut i hysteriskt skratt. 'Jag? Agiterar jag mot förvisningen av Trotskij?' Sedan bad han ömkligt om ursäkt. 'Jag försöker bara få de här kamraterna att återvända till partiet.' Men vakterna ville inte ens lyssna utan fortsatte att knuffa honom mot hans kupé. Året innan hade Radek smädat Zinovjev och Pjatakov för den 'morbida Dostojevskij-doft' som omgivit dem och deras avböner – för sina tidigare meningsfränder och bröder i lidandet framstod han nu, pamflett-skrivaren framför andra, som en Smerdjakov nedstigen från Dostojevskijs litteratur till denna gudsförgätna sibiriska järnvägsstation.[89]

Den 13 juli, efter ännu en månad av köpslagan, offentliggjorde Radek, Preobrazjenskij, Smilga och 400 andra deporterade sin slutliga kapitulation.[90] Den gav Stalin många fördelar. Ingen händelse sedan Zinovjevs och Kamenevs kapitulation, vid femte kongressen i december 1927, hade i så hög grad stärkt hans ställning. Eftersom han för tillfället var invecklad i häftiga strider med Bucharins fraktion, befriade honom den trotskistiska oppositionens sönderfall från tvånget att kämpa på två fronter samtidigt. Trotskij hade ofta sagt att stalinister och trotskister skulle förena sig inför varje akut 'fara från höger'. Ja, det gjorde de nu, men på Stalins villkor – han vann över alla på sin sida utan Trotskijs medgivande och t.o.m. mot hans vilja. Många av de kapitulerande var högt begåvade och erfarna personer som Stalin skulle

[88] Trotskij var ofta tvungen att försvara sig mot denna anklagelse, som till en början framfördes även av hans franska anhängare, vilket Rosmer meddelade honom i ett brev den 24 februari 1929. Rosmers och Trotskijs svar var att även Marx varit tvungen att tjäna sitt uppehälle genom att skriva för borgarpressen. I en speciell not i första numret av *Bulletin Oppozitsiji*, förklarade han sin situation för de ryska läsarna och underströk att han även i den borgerliga pressen talade som bolsjevik och leninist och försvarade revolutionen.
[89] Trotskij-arkivet; *B. O.*, nr. 6, 1929.
[90] *Pravda*, 13 juli 1929.

insätta på de industriella och administrativa poster som bucharinisterna efterhand tvingades lämna. Han visste att de besegrade med själ och hjärta skulle ta itu med industrialiserings-arbetet – många av dem skulle arbeta under Pjatakov, ärkekapitulationisten, som satt på en ledande post i kommissariatet för den tunga industrin. Radek ensam var, som propagandist, mer värd för Stalin än skaror av hans egna skrivare.

Trotskij angrep ögonblickligen 'kapitulationisterna av tredje graden'. ('Första gradens' kapitulationister var Zinovjev, Kamenev och deras anhängare; 'andra gradens' var Antonov-Ovsejenko, Pjatakov och deras vänner.) 'De påstår', skrev Trotskij, 'att skillnaderna nästan utplånats mellan Stalin och oppositionen. Hur förklarar de då brutaliteten i repressalierna? Om stalinisterna, utan grund i några oförenliga och djupa motsättningar, förvisar bolsjeviker till straffkoloniernas *katorga*, gör de det, för att de helt enkelt är byråkratiska banditer utan några politiska idéer. Så ser den stalinistiska politiken ut, betraktad ur Radeks synvinkel. Hur vågar då han och hans vänner höja rösterna för ett samarbete med politiska banditer ...?' Det var inte så han, Trotskij, såg på den stalinistiska politiken. Han ansåg att den trots sin skrupelfrihet hade djupa motiv för sin oförsonliga hållning gentemot oppositionen. De fundamentala motsättningarna hade inte förlorat i styrka. Radek och Preobrazjenskij förbisåg eller låtsades förbise dem, eftersom de brutit samman moraliskt. Revolutionen var en stor karaktärsförstörare och varje reaktionsperiod tog sin tribut av en trött generation kämpar som i det närmaste givit tappt. Men förr eller senare skulle de gamla och trötta ersättas av unga, som med friskt mod skulle gå ut i striden och som skulle ta lärdom t.o.m. av de äldres förnedring. 'Framför oss har vi en lång och svår kamp och ett långvarigt uppfostringsarbete.'[91]

Sanningen att säga mottog Trotskij de första nyheterna om Radeks kapitulation med viss klentrogenhet, och han förklarade Radeks uppträdande med dennes 'impulsiva karaktär, isolering och brist på moraliskt stöd' från kamraterna. Han mindes med värme att 'Radek bakom sig hade ett kvarts sekel av revolutionärt marxistiskt arbete' och han tvivlade på att han verkligen skulle kunna sluta fred med stalinisterna. 'Han är för mycket marxist för det och han är framför allt för internationellt inriktad.' Men när *Pravda* publicerade Radeks avbön, insåg han att Radek fallit djupare än jag trodde'. Men även då var fallet så otroligt, att Trotskij föreställde sig att Radeks överenskommelse med Stalin endast var av temporär natur och att han, som så ofta varit på glid mellan höger- och vänsterflyglarna inom partiet, snart skulle sluta sig till bucharinisterna. Situationen var mer än komplicerad. 'Radek och några med honom anser detta vara det gynnsammaste ögonblicket för en kapitulation. Varför? Jo, för att stalinisterna är ute efter att tukta Rykov, Tomskij och Bucharin. Men har det varit vår sak att låta en del av den ledande gruppen tukta den andra? Har sättet att närma sig de fundamentala politiska frågorna förändrats? ... Har inte Kommunistiska Internationalens anti-marxistiska regim vidlivhållits? Finns det några garantier för framtiden?' Radek och Preobrazjenskij betraktade den första femårsplanen som en radikalt ny början. 'Huvudfrågan', svarade Trotskij, 'gäller inte denna byråkratiska femårsplans statistiker i sig, utan parti-problemet', andan som styrde partiet, ty det var den som bestämde även dess politiska kurs. Var femårsplanen, som den nu formulerades och genomfördes, föremål för någon kontroll nedifrån, för kritik och diskussioner? Även på detta berodde planens eventuella resultat. 'Det inre partistyret är för alla marxister ett oersättligt organ för kontroll av den politiska linjen ...' – detta hade alltid varit oppositionens grundidé. 'Men renegaterna har, eller tror att andra har, dåligt minne. Man kan med skäl säga att ett revolutionärt parti förkroppsligar arbetarklassens minne. Dess främsta uppgift är att lära sig att inte glömma det förgångna för att på det sättet kunna förutse framtiden.' Trotskij ansåg fortfarande Stalins vänsterkurs vara en biprodukt av oppositionens kamp och påtryckningar. Han trodde fortfarande att Stalin skulle kunna kasta om sin politik och att hans konflikt med Bucharin trots häftigheten var 'ytlig'.

[91] *Écrits*, vol. I, s. 157-63.

Trotskijs invändningar nådde inte de ryska oppositionsmedlemmarna förrän på hösten och de räckte knappast för att hejda kapitulationsvågen. Omvälvningarna i Sovjetunionen var större, och deras inverkan på oppositionen våldsammare, än han trodde. Fortfarande fanns i hans anmärkningar inga tecken till den oro och det allvar som präglade allt som skrevs av även de mest övertygade oppositionsanhängarna i Ryssland. 1929 års scen betraktade han fortfarande med 1928 års ögon och han var nästan omedveten om den stämning 'på gränsen till inbördeskrig' som härskade i landet. Den fulla betydelsen av ropet 'Revolutionen är i fara!' undgick honom och han insåg inte vilken rörelseenergi vänsterkursen höll på att utveckla och vilket djup konflikten hade mellan Stalin och Bucharin. Det var emellertid dessa frågor som diskuterades inom alla oppositionsgrupper.

Känslan av att revolutionen hotades av en dödlig fara, som oppositionen måste avvärja i samarbete med stalinisterna, fick snart många, som dittills tillhört de oförsonliga, att följa i Preobrazjenskijs och Radeks spår. Ivan Smirnov, Koltjaks besegrare och en av Trotskijs närmaste medarbetare, Mrachkovskij en legendarisk krigshjälte, Bjeloborodov, kommissarien i vars hem Trotskij fann en fristad efter sin avflyttning från Kreml i november 1927, Ter-Vaganjan, Bogoslavskij och många andra bad att få bli återinskrivna. De började överlägga med stalinisthögkvarteret i mindre dyster sinnesstämning än den Preobrazjenskij plågats av, eftersom de hoppades att den allmänna situationen nu var sådan, att Stalin kunde återinsätta dem på mindre förödmjukande villkor.[92] Denna gång pågick förhandlingarna i nästan fem månader, från juni till slutet av oktober, under vilken tid Smirnovs grupp förberedde fyra olika politiska deklarationer. I ett tidigt utkast, gjort i augusti och bevarat bland Trotskijs papper, anförde de som skäl för sitt återvändande erkännandet av femårsplanen och 'faran från höger'. Men de kritiserade också öppet Stalins politik och sade, att det i femårsplanen ägnades för litet utrymme åt konstruktiva lösningar av problemet med arbetarnas dåliga levnadsstandard, att 'valet av partikadrer' var så utformat att det förhindrade all öppen kritik och att doktrinen 'socialism i ett land' tjänade som 'skydd för opportunister', vilket även det officiella partitagandet för 'mellanbönderna' gjorde. Efter att på alla dessa punkter ha försvarat oppositionens åsikter, erkände de sökande också sina misstag. De hade haft fel, förklarade de, när de trott att centralkommittén i sitt sökande efter en lösning på krisen skulle vända sig åt höger och bereda väg för termidoren – endast den bucharinistiska minoritetens uppträdande rättfärdigade den oron. De höll med om att partiledningen i den rådande krissituationen inte borde tillåta fria fraktionsbildningar, ty endast högerelementen skulle ha nytta av det. Trotskistoppositionen borde därför upplösa sin organisation, stänga sin ledarcentral 'som under olika namn funnits i åratal' och upphöra med alla former av underjordisk verksamhet. Men de krävde också ett slut på repressalierna mot oppositionen och de talade med varmt nit för hemkallandet av Trotskij, 'vars öde är förenat med arbetarklassens öde' och vars tjänster varken Sovjetunionen eller den internationella kommunismen kunde undvara.[93]

Endast långsamt, och efter att utförligt ha försvarat sig på alla punkter, lät Smirnov och hans medhjälpare sina krav reduceras. Allt eftersom tiden gick och svårigheterna tornade upp sig blev Stalin också mer och mer ivrig att vinna över nya kapitulerande, och han krävde inte av denna grupp en lika krypande avbön, som den han fått av Radek och Preobrazjenskij. Smirnov och hans vänner dämpade eller strök sin kritik av Stalin och avstod från olika krav men krävde fortfarande att de i kapitulationshandlingarna skulle få begära Trotskijs hemkallan – det var på grund av främst denna fråga som förhandlingarna kom att pågå i nästan fem månader. När de till slut gav sig, vägrade de alltjämt att fördöma eller förkasta Trotskij, och deras kapitulationserkännande, som med hundratals underskrifter trycktes i *Pravda* den 3 november 1929, var mer återhållsamt och värdigt än något tidigare dokument av liknande art.

---

[92] Se Rakovskijs skildring i *B. O.*, nr. 7, 1929.
[93] Trotskij-arkivet.

Kapitulationsstämningen spred sig nu till oppositionens innersta kretsar, till de pålitligaste trotskisterna. Men Rakovskij, som svårt sjuk och lidande av hjärtbesvär överflyttats från Astrachan till Barnaul, lyckades trots allt samla dem. En oppositionsgrupp lika stor som den, som följt Smirnov, hejdade sig tack vare honom, på kapitulationens rand. 'Vi kämpar för hela oppositionsprogrammet', förklarade Rakovskij. De som slöt fred med Stalin, endast för att han förverkligade den ekonomiska delen av samma program och för att de hoppades att han skulle förverkliga även den politiska delen, uppträdde som gammalmodiga reformister som nöjde sig med att deras krav förverkligades till en del. Oppositionens politiska idéer gick inte att skilja från dess ekonomiska målsättningar. 'Så länge den politiska delen av vårt program inte realiseras, befinner sig hela det socialistiska uppbyggnadsarbetet i fara.' Än viktigare var, för Rakovskij, att den ideologiska principfastheten bibehölls och att ärlighet präglade förhållandet mellan meningsmotståndare. En partiledning, som avkrävde oppositionsmedlemmar uppdiktade syndabekännelser, var inte bättre än katolska kyrkan, som fick ateister att göra avbön på dödsbädden ett sådant ledarskap 'är inte längre värt att respektera, och den oppositionsmedlem, som ändrar övertygelse över en natt, är värd endast förakt'.[94]

Det tog Rakovskijs grupp många månader att definiera sin inställning. Dess 'Öppet brev till centralkommittén' var inte färdigt förrän i slutet av augusti. Det var inte lätt att från ungefär nittio deportationsorter samla 500 underskrifter men det var ännu svårare att få dokumentet att täcka alla de åsiktsskiftningar som fanns bland undertecknarna. Tonen i brevet, som formellt även var en ansökan om återinträde, vittnade om en allmän vilja till försoning. Likt Preobrazjenskij och Smirnov förklarade Rakovskij och hans följeslagare – Sosnovskij, Muralov, Mdivani, Kasparova och andra – att det var krissituationen i landet och partiets beslut att genomföra den första femårsplanen som fått dem att närma sig centralkommittén. Blev planen en framgång, ansåg de, skulle det stärka arbetarklassen och socialismen. Ett bakslag skulle bereda vägen för en termidor och en restaurationsperiod. Ställda inför den 'utomordentligt allvarliga konflikten mellan kapitalismens och socialismens makter' föredrog de att inrikta sig på de frågor, där de var eniga med partiet, hellre än på de problem som vållat oenighet. Även för dem var 'faran från höger' verklig och akut, och det de alltjämt kritiserade, i partiets politik, var dess kvardröjande ambition att blidka 'mellanbönderna'. De stödde så helhjärtat tanken på en snabb industrialisering, att de från sina straffkolonier krävde bättre arbetsdisciplin i fabrikerna och bestämda ingripanden mot dem, som försökte utnyttja arbetarnas missnöje i kontrarevolutionära syften. Men de ansåg också att industrisatsningens eventuella framgång i hög grad skulle bero på om den fick stöd av de stora folkgrupper som fortfarande var förbittrade över åsidosättandet av deras levnadsstandard, den stigande inflationen, de många officiella löften som aldrig hållits och det byråkratiska översitteriet. Eftersom de i åratal talat för den handlingslinje, som partiet nu valt, ansåg sig de sökande berättigade till ett återinträde, detta så mycket mer som de också välkomnade 'vänstervridningen' i Kominterns politik och erkände att allt fraktionsbildande var farligt. De beklagade den försämring av relationerna mellan oppositionen och centralkommittén, som Trotskijs förvisning i så hög grad bidragit till. 'Vi vädjar till centralkommittén, till centrala kontrollkommissionen och till hela partiet', slutade brevet, 'om att vår väg tillbaka till partiet må göras lättare genom en frigivning av bolsjevik-leninisterna, ett hävande av paragraf 58 och ett hemkallande av Leo Davidovitj Trotskij.'

När brevet den 22 september nådde Prinkipo, blandades Trotskijs tillfredsställelse med en känsla av oro. Det gladde honom att från sina anhängare få en deklaration, den första på månader, som inte andades fullständig håglöshet. Men han var medveten om tonen i den. Eftersom han vid det laget upprättat kontakt med Sovjetunionen via Berlin, Paris och Oslo, kunde han genast sända brevet vidare till de grupper av deporterade, som ännu inte fått det.

[94] *B. O.*, nr. 6, 1929.

Men han tillfogade en egen kommentar som gav uttalandet en vassare egg. Han sade att han godkände brevet för att det, trots sin 'moderation', var 'entydigt'. Endast de kunde vägra underteckna det, som ansåg att den sovjetiska termidoren redan var ett faktum, att partiet var dött och att det som behövdes i Sovjetunionen var inget mindre än en ny revolution. 'Även om vi dussintals gånger blivit pådyvlade denna åsikt, har vi inget gemensamt med den ... Trots förtryck och förföljelser förklarar vi att vi står fast i vår lojalitet mot Lenins parti och oktoberrevolutionen.' Även han erkände att en ny situation hade inträtt med 'vänstervridningen' och brytningen mellan Stalin och Bucharin. 'Bekämpade Stalin tidigare vänsteroppositionen med argument lånade från den bucharinistiska högern, angriper han nu högern med argument lånade uteslutande från vänstern.' Teoretiskt borde detta ha lett till ett närmande mellan centern och vänstern. Praktiskt gjorde det det inte. Stalins anammande av oppositionspolitiken var ytligt, godtyckligt eller i enbart taktiskt. I grunden hade de fortfarande diametralt motsatta åsikter. Stalin föreställde sig femårsplanen inom ramen för 'socialism i ett land', medan oppositionen placerade in hela det socialistiska byggnadsarbetet i den internationella revolutionens sammanhang. Denna grundläggande skillnad var lika markant som tidigare, och medan Rakovskij och hans vänner uttryckte sin solidaritet med Kominterns nya politik, tog Trotskij kortfattat men bestämt avstånd från den. Han ansåg trots det att Rakovskij hade rätt, när han sade sig vara redo 'att inordna den kamp vi för för våra idéer under normerna och disciplinen hos ett pari, som har sin grund i den proletära demokratin'. Oppositionsmedlemmarna hade varit villiga att försvara sina åsikter *inom* partiet, när det styrts av en höger-center-koalition, och de var av nöden tvungna att göra detsamma även när högern förlorat sin maktposition. Att för den skull ge avkall på sina idéer vore oärligt och 'ovärdigt marxismen och det leninistiska tänkandet'.

Trotskij litade outtalat på Rakovskijs integritet och mod, men han anade vilken nervpress och vilken panik, Rakovskij var tvungen att handla under. I en annan kommentar ursäktade han Rakovskijs förbindliga ton med att den avsåg att 'öppet pröva det inre partistyret' i en förändrad politisk miljö. 'Var eller var inte detta styre, efter alla sina färska lärdomar, förmöget att åtminstone delvis gottgöra den oerhörda skada det tillfogat partiet och revolutionen?' Var en självreformering av den stalinistiska 'apparaten' fortfarande möjlig? Rakovskijs 'förtegenhet, hans tystnad om Stalins misstag på det internationella planet och hans poängterande av de nyligen inträffade omsvängningarna åt vänster', var alla avsedda att underlätta inledningen till en sådan självreformering. Rakovskij hade än en gång visat att det, som oppositionen fäste vikt vid, inte var sakernas form, utan innehåll, och inte personers eller gruppers ambitioner, utan det som var väsentligt för revolutionen. 'Oppositionen är beredd att inta den anspråkslösaste av platser i partiet, men endast under förutsättning att den tillåts vara trogen sin övertygelse … [95]

Inte ens medan han skrev detta, kunde Trotskij låta bli att undra hur många undertecknare av Rakovskijs dokument som i sinom tid skulle kapitulera, och i ett konfidentiellt meddelande till Rakovskij påpekade han att denne gått långt nog på sin försoningsväg och inte fick ta 'ett steg till!' I samma nummer av *Bulletin*, som innehöll Rakovskijs redogörelse, lät Trotskij också publicera ett anonymt brev från en rysk korrespondent som kritiserade Rakovskij för att vara kopplare åt kapitulationisterna. Brevskrivaren, en av de få kvarvarande 'optimisterna', var förvissad om, att snart skulle 'Stalin stå på knä framför oss, likt Zinovjev 1926'.

I slutet av året höll endast en liten del av oppositionen alltjämt tappt. Enligt en rapport återstod i deportationsläger och fängelser inte mer än ett tusental trotskister, medan de före kapitulationerna kunnat räknas i flera tusental. Det var inte första eller sista gången Trotskij kunde säga: 'Vänner, som gå vid vår sida, vackla och förloras i stormen!' I slutet av

[95] 'Pismo druziam' ('Ej för publicering'), 25 september 1929. Trotskij-arkivet; *B. O.*, loc.cit.

november skrev han till en grupp sovjetiska meningsfränder:[96] ‘Må i förvisningen finnas, inte 350 trogna som ärar sin fana, men blott 35. Må de vara endast 3 – fanan skall bestå, den strategiska linjen skall bestå, framtiden skall bestå.’ Han var beredd att även ensam kämpa vidare. Tänkte han i denna stund på Adolf Joffes avskedsbrev? ‘Jag har alltid ansett’, skrev Joffe till Trotskij strax före sitt självmord, ‘att du inte har tillräckligt mycket av Lenins okuvliga och obevekliga karaktär, inte tillräckligt mycket av Lenins förmåga att stå ensam och förbli ensam på den väg, som han ansåg vara den rätta…’[97]

*

Trots att tillströmningen av kapitulationister till Moskva i hög grad gagnade Stalin, betraktade han den, paradoxalt nog, med viss oro. Tusentals trotskister och zinovjevister fanns nu åter i och kring partiet och de utgjorde en distinkt grupp. Stalin tillät inte någon av dem att inneha en politiskt betydelsefull post. Men administratörerna, ekonomerna och pedagogerna tilldelades uppgifter på alla regeringsplan och kom självklart att utöva ett visst inflytande. Även om Stalin inte kunde tvivla på deras entusiasm för vänsterkursen, och i synnerhet för industrialiseringsarbetet, visste han vad deras framtvingade avböner var värda. I själ och hjärta tillhörde de alltjämt oppositionen. De betraktade sig själva som vänsterkursens förfördelade pionjärer. De hatade honom, inte endast för att han förföljt dem, utan även för att han berövat dem deras idéer. Det är sant att han politiskt förslavat dem. Men slavars dolda hat kan vara farligare än öppen fiendskap. Det kan tigande ligga i bakhåll, följa härskaren med tusen blickar och kasta sig över honom när han snubblar eller gör ett felsteg.

Kapitulationisterna hade nu tillfälle att direkt eller indirekt påverka t.o.m. stalinisterna och bucharinisterna, av vilka somliga bragts ur fattningen inför åsynen av Stalins anammande av de idéer och slagord som de uppriktigt ansett som fördärvliga, när Trotskij och Zinovjev uttalat dem. Efter alla sina segrar över oppositionen hade Stalin därför kommit i konflikt med en del av sina egna anhängare, bland vilka han började upptäcka kryptotrotskister och kryptobucharinister. ‘Hade vi rätt 1925-27’, sade den sortens folk, ‘när vi vände oss mot oppositionens krav på en snabb industrialisering och en öppen offensiv mot kulakerna, och när vi stämplade Trotskij och Zinovjev som förstörare av förbundet mellan arbetare och bönder, då måste vi ha fel nu. Och har vi rätt nu, och kan inget utom vänsterkursen rädda revolutionen, borde vi då inte ha slagit in på den kursen tidigare, när oppositionen uppmanade oss att göra det?’ ‘Och var det inte fel av oss’, tillade de mest samvetsömma, ‘att förolämpa och krossa oppositionen?’ Svaren varierade naturligtvis. Somliga drog en slutsats, andra en annan.[98] Det räcker att säga, att redan sommaren och hösten 1929, medan kapitulationisterna var på väg tillbaka in i partiet, utstöttes några goda gammalstalinister ur det och sändes, i några fall, till just de deportationsorter som kapitulationisterna lämnat.

Mest omtalade var förvisningarna av Uglanov, Moskva-organisationens sekreterare, och andra medlemmar av centralkommittén som stämplats som bucharinister, och av Sjatskin, Sten och Lominadze, framstående propagandister och ledare av ‘ungstalinisterna’ men nu avslöjade som halvtrotskister.

Dessa fall avslöjade något av den oro som präglade även den härskande klicken, en oro som gjorde det inte odelat fördelaktigt för Stalin att ha så många kapitulationister kring sig. Stalin visste att de fortfarande betraktade Trotskij som sin vägvisare och idégivare och som revolutionens sanne ledare. Alla kapitulationsgrupper hade, samtidigt som de förhandlat om underkastelse, krävt Trotskijs hemkallan och inte vikit från det kravet ens när de givit med sig i alla

[96] Brevet, daterat 26 november 1929, föranleddes av ett meddelande från en oppositionsmedlem som uppenbarligen var beredd att sluta sig till kapitulationisterna. Trotskij-arkivet.
[97] Se *Den avväpnade profeten*, s. 271.
[98] Sådana diskussioner fördes alltjämt 1931, när författaren besökte Moskva.

andra frågor om politik och disciplin. När de slutligen tvingades förneka Trotskij, gjorde de flesta det med sorg i hjärtat och tårar i ögonen. De var få, mycket få, som likt Radek förvänt undertryckte sitt obehag och smädade Trotskij, och även gamla stalinister berördes illa av Radeks utbrott. För de flesta kapitulationister representerade Trotskij allt det de själva stått för under sina ljusare och stoltare dagar. Deras nederlag och självförnedring hade isolerat honom politiskt men hade också givit ny relief åt hans andliga storhet. Kapitulationisterna, bucharinisterna, de skeptiska stalinisterna lyssnade alla med samma iver på de uttalanden av honom som nådde Sovjetunionen. I kritiska situationer, när avgörande beslut skulle fattas, hördes ofta, även i Stalins förgemak, viskningen: 'Vad säger Leo Davidovitj om det här?'[99] *Bulletin* cirkulerade i Moskva – från utlandet hemvändande partifunktionärer, i synnerhet ambassadtjänstemän, smugglade med sig tidningen och vidarebefordrade den till vänner. Även om få nummer distribuerades på detta sätt – *Bulletins* upplaga tycks aldrig ha överskridit 1 000 exemplar – kom Trotskijs kommentarer och förutsägelser och även utvalda prov på hans invektiv i snabb spridning genom hörsägen. Stalin kunde inte vila på sina lagrar och lugnt begrunda oron.

*

Blumkin-affären gav honom tillfälle att slå till. Jacob Blumkin, högt uppsatt tjänsteman i GPU:s utrikesavdelning, hade en sällsam karriär bakom sig och en än mer sällsam position i den tidens politiska liv. Som ung hade han, strax före revolutionen, anslutit sig till socialrevolutionära partiets terroristorganisation. Han var något av en poet, en romantisk idealist, med en brådmogen, trohjärtad och outtömlig hängivenhet för sin sak. I oktober 1917 befann han sig bland de vänstersocialrevolutionärer som slöt sig till bolsjevikerna och han var sitt partis representant i tjekan under Dzerzjinskij. Redan som tjugoåring – revolutioner väljer i sanning unga älskare! – var han alltså en av tjekans grundare. När hans parti bröt med bolsjevikerna, i anledning av fredsuppgörelsen i Brest-Litovsk, delade Blumkin sina kamraters vreda övertygelse om, att bolsjevikerna med den freden svikit revolutionen. När hans kamrater beslöt att göra uppror mot Lenins regering och tvinga sovjetrepubliken till krig mot Tyskland, utsåg de två män som skulle försöka mörda greve Mirbach, den tyske ambassadören i Moskva. Blumkin var en av de två. Han lyckades och denna händelse var signalen till det uppror som Trotskij kuvade. Bolsjevikerna grep Blumkin och förde honom till Trotskij.

Som vi minns hade freden i Brest-Litovsk orsakat djup söndring även inom bolsjevikpartiet, och även om partiet olagligförklarat vänstersocialrevolutionärernas organisation, kände därför många bolsjeviker djup sympati för Mirbachs mördare, samtidigt som de fördömde dådet. Trotskij vädjade till revoltörernas revolutionära känsla och försökte få dem att förstå hur felaktigt de handlat och hur mycket rimligare bolsjevikernas inställning var. När Blumkin ställdes inför honom, invecklade han den unge och påverkbare terroristen i en lång och all- , varlig diskussion. Blumkin föll till föga för Trotskijs överlägsna övertalningsförmåga, ångrade vad han gjort och bad om en möjlighet att få ändra sig till det bättre. Han dömdes pro forma till döden, och den tyska regeringen informerades t.o.m. om hans avrättning, men han benådades och gavs möjlighet att 'bevisa sin hängivenhet för revolutionen'. Han åtog sig utomordentligt riskfyllda uppdrag för bolsjevikerna och under inbördeskriget arbetade han för dem bakom de vita gardernas linjer. Vänstersocialrevolutionärerna betraktade honom som förrädare och försökte flera gånger mörda honom. Medan han fortfarande återhämtade sig på sjukhus efter ett sådant försök, kastade de in en handgranat i hans sjuksal; han tog den och kastade ut den genom fönstret i samma ögonblick som den exploderade. Återupprättad av bolsjevikerna arbetade han senare på Trotskijs militärstab, studerade på militärakademin, skaffade sig ett visst anseende som militärpolitisk skribent och verkade aktivt inom Komin-

[99] Det var i korridorerna runt centralkommittén som författaren till sin förvåning hörde den viskningen.

tern. Efter inbördeskriget återvände han till tjekan, eller GPU, och hade en hög befattning inom dess avdelning för kontraspionage. Hans tillit till Trotskij kände inga gränser. Han var fäst vid krigskommissarien med hela styrkan av sitt lättrörda temperament. Han var också mycket god vän med Radek, som han 'avgudade' och som var mer lättåtkomlig och öppen än Trotskij. När Trotskij och Radek hamnade i oppositionsställning, gjorde Blumkin ingen hemlighet av sin solidaritet med dem. Trots att hans tjänstgöring hindrade honom från att delta i oppositionens arbete, ansåg han det vara sin plikt att öppet klargöra sin inställning för Menzjinskij, GPU:s ledare. Men eftersom hans insatser inom kontraspionaget värderades högt, och eftersom han inte engagerade sig i oppositionens verksamhet och aldrig prickats för några disciplinbrott, tilläts han ha sina åsikter och behålla sin tjänst. Han stannade kvar i partiet och GPU även efter det att oppositionen uteslutits.

På tjänsteresa från Indien till Ryssland, sommaren 1929, stannade Blumkin ett par dagar i Konstantinopel där han, enligt vad Trotskij säger, av en händelse mötte Ljova på gatan. Man kan tvivla på att mötet verkligen var slumpartat. Det är knappast troligt att Blumkin kommit till Turkiet utan avsikt att ta kontakt med Trotskij. Efter att av en slump eller inte ha mött sonen, bad han om ett sammanträffande med fadern. Med tanke på den alltför stora faran avslog Trotskij till en början hans begäran. Men när Blumkin bedjande upprepade den, gick han med på ett möte.

Blumkin kom för att öppna sitt hjärta för den man som han elva år tidigare stått inför som Mirbachs mördare. Han var, i likhet med flertalet oppositionsmedlemmar, i beråd om vad han skulle göra och vilka lojaliteter han skulle visa. Han fann det svårt att förena sitt arbete inom GPU med sina känslor för oppositionen. Han slets mellan de oppositionsmedlemmar, som kapitulerat, och de som höll ut och mellan sin tillit till Trotskij och sin vänskap med Radek. Han trodde inte att brytningen mellan de två var definitiv och på sitt trohjärtade vis hoppades han få en försoning till stånd mellan dem. I timmar satt han instängd med Trotskij, framförde nyheter från Moskva och lyssnade ivrigt på Trotskijs utläggningar om oppositionens ansvar och skyldigheter och om det meningslösa i att kapitulera.

Han berättade för Trotskij om sina samvetsproblem och sade att han hade tänkt på att lämna GPU. Trotskij avrådde honom bestämt. Hur svår hans situation än var, sade Trotskij, var han tvungen att lojalt arbeta vidare för GPU. Oppositionen var förpliktad att försvara arbetarstaten, och ingen oppositionsmedlem borde avgå från någon officiell post, när det var i statens och inte den stalinistiska fraktionens intresse som han arbetade. Stod inte oppositionen på Sovjetunionens sida i konflikten om manchuriska järnvägen? Blumkins arbete riktades mot enbart den yttre fienden och det var fullt förenligt med oppositionens inställning att han fortsatte sin verksamhet.

Blumkin accepterade rådet och bad Trotskij sända med honom ett budskap eller några instruktioner till oppositionsmedlemmarna i Ryssland. Han erbjöd sig också att etablera kontakter och att, med hjälp av turkiska fiskare, organisera en hemlig införsel av *Bulletin* över gränsen.

Trotskij gav honom ett budskap, som i dag finns i kopia i Trotskij-arkivet. Dokumentet innehåller inget som ens med den vildaste fantasi kan kallas konspiratoriskt. Det var så generellt och delvis trivialt formulerat, att det närmast var tafatt av Trotskij och Blumkin att alls ta några risker vid översändandet av det. Trotskij förespådde att Stalin skulle råka i besvärligheter till hösten och att kapitulationisterna då skulle inse hur meningslös deras underkastelse hade varit. Han bad naturligtvis sina anhängare att hålla stånd och hånade de harhjärtade. Han berättade för dem om det angrepp på Radek, han snart skulle publicera, och han gav dem ett sammandrag av det. För tusende gången nekade han till anklagelsen, som nu hördes även från Radek, att han var i färd med att grunda ett nytt parti, och han upprepade att oppositionen fortfarande var en del av det gamla partiet. Han redogjorde för sitt arbete på att skapa en

internationell organisation för oppositionen och han förklarade utförligt vad grälen rörde sig om mellan de tyska, franska och österrikiska trotskisterna och zinovjevisterna. Han bad ryssarna att inte tappa modet inför allt detta utan att förlita sig på att den internationella oppositionen en dag skulle framträda som en stark politisk makt. Det är patetiskt, att de deporterade i så hög grad hoppades på det, och att Trotskij var tvungen att lugna dem på den punkten. I hela budskapet fanns inget som han inte offentligt sagt, eller snart skulle säga, i framför allt *Bulletin*.[100] Det kan naturligtvis misstänkas att han privat gav Blumkin instruktioner som definitivt var konspiratoriska, men underligt nog påstod inte ens GPU det, och med kännedom om Trotskijs inställning, handlingssätt och brevväxling kan det hävdas, att han inte hade något att säga sina anhängare privat, som han inte ville eller kunde säga offentligt. Med detta budskap avreste Blumkin vid gott mod och säker på att han nu för Radek och andra skulle kunna bevisa att deras anklagelser var grundlösa, att Trotskij var lika lojal och lika storartat bolsjevikisk som någonsin och att oppositionen borde enas under hans ledarskap.

Kort efter återkomsten till Moskva blev Blumkin arresterad, anklagad för förräderi och skjuten. Det är inte lätt att avgöra hur GPU fick reda på hans förehavanden. Några säger att han avslöjade sin hemlighet för en kvinna som han älskade och som tillhörde underrättelse-tjänsten och därför angav honom. Andra säger att Blumkin efter sin hemkomst gick raka vägen till Radek som, av fruktan för att själv bli misstänkt eller av iver att övertyga Stalin om uppriktigheten sin avbön, förrådde sin vän. Denna version fick stor spridning och gjorde Radek allmänt avskydd och hatad. Enligt ännu en version, som Victor Serge gått i god för, var Radeks roll snarare ömkansvärd än lömsk. Serge berättar att Blumkin, återkommen till Moskva, var övertygad om att GPU visste var han varit och att dess agenter skuggade honom för att ta reda på vilka oppositionsmedlemmar han hade samröre med. Hans belägenhet oroade Radek som rådde honom att ta kontakt med Ordjonikidze, centrala kontrollkommissionens ordförande, och berätta allt. Det var enda sättet, sägs han ha hävdat, som Blumkin kunde klara sig på. Ordjonikidze var visserligen en benhård disciplinmänniska men samtidigt också en samvetsgrann och på sitt sätt även generös person, den ende i hierarkin som kunde förväntas behandla fallet strängt men inte utan medmänsklighet. Det är emellertid inte bekant om Blumkin arresterades före eller efter sitt besök hos Ordjonikidze.[101] Men hela gåtan kan möjligen förklaras på ett enklare sätt. Kanske hade någon vaksam tjänsteman på sovjetkonsulatet i Konstantinopel sett Blumkin ta båten till Prinkipo, eller kanske hade någon *agent provocateur* i Trotskijs hus avslöjat identiteten på den mystiske besökare som Trotskij suttit instängd med så många timmar.

Blumkin ‘uppträdde med storartad värdighet’ under förhören, berättar en f.d. GPU-tjänsteman. ‘Modigt gick han till sin avrättning och strax innan de dödande skotten föll, ropade han:

---

[100] Budskapets text (odaterad) finns i Trotskij-arkivet (slutna delen, ryska sektionen). Jag har inte kunnat få reda på exakt datum för Blumkins besök. Av andra omständigheter att döma tycks det ha ägt rum i antingen juli eller augusti 1929. Till sitt budskap hade Trotskij även fogat följande organisatoriska ’instruktioner’: en uppmaning till sina anhängare att inte sända honom meddelanden genom Urbahns, ledare för det tyska Leninbund, med vilken han befann sig i politisk konflikt, samt en varning till dem att akta sig för en viss Charin, anställd på sovjetambassaden i Paris, som han utpekade som stalinistisk *agent provocateur*. (Det tycks delvis ha varit genom Charin som Trotskij omedelbart efter förvisningen uppehöll förbindelserna med Ryssland.) Inte heller ‘instruktionerna’ innehöll något som skulle kunna kallas konspiratoriskt eller ens konfidentiellt. I rörelser av detta slag är det vanligt att varningar rörande en eller annan *agent provocateur* ges största möjliga offentlighet så att så många människor som möjligt nås av dem.

[101] Trotskijs brev till Rosmer, 5 januari 1930; *B. O.*, nr. 9 och 10; V. Serge, *Mémoires d’un Révolutionnaire (En revolutionärs minnen)*, s. 277-79.

”Länge leve Trotskij!”‘[102] Allt oftare under de kommande åren skulle samma rop ljuda genom salvorna från exekutionsplutonerna.

Denna avrättning var den första i sitt slag. Det är sant att andra trotskister redan dött för sina övertygelser av svält och utmattning – året innan hade t.ex. Butov, en av Trotskijs sekreterare, avlidit i fängelse efter en längre hungerstrejk. Men regeln, att bolsjevikerna inte fick upprepa jakobinernas misstag och använda avrättningen som vapen i den interna partikampen, hade dittills respekterats, åtminstone formellt. Nu hade de styrande brutit mot den regeln. Blumkin var den förste partimedlem som dömdes till döden för ett internt partibrott, ett brott som inte bestod i annat, än att han hade varit i förbindelse med Trotskij.

Stalin hade blivit orolig för att kapitulationisterna eventuellt skulle sudda ut skiljelinjen mellan oppositionen och partiet, och Blumkins äventyr ökade hans oro. Han kunde inte tolerera att en uppsatt och fortfarande aktiv GPU-tjänsteman i vänskaplig anda besökte Trotskij och försökte medla mellan denne och kapitulationisterna. Ett accepterande av det skulle inneburit ett förnekande av alla officiella anklagelser mot Trotskij och uppmuntrat vidare förbindelser. Stalin själv trodde kanske inte att Blumkins resa och Trotskijs oppositionsmeddelande var så ofarliga. Kanske dök tanken upp i hans misstänksamma hjärna, att det skulle vara riskabelt att ta för givet, att Mirbachs mördare aldrig mer skulle få utlopp för sin enkla men starka politiska övertygelse i en terroristhandling. I vilket fall skulle Blumkins avrättning tjäna som varning för andra. Den skulle visa att de officiella anklagelserna för kontrarevolutionär verksamhet inte var att leka med, att paragraf 58 var paragraf 58 och att vänskapliga förbindelser med den landsförvisade på Prinkipo hädanefter skulle bestraffas med hela den stränghet som en vanställd och förvänd rättsskipning kunde visa. Underligt nog hade inga dödsdomar dittills utfärdats mot bekännelsetrotskisterna, som kommunicerade med sin ledare från sina fängelser och straffkolonier, som sände honom kollektiva hälsningar varje 24 oktober och 1 maj och som undertecknade artiklar och ‘avhandlingar’ i *Bulletin Oppozitsiji*. Varningen var för tillfället avsedd endast för partimedlemmar, officiella tjänstemän (i synnerhet inom GPU) och återinskrivna kapitulationister. Skiljelinjen mellan parti och opposition förnyades i blod.

Trotskij fick besked om avrättningen via en anonym oppositionsmedlem som fortfarande var statstjänsteman och i den egenskapen var på officiellt besök i Paris.[103] Men Moskva teg och när ett rykte dök upp i den tyska pressen, tillbakavisades det av de kommunistiska tidningarna. Ytterligare några veckor väntade Trotskij på vidare upplysningar, och i sina brev till trotskisterna i Ryssland hänsyftade han inte på Blumkin – till dess ett meddelande från oppositionsmedlemmar i Moskva i början av januari 1930 skingrade alla tvivel. Trotskij beskrev genast omständigheterna kring sitt sammanträffande med Blumkin. Han förklarade att det var Stalin personligen som gett order om avrättningen och att Jagoda verkställt ordern utan att ens remittera den till Menzjinskij, GPU:s nominelle ledare. *Bulletin* publicerade Moskva-meddelandet, vars författare hävdade att det var Radek som förrått Blumkin. Vid närmare eftertanke tvivlade Trotskij på denna uppgift och antydde att Radek möjligen kunde ha handlat ansvarslöst och oklokt men dock i god tro. ‘Blumkins olycka’, skrev Trotskij, ‘var att han litade på Radek och att Radek litade på Stalin.’

Trotskij uppmanade sina västerländska anhängare att piska upp en ‘proteststorm’. ‘Blumkin-affären’, skrev han till Rosmer den 5 januari 1930, ‘borde bli vänsteroppositionens Sacco-Vanzetti-affär.’ Kort tid innan hade avrättningen i Boston av Sacco och Vanzetti, två italiensk-amerikanska anarkister, varit föremål för en minnesvärd och världsomspännande

[102] A. Orlov, *The secret History of Stalin’s Crimes* (Den hemliga historien om Stalins brott), s. 202.
[103] Det var R. Molinier som, i ett brev den 10 december 1929, sände Trotskij nyheten samman med en pessimistisk skildring av oppositionens sönderfall. Trotskij-arkivet (slutna delen).

protest organiserad av kommunister, socialister, radikaler och liberaler. Trotskijs appell fick inget gensvar. Blumkins öde väckte inte en bråkdel av den indignation som följt på avrättningen av Sacco och Vanzetti. Det var mycket lättare att tända vänsterns vrede mot den borgerliga lagskipningens rättshaverier än mot ett justitiemord begånget i en arbetarstat. Bara några få veckor senare fick Trotskij anledning att på nytt protestera, och uppmana andra att protestera, mot avrättningen av ytterligare två oppositionsmedlemmar och mot omfattande repressalier riktade mot Rakovskij och dennes vänner. Och än en gång förmådde han inte ens rispa den stenhårda likgiltigheten hos dem som han drömde om att väcka.[104]

*

Året 1929 slutade i Sovjetunionen med en omvälvning som blev våldsammare än vad någon kunnat ana. Tidigare på året hade Stalins politik fortfarande varit tveksam och osäker. Industrialiseringstakten ökade, men regeringen var alltjämt försiktig. I april hade sextonde partikonferensen manat till snabbare kollektivisering men samtidigt förklarat att lantbruksekonomin många år ännu skulle domineras av privata jordbruk – femårsplanen siktade mot en endast 20-procentig kollektivisering av alla småbruk 1933. Kulaken skulle få högre skatt och tvingas leverera mer säd, men det var ännu inte en tanke på att han skulle 'likvideras'. Mot slutet av året var det som om en virvelvind sopat bort alla dessa planer och hela den försiktighet de bottnade i. Industrisatsningen sprängde alla gränser. Gäng efter annan höjdes målsättningarna, och proklamationer utfärdades om att planen måste genomföras på fyra, tre och t.o.m. två och ett halvt år. Inför de 'besvärligheter' som Trotskij förutsett – böndernas vägran att leverera säd – avkunnade Stalin på revolutionens tolvårsdag en dödsdom över det privata jordbruket. 'Omedelbar och total kollektivisering', löd dagordern, och endast fyra månader senare förklarade han att 50 procent av småbruken, d.v.s. ungefär 13 miljoner bruk, redan kollektiviserats. Med stats- och partiapparatens hela makt drevs kulakerna bort från sin jord och tvingades miljoner andra bönder att sammanslå sina ägor och acceptera ett helt nytt produktionssystem.[105]

Nästan varje by blev ett slagfält i ett aldrig tidigare skådat klasskrig fört av den kollektivistiska staten som, under Stalins överbefäl, hade som mål att besegra den ryska landsbygden och dess envisa individualister. Kollektivistförbanden var små men välutrustade, rörliga och styrda av en enda idé. Lantindividualisterna, vars stora styrkor var skingrade, överrumplades och hade endast förtvivlans träklubbor att försvara sig med. Som i alla krig fanns även i detta strategiska förflyttningar, resultatlösa bataljer och kaotiska reträtter och offensiver, men till slut tog segrarna sitt krigsbyte och oräkneliga mängder av fångar, som transporterades till Sibiriens ändlösa ödeland och till isvidderna i norr. Men till skillnad från segrarna i alla andra krig kunde segrarna i detta varken erkänna eller avslöja krigföringens hela omfattning. De var tvungna att låtsas, att de med den absoluta folkmajoritetens stöd genomförde en välsignelsebringande förvandling av den ryska landsbygden, och många årtionden senare var därför de exakta förlustsiffrorna, som måste ha uppgått till många miljoner, fortfarande okända.

Omvälvningen kom så plötsligt, hade en sådan omfattning och var så kraftig att få av dess vittnen förmådde sätta sig in i den och förstå den i hela dess vidd. Tills helt nyligen hade trotskistoppositionen kunnat hävda att Stalin, genom att slå in på vänsterkursen, endast förverkligat oppositionens krav, men den stora förändringen överskred gränserna för dessa krav i en omfattning som gjorde såväl trotskister som stalinister, för att inte tala om bucharinisterna,

---

[104] I *B. O.* nr. 10 namngav Trotskij de två avrättade som Silov och Rabinovitj och sade att de anklagats för 'järnvägssabotage'. Enligt Orlov (op.cit., loc.cit.) hade Rabinovitj, som själv var GPU-officerare, begått den enda 'förbrytelsen' att han givit underjordiska trotskistgrupper i Moskva besked om Blumkins avrättning.

[105] Se *K.P.S.S. v. Rezolutsijach*, vol. II, s. 449-69, 593 ff.; Stalin, *Sotjinenija*, vol. XII, s. 118-35; *Pravda*, 6 januari 1930; Deutscher, *Stalin*, s. 317-22.

helt mållösa. Bland trotskisterna visade sig samarbetsmännen ha större insikt om händelsernas omfattning och innebörd. De oförsonliga vägrade alltjämt överge premisserna och resonemangen från förr. Rakovskij, t.ex., kallade Stalins order om utrotning av kulakerna för 'ultravänster-retorik' och försäkrade att 'de rika lantbrukens specifika vikt i nationalekonomin kommer att öka, trots allt tal om en intensiv kamp mot agrarkapitalismen'.[106] Strax före tolvårsdagen av revolutionen hävdade Trotskij själv att 'den långsamma utvecklingen av lantbruksekonomin ... och de svårigheter, som landsbygden har, bidrar till en ökning av kulakernas makt och till en utvidgning av deras inflytande ...'[107] Han kunde inte föreställa sig att 25 miljoner privata småbruk i ett slag, eller på några få år, skulle kunna utplånas med våld.

Tidigt på året 1930 började Trotskij emellertid inse vad som var i görningen, och i en rad kritiska essayer om femårsplanen utarbetade han en ny anfallslinje mot Stalins politik. Den nya kritiken präglades av en dialektisk dualism. Han gjorde definitiv åtskillnad mellan de 'socialistiskt progressiva' och de 'byråkratiskt regressiva' strävandena i Sovjetunionen och beskrev den eviga konflikten mellan dem. En essay om 'Det ekonomiska oförståndet och dess faror' inledde han t.ex. med orden:[108]

> Sovjetunionens framgångsrika industriutveckling är på väg att få global historisk betydelse. Socialdemokrater, som inte ens försöker värdera den tillväxttakt som sovjetekonomin visat sig kapabel att uppnå, är värda endast förakt. Denna takt är varken stabil eller säkrad ... men den ger praktiskt belägg för de oerhörda ekonomiska möjligheter som den socialistiska ekonomins metoder erbjuder ... På grundval av de sovjetiska erfarenheterna är det lätt att se, vilket ekonomiskt inflytande som kunde ha utövats av ett socialistblock bestående av Mellan- och Östeuropa och stora delar av Asien, om de socialdemokratiska partierna använt sig av den makt de fick av revolutionerna 1918 och genomfört ett socialistiskt uppror. Hela mänskligheten skulle då haft det annorlunda nu. Som situationen är, kommer mänskligheten att få betala för socialdemokratiska partiets förräderi med ytterligare krig och revolutioner.

Efter att på detta sätt med eftertryck ha upprepat sitt accepterande av socialistlinjen i den sovjetiska utvecklingen karakteriserade han Stalins inrikespolitik med samma kritiska ord som han använt om den nya Komintern-linjen – som en 'ultravänsterinriktad sicksackkurs som fått ersätta den tidigare högerinriktade sicksackkursen'. Kritiken överensstämde med Trotskijs åsikt, att Stalin som 'centerman' handlade under växlande tryck från höger och vänster, en åsikt som realistiskt beaktade Stalins ställning i den inre partipolitiken på 1920-talet, men som inte stämde särskilt väl med verkligheten under senare år. I stort ansåg Trotskij alltjämt, att den ökade industrialiseringen och kollektiviseringen endast utgjorde en tillfällig fas i Stalins politik. Han var inte och blev aldrig medveten om, att Stalin 1929-30 hade passerat en punkt utan återvändo, där han varken kunde hindra den industriella utvecklingen eller, efter sin seger över kulakerna, sluta fred med dem. Detta fundamentala fel i Trotskijs bedömning – ett fel vi skall återvända till senare – förminskar emellertid inte värdet av den specifika kritik i vilken han förutsåg flertalet av de politiska kursändringar som f.o.m. 1953 skulle göras av Stalins efterträdare. På samma sätt som Trotskij på 1920-talet varit en av de första, som talat för en primitiv socialistisk ackumulation, förebådade han i början av 1930-talet de ekonomiska och sociala reformer som först årtionden senare skulle förverkligas.

Inledningsvis angrep han den industriella utbyggnadstakt som beordrats i slutversionen av första femårsplanen.[109] Från 'snigelfart' hade Stalin, påpekade han, övergått till 'kapplöp-

---

[106] *B. O.*, nr. 7. 1929.
[107] *Écrits*, vol. I, s. 76.
[108] Essayen skrevs i februari 1930 och publicerades i *B. O.*, nr. 9.
[109] Se även Trotskijs 'Öppet brev' till partiets medlemmar i *B. O.*, nr. 10 (april 1930), hans kommentarer till 16:e kongressen, ibid., nr. 12-13 (juni–juli 1930) samt 'Socialismens framgångar och hänsynslöshetens faror', ibid., nr. 17-18 (november-december 1930).

ningsgalopp'. I en tidigare version av planen hade målsättningen varit en årlig ökning på 8-9 %, och oppositionens förslag om en fördubbling av takten hade avfärdats som fantastiskt, oansvarigt och farligt. Nu var takten tredubblad. I stället för att eftersträva optimala resultat, påpekade Trotskij, beordrades planerarna och fabriksledarna att ständigt arbeta med de maximala resultaten i sikte, utan hänsyn till faktum att denna produktionspolitik försämrade den nationalekonomiska balansen och alltså minskade effektiviteten i satsningen. Produktionsmålen sattes alltför högt med tanke på de tillgångar som fanns, och på så vis uppstod en brist på jämvikt mellan tillverkning och råvaruproduktion, mellan tung och lätt industri och mellan investering och privatkonsumtion. Än gravare var kontrasten mellan industrins utveckling och jordbrukets tillbakagång. Det finns ingen anledning att här dröja vid dessa och andra missförhållanden som Trotskij ofta analyserade i detalj – det är numera en truism att de missförhållandena präglade och vanställde hela industrialiseringsprocessen under Stalin. Men det som nu är truismer var, som så ofta, en gång fruktade irrläror, och det var inte endast kommunister som mötte Trotskijs kritik med upprördhet och hån.

När man nu, långt senare, på nytt granskar det Trotskij sade i dessa frågor, är det emellertid snarare hans politiska återhållsamhet än hans polemiska vrede som gör det starkaste intrycket. Han inledde nästan varje kritisk avhandling med ett eftertryckligt erkännande av de framsteg som gjorts under ledning av hans motståndare, även om han hävdade att huvudorsaken till framstegen var det statliga ägandet och styrandet av industrin och att Stalin gjorde inte endast bruk utan även missbruk av dessa fördelar hos den sovjetiska ekonomin. Han trodde inte att de administrativa påtryckningarna bidrog eller kunde bidra till någon snabbare industrialisering – själva påtryckningarna var alltför ofta orsak till nedgångar eller produktionsstopp. Statligt ägande ledde till och krävde central planering, men byråkratisk övercentralisering ledde till en koncentrering och förstoring av de fel som begicks av makthavarna, till en förlamning av samhällsinitiativet och till ett enormt slöseri med mänskliga och materiella resurser. En oansvarig och 'felfri' ledare var tvungen att skryta bort alla misstag och motgångar och ständigt stoltsera med lysande framgångar, exempellösa rekord och bländande statistiker. Den stalinistiska planeringen var en satsning på industrialiseringens kvantitativa sida till priset av allt annat, och ju större den kvantitet varor var, som till varje pris måste produceras, desto lägre blev kvaliteten. För en rationell planering krävdes ett vittomfattande system av ekonomiska koefficienter och kriterier, som fortlöpande kunde mäta inte endast produktionsökningar utan också kvalitetsförändringar, kostnader, pengars köpvärde, jämförbara produktivitetssiffror etc. Men alla dessa sidor av ekonomin var höljda i dunkel. Stalin ledde industrialiseringsarbetet 'med alla lampor släckta' och under fullständig mörkläggning av alla väsentliga fakta.

Trotskijs kritik av kollektiviseringen var än grundligare. Han kallade 'likvideringen av kulakerna' för en monstruös handling, och han gjorde det långt innan allmänheten fått kännedom om de fasor den inneburit. Långt tidigare, när han själv stämplats som 'böndernas fiende', hade han uppmanat politbyrån att höja skatterna för de besuttna lantbrukarna, att organisera jordbruksarbetarna och fattigbönderna, att uppmuntra dem till att skapa frivilliga kollektivjordbruk och att ställa statens resurser (landbruksmaskiner, gödningsämnen, krediter och agronomhjälp) till kollektivbrukens förfogande, så att dessa kunde konkurrera med privatbruken. Förslagen hade uttryckt hela hans antikulakpolitik och han hade aldrig överskridit den gränsdragning de markerade. Det hade aldrig föresvävat honom att en så stor socialgrupp som lantbourgeoisien kunde eller borde utplånas med dekret och våld – att miljoner människor borde fördrivas och tvingas gå en social och i många fall också fysisk död till mötes. Att socialism och privatjordbruk ytterst var oförenliga och att kapitalistlantbrukaren skulle försvinna i ett samhälle på väg mot socialismen hade, naturligtvis, länge varit ett marxistiskt och leninistiskt axiom. Men som alla bolsjeviker tills helt nyligen betraktade Trotskij detta

som en gradvis fortgående process under vilken småbrukarna skulle duka under för den mer produktiva kollektivbruksmetoden på ett sätt som, även om det var mindre smärtsamt, liknade det på vilket de oberoende hantverkarna och torparna hade dukat under för kapitalismens moderna industri och storjordbruk.

Det fanns därför inga inslag av demagogi i Trotskijs vreda förkastelsedom över likvideringen av kulakerna. Den var för honom en ondskefull och bloddrypande parodi på allt som marxismen och leninismen hade stått för – han trodde inte att de kolchoser, som Stalin tvingade fram, skulle bli funktionsdugliga. Han hävdade att ett kollektiviserat jordbruk krävde en teknologisk grund som var överlägsen den, på vilken det individuella åkerbruket hade vilat, och att Sovjetunionen saknade en sådan grund: traktorn hade fortfarande inte ersatt hästen.[110] Med en uttrycksfull liknelse (om vilken det dock kan sägas att jämförelser inte alltid är rättvisande) förklarade han, att utan moderna maskiner var det lika omöjligt att förvandla småbruk till effektiva kollektivbruk, som att slå samman en hop småbåtar till en oceanångare. Stalin hade naturligtvis för avsikt att leverera maskinerna efter hand, vilket han också gjorde. Vad Trotskij menade, var att kollektiviseringen borde genomföras i den takt, som det fanns maskiner för. I annat fall skulle kollektiven inte kunna integreras ekonomiskt, deras produktivitet skulle understiga de privata jordbrukens och de skulle inte kunna kompensera bönderna materiellt för deras egendomsförluster.[111] Under tiden, innan kollektiven var teknologiskt integrerade, skulle böndernas missnöje resultera i en förminskad eller helt avstannad lantbruksproduktion och hota att spränga kollektiven inifrån. Trotskijs kännedom om böndernas tankevanor var så exakt, att han från Prinkipo kunde varna Moskva för den kommande katastrofslakten på nötboskap, och han gjorde det i god tid, ungefär fem år före Stalin erkände faktum.[112] Även långt senare fortfor Trotskij att hävda att den kollektivistiska jordbrukstrukturen ständigt stod på gränsen till ett sammanbrott.

I efterhand kan Trotskij tyckas ha varit alltför pessimistisk. Kollektivjordbruken bröt, trots allt, inte samman. Men Stalins lantbrukspolitik under 1930-talet, med dess bisarra blandning av grov terror och ynkliga eftergifter, dikterades samtidigt av just denna rädsla för ett sammanbrott. Endast med ett järngrepp kunde han hålla samman kollektivbruken. Sänkningen och det slutliga avstannandet av lantbruksproduktionen var bara alltför verkliga och skulle bli det genomgående temat i den officiella kritiken 25-30 år senare.

---

[110] *Pravda* beräknade, 15 januari 1930, att 1½ miljon traktorer behövdes för det sovjetiska lantbrukets fullständiga kollektivisering. Den mekaniseringsnivån nåddes först 1956, när 'traktorparken' (beräknad på enheter om 15 hkr) passerade 1 1/2-miljon-strecket. Beräknad på faktiska 30 hkr-enheter bestod den av 870 000 traktorer.

Den årliga produktionen av traktorer (15 hkr) omfattade litet över 3 000 enheter 1929 och 50 000 enheter 1932. Tillgången på lantbruksmaskiner av andra slag var ytterst ringa. I början av första femårsplanen, 1928, betjänades lantbruken av mindre än 1 000 lastbilar och några år senare, 1932, fanns det endast 14 000. *Narodnoje Chozijaistovo S.S.S.R. v 1958 g.*, Statistisk årsbok för Sovjetunionen 1959, s. 243, 487.

[111] '*Sochas* (träplogarnas) kollektivisering ... är en bluff', skrev Trotskij. Hans åsikt kritiserades av somliga trotskistekonomer (se t.ex. Ja. Grefs artikel om kollektivisering och överbefolkning i *B. O.*, nr. 11) och naturligtvis av stalinisterna, som hävdade att kollektivjordbruket även i sin teknologiskt outvecklade form skulle visa sig vara mer produktivt än det gamla småbruket. Trotskijs kritiker utgick i sina resonemang från en analogi med den engelska manufakturering som redan före industrirevolutionen (när den fortfarande var en manufakturering i ordets egentliga etymologiska betydelse) var mer produktiv än det enskilda hantverket eftersom den, som Marx påvisat i *Kapitalet*, kunde dra nytta av i första hand den 'enkla kooperationen' och i andra hand arbetskraftsfördelningen. Rent teoretiskt hade Trotskijs kritiker rätt. Även en kollektivisering på outvecklat teknologiskt underlag borde resultera i en högre avkastning, som exempelvis i Kina, där produktiviteten tillfälligt steg i mitten av 1950-talet. Men praktiskt, och med hänsyn till kollektiviseringen 1929-32, hade Trotskij rätt. De fördelar, som kollektivjordbruket eventuellt hade av kooperationen och arbetskraftsfördelningen, eliminerades av böndernas arbetsovillighet och den inledande förstörelsen av lantbrukstillgångarna.

[112] *B. O.*, nr. 9, 1930.

Tillståndet i landet återverkade på den nationella politiken i alla dess aspekter. Industrialiseringen fortgick på en farligt smal och instabil jordbruksgrund och var omgiven av svält och en ständig brist på livsmedel. Den åtföljdes därför av en allmän och nästan zoologiskt häftig kamp om livets nödtorft, av utbrett missnöje och av låg produktivitet hos arbetarna. Regeringen var ständigt tvungen att dämpa missnöjet och höja produktiviteten med skrämselmetoder och mutor. De våldsamma händelserna 1929-30 tvingade in Sovjetunionen i en ond cirkel av medellöshet och terror, som landet inte skulle bryta sig ur på många år.

Stalin hade vid det här laget avskaffat NEP och övergivit marknadsekonomin. I Trotskijs tidigare åsikter fanns, som vi såg, 'inte plats för ett direkt avskaffande av NEP, för dekreterade förbud mot privat handel ...', ty den socialistiska planeringen 'kunde inte plötsligt och i ett slag ersätta NEP, utan var tvungen att utvecklas inom blandekonomin, till dess den socialistiska sektorn genom sin tilltagande övervikt gradvis hade uppslukat, förvandlat och eliminerat den privata sektorn och sprängt ramarna för NEP'.[113] Trotskij hyste fortfarande denna åsikt. Han betraktade avskaffandet av NEP' som en byråkratisk hjärnas påfund – endast en byråkrati, som genom långvarig försummelse av industrialiseringsarbetet och genom en oklok bondepolitik förlorat kontrollen över den öppna marknadens ekonomiska krafter och låtit dem växa över alla reglerbara gränser, kunde försöka dekretera bort denna marknad. 'Utkastad genom dörren', sade Trotskij, 'skulle marknaden komma tillbaka genom fönstret.' Så länge lantbruket inte var organiskt och säkert socialiserat, och så länge en allmän varubrist rådde, var det omöjligt att ersätta samspelet mellan tillgång och efterfrågan med en planerad varudistribution. Det spontana behovstrycket på marknaden skulle ge utslag, först inom lantbruket, sedan inom de sektorer där lantbruk och industri sammanföll och till slut även inom den nationaliserade delen av ekonomin, där det ofta skulle hindra och förvanska planeringen. Det fanns många exempel på detta, i synnerhet i början av 1930-talet, i virrvarret av officiella och inofficiella priser på konsumtionsvaror, i svarta börsens fantastiska utbredning, i rubelns värdeminskning och i lönernas starkt minskande köpkraft. Planerarna arbetade 'utan våg och måttstock' och var oförmögna att göra verkliga värde- och kostnadsberäkningar och taxera produktiviteten i landet. 'Ta fram vågen och måttstocken igen', rådde Trotskij oupphörligen. I stället för att låtsas ha övervunnit marknadstrycket borde planerarna erkänna dess förefintlighet, ge det spelrum och försöka få det under kontroll. Även långt senare, efter det att den accelererande inflationen i början av 1930-talet hade hejdats, var denna kritik fortfarande giltig, och även på denna punkt lät mycket av vad de efterstalinistiska sovjetekonomerna sade, om betydelsen av värdemätare och kostnadsberäkningar, som ekon av Trotskijs resonemang.

Stalins mörkläggning av den ekonomiska informationen fördunklade även andra viktiga problem. Vem betalade för industrialiseringen, vilka samhällsklasser – och hur mycket? Vilka klasser och grupper tjänade på den – och i vilken utsträckning? I början av 1920-talet hade oppositionens ledare, och i synnerhet Preobrazjenskij, hävdat att bondeklassen skulle vara tvungen att ge de största bidragen till den nationaliserade industrins investeringsfonder. Stalin hoppades att med kollektiviseringens hjälp kunna försäkra sig om att bondeklassen verkligen gav dessa bidrag genom att öka produktionen och distributionen av livsmedel och råvaror. Men bondeklassen motstod honom. 'Må min själ förgås med kommissarierna!' var småbrukarnas rop när de lämnade sina gårdar, och även om de inte fick pelarna att falla över den kollektivistiska staten, vägrade de att till dess industrialisering ge det tionde som förväntades av dem. Det var i praktiken vad nötslakten och produktionsminskningen handlade om.

Desto tyngre blev den börda som städernas arbetarklass tvingades bära. Merparten av industrins enorma investeringsfond var i själva verket avräknad från den statliga avlöningsbudgeten. Konkret uttryckt tvingades en ständigt växande arbetarklass livnära sig på en

[113] *Den avväpnade profeten*, s. 79.

minskande tillgång på konsumtionsvaror, medan den byggde nya kraftverk, stålverk och maskinindustrier.[114] Tio år tidigare hade Trotskij sagt att arbetarklassen 'kan närma sig socialismen endast genom oerhörda uppoffringar, genom att satsa hela sin styrka, sitt blod och sin sinnesro ...' Stalin utkrävde nu dessa offer av blod och sinnesro. 'Det kommer att finnas tillfällen', sade Trotskij 1923, 'när regeringen inte ger dig din lön, eller ger dig halva din lön och du, arbetare, kommer att bli tvungen att låna andra hälften till staten, så att den kan återuppbygga den nationaliserade industrin.'[115] Stalin lade nu beslag på denna 'andra hälft' av arbetarlönerna. Men medan Trotskij hade ursäktat sitt förslag med krigets och inbördeskrigets ödeläggelse av ekonomin och försökt vinna arbetarnas stöd för sin kapitalsamlingsmetod, gjorde Stalin vad han gjorde efter många år av återuppbyggnad och sade samtidigt till arbetaren att hans verkliga lön hade fördubblats och att han nu inträdde i socialismens förlovade land. För en tid dolde inflationen verkligheten för arbetarna, på vars entusiasm, uthållighet, eller åtminstone arbetsvilja planens hela framgång berodde.[116]

Till en början verkställdes planen i en anda präglad av, om inte absolut jämlikhet, så dock gemensamt arbete och gemensamma offer obesudlade av varje form av upprörande elitbelöningar. Andan underblåste den idealistiska glöd med vilken *komsomoltsi* och *udarniki* skyndade sig att bygga det nya rikets *magnitostrojer* och *traktorstrojer*.[117] Men när den första entusiasmen sviktade och när arbetarna började visa tecken till utmattning, eggade regeringen dem vidare med sporrlöner, ackordsersättningar, stachanovpremier, belöningar för produktionsrekord etc. Som byråkraternas och fabriksledarnas jämlikar fick elitarbetarna en tydligt privilegierad ställning. Från och med nu, och samtidigt som Stalin vräkte den ena förbannelsen efter den andra över de 'småborgerliga utjämnarna', antog anti-jämlikhetssträvandena allt enormare proportioner. Mot dem ställde Trotskij 'den bolsjevikiska tradition som ständigt motsatt sig arbetaröverklassen och byråkratiprivilegierna'. Han predikade inte utjämning. 'Det är absolut ovedersägligt', påpekade han, 'att på en låg produktivitets- och

---

[114] Sovjetunionens stadsbefolkning växte under 1930-talet från 30 till 60 miljoner människor och den största ökningen inträffade i början av årtiondet. Indextalet för den totala lantbruksproduktionen sjönk från 124 år 1928 (1913=100) till 101 år 1933 och var endast 109 år 1936, medan det för boskapsskötseln sjönk från 137 år 1928 till 65 år 1933 och sedan långsamt steg till 96 år 1936. Under hela 1930-talet låg siffrorna för spannmålsproduktionen i nivå med, eller strax under, produktionssiffrorna 1913. (*Narodnoje Chozijaistvo S.S.S.R.*, s. 350-52.) 1928 hade emellertid den marknadsförda överskottsproduktionen av lantbruksvaror minskat till hälften av vad den varit före revolutionen och det var endast rekvisitionerna 1929-32 som fördubblade (cirka) de spannmålslager som var tillgängliga för stadsbefolkningen. Tillgångarna på socker, kött och fett minskade kraftigt under den första femårsplanens år (ibid., s. 302). Produktionen av bomullstyger sjönk eller stod stilla mellan 1928 och 1935 (ibid., s. 274). Detsamma gäller för fotbeklädnadsproduktionen som minskade ytterligare genom hemmamanufaktureringens försvinnande (ibid., s. 293). Under hela denna tioårsperiod, präglad av brist på arbetskraft och på material som i första hand gick till den tunga industrin, var den redan tidigare problematiska överbefolkningen i städerna närmast katastrofal. Nybyggnationen försåg varje nyinflyttad stadsbo med en genomsnittlig bostadsyta på under 4 m^2.

[115] *Den avväpnade profeten*, s. 80.

[116] I centralkommitténs resolution av den 10 januari 1933 (*K.P.S.S. v Rezolutsijach*, vol. Il, s. 723) uppges att arbetarnas och böndernas inkomster under den första femårsplanen ökade med 'i genomsnitt' 85 %. Under samma period steg detaljhandelns omsättning i de statsägda och kooperativa butikerna från nästan 12 miljarder till över 40 miljarder rubel. (*Narodnoje Chozijaistvo v S.S.S.R.*, s. 698.) Eftersom kvantiteten försålda varor under dessa år var konstant eller något stigande, med undantag för bröd, som var ransonerat och som det rådde prisstopp på, och möjligen för potatis, sjönk följaktligen rubelns köpkraft, även i jämförelse med de kontrollerade priserna, till mellan en fjärdedel och en tredjedel av vad den varit 1928. I jämförelse med de okontrollerade priserna var värdeminskningen än större. Även om den nominella lönen 'i genomsnitt' fördubblades, var alltså den verkliga genomsnittslönen 1932 hälften så stor som genomsnittslönen 1928. Det var därför i bokstavlig bemärkelse som Stalin, med inflationens hjälp, tog halva industriarbetarens lön för att finansiera industrialiseringen.

[117] Entusiasmen närdes av vanföreställningen att Sovjetunionen på två eller tre år skulle 'hinna fatt och gå förbi' de industrialiserade västländerna och på så vis kunna bygga 'en befäst mur runt socialismen i ett land'. *B. O.*, nr. 17-18, 1930.

följaktligen även civilisationsnivå är det omöjligt att uppnå jämlikhet i belöningshänseende'. Han ansåg t.o.m. att de tidiga revolutionsårens löneekonomiska jämlikhetspolitik hade drivits för långt och varit ett hinder för den ekonomiska utvecklingen. Men samtidigt ansåg han att varje socialistregering var förpliktad att hålla ojämlikheten inom nödvändighetens gränser, att gradvis förminska den och att försvara den stora oprivilegierade massans intressen. 'I konflikten mellan arbetarkvinnan och byråkraten tar vi, vänsteroppositionens medlemmar, arbetarkvinnans parti mot byråkraten ... som tar strupgrepp på henne ...' I det faktum, att Stalin uppträdde som privilegiernas beskyddare, såg han ett 'hot mot revolutionens alla erövringar'.[118]

Trotskij gav nu också en ny definition på vad han menade med 'proletär demokrati'. Endast när arbetarna hade frihet att uttrycka sina krav och kritisera de makthavande, sade han, kunde de hejda privilegieklassens tillväxt, och ur socialismens synvinkel var det yttersta kriteriet, 'för bedömningen av ett lands ekonomiska situation, arbetarnas levnadsstandard och roll i samhället'. Hade han under NEP-åren ansett, att det endast var med den proletära demokratins styrka som NEP-anhängarna, kulakerna och de konservativa byråkraterna kunde hållas tillbaka, betraktade han nu samma demokrati som den enda politiska ram inom vilken en planekonomi skulle kunna nå full effektivitet. Det var därför av största ekonomiska och alltså inte enbart politiska vikt för Sovjetunionen att den proletära demokratin återupplivades. Tvärtemot en vulgärtrotskistisk myt propagerade han inte för någon 'direkt arbetarkontroll av industrin', d.v.s. för styrelse genom fabrikskommittéer eller arbetarråd. Den styrelseformen hade visat sig oduglig i Ryssland kort efter revolutionen och Trotskij hade sedan dess bestämt talat för individuell ledning och central kontroll och hävdat att styrelse genom fabriks-kommittéer skulle kunna bli en realitet endast om och när de producerande massorna var väl skolade och genomsyrade av en starkt social ansvarskänsla. Han hade också med hetta vänt sig mot arbetaroppositionens 'anarkosyndikalistiska' planer på att låta ledningen av industrin övergå till fackföreningar eller 'producentföreningar'. Han ändrade inte sina åsikter nämnvärt, när han själv kom att tillhöra oppositionen och de landsförvisades skara. Han uppfattade den proletära demokratin som arbetarnas rätt och frihet att kritisera och motsätta sig regeringen och därigenom forma dess politik, men inte nödvändigtvis som deras 'rätt' att direkt kontrollera produktionen. Han betraktade centralplaneringen och centralstyret som väsentliga förutsättningar för alla socialistiska ekonomier och för varje ekonomi som höll på att socialiseras. Men han påpekade att en planeringsprocess, för att bli effektiv, måste utvecklas inte endast uppifrån och nedåt, utan också nedifrån och uppåt. Produktionsmålen fick inte dekreteras från toppen av administrationspyramiden och utan förberedande nationella debatter, utan noggranna på-platsen-beräkningar av förefintliga tillgångar och effektresurser, utan föregående undersökningar av arbetarnas inställning och utan de senares absoluta accepterande av planen och villighet att förverkliga den. När arbetaropinionen inte tilläts kontrollera, korrigera och modifiera förslag presenterade av en planeringsauktoritet, var de missförhållanden ofrånkomliga, som präglade sovjetekonomin under Stalin.[119]

Trotskij vände sin kritik mot den nationella självtillräcklighet som låg bakom Stalins ekonomiska politik. Socialism i ett land förblev för honom en 'reaktionär och nationellt socialistisk utopi', ouppnåelig vare sig den eftersträvades i galopp eller i snigelfart. Med ett eftertryck, som ibland var överdrivet eller malplacerat, påpekade han att Sovjetunionen inte med egna resurser och av egen styrka kunde överträffa eller ens uppnå den utvecklade västkapitalismens produktivitet, den produktivitet som var ett oeftergivligt villkor för socialismen. Revolutionens spridning förblev hur som helst en grundförutsättning för socialismens genomförande i Sovjetunionen. Den stalinistiska isolationismen satte sina spår inte bara i generalplanen för

[118] *B. O.*, nr. 23 (augusti 1931) och nr. 27 (mars 1932).
[119] Loc.cit.

revolutionen och det socialistiska uppbyggnadsarbetet utan också i den mer närliggande handelspolitiken. Stalin tog inte hänsyn till fördelarna med en 'internationell arbetsfördelning' och han räknade egentligen aldrig på allvar med utrikeshandelns betydelse för den sovjetiska industrialiseringen, i synnerhet inte efter depressionen, när handelsvillkoren plötsligt blev ytterst ogynnsamma för Sovjetunionen. Trotskij rådde vid det tillfället Moskva att stärka sin handelsposition med politiska medel och uppmana de många miljonerna arbetslösa i väster att högljutt kräva handel med Ryssland (och exportkrediter), vilket skulle hjälpa Ryssland men också skapa arbetstillfällen i de kapitalistiska länderna. I eget namn och å sin lilla organisations vägnar publicerade Trotskij en rad manande manifest med den innebörden, men idén mötte inget gensvar i Moskva.[120]

Denna detaljerade kritik kulminerade i Trotskijs starka och lidelsefulla protest mot det moraliska vanrykte som Stalins politik bragte kommunismen i. 1931 proklamerade Stalin att Sovjetunionen redan lagt 'grunden för socialismen' – ja, redan 'inträtt i socialismens tidevarv' – och hans propagandister tvingades stödja hans påstående genom att kontrastera fantastiska solskensbilder av sovjetsamhället mot grovt överdrivna skildringar av livets elände under den döende kapitalismen.[121] Trotskij påvisade den dubbla förvanskningen och framhöll att proklamationerna till de sovjetiska massorna, om att det de fått utstå av hunger och försakelser, för att inte tala om förtrycket, var detsamma som socialism, skulle utsläcka deras tro på socialismen och göra dem fientligt inställda mot den. I detta såg han Stalins 'grövsta brott', ty det hade begåtts mot arbetarklassens djupaste förväntningar och hotade att kompromettera revolutionens och kommuniströrelsens hela framtid.[122]

*

Vi har sagt att Trotskijs kritik, i alla dess aspekter, konsekvent baserades på den klassiska marxisttraditionen och att den också förebådade den efterstalinistiska tidens reformer. Frågan kan nu ställas om, eller i hur hög grad, den var tillämplig på situationen under 1930-talet. Var Trotskijs förslag genomförbara när han framförde dem? Var inte klyftan mellan marxistisk teori och rysk revolutionspraxis ett konstitutivt kännemärke för just den tiden? Och hade inte omständigheterna gjort klyftan ofrånkomlig? Endast få frågor, av dem historikern ställs inför, kan lika strängt som dessa pröva hans tilltro till det egna omdömet. I mindre polemiska sammanhang brukade Trotskij själv hävda att Sovjetunionens oerhörda svårigheter hade sin grund i landets fattigdom, underutveckling och isolering. Hans huvudanklagelse mot stalinistregimen var att den förvärrade dessa svårigheter, snarare än skapade dem, och det var inte lätt för Trotskij, liksom det inte är lätt för historikern, att dra en gräns mellan situationens 'objektiva' och 'subjektiva' faktorer, mellan det elände, som ryska revolutionen fått i arv, och det, som orsakades av den stalinistiska godtyckligheten och grymheten. Dessutom fanns här en verklig 'förening av motsatser', ett dialektiskt samspel mellan det objektiva och det subjektiva: den byråkratiska godtyckligheten och grymheten var själva en del av den ryska underutvecklingen och isoleringen – de var revolutionsarvtagarnas underutvecklade svar på den nationella underutvecklingen.

Det var nu både Trotskijs och Stalins allmänt omfattade (om än bara delvis uttalade) åsikt, att Sovjetunionen endast genom en primitiv socialistisk ackumulation snabbt skulle kunna nå en

---

[120] 'Vi uppmanas av Trotskij att göra oss mer beroende av kapitalistvärlden', sade Kaganovitj, på vilket Trotskij svarade, att 'nationell ekonomisk självtillräcklighet är Hitlers ideal och inte Marx eller Lenins."Sovetskoje Chozijaistvo v Opasnosti' i *B. O.*, nr. 31, november 1932. Värdet av den sovjetiska exporten sjönk till en tredjedel och värdet av importen till en fjärdedel mellan 1930 och 1935. En del av värdeminskningen berodde på ogynnsamma handelsavtal.

[121] Se t.ex. *K.P.S.S. v Rezolutsijach*, vol. II, s. 717-24. *Pravda*, *Bolsjevik* och hela sovjetpressen vimlade under 1930-talet av sådana kontrastskildringar.

[122] *B. O.*, loc.cit., ff.

industriell maktposition, en åsikt som historiskt bestyrks av det faktum, att inget underutvecklat land i vår tid har på annan grund presterat någon utveckling jämförbar med Rysslands. För en primitiv ackumulation krävdes emellertid att arbetarna och bönderna skulle bära mer än en 'normal' del av den ekonomiska utvecklingens bördor. Några av de ursprungliga missförhållandena i stalinistplaneringen låg latenta i dessa förutsättningar. Det var hur som helst nödvändigt att investeringarna ökade mycket snabbare än konsumtionen. Den tunga industrin måste prioriteras framför den lätta. Oppositionsteoretikerna hade hävdat att med industrialiseringen skulle nationalinkomsten växa så snabbt, att den allmänna konsumtionen skulle stiga samman med investeringarna, om än inte i samma takt. I stället sjönk konsumtionen katastrofalt under de kritiska åren i början av 1930-talet. Trotskij påstod att detta skulle ha kunnat undvikas, och att industrialiseringsarbetet skulle ha kunnat utföras under mindre ansträngande och spända omständigheter, om det påbörjats många år tidigare och på ett rationellare sätt. Påståendet var rimligt, men sanningshalten i det kunde inte bevisas. Det stalinistiska motargumentet, som var förbehållet de invigda snarare än formulerat för offentligheten, var också rimligt. Det var, att den stora förändringen skulle ha varit lika katastrofartad, även om den påbörjats tidigare och med mildare metoder. Hotet om hungersnöd hade hängt över de ryska städerna nästan hela tiden sedan revolutionen (liksom då och då före den). Industrialiseringen och den snabba befolkningstillväxten i städerna skulle hur som helst göra hotet mer akut, så länge jordbruket förblev så uppdelat och föråldrat som det var. Efter att ha förbjudit kapitalistbönderna att sköta försörjningen av de snabbt växande städerna var bolsjevikerna tvungna att satsa på kollektivisering. Hade de försökt sig på den successiva kollektivisering, som Trotskij förespråkade, skulle de, hävdade stalinisterna, ha valt de sämsta sidorna hos båda alternativen: flertalet småbrukare skulle ändå ha blivit missnöjda, och utvecklingen skulle, som på kapitalistjordbrukets tid, ha varit för långsam för att kunna säkra städernas försörjning samtidigt som en snabb industrialisering ägde rum. Trotskij ansåg tvärtom att det var möjligt att få bönderna att gå med på en frivillig och ekonomiskt fördelaktig kollektivisering, men det är en omtvistad fråga, om han inte underskattade den grad i vilken varje kollektiviseringsform stred mot den envisa 'oförnuftighet' med vilken muzjiken höll fast vid det privata ägandet. Stalin handlade enligt den machiavelliska princip som säger, att inget är farligare för en härskare än att på samma gång kränka och blidka sina fiender, och för Stalin kom hans undersåtar att bli hans fiender. Han kastade in alla sina maktresurser i striden mot småbrukarna, och en hel generation skulle få träla under följderna av den ekonomiska omstörtningen. Men till detta pris vann Stalin, som han själv såg det, en enorm politisk seger. Han bröt en gång för alla motståndskraften hos de gammalmodiga lantindividualister som hotade att omintetgöra industrialiseringen. Och efter att ha vunnit den segern kunde han inte släppa den från sig. Han var tvungen att med alla medel försvara den.

Trotskij trodde inte den machiavelliska bedriften var särskilt djupgående. Hela sitt liv vägrade han tro att Stalin hade besegrat böndernas individualism. Övertygad om att denna fortfarande skulle kunna stjälpa kollektivjordbruken, eller utnyttja dem i eget syfte, förutspådde han att en ny kulakklass skulle uppstå i kolchoserna och ta ledningen.[123] Även i detta hade Trotskij uppfattat tendenserna riktigt, men han lade alltför stor vikt vid dem. Det är sant att bondeklassens förvärvslystnad gjorde sig påmind på många sätt och att Stalin var tvungen att bekämpa de kulaker som åter började uppträda i kolchoserna, men genom en kombination av ekonomiska påtryckningar och terror lyckades han hålla det förnyade utbrottet av privatägande inom trånga och strängt bevakade ramar och bondeklassens individualism skulle aldrig hämta sig från det dödliga slag han givit den, även om dess dödsrosslingar skulle höras över hela Ryssland i nästan tjugofem år.

---

[123] Se vidare kapitlet 'Sociala motsättningar inom kollektivjordbruket' i *The Revolution betrayed*, s. 128-35 (på svenska: *Den förrådda revolutionen* s. 95-99).

Från utlandet bad Trotskij gång efter annan den stalinistiska politbyrån att upphöra med sitt omänskliga företag, att avblåsa den barbariska striden mot det lantliga barbariet och att återvända till de mer civiliserade och humana handlingsmetoder som den av marxist-leninistisk hävd hade bundit sig för. Han uppmanade den att inleda en försoningspolitik gentemot bönderna, att inför hela nationen förklara att den påtvungna kollektiviseringen varit ett felgrepp och att de bönder som så önskade fick lämna kollektivbruken och återgå till sina privata jordbruk. Han tvivlade inte på att detta skulle resultera i att många, kanske de flesta, kollektivbruk upplöstes, men eftersom de i hans ögon ändå inte var funktionsdugliga, skulle förlusten inte bli så stor, och de kolchoser som överlevde (förutsatt att de fick maskiner, krediter och experthjälp som gjorde det möjligt för dem att erbjuda sina medlemmar materiella fördelar av ett helt annat slag än dem småbrukarna kunde uppnå) skulle fortfarande kunna bli banbrytare för en verklig, frivillig kollektivisträrelse som tids nog skulle förändra hela lantbruket och höja dess produktivitet till den nivå som krävdes av en modern och expanderande ekonomi. Detta, förklarade Trotskij, var vad oppositionen skulle göra om den återvände till makten.[124]

För den stalinistiska politbyrån var det för sent att söka åstadkomma en sådan försoning med bönderna. Ända sedan hösten 1929 hade partiets och statens alla krafter varit engagerade i kampen, och ett försök att lösa dem från deras uppdrag och genomföra en total reträtt skulle mycket väl kunnat resultera i en massflykt. Så många hade under tidens lopp fallit offer för kampanjen, så bittra var de känslor som följde i dess spår, så mycket våld hade utövats mot lantborna och så våldsamt var deras hämndbegär, så överväldigande stor och blodig var omvälvningen, att det var föga troligt att någon rationell utväg skulle uppenbaras så länge scenen behärskades av den generation som upplevt övergreppen. Hade regeringen deklarerat, att det stod bönderna fritt att lämna kollektivbruken, skulle hela lantbruksstrukturen ha rasat och knappast ett enda kollektivbruk ha överlevt. Det skulle då ha tagit tid innan privat-lantbruket återgått till sina gamla vanor och börjat producera som förr. Under tiden skulle livsmedelsförsörjningen ha försämrats ytterligare och industriutvecklingen skulle ha hejdats på ett katastrofalt sätt. Det var heller inte troligt att en massutvandring från kollektivbruken skulle kunnat gå fredligt till. Bönderna skulle ansett sig ha rätt att utkräva hämnd på regeringen och partiet. Försoningen skulle ha medfört att de expropriationsdrabbade och de deporterade beviljades amnesti och fick full skadeersättning, och det är inte svårt att föreställa sig de känslor, med vilka vagnslasterna av deporterade skulle ha mottagits i byarna efter hemkomsten från koncentrationslägren. Avkollektiviseringen skulle ha släppt fördämningarna för ett våld lika enormt som det som åtföljde kollektiviseringen. Kanske skulle en ny regering med fläckfritt rykte, en regering bildad av oppositionen, ha kunnat lugna landet – utan att leda det till kontrarevolutionens rand – det var vad Trotskij trodde. För Stalins regering skulle varje sådant försök ha varit rena självmordet. Varje tecken till svaghet från dess sida skulle ha fått det hat att flamma upp, som pyrde i miljoner stugor. Stalin hade inget annat val än att fortsätta envigen, även om den, som han sade till Churchill många år senare, var mer fasansfull än t.o.m. prövningarna under andra världskriget.[125]

Vi har sett att tillståndet på den ryska landsbygden förhindrade varje rationell förändring av även industripolitiken, att en ny och enorm industriell struktur, många gånger större än den som fanns i Ryssland före revolutionen, fick byggas på en lantbruksgrund som var smalare än

---

[124] *B. O.*, nr. 29-30, 1932.

[125] ‘Klockan var nu över tolv ...’, skriver Churchill. ‘ ”Säg mig”, sade jag, ”har för er personligen krigets påfrestningar varit lika svåra som genomförandet av kochospolitiken?” Marskalken blev genast ivrig. ”Nej, inte på långt när”, sade han, ”Kochospolitiken var en fruktansvärd kamp” ... ”Tiotals miljoner [bönder]”, sade han och höjde händerna. ”Det var fruktansvärt. Det varade i fyra år. Det var absolut nödvändigt för oss...” ‘Winston S. Churchill, *The second World War* (Andra världskriget), vol. IV, s. 447 [sv. uppl s. 509].

den gamla regimens, och att försörjningen av en ständigt växande stadsbefolkning – som ökade, det vet vi, från 30 till 60 miljoner människor bara under 1930-talet – var beroende av ett minskat eller i hög grad otillräckligt livsmedelslager. Ingen regering var mäktig att ändra på detta missförhållande, i varje fall ingen regering som inte var beredd att hejda industriutvecklingen eller radikalt skära ned den och acceptera möjligheten av en ekonomisk stagnation. Hade Trotskij och hans anhängare återvänt till makten, när som helst efter 1929-30, skulle även de ha fått brottas med problemen som var en följd av den katastrofala förstörelsen och försämringen av lantbrukslagren, och eftersom de bundit sig för en industrialiseringspolitik skulle de varit tvungna, även de, att anpassa sin politik efter dessa hårt begränsande villkor.

Många år tidigare hade Preobrazjenskij förklarat att den primitiva socialistiska ackumulationen, som han såg för sig förverkligad under betydligt gynnsammare omständigheter, skulle äga rum i 'det mest kritiska skedet av socialiststatens liv ... det blir en fråga om liv eller död att så hastigt som möjligt genomföra denna förändring ...'[126] Det var i desto högre grad en fråga om liv eller död för Stalin, som denne redan förstört alla sina reträttvägar. Han genomförde förändringen i mördande tempo och utan att ta hänsyn till några varningar eller råd om måttlighet. Preobrazjenskij hade uppmanat bolsjevikerna att 'ta den produktionistiska och inte konsumtionistiska ståndpunkten ...' eftersom 'vi fortfarande inte lever i ett socialistsamhälle med produktionen inriktad på konsumenten – vi lever under den järnhäl som är lagen om den primitiva socialistiska ackumulationen'. Hur mycket tyngre, hur förkrossande tung, hade inte den järnhälen nu blivit! Och hur mycket hårdare var inte den 'produktionistiska' ståndpunkt som Stalin, efter allt vad som hänt och efter allt vad han engagerat sig för, nu var tvungen att inta! Preobrazjenskij hade förutspått att en relativ brist på konsumtionsvaror i vilket fall skulle åtfölja kapitaltillväxten och resultera i bristande ekonomisk jämlikhet mellan administratörer och arbetare och mellan den kvalificerade, den okvalificerade och den halvkvalificerade arbetskraften, och att denna bristande jämlikhet skulle vara nödvändig för att främja duglighet och effektivitet, men att den inte skulle frambringa nya och fundamentala klassmotsättningar. I verkligheten kom bristen på jämlikhet att växa i proportion till varuknappheten, och båda blev större än någon kunnat ana.

Stalin tog till alla ideologiska knep för att öka, skyla och rättfärdiga klyftan mellan fåtalets privilegier och flertalets fattigdom. Men det räckte inte med ideologiska finter, och terrorn höll sin fasansfulla vaka över klyftan. Dess häftighet svarade mot spänningen i de sociala relationerna. Ytligt sett liknade våldet under 1930-talet en pånyttfödelse av inbördeskrigets terror. I verkligheten var det mycket värre än terrorn och skilde sig oerhört från den i omfattning och blind styrka. Under inbördeskriget hade terrorn varit den heta andedräkten av en verklig revolutionär vrede som drabbat den gamla regimens styrkor när de konspirerat, organiserat sig, beväpnat sig och stridit mot den nya republiken. Tjekans agenter hade rekryterats ur leden av upproriska arbetare, hade prövat på sin samhällsklass alla erfarenheter, delat dess umbäranden och försakelser och förlitat sig på dess stöd. Deras terror hade utövats med den urskiljning som var möjlig under inbördeskrigets förvirring. Den hade riktats mot revolutionens verkliga och aktiva fiender som, även om de inte varit 'blott en handfull', ändå utgjort en minoritet. Och under krigskommunismens hårda år hade den också försvarat den tidens utopiskt spartanska jämlikhet.

1930-talets terror försvarade bristen på jämlikhet. Till sin natur var den antifolklig, och eftersom den potentiellt eller faktiskt riktades mot majoriteten, utövades den utan urskiljning. Men inte ens detta förklarar helt dess allomfattning och våldsamhet. Massavrättningar, massutrotningar och massdeportationer behövdes inte bara för att säkerställa löneklyftorna

[126] Teserna i Preobrazjenskijs *Den nya ekonomin* finns sammanfattade i *Den avväpnade profeten*, s. 173-75.

eller byråkratins privilegier – större privilegier och brister på jämlikhet försvaras vanligen med betydligt mildare metoder. Den stora våldsutvecklingen kom med kollektiviseringen. Det var främst behovet att permanenta den stora förändringen på landsbygden som permanentade terrorn. Endast närvaron av straffbrigader och politiska avdelningar i byarna hindrade bönderna från att återgå till privatjordbruk. Med brutal makt vidlivhölls kolchoserna som saknade inre ekonomisk sammanhållning. Behovet att få samma makt att fungera gentemot majoriteten av folket – bondeklassen utgjorde alltjämt 60-70 % av hela befolkningen – och att få den att fungera när som helst på året, under plöjningen, sådden, skörden och, slutligen, när bönderna skulle leverera sina produkter till staten – allt detta resulterade i en sådan varaktig överinjektion av fruktan i samhällskroppen att denna ofrånkomligt förgiftades. När terror-maskineriet, som var större än något dittills skådat, väl uppbyggts och satts i rörelse, fick det sin egen oförutsedda kraft. De ryska städerna kunde inte avskärma sig från landsbygdens häftiga omvälvningar. Bondeklassens förtvivlan och hat flödade in över stor- och småstäderna och påverkade stora delar av arbetarklassen, och på samma sätt flödade det våld över, som hade släppts loss för att möta hatet och förtvivlan.

*

Trots sina irrationella sicksackkurser var händelserna 1929-30 sist och slutligen en social revolution som, hur olik den än var oktoberrevolutionen 1917, var lika oåterkallelig som den. Det, som manifesterades i denna omvälvning, var den revolutionsprocessens ‘beständighet’ som Trotskij siat om – men med den skillnaden, att manifestationen var så olik den han väntat sig, att han varken kunde eller ville acceptera den som sådan. Som alla bolsjeviker dittills ansåg han att revolutionen var nödvändig endast för att krossa det feodala och borgerliga styret och för att genomföra exproprieringar av storgodsen och de stora förmögenheterna men att, när detta genomförts, ‘övergången från kapitalism till socialism skulle kunna ske på ett’ i grunden fredligt och revolutionärt sätt. I sin behandling av sovjetiska inrikesproblem var ‘Den permanenta revolutionens’ författare på sätt och vis en reformist. Det är sant att han tidigare än någon annan insett, att sovjetrepubliken inte skulle kunna lösa sina inre problem och konflikter inom ramen för en nationell reform, och därför såg han fram mot den inter-nationella revolutionen som en slutlig lösning på dem. Hans revolutionära sätt att betrakta den internationella klasskampen och hans reformistiska sätt att närma sig de sovjetiska inrikes-problemen var två sidor av samma mynt. Stalin, å sin sida, hade fram till 1929 varit övertygad om att endast en nationell reform skulle kunna lösa konflikterna i sovjetsamhället. Efter att ha insett att detta var omöjligt hade även han överskridit den nationella reformens gränser, och han hade genomfört en andra nationalrevolution. Det var det reformistiska och inte det nationalistiska inslaget i sin politik som han förkastade. Hans pragmatiska likgiltighet för de internationella revolutionsperspektiven och den kvasirevolutionära karaktären hos hans inrikespolitik var, även de, två sidor av samma mynt.

På sitt eget ironiska vis bekräftade nu den historiska utvecklingen sanningen i den idé, som låg bakom Trotskijs plan, samtidigt som den delvis bestred planen. ‘Överlämnad åt sig själv’, hade Trotskij skrivit i seklets början, ‘kommer den ryska arbetarklassen ovillkorligen att krossas av kontrarevolutionen i samma ögonblick som bondeklassen vänder proletariatet ryggen.’ Det ögonblicket tycktes inte långt avlägset 1921 och senare i slutet av 1920-talet, när bönderna vände bolsjevikerna ryggen. ‘Arbetarna’, hade Trotskij fortsatt, ‘kommer inte att ha något annat val än att förena ... den ryska revolutionens öde med den europeiska socialist-revolutionens öde.’ Ända sedan 1917 hade han oupphörligen hävdat, att Ryssland inte skulle kunna förverkliga socialismen på egen hand, men också att landets revolutionskrafter ännu inte var uttömda. 1917 hade endast varit ett förspel till den internationella revolutionen. Det visade sig nu, att ryska revolutionens dynamiska krafter sannerligen inte var uttömda, men att de samtidigt misslyckats med att sprida revolutionen till Europa. Och efter att ha misslyckats

med att nå ut och expandera och ha tvingats till att sammanpressat verka inom Sovjetunionen vände sig de dynamiska krafterna inåt och började på nytt att med våld omskapa den sovjetiska samhällsstrukturen. Tvångsindustrialiseringen och tvångskollektiviseringen kom nu att ersätta revolutionens spridning, och likvideringen av de ryska kulakerna var ett surrogat för segern över borgarväldet utomlands. För Trotskij framstod hans idé som oskiljaktig från hans plan. Endast en tysk, fransk eller åtminstone kinesisk oktober skulle kunna skapa grunden för en verklig fortsättning på ryska revolutionen. Fullbordandet av revolutionsprocessen i Ryssland skulle inte ske förrän processen internationaliserades. Historiskt var detta fortfarande sant, men för stunden uppträdde Stalin oavsiktligt som den permanenta revolutionens verktyg i Sovjetunionen. Trotskij vägrade acceptera det och ville inte ta surrogatet för god vara.

Hans synsätt var präglat av den klassiska marxismens förnuftsenlighet. Stalins stora omvälvning bar otaliga spår av oförnuft. Marxismens klassiska revolution bars fram på en våg av socialt medvetande och politiskt massagerande. Den var den högsta yttringen av massans vilja att leva och förändra sina liv. Omvälvningen 1929-30 kom när nationens sociala medvetande och politiska energi var som svagast – den var en revolution ovanifrån, grundad på ett undertryckande av varje form av spontan folklig verksamhet. Den pådrevs inte av någon samhällsklass utan av partimaskineriet. För Trotskij, vars tänkande omfattade och speglade hela den rika och nyanserade europeiska revolutionstraditionen, var omvälvningen därför ingen revolution – den var blott och bart en våldtäkt på historien begången av de stalinistiska byråkraterna. Men hur ‘illegitim’ Stalins revolution ovanifrån än var, ur klassisk marxistisk synvinkel, åstadkom den en varaktig och till omfånget exempellös förändring av äganderättsförhållandena och ytterst av nationens levnadssätt.[127]

*

I vår framställning har vi gång efter annan tagit i betraktande den egendomlighet i Rysslands historia, som varit statens utomordentliga makt över nationen. Det gamla tsaristiska enväldet hade sugit sin styrka ur den primitiva, osammansatta och formlösa ryska samhällskroppen. ‘Medan stånden skapade staten i västerlandet’, påpekade Miljukov, ‘skapade staten stånden i Ryssland.’ Även den ryska kapitalismen, tillade Trotskij, var ett ‘barn av staten’. De ryska samhällsklassernas omognad hade tvingat intelligentians och de små revolutionsgruppernas ledare att uppträda som folkets ersättare och ombud.[128] Efter en relativt kortvarig men starkt stigande våg av rysk massenergi under 1900-talets två första decennier hade förbrukningen av denna energi under inbördeskriget och det efterrevolutionära samhällets sönderfall fått ungefär samma verkan. 1921-22, när arbetarklassen inte längre förmådde tillvarata sina egna klassintressen, hade Lenin och hans ‘gamla garde’ påtagit sig rollen som dess förvaltare. Logiken i denna ‘ersättningsfilosofi’ hade fått dem att skapa bolsjevikpartiets politiska maktmonopol, som senare efterträtts av stalinistfraktionens betydligt trängre monopol. För att bättre förstå den vidare händelseutvecklingen och den fortsatta kampen mellan Stalin och Trotskij måste vi nu i korthet och på nytt studera de olika sovjetiska samhällsklassernas situation ett årtionde efter inbördeskriget.

Arbetarklassens kännemärken i början av 1920-talet hade nu för länge sedan tonats ned och försvunnit. I och med industrins tillväxt under NEP uppstod en ny arbetarklass som var nästan lika stor som den gamla. Efter ytterligare några år, 1932, hade antalet industrianställda ökat än mer, från 10 till 22 miljoner, och under 1930-talet fick fabrikerna och gruvorna så stora nytillskott av arbetare, att arbetarklassen omkring 1940 var nästan tre gånger större än den

[127] Se kapitel VIII i Deutscher, *Stalin*.
[128] *Den väpnade profeten*, 121 ff., 148 ff.

någonsin varit.[129] Men trots den enorma tillväxttakten fick arbetarklassen proportionellt litet att säga till om politiskt. Det direkta arbetarinflytandet på politiken var oändligt mycket mindre än vad det varit under tsartiden, för att inte tala om 1917. Arbetarna var fullständigt oförmögna att hävda sina intressen mot byråkraterna. Det var inte för att de inte behövde göra det i en arbetarstat – Lenin själv hade 1920-21 framhållit att arbetarna var tvungna att försvara sig själva mot sin egen stat, och behövde de göra det 1921, behövde de det i än högre grad 1931. Ändå teg de och gjorde inget.

Vad var förklaringen till denna långsamma minskning av samhällsmedvetenheten och den politiska viljan? Den kunde inte bero enbart på terrorn, inte ens den totalitära terrorn, ty den är effektiv eller ineffektiv i proportion till det motstånd den möter eller inte möter. Det måste ha varit något i själva arbetarklassen som orsakat dess passivitet. Vad var det?

Industrins nya arbetarskaror kom i miljontal från den i grunden primitiva landsbygden, först 'spontant', drivna av överbefolkningen på landet, och sedan genom den planerade överflyttning av arbetskraft från gårdar till fabriker, som regeringen genomförde med kollektivbruken som lämpliga basområden för rekrytering. De rekryterade förde med sig (till städerna och fabrikssamhällena) det lantliga Rysslands hela obildning, apati och fatalism. Bortryckta ur sin ursprungsmiljö och förvirrade av de nya osäkra omständigheterna maldes de genast in i det gigantiska maskineri som skulle förvandla dem till något helt annat än vad de varit, tvinga in dem i den industriella tillvarons rytm och disciplin, öva upp deras mekaniska färdigheter och trumma i dem partiets senaste bud, förbud och slagord. Infösta i enorma arbetsläger och baracker, klädda i trasor, undernärda, kringknuffade i verkstäderna och ofta kommenderade med halvmilitär stränghet var de oförmögna att motstå påtryckningarna de utsattes för. Egentligen fick de utstå ungefär detsamma som de generationer av fördrivna bönder som kastats ned i den tidiga kapitalismens smältdeglar. Men medan det i låt-gå-mentalitetens samhällen varit arbetsmarknadens spontana händelser, rädslan för arbetslöshet och svält, som långsamt förändrat och disciplinerat bönderna till industriarbetare, var det i Stalins Ryssland staten som skötte förändringarna och genomdrev hela omdaningsprocessen på mycket kortare tid.

Så stora var de lidanden den nyrekryterade arbetaren fick utstå, så intensiv var träningen han fick genomgå, så övergiven av Gud och hela världen kände han sig och så överväldigad av enormiteten hos de krafter som formade hans liv, att han varken hade kraft eller själslig förmåga att bilda sig en egen uppfattning eller formulera en protest. Ibland fick han utlopp för sin harm i dryckesorgier, i smygsabotage mot maskiner eller i flyktförsök från en fabrik till en annan. Han försökte kämpa för sig själv och förbättra sina egna levnadsvillkor utan att hänvisa till de villkor som gällde för hela hans samhällsklass. I lika hög grad som strejkförbudet hindrade honom hans bakåtsträvande individualism från att i självförsvar förena sig med sina arbetskamrater och solidariskt agera samman med dem. Stalin, som försökte utplåna samma individualism i dess ursprungsmiljö, i byn på landet, understödde den och drog nytta av den i industriverkstäderna, där stachanovpremier och 'socialistisk tävlan' i hög grad underblåste arbetarnas habegär och eggade dem till konkurrens med varandra vid maskinerna.

Medan bondeklassen kollektiviserades, drogs alltså arbetarklassen ned på ett plan, där inte mycket återstod av dess traditionellt kollektivistiska synsätt. 'Medan våra bönder "proletariseras", håller vår arbetarklass på att bli fullständigt genomsyrad av bonde-andan', klagade en deporterad sociolog ur oppositionen.[130] Det betydde inte att klassolidariteten och den marxistiska stridbarheten var fullständigt utplånade. De fanns fortfarande hos 'oktobergenerationens' överlevande och hos många yngre som växt upp på 1920-talet – vilket var

[129] *Narodnoje Chozijaistvo S.S.S.R.*, s. 656-57. Siffrorna omfattar såväl arbetare som tjänstemän.
[130] Ja. Gref i uppsatsen om kollektivisering och överbefolkning (*B. O.*, nr. 11, 1930). Detta är en tämligen enastående om än något dogmatisk analys av sovjetsamhället under omvälvningen.

uppenbart för alla som kring 1930 såg den självuppoffrande entusiasm med vilken den tidens *udarniki* började, nästan med sina liv som insats, bygga nya stålverk och kraftstationer bland de öde bergen i Ural och längre österut. Självmotsägande som den var, fortsatte den stalinistiska propagandan att inskärpa en stor del av marxisttraditionen hos folket, samtidigt som den förvanskade eller vanställde den. De arbetare, som fostrats i denna tradition, ogillade spridningen av bondeindividualismen till fabrikerna och kampen om löner och premier. Men den sortens arbetare var i minoritet och försvann nästan bland miljonerna av proletariserade muzjiker. Dessutom tömde staten och partiet fortlöpande arbetarklassens intellektuella och politiska tillgångar genom att ur arbetarleden hämta de mest klassmedvetna, välskolade och energiska individerna och insätta dem på nyinrättade förvaltnings- och administrationsposter, eller placera dem i speciella brigader som hade till uppgift att kollektivisera bönderna. Utan sin elit kom arbetarklassen att i än högre grad försvagas av inre motsättningar och stridigheter. Även den var naturligtvis splittrad i frågan om kollektiviseringen. Lantbrukssatsningen hade till en början väckt stora förhoppningar hos de starkt stadsbundna proletärerna, som ständigt betraktat lantbourgeoisien med misstro. Men de från byarna inflyttade arbetarna var upprörda, fyllde städerna med berättelser om våldsdåd begångna på landet och väckte stor sympati. Den ovan citerade sociologen påpekar att under de år, som omfattades av första femårsplanen, var småstäderna fulla av människor som han beskriver som *sans culottes à rebours*. Ända sedan franska revolutionen, förklarar han, hade sansculotten, mannen utan ägodelar, varit emot allt ägande, men i Sovjetunionen var han nu den som häftigast försvarade ägandet. Hans närvaro och tänkesätt förmärktes även i bolsjevismens äldsta fästen, vilket inte var förvånande, när t.ex. det kolrika Donetz-bäckenet 1930 hade en arbetarstam som till 40 % bestod av exproprierade kulaker och andra bönder. I de äldre proletära samfundslagren växlade stämningarna mellan butter fientlighet mot alla auktoriteter och en känsla av att partiet och staten trots allt gav uttryck åt arbetarklassens strävanden och att allt motstånd mot regimen var otillåtligt. Men det var inget tvivel om att massan av *sans culottes à rebours* och de otaliga fattigproletärerna, omflyttade bönder som inte passade in i någon industrimiljö och som fyllde städernas ytterområden med dryckenskap och kriminalitet, utgjorde ett potentiellt storförråd av kanonmat för varje 'termidorisk', kontrarevolutionär eller t.o.m. fascistisk rörelse.

I sin splittring, förvirring och brist på politisk identitet liknade den nya arbetarklassen delvis det fornkapitalistiska proletariat som Marx beskrivit som en 'klass *i* sig' men inte '*för* sig'. Klassen i sig kan fylla en ekonomisk funktion i samhället men är omedveten om sin plats i detta samhälle och oförmögen att uppfatta sina korporativistiska och 'historiska' intressen och att ställa sina medlemmars fraktions- eller privatintressen under dem. Marxisterna hade underförstått antagit att arbetarklassen, när den en gång uppnått den sociala självintegrering och den politiska mognad som gjorde den till en 'klass *för* sig', skulle behålla den positionen för all framtid och inte sjunka tillbaka i omognad. Efter att ha störtat tsaren, godsherrarna och kapitalisterna återvände Rysslands arbetarklass i stället till de sämre villkor som råder för en klass, som är omedveten om sina intressen och som saknar förmåga att uttrycka sig.

Tillståndet för bondeklassen var naturligtvis än värre. Det våld den utsatts för hade splittrat och förvirrat den. Före 1929 hade bondeklassen ändå givit sken av att ha stått samlad med en inre styrka som den nästan aldrig haft tidigare. Den föreföll, och var väl också i viss utsträckning, förenad i den gemensamma kampen mot bolsjevikernas kollektiviseringssträvanden. Dess fientliga inställning mot partiet och staten dolde dess inre splittring, d.v.s. konflikten mellan storbönderna och fattigbönderna. Kulaken ledde bysamfundet, och lantbruksarbetarna och *bedniakerna*, som i åratal betraktat bolsjevikernas försök att träffa uppgörelser med honom, avstod från att ifrågasätta hans ställning och accepterade okritiskt hans ledarskap. När kollektiviseringsarbetarna först uppträdde på scenen, hade de därför svårt att bryta genom bybornas mur av solidaritet. Kulakens självförtroende hade varit så enormt,

och fattigbönderna hade i så hög grad imponerats av det, att de senare inte trodde det fanns något allvar i kommissariernas hot om att utplåna kulaken. Många ansåg att det fortfarande var säkrare att ta kulakens parti och försvara de traditionella lantbruksformerna än att lyssna på kommissariernas appeller. Men som det stod mer och mer klart, att regeringen inte tänkte vika och att kulaken verkligen var dödsdömd, kom byenheten att i allt högre grad splittras. Fattigböndernas länge undertryckta men nu sprängfärdiga hat mot storbönderna började åter ge sig till känna. Den stora massan slets mellan olika intressen, funderingar och känslor. När regeringen angrep inte endast agrarkapitalismen utan också privatjordbruket i stort, och när t.o.m. de fattigaste torparna blev tillsagda att lämna sina småbruk, gjorde emellertid alla bönder fortfarande gemensam sak i försvaret av sina ägodelar. Äganderättskänslan var ofta lika stark hos fattigbonden som hos storbonden och denna känsla, kopplad med ett sunt humanistiskt förnuft, berördes utomordentligt illa av det godtyckliga och omänskliga i kollektiviseringen. Men den kritiska inställningen dämpades och försvagades av fattigböndernas kalla beräkning av de fördelar de eventuellt skulle kunna uppnå genom en expropriering av storbönderna och en sammanslagning av småbruken, och då, när ingen längre svävade i tvivelsmål om vartåt segern lutade, var det många som hastigt klängde upp på segrarens triumfvagn.

Kollektivjordbrukets idé var naturligtvis inte ny på den ryska landsbygden. Det hade en gång varit en djupt rotad åsikt, att jorden tillhörde alla som brukade den och att det inte varit Guds mening att den skulle berika några och utarma andra, och *Mir* eller *Obsjtjina*, den första lantbrukskommun inom vilken jorden periodiskt omfördelats bland medlemmarna, hade fortsatt att fungera ända till strax före revolutionen – det var först 1907 som Stolypins regering tillät den ‘starka bonden’ att lämna *Mir* och på så vis undanta sina ägodelar från omfördelningen och själv slippa från dess utjämnande inverkan. Det är sant att bondens bundenhet vid den egna utökade jordlotten ökat oerhört sedan 1917. Men partiagitatorerna kunde fortfarande framställa kolchosen som en konsekvent utveckling av *Mir* och inför byborna rekommendera den, inte som en hotfull nymodighet, utan som en i modifierad form återupplivad rysk institution, som visserligen anfrätts av kapitalistisk girighet och rovlystnad, men som alltjämt bevarats i kärt minne. De idéer och påverkningar, som styrde bondens agerande, var sålunda komplicerade och motsägelsefulla och resultatet av dem var att rädsla och förvissning, fasa och hopp, förtvivlan och tveklöshet brottades i honom och gjorde honom modlös och harmsen, om än på ett eftergivet sätt, och fick honom att odla sina sorger med tung resignation.

Samtidigt som bönderna snabbt bragtes till detta tillstånd, kunde de alltjämt med frenesi kasta sig ut i vansinniga excesser. Under kollektiviseringens första månader slaktade de över 15 miljoner kor och oxar, nästan 40 miljoner får och getter, 7 miljoner grisar och 4 miljoner hästar. Slakten fortsatte till dess landets kreatursbestånd minskats till mindre än hälften av vad det varit. Detta enorma slaktfält av kött blev huvudrätten vid den fest med vilken småbrukaren firade sin egen begravning. Kulaken började slaktandet och eggade andra till efterföljd. Medveten om att han förlorat spelet och att han, nationens försörjare, nu skulle bli frånrövad sina ägodelar, bestämde han sig för att beröva landet dess livsmedelslager, och hellre än att låta kollektiviseringsarbetarna föra hans boskap till kommunala uppsamlingsstationer, fyllde han sina egna visthusbodar med djurkropparna och lät sina fiender svälta. Kollektiviseringsarbetarna stod till en början handfallna inför denna form av ‘klasskamp’ och såg med hjälplös förvåning hur ‘mellanbönderna’ och t.o.m. fattigbönderna deltog i blodbadet, till dess hela den ryska landsbygden förvandlats till ett slakthus.

Så började den makabra fest, där förtvivlan satt i högsätet och där köttgrytorna fylldes med stor vrede. Ett orgiastiskt frosseri utbröt och spreds som en farsot från by till by, från *volost* till *volost*, från *gubernia* till *gubernia*. Män, kvinnor och barn åt så de storknade, kräktes och

återvände till köttgrytorna. Aldrig tidigare hade så mycket vodka tillverkats i landet – nästan varje stuga hade ett hembränneri – och på slavers vis dracks det hårt och intensivt. Samtidigt som de söp och vräkte i sig mat, upplyste kulakerna byarna med brasor gjorda av deras egna stall och ladugårdar. Folk kvävdes av stanken från ruttnande köttberg, av vodkaångorna, av röken från sina brinnande ägodelar och av sin egen förtvivlan. Sådan såg ofta den scen ut, som brigaderna av kollektiviseringsarbetare steg in på för att med maskingevärseld avbryta det hemska festandet. De genomförde avrättningar på stället eller släpade bort de berusade kollektiviseringsfienderna och förklarade att hädanefter skulle alla kvarvarande bybor som exemplariska kolchosmedlemmar arbeta för socialismens seger inom lantbruket. Men även efter det att man gjort sig av med kulakerna och *podkulakniki*, deras hjälpredor, fortsatte kreatursslaktandet och festandet – det fanns ingen möjlighet att hindra det. Djur slaktades för att det inte längre fanns foder åt dem eller för att de insjuknat av vanskötsel, och t.o.m. *bedniakerna*, som anslutit sig till kolchoserna och som hade allt intresse av att bevaka sina rikedomar, fortsatte att skingra dem och att stilla sin långvariga hunger. Sedan följde den utdragna och förfärliga fastan. På gårdarna fanns inga hästar och inget utsäde. Kolchosbönder for från Ukraina och den europeiska delen av Ryssland för att köpa hästar i Centralasien, återvände tomhänta och spände sina få återstående kor och oxar för plogarna, och 1931 och 1932 låg stora åkerarealer obrukade och plogfårorna var fulla av liken efter ihjälsvultna muzjiker. Småbrukaren försvann som han levat, barbariskt och patetiskt hjälplöst, och hans slutliga nederlag var moraliskt i lika hög grad som ekonomiskt och politiskt.

Men även kollektiviseringsarbetarna hade lidit ett moraliskt nederlag, och det nya lantbruks-systemet skulle, som vi sagt, i åratal präglas av det nederlaget. En revolution brukar vanligtvis inte låta återuppbyggnadsarbetets framgångar bero på den samhällsklass som just störtats, den må bestå av godsägare eller borgare, utan på de klasser som stött upproret. Det paradoxala i lantbruksrevolutionen 1929-30 var att den för förverkligandet av sitt program litade till just de besegrade. Kollektivjordbruket kunde inte blomstra, eftersom den till kolchosbonde förvand-lade småbrukaren inte hade lust att göra det funktionsdugligt.[131]

Bristen på moralisk och politisk sammanhållning mellan arbetare och bönder befrämjade statens synbarliga allmakt. Hade det byråkratiska styret efter inbördeskriget etablerats mot bakgrund av ett ekonomiskt förfall och en upplösning av arbetarklassen,[132] fick nu samma styre nästan obegränsad makt genom motsatta processer, genom ekonomisk tillväxt och expansion, som snart skulle ge samhället en ny struktur och en ny form, men som till en början gjorde det än mer formlöst och förvärrade dess andliga apati. Under åren som följde skulle Sovjetunionens hela energi i så hög grad inriktas på det materiella framåtskridandet och de oerhörda mödor som det krävde, att få eller inga resurser skulle finnas tillgängliga för några som helst moraliska eller politiska åtaganden. Och eftersom statens makt ökade, när den utövades i ett samhälle som var politiskt formlöst, gjorde de makthavande allt de kunde för att bibehålla den formlösheten hos samhället.

Men inte ens byråkratin sammanhölls egentligen av något gemensamt intresse eller synsätt. Den återspeglade alla de meningsskiljaktigheter som splittrade de övriga samhällsklasserna. Hela det gamla främlingskapet mellan kommunistiska och icke-kommunistiska statstjänste-män fanns där fortfarande. Det kom klart till synes i de ständiga massrättegångarna mot ‘specialister’ anklagade för att vara sabotörer och ‘förstörare’. Under hela NEP-perioden hade flertalet av dessa ‘specialister’ och deras vänner förhoppningsfullt inväntat det ögonblick när revolutionens dynamiska krafter skulle falla till ro och Ryssland åter skulle bli en ‘normal’ stat. De hade bett böner för den ny-NEP och den termidor, vars vålnader hemsökte trots-

[131] Ja. Gref, op.cit.
[132] Se *Den avväpnade profeten*, kapitel 1.

kisterna och zinovjevisterna. De hade först satsat på Stalin och Bucharin mot Trotskij. Sedan hade de hoppats få se Bucharin, eller någon annan ‘autentisk termidoranhängare’, få övertaget över Stalin. Dessa förhoppningar hade nu kommit på skam och de, som hyst dem, var ofta oförmögna eller ovilliga att anpassa sig efter den nya situationen, och stor oreda rådde i deras led. I byråkratins bolsjevikiska avdelning bekämpade bucharinister och stalinister varandra. De förra, som suttit säkert under NEP-åren, spårades upp och tvingades lämna administrationen. Nytt folk från arbetarklassen och ur den yngre intelligentian tog deras platser och fyllde de många andra vakanser som hela tiden uppstod. Byråkratins sammansättning var därför ytterst instabil och dess synsätt var heterogent. Även det band, som kunde tänkas förena dem, privilegiebandet, var utomordentligt skört, eftersom inte bara enstaka individer utan hela byråkratigrupper kunde bli, och ofta blev, fråntagna alla sina privilegier nästan över en natt, utstötta som parias och forslade till koncentrationsläger. Och inte ens de strikt stalinistiska elementen, partimaskineriets män och den nationaliserade industrins ledare, som utgjorde de egentliga maktgrupperna, var fria från den osäkerhetskänsla som behärskade alla hierarkier under Stalins envälde.

Sålunda kom den häftiga ekonomiska expansionen, den allmänna oordning som följde på den, samhällsmedvetenhetens påtagliga tillbakagång hos massorna och utsläckandet av deras politiska vilja att bilda bakgrund till den utveckling genom vilken en enda fraktions herravälde blev en enda ledares herravälde. Mångfalden av konflikter mellan och inom samhällsklasserna, konflikter som samhället självt var oförmöget att lösa, krävde ständigt skiljedomar som endast kunde komma från maktpyramidens krön. Ju större oron, växlingarna och oredan var på botten, desto fastare och orubbligare måste krönet vara. Ju mer försvagade och viljelösa samhällskrafterna blev, desto starkare och självrådigare blev skiljedomaren, och ju mäktigare han blev, desto beständigare blev deras kraftlöshet. Han var tvungen att i sig samla hela den beslutskraft och handlingsförmåga som de saknade. Han var tvungen att i sig koncentrera hela nationens splittrade livsvilja. I samma grad som majoriteten av folket gav avkall på alla högre mänskliga strävanden, måste han framstå som övermänsklig. Hans ofelbara tankar måste ersätta deras tanklöshet. Hans aldrig avtagande vaksamhet måste beskydda dem mot faror som de var omedvetna om och som de var oförmögna att försvara sig mot. Alla måste vara blinda för att han, den ende seende, skulle kunna leda dem. Han måste utnämnas till revolutionens och socialismens ende förvaltare och hans kolleger, som dittills skött förvaltarskapet samman med honom, måste lämna sina poster och dessutom krossas. För att hans överlägsenhet skulle kunna vara hävd över all kritik, måste massorna ständigt dyrka honom, och själv var han tvungen att noga bevaka sin överhetsposition och se till att undersåtarnas smicker oupphörligen ökade. Likt historiens utvalde hos Hegel förkroppsligade han en betydelsefull fas i nationens och mänsklighetens liv. Men det måttlösa storhetsvansinne, som närdes av hans ställning, krävde ännu mer. övermänniskans armbågar sprängde världens alla ramar. Forntid, nutid och framtid måste finnas och förenas i honom: forntiden med dess vålnader av imperiebyggande tsarer som absurt beblandades med skuggorna av Marx och Lenin, nutiden med dess oerhörda frambrytande och skapande kraft, och framtiden med dess härliga förverkligande av mänsklighetens högsta drömmar. Hemligheten med denna groteska förgudning låg emellertid mindre hos Stalin än hos det samhälle han styrde. När samhället miste sin politiska identitet och känslan för sin egen enorma rörelse framåt, kom identiteten och historiens hela rörelse att personifieras av ledaren.

Den process, genom vilken den stalinistiska regimen blev Stalins regim, var mindre tydlig och följdriktig än utvecklingen som föregått den: förvandlingen av bolsjevikpartiets herravälde till den stalinistiska fraktionens herravälde. Ända från början hade fraktionens politiska monopol i viss mån varit Stalins monopol, eftersom hans anhängare alltid varit hårdare disciplinerade än hans motståndares. Han hade alltid ensam lett sina följeslagare på ett sätt som varken

Trotskij eller Bucharin eller Zinovjev kunnat leda sina meningsfränder på. Efter att ha krossat alla motståndare var Stalin ändå tvungen att befästa sin fullständiga makt över stalinisterna. Det visade sig nu att en enda fraktions ledarskap var en självmotsägelse i lika hög grad som ett enda partis ledarskap hade varit det. På samma sätt som olika grupper och idériktningar inom ett enstaka parti kunde, så länge partimedlemmarna hade full yttrandefrihet, skapa ett skugglikt flerpartisystem som stod i strid mot partiet, tenderade den enstaka fraktionen att inom sina ramar glimtvis återspegla de grupper och idériktningar den just undertryckt. Stalin var tvungen att spåra upp kryptotrotskisterna och kryptobucharinisterna bland sina egna anhängare. Han var tvungen att frånta alla dessa anhängare den begränsade frihet de fortfarande hade. Det var nu deras tur att upptäcka att de, efter att ha nekat sina motståndare rätten till frihet, även nekat sig själva denna rätt och utlämnat sig på nåd och onåd åt sin egen ledare. Efter att en gång ha proklamerat, att partiet måste vara monolitiskt för att vara bolsjevikiskt, hävdade nu Stalin att hans fraktion måste vara monolitisk för att vara stalinistisk. Stalinismen upphörde att vara uttryck för någon utbredd uppfattning eller för någon speciell politisk grupp – den speglade Stalins personliga inställning, vilja och nycker.

Personifieringen av de politiska förhållandena påverkade även Trotskijs ställning. Samtidigt som Stalin blev den ende som officiellt och ortodoxt förkroppsligade revolutionen, blev Trotskij den ende som inofficiellt och på ett icke-ortodoxt sätt representerade den. Så hade det inte varit före 1929. Han hade på intet vis varit allenarådande inom trotskistoppositionen, även om han utan tvivel varit dess huvudman. Dess ledargrupp hade bestått av viljestarka och självständiga män: Rakovskij, Radek, Preobrazjenskij, Smirnov, Pjatakov och andra, som i inget fall kunde beskrivas som Trotskijs handgångna män, och de partimedlemmar, som kämpat för frihet inom partiet, hade hållit den levande inom de trängre ramarna för den egna fraktionen. Medvetna om Trotskijs överlägsenhet hade Zinovjev och Kamenev svartsjukt bevakat sina positioner inom den samlade oppositionen och behandlat honom som en jämlike. Han hade inte bara vägrat att påtvinga andra sina diktat utan också låtit sig, som vi sett, hindras i sin politik mot Stalin av de eftergifter han gjort åt meningsfränder eller tillfälliga allierade. Fram till 1929 hade även bucharinismen varit ett alternativ till såväl stalinismen som trotskismen och haft många förespråkare inom och utanför partiet. Trots Stalins allt större maktbefogenheter och trots den tilltagande konformismen knöt bolsjevikerna alltjämt inte sitt hopp och sina förväntningar till en enda ledare eller en enda politik utan till olika personer och ledargrupper och till olika åsikter och åsiktsschatteringar.

Händelserna 1929-30 förändrade situationen. Bucharinisterna oskadliggjordes redan innan de hunnit samla sig till öppen strid mot Stalin. De kunde inte fortsätta anföra skäl mot den stora förändringens etablerade fakta. De kunde inte stå emot industrisatsningen eller längre förlita sig på den starke bonden. Bucharinismens A och 0 hade varit dess närmande till bönderna och det hade nu blivit meningslöst. I samma ögonblick som småbrukaren försvann, försvann också den grund, som högeroppositionen stod på. Det var den stora skillnaden mellan Trotskijs och Zinovjevs nederlag och Bucharins och Rykovs nederlag. För att besegra de förra var Stalin tvungen att bestjäla dem på deras politiska vapen, medan de senare själva var tvungna att kasta sina vapen, som blivit otidsenliga. Det var därför Bucharin, Rykov och Tomskij lämnade politbyrån med en knappt hörbar suck, när de uteslöts ur den i november 1929, medan Zinovjev och Kamenev lämnade den med ett stridsrop.

Zinovjevisternas kapitulation och nedtystandet av bucharinisterna innebar att stalinismen och trotskismen ensamma fick kämpa vidare om bolsjevikernas själar. Men på grund av en egendomligt parallell om än antitetisk utveckling höll nu även dessa två fraktioner på att upplösas, var och en på sitt sätt, den trotskistiska genom ständiga avfall och den stalinistiska beroende på tvivlet och förvirringen som härskade i dess led. Och på samma sätt som stalinismen efter sin seger krympte ihop till ett stalinskt envälde, kom trotskismen efter sitt nederlag att

identifieras med endast Trotskij. Även efter kapitulationerna fanns visserligen hårdnackade oppositionsmedlemmar i fängelserna och deportationslägren och i början av 1930-talet, när Rakovskij ledde dem, ökade ibland deras antal genom tillförsel av nya anhängare och återvändande kapitulationister som missräknat sig på kapitulationerna. Men trots dessa nytillskott förmådde inte trotskismen återvinna den inre samling och det förtroende som den haft fram till 1928. I bästa fall var den endast ett löst gytter av utbrytargrupper medvetna om sin isolering, pessimistiska om sin framtid, men samtidigt envetna i sin lojalitet mot Trotskij och det han stod för, eller antogs stå för. De grälade fortfarande sinsemellan och skrev polemiska traktat och avhandlingar, som emellertid aldrig spreds utanför fängelserna. Redan innan terrorn nådde sin höjdpunkt, under de stora utrensningarna, var det omöjligt för trotskisterna att använda fängelserna och deportationslägren som politiska baser på samma sätt som revolutionärerna använt dem under tsartiden. Deras idéer nådde aldrig arbetarklassen och intelligentian. Med åren blev deras förbindelser med Trotskij alltmer sporadiska och 1932 hade deras brevväxlingar fullständigt upphört. De visste inte längre exakt vad han stod för och han kunde inte längre förvissa sig om att hans åsikter stod i samklang med deras. Han hade inget annat val än att framträda som ersättare för oppositionen i stort och de hade inget annat val än att uttryckligt eller stillatigande erkänna honom som sin ende förvaltare och därmed också som den ende förvaltaren av revolutionen. Hans enda röst var nu oppositionens röst, och det antistalinistiska Rysslands oerhörda tystnad var hans resonansbotten.

Mot Stalin, bolsjevismens ende officielle förvaltare, stod sålunda Trotskij ensam som den oppositionella bolsjevismens förvaltare. Liksom Stalin blev han något av en myt. Men medan Stalins namn var knutet till myten om makt vidlivhållen med makt, blev Trotskijs namn sammanvävt med motstånds- och martyrlegender omhuldade av de marterade. De unga, som på 1930-talet ropade ‘Länge leve Trotskij!’ inför exekutionsplutonerna, hade ofta endast en vag aning om hans idéer. De identifierade sig med en symbol snarare än med ett program, symbolen för deras egen vrede över det elände och det förtryck som härskade omkring dem, symbolen för deras eget återvändande till oktobers stora löfte och för deras eget vaga hopp om en ‘renässans’ för revolutionen.

Det var inte bara Trotskijs direkta anhängare och flertalet kapitulationister som uppfattade honom på detta sätt. Känslan, att han representerade det enda alternativet till stalinismen, var stark även hos partimedlemmar som utan protester utförde Stalins order och hos politiskt intresserade arbetare och intellektuella utanför partiet. Närhelst folk fruktade eller kände, att Stalin höll på att leda dem mot en katastrof, och närhelst även de eftergivna blev upprörda över något ytterlighetsresultat av hans brutalitet, gick deras tankar, om än i förbigående, till Trotskij, om vilken de visste, att han inte sträckt vapen och att han i fjärran länder fortsatte sin ensamma kamp mot dem som förvanskade revolutionen.

Stalin var oroligt medveten om detta och han behandlade Trotskij som regerande monarker förr behandlade farliga tronpretendenter eller som påven under dubbel- eller trippel-schismerna behandlade antipåven. Det var rollen som antipåve som historien, med sina ironier, nu tilldelade den Trotskij som var den klassiska marxismens huvudarvinge och alls inte passade för rollen, som han f.ö. varken kunde eller ville spela. Under ett årtionde fyllt av betydelsefulla och laddade händelser, förändringen av sovjetsamhället, den stora depressionen i Västerlandet, nazismens uppkomst och mullret av ett annalkande krig – under hela 1930-talet – stod striden mellan Stalin och Trotskij i centrum av sovjetpolitiken och överskuggade ofta alla andra problem. Stalin själv förtröttades inte en sekund, och tillät heller inte sina propagandister och poliser att göra det, i den antitrotskistiska kampanj som han utvidgade till att omfatta teorins och praktikens alla områden och som han intensifierade från år till år och från månad till månad. Rädslan för tronpretendenten störde hans sömn. Han var ständigt på vakt mot pretendentens agenter som kanske smög in över gränserna med hans medsmugglade

appeller och som uppeggade och skapade förvecklingar och manade till uppror. Misstänksamheten, som gnagde i Stalins inre, försökte läsa de förkvävda tankar som hans ödmjukaste undersåtar kunde ha om Trotskij och den upptäckte, i deras mest harmlösa yttranden och t.o.m. i hovmännens smicker, medvetna och förtäckta antydningar om det berättigade i Trotskijs anspråk. Ju större Stalin blev i orden och på jorden, och ju mer servilt Trotskijs tidigare anhängare rullade sig i stoftet vid hans fötter, desto vanvettigare blev hans tvångsföreställningar om Trotskij och desto intensivare arbetade han på att få hela Sovjetunionen att dela hans tvångsföreställningar. Det raseri, med vilket han fortsatte striden och gjorde den till en för både den internationella kommunismen och Sovjetunionen primär fråga som alla övriga politiska, taktiska, intellektuella och andra intressen fick vika för, trotsar all beskrivning. Aldrig tidigare i historien hade sådana enorma resurser av makt och propaganda använts mot en enda individ.

Hur sjukliga tvångsföreställningarna än var, hade de en verklig grund. Stalin hade inte erövrat makten en gång för alla. Han var tvungen att ständigt återerövra den. Hans framgångar får inte dölja faktum att han, åtminstone fram till slutet av de stora utrensningarna, inte konsoliderat sin absoluta maktposition. Ju högre han steg, desto större blev tomrummet kring honom och desto väldigare den mängd människor som hade skäl att frukta och hata honom och som han fruktade och hatade. Han såg att de gamla skiljelinjerna mellan hans motståndare, skillnaderna mellan höger- och vänsterbolsjeviker, blev otydliga och höll på att försvinna och därför blev han rädd för de ‘höger-vänster-konspirationer’ och ‘trotskist-bucharinistiska block’ som hans poliser var tvungna att avslöja eller uppfinna om och om igen och som situationen sannerligen också erbjöd växtmån för. Hans allmakt över den egna fraktionen fick till slut även pålitliga gammalstalinister att framstå som potentiella bundsförvanter till trotskisterna, zinovjevisterna och bucharinisterna. Höjd över bolsjevikpartiet såg han, inte utan skäl, hela partiet som en enda potentiell koalition mot honom själv och han var tvungen att använda all sin styrka och hela sitt kunnande för att hindra det potentiella från att bli verklighet. Han visste, att om koalitionen någonsin kom till, skulle Trotskij stå som dess absolute ledare. Genom att tvinga alla andra oppositionsledare på knä, hade han omedvetet bidragit till att stärka Trotskijs enastående moraliska auktoritet. Nu var han tvungen att göra allt han kunde, och mer än det, för att förstöra den. Han tillgrep alltmer drastiska medel och alltmer absurda förtal. Men hans ansträngningar motarbetade sig själva. Ju högljuddare han stämplade sin fiende som främste eller ende tillskyndare till varje kätteri och oppositionshandling, desto definitivare riktade han alla de stumma antistalinistiska känslor, som flödade över i bolsjevikernas Ryssland, mot den förvisades avlägsna men väldiga gestalt.

2. Förnuft och oförnuft

Under hela 1930-talet brottades Trotskij med problemen kring den oförnuftighet som höll på att växa sig stark i världspolitiken. Ändå fruktade en del av hans ryska anhängare att han, trots sin berättigade och obestridliga kritik av Stalins politik, inte tog hänsyn till det inslag av oförnuftighet som präglade situationen i Sovjetunionen.[1] I en debatt med Bertrand Russell några år tidigare hade han själv hävdat att det var omöjligt 'att i förväg rationalistiskt kartlägga revolutionens väg' och att 'revolutionen är ett uttryck för omöjligheten att bygga ett klassamhälle med rationalistens metoder'.[2] Det visade sig nu vara omöjligt att med samma metoder bygga samhället även efter revolutionen och i ett system som givit avkall på kapitalismens fördelar men ännu inte kunde begagna sig av de fördelar som socialismen erbjöd. De flesta, om än inte alla, av de faktorer som utgjorde det irrationella i klassamhället – de elementära intressekonflikterna, varu- och penningfetischismen, det otillräckliga eller helt obefintliga samhällsinflytandet över produktivkrafterna – fanns fortfarande i hög grad i Sovjetunionen. Den bolsjevikiska ambitionen att industrialisera och skola Ryssland, att skapa en planekonomi och få kontroll över den sociala oredan, påverkades av det irrationella i miljön som den var omsluten av. Även om situationen kunde förklaras teoretiskt och i viss mån även förutses, gav den upphov till sådana enorma absurditeter, att det analytiska och dialektiska tänkandet allt som oftast hindrades i försöken att skilja förnuft från oförnuft.

I västvärlden var detta den stora depressionens tid och historiens lista över dårskaper och brott utökades plötsligt genom nazismens uppgång och seger. På ett eller annat sätt kom den segern att framgent överskugga vår huvudpersons tillvaro. Utan att alltför mycket gå händelserna i förväg, kan det redan här sägas, att Trotskijs viktigaste politiska gärning i exilen var hans försök att göra den tyska arbetarklassen medveten om faran som hotade den. Som ingen annan, och betydligt tidigare än någon annan, insåg han med vilket förstörelsebringande vansinne nationalsocialismen skulle framträda i världen. Hans kommentarer till den tyska situationen, skrivna mellan 1930 och 1933, alltså före Hitlers maktövertagande, framstår som välavvägda, kliniska analyser av och förutsägelser om detta överväldigande socialpsykopatologiska fenomen och dess inverkan på den internationella arbetarrörelsen, på Sovjetunionen och på världen. Tidens politiska vanvett understryks ytterligare av den likgiltighet för framtiden och den häftiga fientlighet med vilka de tyska kommunist- och socialistledarna reagerade på alarmsignalerna som Trotskij under dessa tre avgörande år utsände från Prinkipo. En historisk skildring kan knappast återge de enorma proportionerna på förtalet och hånfullheterna som han bemöttes med. Han representerade i verkligheten arbetarrörelsens kamp för tillvaron mot rörelsen själv, som tycktes vara på väg mot den totala självförstörelsen. Han bevittnade Tredje Internationalens kapitulation inför Hitler som en far bevittnar en förlorad och förvirrad sons självmord, med rädsla, skam och vrede – han kunde inte glömma att han varit en av Internationalens grundare.

Ödets måttlösa grymhet, gav sig också brutalt till känna genom det intrång som tidens galenskap gjorde i Trotskijs egen familjekrets.

*

Endast några månader hade gått sedan den världsekonomiska krisen började, med paniken på Wall Street i oktober 1929, och hela Weimar-republikens byggnad hade rämnat. Depressionen hade drabbat Tyskland med förödande styrka och gjort sex miljoner arbetare arbetslösa. I mars 1930 tvingades Herman Müller, den socialdemokratiske kanslern, att avgå. Den koalition mellan socialister och katoliker, på vilken hans byggt, hade upplösts. Koalitionsparterna

[1] *B. O.*, nr. 11, 1930.
[2] *Den avväpnade profeten*, s. 166.

kunde inte enas i frågan om regeringen skulle, och i så fall i hur hög grad, skära ned understöden till de arbetslösa. Fältmarskalk Hindenburg, det hohenzollernska väldets relik och symbol som numera republikens president, upplöste parlamentet och utnämnde Heinrich Brüning till rikskansler. Denne regerade via dekret, drev en hårt 'deflationistisk' politik, skar ned de sociala välfärdsanslagen, avskedade mängder av statsanställda, sänkte löner, begravde småföretagarna under skatter och förvärrade sålunda den bekymmersamma situationen för alla. Hitlers parti, som 1928 fått endast 800 000 väljarröster, fick i valen den 14 september 1930 6,6 miljoner röster. Från att ha varit det minsta riksdagspartiet det näst största. Även kommunistpartiet ökade sitt rösteunderlag, från 3 till 4,5 miljoner väljare. Socialdemokraterna, som i åratal styrt Weimar-republiken, förlorade samman med *Deutschnazionale Partei* och andra traditionella högerpartier. Valen avslöjade det osäkra och krisartade i den parlamentära demokratin.

Weimar-republikens ledare vägrade lyssna på förebuden. De konservativa betraktade med blandade känslor naziströrelsens framväxt. Oroade över sina egna förluster och över våldsinslagen i nazismen lugnades de emellertid av faktum att ett stort parti bildats, som förklarat kompromisslöst krig mot alla arbetarorganisationer, och de hoppades att i nazismen finna en allierad i striden mot vänsterpartierna och möjligtvis också en minoritetspartner i regeringsarbetet. Socialdemokraterna skrämdes av Hitlers hot – han for runt i landet och förklarade att 'snart skulle marxisters och judars huvuden rulla i sanden' – och beslöt att 'tolerera' Brünings regim som 'det minst onda av två onda ting'. Kommunistpartiet gladde sig i alltför hög grad över sina framgångar och tog alltför lättvindigt på Hitlers. *Rote Fahne*, den mest betydande kommunisttidningen i Europa, skrev dagen efter valen: 'Gårdagen var herr Hitlers "stora dag", men nazisternas s.k. valseger är endast början till slutet för dem.' 'Den 14 september', upprepade tidningen några veckor senare, 'var ett högvattenmärke för nationalsocialismen i Tyskland – det som nu följer kan endast vara ebb och tillbakagång.'

Flera månader senare, när Tysklands städer och byar fått en första känning av de hitlerska stormtruppernas terror, berättade Ernest Thälmann, kommunistpartiets ledare, för Kominterns exekutiv i Moskva: 'Efter nationalsocialisternas sensationella framgångar den 14 september väntade sig deras tyska anhängare stora ting av dem. Men vi lät oss inte luras av den panik som utbröt ... i arbetarklassen eller, i varje fall, bland socialdemokratiska partiets anhängare. Vi hävdade lugnt och bestämt att 14 september i viss mening varit Hitlers stora dag och att dagarna som följde inte skulle bli bättre utan sämre.' Kominterns exekutiv stödde denna åsikt, gratulerade Thälmann och lovade att vidlivhålla sin tredje-period-politik, som tvingade kommunistpartiet att avvisa idén om en socialist-kommunistisk koalition mot nazismen och att 'intensifiera angreppen mot socialfascisterna'.[3]

Som vi vet utsatte Trotskij denna politik för häftig kritik redan 1929. I mars 1930, sex månader före de ödesdigra valen, upprepade han sin kritik i ett 'öppet brev' till ryska kommunistpartiet, där han på nytt talade om fascismens växande makt i Europa, i synnerhet i Tyskland, och där han underströk behovet av ett gemensamt socialist-kommunistiskt agerande.[4] Resultaten av septembervalen hade knappt publicerats, förrän han kommenterade dem i en särskild pamflett, som han lade sig vinn om att få utgiven på ett flertal europeiska språk. 'Ett sant revolutionärt partis främsta kvalitet är förmågan att acceptera fakta', skrev han och avvisade samtidigt Kominterns självgratulationer genom att påpeka att kommunisternas ökning med en miljon röster var i det närmaste betydelselös i jämförelse med nazisternas ökning med nästan

[3] Kominterns exekutivmöte ägde rum i april 1931. Manuilskij rapporterade om den internationella situationen. Han talade för 'tredje-period-politiken' med en hämningslös övertygelse som bara underströk det absurda i politiken. Se *Kommunistische Internationale*, nr. 17-18, 1931.

[4] *B. O.*, nr. 10, april 1930. Se även hans förödande angrepp på 'Tredje perioden av Kominterns misstag' i *Vérité*, *Permanente Revolution*, *Militant* och andra trotskisttidningar i januari och februari 1930.

sex miljoner. Den ‘massornas radikalisering’, som Komintern skrutit om, hade snarare tjänat kontrarevolutionen än revolutionen. Orsaken till nazismens ‘gigantiska’ uppsving var ‘en djupgående social kris’, som gjort de lägre medelklasserna oroliga, och kommunistpartiets oförmåga att ta itu med problemen i samband med den krisen. Var kommunismen ett uttryck för arbetarens revolutionära förhoppningar, gav nazismen röst åt småborgerlighetens kontrarevolutionära klenmod. När den socialistiska revolutionens parti är i tillväxt, stöds det av inte endast arbetarklassen utan även stora delar av den lägre medelklassen. Men i Tyskland hände det motsatta: det kontrarevolutionära klenmodets parti hade fått stöd av den lägre medelklassen och stora delar av arbetarklassen. Kominterns analytiker tröstade sig med idén att nazismen endast var en avlägsen efterdyning efter krisen 1923 och efter de sociala spänningar som följde på den. Trotskij hävdade att nazismen inte representerade någon försenad reaktion på en förgången kris, utan var en mobilisering av krafter för en framtida kris, och att ‘det faktum, att fascismen i början och inte i slutet av en revolutionsperiod kunnat inta en så gynnsam position, är något som försvagar kommunismen och inte fascismen’. Han slutade med att säga att ‘den proletära revolutionen, trots kommunistpartiets parlamentära framgångar, … har lidit ett svårt nederlag ... ett nederlag som möjligtvis kommer att bli avgörande’.[5]

I sin pamflett hade Trotskij redan dragit upp riktlinjerna för den analys av nationalsocialismen som han snart skulle utveckla i en rad böcker och artiklar. Nu trettio år senare, kan somliga av hans idéer läsas som truismer. När han formulerade dem, var de alla kätterier. Hans sätt att se på nazismen har i huvudsak bibehållit sin aktualitet och originalitet. Det är fortfarande den enda sammanhängande och realistiska analys av nationalsocialismen (och fascismen i stort) som står att finna i den marxistiska litteraturen. Det kan därför vara på sin plats att sammanfatta hans åsikter i ämnet. Själv uttryckte han dem oftast polemiskt i samband med debatter om kommunistiska taktiker.[6]

Kärnpunkten i Trotskijs uppfattning är hans beskrivning av nationalsocialismen som ‘det kontrarevolutionära klenmodets parti’. Han betraktade nationalsocialismen som en rörelse och en ideologi för *wildgewordene Kleinbürger* (förvildade småborgare). Det särskilde den från alla andra reaktionära och kontrarevolutionära partier. Den konventionella reaktionens krafter verkade vanligtvis uppifrån, från toppen av samhällspyramiden, i försvaret av den etablerade makten. Fascismen och nationalsocialismen var kontrarevolutioner nedifrån, folkrörelser som bröt fram ur djupet av samhället. De uttryckte den lägre medelklassens behov att hävda sig gentemot rester av samhället. Behovet är vanligtvis undertryckt men blir aggressivt i varje nationell katastrofsituation som den etablerade makten och de traditionella partierna är oförmögna att göra något åt. Under ‘välståndsperioden’ på 1920-talet hade Hitlers parti varit ett obetydligt extremistparti i den tyska politiken. Depressionen 1929 gav det en förstarangsplats. Flertalet butiksägare och manschettarbetare hade dittills stött de traditionellt borgerliga partierna och betraktat sig själva som den parlamentära demokratins försvarare. De övergav nu dessa partier och följde Hitler, eftersom den plötsliga ekonomiska tillbakagången gjort dem osäkra och räddhågade och förstärkt deras behov av att etablera sig socialt.

Småborgaren var vanligtvis missnöjd med sin samhällsställning. Med missunnsamhet och hat såg han upp på storföretagarna, som han i konkurrensen så ofta var hjälplöst förlorad mot, och han såg ned på arbetarna och avundades dem deras förmåga att organisera sig politiskt och fackligt och att försvara sig kollektivt. Marx hade en gång förklarat vad det var som i juni 1848 hade fått den franska småborgerligheten att med vrede vända sig mot Paris upproriska

---

[5] L. Trotskij, *Écrits*, vol. III, s. 25-46. Trotskij-arkivet.

[6] Hans viktigaste arbeten i ämnet är: *Nemetskaja Revolutsia i Stalinskaja Burokratija* (publicerad under titeln *Was nun?* på tyska, *What next?* på engelska och i utdrag återgiven på svenska i *Den permanenta revolutionens epok* , s. 147-51) och *Edinstvenniji Put (Der einzige Weg)* samt essayer och artiklar i *B. O.* och andra trotskisttidningar. *Écrits*, vol. III.

arbetare. Butiksägarna, hade han sagt, hade fått sina butiksingångar blockerade av arbetarbarrikaderna på gatorna och hade gått ut och raserat dem. De tyska butiksägarna hade i början av 1930-talet ingen liknande anledning att gå bärsärkagång – inga barrikader blockerade ingångarna till deras butiker. Men de var ekonomiskt medellösa. De hade orsak att kritisera Weimar-republiken, som i åratal styrts av socialdemokraterna, och de var rädda för kommunisthotet som, trots, eller just därför, att det inte materialiserades, vållade konstant oro och spänning i samhället. I småborgarens ögon var storindustrin, den judiska finansvärlden, den parlamentära demokratin, de socialdemokratiska regeringarna, kommunismen och marxismen i stort olika delar av ett och samma månghövdade odjur som höll på att kväva honom – alla var med i den ondsinta konspiration som hade hans bankrutt som mål. Mot storindustrin knöt den lille mannen näven som en socialist. Mot arbetaren hävdade han gällt sin borgerliga respektabilitet, sin avsky för klasskampen, sin rabiata nationalism och sin motvilja mot all marxistisk internationalism. Denna politiska neuros, hos de miljoner som fått det sämre ställt, gav nationalsocialismen dess styrka och växtkraft. Hitler var den lille mannen förstorad, den lille mannen med alla sina neurotiska tvångsföreställningar, förutfattade meningar och vredesutbrott. ‘Alla småborgare, som går bärsärkagång, kan inte bli en Hitler’, sade Trotskij, ‘men det finns något av Hitler i varje småborgare som går bärsärkagång.’

Men den lägre medelklassen var vanligtvis ‘mänskligt stoff’. Den hade inte arbetarklassens förmåga att organisera sig, ty den var konstitutivt formlös och splittrad, och trots sitt skrävlande och sina hot var den feg var gång den mötte hårt motstånd. Det bevisas av alla de europeiska klasskamperna och av ryska revolutionen. Småborgerligheten kunde inte längre spela någon självständig roll – i sista hand var den tvungen att följa antingen den övre medelklassen eller arbetarklassen. Dess uppror mot storindustrin var kraftlöst – den mindre hantverkaren och butiksägaren hade ingen möjlighet att hävda sig mot de monopolistiska kapitalistoligarkierna. Nationalsocialismen kunde därför inte, när den satt vid makten, hålla några av sina ‘socialistiska’ löften. Den skulle snart visa sig vara en i grunden konservativ kraft. Den skulle försöka utvidga kapitalismen. Den skulle krossa arbetarklassen och påskynda sammanbrottet för den lägre medelklass som fört den till makten. Men innan dess var den lägre medelklassen och dess fattigproletära ytterskikt i febrig rörelse och hade fantastiska drömmar om den sociala och politiska maktställning som Hitler skulle ge den.

Detta ‘mänskliga stoff’, menade Trotskij, dras magnetiskt till makten. I varje strid tar det parti för den sida som visar den största segerviljan, den största djärvheten och förmågan att möta en katastrof som den stora depressionen. Det var därför bolsjevismen i Ryssland, efter att 1917 ha övertagit ledarskapet för arbetarklassen, i avgörande skeden fick med sig även den stora, tvekande och utspridda bondemassan och en del av den lilla stadsbourgeoisien. På samma sätt skulle den tyska arbetarklassen kunnat få med sig merparten av den lägre medelklassen, om denna givits prov på dess styrka och segervilja, d.v.s. om den socialistiska och kommunistiska politiken varit kurs- och målmedveten. Småborgerlighetens uppblåsta ambitioner och nazismens kraft hade sitt ursprung i arbetarklassens svaghet. De socialdemokratiska ledarna försökte göra sig omtyckta av den lägre och den övre medelklassen genom att först, under Weimar-republiken, uppträda som företagsledare i det borgerliga samhället, sedan spakt finna sig i Brüning-regimen och genomgående försvara ett socialt och politiskt *status quo*. Men det var just mot Weimar-republiken och dess Brüning-fortsättning och mot ett *status quo* som den lägre medelklassen gjorde uppror. Den socialdemokratiska politiken kom därför att på ett avgörande sätt bidra till den farliga brytning, som ägde rum mellan den organiserade arbetarklassen och småborgerligheten, och som gav nazismen näring. Socialdemokraterna fortsatte att predika moderation och försiktighet, när moderationens och försiktighetens tid var förbi, och de fortsatte att försvara ett *status quo* som blivit så outhärdligt att massorna föredrog nästan allt annat, t.o.m. den avgrund som Hitler höll på att störta dem i.

Med sitt strutsbeteende var socialdemokraterna trogna sina naturer. Desto större, påpekade Trotskij, var kommunistpartiets ansvar. Men dess ledare var omedvetna om farans storlek och art. Med ihålig ultraradikalism vägrade de skilja mellan fascism och borgerlig demokrati. De hävdade, att eftersom monopolkapitalismen var i färd med att göra den borgerliga demokratin fascistisk, skulle alla partier på kapitalistisk grund gå samma öde till mötes. Alla katter var alltså lika bruna: Hitler och hans anhängare var fascister, men detsamma var ledarna för de traditionellt borgerliga höger- och centerpartierna, detsamma var i synnerhet Brüning som redan regerade via dekret och detsamma var även socialdemokraterna som utgjorde 'fascismens vänsterflygel'. Detta var inte bara ett missbruk av polemiska invektiv, ty under det fanns en felaktig politisk orientering och en orealistisk strategi. Och om igen hävdade de kommunistiska propagandisterna att 'Tyskland redan styrdes av fascister' och att 'Hitler inte kunde göra situationen värre än den var under hungerkansler Brüning'.[7] Men genom att förklara att fascismen redan segrat, svarade Trotskij, hade de givit slaget förlorat innan det börjat. Genom att inbilla massorna, att Hitler inte kunde vara värre än Brüning, var de hur som helst i färd med att avväpna dem moraliskt inför Hitler. Men det var oklokt av ett arbetarparti att förneka eller släta över skillnaderna mellan fascismen och den borgerliga demokratin. Visserligen var båda 'bara' olika former av och metoder för det kapitalistiska styret, men under rådande omständigheter var form- och metodskillnaderna av utomordentlig betydelse. I den parlamentära demokratin höll borgerligheten sin maktposition genom att på bred social grund kompromissa med arbetarklassen, ett kompromissande som krävde ständiga förhandlingar och som förutsatte förefintligheten av självständiga proletära organisationer, politiska partier och fackföreningar. Ur revolutionärt marxistisk synvinkel representerade de organisationerna 'enklaver av proletär demokrati inom den borgerliga demokratin', fästen och barrikader från vilka arbetarna kunde bekämpa det borgerliga styret i stort. Fascismen betydde slutet för de sociala kompromisserna och för förhandlingarna mellan klasserna. Den hade ingen användning för de kommunikationsleder, med vars hjälp förhandlingarna förts, och den tolererade inte förekomsten av självständiga arbetarorganisationer. Med den italienska fascismens utveckling i gott minne, och säkert också med erfarenhet av det bolsjevikiska enpartisystemets praktiserande, gav Trotskij en kraftfull förhandsbeskrivning av det hitlerskt totalitära maktmonopol under vilket det inte skulle finnas plats för arbetarpartier och självständiga fackföreningar. Av detta enda skäl var marxister och leninister förpliktade att försvara den borgerliga demokratin, eller snarare 'enklaverna av proletär demokrati inom den borgerliga demokratin', mot alla angrepp från fascismens sida. Genom att säga att socialdemokratin utgjorde 'fascismens vänsterflygel', och att den förr eller senare skulle 'göra en överenskommelse med nazisterna', bortsåg den stalinistiska propagandan från den objektiva omöjligheten av en sådan överenskommelse.[8] (Det bör tilläggas att denna illusion var vanligt förekommande även bland de socialdemokratiska ledarna: 1933 gjorde de faktiskt ett självmordsliknande försök att träffa ett avtal med Hitler[9]) Trotskij tvivlade inte på att Hitler skulle utplåna varje tillstymmelse till såväl reformistisk som kommunistisk arbetarrörelse. Hans förutsägelse byggde på åsikten att nationalsocialismen endast kunde syfta till en sönderdelning av det tyska samhället.

---

[7] Hela året 1931 (och första halvåret 1932) publicerades dessa djupsinniga diagnoser och förutsägelser nästan dagligen i *Rote Fahne* och fick auktorativt stöd från *Internationale-Presse-Korrespondenz* och *Kommunistische Internationale* (se även *XI Plenum IKKI* och *Kommunistitjeskiji Internatsional*, 7932, nr. 27-30). Inte endast Molotov, Manuilskij, Pjatnitskij och andra ryska ledare, utan även europeiska kommunister som Togliatti (Ercoli), Thorez, Chachin, Lenski, Kuusinen och andra, försäkrade pliktskyldigt sig själva och sina anhängare, att den enda vägen till frälsning var den väg, som Thälmann ledde det tyska partiet på.

[8] Trotskij, *What next?*, förordet och kap. I-II; *Écrits*, vol. III, s. 109-13.

[9] Otto Wels, socialdemokraternas ledare i riksdagen, använde en av sina sista möjligheter att tala i riksdagen till att erbjuda sitt partis stöd åt Hitler-regeringens utrikespolitik. Till det priset hoppades han kunna hindra nazisterna från att krossa partiet. Hitler avvisade erbjudandet.

Det var alltså fel att kalla Brüning-regimen fascistisk, även om den representerade slutet på den breda kompromiss mellan kapital och arbetare, som Weimar-republiken varit grundad på. Brüning var oförmögen att krossa arbetarrörelsen (och lika oförmögen att motstå national-socialismen). Förutom det osäkra stödet från katolska centerpartiet och förutom socialdemo-kraternas 'tolerans' kunde han endast räkna med de normala maktresurser som det byråkra-tiska systemet förfogade över. Med enbart dem kunde han inte undertrycka den organiserade arbetarklassen och därför kom den politiska strukturen att förbli vad den varit under Weimar-republiken. Endast nationalsocialismens dynamiska krafter kunde smula sönder den. Klass-kompromissens sammanbrott hade iordningställt scenen för ett inbördeskrig där nazismen och hela arbetarrörelsen skulle framträda som de verkliga motståndarna. Brüning-regimen var 'som en boll på toppen av en pyramid'. Den var beroende av den flytande jämvikt som existerade mellan de två fiendelägren. Under tiden rekryterade nazisterna miljontals nya anhängare, piskade upp hysterier och organiserade en enorm slagstyrka, medan socialister och kommunister endast såg tiden an och i verkligheten saboterade alla försök att mobilisera de egna styrkorna.

Några få citat räcker för att ge ett intryck av den iver och nästan förtvivlan med vilka Trotskij argumenterade:

> Brüning-regimen är ett övergående och kort förspel till katastrofen ... De förståsigpåare, som säger att de inte kan se några skillnader mellan Brüning och Hitler, säger i sak: det gör detsamma om våra organisationer existerar eller redan är förstörda. Bakom detta pseudoradikala ordsvall döljs en fruktansvärd passivitet .. Varje tänkande arbetare ... måste vara medveten om det och måste ha genomskådat det tomma och dumma pratet om Brüning och Hitler som en och samma person. Vi svarar: ni har fel! Ni har skamligt fel, och ni har det bara för att ni är rädda för de svårigheter som ligger framför er, för att ni står skräckslagna inför de stora problem ni har att lösa. Ni sträcker vapen innan striden börjat. Ni förklarar att vi redan har förlorat. Ni ljuger! Arbetarklassen är splittrad ... försvagad ... men ännu inte utplånad. Dess krafter är inte uttömda. Brünings regim är en övergående regim. Den representerar en övergång till vad? Antingen till fascismens seger eller till arbetarklassens seger ... de två lägren håller endast på med förberedelserna för den avgörande kampen. Identifierar ni Brüning med Hitler, identifierar ni situationen före kampen med omständigheterna efter ett nederlag. Ni erkänner nederlaget i förväg. Ni appellerar i verkligheten om underkastelse utan strid. Det övervägande flertalt arbetare, och kommunister i synnerhet, vill inte vara med om detta. Den stalinistiska byråkratin vill heller inte vara med om det. Men vi måste räkna med, inte deras goda föresatser, som Hitler kommer att stenlägga sin väg till helvetet med ... Vi måste fullständigt avslöja det passiva, det handfallet tvekande, det defaitistiska och det deklamatoriska i politiken som Stalin, Manuilskij, Thälmann och Remmele bedriver. Vi måste visa de revolutionära arbetarna att kommunistpartiet fortfarande har nyckeln till situationen men att den stalinistiska byråkratin med samma nyckel försöker låsa grindarna till revolutionen.[10]

De socialdemokratiska ledarna lovade att börja en 'generaloffensiv' om och när Hitler försökte ta makten. Under tiden krävde de lugn och behärskning av arbetarna. Stalinisterna skröt med att Hitler, om han tog makten, skulle sopas bort av arbetarna. En framträdande kommunistisk riksdagsledamot, Remmele, sade i riksdagen: 'Låt Hitler träda till – han kommer snart att gå bankrutt och då är det vi som är i överläge.' Trotskij svarade:

> Generaloffensiven måste inledas innan Hitler ersatt Brüning, innan arbetarorganisationerna är krossade ... Det är skändligt att lova att arbetarna skall sopa undan Hitler när han väl tagit makten. Det bereder vägen för Hitlers maktövertagande ... Skulle Tysklands arbetarklass ... låta fascismen ta makten, skulle den visa prov på en sådan ödesdiger blindhet och passivitet, finns inga som helst skäl att tro att samma arbetarklass efter fascismens makttillträde genast skulle befrias från sin handlingsförlamning och sopa rent omkring sig. Inget av detta har inträffat i Italien (efter

[10] Trotskij, *What Next?*, s. 38-39; *Écrits*, vol. III, s. 129-30. [svensk övers. Vad härnäst? Det tyska proletariatets ödesfrågor]

> Mussolinis maktövertagande). Remmele resonerar som de franska småborgerliga frasmakare som (1850-51) var övertygade om att folket skulle resa sig i samma stund som Louis Bonaparte ställde sig i spetsen för republiken ... Men folket, som låtit äventyraren ta makten, visade sig naturligtvis oförmöget att därefter sopa undan honom ... historiska jordbävningar och ett krig måste äga rum innan han störtades. (På exakt samma sätt slutade sedermera 'kampen' mot Hitler, i jämförelse med vilken Mussolini och Napoleon III skulle framstå som en sorts 'milda, nästan människovänliga småstadsapotekare'.) 'Vi är morgondagens segerherrar', skryter Remmele i riksdagen. 'Vi fruktar inte Hitlers maktövertagande.' Det betyder att morgondagens segrar är Hitlers och inte Remmeles. Och då kan ni skriva upp att kommunismens seger inte är nära förestående. 'Vi fruktar inte' Hitlers maktövertagande – vad är det om inte ut-och-in-vrängd feghet? 'Vi' anser oss inte förmögna att hindra Hitler från att ta makten och, än värre, vi byråkrater är så försvagade att vi inte på allvar vågar tänka på att bekämpa Hitler. Därför 'fruktar vi inte'. Vad är det ni inte fruktar? Kampen mot Hitler? Alls inte ... de fruktar inte Hitlers seger. De fruktar inte sin vägran att kämpa. De är inte rädda för att erkänna att de är fega. En sådan skam![11]

Trotskij hade varnat i tid och hoppades nu att socialisterna och kommunisterna skulle samla sig. Deras situation var allt annat än hopplös, men den förvärrades hastigt, och det han manade till var inget mindre än en förberedelse för inbördeskrig. För de socialdemokrater som predikat moderation och de stalinister som utmanat Hitler att ta makten lät hans appeller som oansvariga och illvilliga provokationer eller, i bästa fall, som donquijoteska galenskaper. Händelser skulle snart och obönhörligt visa vilken sida oansvarigheten, illviljan och donquijoteriet fanns på. De skulle visa att av alla handlingslinjer, som den tyska vänstern hade att välja mellan, var den minst riskfyllda det inbördeskrig som kunnat förhindra Hitlers maktövertagande och bespara Tyskland och världen Tredje Rikets fasor och världskrigets ödeläggelser. Till en början var Trotskij övertygad om att en enad vänster skulle kunna besegra Hitler nästan utan strid, som bolsjevikerna och mensjevikerna besegrat Kornilov i augusti 1917, ett exempel som han ofta återvände till. Han hävdade att en socialist-kommunistisk styrkedemonstration fortfarande kunde skingra Hitlers anhängare, det 'mänskliga stoff' som blivit mäktigt som ett jordskred, endast för att det kommit i rörelse i ett politiskt tomrum och inte mött något samlat motstånd. En viss fördel för vänstern innebar också det faktum att den traditionella högerflygeln ännu inte gjort gemensam sak med Hitler, även om några industri- och bankmagnater redan stödde honom. I noggranna översikter över den strategiska och taktiska situationen analyserade Trotskij de mångtydiga inställningar som utmärkte de kapitalistiska oligarkierna, junkrarna, armén, 'stålhjälmen' och polisen, som alla slets mellan sin önskan att använda sig av nazismen och sin rädsla för den, mellan hoppet att med Hitlers hjälp kunna krossa arbetarrörelsen och insikten att han skulle kunna störta landet i ett inbördeskrig, som ingen visste hur det skulle sluta. Hindenburg, industrimagnaterna och officerskåren var fortfarande inte eniga – därav grälen och bråket mellan dem och nazisterna. Ett kraftfullt socialist-kommunistiskt agerande behövdes för att fördjupa oenigheten, för att i högerledarnas ögon öka riskerna kring deras stöd åt Hitler, för att fördjupa deras vacklan och splittring och för att neutralisera åtminstone några av dem. Vänsterns felorientering och passivitet skulle, genom att förminska riskerna, kasta bourgeoisien, armén och Hindenburg i nazisternas armar. En 'enad front' av socialister och kommunister skulle alltså fortfarande kunna förändra hela den politiska scenen. Samma dödliga hot hängde nu över båda partierna, även om inget av dem var medvetet om det. Av detta enda skäl borde de ha gjort gemensam sak. Men själva tanken på en samordning vår naturligtvis frånstötande för de socialdemokratiska ledarna. Antikommunismen hade varit en huvudlinje i deras politik ända sedan 1918 och hade fått dem att välja 'det mindre onda', som var Hindenburg och Brüning framför ett samarbete med kommunisterna mot Hitler. Om och om igen visade Trotskij hur de, genom att välja 'det mindre onda', bara öppnade portarna för det större onda som var nazismen. Men

[11] Trotskij, *What Next?*, s. 60-62; *Écrits*, vol. III, s. 143-45.

detta var för honom ytterligare ett skäl varför kommunisterna borde ha gjort den enade fronten till en huvudsak i arbetarpolitiken. De förmådde inte göra det, för att de var bundna av Kominterns 'tredje-period-linje'. Kommunistpartiet kunde inte ens försöka få miljonerna av socialdemokratiska arbetare att inse faran som hotade, eftersom kommunistledarna var blinda för den, och Moskvas förbud mot alla avtal med socialdemokratiska partiet tillät inget effektivt kommunistiskt närmande till socialdemokraterna. De dagliga stalinistiska utfallen mot 'socialfascisterna' fördjupade ständigt klyftan, som gick genom arbetarklassen, gav de socialdemokratiska ledarna en acceptabel ursäkt för deras antikommunism och gjorde det lättare för dem att fortsätta sin ödesdigra politiska linje. Endast en verklig och övertygande kommunistisk appell till socialdemokraternas samvete och självbevarelsedrift, en appell oförtröttligt upprepad inför hela arbetarklassen, skulle ha kunnat rasera murarna mellan de båda partierna.

Deras enade front skulle ha behövt vara, inte ett diplomatiskt eller parlamentärt spel med tomma och oärliga hjärtligheter i stil med det spel som bedrevs av den anglo-sovjetiska kommittén 1924-26 (eller, kan det tilläggas, av folkfronten 1936-38), utan en samordnad förberedelse för och organisering av gemensamma stridsåtgärder. De två partierna och deras fackföreningar skulle varit tvungna att 'marschera åtskilda men slå unisont' och sinsemellan komma överens om 'hur man skulle slå till, vem man skulle slå till och när man skulle slå till'. De hade inte för den skull behövt ge avkall på några av sina principer eller göra några ideologiska kompromisser. Kommunister borde aldrig glömma att socialdemokraterna i bästa fall kunde vara endast deras 'opålitliga allierade för stunden', bundsförvanter som alltid skulle vara rädda för det utomparlamentära agerandet och kanske dra sig ur striden i dess mest kritiska skede, men det var samtidigt kommunisternas plikt att med starka påtryckningar väcka dem till kamp. Böjde de sig för trycket, var allt väl. Om inte, skulle miljoner av deras anhängare åtminstone se var partierna stod och vara mer benägna att svara på en rent kommunistisk maning till strid. Redan nu, 1930-31, gick det knappast en dag utan att spridda men blodiga drabbningar ägde rum mellan arbetare och stormtrupper, men i dessa kamper utnyttjades arbetarnas stridbarhet till ingen nytta. Endast sällan kom socialister och kommunister överens om att gemensamt slå tillbaka ett nazistiskt angrepp. I en kommentar till en sådan gemensam aktion utbrast Trotskij: 'Å stora ledare! Å ni strategins sjufalt vise! Lär er av dessa arbetare ... gör som de gör! Gör det i större skala, på ett nationellt plan.' Under året 1931 hade Hitlers stormtrupper växt från 100 000 till 400 000 man. Trotskij uppmanade den tyska vänstern att bilda en egen antinazistisk milis och samordna det gemensamma försvaret av partihögkvarter, fabriksområden, fackföreningar etc. Med de ryska rödgardisterna i minne skrev han: 'Varje fabrik måste bli en antifascistisk barrikad med egna ledare och egna bataljoner. En karta måste upprättas över fascistiska baracker och styrkepositioner i alla städer och i alla distrikt. Fascisterna försöker omringa proletariatets fästen. Omringarna måste omringas.'[12]

Den tyska arbetarrörelsens ledare kunde inte förmå sig att tänka och handla med ett inbördeskrig i sikte, delvis för att Hitler, samtidigt som han marscherade vidare mot makten, då och då tog avstånd från varje tanke på en statskupp och varje avsikt att använda våld. Han förklarade sig beredd att på konstitutionellt vis axla regeringsansvaret och hans försäkringar hade verkan. 'Han söver ned sina motståndare', varnade Trotskij, 'för att kunna finna dem sovande och i rätta ögonblicket ge dem dödsstöten. Hans bugningar för den parlamentära demokratin kommer förmodligen att hjälpa honom att inom en nära framtid bilda en koalition i vilken hans parti kommer att få de viktigaste posterna för att senare kunna använda dem för en statskupp.' 'Detta militära kunnande ger, hur enkelt och osammansatt det än är, upphov till en oerhörd styrka, eftersom det avser att tillfredsställa behoven hos de partier i mellan-

[12] Trotskij, *Germany, the Key to the International Situation (Tyskland: nyckeln till den internationella situationen)*, s. 41; *B. O.*, nr. 27. [Tyskland - nyckeln till den internationella situationen]

ställning, som skulle föredra att lösa alla konflikter på ett fredligt och lagligt vis och – vilket är än farligare – eftersom det lurar den lättrogna massan.'[13]

Pravda och *Rote Fahne* kallade nu Trotskij för en 'panikspridare', 'äventyrare' och 'Brüning-lakej' som uppmanade kommunisterna att överge den proletära revolutionen, att försvara den borgerliga demokratin och glömma att 'utan en inledande seger över socialfascismen kan vi inte besegra fascismen'.[14] Inte utan vrede men ändå med oändligt tålamod besvarade Trotskij även de mest absurda anklagelser för att klarlägga sin inställning för dem som förts bakom 4 ljuset av oärliga polemiker. Outtröttligt fortsatte han att avslöja missuppfattningen, att det var omöjligt att 'besegra fascismen utan en föregående seger över socialfascismen', påpekade att det tvärtom var först när fascismen besegrats, som kommunisterna effektivt kunde ta sig an socialdemokraterna, och att den proletära revolutionen i Tyskland endast kunde växa fram ur ett framgångsrikt motstånd mot nazismen.

Hans arbete var till ingen nytta. Så sent som i september 1932, några få månader före Hitlers kanslersutnämning, upprepade Thälmann, inför Kominterns exekutiv, vad Münzenberg hade sagt: 'I sin pamflett om hur nationalsocialismen skall besegras ger Trotskij endast ett svar och det är detta: tyska kommunistpartiet måste göra gemensam sak med socialdemokratiska partiet ... Detta är enligt Trotskij det enda sätt varpå den tyska arbetarklassen kan skydda sig mot fascismen. Antingen måste kommunistpartiet göra gemensam sak med socialdemokraterna, säger han, eller också är den tyska arbetarklassen förlorad för tio eller tjugo år framåt. Det är en konkursmässig fascists och kontrarevolutionärs teori. Det är den värsta, farligaste och mest kriminella teori som Trotskij konstruerat under dessa senaste år av kontrarevolutionär propaganda.'[15]

'Ett av historiens avgörande ögonblick närmar sig', svarade Trotskij, '... när Komintern som revolutionsfaktor kan sopas bort från den politiska kartan för en hel historisk epok. Må de blinda och fega vägra att inse detta. Må baktalare och köpta pennfäktare anklaga oss för att vara i maskopi med kontrarevolutionen. Har inte kontrarevolutionen blivit något ... som rubbar de kommunistiska byråkraternas matsmältning ... får inget döljas och inget förringas. Vi måste med så hög röst som möjligt berätta för de medvetna arbetarna: Efter "tredje periodens" ansvarslöshet och skrävel har en fjärde period av panik och kapitulation inletts.' I ett nästan desperat försök att väcka kommunisterna gav Trotskij uttryck åt hela sin övertygelse och försökte än en gång fungera som alarmsignal: 'Kommunistiska arbetare! Ni finns i hundratusental, i miljontal ... Tar fascismen makten, kommer den att rulla som en fruktansvärd stridsvagn över era huvuden och ryggar. Er räddning heter skoningslös kamp. Endast samordnad strid med socialdemokratins arbetare kan leda till seger. Skynda er, kommunistiska arbetare, ni har inte mycket tid att förlora.'[16]

*

[13] *What Next?*, s. 147-48. (Utdrag på svenska: 'Den tyska kapitalismens kris' i *Den permanenta revolutionens epok*, s. 147-51.)

[14] En antologi bestående av tyska stalinistpolemiker mot Trotskij skulle utgöra en instruktiv om än outhärdligt monoton läsning. T.o.m. en person som W. Münzenberg kunde skriva: 'Trotskij föreslår ... ett block mellan kommunistiska och socialdemokratiska partier. Inget kunde vara skadligare för den tyska arbetarklassen och kommunismen, och inget kunde vara mer främjande för fascismen, än ett förverkligande av detta kriminella förslag ... Han som föreslår detta block ... hjälper bara de social-fascistiska ledarna. Hans roll är ... uppenbart fascistisk.' (*Rote Aufbau*, 15 februari 1932.) Münzenberg avslutade denna polemiska kampanj genom att som landsflykting ta livet av sig

[15] Jfr. *Rote Aufbau*, loc. cit., med XII Plenunm IKKI, del-III, *Kommunistitjeskiji Internatsional*, 1932, nr. 28-29, s. 102-03, 111 och ff. Thälmann var serent övertygad om att 'Tyskland naturligtvis aldrig kommer att bli fascistiskt – våra valsegrar är en garanti för det ... kommunismens oemotståndliga framryckning är en garanti'.

[16] Trotskij, *Germany, the Key* ... etc., s. 44.

Det föreföll Trotskij alltmer outhärdligt att i en sådan situation vara tvungen att ha Prinkipos gräs växande under fötterna. Brev och nyhetsbulletiner från kontinenten nådde honom efter stora förseningar, ibland på upp till fjorton dagar, och det tog än längre tid för hans broschyrer och manifest att nå Tyskland. 1923, när Tyskland verkat stå på randen till en revolution, hade han anhållit hos politbyrån om befrielse från sina officiella uppdrag och tillstånd att, i enlighet med det tyska partiets önskemål, få resa till Tyskland och där leda de revolutionära operationerna. Hur mycket ivrigare att få närma sig stridsscenen var han inte nu, när kommunismens och världspolitikens framtid höll på att bestämmas för årtionden framåt. 1931 var det tal om att han skulle fara på en kort föreläsningsturné till Tyskland, men av den blev det, naturligtvis, intet. Han hade ingen möjlighet att lämna Turkiet. Än värre var det faktum att hans tyska anhängare inte gjorde några framsteg. De utgav en liten tidning, *Permanente Revolution*, som kom en gång i månaden med spalterna fyllda av Trotskijs skriverier och med nästan ingen läsekrets (trots att Trotskijs broschyrer lästes och diskuterades mycket). Han funderade på att grunda ett internationellt sekretariat i Berlin, där bröderna Sobolevicius var mycket aktiva och dit *Bulletin Oppozitsiji* hade flyttat från Paris. För att förbättra sina förbindelser med sekretariatet bestämde han att Ljova skulle fara till Berlin och där fungera som representant för sin far eller, som organisationsstadgarna förestavade det, som ‘representant för vänsteroppositionens ryska sektion’.

Som vi redan vet hade Ljova delat landsflyktens mödor med sina föräldrar och var nu Trotskijs närmaste man. Men förhållandet mellan far och son var fortfarande spänt. Full politisk enighet rådde mellan dem och Ljovas beundran för sin far stod den fullständiga identifieringen nära. Men det var just denna identifiering som orsakade spänningen. Trotskij hade en obehaglig känsla av att hans personlighet och intressen i alltför hög grad kommit att prägla Ljova och att han påtvingat honom den deprimerande rollen som den store mannens lille son. Men samtidigt krävde han sonlig lydnad. Ju ensammare han blev, desto mer beroende av den var han. Ljova var den enda människa han kunde kasta fram sina idéer och planer och innersta tankar för, hans pålitligaste kritiker och, föreställde han sig, hans ‘förbindelselänk’ (under senare år hans enda förbindelselänk) med den unga revolutionsgenerationen i Ryssland. Ändå stördes han ibland av Ljovas absoluta tillgivenhet. Han önskade sig en självständigare son och nästan längtade efter tecken på en sonlig olydnad. Men var gång bara antydningar skymtade, om en sådan olydnad, upprörde de honom och fick honom att med rädsla se fram mot en brytning. Avskildheten och den oupphörliga samvaron fördjupade det ömsesidiga beroendet och kom även att öka de spänningar som, även om de inte var onormala mellan en far och hans son, påminde om de irriterade stämningarna mellan två fångar som alltför länge delat samma cell. Trotskij krävde mycket av sina medhjälpare och sekreterare, men hans krav på sig själv och sin son var än strängare. Inför främlingar uppträdde han behärskat och artigt, men under nervpåfrestande perioder kunde han ibland förlora behärskningen, när han var ensam med sina närmaste. Ljova kunde då få höra grova anklagelser om ‘slarv’ i sekretariatet, ‘lättja och hafsighet’ och ‘svek’ mot sin far, anklagelser som endast kunde såra den hängivne, arbetsamme och pliktmedvetne unge mannen.[17]

En viss lättnad kom därför att blandas med vemod i föräldrarnas och sonens beslut att skiljas åt. Möjligen fanns också ett annat skäl för beslutet. Jeanne, Raymond Moliniers hustru, hade övergivit sin man och bestämt sig för att leva med Ljova. Molinier fortfor emellertid att vara en ofta sedd och hjälpsam besökare på Prinkipo och Ljovas och Jeannes avresa kom möjligen att bespara dem alla en mängd pinsamma möten. Det var till en början osäkert om Ljova skulle få tyskt inresevisum. (Året innan hade han ansökt om franskt visum och av franska polisen fått beskedet att hans revolutionära aktivitet var välkänd och att han var icke önskvärd

[17] Relationerna mellan far och son beskrivs här (och på följande sidor) på grundval av den familjekorrespondens som fyller fyrtio mappar i Trotskij-arkivet (slutna delen) och består av 1244 dokument.

i Paris.) Men efter att ha skrivit in sig som student vid tekniska högskolan i Berlin fick han till slut sitt tyska visum i februari 1931. Den akademiska avsikten med hans vistelse i Tyskland var inget påhitt, ty med ihållande flit följde han verkligen kurser i fysik och matematik vid högskolan, även om hans huvudsakliga sysselsättning naturligtvis fortfarande var politisk.[18]

Några veckor före Ljovas avfärd, i mitten av januari, hände något som skulle påverka hela familjens tillvaro. Zina och hennes femårige son Seva kom resande från Moskva. I Büjük Ada var hon väntad sedan månader tillbaka, men hoppet om att få se henne där hade nästan slocknat, eftersom ryska regeringen vid ett flertal tillfällen vägrat henne utresetillstånd. Hennes man, Platon Volkov, hade deporterats och själv hade hon häktats två gånger för sitt samröre med oppositionen. Först efter påtryckningar från västeuropeiska vänner – som vänt sig till sovjetambassadörer med känsloargument: hennes hälsa hade försämrats efter bortgången av hennes syster Nina som hon vårdat ända till slutet – fick hon sitt utresetillstånd. Men det var försett med en hake. Hon fick bara ta med sig ett barn och var tvungen att kvarlämna det andra, en sex- eller sjuårig dotter, som gisslan hos Stalin. Alexandra Lvovna, Trotskijs första hustru som, själv i riskzonen, hade tagit hand om Ninas två barn, tog sig an även denna lilla flicka och uppmanade Zina att resa till sin far och sköta sin hälsa utomlands.

Zina kom till Prinkipo som ett nervöst vrak, även om det först inte syntes i återföreningens yra. Hennes far tog varmt emot henne. ‘Under uppehållets första dagar’, skrev hon senare till sin mor i Leningrad, ‘var han så mjuk och uppmärksam mot mig att det inte går att beskriva ...’ Av alla hans barn var hon, den förstfödda, den som mest liknade honom. Hon hade samma skarpskurna, mörka drag som han, samma intensiva blick, samma leende, samma sardoniska ironi, samma djupa känsloliv och också något av hans otyglade sinnelag och av hans vältalighet. Hon tycktes ha ärvt hans passion för politik, hans stridbarhet och hans aktivitetsbehov. ‘Hon var’, som hennes mor uttryckte det, ‘mer offentligt inriktad än familjeintresserad’.[19]

Trotskijs känslor för henne blandades med en smula ånger. Ända sedan de dagar 1917, när han talat till massorna i Cirque Moderne i Petrograd och känt hur hans två halvvuxna döttrar med kärleksfulla blickar betraktat honom nedifrån salen, hade han varit medveten om Zinas starka känslor för honom. Ändå var hon närmast en främling för honom. Det var nu nästan trettio år sedan han lämnat sin första hustru och deras två småbarn i det östsibiriska nybyggarsamhället Vercholensk (hans första förvisningsort) – nästan trettio år sedan han där lagt en människoliknande attrapp i sin säng för att lura polisen och fördröja förföljelsen.[20] Det var som om den attrappen lurat även barnen i hans första äktenskap. Under femton år, fram till 1917, hade han endast flyktigt träffat sina döttrar två eller tre gånger och han hade inte därefter kunnat ägna dem mycket tid och uppmärksamhet under åren som upptagits av revolutionen, inbördeskriget och de efterföljande våldsamma kraftmätningarna. Han hade tänkt mycket på dem, när han som förvisad bott i Alma Ata, men då hade det varit för sent. Kort därefter hade Nina dött och Zina hade varit för sjuk för att kunna resa från Moskva, för sjuk t.o.m. för att senare kunna närvara vid familjens vemodiga avsked vid tåget, när han deporterats från Sovjetunionen. Hon kom till Prinkipo med tungt hjärta men också med glädje, kärlek och stolthet över sin far. Hon hade kommit inte bara som en sjuk och lidande

[18] Ljovas tätt och prydligt skrivna matematikhäften, med övningsuppgifter daterade och rättade av hans högskolelärare, androgs senare som bevis för hans alibi under den mexikanska moträttegången 1937. Häftena finns bevarade i Trotskij-arkivet. I ett odaterat brev till doktor Soblen (Well) förklarade Ljova vilka de organisationstekniska skälen var för hans flyttning till Berlin. (Det tog honom sju eller åtta månader att få tyskt visum.)

[19] Citatet är ur Sokolovskajas brev till Trotskij efter Zinas död. Se sammanfattningen av det på s. 144. Trotskij-arkivet (slutna delen).

[20] *Den väpnade profeten*, s. 50.

dotter utan också som en hängiven anhängare, som hoppades kunna bli honom till nytta, som erbjöd honom sina tjänster och som längtade efter att få bli hans förtrogna. Samman grät de över Ninas död. De talade om vänner och kamrater och deporterade släktingar och de diskuterade politik. Hänfört lyssnade hon och upphetsat läste hon manuskripten till Ryska revolutionens historia och hans andra böcker, satte sig in i problematiken i de politiska strider som han var engagerad i, greps av deras dramatiska allvar och roades av hans sarkasm och kvickhet. Hon vred sig av skratt, när hon råkade läsa Churchills essay om 'Det europeiska odjuret', och sin far titulerade hon sedan 'odjuret'.[21]

Även de övriga familjemedlemmarna visade henne vänlighet och medkänsla och gjorde allt de kunde för att få henne att känna sig som hemma. Natalja Ivanovna hade naturligtvis en svår ställning, men hon hade stått närmare Trotskijs första barn än han själv gjort, och hon hade inte bara försökt överbrygga främlingskapet med vänskap utan hade också varit som en andra mor för dem. Utan att låta sig luras av Zinas skenbara tillfrisknande tog hon henne till en doktor och skötte hennes hälsa noga. För insiktsfull för att tro att de inre spänningarna någonsin skulle försvinna helt försökte hon göra sig osynlig var gång hon kände att far och dotter helst borde lämnas för sig själva. Underligt nog var Ljovas förhållande till systern mycket mer spänt. De gick inte bra samman som typer. Ljova liknade sin mor mer än sin far och var återhållsam, anspråkslös och hade ett jämnt humör. Han irriterades lätt över sin systers intensitet och känslofyllda utåtriktning, medan hennes känslor färgades av avund över Ljovas nära förhållande till deras far. Men i återföreningens varma yra, och medan Ljova förberedde sig för sin resa till Berlin, undertrycktes spänningarna. Hela familjen blev hänryckt över Zinas barn, som med sina glada rop och lekar anslog en ny ton i detta hushåll präglat av allvar och flit. Det tycks ha varit första gången Trotskij, som redan hade fem barnbarn, fritt kunde njuta morfaderskapets nöjen.

Kort efter Zinas ankomst började det en natt brinna i huset och det mesta av familjens ägodelar, inklusive Trotskijs bibliotek, blev lågornas rov. Med svårighet kunde Trotskij rädda sitt arkiv och manuskriptet till den just färdigskrivna första delen av *Ryska revolutionens historia*. Alla misstänkte mordbrand. Var detta ett försök av GPU att förstöra arkivet? En undersökning inleddes. Vittnen korsförhördes men inget framkom som kunde förklara branden. 'Vi var alla nedstämda och mycket oroade ...', skriver en av Trotskijs sekreterare, 'alla utom Trotskij.' Hushållet flyttade över till ett närliggande hotell och 'knappt hade vi installerat oss förrän han lade sina manuskript på bordet, kallade på stenografen och började diktera ett kapitel i boken, som om ingenting hänt föregående natt'.[22] Några dagar senare flyttade de till Kadikoi, ett engelskt-amerikanskt bostadsområde i östra utkanten av Konstantinopel, och slog sig ned i ett taggtrådsomgärdat trähus där hela hushållet, med sekreterare, poliser och fiskare, skulle stanna närmare ett år, till dess huset i Büjük Ada åter var beboeligt.

Några månader efter flyttningen till Kadikoi utbröt ännu en eldsvåda. Än en gång räddades arkivet i största hast, och familjen fick övernatta i närbelägna lador och skjul, och än en gång trodde alla att en mordbrännare varit framme. Men det visade sig att elden förorsakats av Zinas pojke som lekt med tändstickor bland brädstumpar, lump och sågspån på vinden. Det kom som en lättnad efter all oron och alla skrattade och retade den 'lille GPU-agenten'.

Tiden gick och Zinas hälsotillstånd förvärrades på nytt. Hennes lungor var angripna. Hon var tvungen att genomgå en rad operationer. Hon stod inte ut med hettan i Konstantinopel och hon plågades av oron över sin man och barnet som hon lämnat hemma. Trycket av hennes

---

[21] Detaljerna är hämtade ur Zinas brevväxling. Trotskij-arkivet (slutna delen). I arkivet hittade jag en bild av henne som hon givit till sin far med påskriften: 'Till odjuret'.

[22] Jan Fraenkel i *Militant*, 2 januari 1932. Se även *Journal d'Orient*, 8 april 1931.

sjukdom och oro rubbade hennes osäkra själsliga balans. Dolda spänningar och konflikter, förmodligen rotade i hennes olyckliga barndom och närda av senare upplevelser, gjorde sig alltmer påminda. Hon började uppträda häftigt och osammanhängande. Hon gav uttryck åt drömmerier, sällsamma önskemål och sorger som dittills förtryckts i djupet av hennes medvetande. Hon var besatt av föreställningen att vara en oönskad dotter, oönskad av den far som hon med hela sin känslostyrka avgudade som revolutionens livgivande genius. Det var hennes tro på honom, skrev hon själv, som fick henne att leva vidare och som gav henne kraft att ta itu med sina problem – utan honom skulle livet varit meningslöst. Men hon kände att det fanns en oöverstiglig mur mellan henne och honom. 'Jag vet, jag vet', brusade hon ut mot honom, 'att barn är oönskade, att de bara kommer som straff för begångna synder.'[23] Det var som om chocken hon kan ha upplevt som barn, när hon i hans säng funnit människoattrappen i stället för honom, gav eko i förebråelsen.

I denna känslostorm försökte hon ändå förkväva den inre olust hon kände över faderns andra äktenskap. Utåt sett var hennes förhållande till Natalja Ivanovna präglat av värme och omtanke, men det rymde också en onaturlig glättighet. Hon rörde sig med yttersta försiktighet runt sin styvmor, intresserade sig och oroade sig ständigt för henne och överöste henne med smekningar och ursäkter. Men olusten låg så nära ytan, att både fadern och styvmodern kände den, och då och då bröt den fram och kastades i ansiktet på dem. De försökte bortse från den eller släta över den, men relationerna blev ändå mer och mer spända. För att inte förvärra dem drog sig Trotskij inom sitt skal. Ju mer han gjorde det, desto mer krampaktig blev hennes längtan efter hans förtroende och hans värme. Hon hade hoppats att få arbeta som åtminstone en av hans medhjälpare. Han var orolig för hennes hälsa och tänkte på hennes eventuella återresa till barnet i Ryssland och uppmuntrade henne inte i hennes strävanden. Han ville att hon skulle använda sin utlandsvistelse för att bättra på sin hälsa och inte kompromettera sig själv politiskt, som om det faktum, att hon var hans dotter, inte en gång för alla kompromettterat henne totalt. Hennes försämrade hälsotillstånd krävde ytterligare försiktighet från hans sida, ansåg han, och gjorde ett gemensamt arbete nästan omöjligt. Han kunde inte anförtro henne vad han visste om oppositionsarbetet i Ryssland, och det var just det hon var andlöst intresserad av. Vid denna tid var hans brevväxling med de ryska trotskisterna fortfarande ganska omfångsrik. En del av den skedde öppet, en del underjordiskt, via täckadresser och med kodsignaturer. Stor försiktighet måste visas i arbetet med koderna och förtegenheten måste vara dubbelt så stor gentemot en sjuk och obalanserad person som efter sin återkomst till Ryssland kanske skulle utsättas för inkvisitoriska förhör. Alla elementära regler för underjordisk kommunikation krävde sådana säkerhetsåtgärder, men den olyckliga kvinnan uppfattade dem som en anklagelse mot henne själv, ett tecken på faderns misstro. 'För pappa', sade hon ofta, 'är jag inte värd ett kopek.' Mer bitterhet, mer anklagelser och självanklagelser, mer nedstämdhet och mer och djupare ofrid i sinnet gjorde alla mer misslynta. Hon for bort på sommaren, fick sina lungor opererade i ett närliggande sanatorium och återvände hem en aning friskare fysiskt men i själen alltjämt sorgsen.

Nedslagen och full av medlidande var Trotskij ett offer för känslor av skuld och hjälplöshet. Hur mycket lättare var det inte att se, hur det onda i samhället skulle bekämpas, än att befria en obotlig dotter från hennes lidanden! Hur mycket lättare var det inte att diagnostisera oron i de tyska småborgarnas sinnen än att tränga ned i de smärtfyllda djupen i Zinas personlighet! Hur mycket överlägsnare var inte hans marxistiska insikter i samhällets psykologi i jämförelse med hans förståelse för det individuella psykets problem! Han såg hennes ansikte och ögon överskuggade av vansinne – det var hans ansikte, hans ögon. För honom, mästaren i intellektuell klarhet och disciplin, var det outhärdligt att se henne så motsägelsefull och förryckt. Det var som om förnuftet funnit sin närmaste avkomma och dubbelgångare i oförnuftet. ömhet

[23] Zinas brev den 26 februari 1932.

och förfäran, medkänsla och avsky, stolthet och förödmjukelse kämpade om herraväldet i hans själ. Han var sårad. Han var hjälplös. Han blev mer och mer irritabel. Ibland, när Zinas svartsjuka bröt fram för att såra Natalja Ivanovna, krävde han med hög röst taktkänsla och hövlighet. Hans höjda röst bröt ned henne fullständigt. Med en sådan scen i tankarna skrev hon till honom ett år senare: 'Skrik inte åt mig, pappa, skrik inte – jag står inte ut med när du skriker åt mig. I det är jag lik mamma.' Och hon tillade: 'Det finns inget jag mer önskar, om jag bara förmår göra det, än att för Natalja Ivanovna lindra det som gjort mig oskyldigt skyldig inför henne.'[24]

Relationerna försämrades och Zinas sjukdom började bli allvarlig – vansinnesutbrotten kom allt tätare – och det var omöjligt för henne att stanna kvar. Trotskij hade en längre tid ansett att hon borde behandlas psykoanalytiskt och hade diskuterat detta i ett brev till familjen Pfemfert i Berlin. Hon vägrade. Hon ville inte gräva ned sig i det undermedvetnas 'smuts', sade hon, och hon stod inte ut med tanken att hon skulle skiljas från sin far efter alla de ansträngningar och offer hon gjort för att förena sig med honom. Hon skulle också vara tvungen att lämna sin son, ty det var svårt för henne att sköta honom. Men hon lät sig övertalas och hösten 1931 lämnade hon Seva och for till Berlin. Avskedet blev smärtsamt för både far och dotter. Så här beskrev hon det för Ljova: ' ”du är en märklig person, (hade hennes far sagt i deras sista samtal), jag har aldrig träffat någon som du.” ”Han sade det', tillade hon, 'med uttrycksfull och allvarlig röst'.

Det var rösten av ett förnuft förvirrat och förhindrat av oförnuft.

*

Livet i Berlin, dit Zina kom, var kaotiskt och uppochnedvänt. Hon anlände några veckor efter en folkomröstning som Hitler och Goebbels genomdrivit för att störta en socialdemokratisk lantdag i Preussen. Nazisterna hade fört en vildsint och chauvinistisk kampanj för en 'folkets revolution' mot det parti som 'accepterat Versailles-fredens slaveri och förödmjukelser'. Kommunistpartiet reagerade genom att till Braun och Severing, två socialdemokratiska ministrar i Preussen, sända ett ultimatum i vilket de lovade försvara deras regim, om de gick med på vissa villkor, men hotade att rösta mot den om villkoren inte uppfylldes. Ytligt sett innebar detta ett avsteg från 'tredje-period-linjen', i varje fall i den meningen att kommunisterna här gjort ett direkt närmande till de socialdemokratiska ledarna. I verkligheten 'intensifierade de sina angrepp mot socialfascisterna' och när socialdemokraterna i den preussiska lantdagen vägrade gå med på deras villkor, uppmanade kommunisterna arbetarna att rösta mot dem. I stället för att villkorligt eller ovillkorligt skapa en enad front med socialdemokraterna skapade de alltså en aldrig öppet erkänd men inte desto mindre verklig enhetsfront med nazisterna och kallade den, i ett försök att rädda ansiktet, d*er Rote Volksentscheid* (den röda folkomröstningen).

En ödesdiger och djupt demoraliserande tvetydighet kom nu att prägla den kommunistiska politiken och skulle bestå fram till och även efter Hitlers maktövertagande. Inte sällan förekom samma slagord på kommunisternas och nazisternas banderoller. Nazisterna försökte vinna över socialt missnöjda och radikala element genom löften om att deras 'folkrevolution' skulle göra upp med storfinansen. Kommunistpartiet, som tröttnat på att mana till proletär socialrevolution, talade i stället om en 'folkrevolution' som skulle leda till Tysklands 'sociala och nationella befrielse' och bryta banden med Versailles. I en tid, när inget var viktigare i Tyskland än behovet att hejda den begynnande flodvågen av rasistisk och chauvinistisk fanatism, blev kommunisternas propaganda mer och mer nationalistisk. Trots att social-

[24] På ryska: *'Bes vinij vinovata'*. Brevet är odaterat.

demokraterna vann folkomröstningen, blev resultatet av den en djupare kluvenhet inom arbetarklassen och en större förvirring.

Trotskij angrep häftigt Thälmanns och Kominterns 'nationalkommunism' och visade på det absurda i den 'röda folkomröstningen'. Hela företaget var desto mer frånstötande, sade han, som kommunister och nazister förblev, och inte kunde annat än förbli, dödsfiender. I självförsvar pekade stalinisterna på att socialdemokraterna beredde väg för nazismen. Det var sant, svarade Trotskij, men borde kommunisterna för den skull förkorta vägen? Det händer ibland att revolutionen och kontrarevolutionens partier angriper samma 'moderata' fiende från var , sina motsatta utgångspunkter. Men ett marxistiskt parti kan ha råd med detta, endast när strömningarna är till dess fördel, inte när de som i Tyskland är till fördel för kontrarevolutionen. 'Att marschera på gatorna med slagordet "Ned med regeringen Brüning och Braun" är ett huvudlöst företag, när styrkebalansen är sådan, att regimen Brüning och Braun endast kan ersättas av regimen Hitler och Hugenberg. Samma slagord skulle ha haft en helt annan innebörd om och när det föregått en kamp som direkt syftat till arbetarklassens maktövertagande.' Han tvivlade fortfarande inte på kommunistpartiets goda avsikter, men 'olyckligtvis försöker den stalinistiska byråkratin ... angripa fascismen med fascismens vapen. Den lånar färg från nazismens politiska palett och försöker övertrumfa nazismen i utbudet av patriotism. Detta är inte den principfasta klasskampens metoder, utan småskurna affärsknep ... ett förräderi mot marxismen ... en uppvisning i samlad byråkratisk dumhet.' De, som talade om en 'folkrevolution' och en befrielse av Tyskland från Versailles bojor, hade glömt Karl Liebknechts påpekande, att arbetarklassens 'huvudfiende finns i det egna landet'. Nationalismens intrång i det kommunistiska tänkandet hade börjat med Stalins 'socialism i ett land' och hade nu resulterat i Thälmanns 'nationalkommunism'. 'Idéer har inte endast sin egen logik, utan också sin egen explosiva kraft', och den samvetslöshet, med vilken Komintern försökte överbjuda Hitler i nationalistisk demagogi, avslöjade 'stalinismens andliga tomhet'.[25]

Vad som var i fara, enligt Trotskij, var inte endast den tyska arbetarrörelsens alla tillkämpade vinningar, utan hela civilisationens framtid: med nazismen föll åter en skugga av medeltid över Europa. En framgångsrik Hitler skulle inte endast bibehålla kapitalismen utan också förråa den. Den upprörde småborgaren 'tog avstånd inte bara från marxismen utan också darwinismen' och ställde mot 1700-, 1800- och 1900-talens rationalism och materialism de 1000- eller 1100-talets myter som närde ras- och blodsmystiken. Den påstådda rasöverlägsenheten skulle få den tyska lågmedelklassens stolthet att svälla och erbjuda den en inbillad flyktmöjlighet från eländet den levde i. I sin rabiata antimarxism och sitt förkastande av den 'ekonomiska historiesynen' har 'nationalsocialismen sjunkit än lägre: från ekonomisk materialism till zoologisk materialism'. Nazismen samlade 'alla det internationellt politiska tänkandets sopor ... för att skapa den nygermanska messianismens intellektuella rikedomar'. Den väckte och trummade samman de barbariets styrkor som slumrade under det 'civiliserade' klassamhällets tunna yta. Den utnyttjade de outtömliga förråden av bitterhet, okunnighet och råhet. Med en minnesvärd formulering, som gav en föraning om Tredje Rikets kättarbål och gaskamrar, beskrev Trotskij nazismen innehåll så här: 'Allt som borde ha eliminerats från den nationella organismen i form av kulturella exkrement under samhällets normala utveckling (d.v.s. – i socialistisk riktning) har nu kommit framvällande ur strupen; det kapitalistiska samhället spyr upp det osmälta barbariet. Sådan är nationalsocialismens fysiologi.'[26]

---

[25] 'Protiv Natsional-Kommunizma (Uroki Krasnovo Referenduma)', *B. O.*, nr. 24. Artikeln publicerades som pamflett i Tyskland.

[26] *Écrits*, vol. III, s. 391-99. 'Qu'est-ce que le national-socialisme?' (På svenska: Vad är nationalsocialismen?),

Att det tidiga 1930-talets kommunistiska (och icke-kommunistiska) opinion var okänslig för denna filosofiskt-historiska syn på nazismen förvånar kanske inte historikern. Svårare att förstå är däremot hur sovjetledarna och flertalet kommunister i världen kunde undgå att höra vad Trotskij sade om hotet mot Sovjetunionen. I november 1931, tio år före slaget om Moskva, skrev han: 'En seger för fascismen i Tyskland kommer att betyda ett oundvikligt krig mot Ryssland.'[27] Vid den tiden betraktade Moskva alltjämt Frankrike som huvudfienden i väster, och man fruktade ett snart anfall från Japan, som just inlett ockupationen av Manchuriet. Nazismens framgångar hade fortfarande inte väckt Stalin och hans rådgivare till någon större insikt, trots att Hitler ljudligt förklarat, att det var hans avsikt att utplåna bolsjevismen och erövra Östeuropa. Stalin tog för givet att det var galenskaper av 'rebellen' Hitler, men att Hitler som kansler inte så lätt skulle kunna bortse från de fördelar, som Tyskland enligt Rapallo-fördraget hade av sina förbindelser med Ryssland. Stalin trodde att Hitlers försök att återupprusta Tyskland skulle ställa honom i konflikt med Frankrike och tvinga honom att tona ned sin aggression mot Sovjetunionen. Det var inte för inte som Komintern uppmanade de tyska kommunisterna att ge tvetydigt stöd åt Hitlers kampanj mot Versailles. Den kampanjen skulle avleda Hitlers uppmärksamhet från planerna på att anföra ett västligt korståg mot bolsjevismen.

Trotskij gjorde allt för att utplåna denna brist på insikt om nazismens internationella följder. Han trodde inte att Frankrike fortfarande, som under interventionsåren, var Rysslands huvudfiende. 'Inte en enda vanlig borgerligt parlamentär regering', hävdade han, 'kan för tillfället riskera ett krig mot Sovjetunionen. Ett sådant företag skulle medföra oberäkneliga inrikespolitiska komplikationer. Men när Hitler väl tagit makten ... och smulat sönder och demoraliserat den tyska arbetarklassen för många år framåt, kommer hans regering att vara den enda som förmår föra krig mot Sovjetunionen.'[28] Han trodde inte heller att Japan allvarligt hotade Ryssland. Han förutspådde att Japan, genom att invadera Manchuriet, skulle invecklas i ett utdraget och kraftödande kinesiskt krig som skulle lätta det japanska trycket mot Sovjetunionen och påskynda revolutionen i Kina. 'De grundläggande villkoren i öster – de oerhörda avstånden, de stora befolkningarna, den ekonomiska efterblivenheten – talar för att hela företaget (den japanska erövringen) kommer att ta lång tid, gå sakta och medföra stora förluster. Hur som helst hotas inte Sovjetunionen av någon direkt eller stor fara från fjärran östern. Den närmaste tidens avgörande händelser kommer att utspelas i Europa, i Tyskland', där 'de politiska och ekonomiska motsättningarna är skarpare än någonsin tidigare ... och en lösning nära förestående.' Och vidare: 'Under många år ännu kommer inte endast Tysklands öde ... utan även Europas och världens framtid att bestämmas i Tyskland.' 'Det socialistiska uppbyggnadsarbetet i Sovjetunionen, revolutionsförberedelserna i Spanien, den förrevolutionära situationens utveckling i England, den franska imperialismens framtid, revolutionsrörelsernas öden i Kina och Indien – alla dessa frågor kan reduceras ... till denna enda: vem kommer att vinna i Tyskland under de närmaste månaderna? Kommunismen eller fascismen?'[29]

Trotskij antog att Hitler skulle kunna få världskapitalismens stöd för ett antisovjetiskt korståg och att detta skulle medföra 'en fruktansvärd isolering av Sovjetunionen och ett tvång att utkämpa en strid på liv och död under de sämsta och farligaste förhållanden'. 'Skulle fascismen krossa den tyska arbetarklassen, skulle det innebära ett halvt nederlag för sovjetrepubliken'. Endast om arbetarna lyckades hindra Hitler från att ta makten, kunde Tyskland, Ryssland och världen förskonas från en katastrof. Stalins politik i Tyskland gick alltså stick i stäv mot såväl Sovjetunionens som den tyska kommunismens vitala intressen. Sovjetstatens säkerhet och det internationella proletariatets intressen var oupplösligt förenade. I åratal hade Stalin och

[27] Op. cit., s. 100-01.
[28] Loc. cit.
[29] Op. cit., s. 95.

Komintern högljutt talat om ett nära förestående korståg mot Sovjetunionen, men nu, när faran verkligen hotade, teg de. Ändå borde det vara 'ett axiom' att varje nazistiskt försök att gripa makten 'måste åtföljas av en mobilisering av Röda Armén. För arbetarstaten är detta en fråga om revolutionärt självförsvar ... Tyskland är inte bara Tyskland. Det är Europas hjärta. Hitler är inte bara Hitler. Han kandiderar till posten som en super-Wrangel. Men Röda Armén är inte bara Röda Armén. Den är ett verktyg för den proletära världsrevolutionen.'[30]

Några månader senare, i april 1932, uttryckte han samma tanke på nytt men denna gång i mer slående ordalag. De rutinarbetande politikerna och diplomaterna var blinda för det som höll på att ske, sade han, på samma sätt som de varit blinda före första världskrigets utbrott. 'Mina förbindelser med den sittande regeringen i Moskva är inte av ett sådant slag att jag kan tala i dess namn eller om dess avsikter ... Med desto större uppriktighet kan jag framlägga min uppfattning om hur sovjetregeringen enligt min mening borde uppträda i samband med en eventuell fascistisk omvälvning i Tyskland. I dess ställe skulle jag, i samma ögonblick som jag fick telegrafiskt meddelande om nämnda händelse, underteckna en mobiliseringsorder för medborgare i olika åldrar. Inför en dödsfiende, och när situationens logik pekar mot ett ofrånkomligt krig, vore det oansvarigt och oförlåtligt att ge fienden tid att etablera sig, stärka sina positioner, ingå allianser ... och utarbeta anfallsplaner ...' Och vidare: 'Kriget mellan ett hitlerskt Tyskland och Sovjetunionen skulle vara ofrånkomligt och nära förestående', vilket gjorde frågan, om vem som skulle angripa först, till en andrahandsfråga. Med tanke på de fransmän och engelsmän, som hoppades kunna rädda Västeuropas *status quo* och Versailles-systemet genom att rikta den tyska imperialismen österut, skrev Trotskij, att 'vilka illusioner som än omhuldas i Paris, kan man med säkerhet förutsäga, att Versailles-systemet skulle bli ett av de första offren i den eld som ett krig mellan bolsjevismen och fascismen skulle tända'.[31]

Kominternpressen stämplade genast Trotskij som en 'förrädisk krigshetsare', som försökte provocera gräl mellan Ryssland och Tyskland, och även många icke-Kominternanslutna tyckte att frankheten i hans uttalande var ansvarslös. Hans inställning blir emellertid mindre ansvarslös om man påminner sig att Sovjetunionen redan i början av 1930-talet, när Tyskland, England och Förenta Staterna var avrustade, hade den största krigsmakten i världen. Men Trotskij upp manade inte den ryska regeringen att börja krig mot Tyskland, inte ens mot ett nazistiskt Tyskland. 1933, när Hitler blivit kansler, förklarade Trotskij att under rådande omständigheter skulle en mobilisering av Röda Armén inte tjäna något syfte. Han hade tidigare föreslagit en sådan mobilisering, förklarade han, med utgångspunkt från antagandet att Hitler skulle bli tvungen att skjuta sig till sin kanslerpost – han hade vägrat tro att den tyska arbetarrörelsen skulle låta Hitler ta makten utan att behöva avlossa ett enda skott. Det var i detta sammanhang, i förbindelse med ett eventuellt inbördeskrig i Tyskland, som han ansett det vara Röda Arméns plikt att intervenera.[32] Visserligen skulle detta varit en farlig kurs, men ändå mindre farlig än den, som innebar ett passivt väntande på Hitlers maktövertagande och Tysklands upprustning. Trotskijs inställning var politiskt revolutionär men militärt lik den, som Winston Churchill skulle tala för fyra eller fem år senare, när han uppmanade de engelska och franska regeringarna att motverka Hitlers inmarsch i Rhen-landet genom att mobilisera och förbereda sig för krig. Denna inställning gav Churchill den oomtvistade moraliska auktoritet han behövde för att bli sitt lands ledare under andra världskriget. Allt den gav Trotskij var förtal.

---

[30] Ibid., s. 101.
[31] Ibid., s. 104-05.
[32] Artikeln trycktes först i amerikanska *Forum*, 15 april 1932. *Écrits*, vol. III, s. 233-40. Se även 'Hitler i Krasnaja Armija', *B. O.*, nr. 34, maj 1933.

Under tiden fortsatte det nazistiska jordskredet. Våren 1932 skulle Tyskland välja president och Hitler ställde upp som kandidat. En socialist-kommunistisk kandidat skulle fortfarande kunnat få fler röster än Hitler eller någon annan – vid de förnyade riksdagsvalen samma år fick kommunisterna och socialdemokraterna alltjämt över 13 miljoner röster. Men socialdemokraterna beslöt att i valen stödja Hindenburg, den nästan 90-årige avgående presidenten som de vid föregående val kritiserat som den gammalimperialistiska reaktionens symbol, men bakom vars senila rygg de nu sökte skydd. Kommunistpartiet uppmanade arbetarna att rösta på Thälmann. Hindenburg omvaldes och det första han gjorde var att ge den parlamentariska regimen nådastöten och angripa socialdemokraterna. Han avskedade Brüning som just gjort ett halvhjärtat försök att förbjuda Hitlers stormtrupper och som också råkat i delo med de östpreussiska junkrarna. Hindenburgs nye kansler, von Papen, hävde förbudet mot stormtrupperna och dekreterade, den 20 juli 1932, upplösningen av den socialdemokratiska lantdag i Preussen som nazisterna förgäves sökt störta med hjälp av en folkomröstning. Händelsen hade förbluffande tragikomiska inslag. En löjtnant i spetsen för en trupp soldater avvisade från ministerielokalerna den preussiske försteminister och inrikesminister som nominellt förde befälet över hela den preussiska poliskåren. Alltför sent och alltför oengagerat rådde kommunisterna socialdemokraterna att varsla om generalstrejk och erbjöd samtidigt hjälp. Än en gång vägrade socialdemokraterna att göra gemensam sak med 'fienden till vänster' och de inbillade sig att von Papen och Hindenburgs kamarilla (i vilken general Schleicher var eldsjälen) på ett eller annat sätt skulle utmanövrera Hitler och hålla honom i schack. Detta var en utbredd vanföreställning under Weimar-republikens sista månader. Efter att utan svårighet ha intagit den socialdemokratiska 'fästningen' i Preussen verkade von Papen oerhört mäktig. Han tycktes ha berövat Hitler hans 'åska' och för stunden kunde naziströrelsen inte flytta fram sina positioner.[33]

Desto mer häpnadsväckande förefaller då riktigheten och precisionen vara i Trotskijs analyser och förutsägelser. 'Ju mer obenägna arbetarna var att kämpa', kommenterade han, 'desto mäktigare tycktes von Papens regering vara ...' Den representerar emellertid fortfarande inte någon fascistisk omvälvning. Denna skulle komma senare. von Papen kommer inte att kunna utmanövrera Hitler och förhindra en nazistisk diktatur, ty han har inte ens den begränsade makt som Brüning hade: han stöds endast av de mest föråldrade elementen i den preussiska byråkratin. Han kommer inte att kunna kontrollera de hitleristiska massornas våldsamhet och raseri – endast arbetarmiljonernas beslutsamhet och kampvilja skulle kunna göra det. Men hur skulle arbetarna kunna vara beslutsamma, när de ser hur den preussiska regimen låter sig störtas genom en 'knäpp på näsan' och när kommunisterna, som i åratal inbillat dem att Tyskland redan var fascistiskt, nu manar dem att generalstrejka mot von Papens 'fascistiska' statskupp och till försvar för den 'socialfascistiska' regimen i Preussen? Arbetarna är förvirrade, men alternativet är fortfarande en seger för antingen nazismen eller arbetarklassen, ty 'något tredje gives inte'. von Papen kommer att sitta endast 'hundra dagar', hävdade Trotskij, och detsamma gäller för Schleicher som kommer att efterträda honom som kansler. Sedan kommer armén och junkrarna att bilda en koalition med nazisterna i hopp om att kunna tämja de senare. Det hela kommer att visa sig lönlöst: 'Alla upptänkliga (administrativa) kombinationer med Hitler måste ovillkorligen leda till byråkratins, domstolarnas, polisens och arméns underkastelse under fascismen.' Det var dock fortfarande inte för sent för en 'enad arbetarfront', ansåg han, men – 'hur mycket tid har inte meningslöst och skamligt ödslats till ingen nytta!'[34]

*

[33] W. L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich (Tredje Rikes uppgång och fall)*, s. 158-60, 170-72 och ff.
[34] *Der Einzige Weg*. Se även *B. O.*, nr. 29-30, september 1932.

Vid denna tid hade Trotskij och Komintern också olika åsikter om den spanska revolutionen. Primo de Riveras diktatur upphörde 1930 och i april 1931 avskaffades monarkin. Medan Tyskland utvecklades från en borgerlig demokrati till ett auktoritetsstyrt samhälle, gick Spanien motsatt väg. I båda länderna fortsatte Komintern ändå sin 'tredje-period-politik'. Medan det tyska partiet förklarade att konflikten mellan fascismen och den borgerliga demokratin var betydelselös, tog det spanska partiet lätt på schismen mellan monarkisterna och republikanerna. I februari 1930, efter de Riveras fall, förklarade Manuilskij för Kominterns exekutiv i Moskva: 'Rörelser av detta slag skymtar bara förbi som hastigast på historiens scen och gör inget varaktigt intryck på arbetarmassorna ... En enda strejk ... kan visa sig mer betydelsefull än en "revolution" som den spanska...'[35] Den revolution, som skulle sysselsätta världen i mer än tio år, sattes fortfarande inom citationstecken. Kung Alfonsos tronavsägelse kom som en överraskning för partiet. När Spanien sedan genljöd av krav på en demokratiskt vald folkförsamling (*cortes*), hävdade såväl partikommunisterna som anarkosyndikalisterna att arbetare och bönder inte skulle ha någon fördel av en sådan församling, och de ansåg att valen borde bojkottas. Men samtidigt förklarade Komintern att den spanska revolutionen borde, med hänsyn till landets efterblivenhet, hålla sig inom den 'borgerliga demokratins' ramar och att 'proletariatets diktatur inte stod i dagordern'. Det är inte svårt att här igenkänna det stalinistiska påbud som utvecklades som en antites till Trotskijs tes om den permanenta revolutionen och som efterlevdes i Kina 1925-27. Samma påbud skulle diktera hela Stalins politik i Spanien. Senare, 1936-38, skulle det andras som skäl för kommunisternas koalition med de borgerligt republikanska partierna i folkfronten, för kommunistpartiets 'moderata' politik och för dess repressiva åtgärder mot POUM, trotskisterna och de radikala anarkosyndikalisterna. I början av 1930-talet kombinerades emellertid påbudet på ett orimligt sätt med ultra-vänstertaktiker och med ett avståndstagande från de krav på en konstituerande församling och på de demokratiska friheter som vanligen ingår i varje borgerlig revolution.

Trotskij hävdade att den spanska revolutionen var tvungen att, som den ryska, övergå från det borgerliga till det socialistiska skedet, om den inte skulle slås ned. Av alla europeiska länder var Spanien det som mest liknade det förrevolutionära Ryssland vad gällde den sociala strukturen och fördelningen av de politiska styrkorna – och i Spanien liksom i Ryssland var det arbetarråden eller 'juntorna' som skulle bli revolutionsorganen. Samtidigt som Trotskij framhöll vikten av det 'permanenta' i revolutionen, uppmanade han kommunisterna att utarbeta en mer realistisk strategi, att ställa eller stödja krav på en allmän medborgarrätt, på en konstituerande församling, på självbestämmanderätt för katalanerna och baskerna och, framför allt, att stödja böndernas kamp för jord. Bönderna var tvungna att vända sig till folkförsamlingen för att få jordfrågan löst, och kommunisterna var förpliktade att formulera sitt jordbruksprogram från en parlamentär plattform, om så bara för att stödja böndernas utomparlamentariska strävanden. Men det kunde de inte göra enligt sin 'tredjeperiod-politik' och eftersom de var benägna att ignorera och bojkotta folkförsamlingen. 'Det är avskyvärt med parlamentär idioti', sade han, 'men antiparlamentär idioti är inte mycket bättre.' Hade inte bolsjevikerna krävt en konstituerande församling 1917? I Spanien skulle den parlamentära politiken säkerligen bli mer betydelsefull än den varit i Ryssland, eftersom revolutionstakten skulle komma att bli långsammare, och de spanska kommunisterna borde i handling 'rätta sig mindre efter den ryska erfarenheten än efter erfarenheterna från den stora franska revolutionen. Den jakobinska diktaturen föregicks av tre parlamentariska församlingar' och något liknande skulle kunna hända i Spanien.[36]

---

[35] Men senare på året anklagade Kominterns exekutiv de spanska kommunisterna för att ha feltolkat händelsernas revolutionära betydelse. Se *Kommunistitjeskiji Internatsional*, 1930, nr. 34-35.
[36] *Écrits*, vol III, s. 451-71; *B. O.*, nr. 21-22, 1931.

Det spanska partiet var inte bara vilset, litet och kraftlöst. Det var också oorganiserat beroende på de meningsmotsättningar och brytningar som var en ofrånkomlig följd av den stalinistiska ortodoxin. Det hade redan uteslutit ett flertal trotskistiska och till hälften trotskistiska grupper samt Andrés Nin som en gång grundat och lett det. Brytningen skulle senare i hög grad demoralisera det republikanska Spanien och förföljelsen av Nin skulle sluta med mordet på honom 1937. Redan i april 1931, bara ett par dagar efter monarkins fall, protesterade Trotskij i ett konfidentiellt meddelande till politbyrån i Moskva mot kättarjakten i Spanien. Han påminde om att bolsjevikerna under Lenins ledning 1917 hade satt sig över alla tidigare dispyter och gjort gemensam sak med de grupper som stod dem nära – det var då han själv anslutit sig till partiet – och de hade upptäckt att detta, och deras förmåga att grunda enigheten och disciplinen på en fri intern debatt, på ett avgörande sätt hade stärkt deras positioner under maktkampen.

‘Finns det några andra vägar eller metoder’, frågade han, ‘som tillåter det proletära avantgardet i Spanien att utarbeta sina idéer och befästa sin absoluta övertygelse om sanningen och rättvisan i dessa idéer – en övertygelse som är nödvändig för att de skall kunna leda massorna i det avgörande anfallet mot den etablerade ordningen?’ Kättarjakten förvirrade och demoraliserade partimedlemmarna och underlättade den fascistiska seger som skulle få ‘allvarliga återverkningar i hela Europa och i Sovjetunionen.’ Han bad politbyrån råda – ‘just råda, inte beordra’ – de spanska kommunisterna att sammankalla en enhetskongress och han erbjöd sig att råda sina egna anhängare att samverka i detta syfte. ‘Det som händer i Spanien kommer dagligen att bekräfta behovet av enighet i kommunistleden. Ett tungt historiskt ansvar åvilar dem som åstadkommer brytningarna.’[37] Meddelandet besvarades inte från Moskva, men i det hade Trotskij redan klarlagt orsakerna till det nederlag, som spanska revolutionen skulle lida sju till åtta år senare.

*

När dessa meningsutbyten pågick som häftigast fråntog Stalin Trotskij dennes ryska medborgarskap och förbjöd honom att någonsin återvända till Ryssland. *Pravda* publicerade beslutet den 20 februari 1932 och anförde som skäl för det Trotskijs ‘kontrarevolutionära verksamhet’ som dock aldrig specificerades. Det var en enastående repressalieåtgärd. De mensjevikiska och socialrevolutionära emigranter, som lett Andra Internationalen och som med dess materiella och moraliska stöd agiterat mot bolsjevikerna, hade dittills inte fråntagits sina sovjetiska medborgarskap. För att i efterhand gottgöra den försummelsen, och för att i viss mån dölja det verkliga målet, blev även cirka 30 mensjevikiska emigranter enligt beslutet den 20 februari fråntagna sina medborgarskap.

Det fanns en utstuderad illvilja i denna ‘sammanslagning’. Till skillnad från Trotskij hade flertalet mensjevikledare aldrig deporterats. Många av dem hade 1921-22 ‘tillråtts’ att lämna landet, om de ville undgå förföljelse, och de hade farit. Det var Lenin som beslutat sig för att ge dem ‘rådet’ och Trotskij hade utan tvivel stött beslutet. Hans förvisning hade inte gjort honom mindre fientligt inställd mot mensjevikerna och det hade lett honom till en allvarlig felbedömning några månader före beslutet av den 20 februari. 1931 hade Trotskij, under den illa beryktade Moskvarättegången mot mensjevikerna, till fullo accepterat det åklagarsidan lagt de anklagade till last. De senare, Suchanov, Groman och andra, hade anklagats för ekonomisk sabotageverksamhet och för att ha konspirerat med sina landsflyktiga kamrater. Anklagelserna hade grundats på förfalskade bevis och ‘bekännelser’.[38] Delvis hade Trotskijs

[37] Brevet till politbyrån publicerades senare i *B. O.* Se *Écrits*, vol. III, s. 447-48.

[38] Åklagaren hävdade att de anklagade fått order från den mensjevikiske emigrantledaren R. Abramovitj och att denne på illegal väg tagit sig in i Ryssland för att inspektera konspiratörernas organisation. Abramovitj lyckades bevisa att han, vid tiden för sin påstådda resa i Ryssland, varit närvarande vid Andra Internationalens

inställning kunnat förklaras av det faktum att det legat en viss sanning i åklagarsidans påstående att huvudanklagade Groman, tidigare ekonomisk rådgivare i statens planeringskommission, försökt hindra genomförandet av den första femårsplanen. Groman hade länge stött Stalins och Bucharins politik och ihärdigt motarbetat Trotskijs industrialiseringsprogram. Under rättegången mot honom hade Trotskij hävdat att det varit med Stalins tysta medgivande som Groman och hans grupp 'saboterat' sovjetekonomin och att det varit först med den nya 'vänsterkursens' införande som medgivandet upphört och som mensjevikerna förts inför rätta.[39] Omständigheterna kan kanske förklara Trotskijs godtagande av åklagarsidans 'fakta' i målet, men de ursäktar det inte. Senare skulle Trotskij själv offentligt erkänna sitt misstag.[40] Men händelsen visar hur fientlig hans inställning fortfarande var mot mensjevikerna, och man kan lätt föreställa sig, med vilket sadistiskt nöje Stalin i sitt beslut brännmärkte både Trotskij och de mensjevikiska 'sabotörerna' och gjorde dem alla statslösa på samma gång.

Händelsen utspelades kort efter den ganska gåtfulla 'Turkul-affären'. Den 31 oktober 1931 hade *Rote Fahne* publicerat en artikel som hävdat att general Turkul, en emigrant som tidigare fört befälet över vitgardister under inbördeskriget, tänkt dra fördel av det faktum, att. Trotskij inte var särskilt väl bevakad på Prinkipo, och organisera en mordkomplott mot honom för att sedan, om komplotten blev framgångsrik, lasta sovjetregeringen för mordet. Påståendet föreföll trovärdigt, men en egendomlighet i sammanhanget var, att det framförts i just *Rote Fahne*. På Trotskijs inrådan besökte hans vänner sovjetambassaderna i Berlin och Paris, påminde sovjetregeringen om dess löfte att skydda hans liv i exilen och undrade vad den tänkte göra för att hålla löftet. Moskva besvarade inte frågan och Trotskij drog slutsatsen att *Rote Fahne* hade endast en avsikt: att i händelse av ett mordförsök ge Stalin ett alibi. Hans anhängare översände då till sovjetregeringen ett uttalande som bar tydliga spår av Trotskijs formuleringskonst och som fastslog att 'Stalin var mån om, inte att hindra vitgardisterna i deras göromål, utan att hindra dem från att lägga ansvaret för terrordådet på Stalin och hans agenter.'[41] Stalin svarade indirekt, via Komintern, genom att klandra Trotskij för den avgrundsdjupa otacksamhet med vilken han återgäldade den omsorg som han, Stalin, hade visat honom – svaret gav besked om att Trotskij verkligen var hotad till livet av vitgardisterna.[42] Stalin bestraffade nu 'den otacksamme' genom att göra honom statslös och frånta honom även den minimala rätt till formellt skydd som varje regering är tvungen att tillerkänna sina undersåtar i utlandet.

Vedergällningen var avsedd att göra det, som avrättningen av Blumkin inte gjort, nämligen åstadkomma ett brytande av alla förbindelser mellan Trotskij och hans anhängare i Sovjetunionen. Trots censur och beslag fick Trotskij alltjämt många brev från de ryska deportationsorterna och fängelserna. I Berlin försökte Ljova kontakta gamla kamrater, som anlände på officiellt besök, och han rapporterade sina framgångar och misslyckanden till Prinkipo. Våren 1931 stötte han sålunda ihop med Pjatakov, men den tidigare nära vännen, nu en 'rödhårig Judas', skrev Ljova, 'vände bort huvudet och låtsades inte se mig'. Senare, när han en gång i

---

exekutivsammanträden i Bryssel och där gjort offentliga framträdanden samman med Leon Blum, Vanderwelde och andra socialdemokratiska ledare.

[39] Trotskijs första åsikter om mensjevik-rättegången publicerades i *B. O.*, nr. 21-22, 1931. Trettio år senare, i juli-september 1961, publicerade den mensjevikiska *Sotsialistitjeskiji Vestnik* N. Jasnijs minnesanteckningar om Groman. De bekräftade att han i striden mellan de bolsjevikiska fraktionerna verkligen spelat den roll, som Trotskij tilldelat honom, även om han naturligtvis inte var skyldig till de brott han anklagades för.

[40] Se *B. O.*, nr. 51, juli-augusti 1936. Trotskij uppmanades av Ljova att erkänna, att han haft fel, och han gjorde det strax innan den stora rättegången mot Zinovjev och Kamenev.

[41] Meddelandet sändes på konfidentiell väg till Moskva. Trotskij publicerade det först efter det att han blivit fråntagen sitt ryska medborgarskap. *B. O.*, nr 27, mars 1932.

[42] Svaret kom i form av en hemlig cirkulärskrivelse utsänd av Kominterns exekutiv till centralkommittéerna i alla kommunistpartier. En kopia av skrivelsen nådde Trotskij och finns nu i Trotskij-arkivet (slutna delen).

juli gick omkring i ett av de större varuhusen i staden, mötte han oförhappandes Ivan Smirnov, som sedan sin kapitulation haft en hög chefsbefattning inom sovjetindustrin. De omfamnade varandra. Smirnov hörde sig intresserat för om Trotskij och hans familj och talade med den kapitulerades bitterhet om den dystra situationen och det utbredda missnöjet i Sovjetunionen. Men även om de förväntningar inte infriats, som han kapitulerat med inför Stalin, var han inte benägen att återuppta striden. Han föredrog att vänta och se. Han förklarade emellertid att han och hans vänner gärna skulle ingå i ett 'block' med Trotskij för att i första hand få till stånd ett utbyte av informationer. Han ville i varje fall upprätthålla kontakten med Trotskij, och eftersom han just var på väg tillbaka till Moskva, lovade han att genom en pålitlig vän sända en rapport om det ekonomiska läget i Sovjetunionen och om de politiska stämningarna i landet. De kom överens om det lösenord budbäraren skulle använda. I början av hösten sände Smirnov E. S. Golzman, en gammalbolsjevik och kapitulationist, med ett meddelande som ett år senare skulle publiceras i *Bulletin Qppozitsiji* och för första gången ge besked om vidden av lantbruksförrådens förstörelse under kollektiviseringen om de allvarliga missförhållandena inom industrin, om inflationens inverkan på ekonomin etc. Meddelandet slutade med en tungt vägande sammanfattning: 'Med hänsyn till den nuvarande regimens oförmåga att leda landet ur den ekonomiska och politiska återvändsgränd, som 'det hamnat i, växer övertygelsen om nödvändigheten av att utbyta partiets ledare.' Ljova och Golzman träffades ofta för att diskutera utvecklingen i Sovjetunionen.[43]

Smirnov och Golzman talade inte bara för sig själva utan också för många som kapitulerat men som nu försiktigt men tydligt åter vände sina blickar mot Trotskij. Deras oro hade ökats av det oväder som drog ihop sig över Tyskland och av den situation som rådde i Ryssland. De betraktade den tyska kommunismens handlingsförlamning med stigande olust och sympatiserade med Trotskijs kampanj. Flertalet av dem tänkte redan det, som Radek senare uttryckte, när han 1933 talade med en pålitlig tysk kommunist och om Stalins arbetsrum i Kreml sade: 'Där sitter de som bär ansvaret för Hitlers seger.'[44] De som kapitulerat såg nu ingen möjlighet att ändra på Kominterns politik och förbittrade och missräknade återvände de delvis till den trotskistiska oppositionen. Det undgick inte Stalin som mer än någonsin var besluten att avskärma partiet från Trotskijs inflytande. Han ångrade nu att han förvisat Trotskij från Ryssland, ty förvisningen hade givit Trotskij en möjlighet att sprida sina idéer över hela jorden. Stalin beslöt att gottgöra vad han 'felat': Trotskij fråntogs sitt sovjetiska medborgarskap och stämplades en gång för alla som laglös. Hädanefter skulle varje sovjetmedborgare, som försökte sätta sig i förbindelse med Trotskij, göra sig skyldig till samröre med, inte en förvisad ledare av den inhemska oppositionen, utan en *utländsk* konspiratör.

Trotskij svarade med ett 'Öppet brev' till centrala centralkommitténs presidium, som satt sitt namn under beslutet av den 20 februari.[45] Han pekade på det olagliga i beslutet (som han kallade en 'utstuderad sammanslagning i termidor-stil' och ett 'kraftlöst och nästan ömkansvärt' utslag av Stalins personliga hämndbegär) och han gjorde samtidigt en sammanfattning av de inre partistriderna under tio år. 'Tror ni att ni med denna lögnaktiga papperslapp ... skall kunna hejda den växande bolsjevikkritiken? Hindra oss från att göra vår plikt? Förödmjuka dem som tänker som vi? ... Oppositionen kommer att kliva över beslutet av den 20 februari som en arbetare på väg till fabriken kliver över en smutsig vattenpöl.' Han var medveten om att repressalien inte var Stalins 'sista ord'. 'Vi känner till hans förråd av metoder ... och ni

[43] Skildringen grundas på Ljovas brevväxling med sin far och på hans vittnesmål avgivna för den franska undersökningskommission som 1937 samlade material för moträttegången i Mexiko. Trotskij-arkivet (slutna delen).

[44] E. Wollenberg, f.d. redaktör för *Rote Fahne* och ledare av *Rotfrontbund*, skriver i *The Red Army*, s. 278: 'I början av 1933 sade Zinovjev till mig: "Bortsett från de tyska socialdemokraterna är det Stalin som, inför historien, bär den största skulden till Hitlers seger." '

[45] *B. O.*, nr. 27, mars 1932.

känner Stalin lika väl som jag. Många av er har mer än en gång, i samtal med mig eller mig närstående, sagt vad ni tycker om Stalin och sagt det utan illusioner.' Han talade till Stalins närmaste medhjälpare, 'apparatens män'., Han vädjade till deras samveten men också till deras självbevarelsedrift. Han försökte få dem att inse att de hade mycket att förlora och litet att vinna under Stalins envälde. Han utmålade de förödmjukelser som de och partiet fick utstå under Stalin:

> Ni började kampen mot 'trotskismen' under det gamla bolsjevikgardets baner. Mot Trotskijs påstådda strävanden efter personlig makt, strävanden som ni i själva hittat på, ställde ni 'den leninistiska centralkommitténs kollektiva ledarskap'. Vad återstår av det kollektiva ledarskapet? Vad återstår av den leninistiska Centralkommittén? Apparaten, som är oberoende av arbetarklassen och partiet, har berett vägen för Stalins diktatur som är oberoende av apparaten. Och att nu svära den 'leninistiska centralkommittén' trohet är nästan detsamma som att öppet mana till uppror. Endast Stalin kan man svära trohet – det är det enda som tillåts. Den offentlige talaren, propagandisten, journalisten, teoretikern, läraren, idrottsmannen – alla tvingas att i sina tal, artiklar eller föreläsningar ha med frasen ... 'under Stalins ledning', alla måste prisa den ofelbare Stalin som rider på centralkommitténs rygg. Varje partimedlem och statstjänsteman, från regeringschefen till den mest obetydliga skrivare i provinsen, tvingas svära ... att han, undertecknaren, skall stödja Stalin mot centralkommittén i händelse av stridigheter dem emellan.

Stalin undertryckte sin egen partigrupp som hade hjälpt och fortfarande hjälpte till att undertrycka hans motståndare. Inom gruppen hade han organiserat en egen trängre grupp som arbetade med hemliga agenter, lösenord, koder etc. Han var oerhört angelägen om att totalt utplåna oppositionen – därav beslutet av den 20 februari – för att fritt kunna göra upp räkningen med sina egna följeslagare och närmaste medhjälpare. För sin egen skull borde 'apparatens' män därför vägra att utföra Stalins order – endast på det sättet skulle de kunna rädda sig.

> Stalins styrka har alltid varit maskinens och inte hans egen ... Skild från maskinen ... är Stalin ... ingenting ... Det är på tiden att myten om Stalin avskaffas. Det är på tiden att ni förlitar er på arbetarklassen och dess verkliga, inte förfalskade, parti ... Vill ni fortsätta på (den stalinistiska) vägen? Det går inte att fortsätta på den. Stalin har fört in er i en återvändsgränd ... Det är på tiden att hela sovjetsystemet närmare granskas och skoningslöst befrias från den smuts som fått det att gro igen. Det är på tiden att Lenins sista och enträgna råd nu äntligen följs: 'Avlägsna Stalin!'

Det var uttryckligen till den stalinistiska byråkratins ledare och inte till bolsjevikerna i gemen som Trotskij här appellerade. Eftersom han förpliktat sig att arbeta för en omdaning och inte en bortsopning av det styrande partiet, var han tvungen att vända sig till dem, ty endast den nästan helt stalinistiska centralkommittén skulle på ett konstitutionellt sätt kunna börja ett reformarbete. Trotskij uppmanade i verkligheten den gammalstalinistiska fraktionens ledare att påbörja – redan 1932. – det avstaliniseringsarbete som några av dem skulle utföra ungefär tjugo år senare, efter Stalins död. Appellen fick inget gensvar men var ändå inte meningslös, ty konflikten Mellan Stalin och hans medhjälpare och följeslagare skulle få ett katastrofalt slut för flertalet av de senare. Inför konflikten ville Trotskij på intet vis förringa dess betydelse, även om han i sina populärskrifter inte underströk den. Som vi vet, var detta det mest farofyllda och mörka ögonblicket i Sovjetunionens historia, den stund när nationen fick bära hela bördan av jordbruksmisslyckandet och den utbredda svälten och när inflationens oreda hotade att hejda landets mödosamma industriutveckling. 'Motsättningar och missräkningar hopades. Stalins popularitet stod som lägst. Spänt betraktade han de vågor av missnöje som växte och bröts mot Kremls murar' – så har situationen beskrivits på annat håll.[46] Det kan tilläggas att missnöjet inte bara bröts mot Kremls murar. Det bröt också igenom dem.

[46] Deutscher, *Stalin*, s. 332.

Missämjan mellan Stalin och hans medhjälpare hade kommit till synes redan 1930 när han, i artikeln 'Om framgångens yra', demonstrativt tagit avstånd från alla former av våld i kollektiviseringsarbetet och över huvudet på centralkommittén framställt sig själv som böndernas ende beskyddare. Centralkommittén hade protesterat och Stalin hade varit tvungen att inför nationen förklara att det varit hela kommittén och inte bara han som satt stopp för våldet. Nästa meningsmotsättning kom med Jaroslavskijs tillfälliga impopularitet samma år. Jaroslavskij var en av hörnpelarna i den stalinistiska fraktionen, den stridbaraste väktaren av dess ortodoxi och författare till en bok om partiets historia, ett förfalskningsarbete som hälsats som en pålitlig vägledning genom den inre parti kampens doktrinära labyrinter och som partimedlemmarna matats fulla med. Det var just denna historiebok som nu fick Jaroslavskij att råka i onåd. Stalin upptäckte plötsligt att det vimlade av kätterier i den och gav order om att den skulle förbjudas. Jaroslavskij hade skrivit boken på 1920-talet och hade inte kunnat förfalska nog mycket för Stalins smak 1931. Historieförfalskaren arbetar i inte i ett lufttomt rum. Den ram, han kan skapa åt sig, och den förmätenhet, han tycker sig ha råd med, beror på vidden och tyngden av den glömska som tiden, likgiltigheten och tidigare förfalskningar insvept människor och händelser i, och på 1920-talet hade Jaroslavskij varit tvungen att räkna med, att många av hans läsare fortfarande ganska väl mindes vad som hänt under revolutionen och inbördeskriget. 1931 ville Stalin ha mer genomgripande förfalskningar. Samtidigt som hans makt ökade, växte hans krav på att ständigt få historien skuren efter stalinistiska mått. Några år tidigare hade det räckt med att de stalinistiska texterna stämplat Trotskij som 'avvikare' från bolsjevismen och prisat Stalin som den pålitlige uttolkaren av leninismen. Nu var alla historieskrivare tvungna att fördöma Trotskij som evigt rabiat kontrarevolutionär, kalla honom förrädare t.o.m. i rollerna som ledare för Petrograd-sovjeten och som krigskommissarie, få folk att glömma att banditen någonsin innehaft så höga befattningar, ikläda Stalin all den härlighet som Trotskij berövats och tveklöst fastställa den apostoliska successionsordningen Marx-Engels-Lenin-Stalin. Det var inte till någon nytta för den stalinistiska fraktionen i stort, utan låg endast i envåldshärskaren Stalins intresse, att förfalskningen drevs så långt. Jaroslavskijs *Historia* hade representerat stalinisternas synsätt vid en tidpunkt när de själva fortfarande betraktat Stalin som 'den främste bland jämlikar'. Den hade prisat stalinismen men inte glorifierat Stalin och det övermänskliga geni som tillät honom att sätta sig över sin egen fraktion. Det var därför nödvändigt att Jaroslavskij angreps. Men angreppet väckte sådan avsmak, t.o.m. bland Stalins hantlangare, att förbudet mot honom snart fick hävas.[47]

Än mer dramatisk var Rjazanovs avsättning 1931 från posten som ledare för Marx-Engels-institutet. Den berömde marxistforskaren hade för länge sedan dragit sig tillbaka från det politiska livet och hade, trots sin gamla vänskap med Trotskij, varit fullständigt lojal mot Stalin och ägnat hela sin energi åt institutets stora arkivsamlingar och bibliotek. Men bara genom att han fanns på institutet vidlivhöll han en klassiskt marxistisk forskningstradition som rimmade illa med Stalins strävan just då att förvandla institutet till en helgedom för dyrkan av honom själv. Rjazanov då avskedades därför och deporterades från Moskva på grund av en påstådd sammansvärjning med mensjevikerna i syfte att undertrycka några av Marx opublicerade skrifter.[48]

---

[47] Författaren var vid den tiden i Moskva och fick, även av 'ortodoxa' partimedlemmar, många upprörda bevis på dessa olustkänslor.

[48] Trotskijs försvar av Rijazanov finns i *B. O.*, nr. 21-22, maj-juni 1931. Som föreståndare för Marx-Engels-institutet hade Rijazanov gjort mer än någon annan för att samla Marx och Engels papper på institutet. Han fick bl.a. tag på en stor del av Marx brev till Kautsky, som denne överlämnade på villkor att institutet inte under hans livstid skulle publicera de brev, som innehöll kritik av honom själv. Rijazanov kände sig bunden av sitt löfte och publicerade inte breven, och ingen anklagade honom för det, förrän Stalin behövde ett svepskäl för att få bort honom från institutet och misskreditera honom.

Ett samband fanns mellan dessa förföljelser och Stalins notoriska angrepp på *Proletarskaja Revolutsias* redaktörer, som han anklagade för att distribuera 'trotskistiskt smuggelgods'. Tidskriften hade publicerat en historisk essay som behandlat bolsjevikpartiets förkrigsinställning till Rosa Luxemburg och som plikttroget beskrivit hennes revolutionära och marxistiska förtjänster. Det var inget ovanligt i det, ty ända sedan mordet på Luxemburg 1919 hade kommunister regelbundet och vördnadsfullt firat hennes minne, och sedan 1924 hade Lenins, Luxemburgs och Liebknechts dödsdagar årligen ihågkommits med en solenn och gemensam högtid till åminnelse av 'de tre L:en'. Stalin angrep nu Luxemburgs idéer som i grunden oförenliga med bolsjevismen och besläktade med trotskismen. Släktskapet var uppenbart, men dittills hade stalinisterna bekämpat en levande oppositionsledare, inte ett spöke. Stalin började misstänka att de, genom att hylla den avlidna, förstucket syftade till en återupprättelse av Trotskij.

> Jag tror (skrev han) att redaktörerna påverkats av den ruttna liberalism som nu är ganska utbredd bland en del bolsjeviker. Några tror att trotskismen är ett tankesystem inom kommunismen, en fraktion som visserligen gjort misstag och många dumheter och ibland t.o.m. uppträtt antisovjetiskt, men som i sista hand ändå är en kommunistisk fraktion. Det är knappast nödvändigt att påpeka att en sådan syn på trotskismen är grundfalsk och farlig. Trotskismen är i verkligheten den kontrarevolutionära bourgeoisiens spjutspets riktad mot kommunismen ... Trotskismen är den kontrarevolutionära borgerlighetens avantgarde. Det är därför varje liberal behandling av den ... gränsar till kriminalitet och förräderi mot arbetarklassen.[49]

Det var inte bara den 'ruttna liberalismen' hos sina medhjälpare som Stalin råkat i konflikt med. Han var tvungen att bemöta även mer direkta hot. Inom och runt centralkommittén hade allt fler missnöjesgrupper bildats. Fallen Rjutin, Slepkov, Sirtsov och Lominadze hade nu behandlas i över två år. Alla fyra hade efterhand degraderats, fördömts, till hälften återupprättats och på nytt stämplats som konspiratörer. Stalin och centralkommittén kunde inte komma överens om hur skyldiga männen var och hur de skulle bestraffas. 1932 avslöjades en rad nya 'konspiratörer': en grupp leddes av A. Smirnov, tidigare lantbrukskommissarie, Ejsmont, förrådskommissarie, och Tolmachev, transportkommissarie; en annan grupp ledd av Konor, Kovarskij och Vulf, upptäcktes inom lantbrukskommissariatet; 'oppositionella nätverk' kom också i dagen inom vissa fackföreningar och kommissariat.[50] Ledarna för dessa grupper hade inte deltagit i några verkliga konspirationer. De som var medlemmar av centralkommittén hade på sin höjd begagnat sig av sina författningsenliga rättigheter, när de försökte övertyga sina kolleger om att Stalins politik var fördärvlig, att han gjort sig skyldig till maktöverträdelser och att centralkommittén borde avlägsna honom från posten som generalsekreterare. De sände kring skrivelser med denna innebörd och sökte moraliskt stöd hos tidigare oppositionsgrupper. Rjutin vände sig sålunda till Zinovjev och Kamenev för att få råd. Ejsmont och Tolmachev vände sig till Tomskij och Rykov. Under åren 1931 och 1932 försökte Stalin få politbyrån och centralkommittén att ge honom fria händer gentemot dessa kritiker. Han mötte motstånd i kommittén och inte ens GPU ville gärna ingripa.[51]

Först efter många förseningar kunde han, i november 1932 och i januari 1933, utstöta en del av de missnöjda och fälla nya förkastelsedomar över Zinovjev och Kamenev, som på nytt

---

[49] Stalin, *Sotjinenija*, vol. XIII, s. 98-99.

[50] N. Popov, *Outline History of the CPSU(b)*, vol. II, s. 391, 399, 418-19, 434; KPSS v Rezolutsijach, vol. II, s. 742. Historierna om dessa 'avvikare' återkom senare i en rad 'bekännelser' vid Moskva-rättegångarna 1937-38 – se rättegångsprotokollen (utgivna även på svenska). Se vidare Serge, *Mémoires d'un Révolutionnaire (En revolutionärs minnen)*, s. 280-81, samt *B. O.*, nr. 31 ff.

[51] I sitt 'hemliga' tal vid 20:e kongressen offentliggjorde N. Chrusjtjov ett telegram som Stalin och Zjdanov sänt till politbyrån, den 25 september 1936, och i vilket de klandrat GPU för att vara 'fyra år efter sin tid' när det gällt att 'avslöja' trotskist-zinovjevistiska konspirationer. N. Chrusjtjov, *The Dethronement of Stalin (Stalins detronisering)*, s. 12.

förvisades från Moskva, denna gång till Sibirien. Under denna sin andra deportation lär Zinovjev ha sagt att hans livs största misstag, större än det han gjorde när han protesterade mot Lenin under oktoberrevolutionen, var att han övergivit Trotskij och kapitulerat för Stalin 1927. En samtida rapport ger detta besked om intrycket som förföljelsen av de kapitulerade gjorde: 'Dessa gamla revolutionärer, alla erfarna politiska ledare, har gjort ett försök att finna ett gemensamt språk med apparatens män. Försöket varade i nästan fyra år och har nu misslyckats. När particellerna kapitulerade fick de veta att "alla gammalbolsjeviker har brutit med oppositionen". Påståendet gjorde utan tvekan starkt intryck ... Nu gör arresteringen (av de kapitulerade) än starkare intryck, men i motsatt riktning. "Se där", säger många, "vänsteroppositionen hade alltså ändå rätt, eftersom så många av dess avhoppare nu återvänder till den." '[52] Det är sant att de inte återvände frivilligt – Stalin uteslöt dem ur partiet av fruktan för vad de där skulle kunna ställa till med under hans konflikt med sina anhängare och hans försök att sätta sina närmaste medhjälpare på plats. Samtidigt som Zinovjev och Kamenev deporterades för andra gången, begick Stalins hustru, Nadja Alilujeva, självmord. Hon hade brutits ned av sorg över sin makes sätt att styra partiet och landet.

Det var i denna situation Trotskij uppmanade Stalins medhjälpare att nu äntligen uppfylla Lenins sista önskan och 'avlägsna Stalin'. Uppmaningen var inte bara en impulsiv reaktion på det beslut som fråntagit honom hans medborgarskap. Han räknade med möjligheten att Stalins självhärskarambitioner äntligen skulle kunna uppröra ledargruppens medlemmar och få dem att handla i självförsvar. När man betänker, att Stalin fem eller sex år senare skulle låta avrätta 98 av de 139 medlemmarna och suppleanterna i centralkommittén (och 1108 av de 1966 delegaterna till 17:e partikongressen) och på så vis utplåna majoriteten, eller nästan tre fjärdedelar, av 'stalinist-kadrerna', kan man tycka att Trotskij hade rätt att i sin appell till kadrerna tala om inte bara sina och oppositionens och partiets intressen utan också de krav som deras självbevarelsedrift borde ställa på dem. 'Rädda er – det är er sista chans!' sade han indirekt till de stalinister som snart skulle bli offer för Stalins terror. Han uppmanade män som Chrusjtjov och Mikojan att 'befria sovjetstaten från den ingrodda smutsen' tjugofyra år innan de var beredda att göra det, och när det fortfarande var mindre smuts att ta itu med, än vad det skulle bli senare. Han visste naturligtvis att de, även om de beslöt att sätta sig upp mot Stalin, skulle handla halvhjärtat och hindras av tusen hämmande faktorer. Trots det drömde han om en 'enad front' med dem och lovade dem sitt kritiska stöd, i hopp om att han och hans anhängare skulle kunna delta i striden, när revoltrörelsen mot Stalin väl startat.[53]

Han gjorde vad han kunde för att stödja de missnöjda stalinisterna. Ljova, som i Berlin var närmare virrvarret i Moskva, ivrade i särskilt hög grad för att han skulle göra det. Rapporter från Moskva talade fortfarande om förbittringen bland stalinisterna och om diskussionerna kring behovet att 'avlägsna Stalin'. Men samma rapporter meddelade också att de missnöjda stalinisterna var förfärade inför blotta tanken på Trotskijs återkomst. 'Skulle Trotskij komma tillbaka', sade de, 'skulle han skjuta oss allihop.' Eller: 'Han kommer att utkräva hämnd för allt vi gjort honom och hans anhängare och han kommer att ställa tusentals av oss framför exekutionsplutonerna.' Stalin drog nytta av den rädslan och underblåste den. 'Det visar vilken väg vi bör följa', skrev Trotskij till Ljova. 'Vi bör aldrig skrämma folk med slagord och paroller som kan tolkas som uttryck för någon önskan ... att utkräva hämnd. Ju närmare avgörandet vi står ... desto mjukare och mer försonligt bör vi uttala oss, även om vi naturligtvis inte får ge avkall på några principer.'[54] I *Bulletin* och ett speciellt flygblad avsett för spridning i Ryssland sökte Trotskij på detta sätt lugna dem som fruktade hans hämnd:

> Vi måste naturligtvis få slut på detta bonapartiststyre av en ensamstående ledare som alla är

[52] Se 'Underrättelser' från Moskva i *B. O.*, nr. 33.
[53] Ibid., nr. 27. Under hela året 1932 återvände Trotskij ofta till detta ämne i sina brev till Ljova.
[54] Trotskijs brev till Ljova den 17, 24 och 30 oktober 1932.

> tvungna att dyrka – få slut på denna skamliga förvrängning av idén om det revolutionära partiet. Men det viktiga är att systemet förändras och inte att individer bestraffas. Stalinistklicken sprider ihärdigt ryktet att vänsteroppositionen kommer att återvända ... med svärd i hand och genast grymt hämnas på sina motståndare ... Denna gemena lögn måste bekämpas ... Hämnden är ingen politisk känsla. Den har aldrig varit leninist-bolsjevikernas ledstjärna och den kommer minst av allt att bli det för oss. Vi känner alltför väl de ... orsaker som tvingat in tiotusentals partimedlemmar i återvändsgränden ... Vi är beredda att gemensamt arbeta med alla som är villiga att omforma partiet och förhindra en katastrof.[55]

Året var emellertid 1932 och inte 1953 eller 1956. Trots tecknen i skyn kom aldrig revoltrörelsen mot Stalin till stånd. 'Apparatens män' var oförmögna att agera mot sin ledare. Rädslan för Trotskijs återkomst och hämnd var inte det viktigaste hindret för dem. Det var Stalinistfraktionens upplösning som gjorde dem maktlösa. Stalin regerade dem genom att skilja dem åt, skapa rivaliserande partiorganisationer och organisera sitt eget livgarde, sammansatt av män som glömt sina lojaliteter mot tidigare kamrater och villigt stred för att befästa hans envälde. Detta var den 'hemliga, stab', med egna agenter och 'hemliga lösenord och koder', som Trotskij talat om tidigare, och dessa var de 'kvintetter', 'sextetter' och 'septetter' som Stalin, enligt Chrusjtjov, bildade inom politbyrån och centralkommittén och med vars hjälp han gjorde de senare maktlösa. Förslagenheten, som hjälpt honom på väg mot makten, hjälpte honom att behålla den. Varje begynnande fientlighet inom centralkommittén upptäckte han innan den hann växa sig stark. Inga missnöjda, inte ens om de kom från den mest inflytelserika stalinistgruppen, kunde framföra kritik eller försöka påverka andra inom hierarkin, ty i samma stund som de försökte göra det, 'avslöjades' de och stämplades som förrädare.

Men de hemliga partirådslagen, 'kvintetterna', 'sextetterna' och Stalins övriga konspirationsuppfinningar skulle inte betytt mycket, om de missnöjda inte varit lamslagna av samma skräck som hindrat all tidigare opposition. De fruktade att alla aktioner mot Stalin skulle utlösa en explosion av allmän missbelåtenhet och bereda väg för en kontrarevolution, som skulle utplåna inte bara Stalin utan också alla hans bolsjevikiska motståndare. Trotskij kände samma fruktan. Han hade fortfarande inte hittat någon lösning på det problem som varit ett dilemma för honom under 1920-talet. Kort efter det att han utsänt den dramatiska appell, som slutat med orden 'Avlägsna Stalin', kom han på andra tankar och i oktober 1932 skrev han till sin son:

> Parollen 'Avlägsna Stalin' är korrekt i avgränsad och specifik mening (den mening Lenin givit den i sitt råd till centralkommittén att välja en annan generalsekreterare) ... Vore vi starka i dag ... skulle det inte vara farligt att gå ut med parollen. Men just nu kommer Miljukov, mensjevikerna och termidor-folk av alla slag ... att villigt upprepa ropet 'Avlägsna Stalin'. Det kan emellertid mycket väl hända, att Stalin om några månader kommer att bli tvungen att försvara sig mot termidortrycket, och då kommer vi att för en tid tvingas stödja honom. Vi har ännu inte passerat detta stadium ... Eftersom det är så, är parollen 'Ned med Stalin' tvetydig och bör inte för stunden användas som krigsrop…[56]

'Samtidigt skrev Trotskij i *Bulletin*: 'Skulle den byråkratiska balansen i Sovjetunionen (d.v.s. Stalins styre) råka i olag just nu, skulle det nästan säkert gagna kontrarevolutionens makter.'[57]

För de missnöjda stalinisterna i Moskva, för att inte tala om dem som kapitulerat, lät denna förskönande omskrivning som ett råd till dem att vila på hanen. Även om Trotskij ansåg, att 'Ned med Stalin' var ett alltför farligt rop, hur mycket mer riskabelt måste det inte ha låtit för

---

[55] *B. O.*, nr. 33.
[56] Trotskij-arkivet (slutna delen).
[57] *B. O.*, ibid. Det kan vara av intresse att veta, att det delvis var på Ljovas inrådan, som Trotskij offentliggjorde detta avståndstagande från slagordet 'Ned med Stalin'.

dem. Vad skulle de då göra? ‘Vill ni fortsätta på den stalinistiska vägen? Det går inte att fortsätta på den’, hade Trotskij sagt i mars. ‘Stalin har fört in er i en återvändsgränd.’ Nu fick de veta att det inte heller fanns någon väg tillbaka och att allt de kunde göra var att försöka överleva i återvändsgränden och hoppas att tiden och utvecklingen i landet skulle kunna föra dem ut ur den. De drog slutsatsen, att de tills vidare var tvungna att böja sig för övermakten, och de skulle böja sig för den i över tjugo år, fram till Stalins död.

*

Zinovjev eller Kamenev hade en gång sagt till Trotskij att Stalins hämnd skulle drabba honom och hans barn och barnbarn ‘i tredje och fjärde led’. Nu hade den bibliska vedergällningens stund kommit för Trotskijs familj. Beslutet, som gjort honom statslös, innebar också för dem, som följt honom i landsflykt, att de fråntogs sina medborgarskap och förbjöds att återvända till Sovjetunionen. Det fick ögonblickliga återverkningar för Zina. Hon var nu åtskild från sin man och sitt yngsta barn och kunde inte hoppas att någonsin få se dem igen.

Hon hade varit i Berlin i över fyra månader. Den främmande staden och dess politiska drama kom till en början att i så hög grad intressera henne att hon, till sina läkares stora glädje, föreföll vara på väg att återvinna sin hälsa. Tillfrisknandet var skenbart och läkarna kan ha förvillats av en patient som var för stolt för att öppna sitt skadade inre för dem. Envist vägrade hon att låta sig behandlas psykoanalytiskt. ‘Läkarna har bara förvirrat mig’, sade hon långt senare, ‘men jag har förvirrat de stackarna mycket mer ...’ Spänningarna i hennes känsloliv hade inte avtagit. Hennes fadersdyrkan var fortfarande i konflikt med hennes känslor av sorg och bitterhet. I sina tankar och sina brev återvände hon till det senaste avskedet med fadern. Hon tänkte med olust på den egendomliga kyla, som vilat över det, och på hans distans och olympiska oåtkomlighet. Hon grubblade över hans ord: ‘Du är en märklig människa; jag har aldrig träffat någon som du’, och deras oförstående stränghet gjorde henne ledsen. Hon längtade efter en varmare brevkontakt, men han skrev sällan, i varje fall alltför litet för hennes smak, och även om hans brev var fulla av omtanke om henne, tyckte hon fortfarande att han var kylig och reserverad i dem.

Till det kom hennes missämja med Ljova. Hon kunde inte dra jämnt med honom, trots att det inte fanns någon som stod henne närmare i Berlin, och trots att deras far bad dem att stödja varandra i den svåra situationen. Hon anklagade även Ljova för bristande medkänsla och bara anblicken av honom väckte hela hennes ångestfyllda avund till liv. ‘Varje gång jag ser honom’, skrev hon kort efter ankomsten till Berlin, ‘får jag ett nervöst sammanbrott.’[58] Hon lät bli att träffa honom, och han var hur som helst strängt upptagen av sitt politiska arbete och sina studier vid högskolan. Redan hans upptagenhet, som berodde på den nära förbindelse han hade med deras far, var nog för att väcka hennes avund. Hon jämförde den med sin egen ‘passivitet och onyttighet’ och talade med förakt om sig själv som ‘dagdrivaren Zina’.

Den ukas, som berövade henne möjligheten att återvända till Ryssland, fick henne att känna sig än mer övergiven och osäker. Hennes far rådde henne att lugnt och sakligt protestera på sovjetambassaden. Förstod de i Moskva, att hon inte var engagerad i något politiskt arbete utan bara försökte återvinna sin hälsa, skulle de kanske undanta henne från beslutet.[59] Vi vet inte om hon följde rådet. Hon återfick i varje fall aldrig sitt ryska medborgarskap. Under tiden hade hennes läkare kommit fram till att hon, för att bli frisk, borde återvända till sin familj i Ryssland och så snart som möjligt börja leva normalt igen i sin vanliga miljö. Det var just det hon inte kunde göra. Som landsflyktig, som ensam varg i den stora och främmande staden, som främling för ena hälften av sin familj och självanklagad desertör från den andra hälften,

[58] Se Zinas brev och vykort till fadern den 26 februari, 30 maj och 7 juni 1932.
[59] Se Trotskijs brevväxling med barnen, mars 1932.

fick hon allt oftare nervösa sammanbrott och allt fler anfall av sinnesförvirring. Hon hade inget annat val än att återvända till psykoanalytikernas mottagning, från vilken hon med stirrande blick betraktade den politiska galenskap som höll på att breda ut sig över det land, i vars mitt ödet hade ställt henne.

I sina brev beskrev hon Tysklands plåga och elände och spetsade sina beskrivningar med precisa politiska iakttagelser och bitskt galghumoristiska kommentarer. Första gången hon skrev till sin far, om hur orolig hon var över att ha förlorat kontakten med Ryssland och sina nära anhöriga där hemma, berättade hon också för honom att hon tagit lika starkt intryck av den 'röda folkomröstningen' och av förvirringen och demoraliseringen i den tyska arbetarklassen.[60] Hon följde Trotskijs 'tysta kampanj' med intresse, men den känsla av meningsfullhet som det gav henne, förstördes samtidigt av hennes insikt om att hans arbete och politiska intressen var en sluten värld för henne. 'Det är ingen idé att skriva till pappa ... Tomas tvivlaren', sade hon i ett brev. 'Han svävar högre och högre över molnen, i storpolitikens regioner ... och jag är oftast nedgrävd i det här psykoanalytiska svineriet'.[61] Hennes vision av det politiska tumultet intensifierades av det galna ögats krampaktiga insikter. Det finns i hennes brev vändningar så rika och sarkastiska att de skulle ha kunnat formuleras av hennes egen far. Som en refräng återkommer en bild av ett hungrigt och berusat Berlin som genljuder av trampet av tunga stövlar och som sväller av förtvivlan och blodtörst. 'Berlin sjunger ... oavbrutet och ofta med en röst som är hes av dryckenskap och hunger ... Det är en glad stad, verkligen mycket glad ... Och tänka sig att gamle Krylov var dumdristig nog att påstå att ingen kan sjunga på tom mage.'[62]

Den ödesmättade staden fascinerade henne. Hon blev fixerad vid den, som om hon var en del av den, och hon genomlevde alla dess frossor och febrar. I början av juni 1932, när Hitlers stormtrupper, opåverkade av Brännings förbud, återvände i våldsam triumf, uppmanade Ljova henne att lämna Berlin och fara till Wien för att fortsätta sin psykoanalytiska behandling i en lugnare miljö. Han hade själv blivit trakasserad av polisen och fruktade nu att även hon skulle bli det. Hon tog inte emot rådet, skakade på huvudet åt hans oro och klagade i ett brev till Prinkipo över att Ljova styrde och ställde med henne. När hennes far upprepade hans råd, svarade hon i egendomligt underdånig ton att det inte skulle falla henne in att protestera, men sedan fortsatte hon att tala om sin kärlek till Berlin och vägrade att låta sig rubbas i sin övertygelse. Hon förödmjukades av t.o.m. den omsorg som fadern och brodern visade henne. Hade inte hennes far ofta sagt att Europas, ja, hela mänsklighetens öde just nu avgjordes i Berlin för årtionden framåt? Var det inte därför han ville ha Ljova stationerad där? Hade han inte vägrat att anställa en tysk trotskist som sekreterare och sagt, att det skulle vara en skam, i detta skede, om en enda av hans anhängare lämnade det politiska slagfältet? Varför skulle de då be henne fara? Hon kände sig bortstött och nedvärderad.[63]

När ensamheten började tära alltför mycket på henne, föreslog läkarna att hon åtminstone kunde få sig sitt barn tillsänt från Prinkipo, så hon fick något att tänka på och ett ansvar att ta. Men även barnets situation hade påverkats av beslutet av den 20 februari. Vid sex års ålder var Seva en 'statslös politisk emigrant' – officiellt registrerad som sådan – och ett problem för konsuler med befogenhet att utställa transit- och uppehållsvisa. Ansökningar avslogs med motiveringen att han endast kunde resa med en av sina föräldrar eller en av sina morföräldrar. Barnet hade blivit mycket upprört över sin mors frånvaro och över hennes brevböner om att inte bli bortglömd och brevlöften om att de mycket snart skulle ses igen – det var knappt hon

[60] Se hennes brev den 26 februari 1932.
[61] Brev den 30 maj.
[62] Brev den 7 juni och 17 augusti 1932.
[63] Ibid.

kunde övertalas att sluta skicka sådana brev. Spänningen och förhoppningarna om ett snart återseende satte pojkens – och alla familjemedlemmarnas – nerver i dallring.

Zinas depression gjorde henne alltmer oförmögen att ta hand om sig själv eller ens använda sitt månatliga underhåll på ett meningsfullt sätt.[64] Hon anklagade sig själv för att vara sin far till last och flyttade till en tredje klassens pension, där hon levde bland luffare och slagskämpar, som hon ofta fick medla mellan och skilja åt när slagsmål uppstod. Varje försök av hennes far eller bror att få henne därifrån eller sköta hennes ekonomi, väckte hennes motvilja och ledde till nervösa sammanbrott. I ett upprört vykort efter ett sådant sammanbrott anklagade hon sin far för att ha varit orsak till det och bad honom lämna henne i fred.[65]

Zinas lidande och den sorg, det förorsakade Trotskij, påverkade hans förbindelse med Ljova som, menade han, borde ha större tålamod med henne och visa henne större omsorg. Men hans beroende av Ljova blev samtidigt allt större och alltmer sårbart. Han berömde honom för hans sätt att sköta *Bulletin* och det politiska arbetet och han fortsatte att delge honom sina tankar, rådgöra med honom och efterlysa hans kritik. Han var rörd över Ljovas självuppoffringar och hängivenhet, som han ständigt fick nya bevis på. (Gång efter annan klandrade han honom för att vara överambitiös i sina ekonomiska redovisningar och i användandet av sitt månadsunderhåll på *Bulletin*.)[66] Men han misstänkte fortfarande att överensstämmelsen dem emellan, samklangen vad gällde åsikter och idéer, hade sin grund endast i den sonliga vördnad som på en gång gladde och irriterade honom. Ju mer spänd och plågad han blev, desto mer fordrande och t.o.m. nyckfulla blev de krav han ställde på sin son. Hans ensamhet och isolering förstorade, som Natalja uttryckte det, den otålighet med vilken han väntade på brev från Ljova. Ibland, när det kunde gå dagar utan att han hörde något från Berlin, fick han raserianfall, anklagade Ljova för liknöjdhet och förolämpade honom, för att sedan bli arg på sig själv, gripas av medkänsla med sin son och bli ännu mer missnöjd.[67]

Även Ljova hade stora personliga problem. Från Moskva skrev hans hustru hjärtslitande brev om deras sönderslagna liv och deras olyckliga barn. Trots hennes protester och tårar hade han farit utomlands, påminde hon honom, för att vara med sina föräldrar och skydda sin far. Nu var han varken med sina föräldrar eller sin hustru och sitt barn. Det var ingen idé att försöka förklara för henne vad han skulle fått utstå i Ryssland – hon var en enkel arbetarkvinna, sjuk, fattig och förtvivlad, och hon hotade att ta livet av sig.[68] Han kunde inget göra för att hjälpa henne, utom att sända pengar. Hans förbindelse med Jeanne Molinier blev heller inte lycklig. Endast hängivenheten för hans fars sak lindrade hans privata sorger och bekymmer. Tveklöst utförde han de tusentals order som kom från Prinkipo, höll kontakt med alla de utspridda trotskistgrupperna, drev på de ryska tryckarna för att få ut *Bulletin* i tid, såg till att faderns aktuella broschyrer snabbt översattes till tyska och utgavs, köpslog med litterära agenter och drog, ofta utsvulten, i timmar runt på Berlins gator i hopp om att möte en landsman på utrikesresa eller en turist på väg till Ryssland, människor genom vilka en eller annan information kunde erhållas eller ett eller annat meddelande vidarebefordras. Till yttermera visso följde han pedantiskt sin kurs i matematik och fysik, och på nätterna meddelade han sig med sina föräldrar per brev. Inget var så nedslående för honom som faderns dåliga humör och påpekanden om att hans ansträngningar inte motsvarade förväntningarna. Han hade svårt att motverka det faderliga missnöjet, redogöra för vad han ville, be om förklaringar eller ursäkta sig. Det var bara för sin mor som han beklagade sig.

---

[64] Detta enligt Ljova, i ett brev till fadern, 26 november 1932.
[65] Zina till Trotskij, 5 och 24 oktober 1932.
[66] Se t.ex. Trotskijs brev den 11 maj 1932.
[67] Beskrivningen grundas på Nataljas brevväxling, i synnerhet brevet till Ljova den 27 juli 1932, i Trotskij-arkivet (slutna delen).
[68] Hotet framfördes i ett brev som finns i familjekorrespondensen i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Den spröda och sörjande Natalja, som fastnat i Zinas farliga känslogytter och som ibland slets mellan make och son, gjorde vad hon kunde. Hon hade nog insikt för att förstå allas bekymmer, nog kärlek för att hysa medlidande med alla och nog sinnesstyrka för att försöka ge alla stöd. I sina brev till Ljova förklarade hon Zinas problem, och gång efter annan skrev hon till både Ljova och Zina om den outhärdliga spänning i vilken deras far levde, samtidigt som han utåt, mot den fientliga världen, var tvungen att visa upp en heroisk fasad – var det underligt då att hans uthållighet inte alltid räckte till i familjekretsen? 'Det besvärliga med pappa är, som ni vet, inte vad han gör i de stora sammanhangen, utan i de små'. De stora problemen närmade han sig med oändligt tålamod. Trivialiteterna gjorde honom lätt irriterad och gnällig. Hon bad barnen att inte för den skull glömma eller tvivla på den djupa och intensiva kärlek han hyste för dem. 'Din smärta är allas vår smärta', skrev hon till Ljova, samtidigt som hon bad honom att skriva oftare till sin far, skriva 'inspirerande' brev, och att visa Zina mer kärlek och omsorg. Men ibland kom slagen för tätt t.o.m. för Nataljas energiska sinnesstyrka. 'Vad kan man göra – inget', suckade hon inte sällan i sina brev till Ljova, och en gång erkände hon: 'Jag skriver som du, med avskärmade känslor och med ögonen slutna.'[69]

*

Detta hände sensommaren 1932. Tre och ett halvt år hade förflutit sedan Trotskij kom till Prinkipo. Hela denna tid hade han arbetat hårt och tillvaratagit sina olika intressen, skött hela sin korrespondens, fyllt sidorna i *Bulletin* och skrivit ett dussintal mindre böcker och broschyrer samt *Mitt liv* och de tre omfångsrika volymer som utgör *Ryska revolutionens historia* (Det sista tillägg, som avslutar tredje volymen, sände han till Alexandra Ramm den 29 juni.) Åren hade varit fyllda av enormt arbete, desto mer enormt som han, i sin avsky för den lättköpta frasen, ständigt skrev om nästan varje kapitel i alla sina böcker och ständigt finslipade varje sida och nästan varje mening.

Det oerhörda arbetet hade tröttat honom. Han hade huvudet fullt av nya litterära projekt. Han ville skriva inbördeskrigets historia, en biografi om Lenin, en om Marx och Engels och andra böcker. Men omständigheterna tillät honom inte att påbörja något nytt storverk, och f.ö. behövde han vila. Mer än någonsin rasade han mot instängdheten på Prinkipo.[70] Politiska händelser gjorde honom rastlös. De få nyheter, som sipprade ut ur Sovjetunionen, räckte för att reta upp honom. I Tyskland gick socialister och kommunister vidare i sina gamla upptrampade spår på randen till en katastrof. Hans kampanj var resultatlös. Den tyska trotskistgruppens styrka var i det närmaste obefintlig. Och i oppositionens internationella organisation höll svårigheter på att uppstå. I Berlin-sekretariatet tog bröderna Sobolevicius, som nyligen stött honom i kontroversen med det ultravänsterinriktade Leninbund, alltmer parti för en oroväckande försoningslinje i politiken mot stalinisterna. Å om han bara kunde komma bort från denna förtrollade och förbannade ö och närmare det politiska livets strider – närmare civilisationen!

I början av hösten inbjöds han av danska socialdemokratiska studenter att komma till Köpenhamn och hålla föredrag i anledning av femtonårsdagen av oktoberrevolutionen 1917. Han hade tidigare fått många sådana inbjudningar, men det hade aldrig varit möjligt att skaffa honom tillstånd att framträda i Europa.[71] Han tvivlade på att den socialdemokratiska regeringen i Danmark skulle ge honom visum, men denna gång tackade han ja till inbjudan. När han fick sitt visum, var han genast redo att fara. I botten av sina tankar närde han en stilla

[69] Många av Nataljas brev är odaterade.
[70] Under alla Prinkipo-åren for Trotskij bara en eller två gånger till Konstantinopel för att bese Sofiakyrkan (Hagia Sofia) och gå till en tandläkare.
[71] Bl.a. frågade en grupp Edinburgh-studenter om de fick uppställa honom som kandidat i rektorsvalen vid deras universitet – han tackade hövligt nej. (Trotskij-arkivet)

förhoppning om att inte behöva återvända, men för säkerhets skull ordnade han ändå med ett turkiskt återresevisum. Han och Natalja hoppades också kunna ta med sig Seva till Köpenhamn för att därifrån sända honom vidare till Zina. Men det visade sig omöjligt att få visum för barnet och de blev tvungna att lämna honom i en sekreterares vård på Prinkipo.

Den 14 november seglade Trotskij från Konstantinopel i sällskap med Natalja och tre sekreterare. Han skrev in sig som herr Sedov, men inkognitot skyddade honom inte mot omvärldens nyfikenhet – det förtätade bara den atmosfär av mystik och dåligt rykte som omgav honom. *Pravda* parafraserade. Bernard Shaw och hånade det 'förrymda lejonet', och hånet kom omedvetet att förmedla en del av den oro, med vilken många länders regeringar, polishögkvarter och tidningar följde hans resa. Hade han rest genom Europa som ledare för en verklig och mäktig konspirationsrörelse och med tusentals anhängares bifallsrop brusande kring sig, hade han inte kunnat väcka mer uppståndelse än han nu gjorde, när han som landsförvisad och statslös for i sällskap med en äldre och sjuklig dam och två unga meningsfränder bara för att hålla ett föredrag. Han föregicks av vilda rykten. Tidningar spekulerade över den 'verkliga' avsikten med hans resa. De var säkra på att föredraget bara var en skenmanöver. Några sade att han i största hemlighet skulle träffa ett sändebud från Stalin någonstans i Europa. Andra påstod bestämt att han skulle organisera en definitiv konspiration mot Stalin. I grekiska och italienska angöringshamnar belägrades han av journalister men vägrade att göra några uttalanden. Han tilläts inte besöka Aten. I Neapel lämnade han fartyget och besåg under poliseskort ruinerna i Pompeji. Fransmännen förbjöd honom att landstiga i Marseille. Ute på öppna havet fick han befallning av franska poliser att kliva ned i en liten motorbåt, som sedan förde honom till en övergiven landningsbrygga utanför Marseille, och där steg han i land i Frankrike. Med bil och tåg fördes han i ilfart genom landet och han stannade bara en timme i Paris, vilket gjorde att journalisterna som följt honom ända från Marseille inte hann upp honom förrän i Dunkerque, där han steg ombord på en båt till Danmark. Genom Frankrike förföljdes han av förbannelser från högertidningar, vars ledarskribenter var ursinniga över att 'förrädaren från Brest-Litovsk', mannen som 'rövat det som sparats av faderlösa och ankor' efter franska rentierer, hade tillåtits besudla den franska jorden. Han försökte dämpa upprördheten och försäkrade journalisterna att detta var 'en helt privat resa utan någon som helst politisk innebörd'.[72]

Den 23 november kom han till Danmark och beordrades landstiga i Esbjerg, för att kunna 'föras till Köpenhamn bakvägen', som *Politiken* uttryckte det. En mängd kommunister hade kommit för att vissla och bua åt honom, men 'i samma ögonblick som Trotskij visade sig', skrev samma tidning, 'bredde sig en djup tystnad över församlingen – som stode den inför en historisk personlighet och kanske inför en historisk händelse'.[73] Journalisterna lade märke till Trotskijs 'absoluta lugn' och de medföljande sekreterarnas och reseledarnas nervositet. Knappt hade han kommit till Köpenhamn förrän en medlem av den danska kungafamiljen, prins Aage, och en del av pressen vände sig mot 'tsarfamiljens mördare'. Danska hovet hade inte glömt att den siste tsarens mor varit dansk prinsessa. Samtidigt gav sovjetambassadören uttryck åt sin regerings oro över besöket. Socialdemokraterna gav Trotskij ett hjärtligt mottagande, men hjärtligheten varade inte länge. När såväl hovet som sovjetambassaden fortsatte att demonstrera sitt missnöje, blev det besvärande för de socialistiska ministrarna, som började hoppas att han snart skulle ge sig av igen.

Trotskij gjorde vad han kunde för att hålla sig borta från offentligheten. Han höll till i en ganska excentrisk miljö, i en villa som Raymond Molinier hyrt av en berömd dansös, som var ute och turnerade. Rummen var överlastade med grannlåt och väggarna täckta av tjusande

[72] Hans uttalanden för den franska pressen den 21 och 22 november 1932. Trotskijarkivet.
[73] *Politiken*, 24 november 1932; se även *Berlingske Tidene* och *Information* samma dag.

porträtt av den frånvarande värdinnan. Då avslöjade en tidning hans tillflyktsort, genom att publicera en bild av villan, och han och hans följeslagare fick hastigt bryta upp och flytta till en förortspension. Många otrevliga småhändelser inträffade. Moliniers bil, som Trotskij använde sig av, försvann en gång under mystiska omständigheter. Några timmar senare kom polisen med den och återlämnade den utan förklaringar och efter att ha tagit fingeravtryck av – ägaren. Det gick rykten om att Trotskijs fiender tänkte störa det möte under vilket han skulle hålla sitt föredrag. Och hela tiden bevakades han av polisen och av sina egna anhängare. Endast en eller två gånger gjorde han korta bilturer genom staden.

Inga hinder eller störningar förekom under hans föredrag. I två timmar talade han på tyska för en publik på bortåt 2000 personer. Hans ämne var ryska revolutionen. Eftersom myndigheterna satt som villkor för hans framträdande, att han inte fick ta upp kontroversiella frågor, talade han förhållandevis akademiskt och gav sina åhörare en sammanfattning av innehållet i de tre volymer som utgjorde hans just färdigskrivna *Historia*. Hans återhållsamhet dolde inte djupet och styrkan i hans övertygelse. Hans föredrag var ett rättfärdigande av oktoberrevolutionen och det var desto effektivare som det var fritt från urskuldanden och öppet erkände revolutionens mindre misslyckanden och felgrepp. Nästan tjugofem år senare fanns det fortfarande åhörare från den kvällen som med stor uppskattning mindes föredraget som en oratorisk prestation.[74] Detta var f.ö. sista gången Trotskij personligen talade inför en större publik.

Bland hans övriga framträdanden i Köpenhamn bör nämnas hans intervjuer och hans radioprogram på engelska till Förenta Staterna. ‘Min engelska, min arma engelska’, sade han i programmet, ‘står inte i någon proportion till min beundran för den anglosaxiska kulturen.’ Mot dem, som talade om tillbakagången i Sovjetunionen (och hans eget öde) och som förnekade oktoberrevolutionens existensberättigande, hävdade han att ‘i såväl det kritiska som det skapande arbetet behövs perspektiv’. De femton år, som gått sedan oktober, var bara ‘en minut på historiens urtavla’. Även amerikanska inbördeskriget hade upprört många samtida. Men ‘ur inbördeskriget steg det nuvarande Förenta Staterna med dess gränslösa praktiska initiativ, dess rationella teknologi, dess ekonomiska livskraft. De erövringarna ... kommer (att utgöra) en del av det nya samhällets grund.’[75] Han sade till de amerikanska intervjuarna, att även om depressionen 1929 svårt drabbat deras hemland, hade Förenta Staterna stärkt sin position gentemot resten av kapitalistvärlden. För franska reportrar förklarade han, att han aldrig skulle vägra samarbeta med Stalin, om försvaret av Sovjetunionen krävde det. *‘La politique ne connait ni ressentiment personnel ni l’ésprit de vengeance. La politique ne connait qu l’éfficacité’.* (‘I politiken finns inget personligt agg och ingen hämndkänsla. I politiken finns bara effektivitet’).[76]

Fyra år senare, under de stora utrensningarna och i rättegången mot Zinovjev, Kamenev och andra, skulle åklagarsidan grunda en viktig del av processen mot Trotskij och hans medanklagade, på påståendet att det var från Köpenhamn som han, denna sista vecka i november 1932, organiserade en enorm konspiration och befallde sina anhängare att mörda Stalin, Vorosjilov och andra partimedlemmar, att sabotera industrin, att förgifta mängder av ryska arbetare och att ödelägga landets ekonomiska och militära makt för att kunna återupprätta kapitalismen. Enligt chefsåklagaren Vysjinskij var det i Köpenhamn som Trotskij, i närvaro av sin son, träffat Golzman, Fritz David och Berman Jurin, tre män som satt bakom Zinovjev och Kamenev i åklagarbåset, och det var genom dem han framfört sina order. Vi behöver inte här i detalj avvisa dessa anklagelser och de ‘bekännelser’, från de åtalade, som androgs som

[74] 1956 höll jag föredrag i Köpenhamn och uppsöktes då av inte så få åhörare, som berättade om det minnesvärda mötet 1932, vid vilket de själva varit närvarande.
[75] Han gjorde uttalandet för CBS (Columbia Broadcasting System). Danska radion hade vägrat att sända hans föredrag. Trotskij-arkivet.
[76] Ibid.

bevis på deras riktighet. Stalins efterträdare, som stödde anklagelserna i tjugo år, gör det inte längre. Vid ryska kommunistpartiets 20:e och 22:a kongresser beskrev Chrusjtjov, fortfarande hemsökt av Trotskijs ande, hur sådana anklagelser sattes ihop och hur sådana 'bekännelser' framtvingades. Redan tidigare, under själva rättegångarna, hade Trotskij slagit sönder åklagarsidans hela argumentering genom att peka på dess osanningar och självmotsägelser. Sålunda existerade t.ex. inte det hotell Bristol, som Vysjinskij var oklok nog att utpeka som Trotskijs huvudkvarter i Köpenhamn 1932, men som rivits många år tidigare. Ljova, som av Vysjinskij utnämndes till terroristledarens överbefälhavare i Köpenhamn, var över huvud taget inte med på resan till Danmark. Med utgångspunkt från systematiskt och pedantiskt förda anteckningar kunde Trotskij rekonstruera varje moment i sin danska resa och även skaffa fram vittnen som stödde hans beskrivning av vad som förevarit.[77]

Hans krets av medhjälpare var större än vanligt i Köpenhamn. Förutom sina tre medföljande sekreterare hade han kring sig tjugofem tyska, franska, italienska och andra anhängare, bland dem Molinier, Naville, Sneevliet och Gérard Rosenthal, den senare Trotskijs franske jurist. En grupp studenter från Hamburg hade anlänt för att hälsa honom välkommen och för att vaka över honom. En annan besökare var Oscar Cohn, framstående tysk jurist och vän till Karl Liebknecht, som fungerade som Trotskijs juridiska ombud i Tyskland. Närvaron av en sådan mängd anhängare gav Trotskij möjlighet att hålla en informell 'internationell konferens' för att dryfta situationen i Tyskland och de olika trotskist-gruppernas förehavanden. Inget kunde vara mer olikt ett konspiratoriskt möte än denna lilla sammankomst för förväntansfulla och ganska pratsjuka anhängare av en sekt som fortfarande var helt ineffektiv. 'Alla talade i oändlighet', säger den ende engelske deltagaren, 'alla utom Trotskij, som nästan hela tiden satt i sitt rum och arbetade hårt, antingen med att skriva eller med att diktera ett eller annat.'[78] Fem år senare skulle alla närvarande, utom de som satt i nazistiska fängelser och koncentrationsläger, vittna om att ingen av de män, som enligt Vysjinskij tagit order från Trotskij i Köpenhamn, befunnit sig där eller haft någon möjlighet att osedd ta sig förbi de otaliga vakterna. Den enda person med rysk anknytning, som Trotskij tog emot var Senin-Sobolevicius. Han hade kommit för att rentvå sig från beskyllningen för att vara stalinistisk agent, och han tillbragte en eller två timmar med Trotskij, som behandlade honom inte som en *agent provocateur* utan som en politisk meningsmotståndare. I deras brevväxling hade Sobolevicius öppet och delvis korrekt kritiserat Trotskij för dennes underskattning av Stalins industriella framgångar och av kollektiviseringens varaktiga följder. Av deras följande brevväxling att döma slutade deras möte i Köpenhamn med en sammanjämkning av de motstridiga åsikter de hade. Sobolevicius skulle i varje fall inte framträda som vittne vid någon av i Moskva-rättegångarna. Uppenbarligen bidrog han heller inte med material till processerna, ty hade han gjort det, skulle han ha försett åklagarsidan med en mer realistisk beskrivning än Vysjinskijs av den miljö som Trotskij rörde sig i Köpenhamn.

Trotskijs besök i Danmark var alltså ganska händelselöst. Efter att ha hållit sitt föredrag, talade han bara en gång inför en mindre samling av de danska studenter, som inbjudit honom. Hans värd har beskrivit en egendomlig händelse som inträffade vid det tillfället:

> Trotskij och fem eller sex andra personer befann sig i mitt hem, när jag plötsligt fick telefon från en god vän, som berättade att en tidning just utkommit med ett telegram från Moskva om att Zinovjev dött. Trotskij reste sig, djupt rörd... 'Jag har bekämpat Zinovjev ...', sade han. 'I somliga frågor var vi överens. Jag känner till hans misstag, men just nu vill jag inte tänka på dem utan bara på det faktum, att han ständigt försökte verka för arbetarrörelsen ...' Med vackra ord fortsatte Trotskij att

[77] *The Case of Leon Trotsky*, s. 135-73 [sv. övers. Fallet Leo Trotskij] samt Trotskij-arkivet (slutna delen).
[78] Den brittiske deltagaren, vars intryck jag med tacksamhet fått ta del av, var Harry Wicks. Han skulle försöka vidarebefordra Trotskijs uttalanden till Sovjetunionen via ryska sjömän på besök i engelska hamnar, och Trotskij gav honom ett brev, som bemyndigade honom att göra det.

> hedra minnet av sin fallne motståndare och medkämpe ... det var gripande att höra hans allvarstyngda tal i denna lilla församling.[79]

Inga utomstående, inte ens Trotskijs vänner och sekreterare, var medvetna om den ångest och smärta han kände under sin Köpenhamns-vistelse. Det var plågsamt nog för honom att behöva fara över hela Europa, med alla de förberedelser det krävde och all den fientliga uppståndelse det väckte, bara för att hålla ett föredrag i Danmark och sedan återvända till Prinkipo. Han gjorde lama försök, inte att slippa fara tillbaka, men att fördröja avfärden. För amerikanska journalister avslöjade han med längtan i rösten, att han gärna skulle vilja en tid 'betrakta världspanoramat från New York', vilket borde vara som att skåda ut över horisonten 'från toppen av en skyskrapa'. 'Är det en utopisk dröm, undrar jag, att leka med tanken att få arbeta två eller tre månader i ett av de stora amerikanska biblioteken? Jag hoppas det goda exempel, som danska regeringen föregått med, inte skall gå andra länder spårlöst förbi.'[80] Det visade sig emellertid att 'exemplet' var föga uppbyggligt: danska regeringen vägrade ge honom ens ett kortfristigt uppehållstillstånd. Utan framgång vände sig Oscar Cohn till Stauning, den socialistiske statsministern, som var Cohns personlige vän. Utan framgång bad Trotskij själv Stauning om en förlängning av visumet på bara fjorton dagar, så han och hans hustru skulle kunna få läkarvård i Köpenhamn. Utan framgång ansökte han också om visum till Sverige. Hans ansökan sägs ha avslagits efter hänvändelse från sovjetambassadören i Stockholm, som var ingen mindre än Alexandra Kollontaj, tidigare ledare av arbetaroppositionen i Ryssland.

Mer beklämmande än denna förnyade kompakta ovilja var oron för Zina, som blev allt sjukare. Det var antagligen under sin danska resa som Trotskij fick det kusliga brev som lät som ett avsked fullt av anklagelser. 'Du uppträder ...', skrev hon till honom, 'alltför otåligt och därför ibland också häftigt. Förstår du meningen med något så sammansatt och ändå elementärt som instinkt – något som man inte får ta lätt på ...? Vem säger att instinkten är blind ...? Det är inte sant. Instinkten har fruktansvärt skarp blick och kan se i mörkret ... och förbi tid och rum – det är inte för inte som instinkten är ett generationernas minne som börjar där livet självt börjar. Den kan låta sig nyttjas i alla syften. Det hemskaste är att den absolut och obönhörligt drabbar alla som står i dess väg.' Hon talade om 'förvarningarna', de 'misstänksamma föreställningar' och den 'förfärligt skärpta känslighet', som instinkten består av. Och hon fortsatte: 'Det skrämmer dig inte att höra, att jag en tid trodde att jag berörts av något sådant här, men med ohyggligt ursinne kastade jag mig ut i striden. Och ingen hjälpte mig. Läkarna har bara förvirrat mig ... vet du vad som höll mig uppe? *Tron på dig.* Trots allt som var så enkelt och uppenbart, trots allt ... Och är inte det instinkt?'[81]

Ljova skulle ha kommit till Köpenhamn för att bl.a. tala med sina föräldrar om Zina, men oöverstigliga pass- och visumhinder höll honom kvar i Berlin. Under tiden sände han oroande brev om Zinas tillstånd. Hennes förstånd blev mer och mer förmörkat. Hon skulle aldrig kunna sköta Seva, om de sände honom till henne, och hon blev mindre och mindre förmögen att klara sig själv. Hennes oöverlagda politiska handlingar oroade honom. Hon hade tydligen satt sig i förbindelse med tyska kommunistpartiet och han var rädd för att hon skulle ge polisen tillfälle att trakassera henne. 'Ser du inte, ser du inte', hade hon sagt till honom efter von Papens avgång, 'att Tyskland nu går rakt mot en (kommunistisk) revolution?'[82] Han bad sina föräldrar att göra vad de kunde för att få iväg henne till Österrike. Varje dag, och ibland två gånger dagligen, talade Trotskij eller Natalja i telefon med Ljova, förhörde sig om de senaste nyheterna, frågade om även läkarna ansåg det omöjligt för Zina att ta hand om sitt barn och bad enträget Ljova komma till Köpenhamn.

---

[79] *The Case of Leon Trotsky*, s. 147. Ryktet om Zinovjevs död dementerades nästa dag.
[80] Ur ett uttalande för amerikanska journalister. Trotskij-arkivet.
[81] Brevet är odaterat, men andra omständigheter tyder på, att det skrevs i november 1932.
[82] Citerat ur Ljovas brev till föräldrarna den 26 november 1932.

Åtta dagar förflöt på detta sätt, just de dagar som Trotskij skulle ha använt för att organisera den enorma konspiration mot sovjetregeringen, som världen senare fick höra talas om. Dagarna användes till 'konspiration' mot det tyranni som stats- och hemlösa utsätts för i form av reglementen för ansökningar om pass och visum. Han använde sig av varje inflytande och tillfällig omständighet, varje krigslist och publicitetsknep, för att tillvinna sig ytterligare några veckor eller dagar i Danmark eller något annat land i Europa. Under tiden ansökte Natalja hos franske premiärministern Edouard Herriot om tillstånd att få möta Ljova i Frankrike i samband med Trotskijs och hennes återresa till Turkiet. När de åtta dagar var förbi, som Trotskijs danska visum gällde för, förklarade han att han missat sin båtförbindelse och ännu inte var redo att fara. Kanske trodde han, att Ljova skulle kunna anlända, medan han väntade på nästa båt. Kanske, kanske skulle någon regering komma på andra tankar och ge honom visum till något land på denna ogästvänliga kontinent. Men de danska myndigheterna stod på sig – hans tidsfrist var slut och han var tvungen att resa – och i bil forslade de honom snabbt genom landet innan hans visum hade utlöpt. Så lämnade Trotskij, Natalja och sekreterarna Danmark den 2 december. Denna gång stod ingen på kajen för att vissla eller bua. Ingen kom heller för att säga adjö.

*

När fartyget anlöpte Antwerpen var hamnen avspärrad och svart av poliser. Gränsvakter kom ombord för att ställa frågor till Trotskij. Han vägrade besvara dem, under hänvisning till att han inte tänkte stiga i land i Belgien, vilket gjorde utfrågningen olaglig. Dispyter uppstod. Man hotade med arrestering. Och ingen av hans följeslagare fick lov att gå i land.

I detta ögonblick drog han sig till minnes en händelse som utspelats tio år tidigare. 1922, när Dora Kaplan stod inför rätta i Moskva anklagad för att ha försökt mörda Lenin, ansökte den berömde belgiske socialisten och ordföranden i Andra Internationalen Emil Vanderwelde om tillstånd att få fungera som rättegångsbiträde på försvarets sida. Hans ansökan bifölls och Vanderwelde begagnade tillfället att, i en sovjetisk domstol, angripa det sovjetiska regeringssystemet. Han förnyade angreppet i ett öppet brev till Trotskij. Eftersom denne 1922 lämnat brevet obesvarat, beslöt han sig för att svara på det nu, när hans fartyg kommit in på belgiskt vatten. Vanderwelde hade under tiden hunnit vara belgisk premiärminister och intog även som oppositionsmedlem en framskjuten plats i det politiska livet i sitt hemland.

> Den regering jag tillhörde (skrev Trotskij till honom) tillät er att inte endast komma till Sovjetunionen utan även inför domstol uppträda som försvarsadvokat för dem som försökt mörda ledarna för den första arbetarstaten. I ert försvarstal, publicerat i våra tidningar, åberopade ni vid upprepade tillfällen demokratins principer. Ni hade rätt att göra det. Den 4 december 1932 har jag och mina följeslagare kommit till Antwerpens hamn på genomresa. Jag har inte för avsikt att här predika proletär diktatur eller försvarstala för fängslade belgiska kommunister och strejkande som, vad jag vet, inte gjort några försök att mörda ministrar. (Ändå) har den del av hamnen, där vårt fartyg ligger, totalt avspärrats. På båda sidor, till vänster och höger om oss, ligger polisbåtar beredda. Från vårt däck har vi haft tillfälle att beundra en parad genomförd av demokratins alla polisagenter ... Ett anslående skådespel! Det finns fler poliser och snutar här -ursäkta om jag för enkelhetens skull använder vulgäruttryck — än sjömän och hamnarbetare. Vårt fartyg liknar ett temporärt fängelse och hamnområdet intill ser ut som en fängelsegård.[83]

Han visste naturligtvis att mottagandet, och trakasserierna som hörde ihop med det, var 'småsaker i jämförelse med den förföljelse som stridande arbetare och kommunister vanligen får utstå'. Han poängterade detaljerna bara för att ge Vandervelde ett försenat svar på dennes strafftal 1922 om bolsjevism och demokrati:

> Jag hoppas, jag inte misstar mig, när jag räknar Belgien till de demokratiska länderna. Kriget

[83] *B. O.*, nr. 32, december 1932.

> (1914-18), som ni deltog i, var ett krig för demokratin, var det inte? Efter kriget har ni lett Belgien som minister och premiärminister. Vad skulle mer behövts för att genomföra demokratin? ... Hur kommer det sig då att denna, er demokrati, i så hög grad påminner om den gamla preussiska polisstaten? Hur skall någon kunna tro att en demokrati, som får ett nervöst anfall när en bolsjevik händelsevis närmar sig dess gränser, någonsin skall kunna utplåna klasskampen och garantera en fredlig övergång från kapitalism till socialism?

Jovisst kände han, Trotskij, till GPU och de politiska förföljelserna i Sovjetunionen. Men den sovjetiska regeringen hade i varje fall inte skrutit med sina demokratiska förtjänster. Den identifierade sig öppet med den proletära diktaturen och den enda måttstock, den kunde bedömas efter, var dess säkrande av övergången från kapitalism till socialism.

> Diktaturen har sina egna stränga metoder och sin egen stränga logik. Inte sällan ... blir revolutionärer, som skapat diktaturen, själva offer för dess logik ... Inför klassfiender påtar jag mig emellertid det fulla ansvaret för inte endast oktoberrevolutionen ... utan även dagens sovjetrepublik med den regering som förvisat mig och berövat mig mitt medborgarskap. (Men) ni — ni försvarar kapitalismen i demokratins namn. Var finns då demokratin? Den fanns i varje fall inte i hamnen i Antwerpen.

Trots det lämnade han hamnstaden ‘utan minsta pessimism’. Han mindes synintrycket av ‘grova och allvarliga flamländska hamnarbetare som var täckta av ett tjockt lager koldamm’ och som, borthållna från hans fartyg av en poliskedja, ‘tysta betraktade scenen, såg vad alla gick för’, igenkände ‘sina egna’, vinkade ironiskt åt poliserna, log mot de farliga passagerarna på däck och hälsade ‘med sina knotiga fingrar ... mot mössorna’. ‘När ångaren seglade nedför den dimmiga Schelde-floden, förbi lyftkranar hejdade av den ekonomiska krisen, hördes avskedsrop från okända men trogna vänner på kajen. Skrivande dessa rader mellan Antwerpen och Vlissingen sänder jag mina kamratliga hälsningar till Belgiens arbetare.’

*

Den 6 december kom Trotskij och Natalja till Paris, till Gare du Nord, där de på nytt omgavs av en stark poliskedja som höll undan massorna av passagerare och skådelystna. Ljova väntade på dem. Herriot hade beviljat Nataljas ansökan. Vid gränsen hade Trotskij fått veta att han skulle bli tvungen att vänta nio dagar i Marseille på en båtförbindelse till Konstantinopel. Förseningen gladde honom. Molinier ordnade med bostad i närheten av Marseille och Trotskij inbjöd vänner att komma dit och besöka honom några dagar. Men knappt hade han kommit till Marseille, förrän polisen meddelade honom, att han inte fick stanna där en enda dag utan var tvungen att genast gå ombord på en italiensk lastångare som av en händelse skulle avsegla samma kväll. Han gick ombord under protest, men när han upptäckte att båten saknade passagerarutrymmen och att resan skulle ta femton dagar, var han orolig för att han höll på att lockas i en fälla och steg åter i land. Det var midnatt. Polisen försökte tvinga upp honom på båten igen. Det gick inte. Under gräl med poliserna slog sig sällskapet ned i hamnen och stannade där hela den blåsiga vinternatten. Från hamnen sände Trotskij protesttelegram till Herriot, till inrikesministeriet, till Blum och Thorez. Han ansökte också i Rom om italienskt transitvisum. Före gryningen tog polisen honom och Natalja till ett hotell och beordrade dem att där invänta den förestående deporteringen.

Det blev dag, tiden gick och fortfarande hade inget svar kommit från Herriot eller någon annan i Paris. Ironiskt nog svarade Mussolinis utrikesminister omgående att ansökan om transitvisum hade beviljats. Polisen förde då hastigt Trotskij och Natalja till första bästa tåg mot Italien. Över poliskedjan kysste de Ljova. De hade fått vara samman med honom bara en dag, en dag som varit så full av dramatiska händelser att de, som Natalja sade, inte haft en möjlighet att se på varandra och än mindre avbörda sig de problem som upptog dem — små irritationer och missförstånd, framsprungna ur omständigheterna, var det enda utbyte de haft av sin samvaro.

På tåget begrundade Trotskij och Natalja det absurda i det hela. De kände sig sårade och nedstämda. Det var som om alla deras livsbördor, det tunga och tröga föraktet från regeringar och poliser, Zinas olycka och ovissheten om hennes barn, drabbat dem på en och samma gång. Väl inne i Italien, skrev Natalja till Ljova, 'satt vi länge, länge och grät med pappa i den mörka kupén ...'[84]

Nästa morgon vaknade de i Venedig, som de aldrig besökt, och med tårfyllda ögon betraktade de häpet San Marcos prakt och härlighet.

*

Den 12 december landsteg de på Prinkipo. Det 'förrymda lejonet' var tillbaka i sin 'bur' men han tycktes ta återkomsten med jämnmod. Hans upprördhet dämpades kanske av öns skönhet, av de turkiska polisernas artighet vid gränsen och av det vänliga välkomstleende som lyste upp Büjük Ada-fiskarnas ärliga ansikten, när han steg i land. Bokhyllorna och skrivborden, fyllda av brev och papper, återkallade honom till hans arbete. 'Det känns skönt att med pennan i hand arbeta på Prinkipo', skrev han senare i sin dagbok, 'i synnerhet på hösten och vintern, när ön är övergiven och morkullorna dyker upp i parken'. Havet, med fiskstim ända intill stranden, låg som en stilla insjö utanför fönstren. Efter de gångna veckornas händelser och bråk kom öns tystnad, aldrig störd av bilhorn eller telefonsignaler, som en andhämtningspaus och som en maning till eftertanke.

Årets sista veckor var sålunda lugna och rofyllda. Den enda mindre men olustiga händelse som inträffade, var den slutliga brytningen med Senin-Sobolevicius, som i Berlin framlagt en motion om att oppositionens internationella sekretariat skulle ta avstånd från ett av Trotskijs skarpa angrepp på Stalin.[85] Händelsen kom som en överraskning för Trotskij, trots att han några månader tidigare skrivit till Sobolevicius, att 'partiet utövar en stark dragning på dig'. Men han hade föreställt sig att de kommit överens i Köpenhamn. 'Du berättade för mig', skrev han till Senin den 18 december, 'att din resa till Sovjetunionen slutgiltigt övertygat dig om att oppositionen hade rätt.' Trotskij misstänkte fortfarande ingenting, utan trodde att Senin givit vika för 'partiets dragning', och att det kunde leda till hans kapitulation. 'Att kapitulera är att dö politiskt', varnade han Senin, och han rådde honom att ta sig tid att tänka igenom situationen. Uppenbarligen ville han inte gärna förlora en intelligent och hjälpsam anhängare, men det blev en brytning, och snart försvann Senin från Trotskijs horisont.[86]

Under dessa vilsamma veckor återfann Trotskij i fisket något av det som tidigare 'dämpat sorgerna och lugnat det oroliga sinnet'. I dagboksanteckningar, gjorda innan han for från Prinkipo, talar han med Isaac Waltons tonfall om sina fiskefärder och gör kärleksfulla prosaporträtt av sina fiskekamrater, i synnerhet en ung och nästan illitterat grek, Karalambos, som han ofta seglade ut med.[87] Den unge greken 'var född fiskare'. Hans förfäder hade alla, så långt man mindes, varit fiskare. 'Hans egen värld sträcker sig ungefär fyra kilometer runt Prinkipo. Men den världen vet han allt om' och finner nog med magi i för att fylla ett liv (som

---

[84] Natalja till Ljova, 16 december 1932, Trotskij-arkivet (slutna delen). Se även Trotskijs pressuttalande i Brindisi den 8 december. Trotskij-arkivet.

[85] Se Trotskijs brevväxling med bröderna Senin – Soblen-Sobolevicius den 15, 16, 18 och 22 december 1932. Det av dem kritiserade angreppet på Stalin ('Obeimi rukami') publicerades samma månad i *B. O.* nr. 32. I artikeln anklagade Trotskij Stalin för att principlöst närma sig den amerikanska kapitalismen. Anklagelsen grundades på en intervju, som Stalin givit en viss Thomas Campbell, amerikansk jordbruksexpert och författare till en bok om Ryssland. Enligt Campbell hade Stalin förklarat, att huvudorsaken till brytningen mellan honom och Trotskij var den senares iver att sprida revolutionen till andra länder, medan Stalin själv försökte 'begränsa hela arbetet till Ryssland'. Stalin förnekade senare att han gjort uttalandet, men hans dementier var inte särskilt övertygande. Bröderna Sobolevicius ansåg att Trotskijs angrepp var orättvist och ultravänsterbetonat.

[86] Trotskij-arkivet (slutna delen).

[87] Dagboksbladen, daterade den 15 juli, finns i Trotskij-arkivet.

är, som hos Walton, ‘rätt likt poesi’ och rätt likt ‘matematiken som aldrig helt kan läras’). ‘Som en konstnär läste han ur Marmaras sagolika bok’ och han återförde den gamle revolutionärens fjärran tankar till den. De samtalade endast med gester, grimaser och några få turkiska, grekiska eller ryska ord. Det var nog för att Karalambos skulle kunna förklara vad som skedde i havets djup och hur näten skulle kastas – rakt, i spiral eller i halvcirkel, beroende på hur horisonten såg ut, hur molnen blåste, vilken årstid det var eller varifrån vinden kom – hur lod skulle kastas från båten för att fylla tinorna med hummer och hur fångsten skulle skyddas mot delfinerna runt dem. Författaren till Den permanenta revolutionen lärde sig ivrigt och ödmjukt denna ‘invecklade och ursprungliga konst som inte förändrats på tusentals år’. Han lade märke till ‘den mördande blick’, Karalambos gav honom, var gång han kastade ett lod åt fel håll. ‘Av vänlighet och social taktkänsla säger han att jag i stort sett inte kastar loden illa. Men det räcker för mig att jämföra hans arbete med mitt för att min stolthet genast skall försvinna.’ Det var, när allt kom omkring, inte så dåligt att komma tillbaka till Karalambos och att med honom läsa Marmaras bok och dessutom vara i färd med att skriva en egen.

Det idylliska mellanspelet fick ett tvärt och grymt slut. Den 5 januari 1933 meddelade Ljova per telegram att Zina begått självmord. Hon hade tagit sitt liv en vecka efter det att hennes barn äntligen förts till henne. Barnets närvaro tycktes inte ha lugnat henne utan tvärtom bidragit till det slutliga sammanbrottet. Bland hennes efterlämnade papper återfanns denna anteckning på tyska: ‘Jag känner hur min förfärliga sjukdom närmar sig. I detta tillstånd litar jag inte på mig själv, inte ens vad gäller skötseln av min pojke. Han borde *under inga omständigheter* komma hit. Han är mycket känslig och nervös. Han är också rädd för fru B. (hyresvärdinnan). Han bor hos fru K. (adress antecknad). Han talar inte ett ord tyska. Telefonera till min bror.’[88] Hennes sinnesförvirringar hade återkommit allt oftare och med allt större styrka. Hon hade känt sig onyttig t.o.m. för barnet ... och hade inte orkat kämpa vidare. Och till allt detta hade kommit ett besked från polisen att hon var tvungen att lämna Tyskland. Situationen var orolig. General Schleichers regering stod inför sitt fall – några veckor senare skulle Hitler utropas till rikskansler. Ljudligare än någonsin genljöd Berlin av trampet av tunga stövlar och av hesa och berusade sånger, och en hes och hemsk sång, *Die Strassen Frei fur die braunen Bataillonen*, dränkte alla de andra. Nazismens ‘förfärliga stridsvagn’ kom rullande för att krossa den tyske arbetaren. Med *Horst Wessel Lied* ringande i öronen, berövad sitt hemland, avskild från sin familj, förvisad från Tyskland och för sjuk för att orka leta efter en ny fristad hade Zina barrikaderat sig i sitt rum och vridit på gasen. Barrikaden hade varit så massiv att alla försök att rädda henne varit lönlösa – hennes läkare hade varit förvånad över den ‘sällsamma energi’ hon visat prov på inför döden. Och under hennes sista livsminuter hade tanken på den kommande befrielsen fött ett stilla leende på hennes läppar och givit hennes ansikte ett uttryck av lugn och frid. Hon var vid sin död trettio år gammal.[89]

Ljovas dödsbud var lakoniskt, men ‘man kände’, för att citera Trotskij, ‘den fruktansvärda anspänning som låg bakom varje rad i det’, ty han ‘var ensam med sin äldre systers lik ...’ Hur skulle barnet ges besked om det som hänt? Och hur skulle nyheten framföras till Zinas mor, Alexandra Sokolovskaja, i Leningrad? Ljova försökte telefonera till sin bror i Moskva. ‘Var det för att GPU förlorade fattningen ... eller för att de hoppades få höra någon hemlighet – hur som helst fick Ljova helt oväntat telefonförbindelse och ... framförde den tragiska nyheten ... Så förlöpte det sista samtalet mellan våra två söner, de dödsdömda bröderna, medan deras systers kropp fortfarande var varm.’[90]

---

[88] Anteckningen, skriven på tyska, är inte daterad.
[89] En gripande skildring av Zinas död och begravning finns i Franz Pfemferts brev till Trotskij den 20 januari 1933 (Trotskij-arkivets slutna del). Ljovas telegram (ibid)
[90] Citerat ur Trotskijs nekrolog över Ljova sex år senare. *B. O.*, nr. 64, mars 1938.

Sex dagar efter Zinas självmord skrev Trotskij ett 'Öppet brev' till partiledarna i Moskva. Han beskrev hur beslutet av den 20 februari hade brutit ned Zina. Hon 'valde inte frivilligt döden – det var Stalin som framtvingade valet'. 'Det fanns inte skuggan av en politisk mening i förföljelserna mot min dotter – det fanns inget i dem utom meningslöst och öppet hämndbegär.' Han slutade brevet i en ton av sorgstämd vrede: 'Jag nöjer mig med detta meddelande och drar inga vidare slutsatser. Slutsatsernas tid skall komma – ett återupprättat parti skall dra dem.'[91]

Från Zinas mor i Leningrad kom ett skri av smärta, förebråelser och förtvivlan. Nu hade hon förlorat båda sina barn, födda under faderns första förvisning, döda under den sista. 'Jag kommer också att mista förståndet', skrev hon till Trotskij den 31 januari, 'om jag inte får reda på alla detaljer.' Hon citerade ur ett brev hon fått från Zina några veckor tidigare: 'Det är sorgligt att jag inte längre kan återvända till pappa. Du vet hur jag dyrkat och avgudat honom ända sedan jag var liten flicka. Och nu är vi helt oense. Det har varit grunden för min sjukdom.' Zina hade klagat över hans kylighet mot henne. 'Jag förklarade för henne', skrev hennes mor, 'att den berodde på din läggning, detta med att du har så svårt att visa känslor, även när du skulle vilja visa dem.' (För dem som vant sig vid bilden av Trotskij som enbart offentlig person, som lidelsefull vältalare, kommer kanske Alexandra Sokolovskajas bild av den reserverade privatpersonen Trotskij som en överraskning.) Därpå följde denna bittra anklagelse: 'Du har bara tänkt på hennes (Zinas) fysiska tillstånd, men hon var en vuxen person, en fullt utvecklad varelse i behov av själslig samvaro.' Hon hade drömt om att få verka politiskt och hon hade behövt fritt spelrum, ty hon var lik sin far, och 'du hade som hennes far kunnat rädda henne'. Och vad hade legat bakom den konflikt mellan Zina och Ljova, frågade hon, som Zina också skrivit om? Och varför hade Trotskij nödvändigtvis velat ha henne psykoanalytiskt behandlad, när 'hon var sluten i sig själv – som vi båda är – och man inte borde ha tvingat henne att tala om sådant, som hon inte ville tala om!' Men samtidigt som modern riktade dessa anklagelser mot Trotskij, dämpade hon dem genom att påpeka, att om Zina stannat i Ryssland skulle hon ändå ha dött – av tbc. 'Våra barn var dödsdöma', tillade hon och beskrev den oro hon kände inför barnbarnen som hon hade vårdnaden om. 'Jag tror inte längre på livet. Jag tror inte de någonsin kommer att bli stora. Jag väntar hela tiden på någon ny olycka.' Och hon slutade: 'Det har varit svårt för mig att skriva och sända detta brev. Förlåt min bryskhet, men du bör väl vid det här laget veta allt om vår familj.' [92]

Det är inte bekant om eller hur Trotskij besvarade brevet. Kanske var såret för djupt för ord. I ett brev till vänner, skrivet kort därefter som ursäkt för ett uteblivet tack för kondoleanser, sade han att han drabbats av malaria och varit 'halvdöv'.[93]

*

In i det sista vägrade Trotskij tro, att den tyska arbetarrörelsen var så utan självbevarelsedrift, att den knappt skulle försvara sig mot nazismen utan skymfligt låta sig spolas bort av den första nazistiska stormvågen. I nära tre år hade han hävdat att det var otänkbart att Hitler skulle kunna vinna utan ett inbördeskrig. Det otänkbara hade nu blivit verklighet. Den 30 januari 1933, innan socialister och kommunister ens börjat samla sina oerhörda styrkor till strid, hade Hitler utnämnts till rikskansler. En vecka senare skrev Trotskij: 'Hitlers maktövertagande är ett fruktansvärt slag för arbetarklassen. Men det är inte det slutliga och oåterkalleliga nederlaget. Fienden, som kunnat besegras under uppgångsperioden, har nu intagit en

[91] *B. O.*, nr. 33, mars 1933.
[92] Alexandra Sokolovskajas brev, daterat den 31 januari 1933, finns i Trotskij-arkivet (slutna delen).
[93] Trotskij till Franz Pfemfert, 5 februari 1933, ibid. Enligt Pierre Frank, som var i Büjük Ada vid den tiden, höll sig Trotskij på sitt rum i flera dagar. Natalja var med honom och det var bara hon som då och då lämnade rummet. När han slutligen visade sig igen, lade hans sekreterare märke till, hur gråhårig han blivit på några få dagar.

rad dominerande ställningar och därmed fått övertaget. Men slaget har ännu inte stått.' Det var fortfarande inte för sent, ty Hitler hade ännu inte fått hela makten, utan var tvungen att dela den med Hindenburg och tysknationalisterna. Den koalition, han ledde, var osäker och full av inre motsättningar. Han hade fortfarande inte berövat sina allierade allt inflytande och fortfarande inte fått full kontroll över statens tillgångar. Hans position var alltså fortfarande ömtålig. Socialister och kommunister kunde alltjämt slå tillbaka – men det höll på att bli för sent. 'Undergång hotar den tyska arbetarklassens ledning, Kommunistiska Internationalens ledning och ... de styrande i sovjetrepubliken!' [94]

Genom mängder av tyska arkiv- och journalanteckningar vet vi numera, hur ömtålig den första hitlerska regeringens ställning verkligen var, när den bildades.[95] En månad senare, den 5 mars, efter nazistraiden mot Karl Liebknechts hus i Berlin och efter riksdagsbranden, kunde socialister och kommunister, i val hållna under tygellös naziterror, fortfarande samla 12 miljoner röster, för att inte tala om de 6 miljoner som röstade på den katolska oppositionen mot Hitler. Vi känner också till grälen, bråken och den ömsesidiga misstro mellan Hitler och hans allierade, som mycket väl skulle kunnat spräcka deras koalition, om bara de miljontals socialisterna och kommunisterna bestämt sig för att handla. Redan den 6 februari noterade Trotskij, att arbetarklassen 'inte stred defensivt utan retirerade, och i morgon kan reträtten ha övergått till panikartad flykt'. Han avslutade abrupt med detta allvarstyngda stycke:

> För att tydligare framhäva den historiska betydelsen av partibesluten under dessa dagar och veckor är det, enligt min mening nödvändigt att för alla kommunister förklara läget ... med yttersta exakthet och konsekvens: partiets (fortsatta) vägran att organisera en enhetsfront och att bilda lokala försvarskommittéer, kommittéer som i morgon skulle kunna bli sovjeter, kommer att kunna betraktas som inget mindre än en kapitulation för fascismen och en historisk förbrytelse jämförbar med utplånandet av partiet och Kommunistiska Internationalen. Skulle en sådan katastrof inträffa, skulle arbetarklassen tvingas marschera mot en fjärde international, och marschen skulle gå över berg av lik och genom år av outhärdliga kval och lidanden. [96]

Redan innan orden kom i tryck hade den tyska arbetarrörelsens massorganisationer, partier och fackföreningar, tidningar, kulturinstitutioner och idrottsföreningar lagts i ruiner.

Det stora nederlaget kom genast att påverka situationen för Trotskijs familj. *Bulletin* förbjöds i Berlin och Ljova tvingades gå under jorden och illegalt ta sig över gränsen. Den 24 mars skrev Trotskij till familjen Pfemfert (vars hem redan förstörts av nazisterna): 'Vi har hela tiden varit mycket oroliga för L. L. (d.v.s. Ljova). Tyska vänner har ansett, att om fascisterna fick tag i honom, skulle han inte komma från det äventyret levande. Jag ansåg detsamma. Men i går fick vi telegram från honom: "Jag flyttar till Paris". Låt oss hoppas att han klarar av flyttningen. Vi har ännu inte hört något ytterligare från honom.'[97]

*

Trotskij avsvor sig under dessa veckor sin lojalitet mot Tredje Internationalen. I en artikel betitlad 'Det tyska proletariatets tragedi' (och med underrubriken: 'De tyska arbetarna kommer att resa sig på nytt – men aldrig stalinismen!') sammanfattade han situationen: det arbetarrörelsen drabbats av i Tyskland, var inte en tillfällig motgång eller ett taktiskt bakslag utan ett absolut strategiskt nederlag, som skulle göra arbetarklassen maktlös under många år framåt. Varken Andra eller Tredje Internationalen ville erkänna det. De talade om Hitlers 'efemära' framgångar och orerade, nu när det var för sent, om en enhetsfront. Men 'innan några avgörande strider åter blir möjliga i Tyskland, måste arbetarklassens avantgarde

---

[94] *B. O.*, nr. 33, 1933.
[95] A. Bullock, *Hitler*, s. 229-33 ff.
[96] *B. O.*, loc. cit.
[97] Trotskij-arkivet (slutna delen).

orientera sig på nytt, klart inse vad som hänt, fördela ansvaret för ... nederlaget, bredda nya vägar och på så vis återvinna sitt självförtroende och sin självrespekt'. I åratal hade 'situationens nyckel' legat i kommunistiska händer. Så var inte längre fallet. Alla ställningar i Tyskland var förlorade för år framåt. Desto viktigare var det för arbetarrörelsen att stärka sina positioner och föra kampen vidare i länderna runt Tyskland, i Österrike, Tjeckoslovakien, Polen, Holland och Frankrike. 'Österrike, där fascistupproret ligger närmast ytan, är i dag vår främsta bastion.' Det var höjden av oansvarighet från Kominterns sida att deklarera, att de tyska arbetarna stod 'inför stora strider', bara för att de givit kommunisterna 5 miljoner röster. 'Ja, fem miljoner kommunister lyckades faktiskt, var och en för sig, ta sig fram till valurnorna. Men i fabrikerna och på gatorna märker man dem inte. De är borta, skingrade, demoraliserade ... Stalinismens byråkratiska terror har paralyserat dem redan innan fascismens gangsterterror börjat verka.'[98]

Han drog slutsatsen att stalinismen nu drabbats av sin '4 augusti', ett sammanbrott lika nesligt som Andra Internationalens, när första världskriget brutit ut. Vid det tillfället hade Lenin, Trotskij, Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht och deras anhängare förklarat att Andra Internationalen var död och framkastat idén om Tredje Internationalen. Jämförelsen med den 4 augusti antydde att Trotskij nu tänkte lansera idén om Fjärde Internationalen. Men han gjorde det inte, ännu. Han föreslog endast att ett nytt kommunistparti skulle bildas i Tyskland. 'Det tyska arbetaravantgardet kommer framgent att med skam tala om den tid när i stalinistbyråkratin styrde (den tyska kommunismen) ... Det officiella kommunistpartiet det i Tyskland är dödsdömt. Från och med nu kommer det endast att sönderfalla, sjunka samman och upplösas i tomma intet.' Han räknade fortfarande med möjligheten, att nederlaget skulle kunna ha en nyttig inverkan på de övriga kommunistpartierna genom att väcka dem till insikt om orsakssammanhangen, få dem att ta reda på var ansvaret låg och kanske bryta med stalinismen. Hände det, skulle Komintern (eller en del av den) fortfarande kunna försvara sin revolutionära position och ha ett existensberättigande. Men 'i varje fall i Tyskland sjunger stalinistbyråkratin på sista, dystra versen ... Inför fiendens fasansfulla anlopp måste det tyska arbetaravantgardet grunda ett nytt parti'. Det kunde sägas vara ologiskt att kräva ett nytt kommunistparti men inte en ny international, men den historiska utvecklingen följde inte alltid logikens lagar, och man borde vänta och se om några kommunistpartier tog lärdom av det som hänt i Tyskland.[99]

Hade Trotskij några sådana förväntningar, kom de snart på skam. Vid sitt första sammanträde efter Hitlers seger förklarade Kominterns exekutiv att segern var utan betydelse. Den framhöll, att det tyska partiets strategi och taktiker varit felfria från början till slut, och den förbjöd alla kommunistpartier att diskutera frågan.[100] Inte ett enda parti vågade trotsa förbudet. Det upprörde Trotskij i så hög grad, att han förklarade, att 'en organisation som inte väckts av fascismens åska ... är död och kan inte återupplivas'. I juli deklarerade han att det inte räckte med att bilda ett nytt kommunistparti i Tyskland. Det var tid att lägga grunden för en ny international.[101]

Men han kunde fortfarande inte bestämma sig för, om den nya internationalen skulle utsträcka sin verksamhet till Sovjetunionen, d.v.s. om hans ryska anhängare skulle sluta betrakta sig som en del av det gamla partiet och bilda ett eget nytt parti. I flera månader varnade han dem för att följa den linjen och hävdade att Fjärde Internationalen borde begränsa sin verksamhet till länderna utanför Sovjetunionen. Han betraktade alltjämt det bolsjevikiska maktmonopolet,

---

[98] 'The Tragedy of the German Proletariat', daterad den 14 mars, publicerades i majnumret av *B. O.* (nr. 34). (På svenska Det tyska proletariatets tragedi.)
[99] Ibid.
[100] *Kommunistitjeskiji Internatsional*, 1933, nr. 36, s. 17; *B. O.*, nr. 36-37, 1933.
[101] *B. O.*, loc. cit.

hur missbrukat det än var av Stalin, som en nödvändig förutsättning för revolutionens fortbestånd. Oppositionen skulle rimligen kunna konstituera sig själv som ett självständigt parti, menade han, först när den förlorat allt hopp om att kunna förändra regimen och inriktat sig på en revolutionär kamp mot stalinismen, och det borde inte ske. En ny international skulle mycket väl kunna avstå från att verka i Sovjetunionen, eftersom 'nyckeln till situationen' inom arbetarklassen inte längre fanns där. Oppositionen hade knappast någon möjlighet att vidga sitt arbetsfält i Ryssland, i varje fall inte inom en överskådlig framtid, och det gjorde frågan om ett nytt kommunistparti akademisk. Först när och om den nya internationalen blev en politisk faktor att räkna med i andra länder, kunde maktkonstellationerna förändras även i Sovjetunionen. Det var framför allt revolutionens utveckling i väster, en utveckling omöjlig under Stalins ledarskap, som skulle försvaga stalinismens ställning i Ryssland och stärka den kommunistiska oppositionen.[102]

Trotskijs position var klart ohållbar och logiken i den fick honom snart på , andra tankar. Det hade varit inkonsekvent att förorda ett nytt tyskt parti, men inte en ny international, och det var lika inkonsekvent att begära att den nya internationalen skulle avstå från att verka i Sovjetunionen. I oktober 1933 slöt sig Trotskij följaktligen till att oppositionen borde bilda ett nytt parti även i Ryssland.[103] Det hade tagit honom sex månader att komma fram till den slutsatsen. Och när han gjort det, var han tvungen att revidera en del av de åsikter, som han orubbligt hävdat i tio år. Han slutade försvara det styrande partiets maktmonopol.

Det nya partiet skulle, om och när det bildades, inte arbeta för att reformera och på konstitutionell väg ersätta stalinistregimen, utan för att störta den genom en revolution. Ansåg han fortfarande att Sovjetunionen var en arbetarstat? Eller betraktade han nu sovjetregimen som en termidorisk eller bonapartistisk avart av kontrarevolutionen? Och borde oppositionen, eller borde den inte, fortsätta att obetingat försvara Sovjetunionen? Trotskij menade att det, – efter vad som hänt de senaste åren, var orealistiskt att tro att Stalin skulle kunna störtas med hjälp av en parti- eller sovjetkongress. 'Inga konstitutionella vägar återstår för dem som vill avsätta den styrande klicken. Endast med makt kan byråkratin tvingas att överlämna makten åt det proletära avantgardet.' Men avantgardet var skingrat och besegrat – det skulle inte inom den närmaste framtiden kunna delta i någon maktkamp. Frågan om reform eller revolution var därför en fråga om planering på lång sikt. Oppositionen kunde inte ha några maktanspråk, så länge den inte stöddes av en majoritet inom arbetarklassen, och det stödet skulle den inte kunna få utan föregående sociala förändringar i Ryssland och radikala omstörtningar utomlands, d.v.s. i första hand en utveckling av revolutionen utanför Sovjetunionens gränser. Men när de förändringarna inträtt, 'skulle den stalinistiska apparaten arbeta i ett tomrum', och med hjälp av den allmänna oron skulle oppositionen kunna vinna även utan en revolution eller ett inbördeskrig. Om Stalin och hans anhängare trots sin isolering höll fast vid makten, skulle oppositionen störta dem genom en 'polisaktion'. Konfronterad med en växande politisk energi i arbetarklassen skulle stalinismen försvagas, eftersom den hade sina 'rötter i just arbetarklassen och ingen annanstans'. Det var dess passivitet och undergivenhet, inte dess aktiva stöd, som Stalins styrka grundade sig på. Utan den grunden skulle han lätt kunna störtas.[104]

---

[102] Ibid. Pierre Frank berättar, att under de veckor och månader då Trotskij försökte fatta beslut i dessa frågor, såg hans sekreterare hur han dagligen och i timmar gick runt tyst och sammanbiten i sitt rum och funderade över sina problem. 'Hans ansikte var svettigt och man kände hur fysiskt ansträngande hans grubblande och hans villrådighet var för honom.'

[103] Loc. cit. Trotskijs nyorientering offentliggjordes i essayen 'The Class Character of the Soviet State' som han, enligt Trotskij-arkivet, färdigskrev den 1 oktober 1933. I *B. O.*, nr. 36-37, är den feldaterad till den 1 oktober 1932.

[104] *B. O.*, loc. cit.

Sovjetunionen var fortfarande, menade Trotskij, en arbetarstat. Med sitt statliga ägande av produktionsmedlen höll det sovjetiska samhället på att övergå från kapitalism till socialism, även om det betalade ett onormalt högt pris för varje framsteg. Hur privilegierad byråkratin än var, var den alltjämt bara 'en elakartad utväxt på arbetarklassens kropp, inte en ny ägarklass'. Privilegierna och den växande bristen på social jämlikhet var inte tecken på en ny sorts utsugning, som ultraradikalerna påstod, utan hängde samman med den utbredda fattigdomen och bristen på förnödenheter. Som medel för en ökad effektivitet och en högre produktion var privilegierna och jämlikhetsbristerna i viss mån 'det socialistiska framstegets borgerliga verktyg' – det parasitiska och tyranniska byråkratstyret satte kanske revolutionens alla erövringar i fara och öppnade därmed dörren för kontrarevolutionen – men byråkratins dåliga och kostsamma 'instrument' bidrog kanske också till den 'socialistiska utvecklingen'. 'Samtidigt som den slösar bort ... en enorm del av nationalinkomsten, är sovjetbyråkratin ... intresserad av att stödja den ekonomiska och kulturella utvecklingen i landet. Ju större nationalinkomsten blir, desto större blir byråkratins privilegiefonder. Men de arbetarmassornas ekonomiska och kulturella framsteg, som sovjetsamhällets sociala bas varit en förutsättning för, borde samtidigt kunna undergräva grunden för det byråkratiska styret.' Tjugo år före Stalin-tidens slut förutsåg alltså Trotskij, att industrialiseringen och skolningen av Sovjetunionen skulle kunna förstöra den fattigdomens och okunnighetens primitiva grund, som stalinismen stått på och hämtat näring ur.[105]

Visserligen hade Trotskij slutat försvara det ryska enpartisystemet, men han upprepade ändå sin tidigare varning för 'en tillfällig rubbning av den sovjetbyråkratiska balansen, som nästan säkert skulle tjäna kontrarevolutionens syften'. Han sade att han fortfarande stödde ett obetingat försvar av Sovjetunionen: ' ... den nya internationalen ... måste försvara sovjetstaten innan den kan reformera den. Varje politisk grupp som vägrar göra det, med hänvisning till att Sovjetunionen inte längre är en arbetarstat, riskerar att bli ett passivt verktyg för imperialismen ...' Den nya internationalens medlemmar, tillade han, 'måste i livsfarans ögonblick kämpa på den sista barrikaden' för att försvara Sovjetunionen.[106]

Men samtidigt som han med eftertryck hävdade, att landet på grund av sin ekonomiska struktur alltjämt var en arbetarstat, betraktade han det nu som en i internationellt revolutionära sammanhang närmast utslocknad vulkan. 'Från första världskrigets början, och mer direkt sedan oktoberrevolutionen, har bolsjevikpartiet spelat en ledande roll i den globalt revolutionära kampen. Nu har det förlorat sin ledande ställning.' Inte bara bolsjevikpartiet, 'denna parodi på ett parti', utan också den bolsjevikiska oppositionen var oförmögna, på grund av de svåra omständigheter under vilka de arbetade, att 'utöva något internationellt ledarskap'. 'Den revolutionära tyngdpunkten har definitivt flyttats till Västerlandet, där möjligheterna just nu är mycket större att bilda ett nytt parti. Sin idé om Fjärde Internationalen formulerade han i tron att de nya revolutionsimpulserna skulle komma västerifrån och inte från Sovjetunionen.[107]

Vi har sett med vilken tvekan Trotskij beslöt sig för att bryta med Tredje Internationalen. Orsakerna till hans tvekan låg inte långt borta, ty han hade själv många gånger hänvisat till de skäl, som kunde anföras mot det steg han nu tänkte ta. Det var till Tredje Internationalen, hade han sagt, som världens revolutionära arbetare vänt sig för att få ledning. Den var i deras ögon Första och Andra Internationalens legitime arvtagare och själva förkroppsligandet av ryska revolutionens idé. Och så länge Sovjetunionen förblev en arbetarstat, och så länge Komintern

---

[105] *B. O.*, cit. 'Det är uppenbart', slutade Trotskij, 'att byråkratin enligt *den lyckliga* historievarianten bara skulle vara ett dåligt och kostsamt verktyg för socialistsamhället.' Men han var inte säker på att denna 'lyckliga variant' någonsin skulle bli verklighet.
[106] *B. O.*, loc. cit.
[107] Ibid.

var förbunden med den, var det rimligt att den klassmedvetna arbetareliten var lojal mot Komintern. Han var inte alldeles säker på att resonemanget nu var ohållbart. Med tanke på den roll han spelat inom Tredje Internationalen, var det heller inte lätt för honom att offentligt tillkännage sin brytning med organisationen. Det är mycket ovanligt att de, som varit med om att grunda en stor och livskraftig rörelse, har styrka nog att kunna avfärda rörelsen som värdelös. Det var för Trotskij mycket svårare att bryta med Tredje Internationalen än vad det varit att ta avstånd från Andra Internationalen 1914. Det vara bara Kominterns otroliga misslyckande i Tyskland som fick honom att göra det. Han erkände att det var skillnad på 1914 och 1933. 1914 hade Andra Internationalens ledare avsiktligt och med öppna ögon svikit sin sak, genom att stödja ett imperialistiskt krig, medan det 1933 var oansvarighet och blindhet som fått Komintern att underlätta Hitlers seger. Men katastrofen 1933 var i andra avseenden värre än katastrofen 1914. Under första världskriget hade den revolutionära marxismen snart återhämtat sig från slaget. Zimmerwald, Kienthal och ryska revolutionen hade varit uttryck för ett kraftfullt bestridande av den 'social-imperialistiska' förvrängningen av marxismen. Inget jämförbart bestridande av politiken 1938 skedde eller skulle ske inom kommuniströrelsen. Kominterns agerande hade inte bara gjort att den tyska arbetarrörelsen förlorat allt den vunnit under mer än åttio års kamp. Dess politik hade inte bara ökat faran för, nej, vissheten om ett annalkande andra världskrig. Allt detta hade dessutom hänt inom ramen för en skrämmande likgiltighet och apati hos rörelsens alla medlemmar. Vad hade hänt, undrade Trotskij, med kommunistmassornas politiska medvetenhet och insikt?

Han slöt sig till att reformismen och stalinismen tillsammans avtrubbat arbetarnas förstånd och undergrävt deras vilja. Att så få lyssnat på hans egna tydliga och ljudliga varningar, så bryskt besannade av vad som hänt, såg han som ytterligare en bekräftelse på slutsatsens riktighet. Ingen visste bättre än han själv, hur litet gensvar hans varningar väckt, ty i början av 1932 hade han, i ett brev till Sobolevicius, påpekat att den tyska trotskistoppositionen inte lyckats värva ens 'tio inhemska fabriksarbetare' (och bara fått ett fåtal intellektuella och immigranter att ansluta sig).[108] Under första världskriget var det åtminstone några tusen tyska arbetare, som gick in i det förbjudna Spartacus-förbundet och vidarebefordrade den förkastelsedom över 'den 4 augusti', som Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht utsänt från sina fängelseceller. Nu, efter Hitlers seger, mottogs Kominterns självförsvar och självberöm med stel tystnad av världens kommunistpartier. Fanns det inte längre, undrade Trotskij om och om igen, något förstånd, någon internationell solidaritet, någon ansvarskänsla i dessa partier? Om inte, hade stalinismen så oåterkalleligt förnedrat hela kommuniströrelsen, att varje försök att reformera den skulle bli ett Sisyfos-arbete. Det arbetet hade han hållit på med i tio år nu, och han vägrade att fortsätta välta klippblocket uppför det hemska berget.

Det var än mer smärtsamt för honom att en gång för alla bryta med det sovjetiska partiet, det parti som Lenin grundat, som genomfört revolutionen och som bildat ramen kring hans storhet. Året innan, efter den andra deporteringen av Zinovjev, Kamenev, Smirnov, Preobrazjenskij och andra, hade det sett ut som om enhetsoppositionen 1925-27 varit på väg att återupplivas. Varje meddelande från Moskva hade tytt på att det i den allmänna villervallan varit många, även bland Stalins närmaste medhjälpare, som velat göra sig av med honom. Men sedan 1932 hade Stalin åter fått övertaget. Han hade fått det delvis för att han än en gång vidtagit en del av de åtgärder som Trotskij föreslagit. Han hade låtit ekonomin få en 'andhämtningspaus' efter slutet på första femårsplanen. Han hade haft längre och mer realistiska målsättningar för den andra femårsplanen. Han hade givit efter för vissa krav från de kollektiviserade bönderna. Villervallan, missnöjet och oron i partiet hade följaktligen dämpats. Katastrofen i Tyskland hade inte undergrävt utan stärkt Stalins ställning. De, som insett vad katastrofen skulle föra med sig, hade inte ansett tiden lämplig för någon aktion som

[108] Brev till Senin-Sobolevicius, 6 mars 1932. Trotskij-arkivet (slutna delen).

kunde försvaga regeringen i Moskva. Det totalitära styrets införande i Tyskland hade givit ny fart åt den totalitära utvecklingen i Sovjetunionen. När ropet *Ein Führer, eine Partei, ein Volk!* hade dånat över Tyskland, hade den sovjetiska hierarkin och många vanliga partimedlemmar känt, att revolutionen och Sovjetunionen skulle kunna räddas endast under *en* ledare. I maj 1933 hade Zinovjev och Kamenev kapitulerat på nytt och återvänt från exilen. När de kapitulerat första gången, 1927, hade de sträckt vapen för stalinismen men inte, vilket heller inte förväntats av dem, fallit på knä för Stalin personligen. När detta begärts av dem 1932, hade de fortfarande haft svårt att göra det, men 1933 hade de gjort det. I sina nya avböner hade de prisat Stalins ofelbarhet och enastående genialitet.

Detta hade hänt medan Trotskij arbetat med Fjärde Internationalen men ännu inte varit redo att föreslå bildandet av ett nytt parti i Sovjetunionen. Stalins triumfmarsch ut ur krisen, den nya självhärskarglansen kring honom och de senaste kapitulationsspektaklen förmådde Trotskij att bryta det sista band som i teorin förenade honom med det gamla partiet. I en kommentar till Zinovjevs och Kamenevs 'tragiska öde' skrev han: 'Framtidens historiker, som vill visa hur obarmhärtigt omvälvningarnas epoker krossar personligheter, kommer att ta Zinovjev och Kamenev som exempel ... den stalinistiska apparaten har blivit en maskin att krossa (äldre revolutionärers) ryggar med.' Och: 'Likt Gogols hjälte samlar Stalin på döda själar i brist på levande.'[109] Trotskij hyste inte längre något hopp om att partiet skulle kunna förnyas. Det var lönlöst att fortsätta appellera till ryggbrutna och till döda själar och för övrigt hade de marxist-leninistiska traditionerna övergetts i ett parti som kunde böja sig för en självhärskare. Endast den bolsjevism, som stod fri från det partiet och som verkade utanför dess gränser kunde födas på nytt.

Det var, i korthet, Trotskijs argument för en ny international. Efter att ha framfört dem och efter att ha diskuterat med sina anhängargrupper, och fått deras stöd, deklarerade han emellertid inte att det var dessa grupper som utgjorde Fjärde Internationalen. Han var medveten om deras svagheter och nöjde sig med att lansera idén i hopp om att den snart skulle få många fler anhängare. Han upprepade på sätt och vis sitt beteende från Zimmerwald-tiden, som han hade goda minnen av, att döma av hans författarskap och uppträdande vid denna tid. Från det ögonblick Lenin och han 1915 börjat stöda idén om Tredje Internationalen, hade det tagit fyra år av propaganda och förberedelser, innan de sammankallat en kongress för att grunda Internationalen. På samma sätt var det nu 'inte fråga om att genast proklamera ... Internationalen, utan bara om att påbörja det förberedande arbetet. Nyorienteringen innebär ... att allt tal om "reformer" (av stalinistorganisationen) och alla krav på återanslutning av utstötta oppositionsmedlemmar definitivt måste skrinläggas ... Vänsteroppositionen upphör att betrakta sig och uppträda som en opposition (inom partiet).'[110] Det skulle ta exakt fyra år innan han var redo att sammankalla en konstituerande kongress.

Hans förväntningar på den nya internationalen var inte så orealistiska 1933 som de senare föreföll vara. I den tyska frågan hade Komintern definitivt misskrediterat sig, medan trotskismen kunnat tillgodoräkna sig en stor moralisk seger. Hade appellerna till den europeiska kommunistopinionen dittills fått litet gensvar, tänkte Trotskij, måste det delvis ha berott på att huvudlinjerna i hans kontrovers med Stalin, de som rörde sig om inre ryska angelägenheter och om revolutionen i Kina, varit för speciella eller för otydliga för de europeiska kommunisterna. I sin senaste fas hade kontroversen gällt Tyskland, 'Europas hjärta'. Hitlers maktövertagande påverkade omedelbart alla kommunistpartier. Det medförde frågor om liv och död. Det pekade mot ett krig. Det hotade att utplåna kommunismen. Både han och Komintern hade diskuterat kraftfullt och öppet, ända fram till det ögonblick när

[109] *B. O.*, nr. 35, 1933.
[110] *B. O.*, nr. 36, 1933.

meningsmotsättningarna satts på prov av de historiska händelserna. Resultatet av provet var uppenbart. För- och motargumenten var, eller borde ha varit, tydliga för alla. Alla kommunister kunde granska och begrunda dem på nytt. Även den slutsats, som borde dras, var uppenbar. De, som så skamligt lett Västerlandets starkaste kommunistparti till ett nederlag, hade visat prov på en oförmåga gränsande till förräderi och hade frånhänt sig varje rätt att vara ledare. På samma grund hade eller borde oppositionen ha grundmurat sin rätt att överta ledarskapet.

Utan tvekan var stalinistkadrerna delvis medvetna om allt detta. Ju hätskare Komintern var i sina angrepp mot och förlöjliganden av 'skrämgubben' Trotskij, som 'förstorade nazisthotet' och 'talade för en enhetsfront med socialfascisterna', desto starkare återverkan fick löjet på dem som spridde det. Känslor av förlägenhet och skam växte i många particeller. Även förhärdade stalinister beundrade i smyg Trotskijs klarögda och oförfärade ståndpunktstagande.[111] Nya helt eller halvt trotskistiska grupper bildades bland tyska flyktingar undan Hitlers terror och bland polska, holländska, tjeckoslovakiska, amerikanska och andra kommunister. Grupperna var små, men deras betydelse kunde inte ignoreras. De drog till sig en rad vakna och hängivna partimedlemmar. De oroade det kommunistiska samvetet. De tvingade stalinismen till reträtt. Endast genom att ihärdigt appellera till parti- och fosterlandskänslor, hota med uteslutningar och förverkliga en del sådana hot kunde ledarna dämpa missnöjet i partileden, och Komintern kunde senare dämpa det endast genom att förändra hela sin inställning, kassera slagorden om socialfascism och använda sig av enhetsfrontens taktiker (och sträcka sig utöver dem och stödja folkfronten). Till yttermera visso hade Weimarrepublikens fall skakat även de socialdemokratiska partierna. Deras tro på den parlamentära demokratin hade avsevärt rubbats. Det fanns knappt ett enda socialistparti i Europa som inte, under intryck av det som skett i Tyskland, högtidligt skrev in någon form av 'proletär diktatur' i sitt program. I dessa partier såg radikal- och vänstergrupper upp till Trotskij och betraktade hans idéer som mer rationella och lockande än allt vad den officiella kommunismen hade att erbjuda. Det var vid denna tid hans politiska inflytande var som störst under exilåren. Nu om någonsin hade han möjlighet att bilda ett oavhängigt kommunistiskt parti.

Men de argument, som han själv så ofta och övertygande använt mot den handlingslinje han nu valt, hade inte förlorat i styrka. Det var fortfarande sant, att så länge staten ägde produktionsmedlen i Sovjetunionen och så länge bolsjevismens fana vajade över Moskva, skulle också den internationella kommunismen vara oupplösligt förenad med Sovjetunionen. För flertalet kommunistsympatisörer var den första arbetarstaten alltjämt ett bålverk för världsrevolutionen, och de officiella kommunistpartierna utövade stark dragning på dem. Det fanns för dem inga alternativ till det stalinistiska ledarskap som de ansåg representera den ryska revolutionen och den bolsjevikiska traditionen. Den stalinistiska byråkratin hade faktiskt lyckats identifiera sig med leninismen och med marxismen i stort. Militanta stuvare i Frankrike, kolgruvearbetare i Polen och guerillasoldater i Kina betraktade, alla utan undantag, de styrande i Moskva som de bästa domarna, vad gällde sovjetiska angelägenheter, och som pålitliga rådgivare i världskommunistiska frågor. Därpå berodde den ogenomtänkta lydnad med vilken de så ofta accepterade den stalinistiska politikens irrmeningar och mest absurda beslut. Politikens kritiker framstod för dem som Sovjetunionens och kommunismens fiender, på samma sätt som gudfruktiga romerska katoliker kan betrakta påvestolens fiender som hela kristenhetens fiender.

Allt detta varslade illa för Trotskijs projekt. Hans idéer och slagord var sådana, att endast kommunistsympatisörer skulle lyssna på dem, men just de personerna skulle också vara minst

[111] När de många år senare kunde tala mer öppet, erkände de den 'förtäckta beundran' de hyst, och somliga gjorde ansträngningen att direkt diskutera den med författaren till föreliggande Trotskij-biografi.

benägna att ansluta sig till en ny international. Hade de så länge slagit dövörat till, när Trotskij föreslagit dem att reformera sina respektive partier, var det inte särskilt troligt att de skulle följa hans uppmaning att bryta med partierna.

Läget efter det tyska nederlaget gynnade heller inte, och kunde inte gynna, den nya internationalen, hur misskrediterade de gamla internationalerna än var. Dessa hade alla växt fram under arbetarrörelsens olika expansionsperioder och hade aldrig, till en början, tvingats kämpa mot redan förefintliga konkurrentorganisationer.[112] Fjärde Internationalen utmanade två väletablerade och mäktiga konkurrenter under en nedgångsperiod för rörelsen. Som Trotskij förutsagt, tog det många år för den tyska arbetarklassen att återkomma politiskt, men just därför hade trotskismen heller ingen praktisk nytta av det moraliska övertag som dess ståndpunktstagande i Tysklands-debatten givit den. I resten av Europa skulle arbetarklassen ligga lågt under hela 1930-talet, bortsett från året 1936 i Frankrike och Spanien, där den visade storartade prov på sin energi. Den långa dystra raden av återtåg och nederlag framkallade -en misstämning som fick även det mest övertygande tal för en ny international att eka för döva öron. Trotskij hävdade att arbetarklassen behövde nya ledare just för att avbryta återtågen och omgruppera styrkorna för försvar och motanfall. Men flertalet kommunister (och socialister), eller de som ännu inte tappat modet, tyckte inte att de kunde , byta häst mitt under loppet. Och därför fortsatte de två etablerade internationalerna att blomstra med sina misstag och nederlag. Deras anhängare vägrade, hur missmodiga de än kände sig, att söka nya ledare och nya stridsmetoder under den störtskur av slag de fick utstå från nazister och fascister. De var redo att gå från nederlag till nederlag under gamla och välkända baner, hellre än att flockas runt ett nytt standar, bakom vilket de bara kunde se den enorma men dunkla eller tvivelaktiga gestalten av standarets bärare.

Trotskij var övertygad om att Komintern förlorat sin betydelse som revolutionär organisation. Han hade inte helt fel. Tio år senare skulle Stalin upplösa organisationen och förklara, att den inte längre hade någon funktion att fylla, och under dessa år skulle Komintern till sitt tyska nederlag endast lägga nya misslyckanden i Frankrike och Spanien och en oklar politik under Stalin-Hitler-paktens år 1939-41. Men rörelsen bakom Komintern var alltjämt inget ‘kadaver’. Inget som Stalin gjorde, för att moraliskt bryta ned den, kunde döda den. Samtidigt som han upplöste Komintern, fick dess västeuropeiska partier ny styrka genom kampen mot de nazistiska ockupanterna, och det var under stalinistiska baner, om än också i outtalad konflikt med Stalin, som de jugoslaviska och kinesiska revolutionerna gick mot sin slutliga seger. Hur mycket Stalin än försökt att förringa alla kommunistpartier till bara schackpjäser, var partierna i Jugoslavien, Kina och en del andra stater livskraftiga nog att gå sin egen väg, utkämpa sina egna strider och förändra historien för sina egna länder och för världen. De skulle dessutom inspireras och revolutionärt aktiveras av de ryska arméernas segrar under andra världskriget.

Idén, att de nya revolutionsimpulserna skulle komma västerifrån och inte från Sovjetunionen, var ledmotivet i Trotskijs pläderande för Fjärde Internationalen. Om och om igen förklarade han, att medan stalinismen i Sovjetunionen alltjämt spelade en dubbelroll som var på en gång progressiv och reaktionär, var dess inflytande utomlands enbart kontrarevolutionärt. Här svek honom hans sinne för realiteter. Stalinismen skulle fortsätta att spela sin dubbelroll både internationellt och nationellt. Den skulle på en gång stimulera och hindra klasskampen utanför Ryssland. Det var i varje fall inte västerifrån som revolutionsimpulserna skulle komma de närmaste tre eller fyra årtiondena. Den huvudsakliga premissen för Trotskijs grundande av Fjärde Internationalen var alltså falsk. Men eftersom alla hans försök att reformera Komintern

[112] Resonemanget, och i synnerhet kritiken från de polska trotskisterna mot grundandet av Fjärde Internationalen, utvecklas vidare i kap. 5, s. 298-99.

varit lönlösa, kunde han inte, som vi sett, fortsätta med sitt Sisyfos-arbete. Han var tvungen att finna en annan lösning. Hans nya uppgift skulle emellertid snart visa sig vara lika lönlös som den gamla. Sisyfos hade bara hoppfullt flyttat sig från en sida av det väldiga berget till en annan. Där började han rulla sitt block igen.

*

Vi har sett hur Trotskij, samtidigt som han bröt med Komintern, på nytt uppmanade sina anhängare att strida till sista blodsdroppen för Sovjetunionen. Själv vände han sig i artiklar till den västliga borgaropinionen och försökte väcka den till insikt om att Hitlers Tredje Rike betydde krig. Redan våren 1933 uppmanade han västmakterna att alliera sig med Sovjetunionen. Det hände under Tredje Rikets första veckor och månader, när knappt en enda statsman i väster ens tänkt den tanken. Hitler intog nu pacifistiska positioner och vid en internationell avrustningskonferens accepterade han, till det officiella Londons lättnad och förtjusning, ett avrustningsförslag framlagt av Austen Chamberlain och John Simon. Den 2 juni 1933 skrev Trotskij en essay om 'Hitler och avrustningen' och påpekade: 'Det farligaste som finns är att underskatta en fiende ... den tyska arbetarrörelsens ledare ville inte ta Hitler på allvar ... Samma fara kan uppstå på det världspolitiska planet.' Han beskrev hur redo brittiska regeringen varit att reagera positivt på Hitlers 'måttlighet' och 'fredliga avsikter'. 'Den diplomatiska rutinen har sina fördelar, så länge utvecklingen följer gängse mönster. Den ställs genast på huvudet, när den konfronteras med nya och viktiga fakta.' Austen Chamberlain och John Simon 'hade väntat sig att (i Hitler) finna en galning svingande en yxa. I stället mötte de en man med en revolver dold i fickan – vilken lättnad!' Detta var Hitlers första stora diplomatiska framgång. Hans syfte var att återupprusta Tyskland, som sedan Versailles-fredens dagar hade återtagit sin plats som Europas mäktigaste industrination, men som alltjämt saknade en arme. 'Denna kombination av potentiell makt och faktisk svaghet är bestämmande för både de nazistiska målsättningarnas explosiva karaktär och den utomordentliga försiktighet med vilken Hitler tar sina första steg på vägen mot ett realiserande av dessa målsättningar.' Hitler hade accepterat de brittiska avrustningsförslagen i fullt medvetande om att Frankrike inte kunde godta dem. Det gav honom möjlighet att spela ut England mot Frankrike och att ge det senare landet hela skulden för den kapprustning som skulle följa. 'Hitlers fredsvilja är inte en tillfällig diplomatisk improvisation, utan ett nödvändigt inslag i en större strategi, vars mål är att radikalt ändra styrkebalansen till Tysklands förmån och att förbereda den tyska imperialismens stormning av Europa och världen.' Han förutspådde, att Hitlers drag ovillkorligen skulle leda till ett världskrig inom fem till tio år, om inga motdrag snabbt presterades. 'Det är mot Sovjetunionen som Hitler i första hand vill marschera. Men skulle det landet inte visa sig vara den sista försvarslinjen, kan utbrottet mycket väl ta en motsatt riktning ... Vapen, som kan användas mot öster, kan lika väl användas mot väster.'[113] Han påpekade att han inte betraktade sig själv som 'kallad att uppträda som försvarare av freden i Versailles. Europa måste organiseras på nytt, men skam den som låter fascismen utföra det arbetet!'

I uttalanden för den amerikanska pressen uppmanade Trotskij USA:s regering (som fortfarande, sexton år efter revolutionen, inte erkänt sovjetregimen) att närma sig Sovjetunionen för att möta hoten från Japan och Tyskland.[114] Vi vet inte om uppmaningen hade någon inverkan på president Roosevelts beslut kort därefter, att upprätta diplomatiska förbindelser med Moskva. Men Trotskijs åsikter satte förvisso spår i Stalins diplomati, som snart utvecklade idén om den antinazistiska alliansen. När det gällde den egna regeringens säkerhet, var

[113] *B. O.*, nr. 35, 1933. Artikeln publicerades i *Manchester Guardian* den 21-22 juni 1933 (tre veckor efter den skrivits). Det var härifrån Stalins utrikesminister Litvinov lånade den ofta citerade frasen 'Ett gevär, som kan skjuta åt öster, kan lika väl skjuta åt väster'.
[114] Se t.ex. intervjun med Trotskij i *The New York World Telegram* den 4 juli 1933.

Stalin bara alltför villig att dra nytta av sin motståndares råd, även om han ofta gjorde det alltför sent och alltid gjorde det på sitt eget grovt förvända sätt.

Under tiden förlängde Sovjetunionens regering Rapallo-fördraget med Tyskland och det fick ultraradikala antistalinister att tala om ännu ett 'förräderi' av Stalin. Trotskij tyckte frågan var för allvarlig för att göras till ett tillhygge i debatten. Han tröttnade inte på att gång efter annan beskriva Stalins och Kominterns del av ansvaret för Hitlers maktövertagande. Men han frånkände inte Stalin rätten att på det diplomatiska planet agera av opportunitetsskäl. Vi vet att han två år tidigare uppmanat sovjetregeringen att mobilisera Röda Armén, om Hitler hotade att ta makten, men han hade gjort det i tron att den tyska vänstern skulle motstå Hitler med vapenmakt, vilket skulle förpliktat Röda Armén att skynda till undsättning. Hitlers oblodiga seger och den totala förstörelsen av den tyska vänstern hade fått maktbalansen att rubbas till Sovjetunionens nackdel, påpekade Trotskij nu, i synnerhet som landet försvagats inåt av den stalinistiska kollektiviseringen. Sovjetdiplomatin hade därför rätt att se tiden an, parlamentera och även försöka träffa tillfälliga avtal med Hitler. Med förvånansvärd oegennytta förklarade Trotskij att oppositionen, om den just nu finge makten, inte skulle kunna handla på något annat sätt. 'Beträffande de *omedelbart praktiska handlingarna* skulle oppositionen vara tvungen att utgå från den existerande styrkebalansen. Den skulle i synnerhet vara tvungen att upprätthålla diplomatiska och ekonomiska förbindelser med Hitlers Tyskland. Samtidigt skulle den förbereda sig för revanschen. Det skulle vara en stor och tidskrävande uppgift – en som inte skulle kunna genomföras med uppseendeväckande gester, utan skulle kräva en radikal förändring av politiken på alla områden.'[115] Hans bedömning färgades inte av någon personlig ovilja mot Stalin. Den var strängt objektiv.

*

Månaderna var de sista Trotskij tillbragte på Prinkipo. Hans franska vänner, i synnerhet översättaren Maurice Parijanine, hade någon tid, försökt få franska regeringen att återkalla den order, som 1916 förvisat Trotskij 'för alltid' från Frankrike, och att ge honom asyl. Trotskij var skeptisk. Han antog att Edouard Daladiers nybildade radikalregering skulle vara ivrig att förbättra sina relationer med Sovjetunionen och hindra honom från att sätta sin fot i Frankrike. Men han gjorde vad han kunde för att hjälpa till. I New York skulle han just publicera ett föga smickrande porträtt av Edouard Herriot, skrivet kort efter det nattliga bråket med polisen i Marseilles hamn, men han förhindrade nu utgivningen av det för att inte ge ammunition åt dem som kunde opponera sig mot hans eventuella närvaro i Frankrike. Han skrev också till utbildningsminister Henri Guernut, som i kraft av sin regeringspost talade för Trotskijs asylrätt, och han lovade högtidligt att uppträda med yttersta diskretion i Frankrike och inte förorsaka regeringen några besvär.[116]

Veckor gick, utan att beslut fattades, samma veckor som han använde till att formulera sina idéer om Fjärde Internationalen och även skriva några mindre essayer om fransk politik och litteratur. Ovissheten om framtiden fick honom att skrinlägga alla större litterära projekt, och den åtföljdes av ekonomiska problem av en omfattning, som han inte haft att ta ställning till sedan 1929. Resan till Köpenhamn, Zinas sjukdom, Ljovas flyttning till Frankrike och överföringen av *Bulletin* till Paris hade inneburit stora utgifter för honom, samtidigt som hans inkomster minskat. I Tyskland, där hans viktigare arbeten sålts i stora upplagor, förbjöd och brände nazisterna hans böcker, samman med all marxistisk och freudiansk litteratur, just när tredje volymen av *Ryska revolutionens historia* utkommit. I USA råkade verket lika illa ut. Redan i mars hade han skrivit till en engelsk beundrare: 'Den världsekonomiska krisen har även blivit min kris, i synnerhet som *Historia* säljer dåligt.' Då och då medverkade han i

[115] *B. O.*, nr. 35, 1933.
[116] Trotskij-arkivet (slutna delen).

Manchester Guardian och andra tidningar, men honoraren därifrån var små. För att påskynda det franska visumbeslutet skrev han den 7 juli till Henri Molinier, att han skulle nöja sig med ett uppehållstillstånd som gällde för Korsika men inte det franska fastlandet, ty även på Korsika skulle han vara närmare den europeiska politiken och längre bort från GPU än han var på Prinkipo.[117] Men hans franska vänner begärde asyl för honom i Frankrike och fick snart positivt svar på sin ansökan. Han fick sitt visum före mitten av juli. Det var inget obegränsat uppehållstillstånd. Han fick bara vistas i ett av de södra departementen. Han tilläts inte komma ens på korta besök till Paris. Och han var tvungen att leva inkognito och under noggrann polisbevakning.

Han accepterade villkoren och tyckte att han haft en otrolig tur. Nu äntligen skulle han komma bort från denna turkiska stiltje! Och han var på väg till Frankrike, där livsstilen och kulturen passade honom så väl, och där medelpunkten nu låg för arbetarklassens politik i Västerlandet! Fylld av enorma förväntningar förberedde han sig för resan och kastade en sista blick bakåt mot åren på Prinkipo. ‘När vi för fyra och ett halvt år sedan kom hit’, skrev han i sin dagbok, ‘lyste fortfarande välståndets sol över USA. Nu verkar den tiden lika avlägsen som forntiden eller en fesaga ... Här, på denna tystnadens och glömskans ö, nåddes vi bara av försenade och dämpade ekon av den stora världens händelser.’ Det var inte utan ett visst vemod som han tog farväl av den storslagna Marmara-sjön och av fiskefärderna, och han tänkte på sina trogna fiskekamrater av vilka en del, ‘med skeletten genomsyrade av havets salt’, nyss lagts till vila på bykyrkogården, medan andra var tvungna att, i dessa depressionens år, arbeta mer och mer för att kunna sälja sina fångster. ‘Huset är redan tomt. Packlårarna står en trappa ned. Unga vänner slår i spikarna. Golvet i vårt gamla förfallna hus målades med en sådan konstig färg i våras, att borden, stolarna, våra fötter fortfarande, fyra månader senare, klibbar fast i den ... Det känns på ett konstigt sätt som om jag var fastrotad i Prinkipos jord.’[118]

Ödet hade inte besparat honom sorger och missräkningar på ön. Dödens skugga hade förmörkat många av hans dagar och förmörkade nu också timmarna kring avfärden. Det sista han skrev på Prinkipo (bortsett från ett farväl- och tackbrev till turkiska regeringen) var en dödsruna ägnad gammalbolsjeviken Skrypnik, en av oktoberrevolutionens ledare och senare ivrig stalinist, som råkat i delo med Stalin och just begått självmord.[119]

Men trots alla motgångarna var Trotskijs år på Prinkipo den lugnaste, mest skapande och minst olyckliga tid han fick uppleva i exilen.

---

[117] Ibid.
[118] ‘Pered Otijezdom’, 15 juli 1933, i Trotskij-arkivet.
[119] Nekrologen är daterad den 15 juli. Den publicerades i *B. O.* i oktobernumret 36-37.

3. Revolutionären som historiker

Som Tukydides, Dante, Machiavelli, Heine, Marx, Herzen och andra tänkare och poeter nådde Trotskij sin höjdpunkt som författare först som landsflykting, under åren på Prinkipo. Framtiden kommer att minnas honom som oktoberrevolutionens såväl ledare som historiker. Ingen annan bolsjevik har eller kunde ha gjort en lika bred och storartad beskrivning av händelserna 1917, och ingen av de antibolsjevikiska partiernas författare har presterat något jämförbart motstycke till den. Löftena om detta stordåd kunde skönjas tidigt hos Trotskij. Hans skildring av revolutionen 1905 ger fortfarande den mest levande utblicken över 'generalrepetitionen' för 1917. Sin första beskrivning och analys av händelserna 1917 gjorde han redan ett par veckor efter oktoberupproret, under en paus i fredsförhandlingarna i Brest-Litovsk, och de följande åren arbetade han på sin historiska tolkning av det skeende som han själv varit inblandad i. Ett dubbelt historiens tvång drev honom: revolutionärens behov att skapa världshistoria och författarens önskan att beskriva historien och förstå dess innebörd.

Alla förvisade grubblar över det förflutna, men endast ett fåtal, ett litet fåtal, förmår erövra framtiden. Och nästan ingen har i lika hög grad som Trotskij fått kämpa för sitt liv både andligt och fysiskt. Till en början förvisade Stalin honom som romarna en gång förvisade människor – i stället för att ge dem dödsstraff – men han skulle inte nöja sig med denna ersättning. Redan långt innan Trotskij dödades fysiskt arbetade hans andliga mördare med att först utplåna hans namn ur revolutionens hävder och sedan återinskriva det som synonym för kontrarevolutionen. Historikern Trotskij stred därför på två fronter: han försvarade revolutionen mot dess fiender och han försvarade sin egen plats i den. Ingen författare har någonsin skrivit sitt viktigaste verk under liknande omständigheter, i en situation som i så hög grad inflammerade känslorna, oroade tankarna och snedvred visionerna. Trotskijs känslor väcktes, men hans tankar förblev klara och hans visioner skarpa. Han tänkte ofta på Spinozas regel, 'Gråt inte, skratta inte, förstå', men han kunde inte hjälpa att han själv både grät och skrattade, samtidigt som han förstod.

Det vore inte riktigt att säga att han som historiker förenade ett starkt engagemang med en absolut objektivitet. Han behövde inte förena dem. De var hettan och ljuset i hans arbete och hörde, som hettan och ljuset, samman. Han ironiserade över 'opartiskheten' och 'den förbindliga rättvisan' hos forskaren som låtsas 'stå på muren kring en hotad stad och betrakta belägrarna och de belägrade samtidigt'.[1] Själv stod han, som han stått 1917-22, mitt i revolutionens belägrade stad. Men hans partitagande i kampen fördunklade inte hans blick utan skärpte den. Hans fiendskap mot de gamla ryska härskarklasserna och deras villiga och ovilliga medhjälpare fick honom att klart se inte bara deras fel och svagheter utan också deras bräckliga och gagnlösa förtjänster. Här, som så ofta i de bästa militärböcker, förenades djupt engagemang och absolut klarsyn. För den gode soldaten finns inget viktigare än att skaffa sig en realistisk bild av 'kullens andra sida', en föreställning oanfrätt av känslor eller önsketänkanden. Som ledare under oktoberrevolutionen hade Trotskij följt den principen och som historiker följde han den nu. I sin bild av revolutionen åstadkom han en förening av det subjektiva och det objektiva.

Hans historiska böcker är mer dialektiska än några marxistiska författares sedan Marx, som var hans förebild vad gällde metod och stil. I jämförelse med Marx mindre historiska arbeten *Klasskampen i Frankrike, Louis Bonapartes 18:e brumaire, Pariskommunen* – är Trotskijs *Historia* som en muralmålning invid en rad miniatyrer. Medan Marx överglänser sin elev i abstrakt tänkande och gotisk fantasi, är eleven överlägsen som epiker, i synnerhet i de

[1] Trotskij hänvisade i synnerhet till L. Madelin, 'En av de reaktionära och därmed omhuldade historikerna i dagens Frankrike'. Förord till Ryska revolutionens historia del 1.

grafiska beskrivningarna av massor och individer i rörelse. Hans sociopolitiska analyser och hans konstnärliga visioner är så samstämmiga, att det inte syns skymten av en skillnad mellan dem. Hans tanke och hans fantasi lyfter samman. Han framlägger sin revolutionsteori med berättandets täthet och kraft, och hans idéer ger det han berättar djup. Hans scener, porträtt och dialoger är sensuellt realistiska och upplysta inifrån av hans uppfattningar om den historiska processen. Många icke-marxistiska kritiker har imponerats av de uppenbara förtjänster hans författarskap har. Så här skriver t.ex. den engelske historikern A. L Rowse:

> Det betydelsefulla i Trotskijs *Historia* är inte hans kraftfulla ordmåleri, av personer eller scener, även om hans begåvning är lysande och iögonenfallande nog att ständigt påminna oss om Carlyle. Han har något av dennes teknik, och dennes maner, i sitt sätt att snabbt och -från olika håll kasta ljus över scenen och få somliga egenartade episoder att framstå i skarp relief och därmed påta sig en mer allmängiltig betydelse. Och ljusen är så bländande, skulle man kunna tillägga, att det ibland är svårt att få något sammanhang i det som händer. Men medan Carlyle endast hade sin storslagna intuition att förlita sig på, har Trotskij till sitt förfogande en historieteori, som ger honom möjlighet att förstå vad som är betydelsefullt och att skapa samband mellan ting och händelser. Samma skillnad kan mer träffande illustreras genom en jämförelse med Winston Churchills *The World Crisis (Världskrisen)*, ty det finns likheter mellan de båda männens personligheter och sätt att tänka. Men även här framträder skillnaderna, ty Churchills historia är, trots sin egenart, sin livfullhet, sin vitalitet – egenskaper som den delar med Trotskijs verk – i avsaknad av en underliggande historiefilosofi.[2]

Påpekandet om likheterna mellan Trotskij och Churchill stämmer. De intog diametralt motsatta positioner men representerade ändå samma blandning av realism och romantik, hade samma slagkraft, samma behov att vara spejare och föregångare för sin samhällsklass och sin miljö, och samma önskan att skapa och, skriva historia. Man behöver inte frånkänna Churchill en 'historiefilosofi', även om den bara finns som en instinkt hos honom, men det är sant att Trotskijs filosofi bygger på en genomarbetad och fullt färdig teori. Det viktiga är att hans teoretiska världsåskådning stöder hans känslighet, stärker hans intuition och skärper hans vision. Och även om han har samma livliga och intensivt lysande fantasi som Carlyle, visar han också prov på den balans och den täta klarhet i talet, som utmärker de stora klassiska historikerna. Han är den ende geniale historiker som hittills kommit ur marxisternas led och som hittills är förbjuden bland dem.[3]

Av Trotskijs två större historiska arbeten, *Mitt liv* och *Historia*, är det förra naturligtvis mindre ambitiöst upplagt. På sätt och vis skrev han det för tidigt, men hade han inte skrivit det 1929 eller kort därefter, hade det kanske aldrig blivit skrivet. Det beskriver i huvudsak ena hälften av hans historia, den som handlar om hans revolutionära framgångar, medan den bara skisserar början av den andra hälft som fortfarande var i görningen. Han avslutade boken efter några månader i landsflykt och fem år efter det att kampen mellan honom och Stalin inletts på allvar. Konflikten var för ny och i sin beskrivning av den hämmades han av taktiska hänsyns-taganden och av sin brist på perspektiv. Det, som han skulle genomleva de kommande elva åren, skulle vara betydelsefullt inte bara i sig utan också för förståelsen av hans tidigare upplevelser. Hela hans liv skulle ges tragedins tyngd av det allvarliga och dystra slut de fick. Han avslutade *Mitt liv* med ett uttalande vänt mot dem som suckade över hans öde: 'Jag njuter av detta skådespel som jag förstår alla scenerna i ...', upprepade han efter Proudhon. 'Det, som får andra att krypa ihop, höjer ... inspirerar och stärker mig. Hur skulle jag då ... kunna klaga över ödet ...?'[4] Skulle han sagt detsamma några år senare? I viss mening, om det kunde hävdas att tragedin alltid måste innefatta hjältens botgöring, var Trotskijs liv sannerligen inte

---

[2] A. L. Rowse, *End of an Epoch (Slutet på en epok)*, s. 282-83.
[3] Detta är emellertid sant endast i den utsträckning man kan kalla kommuniströrelsen under Stalin och Chrusjtjov för marxistisk.
[4] *Moja Zjizn*, vol. II, s. 338.

tragiskt. Så länge han levde var han aldrig någon botgörare. Likt Shelley, som tyckte det var outhärdligt att hans Prometevs skulle behöva kräla i stoftet för Jupiter, ställde Trotskij sig avvisande till en så kraftlös katastrof'. Hans tragedi var den moderna tragedin om föregångaren i konflikt med sina samtida, samma tragedi han själv sett exemplifierad i Babeufs levnadshistoria, men med den skillnaden att hans eget drama var större och hade större katastrofal kraft. Men inte ens om detta slags tragedi finns någon föraning i hans självbiografi, som följaktligen ger intryck av en viss ytlighet i författarens beskrivning av sitt livsöde, den ytlighet som utmärker hjälten i en tragedi strax innan olyckorna välter in över honom från alla håll.

Den minst övertygande delen av *Mitt liv* är den där han, i de sista kapitlen, berättar om sin kamp med Stalin. Han ger oss mängder av insikter, situationsbeskrivningar och karakteriseringar, men han tränger inte in till händelsernas kärnpunkter, och Stalins uppgång förklarar han bara till hälften. I alltför hög grad porträtterar han Stalin som en skurk *ex machina*, och han betraktar honom, som han betraktat honom många år tidigare, som alltför obetydlig för att vara hans motståndare och för att kunna dominera sovjetstaten och den internationella kommunismen i tre årtionden. 'För den ledande partigruppen (för andra grupper var han helt okänd) framstod alltid Stalin som en man förutbestämd att spela andra eller tredje fiolen', säger han, och han antyder att Stalin, även om han ett tag spelat första fiolen, snart, mycket snart, kommer att ha spelat färdigt.[5] Det kan påminnas om att Lenin i sitt 'testamente' beskrev Stalin som en av de 'två dugligaste i centralkommittén' – den andre var Trotskij – och att han för partiet beskrev de båda männens fiendskap som det största hotet mot revolutionen. Trotskij kunde inte släta över de politiska skälen till Stalins uppgång, och han framvisar honom som förkroppsligandet av partimaskineriet och av den nya byråkrati, som eftersträvade makt och privilegier. Men han gav ingen tillfredsställande förklaring till varför den ledande bolsjevikkadern först deltog i konspirationerna och sedan stödde dem och varför allt detta skulle leda till så sällsamt utformade inre partistrider. Både som levnadstecknare och som oppositionsledare bortser Trotskij från det inre samband som finns mellan bolsjevismens underkuvande av alla partier och Stalins underkuvande av bolsjevismen. Han förstår inte varför partiet skulle behöva vända de vapen mot sig själv, som det använt med mindre våldsamhet mot sina fiender, och att partiet gjort det ser han som resultatet av en 'konspiration'.[6]

Mitt liv förblir ändå ett självbiografiskt mästerverk. François Mauriac jämför med rätta dess inledningskapitel med Tolstojs och Gorkijs barndomsskildringar.[7] Trotskij har samma 'barnsligt' fräscha blick för detaljer och samma nästan outtömliga visuella minne, samma kraftfulla förmåga att återge atmosfärer och stämningar och samma synbarliga lätthet att ge personer och situationer liv. Med ett eller två korta penndrag beskriver han en grimas eller en gest eller en ögonglimt och förmedlar därmed karaktären och djupet hos en människa. På det sättet skildrar han en hel rad släktingar, gårdsfolk, grannar, lärare o.s.v. Här är några exempel, även om hans prosa är för tätt vävd, för att några utbrutna rader skall kunna vara lika levande som de är i sitt egentliga sammanhang. Han beskriver sin rektor i skolan i Odessa: 'Han såg aldrig på den han talade med. På gummisulor gick han ljudlöst runt i korridorerna och klassrummen. Han talade med tunn och hes falsettröst som, utan att höjas, kunde vara skräckinjagande ... Av naturen hatisk mot mänskligheten.., kunde han tyckas ha ett jämnt humör, men inom sig bar han en ständig irritation.' En av lärarna var 'mager och hade en stickig mustasch i det gröngula ansiktet. Hans ögonlober var grumsiga och hans rörelser tröga, som om han just vaknat. Han hostade ljudligt och spottade i klassrummet ... han brukade stirra

[5] Ibid., s. 247.
[6] Ibid., s. 227-34.
[7] F. Mauriac, *Mémoires Intérieures* s. 128-32. Sv. övers. *Minnen* (1960).

förbi sina elever … Många år senare skar han halsen av sig med en rakkniv.' Ännu en lärare: 'En storväxt och imponerande man med guldbågade glasögon på en liten näsa och med ett manligt ungt skägg runt hela ansiktet. Endast när han log, framgick det plötsligt ... att han var viljesvag, skygg och missnöjd med sig själv ...' Och ännu en: 'Han var en stor tysk, med ett väldigt huvud och ett skägg som nådde honom till midjan, och sin tunga kropp, som tycktes omsluta endast vänlighet, bar han på närmast barnsliga ben. Han var en mycket redlig person och han sörjde över sina elevers misslyckanden …' [8]

Vi får se hur 'ödets stämpel' sätts på lantbrukande grannfamiljer som 'alla utvecklades hastigt, och alla i samma riktning, mot katastrofen'. En av dessa familjer 'hade en gång ägt hela landskapet, men nu lever dess avkomma på att skriva inlagor, klagoskrifter och brev åt bönderna. När han besökte oss, brukade han smyga upp tobak och sockerbitar i ärmen, och hans hustru följde hans exempel. Dreglande berättade hon för oss om sin barndom, om de livegna, om flyglarna, silkestygerna och parfymerna. Deras två sönder var i det närmaste illitterata. Den yngre av dem, Victor, var lärling i vår smedja.' Och här är ett snabbporträtt av en judisk jordägare: han 'hade fått en aristokratisk uppfostran. Han talade flytande franska, spelade piano ... Hans vänstra hand var svag men hans högra var, sade han, redo att konsertera ... Ofta hejdade han sig mitt i spelandet, reste sig och gick fram till spegeln. Var ingen närvarande, svedde han sedan sitt skägg på alla sidor med sin tända cigarrett – det var hans uppfattning av skäggvård'. Och bortom alla dess utfattiga jordägare och nyrika storbönder, utsugna lantarbetare och rader av släktingar susar ständigt den ukrainska stäppen: 'Namnet Falz-Fein (en jordägare, även kallad 'fårkungen') lät som ljudet av fyrtio tusen fårhovar i rörelse, som bräkandet av oräkneliga får, som ljudet av herdens visselpipa över steppen ... som skallet av många får-hundar. I sommarvärmen och vinterkylan andades själva steppen det namnet.'[9]

Från sin barndomsmiljö tar oss Trotskij till de första revolutionskretsarna i Nikolajev, till fängelserna i Odessa och Moskva och till förvisningsorterna i Sibirien, och sedan presenterar han oss för *Iskras* lysande redaktörer, visar oss scener från schismen under andra parti-kongressen och låter oss närvara vid bolsjevismens födelse. I hela litteraturen om denna period finns ingen minnesanteckning eller ögonvittnesskildring som lika grafiskt som *Mitt liv* tecknar bilden av den schismen. Det faktum, att Trotskij 1903 varit mensjevik men nu skrev som bolsjevik, har djupt samband med hans sätt att skildra stämningar och personer. I sin återblick tar han Lenins parti, men han måste också göra sig själv och Martov, Axelrod och Zasulitj rättvisa och förklara varför de senare vände sig mot Lenin. Till skillnad från nästan alla bolsjevikinka och mensjevikiska memoarförfattare visar han varje motståndargrupp från insidan, och även om han nu politiskt fördömer mensjevikerna och sig själv, gör han det med förståelse och medkänsla. Redan innan han lett in oss i den politiska striden, får han oss att känna de osynliga spänningar, som finns mellan dess olika aktörer:

> Martov, som arbetade sida vid sida med Lenin och var dennes närmaste stridskamrat, började redan känna sig illa till mods. De två talade fortfarande till varandra i andra person singularis, men en viss kylighet började förmärkas i deras relationer. Martov levde mycket mer i det närvarande ... Lenin stod visserligen stadigt i nuet men försökte alltid lyfta på framtidens slöja. Martov kom med rader av ofta skarpsinniga gissningar, hypoteser och förslag, som han sedan genast glömde, medan Lenin väntade till det ögonblick då han behövde dem. De raffinerade subtiliteterna i Martovs idéer fick Lenin att skaka på huvudet ... Man kan säga att redan före splittringen ... var Lenin 'hård' och Martov 'mjuk'. Och de visste det båda. Lenin kunde se på Martov, som han satte högt, med kritisk och litet misstänksam blick, och Martov kunde känna blicken och se ned, medan det ryckte nervöst i hans smala axlar. När de senare möttes och talade med varandra, var vänskapligheterna och

[8] *Moja Zjizn*, vol. I, s. 67-71.
[9] Ibid., kap. II.

> skämten som bortblåsta, åtminstone när jag var närvarande. Lenin kunde se förbi Martov, när han talade, och Martovs blick blev då glasartad bakom den hängande och aldrig helt rena pincenén Och när Lenin talade med mig om Martov, var det med ett egendomligt tonfall i rösten: 'Vem har sagt det? Julius?' – och namnet Julius uttalades på ett speciellt sätt, med en viss betoning, som om det innehöll en varning: 'En fin människa, naturligtvis, t.o.m. en utmärkt person, men alldeles för mjuk.' [10]

Man känner genast hur ödet i detta ögonblick träder mellan de båda 'närstående stridskamraterna' och hur nederlaget hänger i luften över Martovs tunna och ovårdade person. Trotskij glömmer inte att han som ung hade Martov att tacka för mycket, och när han fäller sin slutliga dom över honom, gör han det därför med vemodig medkänsla: 'Martov (var) ... en av revolutionsrörelsens mest tragiska uppenbarelser. Som begåvad författare, snillrik politiker och djup tänkare stod han högt över den ... rörelse han skulle leda. Men hans tänkande var inte modigt. Hans insikter saknade vilja. Endast seghet var inte ersättning nog. På händelser reagerade han till en början alltid revolutionärt. Men i brist på bestämd vilja drog han sig, vid närmare eftertanke, vanligtvis bakåt.' Bristen på bestämd vilja sägs här vara det som främst fördärvar en djärv intelligens och en fin karaktär. Hur olik är inte följande skiss av Plechanov, tecknad med dämpad motvilja:

> ... han hade tydligen sina aningar ... I varje fall sade han till Axelrod, på tal om Lenin: 'Det är av sådant virke Robespierrear görs.' Plechanov själv hade ingen avundsvärd roll vid kongressen. Endast en gång såg jag honom i hela hans kraft. Det var vid programkommissionens sammanträde. Med sin klara och vetenskapligt exakta uppfattning om hur programmet borde utformas, med sin självsäkerhet, sin kunskap och sin överlägsenhet, med sin glada och ironiska glimt i ögonvrån och sin grånande mustasch skälvande och frasande, med sina något teatraliska men livliga och uttrycksfulla gester lyste talman Plechanov upp hela församlingen med sin personlighet och var som ett fyrverkeri av lärdom och espri.[11]

Hur förödande är inte denna skenbart smickrande bild av personligheten, med talangfullheten genombruten av självbelåtenhet och fåfänga, och med antydningen om fyrverkeriet som är på väg att slockna i mörkret.

Lika fantasieggande och minnesvärda är porträtten av de europeiska socialistledarna från tiden före 1914: August Bebel, Karl Kautsky, Jean Jaures, Victor Adler, Rudolf Hilferding, Karl Renner och många andra. Med ett kort och ofta humoristiskt stycke om en eller annan skenbart trivial händelse kan Trotskij lära oss mer om den tiden och de personerna än många doktorala volymer. Han berättar t.ex. om hur han 1902, efter sin första flykt från Sibirien, kom till Wien utan ett öre på fickan men fylld av allvar inför sitt uppdrag och hur han hungrig letade sig fram till socialdemokraternas partihögkvarter för att be den berömde Victor Adler om hjälp inför den fortsatta resan till London. Det är söndag. Partilokalerna är stängda. I trappan möter han en äldre herre som 'inte ser alltför vänlig ut' och som han vänder sig till med en förfrågan om hur han skall få tag i Adler. 'Vet ni', säger herrn strängt, 'vad det är för dag i dag? Det är söndag', och han försöker tränga sig förbi inkräktaren. 'Det gör detsamma. Jag vill träffa Adler.' Inför detta hot 'svarar (herrn) med en bataljonsofficers röst i stormningsögonblicket: "Jag säger ju att doktor Adler inte träffas på söndagarna." ' Trotskij försöker få mannen att förstå att hans ärende brådskar, men den gamle dundrar tillbaka: 'Även om ert ärende var tio gångar viktigare – begriper ni vad jag säger? – även om ni kom med nyheten – hör ni vad jag säger? – att er tsar mördats, att revolution brutit ut i ert land – hör ni? – inte ens då skulle ni ha rätt att störa doktorns söndagsvila.' Mannen var Fritz Austerlitz,

---

[10] Ibid., s 175-76.
[11] Ibid., s. 189.

berömd chefredaktör för *Arbeiterzeitung* och 'redaktionslokalernas skräck', som 1914 skulle bli en till ytterlighet chauvinistisk krigspropagandist.[12]

I trappuppgången hade den unge revolutionären, nyss utkommen ur den underjordiska rörelsen i Ryssland, stött ihop med en personifiering av den europeiska socialismens hierarkiska och prudentligt rutinarbetande byråkrati. Han berättar i korthet om sitt möte med Adler, som han till slut fick tag i. Denne var 'en kortvuxen person med tydlig kutrygg, nästan pucklig, och med svullna ögon i ett trött ansikte.' Trotskij bad om ursäkt för att han störde söndagsvilan. ' "Fortsätt, fortsätt," sade Adler skenbart strängt men i en ton som inte hejdade utan uppmuntrade mig. Intelligens strålade ur varje rynka i hans ansikte.' Efter att ha hört om det underliga mötet i trappuppgången undrade Adler: 'Vem kan det ha varit? Var han lång? Och talade han till dig på det här viset? Skrek han? Å, det måste ha varit Austerlitz. Säger du att han skrek? Jo, jo, det måste ha varit Austerlitz. Bry dig inte om det. Om du någonsin kommer med nyheter om en revolution i Ryssland, kan du ringa på här mitt i natten.' Raderna visar oss genast ett annat inslag i den europeiska socialismen före 1914: känslan och intelligensen hos den gamle pionjären och ledaren som långsamt höll på att bli upphöjd fånge hos partiets överkonstapel. Boken är full av sådana lakoniska och uttrycksfulla händelser och dialoger.

När Trotskij kommer till sitt livs höjdpunkt, oktoberrevolutionen och inbördeskriget, beskriver han den återhållsamt med några få pointillistiska ordvändningar. Så här skildrar han exempelvis den allmänna folkstämningen bakom reaktionens framgångar under de hungriga och stormiga julidagarna 1917, när bolsjevismen tycktes vara på fallrepet och när Lenin, stämplad som tysk spion, gått under jorden. Trotskij tar oss med till Petrograd-sovjetens lunchrum:

> Jag lade märke till att Grafov (en soldat som skötte lunchrummet) utan att se på mig brukade ge mig varmare te och bättre smörgåsar än vad de andra fick. Han sympatiserade tydligen med bolsjevikerna men var tvungen att dölja det för sina överordnade. Jag började mer uppmärksamt titta mig omkring. Grafov var inte ensam. Hela personalen i Smolnij – vaktmästare, bud, poster – höll utan tvivel på bolsjevikerna. I det ögonblicket kände jag att vi vunnit till hälften. Men än så länge bara till hälften.[13]

Ett barns kommentarer, en ögonblicksbild av Lenins 'solkiga skjortkrage' dagen efter oktoberresningen, en skildring av en lång och mörk Smolnij-korridor full av folk och vimlande som en myrstack, en grotesk episod mitt under ett avgörande fältslag, en kärv dialog – det är oftast med hjälp av sådana detaljer som han återskapar den historiska scenens stämningar och färgsättningar. Hans konstnärskap ligger i hans sätt att indirekt närma sig händelser för väldiga för att beskrivas frontalt (i en självbiografi) och för stora för stora ord.

Det har sagts att *Mitt liv* ger en god bild av Trotskijs självförhävelse och 'själv-dramatisering'. Men eftersom självbiografin definitionsmässigt är en 'självförhävelse', betyder kritiken att han helt enkelt inte skulle ha skrivit någon. Själv .hade han sina 'marxistiska' skrupler t.o.m. när han skulle ge boken en titel. 'Hade jag skrivit dessa memoarer under andra omständligheter', ursäktar han sig, 'även om jag under andra omständigheter kanske aldrig skulle ha skrivit dem, skulle jag ha tvekat att ta med mycket av vad jag säger på dessa sidor.' Men han kände sig tvungen att bemöta den störtflod av stalinistiska förfalskningar som täckte varje period av hans livs historia. 'Mina vänner sitter i fängelser eller är landsförvisade. Jag måste tala om mig själv ... Det är fråga om inte endast en historisk sanning utan även en politisk kamp som alltjämt pågår.' Hans position var den anklagades som, åtalad för varje upptänklig

[12] Ibid., s. 165.
[13] Ibid., vol. II, s. 36-37.

och otänkbar förbrytelse, inför rätta försöker försvara sig genom att ge en fullständig beskrivning av sina förehavanden men tystas av rop om att han är alltför självupptagen.

Det innebär inte att Trotskij helt saknade egocentricitet. Den var en del av hans konstnärliga natur. Den utvecklades åren före revolutionen, när han gick sin egen väg och varken var bolsjevik eller mensjevik, och den nådde sin fulla styrka när Stalins förtal tvingade honom till djupt personligt självförsvar. Men om hans 'självdramatisering' skulle man kunna tala endast om hans självbiografi, eller någon bok om honom, fick hans liv att framstå som mer dramatiskt än vad det egentligen var. Med tanke på hur litet han i *Mitt liv* är medveten om det tragiska i sitt öde, vore det riktigare att säga att han underdramatiserade sig själv. Det kan heller inte, som vi senare skall se, vara tal om att han övervärderade sin insats i revolutionen. I både *Mitt liv* och *Historia* är det inte han själv utan Lenin som är hjälten och som han medvetet ställer sig i skuggan av.

Andra har kritiserat *Mitt liv* för dess brist på inåtvändhet och för författarens oförmåga att avslöja sitt undermedvetna. Det är sant att Trotskij inte presterar några 'inre monologer', inte sysslar med drömmar och komplex, och att han är nästan puritanskt förtegen vad gäller erotik. Boken är, när allt kommer omkring, en i vidaste mening politisk självbiografi. Ändå ges prov på författarens respekt för psykoanalysens rationella sidor i den omsorgsfulla barndomsskildringen, där han inte utesluter sådana för psykoanalytikerna eventuellt viktiga detaljer som upplevelser och 'olyckshändelser' under barnaåren, leksaker o.s.v. (Boken börjar med orden: 'Ibland har jag trott mig kunna minnas hur jag diade min mors bröst ...') Han ger i förbigående en förklaring till varför han är misstänksam mot den freudianska självanalysen. 'Minnet är ... inte opartiskt', skriver han i förordet. 'Inte sällan undertrycker det, eller förtränger till något mörkt hörn, sådana episoder som strider mot individens allt övervakande livsinstinkt ... Men det är ett problem för den "psykoanalytiska" kritiken, som ibland kan vara sinnrik och upplysande, men som oftast är vurmig och godtycklig.' Han hade sysslat med ämnet psykoanalys på ett nog inträngande och positivt sätt, för att veta vilka dess fallgropar var, och han hade varken tid eller kraft nog för 'vurmiga och godtyckliga' gissningar om sitt undermedvetna. I stället gjorde han ett självporträtt som i enastående grad är präglat av sammanhållen medvetenhet och mänsklig värme.

Som politiskt arbete uppnådde inte *Mitt liv* sitt direkta syfte. Boken gjorde inget intryck på den kommunistiska publik som den i första hand var avsedd för. För vanliga partimedlemmar var det en synd bara att läsa den, och de läste den heller inte. Det fåtal, som gjorde det, kände sig förolämpade eller uppretade. Antingen stödde de Stalin-kulten, och då var boken bara en bekräftelse på riktigheten i stalinisternas kritik av Trotskijs påstådda ärelystnad, eller också upprördes de över att en revolutionsledare över huvud taget inlät sig på att göra självporträtt. 'Här är Trotskij/Narkissos i färd med att dyrka sig själv', var en typisk kommentar. Så bortsåg kommunisterna från det rika historiska material, som Trotskij gav dem, de insikter han hade om revolutionen och den tolkning som han gjort av bolsjevismen och som de själva kunnat ta lärdom av. Boken fick å andra sidan en stor borgerlig läsekrets som beundrade den för dess litterära kvaliteter men hade liten eller ingen nytta av dess budskap. *'Mein Leid ertönt der unbekannten Menge, Ihr Beifall selbst macht meinem Herzen bang ...*' ('Min sorg förklingar i en okänd massa, dess bifall hjärtat gör beklämt ...'), skulle Trotskij ha kunnat säga om sig själv.

*

Historia är hans främsta verk, både till omfånget och mäktigheten, och det är det fylligaste uttrycket för hans idéer om revolutionen. Som revolutionsskildring, gjord av en av dramats huvudaktörer, är boken unik i världslitteraturen.

Han för in oss på 1917 års scen med ett kapitel, 'Den ryska utvecklingens särdrag', som placerar händelserna i ett långt historiskt perspektiv, och det syns genast att kapitlet är en mer

fulltonig och avklarnad version av den avhandling om den permanenta revolutionen, som han skrev redan 1906.[14] Vi ser hur Ryssland går in i tjugonde århundradet utan att ha lämnat medeltiden eller ha haft en reformation och en borgerlig revolution, samtidigt som det finns modernt borgerliga civilisationselement insprängda i landets arkaiska tillvaro. Tvingat framåt av ett övermäktigt ekonomiskt och militärt tryck västerifrån kunde landet inte genomgå alla de faser som ingår i den västeuropeiska utvecklingens 'klassiska' cykel. 'Vildarna byter direkt från båge och pil till gevär och tillryggalägger inte det avstånd som en gång fanns mellan dessa båda vapen.' Det moderna Ryssland kunde inte genomföra en egen reformation eller en borgarrevolution under borgerligt styre. Landets efterblivenhet tvingade det att genast nå samma politiska punkt, som Europa nått, och att sträva vidare mot en socialistisk revolution. Dess svaga borgarklass kunde inte frigöra sig från oket av ett halvfeodalt envälde och därför kom dess lilla men väl samlade arbetarklass, småningom stödd av upproriska bönder, att framstå som den viktigaste revolutionsstyrkan. Arbetarklassen kunde inte nöja sig med en revolution som resulterade i upprättandet av en borgerlig demokrati – den måste strida för ett förverkligande av det socialistiska programmet. I enlighet med 'den kombinerade utvecklingens lag' bidrog därmed den extrema efterblivenheten till den extrema utvecklingstakten och det ledde i sin tur till omvälvningen 1917.

'Den kombinerade utvecklingens lag' förklarar styrkan hos spänningarna i den ryska samhällsstrukturen. Men Trotskij behandlar samhällsstrukturen som ett 'relativt stabilt' element i helheten, ett som inte i sig förklarar revolutionshändelserna. I en debatt med Pokrovskij påpekar han att den ryska samhällsstrukturen inte i grunden ändrades varken 1917 eller under årtiondet före revolutionen – kriget hade försvagat och blottlagt delar av strukturen men inte förändrat den.[15] Nationalekonomin och de elementära sambanden mellan samhällsklasserna var i stort desamma 1917 som 1912-14 och t.o.m. 1905-07. Vilken var då den direkta förklaringen till upproren i februari och oktober och till den våldsamma upp- och nedgång som revolutionen präglades av däremellan? De masspsykologiska förändringarna, svarar Trotskij. Var samhällsstrukturen en konstant faktor, var massornas inställningar och stämningar en variabel faktor, som bestämde händelsernas utveckling, rytm och riktning. 'En revolutions mest uppenbara särdrag är massornas direkta ingripande i det historiska skeendet. Revolutionen finns i deras nervbanor innan den bryter ut på gatorna.' *Historia* är därför i huvudsak en studie i revolutionär masspsykologi. Trotskij behandlar sambandet mellan de 'konstanta' och 'variabla' faktorerna och visar, att det som utlöser revolutionen inte bara är det faktum att sociala och politiska institutioner vittrat och inbjuder till omstörtning, utan också den omständigheten att miljontals människor för första gången hört denna 'inbjudan' och blivit medvetna om dess innebörd. Den sociala strukturen hade varit mogen för en revolution långt före 1917. Men det var först 1917 som revolutionen mognade i massan. Paradoxalt nog ligger alltså revolutionens djupare orsaker, inte i det mänskliga tänkandets rörlighet, utan i människans tröga konservatism. Människor reser sig i massor, först när de plötsligt upptäcker, att de mentalt är efter sin tid och vill inhämta försprånget på en gång. Det är den lärdom *Historia* förmedlar. Ingen stor samhällsomstörtning följer automatiskt på en gammal samhällsordnings förvittring. Generationer kan leva under en vittrande samhällsordning utan att tänka på den. Men när katastrofer som krig eller ekonomiska nedgångsperioder gör dem medvetna om förvittringen, utlöses enorma mängder förtvivlan, hopp och handlingskraft. Historikern måste alltså 'tränga in i nerverna' och tankarna hos miljoner människor för att kunna känna och förmedla den väldiga kraftansträngning som störtat den etablerade samhällsordningen.

---

[14] Se *Den väpnade profeten*, kap. 6.
[15] Förord till del I och inledning till del II och III av *Ryska revolutionens historia*.

Den akademiske pedanten, som rotar bland högar av dokument för att med deras hjälp rekonstruera en historisk händelse, säger kanske att ingen historiker kan 'tränga in i nerverna' hos miljontals människor. Trotskij är medveten om svårigheterna. Massmedvetandets manifestationer är fragmentariska och osammanhängande. Det kan förleda historikern till godtyckliga konstruktioner och ohållbara antaganden. Men han påpekar att historikern trots det kan, med hjälp av vissa strängt objektiva metoder, kontrollera riktigheten eller oriktigheten i sin bild av massmedvetandet. Han måste noga studera händelsernas inre logik. Han kan och måste undersöka om det finns en överensstämmelse i massmedvetandets rörelser som han ser dem, om varje rörelsefas följdriktigt utvecklas ur en föregående fas, och om det finns ett klart samband mellan faserna och det som följer på dem. Vidare måste han avgöra om massmedvetandets strömningar är förenliga med strömmen av händelser. Återspeglas folkets stämningar i händelserna och speglar stämningarna händelserna? Om det sägs, att svaren på dessa frågor måste bli vaga och subjektiva, hänvisar Trotskij på marxistiskt vis till handlingen som det yttersta kriteriet. Han påpekar att det han gör som historiker är detsamma, som det han och andra bolsjevikledare gjorde, när de genomförde revolutionen: på grundval av analyser och iakttagelser gissade de sig till massornas inställning och stämningar. Alla deras avgörande politiska beslut grundade sig på dessa 'gissningar', och så som revolutionen förlöpte, visade den att de trots vissa fel var i stort sett korrekta. Kunde revolutionären i stridens hetta bilda sig ett något så när riktigt omdöme om massornas politiska känslor och tankar, finns ingen anledning varför historikern inte skulle kunna bilda sig ett lika riktigt omdöme efter händelsen.

Sättet, som Trotskij beskriver massagerandet på, har mycket gemensamt med Eisensteins berättarmetod i den klassiska filmen *Potemkin*. Ur massan lösgör han några individer, visar upp dem i ett anspänt eller apatiskt ögonblick och låter dem uttrycka sin sinnesstämning i en fras eller en gest. Sedan visar han oss åter massan, en kompakt och levande massa som grips av en växande känsla eller övergår till handling, och genast förstår vi att det, den individuella frasen eller gesten pekat fram mot, var just denna känsla eller handling. Han har en sällsam förmåga att höra massorna tänka högt och att få även oss att höra det. I sin planläggning och sitt bildskapande går han ständigt från det generella till det individuella och tillbaka igen till det generella, och övergångarna är aldrig onaturliga eller ansträngda. Här påminns vi på nytt om jämförelserna mellan Trotskij och Carlyle, men sammanställningen framhäver snarare olikheterna än likheterna. I bådas historieskrivning bygger en stor del av kraftfullheten på masscenerna. Båda får oss att känna den elementära kraften hos ett folk i uppror, får oss att betrakta den som ett jordras eller ett snöskred i rörelse. Men medan Carlyles massor drivs av enbart känslor, är Trotskijs massor insiktsfulla och eftertänksamma. De är elementära men samtidigt mänskliga. Carlyles massa omges av ett purpurfärgat skimmer av mystik, som antyder att Frankrikes revolutionära folk är Guds blinda gissel, en vedergällning nedkallad över en syndig härskarklass. Hans massa är både fascinerande och frånstötande. Han 'tränger in i dess nerver', men inte förrän han själv arbetat upp sig till hysteri – han är själv bara nerver och feberhallucinationer. Trotskij målar upp sina masscener med lika stor fantasikraft men med kristallisk klarhet. Han får oss att känna att människor här och nu skapar sin egen historia, och att de gör det i enlighet med 'historiens lagar', men också av medveten och fri vilja. Han är stolt över dessa människor, även om de kanske saknar bildning och maner, och han vill att också vi skall vara stolta över dem. För honom är revolutionen det korta men laddade ögonblick när de arma och förtryckta äntligen får sitt ord med i laget. Som han ser det, uppväger detta ögonblick år av förtryck. Han tänker tillbaka på det med en saknad som ger rekonstruktionen en levande djupverkan.

Men han gör inte för mycket av den roll massorna spelar. Han placerar dem inte i motsatsställning till partierna och ledarna som t.ex. Kropotkin, franska revolutionens anarkistiske

historiker, som försöker bevisa att varje revolutionärt framsteg beror på spontana mass-handlingar och varje bakslag på politikers intriger och 'statsmannaskap'. Trotskij betraktar massorna som upprorets pådrivande kraft, men en kraft som måste koncentreras och styras. Endast partiet kan åstadkomma den styrningen. 'Utan en ledande organisation skulle massans energi fördunsta som ånga utsläppt ur en pistongcylinder. Men det som framtvingar rörelsen är ändå inte pistongen och inte cylindern utan ångan.' Den stora skillnad, som han framhäver mellan de två revolutionerna 1917, grundar sig på denna idé. Februarirevolutionen var i allt väsentligt en produkt av massorna, vars energi var stor nog att framtvinga tsarens tronavsägning och sovjeternas tillblivelse, men som sedan fördunstade, innan de stora problemen lösts, och som tillät prins Lvov att bli regeringschef. Oktoberrevolutionen var i första hand ett resultat av bolsjevikernas arbete med att samla och rikta massornas energi.

Sambandet mellan klasser och partier är emellertid, i Trotskijs framställning, betydligt mer sammansatt än vad en mekanistisk liknelse kan förmedla. Han framvisar det komplicerade samspelet mellan en rad objektiva och subjektiva faktorer. Det som styr ett partis handlingar är i grunden ett bestämt klassintresse. Men sambandet mellan klass och parti är ofta invecklat och ibland mångtydigt. I en revolutionär tid är det också mycket osäkert. Även om ett partis uppträdande i sista hand bestäms av dess förbindelser med en speciell klass, kan många av partimedlemmarna rekryteras från andra, potentiellt fientliga klasser. Eller också representerar kanske partiet endast en fas i en samhällsmiljös utveckling, en fas som vissa ledare fixerats vid, medan miljön för länge sedan utvecklats förbi den. Eller kanske har det kommit så långt före sin klass, att denna ännu inte är redo att anta dess program, som dock omständigheterna så småningom kommer att framtvinga ett accepterande av, o.s.v., o.s.v. En revolution sätter den traditionella politiska balansen ur spel, och nya frontlinjer uppstår plötsligt. Trotskijs *Historia* är en storartad undersökning av dynamiken bakom dessa processer.

*

Vi har sagt att Trotskij inte dolde sin motvilja mot oktoberrevolutionens fiender. Mer precist möter han dem som åklagare inför historiens domstol och åsamkar dem där för andra gången det nederlag han påtvingade dem på Petrograds gator. Det är inte vanligtvis en roll som passar historikern. Men i historien, som inom juridiken, händer det ibland att åklagaren kan ge den sannaste versionen av ett händelseförlopp – nämligen när han anklagar de åtalade för brott som de verkligen begått, när han inte överdriver deras skuld, när han sätter sig in i deras situation och motiv och rättvist beaktar eventuella förmildrande omständigheter, när han stöder varje punkt i anklagelsen med omfattande och giltigt bevismaterial och, slutligen, när de anklagade, som har full frihet att vägra erkänna bevisningen, inte bara underlåter att göra det utan också grälar öppet Vined varandra i de åtalades bås och därmed bekräftar riktigheten i anklagelserna ' not dem. Det är på detta sätt Trotskij genomför sin uppgift. När hans *Historia* publicerades, och under en följd av år därefter, levde fortfarande flertalet av de anti-bolsjevikiska partiledarna Miljukov, Kerenskij, Tseretelli, Tjernov, Dan, Abramovitj och andra, som politiska emigranter. Ändå har ingen av dem kunnat påvisa ett enda gravt fel i den väv av fakta som han framlade, och ingen, utom Miljukov, har försökt ge en alternativ skildring av revolutionen.[16] Och därför (eftersom ingen historia värdig namnet utkommit i Sovjetunionen heller) är Trotskijs arbete fortfarande, fem årtionden efter oktober, den enda revolutionshistorien i full skala. Det beror inte på en slump. Alla de andra huvudaktörerna, åter med Miljukov som enda undantag, var så insnärjda i sina självmotsägelser och misstag att de var oförmögna att framlägga några egna fullständiga och mer eller mindre samman-

[16] Miljukov tog emellertid själv delvis avstånd från sitt verk och kallade det historiskt otillräckligt. Miljukov, *Istorija Vtoroi Russkoi Revolutsiji*, förordet. Den huvudsakliga, eller rättare enda, historiska punkt, på vilken Kerenskij vill rätta Trotskij, är den som gör förnyad sak av den gamla anklagelsen, att Lenin och bolsjevikpartiet skulle vara spioner i tysk sold. Kerenskij, *Crucifixion of Liberty (Frihetens korsfästelse)*, s. 285 ff.

hängande versioner av skeendet. De vägrade att som historiker återvända till det ödesdigra slagfält där varje landmärke och varje bit jord påminde dem om deras vanära. Trotskij vänder åter till slagfältet med rent samvete och högburet huvud.

Men i hans historia finns inga egentliga bovar. Han beskriver inte i allmänhet bolsjevismens fiender som korrumperade och fördärvade människor. Han frånkänner dem inte deras goda sidor och ärliga uppsåt. Är de trots det skyldiga, beror det på att han har visat att de försvarade oförsvarbara ställningar, att de var efter sin tid, att de av händelserna höjdes upp till ett ansvarsplan, som de ännu inte var intellektuellt eller moraliskt mogna för, och att de ständigt slets mellan ord och gärning. Ondskan, som han avslöjar, finns inte hos individerna utan i det arkaiska samhällssystemet. Hans deterministiska historiesyn tillåter honom att behandla motståndare, inte med överseende, utan rättvist och ibland generöst. När han beskriver en fiende vid makten, visar han honom som en självbelåten stortalare, en maktutövare i alla sammanhang, och han krossar honom med ironi eller indignation. Men ofta hejdar han sig också i sin kritik och ger erkännanden åt en motståndares bedrifter i det förgångna, åt hans självständighet och t.o.m. mod, och han suckar över förstörelsen av en karaktär värdig ett bättre öde. När han beskriver en slagen fiende, dröjer han vid nödvändigheten av det som hänt och prisar den historiska rättvisan i det, men ibland dämpas prisandet och ersätts av en medlidsam sista blick mot det fallna offret.

Han gör aldrig revolutionens fiender mer svarta än vad de gjort sig själva. Ofta svärtar han dem mindre, eftersom han undersöker deras inbördes fiendskaper och rivaliteter och tar hänsyn till överdrifterna i deras grymma förolämpningar av varandra. Han behandlar inte tsaren och tsarevnan mer obarmhärtigt än vad Witte, Miljukov, Denikin och än ortodoxare monarkister behandlat dem. Han t.o.m. ‘försvarar’ tsaren mot de liberala kritiker, som hävdat att han med lägliga eftergifter skulle kunnat undvika katastrofen. Nikolaus II gjorde många eftergifter, påpekar Trotskij, men kunde inte retirera längre än vad självbevarelsedriften tillät. Tsaren är för Trotskij, som för Tolstoj i *Krig och fred*, ‘historiens slav’. ‘Nikolaus II ärvde inte bara ett gigantiskt imperium från sina förfäder, utan också en revolution. Och de testamenterade inte en enda egenskap som skulle ha gjort honom kapabel att styra ett imperium eller ens en provins eller ett grevskap. På den historiska flod som rullade sina vågor allt närmare portarna i hans palats, svarade den siste romanoven bara med en dum likgiltighet.’[17] Han gör en minnesvärd jämförelse mellan tre dödsdömda monarker, Nikolaus II, Ludvig XVI och Karl I av England, och mellan deras drottningar. Det utmärkande för Nikolaus är inte bara hans grymhet, som han ibland visade avskyvärda prov på, eller hans dumhet, utan ‘knapphet på inre krafter, mental svaghet och torftighet vad gäller andliga resurser.’ ‘De [Nikolaus och Ludvig XVI] gör båda intryck av att vara nedtyngda av sin uppgift, men på samma gång ovilliga att ge upp om det så vore bara en del av de rättigheter som de är oförmögna att använda.’ Båda gick mot avgrunden ‘med kronan neddragen över ögonen’. Men, anmärker Trotskij, ‘skulle det vara lättare ... att gå mot den avgrund man ändå inte undgår med öppna ögon?’ Han visar att de tre monarkerna i avgörande ögonblick, när ödet drabbar dem, i så hög grad liknar varandra att deras individuella särdrag tycks försvinna, ty ‘folk reagerar olika på en kittling, men likadant på ett glödande järn’. Vad beträffar tsarevnan och Marie Antoinette, var båda ‘företagsamma’, men icke desto mindre svagtänkta och ‘de drömmer båda i regnbågens färger när de drunknar’.[18]

Och så här avbildar han de konstitutionella demokraterna, mensjevikerna och social-revolutionärerna. Miljukov: ‘före detta historieprofessori Moskva, författare till betydande lärda verk, grundare av kadetpartiet ... fullständigt fri från den odrägliga halvaristokratiska

[17] Trotskij, Ryska revolutionens historia del 1, Kapitel IV
[18] Ibid. Kapitel VI.

och halvintellektuella politiska dilettantism som präglade majoriteten av de ryska liberala politikerna. Miljukov tog sitt yrke på fullaste allvar och enbart det skiljde honom från mängden.' Det ryska borgerskapet tyckte inte om honom, ty han 'gav prosaiskt och nyktert, utan omsvep … uttryck för den ryska bourgeoisiens politiska väsen. Borgaren såg, när han betraktade sig själv i Miljukovs spegel, att han var menlös, egenkär och feg; och han blev, som så ofta händer, förnärmad på spegeln.' Rodzianko, tsarens kammarherre som blev en av februariregimens ledare, gör ett groteskt framträdande: 'Den ärevördige monarkisten bar, efter att ha mottagit makten ur händerna på konspiratörer, rebeller och tyrannmördare, ett plågat ansiktsuttryck de här dagarna … smög sig på tå runt revolutionens eldslågor, storknade av röken och sade: "Låt det brinna ner till glöd, sedan ska vi försöka koka ihop någonting.."'[19]

Trotskijs mensjeviker och socialrevolutionärer är naturligtvis mycket olika de opersonliga, kontrarevolutionära spöken som smyger omkring i den stalinistiska och även efterstalinistiska litteraturen. De är, var och en, en speciell art av människor men har alla sina individuella särdrag. Här är ett snabbporträtt av Tjcheidze, Petrogradsovjetens mensjevikiske ledare: 'Han försökte ägna hela sin samvetsgrannhet åt ämbetsplikterna och dölja sin ständiga brist på självförtroende under en medfödd munterhet. Han bar sin provins outrotliga prägel. Det bergiga Georgien … den ryska revolutionens Gironde.' Tsereteli, den 'mest framstående gestalten'från detta Gironde, hade under många år straffarbetat i Sibiren men framstod ändå som

> en radikal av den sydfranska typen. I förhållanden av vanlig parlamentarisk rutinverksamhet skulle han ha varit som fisken i vattnet. Men han föddes i en revolutionär epok och hade i ungdomen förgiftat sig själv med en dos marxism. I alla händelser var det Tsereteli av alla mensjeviker som … ådagalade det vidaste perspektivet och en strävan att föra en konsekvent politik. Av det skälet hjälpte han, mer än någon annan, till med att förstöra februariregimen. Tjcheidze underkastade sig helt Tsereteli, även om han emellanåt skrämdes av den doktrinära rättframhet som fick den revolutionäre straffarbetsfången från igår att förena sig med bourgeoisiens konservativa representanter.[20]

Skobelev, som en gång varit Trotskijs lärjunge, liknar en student 'i rollen som statsman på en hemmagjord scen'.

Och vad Lieber beträffar sköttes orkesterna 'förstafiol' av Tseretel, medan 'den genomträngande klarinetten' spelades av Lieber.

> Denne var mensjevik från Judiska arbetarföreningen (Bund), med ett långt revolutionärt förflutet, mycket uppriktig, mycket temperamentsfull, mycket vältalig, mycket inskränkt och hänfört angelägen om att visa sig vara en orubblig patriot och järnhård statsman. Lieber var, bokstavligt talat, utom sig av hat mot bolsjeviker.

Tjernov, en gång medlem i Zimmerwald-rörelsen, var nu minister under Kerenskij:

> n beläst, snarare än bildad man, med ett ansenligt men ofullständigt vetande, hade Tjernov alltid ett obegränsat sortiment av lämpliga citat tillhands, vilka för en längre tid fångade den ryska ungdomens fantasi utan att för den skull bibringa dem någon lärdom. Det fanns bara en enda fråga som denne mångordige ledare inte kunde besvara: Vilka ledde han och varthän? Tjernovs eklektiska formler, utsmyckade med moraliteter och verser, förenade ett tag en synnerligen brokig publik som i alla kritiska ögonblick drog åt motsatta håll. Inte att undra på att Tjernov förnöjt kontrasterade sina metoder att bilda ett parti med Lenins 'sekterism' ... Han beslöt [sig för] att undvika alla frågor. Att avstå från att rösta blev en slags politisk tillvaro för honom…
>
> Han beslöt sig för att undvika alla debattfrågor och röstnedläggningen blev för honom ett politiskt handlingsmönster ... Med alla de skillnader som fanns mellan Tjernov och Kerenskij, som hatade

[19] Ibid. Kapitel X.
[20] Ibid. Kapitel XII.

> varandra, så var de båda fullkomligt fast rotade i ett förrevolutionärt förflutet – i det gamla lösliga ryska samhället, i den blodlösa och pretentiösa intelligentsian, brinnande av iver att få lära folkmassorna, att få vara deras beskyddare och välgörare, men komplett oförmögna att lyssna på dem, förstå dem och lära av dem.[21]

Det, som skiljer Trotskijs bolsjeviker från alla andra partimedlemmar, är just deras förmåga att 'lära sig av massorna' och samtidigt lära dem. Men det är inte utan inre motstånd som de lär sig och blir mogna sina uppgifter, och när Trotskij avslutningsvis hyllar revolutionen och dess parti, får han oss att undra hur länge bolsjevikerna kommer att fortsätta att 'lära sig av massorna'. Det parti han visar upp är mycket olikt den 'järnfalang' som, enligt den officiella myten, stadigt och oemotståndligt och utan mänskliga svagheter marscherar mot ett i förväg bestämt mål. Trotskijs bolsjeviker saknar inte 'järnvilja', beslutsamhet och mod, men de har dessa egenskaper i mänskligt rimliga proportioner, och de är dessutom ojämnt fördelade mellan såväl ledare som vanliga partimedlemmar. Vi möter bolsjevikerna under deras mest lysande ögonblick när de, isolerade och förolämpade och illa tilltygade, ändå hoppas och kämpar vidare. I osjälvisk hängivenhet för en politisk sak är de överlägsna alla sina motståndare. I bilden av dem finns alltid drag av en storartad målmedvetenhet och karaktärsfasthet. Men vi möter dem också när de är förvirrade och splittrade, när deras ledare är kortsynta och modlösa, när partimedlemmarna spänt och osäkert fumlar sig fram i mörker. Av denna anledning har Trotskij anklagats för att ha gjort en karikatyr av bolsjevismen. Inget är osannare. Hans bild är ovedersägligt sann, just för att han utmålar alla svagheter och tvivel och kursändringar som präglat bolsjevismen. I det avgörande ögonblicket undertrycks eller övervinns tvivlet och splittringen och säkerhet ersätter osäkerhet. Att partiet var tvunget att föra en både inre och yttre kamp för att nå sina mål, minskar inte dess prestation, utan gör den desto märkligare. Trotskij förringar inte den politiska värdigheten ens hos Zinovjev, Kamenev, Rykov, Kalinin och de andra som drog sig för att ta det stora oktobersprånget. Framstår de som opålitliga i hans berättelse, är det bara för att de efter händelserna framställde sig själva som outtröttliga ledare av järnfalangen.

Historia kastar ett skarpt ljus över två stora 'inre kriser' inom bolsjevikpartiet 1917. I den första har Lenin just återvänt från Schweiz och lägger fram sina aprilteser som 'återupprustar' partiet inför kampen mot februariregimen. I den andra möts förespråkare för och motståndare till revolutionen i den bolsjevikiska centralkommittén kort tid före upproret. Under båda kriserna står en skarpt avgränsad krets av ledare i blickfältet. Ändå gör scenerna ett lika starkt intryck som de bredare och mäktigare skildringarna av februarirevolten och oktoberrevolutionen eller av de dystra julidagar då rörelsen var som minst aktiv. Vi ges intrycket att det, under båda kriserna, var på de få medlemmarna av centralkommittén som revolutionens öde berodde. Det är deras röster som bestämmer om massornas energi skall förbrukas och förskingras eller kanaliseras mot en seger. Problemet om massorna och ledarna formuleras otvetydigt, och genast riktas ljuset än skarpare och än mer avgränsat mot en enda ledare – Lenin.

Under månaderna april och oktober står Lenin nästan ensam, missförstådd och motarbetad av sina meningsfränder. Medlemmar av centralkommittén är nära att bränna det brev i vilket han uppmanar dem att förbereda sig för uppror, och han bestämmer sig för att 'föra krig' mot dem och, om nödvändigt är, att sätta sig över partidisciplinen och vända sig direkt till partimedlemmarna. 'Lenin litade inte på centralkommittén – utan Lenin ...', skriver Trotskij, och 'Lenin hade inte heller så fel i sitt misstroende'.[22] Men varje kris slutade med att han fick partiets förtroende för sin strategi och kunde leda bolsjevikerna vidare i kampen. Hans förslagenhet, realism och samlade vilja framstår i skildringen som de avgörande beståndsdelarna i den historiska processen, delar lika viktiga som de miljontals arbetarnas och

[21] Ibid.
[22] Ryska revolutionens historia del 3, Kapitel V.

soldaternas spontana kamp. Var deras energi revolutionens 'ånga', och bolsjevikpartiet dess 'pistongcylinder', var Lenin föraren.

Här kommer Trotskij in på det klassiska problemet om personligheten i historien, och i detta avsnitt är han kanske också minst lysande. Hans faktiska beskrivning av Lenins göranden och låtanden är oklanderlig. Ingenstans kan man sätta fingret på någon enstaka skildring och säga att så här gjorde inte Lenin och så här uppträdde inte de andra bolsjevikerna. Trotskij försöker heller inte framställa Lenin som en självtillräcklig skapare av olika situationer. 'Lenin motsatte sig inte partiet utifrån utan var själv det mest fullständiga uttrycket för det', försäkrar han, och gång efter annan visar han att Lenin bara översatte partimedlemmarnas tankar och känslor till tydliga formler och handlingar och att han, just därför, så småningom fick övertaget. Ledare och massa agerar samman. Det finns en djup samhörighet mellan Lenin och hans parti, även när han och centralkommittén inte är överens. På samma sätt som bolsjevismens framträdande i historien inte var en slump, var Lenins del i den inte slumpartad. Han var 'en produkt av den ryska historiens hela förflutna… nedsänkt i den med de djupaste rötter. ...' Han var ingen 'revolutionsprocessens demiurg' utan på sin höjd en länk, 'en betydande länk', i en kedja av objektiva historiska krafter.[23]

Men efter att ha inlänkat Lenin i denna kedja hävdar Trotskij att 'kedjan' skulle varit ett intet utan denna 'länk'. Han frågar vad som skulle ha hänt om inte Lenin kommit tillbaka till Ryssland i april 1917 – 'Kan man ... med säkerhet säga att partiet skulle hamnat på rätt spår utan honom? Vi vill inte alls ta oss friheten att påstå det....' Det är tänkbart, tillägger han, att 'ett desorienterat och splittrat parti skulle ha låtit ett revolutionärt tillfälle gå sig ur händerna för flera år framåt'. Ger Trotskij denna åsikt ett försiktigt uttryck i *Historia*, understryker han den desto kraftigare i andra sammanhang. I ett brev till Preobrazjenskij, avsänt från Alma Ata, skriver han: 'Du vet bättre än jag, att oktoberrevolutionen aldrig skulle ha ägt rum, om inte Lenin lyckats ta sig fram till Petrograd i april 1917.'

I sin franska dagbok uttrycker han det mer kategoriskt: 'Hade inte jag varit närvarande i Petrograd 1917, hade oktoberrevolutionen ändå ägt rum – *om Lenin varit där och fört befälet.* Hade varken Lenin eller jag varit i Petrograd, skulle oktoberrevolutionen aldrig ha ägt rum. Bolsjevikpartiets ledare skulle ha satt stopp för den – det är jag fullständigt övertygad om!'[24] Är Lenin inte, i detta sammanhang, en 'historiens demiurg, är han det inte i den meningen, att han inte skapar revolutionen *ex nihilo*. Den samhälleliga strukturens förfall, massenergins 'ånga', bolsjevikpartiets 'pistongcylinder' (som Lenin ritat och konstruerat) – allt detta måste förefinnas för att han skall kunna spela sin roll. Men även med alla dessa förutsättningar men *utan* Lenin, säger Trotskij, skulle bolsjevikerna 'i åratal ... låtit de revolutionära tillfällena passera outnyttjade'. Hur många år? Fem, sex? Eller kanske trettio, fyrtio? Det vet vi ingenting om. Utan Lenin skulle Ryssland i varje fall ha kunnat fortsätta att vara ett kapitalistiskt samhälle, eller kanske till och med en nytsaristisk stat, och det på obestämd tid. Världshistorien, åtminstone under detta århundrade, skulle därmed ha tagit en annan vändning än den vi fått bevittna.

För att komma från en marxist är detta en häpnadsväckande slutsats. Resonemanget gör utan tvivel ett skolastiskt intryck och kan inte av historikern stärkas med hänvisningar till empiriska fakta. Han kan inte spela upp revolutionen på nytt, hålla Lenin borta från handlingen, och se vad som händer. Men har vi här dragit väl långtgående slutsatser av det sagda, är det inte för argumenteringens skull, utan för att det kastar ett mer förtydligande ljus över huvudpersonen i denna bok. I detta speciella sammanhang är historikern Trotskijs åsikter starkt påverkade av den besegrade oppositionsledarens erfarenheter och stämningar. Det kan

[23] Ryska revolutionens historia del 1 Kapitel XVI
[24] Trotskijs *Diary in Exile*, s. 53-54. Brevet till Preobrazjenskij, skrivet 1928, finns i Trotskij-arkivet.

betvivlas att han tidigare i sin karriär skulle ha uttryckt en åsikt som går så stick i stäv mot grundlinjen i den intellektuella marxisttraditionen.

Plechanovs berömda essay *Individens roll i historien* är mycket representativ för den traditionen. Liksom hans övriga teoretiska arbeten hade den stort inflytande på många ryska marxistgenerationers bildning. Plechanov diskuterar frågan inom ramen för det klassiska motsatsparet nödvändighet och frihet. Han förnekar inte personlighetens roll. Han accepterar Carlyles tes att 'den store mannen är en begynnare'. 'Det är en precis beskrivning. En stor man är just det, en begynnare, ty han ser *längre* än andra och önskar sig saker mer starkt än andra.' Därpå beror den store ledarens 'förfärliga makt' och 'kolossala betydelse' i historien. Men Plechanov menar samtidigt att ledaren bara är ett instrument för ett historiskt behov eller en historisk nödvändighet och att behovet skapar det instrument det behöver. Ingen stor man är därför 'oersättlig'. Varje historiskt strömdrag, som är brett och djupt nog, finner sitt uttryck hos en mängd personer och inte bara hos en enda individ. I en analys av den franska revolutionen ställer Plechanov en fråga som är jämförbar med Trotskijs. Vad skulle ha hänt med revolutionen om inte Robespierre eller Napoleon funnits?

> Låt oss anta att Robespierre var en absolut omistlig kraft i sitt parti. Han var trots det inte den enda kraften. Om en tegelsten av en händelse ramlat ned och dödat honom i, låt oss säga, januari 1793, skulle hans plats naturligtvis ha intagits av någon annan, och även om denne andre varit honom underlägsen i allt, hade händelserna säkert utvecklats på samma sätt, som de utvecklades under Robespierre ... Gironden skulle antagligen inte ha kunnat undgå sitt nederlag, men det är också möjligt, att Robespierres parti skulle förlorat makten något tidigare ... eller senare, även om det med säkerhet ändå skulle ha störtats ...[25]

Det Trotskij antyder är, att om Lenin dödats av en fallande tegelsten i exempelvis mars 1917, skulle bolsjevikrevolutionen inte ha ägt rum det året och inte under 'åratal' därefter. Den fallande tegelstenen skulle alltså ha givit en stor del av historien en annan riktning. Resonemanget kring individens roll övergår till att bli en debatt om tillfälligheter i historien, en diskussion med nära anknytning till marxismens filosofi. Plechanov avslutar sin framställning med att säga, att dessa tillfälliga 'förändringar i händelseförloppet skulle kanske i viss mån ha påverkat det efterföljande politiska ... livet i Europa', men att 'revolutionsrörelsens slutresultat inte under några omständigheter skulle ha blivit "motsatta" de nu historiskt faktiska. Beroende på de speciella egenskaper, som utmärker inflytelserika individers tankar och karaktärer, kan dessa individer förändra *händelsernas individuella särdrag och en del av deras resultat*, men de kan inte ändra händelsernas riktning, som bestäms av andra krafter.' Trotskij antyder att Lenins personlighet ändrade, inte bara 'händelsernas individuella särdrag', utan också deras riktning – de samhällskrafter, som angav riktningen eller bidrog till att förverkliga den, skulle utan Lenin ha varit ineffektiva. Slutsatsen rimmar illa med Trotskijs världsåskådning och med mycket annat dessutom. Vore det sant, att historiens största revolution aldrig skulle kunnat äga rum utan en speciell ledare, skulle personkulten i stort inte vara klandervärd, och fördömandet av den, som framförts av historiska materialister från Marx till Trotskij, skulle vara lika meningslös som all progressiv kritik av den.

Trotskij är här uppenbarligen ett offer för den 'optiska villa', som Plechanov talar om i sin kritik av de historiker, som hävdar att Napoleons insats var avgörande, för att det inte fanns någon annan som skulle kunnat spela hans roll med samma eller likartad framgång. 'Villan' ligger i det faktum, att en ledare framstår som oersättlig, för att han hindrar andra att inta den plats han själv intagit.

> I och med att han framträtt (som 'ordningens upprätthållare') ... gjorde Napoleon det omöjligt för

[25] G. Plechanov, *Izbrannije Filosofskije Prizvedenija*, vol. II, s. 325. (På svenska: Om personlighetens roll i historien.)

> alla andra generaler att spela denna roll, och några av dem skulle säkert ha kunnat spela den på samma eller nästan samma sätt, som han gjorde. När allmänhetens behov av en energisk militärbefälhavare väl tillgodosetts, såg samhällsorganisationen till att den posten gjordes ouppnåelig ... för alla andra dugliga militärer ... Styrkan i hans personlighet framstår för oss i förstorad form, ty vi ser i honom styrkan hos den samhälleliga struktur, som placerat honom i en ledarposition och låtit honom kvarstå där. Hans styrka förefaller oss exceptionell, ty hos andra, honom likvärdiga personer har styrkan aldrig övergått från det potentiella till det faktiska. Och när vi tillfrågas: 'Vad skulle ha hänt om inte Napoleon funnits?' blir vi förvirrade och föreställer oss att den samhällsmakt, som bildade underlaget för hans styrka och inflytande, skulle ha varit omöjlig utan honom. [26]

På liknande sätt kan det hävdas att Lenins betydelse för det som hänt förstorats av det faktum, att när han väl övertagit rollen som ledare, hindrade han andra från att spela samma roll. Det är naturligtvis omöjligt att säga, vem som kunde ha intagit hans plats, om han inte funnits. Kanske kunde Trotskij själv ha gjort det. Det var inte för inte som framstående revolutionärer som Lunatjarskij, Uritskij och Manuilskij sommaren 1917, i en diskussion om Lenins och Trotskijs respektive förtjänster, enades om att Trotskij vid den tiden var den överlägsne av de två – och det samtidigt som Lenin verkade mitt bland dem. Och även om Lenin hade ett avgörande inflytande på bolsjevikpartiet, var det ändå i enlighet med Trotskijs och inte Lenins plan, som oktoberrevolutionen genomfördes. Hade varken Lenin eller Trotskij funnits i Petrograd, skulle någon annan kanske ha tagit ledningen. Det faktum, att det inte bland övriga bolsjeviker fanns någon av deras kaliber, bevisar inte att en person av det slaget inte skulle ha kunnat framträda i deras frånvaro. Historien erbjuder inte många posterna som stora ledare och härförare, och när de posterna väl är tillsatta, har alla andra potentiella kandidater få möjligheter att utveckla sig och 'förverkliga' sig själva. Kan det sägas att de under inga omständigheter skulle ha kunnat göra det? Och kunde Lenins och Trotskijs roller inte ha spelats av mindre ledare, kanske med den skillnaden att dessa ledare inte 'låtit sig ledas av ödet', utan blivit 'medsläpade' av det?

Det är ett faktum, att nästan alla stora ledare och envåldshärskare under sin livstid framstått som oersättliga och att de var och en efter sin död ersatts av någon som bland deras kolleger betraktats som den minst tänkbara kandidaten, en 'medelmåtta' som är 'förutbestämd att spela andra eller tredje fiolen'. Därav den förvåning som många visade när exempelvis Stalin efterträdde Lenin och, senare, Chrusjtjov efterträdde Stalin, en förvåning som är en biprodukt av den optiska villan om den oersättliga giganten. Trotskij hävdar att endast Lenins geni kunde omfatta alla den ryska revolutionens problem, och han gör ofta gällande att det även i andra länder är nödvändigt med ett bolsjevikparti och en Lenin, om revolutionen skall lyckas. Ingen förnekar att Lenin var en utomordentligt duglig och karaktärsfast person och att det var tursamt för bolsjevismen att den hade honom som ledare. Men har inte i vår tid kinesiska och jugoslaviska revolutioner varit framgångsrika, trots att de styrts av partier som varit mycket olika bolsjevikpartiet 1917, och trots att de anförts av ledare som varit av mindre format? I varje enskilt fall har den revolutionära strömningen funnit eller skapat sina instrument av det människomaterial som funnits tillgängligt. Och om det förefaller orealistiskt att anta, att oktoberrevolutionen kunde ha ägt rum utan Lenin, kan det väl knappast vara mer orealistiskt än antagandet, att en fallande tegelsten i Zürich 1917 kunde ha ändrat mänsklighetens historia detta århundrade.

Låt oss tillägga att denna senare åsikt rimmar så illa med Trotskijs grundfilosofi, och med hans uppfattning om revolutionen, att han inte konsekvent kunde försvara den. I *Den förrådda revolutionen* skrev han sålunda några år senare:

> Ledningens kvalitet är naturligtvis långtifrån likgiltig ... men den är inte den enda faktorn, och i

[26] Ibid., s. 325-26

> sista hand inte avgörande ... Bolsjevikerna ... segrade ... inte på grund av ledarnas personliga överlägsenhet, utan genom en ny sammansättning av samhällskrafterna ... (Även i den franska revolutionen) under Mirabeaus, Brissots, Robespierres, Barras och Bonapartes respektive herravälden, kan man se att beroendet av den objektiva lagen var betydligt effektivare än de historiska personligheternas speciella egenskaper.[27]

Trotskijs 'optiska villa' om Lenin belyser som sagt mer honom själv, och hans sinnesstämningar vid denna tid, än den belyser Lenin. Han skrev *Historia* efter det att den överdrivna personkulten kring Stalin börjat, och hans syn på Lenin var en negativ spegling av den kulten. Han ville utbyta den 'oersättlige' Stalin mot den 'oersättlige' Lenin. Med tanke på håglösheten och oformligheten i sovjetsamhället, framstod också ledaren mer förklarad nu än 1917, när hela nationen darrat av politisk energi och aktivitet. Å ena sidan började Stalin alltmer framstå som en självhärskare. Å andra sidan tvingade omständigheterna Trotskij att, som oppositionens ende talesman, utöva ett slags idealmoraliskt envälde. Även han, den besegrade, framstod som en enorm och enastående personlighet. Som historiker projicerade han på nytt bilden av den store ledaren på den duk, som föreställde 1917, och han drog följande slutsats till försvar för sig själv: 'Den enda slutsats man kan dra av den oerhörda betydelse Lenins ankomst fick, är att ledare inte skapas av en tillfällighet, att de gradvis väljs ut och tränas under årtionden, att de inte kan bytas ut godtyckligt, att en mekanisk uteslutning av dem från kampen tillfogar partiet ett öppet sår och i många fall lamslår det för lång tid framåt.'[28] I sin dagbok formulerar han samma åsikt med större eftertryck:

> ... Jag tror att mitt nuvarande arbete (med att samla oppositionen mot Stalin och grunda Fjärde Internationalen), trots sin otillräcklighet och splittring, är det viktigaste arbete jag gjort – viktigare än det 1917, viktigare än inbördeskriget, viktigare än något annat ... Jag kan inte säga att mitt arbete har varit 'oersättligt', inte ens under perioden 1917 till 1921. Men nu är det 'oersättligt' i ordets egentliga bemärkelse. Det finns inget högmod i detta anspråk. De två internationalernas sammanbrott har skapat problem som ingen av dessa internationalers ledare förmår lösa. Mina många växlande öden har ställt mig inför detta problem och skänkt mig viktiga erfarenheter i mina försök att bemästra det. Det finns i dag ingen annan än jag som kan utföra det ansvarsfulla uppdraget att väpna en ny generation med den revolutionära metoden ... Jag behöver åtminstone fem år till av oavbrutet arbete för att säkra successionen.[29]

Han behövde känna att ledaren, om det så var Lenin 1917 eller han själv på 1930-talet, var oersättlig – ur denna tro hämtade han styrka för sin ensamma och hjältemodiga kamp. Och nu, när han var den ende i en hel bolsjevikgeneration som motsatte sig Stalin, fanns det förvisso ingen som kunde ta hans plats. Men just för att han var ensam och oersättlig, var också en god del av hans arbete bortkastad möda.

Rent bortsett från det, som kan vara felaktigt eller riktigt i detta resonemang, behöver Trotskijs inställning till Lenin belysas ytterligare. Två samtida kan citeras. 'Trotskij är stingslig och dominerande. Det var bara i samröre med Lenin, efter deras förbund, som han visade prov på en rörande och försiktig hänsyn. Med den blygsamhet, som utmärker verkligt stora män, erkände han Lenins överlägsenhet', skrev Lunatjarskij 1923, i början av anti-Trotskij-kampanjen.[30] samtal med en berömd icke-kommunistisk utlänning, och väl vetande

---

[27] Trotskij, *The Revolution Betrayed*, s. 87-88. (På svenska: *Den förrådda revolutionen*, s. 66-67.) Det betecknande för Sidney Hooks kritik av marxismen (och trotskismen) är att den i hög grad grundas på det sjubjektivistiska inslaget i Trotskijs skildring av Lenin och får honom, Hook, att dra slutsatsen att oktoberrevolutionen 'var ett resultat av, inte i första hand hela den ryska historien, utan en av alla tiders mest händelseprovocerande personligheter'. Hook, *The Hero in History (Hjälten i historien)*, s. 150-51.

[28] Ryska revolutionens historia del 1, Kapitel XVI. Till denna moral hör emellertid också ett *non sequitur*, ty om ledare 'inte skapas av en slump', elimineras de heller inte av en slump (eller 'nyckfullt').

[29] *Diary in Exile*, s. 54.

[30] Lunatjarskij, *Revolutsionnisje Siluetij*. [sv. Revolutionära silhuetter]

att det som sades avlyssnades och skulle rapporteras till Stalin, talade också Krupskaja i början av 1930-talet om Trotskijs 'dominerande och besvärliga personlighet' men tillade: 'Han var innerligt fäst vid Vladimir Iljitj. När han fick veta, att han hade dött, svimmade han och kom inte till sans igen förrän två timmar senare.'[31] Denna sympati och detta accepterande av Lenins överlägsenhet sätter sina spår i alla Trotskijs efterrevolutionära uttalanden om Lenin. Redan i september 1918, efter Dora Kaplans försök att mörda Lenin, hyllade han den sårade ledaren på detta sätt:

> Allt det bästa hos Rysslands revolutionära intellektuella förr i tiden, deras villighet att offra sig, deras mod, deras hat mot allt förtryck – allt detta finns samlat i denne man ... Stödd av Rysslands unga revolutionsproletariat, och med den internationella arbetarrörelsens erfarenheter till sitt förfogande, har han stigit fram i helfigur ... som denna revolutionära epoks största gestalt ... Våra liv har aldrig varit av så underordnad betydelse som nu, när vårt tidevarvs största människa ligger för döden.[32]

Det fanns inget av smicker i orden. Lenin omgavs ännu inte av någon kult, och mer än en gång skulle Trotskij kritisera honom häftigt under åren som kom. I anledning av Lenins 50-årsdag, 1920, publicerade han en mer återhållsam essay om Lenin som en 'nationaltyp' som förkroppsligade det bästa i den ryska karaktären.[33] I exilen, efter det att han lämnat Prinkipo, började han arbeta på en större biografi om Lenin men blev färdig endast med dess första kapitel. Misslyckandet med det arbetet uppvägs delvis av den mängd biografiska skisser han skrev och publicerade i början av 1920-talet. De täcker två avgörande skeden i Lenins liv, åren 1902-03 och 1917-18, och formar sig till ett levande porträtt genomsyrat av den ömhet som Lunatjarskij talar om.[34]

Det Trotskij beundrade hos Lenin var dennes *'tseleustremlennost'*, hans förmåga att i alla lägen vara vuxen sin enorma målsättning, hans *tension vers le but* – men också hans personlighet, med dess upphöjdhet och livshunger, allvarliga syftning och rika humor, fanatiska principfasthet och intellektuella smidighet, skrupelfria dådkraft och fina känslighet, intelligens och enkelhet. Han visar upp 'vår tids största människa' som en ofullkomlig varelse och smular därmed sönder stalinismens Lenin-ikon. Samtidigt står han själv liksom barhuvad inför Lenin och prisar honom med hög röst. Men han knäfaller inte. Han ger ett manligt erkännande åt, inte en idol, utan en människa som han känt. Inte ens när han beskriver det heroiska hos Lenin, framställer han honom som en halvgud. Han skapar en vardagsfigur i naturlig storlek, inte en högtidlig staty. Han arbetar inom den enklaste av litterära genrer, den journalistiska skissens, och gör där ett bestående Lenin-porträtt som i konstnärligt värde överglänser de porträtt som gjordes av de samtida författarna Gorkij och Wells. Han betraktar Lenin noga ur alla synvinklar. Han beskriver hur hans hjärna arbetar, hur han konstruerar ett resonemang, hur han framträder och uppträder i talarstolen, hans gester och kroppsrörelser, tonen i hans skratt, t.o.m. hans skämt. Vi ser hur Lenins panna rynkas av upprördhet och vrede. Vi ser honom, i ett dramatiskt skede, försiktigt leka med en hund samtidigt som han skall fatta beslut i en avgörande fråga. Vi skymtar honom när han som en skolpojke springer över Kreml-gården till regeringens konferensrum för att spela sina medkommissarier ett spratt. Och hela tiden finns i målarens sökande blick en glimt av kärlek till 'revolutionens prosaiska geni'.

Det finns också en ångerfull glimt i målarens öga. Trotskij hade som nära arbetskamrat stått vid Lenins sida endast sex år, under sina bästa år, sina epokgörande år. De tretton eller fjorton föregående åren hade han bekämpat Lenin i fraktionsstrider och överöst honom med grova

---

[31] *Memoirs of Michael Karolyi*, s. 265.
[32] Trotskij, *Lénine*, s. 211-18.
[33] Op. cit., s. 205-10.
[34] Op. cit.

personliga förolämpningar, kallat honom ‘slarvig advokat’, ‘förfärlig karikatyr av Robespierre, ondsint och moraliskt frånstötande’, ‘utnyttjare av den ryska efterblivenheten’, ‘den ryska arbetarklassens förförare’ etc., förolämpningar som fick Lenins genmälen att framstå som jämförelsevis återhållsamma och milda. Även om Lenin efter 1917 aldrig ens anspelat på allt detta, hade invektiven varit för sårande för att inte efterlämna några ärr. Även mellan 1917 och 1923, när de politiskt stod varandra som närmast, fanns det en brist på personlig värme i deras samvaro. Lenin var i viss mån reserverad.[35] Med sin ‘rörande hänsynsfullhet’ gjorde Trotskij omärkliga och taktfulla tillrättalägganden. I det han skriver är han fortfarande, kanske halvt omedvetet, mån om att postumt kompensera Lenin för alla smädelserna. Han erkänner att när han bröt med Lenin 1903, var revolutionen alltjämt en ‘teoretisk abstraktion’ för honom, medan den för Lenin var en realitet. Gång efter annan talar han om det inre motstånd, han var tvungen att övervinna, medan han rörde sig ‘i riktning mot Lenin’. Men när han väl övervunnit det och slutit sig till Lenin, ställde han sig i dennes skugga, och där står han nu även som historiker. Samvetsgrant noterar han alla olikheter dem emellan, men hans minne drar sig för den exakta hågkomsten. Instinktivt förkortar det perioden de var skilda åt, avtrubbar skärpan i deras meningsmotsättningar och dröjer företrädesvis vid deras år av vänskap, som det försöker liksom utsträcka framåt och bakåt i tiden. I sina drömmar tycks han ibland återleva sitt liv i oavbruten harmoni med Lenin. Han funderar på att skriva en bok om den intima, fruktbara och livslånga vänskapen mellan Marx och Engels, den i hans ögon ideala vänskap som han själv aldrig fick uppleva under sin livstid. Elva år efter Lenins död skriver han i sin dagbok:

> I natt ... drömde jag att jag talade med Lenin. Av omgivningen att döma försiggick samtalet på tredjeklassdäcket på en båt. Lenin låg i en koj och jag stod eller satt i närheten av honom ... Han förhörde sig oroat om min sjukdom. ‘Dina nerver tycks vara slut; du borde vila dig ...’ Jag sade att jag alltid brukat kvickna till hastigt efter den här sortens trötthet, men ... att besvären denna gång tycktes ligga djupare ...”Då borde du verkligen (han betonade ordet) uppsöka läkarna (en rad namn ...).’ Jag sade att jag redan varit hos flera läkare ... men när jag tittade på Lenin, mindes jag att han var död. Jag försökte genast slå bort denna tanke ... När jag berättat för honom om min terapiresa till Berlin 1926, hade jag tänkt tillägga: ‘Det var efter din död’, men jag hejdade mig och sade: ‘Efter du blev sjuk ...’ [36]

Drömmar och fördrömdheter skyddar den sårbare Trotskij, och i sitt önsketänkande ser han sig själv omsluten av Lenins kärlek och omsorg.

*

Den ‘optiska villan’ om Lenin är det enda exempel på subjektivistiskt tänkande som finns i *Historia*. I övrigt framträder Trotskij som en objektiv skildrare av det som hänt. Visserligen måste man ha varit med i händelserna, eller bevittnat dem, för att lika starkt som han kunna känna tyngden och färgen och doften av dess fakta och förlopp. Men som historiker står han över sig själv som medagerande och ögonvittne. Det som sägs om Caesar – att han som författare bara var en skugga av sig själv som härförare och politiker – kan inte sägas om Trotskij. Han ställer de högsta precisionskrav på sitt arbete och stöder sin skildring med noggranna vittnesberättelser hämtade från fiender oftare än från vänner. Han hänvisar aldrig till sig själv som auktoritet, och endast sällan beskriver han sig själv som aktör i dramat. Han ägnar t.ex. bara en enda kort och färglös mening åt att skildra sitt övertagande av ledarskapet

---

[35] *Den väpnade profeten*, s. 75-76. När jag talade med Natalja Sedova om denna brist på personlig värme i förhållandet mellan Lenin och Trotskij, och sade att orsaken till den kanske stod att finna i den sårande polemik som Trotskij fört före revolutionen, förklarade hon att hon aldrig sett på saken på det viset. Men vid närmare eftertanke tillade hon: ‘Det är möjligt att en del av Lenins reservation bottnade i det. De gamla fraktionsstriderna fördes verkligen på ett vilt och djuriskt sätt (Eto bijla zverinnaija borba).’

[36] *Diary in Exile*, s. 130-31.

för Petrograd-sovjeten, en händelse som var en av den tidens stora och betydelsefulla tilldragelser.[37] Det är möjligtvis en brist i *Historia*, att man skulle skapa sig en felaktig bild av hans revolutionsroll, om man bedömde den efter hans egen beskrivning av den. Trotskijs betydelse 1917 är större på varje sida i *Pravda* och i varje antibolsjevikisk tidning, liksom i sovjeternas och partiets protokoll, än den är i hans egen bok. Hans silhuett är den enda nästan tomma fläcken på hans stora och myllrande duk.

*

Författaren William Hazlitt ansåg att retorisk genialitet och litterär storhet inte gick att förena. Ändå hade Trotskij, som i så hög grad ägde talarens snabba fattningsförmåga, spontana vältalighet och känsla för gensvar från publiken, i lika stor utsträckning den förmåga till djup och långvarig eftertanke, den likgiltighet för stundens framgångar och det 'själens tålamod', som är nödvändiga för den verklige författaren. Lunatjarskij, som själv var en utomordentlig talare, beskriver Trotskij som 'sin tids främste vältalare' och hans skrifter som 'stelnat tal'. 'Han är litterär i sin retorik och retorisk i sin litteratur.'[38] Det är en åsikt som väl täcker Trotskijs tidigare författarskap, och Lunatjarskij gav uttryck åt den 1923, innan Trotskij nått sin höjdpunkt som författare. I *Mitt liv* och *Historia* har de retoriska inslagen strängt begränsats av de krav, som ställs av analyserna och beskrivningarna av det inträffade, och prosan har en episk rytm. Den är fortfarande, som all berättande prosa, i viss mån 'stelnat tal'.

Trotskijs mest betydande arbeten har i åratal kommit ut endast i översättningar. När personen drevs i landsflykt, förvisades hans litterära geni till främmande språk. Han fann skickliga och hängivna översättare i Max Eastman, Alexandra Ramm och Maurice Parijanine, som gjorde läsare i Europa och Amerika bekanta med hans viktigaste arbeten. All hans livlighet och hela hans stil finns trots det inte med i dessa översättningar, även om han står nära den europeiska litterära traditionen och är den mest kosmopolitiske av de ryska författarna. Det var nämligen i sitt hemlands källor han i första hand fann sin näring. Det var det ryska språkets kraft, förfining, färg och humor som han levde på. Han är sin generations främste ryske prosaist. Hans stil kan ibland tyckas lida av den 'för myckenhet' som Coleridge ansåg vara bristen i den tyska eller kontinentala stilen. Men detta är en fråga om smak och vedertagna stilistiska normer som skiftar, inte bara från land till land, utan också från tidsålder till tidsålder inom varje land. Känslostyrkan och det kraftiga och upprepade eftertrycket tillhör alltid stilen under revolutionära epoker, när talare och författare vänder sig till stora människomassor med idéer kring vilka strider står på liv och död, och naturligtvis är slagfältets eller revolutionens höjda röster alltid outhärdliga för dem som sedan hör dem i hemmets trygga vrå. *Mitt liv* och *Historia* är emellertid fria från 'för myckenhet'. Trotskij arbetar här med klassisk återhållsamhet. Han uppträder som 'objektiv ordsammanställare' och eftersträvar största möjliga precision i den nyanserade beskrivningen av innebörder och stämningar. Det är ett tungt arbete han utför på det litterära fältet. Han formar sitt verk med hänblick på helhetens struktur och delarnas proportioner och med oavbruten känsla för den konstnärliga enheten. Sina teoretiska argument väver han så tätt in i berättelsen, att varje försök att sära de två komponenterna bryter sönder verkets textur och mönster. Han är mer medveten än de flesta berättare om när han skall koncentrera eller utvidga sina skildringar. Men koncentrationerna eller utvidgningarna sker inte godtyckligt. Rytmen och kadenserna följer händelsernas takt. Helheten har den böljande kraft som är idealisk för en revolutionsskildring. Men långa stunder berättar han med jämna och stadiga ordrytmer, som inte förändras förrän i närheten av händelsernas höjdpunkter, där rytmerna ökar och blir häftigare, så att rödgardisternas anfall mot Vinterpalatset,

[37] Ryska revolutionens historia del 2, Kapitel XIV. ("Sovjeten hälsade regeringskoalitionen med en resolution framlagd av sin nye ordförande, Trotskij.")
[38] Lunatjarskij, op. cit.

slagskeppens sirentjut på Neva, den slutliga brytningen och striden mellan partierna i sovjeten, samhällsordningens upplösning och revolutionens triumf kan återges med full symfonisk effekt.[39] Och tvärs genom detta mäktiga svep fungerar ständigt hans saklighet. Hans originalitet ligger i den förening han åstadkommer mellan det storslaget klassiska och det nyktert moderna.

Över sina sidor strör han lysande liknelser och metaforer. De föds spontant ur hans fantasi men undgår aldrig hans noggranna kontroll. Hans bildspråk är lika begreppsmässigt precist som det är levande. Sina metaforer använder han i den bestämda avsikten att påskynda tanken, belysa en situation, sammanväva två eller flera idétrådar. Bilden kan blixtra till i en enda mening. Den kan långsamt ta form under loppet av ett större prosastycke. Eller den kan som en planta växa genom ett helt kapitel, skjuta skott, blomma flera sidor senare och bära frukt i slutet av kapitlet. Se t.ex. hur en metafor används i denna beskrivning av februari-revolutionens början: scenen är en demonstration av 2 500 Petrogradarbetare, som på en gata drabbar samman med en avdelning kosacker, 'dessa uråldriga undertryckare och bestraffare' av de revolterande massorna:

> Officerarna banade väg med hästarnas bringor och stormade först genom folksamlingen. Bakom dem galopperade kosackerna och fyllde hela avenyn till bredden. Avgörandets stund! Men ryttarna red försiktigt i en lång rad genom den korridor som officerarna just gjort. 'Några av dem log', erinrar sig Kajurov, 'och en av dem blinkade vänligt till arbetarna.' Denna blinkning var inte utan innebörd. Arbetarna ingavs mod av en vänlig men inte fientlig självtillit, och förde den delvis vidare till kosackerna. Den som blinkade fann efterföljare. Trots förnyade ansträngningar från officerarna misslyckades kosackerna, utan att öppet göra avkall på disciplinen, med att tvinga folksamlingen att upplösas och flöt i stället igenom den i strömmar. Detta upprepades tre eller fyra gånger och förde de två sidorna ännu närmare varandra. Enskilda kosacker började besvara arbetarnas frågor och även inlåta sig i korta samtal med dem. Av disciplinen återstod bara ett tunt genomskinligt skal, som när som helst hotade att brista. Officerarna skyndade sig att skilja sin patrull från arbetarna men gav upp idén att skingra dem, och lät ställa kosackerna på led tvärs över gatan som en barriär för att hindra arbetarna från att nå centrum. Men inte heller detta hjälpte: Kosackerna stod orörliga, i perfekt disciplin, men hindrade inte arbetarna från att "dyka" under deras hästar. Revolutionen väljer inte sina vägar: Den tog sina första steg mot seger under magen på en kosackhäst.[40]

Den generaliserande bilden av revolutionen, som dyker under magen på en kosackhäst, växer naturligt fram ur skildringen. Den belyser allt det nya, hoppfulla och ovissa i situationen. Vi känner att arbetarna denna gång inte kommer att trampas ned, även om deras position fortfarande är osäker. Men bläddra ytterligare tjugo sidor framåt, till beskrivningen av revoltens utveckling, och metaforen återkommer i modifierad form som en påminnelse om hur långt revolutionen hunnit:

> En efter en kom de glädjande rapporterna om segrar. Våra egna pansarbilar har dykt upp! Med fladdrande röda fanor sprider de skräck i stadsdelarna bland alla som ännu inte gett vika. Nu är det inte längre tvunget att krypa under buken på en kosackhäst. Revolutionen står upp i hela sin längd.[41]

Lika karakteristisk är en helt annan bild, i vilken författaren skildrar en egenartad scen så intensivt, att själva scenen förvandlas till en suggestiv symbol. Han beskriver motsättningarna mellan officerare och meniga i den sönderfallande tsaristiska armén:

> Den blinda kampen hade sin ebb och flod. Officerarna försökte anpassa sig; soldaterna började än en gång bida sin tid. Men under den här tillfälliga lättnaden, under dessa dagar och veckor av

[39] Se t ex åtskkilldiga ställen i Ryska revolutionens historia del 3 (kapitlen VII-X)
[40] Ryska revolutionens historia del 1, (Kapitel VII)
[41] Op. cit,

> vapenvila, blev det sociala hat som höll på att fräta sönder den gamla regimens armé alltmer intensivt. Allt oftare blixtrade det till i en slags kornblixt. Till en av amfiteatrarna i Moskva sammankallades ett möte för krigsinvalider, soldater och officerare tillsammans. En talare som var krympling började klandra officerarna. Protester började stiga, stampningar av skor, käppar, kryckor. 'Och hur länge sen var det som ni, herr officer, skymfade soldaterna med piskrapp och knytnävar?' Dessa skadade, granatchockade och lemlästade människor stod som två väggar mittemot varandra. Stympade soldater mot stympade officerare, majoriteten mot minoriteten, kryckor mot kryckor. Denna mardrömsscen på amfiteatern förebådade det kommande inbördeskrigets grymhet.[42]

Det finns en sammanpressad lidelse i detta strängt realistiska reportage. Scenen återges i sex korta och kärva meningar. Några få ord för oss till teatern och bedövar oss med ljudet av 'fotstampningar och dunkanden med käppar och kryckor'. En vanlig sinnebild betonar det ovanliga i situationen: krymplingarna står 'som två murar mot varandra'. Ett tragiskt patos finns koncentrerat i de få och skenbart konstlösa meningarna.

Allt han skriver präglas av sarkasm, ironi och humor. Han har vänt sig mot den etablerade ordningen, inte bara av vrede och teoretisk övertygelse, utan också för att han är medveten om det absurda i den. Mitt i den hårda och obarmhärtiga striden lägger han märke till groteska eller komiska små händelser. Han häpnar, och gör det lika spontant var gång, över människors dumheter och elakheter och hyckleri. I *Mitt liv* minns han hur rysk-amerikanska socialister i New York 1917 reagerade på hans förutsägelser om att ryska revolutionen skulle sluta med störtandet av, inte bara tsarväldet, utan också det borgerliga styret: i

> Nästan alla jag talade med tog det, jag sade, som ett skämt. Vid ett möte, anordnat av 'ärade och högt ärade' ryska socialdemokrater, höll jag en föreläsning i vilken jag sade att det proletära partiet ofrånkomligen skulle ta makten i nästa fas av den ryska revolutionen. Det var som att kasta en sten i en damm full av uppblåsta och slöa grodor. Doktor Ingerman påpekade tveklöst att jag inte hade en aning om den politiska aritmetikens grunder och att det var meningslöst att offra ens fem minuter på att tillbakavisa mina dåraktiga drömmar.[43]

Det är med detta slags roade förakt som Trotskij oftast skrattar åt sina motståndare. Hans skratt är inte vänligt, utom i vissa situationer, eller i beskrivningarna av hans barndom och ungdom med dess fortfarande oegennyttiga skratt och leenden. Senare är han alltför engagerad i alltför bittra strider, och han förlöjligar människor och institutioner för att vända folket mot dem. 'Vad!' säger han i sak, 'skall vi verkligen låta dessa uppblåsta och slöa grodor få det som de vill och få sköta våra mänskliga angelägenheter?' Hans satir var till för att de förtryckta och kuvade skulle kunna se ned på makthavarna på deras troner, och makthavarna vred sig under piskslagen. Likt Lessing, i Heines berömda beskrivning, hugger han inte bara av fiendens huvud utan är också 'elak nog att lyfta upp det från marken och visa alla att det är alldeles tomt'. Han har aldrig huggit av så många huvuden, och aldrig hållit upp så många tomma skallar, som när han i Clios sällskap på nytt besöker oktobers stora slagfält.

---

[42] Op. cit Kapitel XIII.
[43] *Moja Zjizn*, vol. I, s. 315.

4. ‘En folkfiende’

‘Av det enda skälet, att det föll på min lott att delta i stora skeenden’, skriver Trotskij i sin dagbok, ‘hindras jag nu av mitt förflutna från att handla. Jag tvingas begränsa mig till att tolka händelser och försöka beräkna deras framtida utveckling.’[1] Det tycks vara den enda självbetraktelse av detta slag, som han gjorde, och den uttrycker antagligen mer än vad han ville ha sagt. Av sammanhanget att döma ville han säga att landsförvisningen gjorde det omöjligt för honom att verka politiskt i någon större utsträckning. I verkligheten ‘hindrade honom hans förflutna från att handla’ även i en annan och djupare mening. Hans idéer och metoder och hans politiska karaktär tillhörde en epok som låg fjärran från dåtiden och därför inte gjorde något djupare intryck. Idéerna och metoderna var den klassiska marxismens och hade direkt samband med planerna på en revolution i den ‘utvecklade’ kapitalistiska västvärlden. Hans politiska karaktär hade formats i den atmosfär av massrevolution och proletär demokrati som givit näring åt den ryska och den internationella marxismen. Men trots den alltjämt intensiva klasskampen hade den internationella revolutionen förlorat i kraft under åren mellan de två världskrigen. Västkapitalismens livskraft hade visat sig större, än vad de klassiska marxisterna hade räknat med, och den stärktes ytterligare när stalinismen och den socialdemokratiska reformismen avväpnade arbetarrörelsen politiskt och moraliskt. Först efter andra världskriget skulle den internationella revolutionen utvecklas på nytt, men då skulle dess huvudscen ligga i det underutvecklade Asien, och dess former och delvis också dess innehåll skulle visa sig vara mycket olika dem som den klassiska marxismen skisserat. I Östeuropa skulle revolutionen i huvudsak komma ‘ovanifrån och utifrån’ – genom erövring och ockupation – medan den i Kina skulle utvecklas, inte som en proletär demokrati som spred sig från städerna till landsbygden, utan som ett enormt bondeuppror som från landsbygden erövrade städerna och först därefter övergick från den ‘borgerligt demokratiska’ till den socialistiska fasen. Ur marxistisk synvinkel var Trotskijs exilår hur som helst en tid ur led, ett historiskt vakuum, och den klassiska socialistrevolutionens talesman kände marken gunga under fötterna. I 1930-talets stormiga skeenden, i synnerhet utanför Ryssland, fungerade Trotskij i allt väsentligt som den store betraktaren.

Men hans förflutna, som ‘hindrade honom från att handla’, tillät honom heller inte att vara overksam. Oktoberledaren, grundaren av Röda Armén och medskaparen av Kommunistiska Internationalen kunde naturligtvis inte förlika sig med rollen som utomstående. Det var inte för att en sådan roll var omöjlig att förena med hans marxistiska inställning. Både Marx och Engels hade under långa perioder hållit sig borta från den ‘praktiska’ politiken och sysslat med grundläggande teoretiska arbeten eller nöjt sig med att ‘tolka’ händelser. Även de hade i viss mån varit utomstående. Det var Lassalle, och inte de, som ledde den första socialistiska massrörelsen i Tyskland. Det var inte de utan Proudhon och Blanqui som inspirerade de första franska socialisterna. Och deras inflytande på arbetarrörelsen i England var vagt och obetydligt. Sitt filosofiska postulat om ‘teorins och praktikens enhet’ tog de inte på så djupt allvar, att de ansåg sig tvungna att ständigt delta i det *formellt* politiska livet.[2] När de inte hade någon

---

[1] *Diary in Exile*. s. 21.

[2] I februari 1851, när den europeiska revolutionens nederlag var uppenbart, skrev Engels till Marx: ‘Nu äntligen har vi åter ... möjlighet att visa att vi inte behöver popularitet, inte ”stöd” av något parti i något land, och att vår ställning är fullständigt oberoende av sådana småsaker ... Vi borde faktiskt inte ens klaga när dessa petimätrar (ledarna för olika socialistiska partier och grupper) är rädda för oss. Vi har i åratal uppträtt som om alla och envar tillhört vårt parti, när vi i verkligheten inte haft något parti alls, och när folk som vi officiellt räknat in i partiet – sous reserve de les appeller des Mes incorrigibles entre nous (med förbehåll för att oss emellan kalla dem obildbar boskap) – inte begripit ens grunderna i våra problem.’ ‘Från och med nu är vi ansvariga endast för oss själva, och då den stund är kommen när dessa herrar behöver oss, kommer vi att kunna diktera villkoren. Fram till dess har vi det åtminstone lugnt. Sant att säga följer med det också en viss ensamhet ... (Men) hur skulle

möjlighet att bygga vidare på sitt parti, eller strida om makten, drog de sig tillbaka till idéernas värld. Det arbete de där utförde var av största praktiska betydelse, inte ögonblickligen utan historiskt, ty det byggde på rika sociala stridserfarenheter och pekade framåt mot morgondagens kamper. Trotskij, å andra sidan, hade en personlighet och levde i omständigheter som inte tillät honom att dra sig tillbaka från det formellt politiska livet. Han varken ville eller kunde vila från den dagliga kampen. Hans exilperiod var inte lika politiskt händelselös som den period, efter 1848, när Marx skrev *Kapitalet*. Det var en tid full av världsomspännande samhällsstrider och katastrofer som en människa av Trotskijs sort inte kunde stå overksam inför. Han hade heller ingen möjlighet att dra sig tillbaka från sin oavbrutna och häftiga strid med Stalin. Hans förflutna tvingade honom obarmhärtigt till handling och hindrade honom lika obarmhärtigt från att handla.

Hans handlande som landsflykting präglas av denna konflikt mellan nödvändigheten att agera och omöjligheten att göra det. Han anar konflikten men är aldrig fullt medveten om dess omfattning. Även när omöjligheten att handla står klar för honom, betraktar han den som ovidkommande, tillfällig och beroende endast på förföljelserna och den fysiska isoleringen. Denna brist på insikt om de egna djupare levnadsvillkoren skänker honom kraft att kämpa vidare mot omständigheter vidrigare, kanske, än några som någon historisk person haft att bemästra. Nödvändigheten tvingar ut honom i det formellt politiska livet. Men ständigt skyggar han, inte med sitt medvetna jag som alltid är hoppfullt, utan med sitt känslostyrda och instinktiva jag. Hans vilja bekämpar dessa känslor och instinkter och kuvas aldrig. Men kampen är våldsam, desperat och tröttande.

Under åren på Prinkipo hade den fysiska isoleringen gjort att konflikten kändes mindre påträngande. Han var irriterad och längtade efter att komma närmare någon politisk huvudscen, övertygad som han var, om att han då skulle kunna ingripa mer effektivt i skeendet. Under tiden hade han inget annat val än att fördjupa sig i sitt litterärt historiska arbete. Han drog sig tillbaka, om än inte fullständigt, till den teoriernas värld där hans styrka var som mest uppenbar. Det är därför hans fyra år på Prinkipo blev landsflyktens mest litterärt givande tid. Hans avfärd från Prinkipo kom självklart att ytterligare framhäva och fördjupa hans konfliktsituation. Snart skulle han inte bara känna hela trycket av den obevekliga fientlighet som avskildheten delvis skyddat honom från. Närheten till den politiska scenen skulle också frigöra det handlingsbegär hos honom, som nu var hans största svaghet. Han skulle upptäcka, eller återupptäcka, att strömmen av händelser flöt honom förbi. Och samtidigt skulle han försöka ändra dess riktning. Under de åtta år, som han hade kvar att leva, skulle han inte skriva något verk som var lika betydelsefullt och bestående som *Historia*, eller ens självbiografin, även om han aldrig lade sin penna åt sidan. När han lämnade Prinkipo hade han planer på att skriva en inbördeskrigets historia som, med tanke på hans erfarenheter, säkert skulle blivit lika viktig som *Historia* och kanske t.o.m. mer upplysande. Han började skriva på en större Lenin-biografi, som han enligt brev till Max Eastman och Victor Gollancz hoppades skulle bli ‘mitt livs viktigaste arbete’ och omfatta även en kortfattad, ‘positiv och kritisk’

---

människor som vi, som hatar alla officiella positioner som pesten, kunna passa in i ett ”parti” ... d.v.s. i ett förbund av idioter som har höga tankar om oss, för att de tror, att vi är som de ... Vid första bästa tillfälle kan och måste vi inta denna attityd: vi bekläder inga officiella ämbeten i samhället och så vitt möjligt inga officiella partiämbeten heller, inga poster i kommittéer etc. och tar inget ansvar för idioter (utan bidrar i stället med) obarmhärtig kritik av allt och bibehåller det glada lynne som inga dumskallars komplotter kan beröva oss ... Det för ögonblicket viktiga är att vi får våra skriverier tryckta ... antingen i kvartalstidskrifter eller i storvolymer ... Vad kommer att bli kvar av allt det pladder, som denna emigrantmobb sysslar med på din bekostnad, när du väl svarat med din ekonomiska avhandling?’ Marx-Engels *Briefwechsel (Brev)*, vol. I, s. 179-82.

framställning av den dialektiska materialismens filosofi.[3] Han fullföljde aldrig dessa och andra planer, dels för att resor och förföljelser aldrig gav honom någon arbetsro, dels och huvudsakligen för att han offrade dem för sin formellt politiska verksamhet och sitt outtröttliga arbete för Fjärde Internationalen.

Hela hans tillvaro slets alltså mellan nödvändigheten att handla och omöjligheten att göra det. Just nu, när han skulle lämna Prinkipo, hade han vaga aningar om det allvarliga i konflikten. Han for med glädje, var full av hopp och förväntningar, men kände samtidigt djupt inom sig kylan av en iskall oro.

*

Med Natalja, Max Shachtman och tre sekreterare – van Heijenoort, Klement och Sara Weber – lämnade han Prinkipo den 17 juli 1933 ombord på den långsamma italienska ångaren *Bulgaria*. Färden till Marseille tog en hel vecka. Än en gång misslyckades man med att hålla resan hemlig. Han for, som under Danmarks-resan, i sin hustrus namn och gjorde allt för att inte väcka uppmärksamhet, men när båten anlöpte Pireus, stod redan en mängd ivriga journalister och väntade på honom i hamnen. Han berättade för dem att hans resa var 'helt privat', att han och hans hustru de närmaste månaderna skulle undergå medicinsk behandling, och han vägrade att göra några politiska uttalanden. 'Det finns ingen anledning att rikta allmänhetens uppmärksamhet på vår resa, i synnerhet inte i dag, när världen är upptagen av betydligt viktigare frågor.' Men pressen följde honom än en gång med misstänksamhet och undrade över hans avsikter. Ryktet gick att han var på väg till Frankrike för att på Stalins inrådan sammanträffa med Litvinov, den sovjetiske utrikeskommissarien, och med denna diskutera villkoren för en återfärd till Ryssland. Ryktet var så spritt och så ihärdigt, att det seriösa tyska bladet *Vossische Zeitung* frågade honom om det var sant, och den sovjetiska telegrambyrån var tvungen att utfärda en officiell dementi.[4]

Restiden tillbragte han mestadels i sin hytt med att utarbeta sina idéer om Fjärde Internationalen. Han skrev en artikel, 'Man kan inte vara i samma "international" som Stalin ... & Co.', och han gjorde en kort och positiv anmälan av en roman som just publicerats av en av hans unga italienska meningsfränder: *Fontamara* av Ignazio Silone.[5] Efter några dagar, fulla av arbete, blev han sjuk samtidigt som ångaren närmade sig Frankrike. Ett elakartat ryggskott tvingade honom i säng.[6] 'Det var mycket varmt', minns Natalja, 'smärtan pinade honom ... han kunde inte stiga upp. Vi kallade på skeppsläkaren. Ångaren närmade sig sluthamnen. Vi oroade oss för landstigningen.' Hans smärtor, som t.o.m. försvårade andningen, avtog något när fartyget hejdades ett stycke från Marseille och han och Natalja av den franska polisen beordrades ned i en mindre båt, medan hans sekreterare fick fortsätta till destinationsorten. Han ville inte skiljas från sina sekreterare och skulle just protestera, när han upptäckte att Ljova och Raymond Molinier väntade på honom i den mindre båten. Stönande av smärta klättrade han ned. Det var Ljova som ordnat med hämtningen, för att Trotskij skulle slippa de stirrande massorna och svärmen av journalister som väntade i hamnen, och som säkert också

---

[3] Trotskij till Eastman, 6 november 1933, och till Gollancz, 28 september 1933. Trotskij-arkivet (slutna delen). I sitt brev till Gollancz skrev Trotskij att han helst skulle vilja ha Arthur Ransome som redaktör för den engelska upplagan av detta verk.

[4] Trotskij misstänkte att *Vossische Zeitung* (som redan var nazifierad) frågade på Hitlers order, och att Stalin skyndade sig att försäkra Hitler om att han inte hade planer på någon försoning med den person, som hävdat att sovjetregeringen borde besvara Hitlers makttillträde med en mobilisering av Röda Armén. Se notisen 'Stalin lugnar Hitler' av den 19 juli 1933 i Trotskij-arkivet.

[5] Trotskij-arkivet, *B. O.*, nr. 36-37, 1933. (På svenska: 'Fontamara' i *Litteratur och revolution*, s. 398.)

[6] Enligt Blacks medicinska uppslagsbok (s. 731) 'kan ett ryggskott utlösas, ej blott av muskelbristningar i ryggen, utan även av känslorubbningar som bokstavligen hindrar individen från att stå emot livets krav och påfrestningar.'

innehöll en rad GPU-agenter. Trotskij landsteg mycket diskret i Cassis, i närheten av Marseille, där en säkerhetspolis överräckte ett officiellt dokument som annullerade det beslut enligt vilket han 1916 skulle förvisas från Frankrike ‘för alltid’. ‘Det är länge sedan’, antecknade Trotskij, ‘jag mottog ett officiellt dokument med så stor glädje.’[7]

Glädjen dämpades genast av högerpressens högljudda kritik av hans inresetillstånd.[8] Samma dag som han anlände, den 24 juli, protesterade ironiskt nog även *L’Humanité* mot annulleringen av beslutet 1916 – ett beslut som tillkommit på initiativ av greve Isvolskij, tsarens siste ambassadör, och som var en repressalie mot Trotskij för dennes antikrigsengagemang. *L’Humanité* publicerade också en resolution från den franska politbyrån som uppmanade hela kommunistpartiet att hålla Trotskij under uppsikt. Ljovas oro och försiktighetsåtgärder visade sig berättigade. I sällskap med några franska ungtrotskister körde de från Cassis till Bordeaux och därefter norrut, till St Palais i närheten av Royan på Atlantkusten, där Molinier hade hyrt ett hus. Under tiden steg sekreterarna i land i Marseille, lastade av Trotskijs bibliotek, arkiv och bagage, sände allt till Paris och for sedan själva dit. Av detta drog GPU-agenter slutsatsen att även Trotskij befann sig i Paris – på denna gissning skulle Vysjinskij, under Moskvaprocessen fyra år senare, grunda en stor del av sina anklagelser mot Trotskij för terroristisk verksamhet i Frankrike.

Trotskij och hans sällskap reste långsamt mot Royan men tvingades av Trotskijs ihållande smärtor att stanna på ett värdshus i en by i departementet Gironde – på natten vaktades Trotskijs dörr av Ljova och en ung fransman. Först nästa eftermiddag anlände de till St. Palais. Genast efter ankomsten lade sig Trotskij med hög feber. Men knappt en timme senare tvingades han klä på sig och hastigt lämna huset – eld hade utbrutit och rummen var fulla av rök; verandan, trädgården och staketet stod i ljusan låga. Det låg något symboliskt i denna tidiga incident: mer än en gång under sin vistelse i Frankrike skulle Trotskij känna marken bränna under fötterna och tvingas byta uppehållsort. Men missödet i St. Palais var en ren olyckshändelse. Sommaren var ovanligt varm och det brann i många skogar och hus. Hade Trotskijs identitet avslöjats, kunde händelsen ha blivit pinsam, ty han hade lovat att bevara sitt inkognito. En folksamling hade bildats utanför huset, och för att inte bli igenkänd rusade han över vägen och gömde sig i Moliniers bil vid vägkanten och väntade där, till dess Natalja, Ljova och deras vänner, behjälpta av en plötslig vindkantring, fått elden under kontroll. Människor kom fram till honom, men han låtsades vara amerikansk turist och dålig på franska, och med viss lättnad märkte han att hans uttal inte avslöjat honom. I lokalpressens omnämnande av händelsen beskrevs nästa dag ett ‘äldre amerikanskt par’ som flyttat in i huset just innan elden brutit ut.

Han stannade i St. Palais från den 25 juli till den 1 oktober, och under hela denna tid lämnade han aldrig huset, och mestadels låg han i sin säng. Enligt Natalja försämrades hans hälsa var gång problem uppstod. Han led av sömnlöshet, hade huvudvärk och feber. ‘Han kunde inte resa sig upp och titta ut i trädgården eller gå ned till stranden; var dag sköt han detta ”företag” på framtiden.’ När han kände sig bättre, tog han emot besökare, men han tröttnade fort och tillbragte sedan timmar på en soffa inomhus eller i en däckstol i trädgården. Besökare kom senare ihåg, att han inte kunde samtala mer än femton eller tjugo minuter i sträck och att han svettades kraftigt och var nära att svimma under samtalen, så några av dem stannade i St. Palais flera dagar för att få tillfälle att tala med honom i olika och korta omgångar.[9]

---

[7] Trotskij-arkivet.
[8] Se t.ex. *Le Matin* och *Le Journal* den 24, 25 och 26 juli 1933.
[9] Se Natalja Sedovas vittnesmål inför Dewey-kommissionen (den 1 mars 1937) och skriftliga intyg av Klement och ‘Erde’ (den 31 mars 1937) i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Trots det fick han inte mindre än femtio besök under sina två månader i St. Palais. Bland besökarna fanns, förutom en rad franska och andra trotskister, Jenny Lee (Aneurin Bevans hustru) och A. C. Smith från det oavhängiga engelska arbetarpartiet, Jacob Walcher och Paul Fröhlich, f.d. ledare för tyska kommunistpartiet och numera i spetsen för socialistiska arbetarpartiet, Maring-Sneevliet, en gång i tiden Kominterns representant i Indonesien och Kina och numera holländsk parlamentsledamot och ledare för ett oavhängigt socialistparti, Paul-Henri Spaak, blivande generalsekreterare i NATO och vid denna tid huvudman för den socialistiska ungdomsrörelse i Belgien och därtill något av en vördnadsfull och ivrig men ändå vaket ödmjuk anhängare till Trotskij, Ruth Fischer, den berömde italienska antifascisten Carlo Rosselli, Andre Malraux och andra.

Flertalet besökare kom i anledning av en konferens som skulle hållas i Paris i slutet av augusti och som planerats av partier och grupper intresserade av idén om en ny international. Trotskij hade ingen möjlighet att närvara vid konferensen men tog aktiv del i förberedelserna till den och skrev 'teser' och resolutioner för den och intresserade sig för dess organisationsdetaljer. Han hoppades vinna över på sin sida många av dem som stod utanför de etablerade internationalerna. Men av de fjorton mindre partier och grupper, som var representerade vid konferensen, var det bara det tyska socialistiska arbetarpartiet och två holländska grupper som slöt sig till trotskisterna och var dem behjälpliga i arbetet på Fjärde Internationalen. Alla andra skrämdes av våldsamheten i Trotskijs opposition mot såväl reformismen som stalinismen. Även de tre grupper, som anslöt sig, gjorde det med reservationer och bildade inte någon international utan endast en förberedande organisation. Till det yttre var Trotskij nöjd med denna början och såg i den en händelse som var lika betydelsefull som Zimmerwald-konferensen en gång varit.[10]

Men samtidigt kunde han inte undgå att känna, att början inte var särskilt hoppfull, och det bidrog säkert till hans modfälldhet. Hans sinnesstämningar under dessa veckor gavs personliga uttryck i de brev han skrev till Natalja, som i början av september farit till Paris för att konsultera några läkare. De bedrövade och ömsinta breven visar hur övergiven han kände sig och hur beroende han var av henne på ett sätt som knappast varit möjligt under tidigare och mer aktiva skeden av hans liv. Hennes vistelse i Paris påminde honom om de år för länge sedan, när de bott där tillsammans, och han hade en stark känsla av att hans krafter höll på att avta och att hans ålder höll på att bryta ned honom. En eller två dagar efter hennes avresa skrev han till henne: 'Med vilken smärta längtar jag inte efter att få se den gamla bilden av dig, av oss båda, från tiden när vi var unga ... Du är i Paris ... samma dag du for ... kände jag mig illamående ... Jag gick in i ditt rum och rörde vid dina saker ...' Han försökte ständigt återuppliva bilden av deras ungdom och klagade över den sömnlöshet, matthet och glömska, som 'orsakats av de senaste årens lidanden'. Men han försäkrade, att hans intellektuella kraft var obruten och att han blev väl omhändertagen av en utmärkt doktor, en kamrat som kommit ned från Paris och som nu bodde hos honom. 'Min käraste kära', skrev han den 11 september, 'det var lugnare på Prinkipo. Det nära förflutna framstår redan som bättre än det var. Och ändå såg vi fram mot vår vistelse i Frankrike med sådana enorma förhoppningar! Är det redan ålderdomen som definitivt har kommit? Eller är det bara en tillfällig, om än alltför brant nedgångsperiod, som jag än en gång skall resa mig från? Vi får se. I går kom två äldre arbetare och en lärare på besök. Även Naville var här ... Jag kände mig opasslig. Vi samtalade om obetydliga ting. Men jag betraktade nyfiket de gamla lantliga arbetarna.'[11]

---

[10] *B. O.*, nr. 36-37, 1933. En del av de resolutioner och 'teser', som Trotskij skrev för konferensen, signerade han 'G. Gurov'.

[11] Trotskij-arkivet (slutna delen).

En vecka senare kände han sig kryare och beskrev för Natalja hur han, fortfarande sängliggande, hade tagit emot en grupp anhängare och energiskt diskuterat med dem och hur Ljova hade sänt iväg dem och sedan kommit tillbaka och omfamnat honom i sängen och kysst honom och viskat: 'Jag älskar dig, far' – denna sonliga kärlek och beundran hade gjort honom rörd efter alla år de levat åtskils. Men ett par dagar senare skrev han på nytt, att han kände sig mycket gammal bland de ungdomar som besökte honom, och att han brukade vakna om nätterna och 'likt ett övergivet barn' ropa på Natalja – 'var det inte Goethe som sade, att ålderdomen överraskar oss och gör oss till barn på nytt?' 'Vad du låter ledsen', svarade Natalja. 'Du har aldrig varit sådan förut ... Jag märker att du är trött, modfälld, dyster – det gör mig ont. Det är så olikt dig ... Du begär alldeles för mycket av dig själv och talar om ålderdom, när man borde vara förvånad över, hur mycket du fortfarande orkar bära.' Inom sig bävade han inför det omöjliga i sin uppgift, och besöken och de oftast oväsentliga samtalen och de små fraktionsintrigerna gjorde honom knappast lättare till sinnes.[12]

I början av oktober förbättrades hans hälsa och samman med Natalja for han på en vilokur till Bagnères de Bigorre i Pyrenéerna, där de bodde i tre veckor och gjorde utflykter och besökte Lourdes, som han roat och irriterat upplevde som ett monument över människans godtrogenhet. Han blev åter sitt forna jag och längtade efter att få börja arbeta igen. Till Gollancz, som uppmanat honom att fortsätta med Lenin, skrev han från Bagnères att han nu skulle koncentrera sig på den boken och lägga åt sidan planerna på *Röda Arméns historia*.[13]

Så förlöpte hans första tre månader i Frankrike. Protesterna mot hans inresevisum hade upphört. Han hade lyckats bevara sitt inkognito. Pressen visste inte var han var, och det var heller inte många vänner och medhjälpare som kände till hans exakta adress i St. Palais, så försiktigt hade Ljova arrangerat sammanträffandena. Stalinisterna lyckades aldrig finna honom och kunde inte genomföra sina planerade demonstrationer mot hans närvaro. En fortfarande partiansluten Trotskij-sympatisör for till Royan för att se vad som var i görningen i de lokala particellerna, och om det visade sig nödvändigt skulle han sända en varning till St. Palais, men stalinisterna på platsen hade ingen aning om att Trotskij fanns i närheten. Regeringen hade lugnats av hans omdömesgilla uppträdande och upphävde nu en del av de restriktioner, som begränsade hans rörelsefrihet, och tillät honom att slå sig ned var som helst utom i Paris och departementet Seine. Därför kunde han den 1 november resa till Barbizon, den lilla stad utanför Paris som givit namn åt en berömd måleriskola, och där flytta in i ett hus som låg utanför staden i en liten park i kanten av Fontainebleau-skogen och som skyddades mot närgångna blickar av bevakningspersonal och vakthundar. Han stod i nära förbindelse med sina anhängare i Paris – budbärare for ständigt fram och tillbaka med meddelanden, och två eller tre gånger under vintern for han i sällskap med en livvakt till huvudstaden. I Barbizon hoppades han kunna arbeta ostört på *Lenin* i åtminstone ett år.

Sommarens matthet var som bortblåst. Han återgick till sina gamla vanor. Klockan sex på morgonen, medan alla fortfarande sov, satte sig Trotskij till sitt arbete, och med ett kort avbrott för frukost fortsatte han arbeta fram till klockan 12 på dagen. Efter lunch och en timmes vila arbetade han vidare till klockan 4 på eftermiddagen, när han, Natalja och sekreterarna tog en kort tepaus, varefter alla fortsatte med sina sysslor fram till middagen. På kvällarna bildades en debattgrupp av hushållets medlemmar, och av eventuellt nytillkomna besökare, och Trotskij var självskriven debattledare. Han återupptog sina vetenskapliga och litterära arbeten. Han samlade material för *Lenin*, forskade i familjen Uljanovs förflutna och Lenins barndom och ungdom, studerade Ryssland på 1870- och 1880-talen och de olika

[12] Ibid.
[13] Brev till Gollancz den 25 oktober 1933. Som svar på dessa löften erbjöd Gollancz Trotskij ett förskott på 2 500 pund (omkr. 25 000 kr.) för *Life of Lenin*. Ibid.

faserna i Lenins mognadsprocess, allt det som senare skulle ingå i den första och enda fullbordade delen av biografin. Under förberedelserna för kapitlen om Lenins filosofiska arbeten blev han medveten om sina bristande kunskaper och återvände till logikens och dialektikens klassiker, Aristoteles och Descartes, och i synnerhet till Hegel. Han lät sig inte frestas av andra projekt. Vid ungefär denna tid uppmanade Harold Laski honom att skriva en bok, 'Where is America going?', (*'Vart går Amerika?'*), som skulle vara ett slags amerikansk motsvarighet till *Where is Britain going?* (Vart går England?). 'Jag känner ingen', skrev engelska arbetarpartiets chefsideolog som själv var en berömd auktoritet i fråga om amerikansk historia och politik, 'ingen som för en engelsk-amerikansk publik skulle kunna skriva en intressantare bok i detta ämne.'[14] Men det gick inte att dra Trotskijs uppmärksamhet från det arbete han höll på med.

Han intresserade sig mer än någonsin för fransk politik och litteratur. Som avkoppling skrev eller omarbetade han litterära porträtt av Briand, Millerand, Poincaré, Herriot, och han anmälde en rad franska romaner. Av dessa mindre arbeten förtjänar hans essay om Célines *Voyage au bout de la nuit (Resa till nattens ände)* och Poincarés *Mémoirs (Minnen)* ett kortare omnämnande.[15] Den skrevs i anledning av Célines debutbok *Resa*. 'Celine har stigit in i litteraturen som andra stiger in i sina hem', sade Trotskij, som berömde författaren för hans avståndstagande från all respektabilitet, för hans djupa erfarenhet, hans fina språköra och djärva stil. 'Han har skakat om den franska litteraturens ordförråd' och på nytt tillfört det uttryck som länge varit bannlysta av akademiska renlighetsivrare. Djupt rotad i en rik tradition, från Rabelais och framåt, hade han skrivit *Resa* 'som om han varit den förste som använde sig av franska ord.' Han hade också satt sig upp mot de franska borgarkonventioner som så väl förkroppsligades av Poincaré. Det var bokens inledning, där Poincaré inviger en hundutställning, som gav Trotskij idén till motsatsparet Céline-Poincaré. 'Det franska borgerskapets omutlige notarie' och tredje republikens skyddshelgon hade 'inte ett enda personligt karaktärsdrag' – allt hos honom var konventioner och upprepningar. Hans personlighet, som den tonar fram ur 'hans tal och minnesanteckningar, var som ett taggtrådsskelett klätt i pappersblommor och guldpaljetter'. 'Jag är en borgare', kunde Poincaré ha sagt, 'och inget borgerligt är mig främmande.' Hans girighet, uppenbarad i hans krav på krigsskadestånd från det besegrade Tyskland, och hans hyckleri, som var 'så totalt att det blev ett slags uppriktighet', var utklädda till traditionell fransk rationalism. Men det borgerliga Frankrikes logik och klarhet förhöll sig till denna stora filosofitradition som 'den medeltida skolastiken förhöll sig till Aristoteles'. De 'betraktade världen, inte i verklighetens tre dimensioner, utan i dokumentens två dimensioner.' Det berömda franska sinnet för proportioner hade hos Poincaré blivit ett 'sinne för de små proportionerna'. Den franska borgerligheten hade 'av sina förfäder ärvt en garderob rik på historiska kostymer', som den nu använde för att skyla sin envisa konservatism, och efter rationalismen var 'patriotismens religion' för denna borgerlighet vad religionen var för den anglosaxiska medelklassen. 'Den fritänkande franske borgaren', som Poincaré talade för, 'projicerade på sin nation alla de egenskaper som andra folk tilldelar Fadern, Sonen och Den Helige Ande'. Frankrike är för honom en helig Guds moder. 'Patriotismens liturgi är en ofrånkomlig del av den politiska ritualen.'

Det utmärkta hos Celine var att han avslöjade och förkastade dessa helig-heter. Han beskrev en livsstil inom vilken det föga givande mordet var, inte det undantag eller den överilade handling som den konventionella moralen utmålade det som, utan en nästan naturlig handling. Men samtidigt framstår Celine som en stilförnyare snarare än en idéförnyare och i grunden är han en bitter och förtvivlad borgare som känner 'sådan avsmak inför sin spegelbild, att han krossar spegeln tills hans händer blöder'. Med endast detta hat mot lögnen och denna misstro

[14] Laski till Trotskij, 15 november 1933. Ibid.
[15] Essayen är daterad den 10 maj 1933, men Trotskij arbetade fortfarande på den under sin tid i Frankrike.

mot alla sanningar skulle Celine aldrig kunna skriva ännu en bok som Resa, slutade Trotskij, och genomgick han ingen radikal förändring skulle han snart försvinna i mörkret. (Han kom också mycket riktigt att fascineras och ryckas med av den växande nazismen.)

Även hans anteckningar om Malraux är värda att uppmärksammas, ty han var en av de första, om inte den förste, anmälaren av *La condition humaine (Människans lott)*, som han positivt beskrev som ett framträdande av en stor och originell begåvning. Han uppmanade en förläggare i New York att publicera boken i USA och rekommenderade den på följande sätt: 'Det enda, som kan göra en personlig tillvaro meningsfull, är den stora och övermänskliga målsättning för vilken människan är beredd att offra livet. Det är den slutliga innebörden av romanen, som inte är filosofiskt didaktisk och som från början till slut är ett sant konstverk.'[16] Men i en tidigare anmälan hade han talat om den 'billiga machiavellismen' hos Malraux, som var mindre intresserad av revolutionen och dess verkliga kämpar, än av de kvasirevolutionära äventyrare och 'byråkratiska övermänniskor' som försökte dominera och styra arbetarklassen. Vi vet nu att detta intresse för 'övermänniskor' skulle göra det lättare för Malraux att få sitt namn förknippat med först stalinismen och sedan gaullismen. Men vid denna tid försökte han fortfarande förena sina stalinistiska böjelser med känslor av beundran och sympati för Trotskij.[17]

*

I Barbizon fick Trotskij möjlighet att närmare granska sina följeslagare i Västeuropa, och i synnerhet Frankrike, och han försökte överskrida de trånga gränserna kring sin fraktion och värva även utomstående till Fjärde Internationalen. Han satte stort värde på emigranterna Ruth Fischers och Maslovs anslutning, och i Barbizon hade han många möten med Fischer, som han till de tyska trotskisternas förtret upphöjde till medlem av det internationella sekretariatet. Han skrev ett entusiastiskt förord till en broschyr av Maria Reese, f.d. kommunistisk riksdagsledamot, som beskrivit förvirringen och paniken kring det tyska partiets sammanbrott 1933 och nu offentliggjorde sin övergång till trotskismen. Kort därefter övergav dock Reese trotskisterna, återvände till Tyskland och slöt sig till nationalsocialisterna.[18] Det var svårt att värva nya anhängare. De få grupper, som kommit överens om att gemensamt arbeta för en ny international, kunde inte dra jämnt. En del gammaltrotskister, som Nin och dennes vänner, bröt sig loss och bildade ett självständigt parti i Katalonien (POUM). I Frankrike hade alla trotskistgrupperna sammanlagt högst hundra medlemmar, och *Verité* gick ut i en upplaga på mindre än 3 000 exemplar. Rosmer höll sig på sin kant: 'Under Trotskijs två år i Frankrike', skrev han, träffade vi aldrig varandra. Antagligen väntade han sig, att jag skulle ta första steget, och jag väntade på ett första steg från hans sida.'[19] Vid det här laget började Trotskij inse, att det inte var utan skäl, som Rosmer vägrat att samarbeta med Molinier. Han blev själv

---

[16] Trotskij till Simon and Schuster, New York, 9 november 1933. Trotskij-arkivet (slutna delen).

[17] Första gången Trotskij skrev om Malraux var 1931. *B. O.*, nr. 21-22. (På svenska: 'Den strypta revolutionen' i *Litteratur och revolution*, s. 272-81.) Efter Trotskijs ankomst till Frankrike var Malraux medlem av en *Comite pour contribuer à la securité de Leon Trotsky (Kommitté för Leo Trotskijs säkerhet)*. Den samlade in pengar som skulle avlöna en livvakt åt Trotskij och vände sig, i en appell som undertecknades av bl.a. Malraux, till *'tous ceux qui refusent de livrer un proscrit dont toute la vie a été au service de l'avélement d'une société meilleure aux balles de la reaction'* ('alla som vägrar att åt reaktionens kulor överlämna en landsförvisad vars hela liv tjänat tillkommelsen av ett bättre samhälle'). Bland appellens undertecknare fanns även Romain Rolland, som emellertid senare också skulle försvara Stalins utrensningar. Citerat ur *Les Humbles*, maj-juni 1934.

[18] *B. O.*, nr. 38-39, 1934.

[19] Det stämmer väl med vad Trotskij senare (den 29 april 1936) skrev till V. Serge: 'Rosmer delade inte min uppfattning i en mindre betydelsefull fråga och blev mycket upprörd ... På grund av detta träffades vi aldrig under (min) vistelse i Frankrike, men vi sympatiserar med och respekterar dem båda i lika hög grad som förr, både Alfred och Marguerite. Rosmer är en person som man alltid kan räkna med i svåra 'stunder' Trotskij-arkivet (slutna delen).

upprörd över Moliniers 'politiska oansvarighet', även om familjen Molinier samtidigt var honom mycket behjälplig under hans kringflyttande i Frankrike. Han var också irriterad på Naville för dennes 'arrogans' och 'brist på revolutionär anda och företagsamhet'.[20] Han diskuterade i timtal med Simone Weil, som vid denna tid var 'trotskist', men enligt hans förmenande var hon en 'virrhjärna', som 'ingenting begrep av vare sig arbetarpolitiken eller marxismen' – senare skulle hon bli berömd som filosofiskt katolsk konvertit och mystiker. Det intryck, som hans intellektuella anhängare i Frankrike gjorde på honom, förmedlas väl i det brev till Victor Serge där han två år senare beskriver dem som filistéer 'Jag har t.o.m. besökt dem i deras hem och känt lukten av deras småborgerliga tillvaro – och mitt luktsinne har inte bedragit mig.' De enda, han kunde räkna med, var några ivriga unga arbetare och studenter, men de saknade politisk erfarenhet och kunskap och verkade utanför arbetarrörelsen. 'Vi måste försöka ta oss fram till arbetarna', hävdade han, 'och i det sammanhanget är vi tvungna att undvika f.d. revolutionärer och t.o.m. bryskt knuffa dem åt sidan ...'[21]

Detta var vid tiden för Staviskij-affären, skandalen som avslöjade den upprörande korruptionen i Tredje republiken, bland ministrar, deputerade, polismästare och journalister. Radikala partiet, republikens parlamentariska stöttepelare, var i högsta grad inblandat, och regeringen höll på att kvävas av affärens stanker. Fascistiska och halvfascistiska ligor, i synnerhet *Croix de Feu* (eller *les Cagoulards*) under överste de la Rocque, livnärde sig på den allmänna indignationen och hotade att störta den parlamentariska regimen. Den 6 februari 1934 organiserade de ett kvasiuppror och under ropet *'Daladier au poteau'* ('I galgen med Daladier') anföll de deputeradekammaren. Men kuppen misslyckades och inom en vecka hade den av Paris arbetare besvarats med en generalstrejk, i vilken socialister och kommunister spontant bildat en enhetsfront, den första på många år. Det skedde just som Komintern var i färd med att överge sin 'ultra-vänstertaktik', och enhetsfronten den 12 februari kom att betraktas som ett precedensfall. I juli beslöt socialister och kommunister formellt att 'tillsammans försvara republiken mot varje fascistiskt angrepp'. Radikala partiet ville fortfarande inte ansluta sig till dem – folkfronten, som skulle omfatta även det partiet, bildades inte förrän året därpå. Men ett nytt kapitel hade börjat. Daladier-regimen hade räddats av enhetsfronten och kom att i allt högre grad bli beroende av dess stöd. Den politiska balansen i Frankrike hade ändrats. Det sjöd av energi bland arbetarna och klasskampen fick nytt liv.

Under dessa omständigheter var det desto viktigare, hävdade Trotskij, att trotskisterna inte stod utanför massrörelsen. Eftersom de inte kunde återvända till kommunistpartiet, som förtalade dem och hänsynslöst förföljde dem, rådde han dem att sluta sig till socialistpartiet (SFIO) som under Leon Blums ledning fortfarande dominerade bland arbetarpartierna (SFIO hade ännu inte blivit det manschett- och småborgarparti som det blev efter andra världskriget.) Trotskij rådde sina anhängare att gå in i partiet, inte för att acceptera dess idéer, utan för att tvärtom angripa reformismen inom dess egna murar och för att 'föra ut revolutionsprogrammet till massorna'. SFIO var inte en centraliserad organisation, utan en federation av olika grupper och fraktioner, som öppet stred om makten. I en sådan sammanslutning skulle det ha varit möjligt för trotskisterna att ge spridning åt idén om Fjärde Internationalen. Detta var den 'franska vändning', som alla trotskistgrupper debatterade åren 1934-35, och sedermera skulle Trotskij råda dem nästan alla att i sina egna länder följa en liknande kurs och som klart avgränsade fraktioner gå in i de socialdemokratiska partierna.[22]

---

[20] Trotskij till Ljova, 27 december 1935. Trotskij-arkivet (slutna delen). En annan fransk anhängare, David Rousset, karakteriserade han som 'en blandning av opportunism och anarkism'. Ibid.
[21] Trotskij till Serge, 30 juli 1936. Ibid.
[22] 'Entrism' är den term med vilken trotskisterna beskrev och diskuterade denna politik trettio år senare, när de fortfarande gjorde sina entréer och sortier och förnyade entréer i andra partier och därigenom splittrade och skingrade sina egna organisationer, samtidigt som de fortsatte att 'bygga Fjärde Internationalen'.

Han medgav alltså indirekt att hans planer på en ny international var orealistiska. Den ‘franska vändningen’ var ett desperat försök att rädda den. Det gick inte. Socialdemokraterna lockades bara undantagsvis av trotskismen. Den vände sig för häftigt mot deras invanda sätt att tänka och deras djupt rotade reformistiska traditioner. Trotskij kunde inte besegra Blum på dennes egen mark, vilket var vad han outtalat försökte göra. Hans anhängare slöt sig till SFIO som en liten grupp, som saknade auktoritet och prestige, och som i förväg förklarat sig vara kritisk mot partiets erkända ledare och fastslagna målsättningar. De vann över några yngre socialdemokrater på sin sida men kom snart att hejdas av en kompakt fientlighet. Och samtidigt innebar den ‘franska vändningen’, att trotskisterna alltmer fjärmade sig från massan av kommunister, vilket gav näring åt den stalinistiska propagandan. Kommunisterna i gemen betraktade deras förklaring, att de gått med i SFIO för att ‘bekämpa reformismen’, som en dålig ursäkt. De såg hur trotskisternas anslutning gav socialdemokraterna ökad politisk makt, åtminstone för stunden, och de hörde trotskisterna kritisera stalinismen från socialdemokratiska talarstolar. Deras gamla misstro mot trotskismen växte till ett blint hat mot ‘avfällingarna och förrädarna’. Visserligen fick de snart se trotskisterna angripa de socialdemokratiska ledarna och deras politik och bli utkastade ur SFIO, men det hände först under folkfrontens tid, och då applåderade kommunisterna uteslutningarna och var i några fall också med om att föreslå dem. Hur som helst bidrog den ‘franska vändningen’ till att förvandla de franska kommunisternas motvilja mot trotskismen till djup fientlighet, och även om skillnaden bara låg i nyansen, var den inte obetydlig. Det var med hjälp av sådana osynliga skiftningar, som västkommunisternas inställning kunde komprimeras till den aggressiva avsky mot trotskismen, som föregick de stora utrensningarna.

*

Mindre än sex månader efter Trotskijs ankomst till Barbizon stördes plötsligt det relativa lugn som omgav honom. Än en gång hade han så väl lyckats bevara sitt inkognito, och så effektivt hemlighållit sin uppehållsort, att inte ens hans vänner visste var han fanns. De skrev till honom under en täckadress och de brev, som han skrev till dem, postades aldrig i Barbizon. En sekreterare körde dem till Paris. Men de omsorgsfulla arrangemangen spräcktes av en trivial händelse. En aprilkväll gjorde sig en av Trotskijs budbärare skyldig till en mindre trafikförseelse och hejdades av polisen. Hans vaga svar och utländska brytning – budbäraren hette Klement och var politisk flykting från Tyskland – ledde till upptäckten att Trotskij befann sig i Barbizon. Eftersom säkerhetspolisen försiktigtvis underlåtit att berätta detta för lokalpolisen, trodde sig den senare ha utfört en enorm detektivbragd, och den släppte nyheten om upptäckten med fanfar-artad högljuddhet. I sällskap med en trupp gendarmer och en samling journalister från Paris kom ortens allmänne åklagare för att utfråga Trotskij. Högerpressen gick genast till förnyat angrepp och än en gång stämde *Humanité* in i kritikerkören. Regeringen blev rädd. Fascistgrupper hade redan kritiserat den för att ha givit Trotskij uppehållstillstånd. Detta, ropade de, var ännu en förbrytelse av den ‘ruttna och degenererade’ regim som fått sitt sanna jag avslöjat under Staviskij-affären. Från Berlin spred Goebbels propagandaministerium ryktet att Trotskij var i färd med att förbereda ett kommunistiskt uppror. Den depressions-drabbade småborgerligheten, som stod i opposition mot Tredje republiken och som ständigt matades med sensationsrubriker om Trotskijs mystiska förehavanden, trodde genast att ‘det europeiska odjuret’ var efter dem. *Humanité* hävdade att han konspirerade mot franska staten. För att dämpa vreden meddelade ministeriet, att det hade för avsikt att utvisa Trotskij, och en utvisningsorder översändes till honom. Men ordern verkställdes aldrig, eftersom inget land var berett att ta emot honom.

Den 16 eller 17 april fick han tillsägelse av polisen att lämna Barbizon. Hans hus belägrades av stora folkmassor. Man var rädd för att cagoularder eller stalinister skulle kunna gå till anfall. Trotskij rakade av sitt skägg, försökte på alla vis dölja sin identitet och lämnade huset i

smyg. Han for till Paris och bodde där samman med sin son i en enkel studentlya. Men Paris var farligt, eftersom han inte fick vistas där, och utan Natalja begav han sig därför ut på resa igen. I sällskap med Henri Molinier och van Heijenoort, och utan att ha något bestämt mål, for han söderut. Han skulle stanna i Frankrike i ytterligare fjorton månader, men under denna tid skulle han antingen vara på resa eller bo i avsides liggande alpbyar, och han skulle ständigt vara tvungen att inte visa sitt höga och igenkännbara huvud alltför mycket.

Åtföljd av en poliskommissarie flyttade han från ort till ort och från hotell till hotell och kom till slut till Chamonix. En lokaltidning publicerade nyheten nästan omgående. 'Polisen trodde tydligen', antecknade han, 'att jag hade planer rörande Schweiz eller Italien och förrådde mig ...' Han var tvungen att flytta vidare. Polisen förbjöd honom att stanna i gränsområdet och beordrade honom att slå sig ned i en by eller småstad på åtminstone 300 kilometers avstånd från Paris. Natalja kom till honom i Chamonix, och medan Molinier och van Heijenoort sökte efter en ny boplats, skrev de in sig på ett pensionat. Inskrivningen blev 'ett mycket komplicerat företag', ty han kunde inte uppge sitt riktiga namn, och polisen hade förbjudit honom att använda något täcknamn. Slutligen skrev han in sig som herr Svedov, fransk medborgare av utländsk härkomst, och för att få vara helt i fred låtsades han och Natalja att de hade sorg och intog sina måltider på rummet. van Heijenoort uppträdde som Trotskijs brorson och höll ett öga på omgivningarna. Tragikomiskt nog visade sig pensionen vara samlingsplats för ortens rojalister och fascister som den 'lojalt republikanske' säkerhetspolisen, som alltjämt åtföljde Trotskij, ständigt råkade i häftiga bordssamtal med. 'Efter varje måltid beskrev min "brorson" dessa Molière-scener för oss, och de trettio minuterna av glada om än undertryckta skratt (vi hade ju sorg) kompenserade oss delvis för det obehag, som vår tillvaro innebar. På söndagarna gick Natalja och jag "i mässan", d.v.s. ut på promenader. Det höjde vårt anseende i huset.' Från pensionen flyttade de till en stuga på landet. Men när polismästaren i trakten fick höra talas om det, vred han sina händer: 'Ni har valt den mest olämpliga plats man kan tänka sig. Det här är ett av kyrkans starka fästen. Och borgmästaren är en av mina personliga fiender.' Trotskij, som hyrt stugan för ett par månader, var emellertid vid denna tidpunkt 'bankrutt' och vägrade flytta vidare, tills ännu ett avslöjande i den lokala pressen tvingade honom att i hast bryta upp.[23]

Efter att ha rest omkring på detta sätt i nästan tre månader kom han slutligen, i början av juli, till Domesne i närheten av Grenoble och slog sig ned där med Natalja hos en monsieur Beau, som var skollärare i byn. Hos honom stannade de, fullständigt isolerade och utan vare sig sekreterare eller livvakter, i nästan elva månader. Till Domesne kom bara två eller tre utländska besökare. Ett par gånger i månaden for en sekreterare ned från Paris, och då och då kom några av traktens skollärare på besök till monsieur Beau, och vid de tillfällena brukade hans två inneboende komma ned och diskutera lokala skolfrågor med dem. 'Vår tillvaro här är inte så olik en fängelsevistelse', skrev Trotskij. 'Vi är instängda i vårt hus och vår trädgård och träffar inte folk oftare än vad man gör under besökstimmarna i ett fängelse ... vi har skaffat en radio, men sådana saker finns väl också på några fångvårdsanstalter.' T.o.m. deras dagliga promenader påminde dem om rasterna på en fängelsegård. De undvek byn för att slippa träffa människor och kunde inte gå särskilt långt utan att hamna i ett annat distrikt. Post från Paris fick de bara två gånger i månaden. I det demokratiska Frankrike åtnjöt de mycket mindre frihet än den de haft på Prinkipo eller i Alma Ata.[24]

Trotskij arbetade mindre och långsammare än vanligt och fick nästan ingenting gjort på Lenin. I oktober skrev han en pamflett, *Où va la France?* (*Vart går Frankrike?*), som handlade om fransk politik strax före folkfronten. Det fanns briljanta partier i den, men dess

[23] *Diary in Exile*, s. 104.
[24] Ibid., s. 37, 92 och ff. Se även Pierre Naville, *Trotsky Vivant*.

titelfråga besvarades aldrig, eller rättare besvarades felaktigt. Han betraktade den franska scenen genom prismat som han använt för den tyska scenen, men de franska framtidsvyerna blev oklara genom samma prisma som så tydligt visat honom Hitlers ökade makt. Än en gång ställde han en riktig diagnos vad gällde krisen för den borgerliga demokratin. Men än en gäng trodde han också felaktigt att den lägre medelklassen skulle 'löpa amok' och skapa en dynamiskt fascistisk massrörelse som med våld skulle kasta sig över arbetarklassen. Februari-kuppen, iscensatt av *Croix de Feu*, tycktes stödja hans 'åsikt. Men överste de la Rocque skulle inte bli någon fransk Hitler, och den franska småborgerligheten skulle heller inte frambringa någon rörelse i stil med nationalsocialismen, antingen för att folkfronten förhindrade det, eller för att dess inställning och traditioner skilde sig från dem som fanns bland de tyska små-borgarna. Det var en av den franska politikens egenheter under 1930-, 1940- och 1950-talen, att försök att skapa fascistiska massrörelser ständigt gjordes och ständigt misslyckades. När Tredje republiken föll 1940, gjorde den det under trycket av en tysk invasion och inte ens då var det en inhemsk fascism, utan Pétains förkalkade diktatur, som orkeslöst övertog dess ruiner. Arton år senare blev även Fjärde republiken offer för en militärkupp. Den franska reaktionen mot den borgerliga demokratin tog sig, som under 1800-talet, halv- eller sken-bonapartistiska former och resulterade i en 'värjans makt' vars metoder och styrelseskick var mycket olika den totalitära fascismens.[25]

Från sina utgångspunkter formulerade Trotskij sina idéer om den franska arbetarrörelsens strategi och taktiker. Han kritiserade enhetsfronten under Thorez och Blum, för att den begränsade sin verksamhet till parlamentariska manövrer och valsamarbeten, och för att den inte aktiverade arbetarna till en utomparlamentarisk antifascistkamp som skulle kunna bana väg även för en socialistisk revolution. Han öste sarkasmer över Komintern, som kritiserat honom för att han uppmanat Tysklands socialister och kommunister att gemensamt hindra Hitler från att komma till makten och som nu, utan att ändra en min, hade accepterat enhets-fronten bara för att korrumpera den och använda den som ett instrument för sin flykttaktik, 'parlamentariska idioti' och opportunism. Ironiskt nog var det Thorez, som nu uppmanade Blum att vidga deras allians till att omfatta även radikalerna, detta för att 'sammankoppla småborgarna med arbetarklassens antifascistiska kamp'. Men folkfronten skulle inte föra samman den lägre medelklassen och arbetarklassen utan tvärtom öppna en klyfta mellan dem, menade Trotskij, ty de lägre medelklasserna höll på att överge radikalerna som en gång varit deras politiska talesmän. Han rådde kommunisterna och socialisterna att bilda en arbetarmilis och om nödvändigt var bekämpa fascisterna med vapen i hand, och han upprepade åsikterna i en ny pamflett, *Encore une fois: Où va la France? (Än en gång: Vart går Frankrike?)*, som skrevs i mars 1935.

Folkfrontens kommande nederlag skulle till stor del ge Trotskij rätt i hans kritik. Men för tillfället lyckades socialisterna och kommunisterna tillsammans besegra fascistgrupperna, som aldrig hämtade sig från sitt nederlag, och det är ingen tvekan om att folkfronten för en tid aktiverade arbetarklassen och gav dess politiska rörelse en väldig skjuts framåt. Det var först senare som folkfrontspolitiken skulle hämma arbetarnas energi, göra småborgarna fientligt inställda, och på såg sätt genomsyra hela landet med den känsla av reaktion och förlamning som föregick andra världskriget. Men 1934-35, när fascistfaran var mindre, föreföll Trotskijs

[25] Trotskij var på sin tid den ende politiske teoretiker som precist definierade fascismen. Men ibland använde han sin definition mindre precist. Han såg för sig fascismens seger i Frankrike 1935, och han insisterade på att kalla Pilsudskis halvbonapartistiska diktatur i Polen för fascistisk, trots att Pilsudski inte styrde totalitärt och var tvungen att acceptera ett flerpartisystem i landet. På ett inte särskilt övertygande sätt beskrev Trotskij, å andra sidan, Schleichers och Papens tillfälliga regeringar och Dumergues svaga regering 1934 som bonapartistiska. (Först 1940 beskrev han äntligen Pétain-regimen som halvbonapartistisk snarare än fascistisk.) Jag var oenig med Trotskij i dessa frågor på 1930-talet, men det är kanske ett annat och mindre betydelsefullt historiskt problem, som är för komplicerat att gå in på här.

appeller om arbetarmiliser och utomparlamentariska åtgärder otidsenliga och väckte inget gensvar. Från sin reträttplats i alperna be traktade han folkfrontens inledande manövrer och skrev i sin dagbok att 'organisationen har katastrofalt undergrävt sig själv. Den kommer att stinkande rasa.'[26] Det låg bara några år mellan folkfrontens triumfer och den stora stanken från sammanbrottet 1940.

*

Fram till 1932 stod Trotskij fortfarande i förbindelse med sina anhängare i Sovjetunionen och fick brev och rapporter från många straffkolonier och fängelser. Meddelandena, skrivna på ryska, franska och tyska och mestadels på grovt omslagspapper, ibland också på cigarrett-papper, behandlade politiska och teoretiska frågor eller bestod av personliga hälsningar och nådde honom via de sällsammaste kanaler. En gång fann han t.ex. på sitt skrivbord en tänd-sticksask som innehöll en hel politisk avhandling skriven med miniatyrstil. Hela denna korrespondens, som nu finns i Trotskij-arkivet, svepte in över Prinkipo med sibiriska och nordryska polarvindar, fängelsedofter, ekon av vilda strider, rop av fördömda och förtvivlade människor, men bragte också klartänkta budskap och glimtar av ett hopp som vägrade låta sig nedslås. Så länge den nådde honom, hade han kontakt med den sovjetiska verkligheten. Men korrespondensen blev mindre och mindre, och när han lämnade Prinkipo, hade den upphört helt.

I Frankrike hade han ingen kontakt med den ryska oppositionen. Dess tystnad, fördjupad genom de ständiga avbönerna från dem som kapitulerat, gjorde honom övertygad om att den ryska rörelsen hade förlorat det revolutionära initiativet och att endast en ny international kunde återta det. I februari 1934, medan han fortfarande var i Barbizon, nåddes han av nyheten om Rakovskijs kapitulation. Det är inte svårt att föreställa sig hur han reagerade. Rakovskij hade som 'vän, medkämpe och tänkare' stått honom närmare än någon annan medhjälpare. Trots sin ålder och trots förföljelser hade han motstått Stalin, länge efter det att nästan alla andra oppositionsledare kapitulerat, och i fängelserna och straffkolonierna hade endast Trotskij haft en större moralisk auktoritet än han. I nästan varje nummer av *Bulletin* hade Trotskij publicerat något av eller om Rakovskij: en artikel, ett brev, utdrag ur något gammalt tal, protester mot förföljelsen av honom. Efter varje oppositionsnederlag och varje rad av kapitulationer hade han pekat på Rakovskij som ett lysande exempel och som ett bevis på att oppositionen fortfarande var vital. Rakovskijs avsteg fyllde honom därför med den djupaste förtvivlan. Han betraktade det som slutet på en epok. 'Rakovskij var i verkligheten min sista kontakt med den gamla revolutionsgenerationen', skrev han. 'Efter hans kapitulation finns ingen kvar ...'[27] Var det trötthet, undrade han, som fått den forne stridskamraten att ge upp? Eller var han, som han själv sade, övertygad om att Tredje Rikets hot mot Sovjetunionen tvingade honom att 'sluta sig till Stalin'? Stalins seger kunde hur som helst inte vara större. Och under de närmast följande månaderna föreföll försoningen mellan Stalin och hans många ångerfulla motståndare vara mer fullständig än någonsin, även om partiet outtröttligt fortfor att rensa ut 'illojala element' ur sina led.

Men så plötsligt, före årets slut, avslöjades det skenbara i försoningen. Den 1 december mördades Sergej Kirov, som nio år tidigare ersatt Zinovjev som ledare för Leningrad-organisationen och i politbyrån. Enligt den första officiella rapporten var det en grupp konspirerande vitgardister som stod bakom mördaren, Nikolajev, och en lettisk konsul som dragit i trådarna. Det fanns inga antydningar om att någon inre partiopposition varit inblandad i affären. Men enligt en senare rapport var mördaren en av Zinovjevs och Kamenevs anhängare och hade inget med de vita gardena att göra. Nikolajev och fjorton Komsomol-

[26] *Diary in Exile*, s. 48.
[27] Ibid., s. 41, 53. Se även *B. O.*, nr. 40, 1934.

ungdomar avrättades. Zinovjev och Kamenev uteslöts för tredje gången ur partiet. De fängslades och förberedelser gjordes för att ställa dem inför krigsrätt. I press och radio bands Trotskij till Zinovjev och Kamenev och utpekades som egentlig upphovsman till brottet. Massterror inleddes mot 'Kirovs mördare' – trotskister, zinovjevister och desillusionerade stalinister – som i tusental deporterades till koncentrationsläger. Slutligen anklagades en rad höga GPU-officerare från Leningrad för 'tjänstefel' och fick förvånansvärt milda fängelsedomar på två eller tre år.

I stugan i alperna satt Trotskij klistrad vid sin radio och lyssnade på de ryska utsändningarna, följde historiens utveckling och nedtecknade sina kommentarer.[28] I mullret från Moskva skönjde han genast en inledning till större och allvarligare händelser än Kirov-affären. Han var övertygad om att Zinovjev och Kamenev inte varit inblandade i attentatet mot Kirov – som gammalmarxister skulle de aldrig deltagit i en mordkomplott som drabbade en enstaka myndighetsperson utan att ändra på systemet. Han tvivlade inte på att Stalin använde mordet som förevändning för nya angrepp mot oppositionen. Den 30 december, fjorton dagar före radiomeddelandet om rättegången mot GPU-officerarna i Leningrad, hävdade Trotskij att det dolt i de officiella meddelandena fanns bevis för att GPU känt till komplotten och av interna skäl blundat för den. Vad var det för skäl? Nikolajev hade varit en av de Komsomol-ungdomar som växt upp efter undertryckandet av oppositionen och som, desillusionerad och berövad varje möjlighet att ge lagligt uttryck åt sina åsikter, struntat i den marxistiska traditionen och försökt protestera med bomber och revolvrar. Det var inte oppositionen utan den styrande klicken som var skuld till detta. GPU hade varit underrättad om Nikolajevs planer och hade begagnat honom som en bricka i sitt eget spel. Vad hade GPU för avsikter? Det sas att Nikolajev erkänt att den lettiske konsuln uppmanat honom att kontakta Trotskij och skriva ett brev till honom. Trotskij påvisade att 'konsuln' arbetat för GPU, som planerat att 'upptäcka' Nikolajevs komplott, först när 'bevis' kunde framläggas för att han brevväxlat med Trotskij. Så länge GPU inte hade 'beviset', tilläts Nikolajev röra sig fritt, ty GPU trodde sig kunna hålla honom under noggrann bevakning och styra alla hans steg. Det gick inte. Nikolajev riktade sin revolver mot Kirov innan GPU nått sitt mål. Därav motsägelserna mellan de olika officiella rapporterna, därav hemlighetsmakeriet kring rättegången mot Nikolajev, och därav anklagelserna mot GPU-officerarna för 'tjänstefel' och mildheten i domarna mot dem.

Trotskij tog för givet att GPU, efter misslyckandet med att avtvinga Nikolajev falska bevis mot honom, skulle försöka skaffa fram samma bevis från Zinovjev och Kamenev. Under tiden hade Zinovjev och Kamenev blivit dömda till tio respektive fem års fängelse men också haft möjlighet att offentligt förklara, att de intet haft att göra med Nikolajev och att de var medbrottslingar endast indirekt, i den mening att deras tidigare kritik av Stalin kanske kunde ha påverkat terroristen. Domstolen godkände deras svaromål och Trotskij drog slutsatsen att en hemlig överenskommelse hade träffats mellan Stalin och Zinovjev och Kamenev. Stalin måste ha lovat dem full upprättelse om de gick med på att avslöja Trotskij som ledare för en terroristisk sammansvärjning. 'Så vitt jag kan se ...', skrev Trotskij, 'har strategierna kring Kirovs kropp inte medfört några framgångar för Stalin.' Affärens oegentligheter hade givit upphov till kommentarer och rykten som placerade hela skuldbördan på Stalin och hans närmaste medhjälpare. 'Just därför kan inte Stalin varken göra halt eller retirera. Han måste skyla denna misslyckade sammanställning bakom nya sammanställningar som måste planeras i större skala, i världsomfattande skala, och mer ... framgångsrikt.'[29] I sin analys av Kirov-affären förutsåg Trotskij de stora processerna, som mycket riktigt skulle planeras 'i världs-

[28] *B. O.*, nr. 41 (januarinumret 1935) fylldes helt av Trotskijs löpande kommentarer till Kirov-affären.
[29] Se 'Letter to American Friends' ('Brev till amerikanska vänner') den 26 januari 1935 i Trotskij-arkivet, samt *B. O.*, nr. 42, februari 1935.

omfattande skala', och som skulle framställa Hitler och inte bara en lettisk konsul som Trotskijs bundsförvant.

*

Kirov-affären fick ögonblickliga återverkningar för hela Trotskijs familj. Hans två svärsöner, Nevelson och Volkov, som varit deporterade sedan 1928, arresterades och fick utan rättegång sina deportations- eller fängelsedomar förlängda. Hans första fru – som nu var över sextio – förvisades från Leningrad till Tobolsk och vidare till en avlägsen ort i Omsk-provinsen. Hans tre barnbarn, som hon dittills tagit hand om, inkvarterades hos en gammal tant och gick en osäker framtid till mötes. 'Jag får brev från småbarnen', skrev Alexandra till Ljova, 'men jag har ingen aning om hur de har det. Min syster har det antagligen svårt ... även om hon ständigt försöker övertyga mig om motsatsen. Med min hälsa är det si och så, men jag är tvungen att hålla mig frisk, för det finns ingen läkare här.'[30] Denna gång drabbade terrorn också Sergej, Trotskijs yngste son, som var vetenskapsman och helt ointresserad av politik och som undvikit att ha något med sin far att göra. Ända sedan 1929 hade han bara skrivit till sin mor, och han hade begränsat sig till att tala om hur han hade det och hur hans akademiska arbete fortskred, och till att fråga om hur den övriga familjen mådde – hans brev och vykort hade aldrig innehållit ens den minsta politiska kommentar. Ett par dagar efter mordet på Kirov skrev han på nytt till sin mor och talade om de många ämnen han föreläste i vid tekniska högskolan i Moskva, om hur tröttande detta arbete var o.s.v. Först i slutraderna antydde han något om att 'obehagliga saker håller på att hända, fortfarande bara ryktesvis, men hur det hela skall sluta vet jag inte.' En vecka senare, den 12 december, skrev han än en gång om sitt arbete och slutade med de oroväckande raderna: 'Min situation är mycket allvarlig, allvarligare än vad någon kunnat ana att den skulle bli.'[31] Oroligt undrade föräldrarna om det var möjligt att GPU skulle ta Sergej som gisslan. De väntade i flera veckor på ännu ett brev från honom. Inget kom. En av familjens gamla vänner, L. S. Klijachkos änka, då bosatt i Wien, besökte Moskva och försökte leta reda på Sergej, med det enda resultatet att hon utan förklaringar beordrades att genast lämna landet.

Under många sömnlösa nätter grubblade föräldrarna i veckor och månader över Sergejs öde. Ovissheten pinade dem. Kanske var hans problem av personlig och inte politisk natur? Kanske hade GPU bara förvisat honom från Moskva men inte fängslat honom? Polisen visste säkert att han inte alls var politiskt intresserad! Kunde de ha satt honom i fängelse utan att Stalin visste om det? Natalja ställde frågorna som om hon närt ett vagt och outtalat hopp om att kunna få besked genom att vända sig direkt till Stalin. Nej, sade Trotskij, han kunde bara ha fängslats på Stalins order – ingen annan än Stalin kunde planera en sådan hämndaktion. Skulle de försöka dra ur Sergej en bekännelse som kunde vändas mot hans far? Men vad skulle Stalin ha för nytta av en sådan bekännelse? Skulle det inte tydligt synas att den inte var äkta? Men vad fanns det för andra skäl för dem att gripa honom? Skulle de tortera honom? Skulle han bryta samman?[32]

Föräldrarna hemsöktes dagar och nätter av föreställningar om hur deras son behandlades av sina förhörsledare. De var oroliga för att han med sin politiska oskuld inte skulle kunna motstå trycket utifrån. De såg honom för sig, förvirrad och förkrossad, och de anklagade sig själva för att inte ha tvingat honom att följa dem i förvisningen. Men borde de verkligen ha försökt få honom att avbryta sitt akademiska arbete, när de inte ens själva vetat, vad som väntat dem? Med Ljova var det en annan sak. Hans tankar och känslor hade hela tiden varit helt inriktade på den politiska kampen. De tänkte på Zina, som de inte kunnat rädda, när hon

[30] *Diary in Exile*, s. 79.
[31] Trotskij-arkivet (slutna delen).
[32] *Diary in Exile*, s. 61-72.

kom till dem på Prinkipo. De mindes Sergejs glada barndom, hans avståndstagande från fadern och den äldre brodern, hans motvilja mot politik, hans oroliga men lyckliga ungdomsår och slutligen hans allvar och hängivelse, när han koncentrerat gick in för sina vetenskapliga studier. Nej, de borde inte ha bett honom bli inblandad i sin fars politiska verksamhet. Men tyckte han nu att de hade övergivit och glömt honom? De läste ryska tidningar för att se, om han stod omnämnd i dem. I störtfloden av allt gällare glåpord mot 'dräggen av zinovjevister, trotskister, f.d. prinsar, grevar och gendarmer' fanns namn på släktingar och vänner men inte ett ord om Sergej. Stalin 'är klok nog att inse att jag inte ens i dag skulle vilja byta med honom', skrev Trotskij. 'Men har hämndförsöken inte krönts med framgång på ett högre (moraliskt-politiskt) plan – där de heller aldrig kommer att lyckas – finns fortfarande möjligheten (för honom) att finna tillfredsställelse i angrepp mot människor som står mig nära'.[33]

Föreställningen, att Stalin burit hand på sonen för att han inte kunde komma åt fadern, väckte skuldkänslor hos Trotskij. Mellan dagbokens anteckningar om Sergej talar han, skenbart utan anledning, om avrättningarna av tsaren och tsarfamiljen. I sin rädsla för att Sergej skulle bli ett offer för hans konflikt med Stalin, kom han kanske också att tänka på de oskyldiga tsarbarn, som tidigare fått betala för sin fars försyndelser. I sin dagbok antecknar han, att han inte haft någon del i beslutet om att tsaren skulle avrättas – beslutet var i första hand Lenins – och att han blivit mycket upprörd, när han första gången fick höra om, vad som hade hänt med tsarens familj. Men han gör inte dessa anteckningar för att fjärma sig från Lenin eller för att ursäkta sig. Sjutton år efter händelsen försvarar han Lenins beslut och hävdar att det var nödvändigt för revolutionen. Bolsjevikerna kunde inte mitt under inbördeskriget låta de vita arméerna ha ett 'levande baner att samlas kring', skriver han, och efter tsarens död skulle vilket som helst av hans barn ha kunnat tjäna som fältsymbol för reaktionen. Tsarens barn 'blev offer för den princip som tjänar som axel för monarkin: den dynastiska successionsordningens princip'. Resonemangets outtalade slutsats är uppenbar: även om man gav Stalin rätt att utplåna motståndare – och det var naturligtvis ingen rätt som Trotskij ville ge honom – fanns fortfarande inte det bittersta försvar för hans förföljelser av motståndarnas barn. Sergej stod inte i något dynastiskt successionsförhållande till sin far. Alldeles efter resonemanget finns en anteckning av Trotskij: 'Inga nyheter om Serjozja, och kanske kommer det att dröja länge än, innan vi får några. Det långa väntandet har avtrubbat de första dagarnas oro.'[34]

Men oron började sätta sina spår. Trotskij blev deprimerad. Han började åter tänka på att han var gammal och snart skulle dö. Han var fortfarande inte mer än femtiofem år, men det påminde honom ständigt om vad Lenin, eller rättare Turgenjev, sagt: 'Vet du vilket det värsta lytet är? Att vara mer än femtiofem år gammal.' Med en smula avund påpekade han: 'Lenin levde aldrig länge nog att få det lytet.' 'Mitt tillstånd inger inget hopp. Sjukdomsanfallen kommer med allt tätare mellanrum. Symtomen är mer akuta. Min motståndskraft håller tydligen på att avta.' 'Naturligtvis kan kurvan fortfarande momentant peka uppåt. Men jag har en allmän känsla av att likvideringen är på väg.' Han var klart medveten om vad som var i görningen och hävdade att Stalin 'i dag skulle ge mycket för möjligheten att återta beslutet om min landsförvisning. Han kommer utan tvivel att tillgripa terroristinka metoder ... i två fall ...: om krigshot föreligger och om hans egen ställning i hög grad försvagas. Ett tredje och ett fjärde fall kan naturligtvis också komma i fråga ... låt oss vänta och se. Och får inte vi se, vart utvecklingen leder, kommer andra att få göra det.' Han började tänka på självmord och hade idéer om, att han skulle ta livet av sig, när han kände att hans fysiska krafter var slut och han inte längre orkade fortsätta kampen. Kanske, intalade han sig, skulle han på det viset kunna rädda Sergej? Men det var flyktiga funderingar. Även om hans energi avtagit, skulle han visa förvånansvärda prov på vitalitet och kraft under de närmast följande åren, när han skulle

[33] Ibid., s. 66-67.
[34] Ibid., s. 82.

beröras än direktare av världshändelserna. Under tiden genomgick han något så vanligt och mänskligt som medelålderns kris. Han hade anfall av hypokondri och led ibland av den tungsinthet, som var ett resultat av den utdragna isoleringen och passiviteten.[35]

Detta var hans livs lägsta punkt. Det fanns inte mycket kvar av de ambitiösa projekt och storslagna förväntningar, som han lämnat Turkiet med. Hans enorma kampanj mot den stalinistiska kapitulationen för Hitler hade inte inneburit några politiska framgångar för honom. Stalinisterna hade t.o.m. kunnat slå politiskt mynt av kapitulationen. Mot bakgrund av den utbredda nazistskräcken hade de kunnat få ett visst fotfäste i den europeiska vänstern. Även om han inte öppet erkände det, hade Trotskij en vag aning om, att Fjärde Internationalen var ett dödfött företag. Han kunde varken lösgöra sig ur sin situation eller försona sig med den. Och därför kom han att söka tröst i högtflygande idéer om sin 'historiska mission' att grunda Fjärde Internationalen. Det var i det sammanhanget, som han funderade över vart ryska revolutionen skulle ha lett utan Lenin och honom själv, och som han hävdade att hans arbete för den nya internationalen var 'oersättligt' på ett sätt som hans deltagande i oktober-revolutionen och inbördeskriget inte varit. 'Det finns inget högmod i detta anspråk', skrev han. 'De två internationalernas sammanbrott har skapat problem som ingen av dessa internationalers ledare förmår lösa ... Det finns i dag ingen annan än jag som kan utföra det ansvarsfulla uppdraget att väpna en ny generation med den revolutionära metoden och göra det över huvudena på ledarna för Andra och Tredje Internationalen. Och ... det värsta lytet är att vara mer än femtiofem år gammal! Jag behöver åtminstone fem år till av oavbrutet arbete för att säkra successionen, d.v.s. skapa en international, som kan leda arbetarklassen till en revolution.'[36]

Vid sitt livs lågvattenmärke utmanade han det öde som skulle skänka honom precis 'fem år till' men ändå inte ge honom någon möjlighet att 'säkra successionen'.

*

Under de trettiotre år, de levat tillsammans, hade Trotskij och Natalja aldrig varit så ensamma som de var de elva månaderna i Domesne. Ensamheten och bedrövelserna förde dem närmare varandra. När tragiken var som störst, sade han, 'förvånades (han) alltid över de kraftreserver som fanns hos henne'. De hade älskat varandra i framgång och motgång och återskenet från deras forna lycka lyste genom t.o.m. dåtidens dunkel. Hennes ansikte hade fått rynkor och spända drag av oron och bekymren och han tänkte sorgset på hennes ljusa och glatt trotsiga ungdom. 'I dag tog vi en promenad uppför en kulle. Natalja blev trött och blek och satte sig oväntat ned på de torra löven ... Hon går fortfarande vackert och spänstigt och hennes steg är ungdomliga och hennes figur flickaktig. Men de senaste två månaderna har hon då och då haft besvär med sitt hjärta. Hon arbetar för mycket ... (hon) satte sig plötsligt – det var tydligt att hon helt enkelt inte kunde ta ett steg till – och hon smålog urskuldande. Vilken medkänsla jag kände för hennes ungdom ...' Hon bar sin börda med tyst tålamod och hennes liv styrdes helt av hans. Hon skakades av varje storm som han var ute i, genomfors av alla känslor som han hade, återspeglade alla tankar han tänkte. Hon hade inte varit hans politiska kamrat, på samma sätt som Krupskaja varit Lenins kamrat, ty Krupskaja hade inte haft några barn och hade kunnat vara politiker av egen kraft och sitta i partiets centralkommitté Natalja var inte bara mindre aktiv utan också mindre politiskt sinnad. 'Även om hon är intresserad av politikens små vardagsfakta', skriver Trotskij, 'brukar hon vanligtvis inte sammanställa dem till en enhetlig bild.' Den kärleksfulle maken kunde inte tydligare ha uttryckt sitt tvivel på sin makas

[35] Ibid., s. 51, 109 ff.
[36] Ibid., s. 54.

politiska omdöme. Men det var inte det som var det viktiga. '... när politiken går på djupet och kräver ett fullständigt gensvar, finner Natalja alltid den rätta tonen i sin inre musik'.[37]

Han talade ofta om hennes 'inre musik', och när han beskrev henne i sin dagbok, var det nästan alltid när hon lyssnade på musik. Hennes egna intressen var som förr konstnärliga, och hon var ovanligt insiktsfull, observant och expressiv, vilket i hög grad framgår av hennes egna dagboksanteckningar. Hennes politiska utsagor fick Trotskijs anhängare att ibland rynka pannan, vilket han kommenterade med, att 'känsliga personer ... anar instinktivt djupen hos henne. Om dem, som betraktar henne med likgiltighet eller överseende och som inte lägger märke till hennes dolda styrka, kan man nästan alltid med säkerhet säga att de är ytliga och banala ... Kälkborgerlighet, vulgaritet och feghet kan aldrig döljas för henne, även om hon är utomordentligt tolerant, vad gäller människors mindre brister'. Ingen kan tvivla på att hon ägde en 'inre styrka'. I de värsta situationerna, när han nästan höll på att ge tappt, var det tack vare henne som han åter kunde resa sig upp och bära sin börda. I Domesne antecknade han med tacksamhet, att hon aldrig anklagade honom för det som hänt Sergej, och att hon dolde sitt lidande för honom. Det var bara undantagsvis som hennes ångest fick uttryck i en mening som denna: 'De kommer inte att deportera Sergej ... de kommer att tortera honom för att få ur honom någonting, och sedan kommer de att döda honom.' Sina känslor dolde hon i det vardagliga arbetet, i hushållsgöromålen, i skrivhjälpen hon gav Trotskij, i diskussionerna kring de franska och ryska romaner, som de läste tillsammans. 'Jag ryckte till, när jag fick höra hennes röst ... en aning hes och framsprungen ur djupet av hennes bröstkorg', skrev han. 'När hon har det svårt, blir den ännu mörkare, som om hennes själ talade direkt. Hur väl känner jag inte igen denna ömhetens och sorgens röst!' Och vid ett tillfälle lade han märke till, att hon en längre tid tänkt mer på hans första fru än på Sergej, som eventuellt inte alls hade det besvärligt, sade hon, medan Alexandra var gammal och kanske inte skulle överleva deportationen.[38]

I vagt hopp om att kunna rädda Sergej med hjälp av en appell till hela världen försvarade hon honom i ett 'Öppet brev', som hon publicerade i *Bulletin*.[39] Hon beskrev hans totala oskuld och var tvungen att lägga band på sin stolthet för att även kunna berätta om hans motvilja mot politik och om hur den hängde samman med hans reaktion mot sin far. Hade de senaste händelserna fått Sergej att ändra sig och sluta sig till oppositionen? 'Jag skulle vara glad för hans skull, om jag kunde tro det, eftersom det då skulle vara oändligt mycket lättare för Serjozja att ta slaget ...' Men tyvärr var antagandet grundlöst. Hon hade av många människor hört att han 'under de senaste åren undvikit politiken i lika hög grad som tidigare. Personligen behöver jag emellertid inte ens dessa bevis ...' GPU och universitetsledningen måste känna till fakta, ty de hade säkert hållit honom under uppsikt, och fakta var bekanta även för Stalin, 'vars son ofta besökte våra pojkar på deras rum'. Hon appellerade till kända humanister och 'Sovjetvänner' som Romain Rolland, André Gide, Bernard Shaw och andra och bad dem ta offentlig ställning. Hon föreslog att en internationell kommission skulle undersöka repressalierna efter Kirov-affären. 'Sovjetbyråkratin kan inte häva sig över den allmänna åsikt som delas av arbetarklassen i hela världen. En grundlig undersökning av arbetarstatens agerande skulle f.ö. tjäna statens intressen. Jag ... kan ge alla nödvändiga upplysningar och dokument om min son. Har jag efter lång tvekan ställt denna fråga om Sergej, är det inte bara för att han är min son. Det skälet skulle vara tillräckligt för en mor men inte för ... politiska aktioner. Men fallet Sergej är ett fullständigt uppenbart, enkelt och odiskutabelt exempel på medvetet och kriminellt maktmissbruk, och dessutom är det ett fall som utan svårighet kan undersökas.' Appellen väckte inget gensvar.

---

[37] Ibid., s. 51, 56.
[38] Ibid., s. 51, 71, 121-22.
[39] *B. O.*, nr. 44, juli 1935.

Vid tiden för denna appell läste Trotskij av en egendomlig slump en självbiografi av Protopop Avakuum, en berömd och färgstark rysk präst och talesman för den gamla tron, som levde på 1600-talet, efter den stora orosperioden. Avakuum försvarade den 'sanna' grekiska ortodoxin mot patriarken Nikon, som var hans medtävlare och som av världsliga skäl förändrat kyrkritualen och bönboken, och han avslöjade korruptionen bland prästerna och tog de förtryckta böndernas parti. Han avsattes, fängslades, förvisades först till Sibirien och sedan till gränsen mot Mongoliet, sattes på svältkost och torterades, men han vägrade att göra avbön. Hans familj fick lida för hans skull, och eftersom han var en kärleksfull make och far, undrade han ett slag om han inte skulle sträcka vapen och rädda sina närmaste. Hans barn dog i landsflykt av svält och umbäranden. Det var i Sibirien han skrev sin självbiografi, ett epokgörande verk i den ryska litteraturen, och han fortsatte att predika med sådan kraft att han blev berömd i hela Ryssland som 'hjälte och martyr för sanningen'. För sina fiender var han farligare som landsförvisad, än vad han varit, när han stod tronen nära. De återförde honom till Moskva och brände honom på bål.[40] Trotskij kunde inte undgå att, över tidens och ideologiernas avgrunder, känna en viss rysande samhörighet med den legendariske upprorsmakaren – vad mycket och vad litet det var som hade förändrats i Ryssland! Och t o m. det, som Avakuums hustru representerade, hade han beröring med i Nataljas gestalt:

> Med tanke på de vedermödor, vi fått utstå, påminde jag häromdagen Natasja om prästen Avakuums liv. Samman snubblade den rebelliske prästen och hans trogna hustru fram genom Sibirien. Deras fötter sjönk ned i snön och den stackars uttröttade kvinnan föll ständigt omkull i snödrivorna. Avakuum berättar: 'Och jag gick fram till henne och hon, arma själ, begynte anklaga mig och sade: "Hur länge, fader, skall vi behöva lida?" Och jag sade: "Till vår död, Markovna." Och hon svarade suckande: "Må så ske, Petrovitj, och låt oss så fortsätta vår vandring".'[41]

Även för Trotskij och Natalja skulle så ske. Lidandet skulle fortsätta 'till vår död'.

*

De kunde inte stanna länge till i Domesne. Varje politisk svängning åt höger, som förde fram de fascistiska grupperna, och varje svängning åt vänster, som gav ökad styrka åt kommunistpartiet, hotade att beröva Trotskij hans värdefulla tillflyktsort. Det, som kom, var en svängning åt vänster. Sedan Kirov-affären hade den stalinistiska förföljelsen av 'den mondiala kontrarevolutionens ledare' blivit så brutal och hatisk, att den mycket väl skulle kunna utlösa en våldshandling.[42] Trotskij kunde inte känna sig säker ens i den avlägset belägna alpbyn. Han beskriver hur han och Natalja en gång, under dessa dagar, satt i sin ensamma stuga och tysta och spända hörde två män närma sig sjungande Internationalen. Förr skulle bara en vän kunnat komma med den sången. Nu kunde det vara en fiende och angripare. De kände sig som de gamla narodniker, som för två generationer sedan hade farit ut på landsbygden för att upplysa och frigöra muzjikerna, och som överfallits och lynchats av muzjikerna själva.

Regeringen kunde inte längre ignorera det stalinistiska larmet. I maj 1935 hade Laval farit till Moskva för att förhandla med Stalin om en pakt mellan Frankrike och Sovjetunionen, och han återvände med den häpnadsväckande deklaration, som uttryckte Stalins stöd åt Daladiers och Lavals försvarspolitik. De franska kommunistledarna, som dittills i princip motsatt sig samma politik, slog genast in på en 'patriotisk' linje, och folkfronten bildades. Trotskij hade alla skäl att tro att regeringen snart skulle sätta kraft bakom den utvisningsorder, som han fått ett år

---

[40] En ny upplaga av *Zjizn Protopopa Avakuma* utgavs i Moskva 1960 med ett intressant förord som inte saknar aktuella anknytningar.
[41] *Diary in Exile*, s. 121.
[42] I en artikel av Jacques Duclos i *Humanité*, i december 1934, talades det om 'Trotskijs händer sölade av Kirovs blod', och *Secours Rouge International*, den franska sektionen av MOPR (den internationella organisationen för försvar av politiska fångar och landsförvisade), krävde högljutt att Trotskij skulle deporteras från Frankrike.

tidigare, och eftersom inget annat land ville ta emot honom, var han rädd för att bli deporterad till någon fjärran fransk koloni, exempelvis Madagaskar.

Våren 1935 begärde han asyl i Norge. Landet hade just haft val och arbeiderpartiet hade bildat regering. Det var ett något annorlunda socialdemokratiskt parti. Det hade tillhört Komintern, och även om det brutit med organisationen 1923, hade det inget med Andra Internationalen att göra. Det var naturligt att tro att ett sådant parti skulle ge Trotskij uppehållstillstånd. Den tyske trotskisten Walter Held, bosatt i Oslo som emigrant, vände sig till Olav Scheflo som var ledare för partiets radikala flygel och en stor beundrare av Trotskij. Det tog veckor innan det officiella svaret kom. Trotskij antog att norrmännen blivit sårade av en artikel, i vilken han kritiserat dem, för att de av maktbegär övergivit sin republikanska tradition och slutit fred med sin kung. Men i början av juni fick han besked om att de beviljat honom asyl. Den 10 juni lämnade han Domesne och for till Paris, där han skulle få sitt visum. Men svårigheter uppstod. Norska myndighetspersoner, som ogillade regeringens beslut, gjorde allt för att återkalla det, vilket fördröjde hans visum och tvingade honom att ändra resplanerna. Den franska polisen trodde att han hittat på det hela för att få anledning att komma till Paris och beordrade honom att lämna Frankrike inom tjugofyra eller högst fyrtioåtta timmar. Han var villig att återvända till Domesne men fick inte göra det. Han föreslog, att han kunde invänta svaret från Oslo på en privatklinik, men polisen betraktade det som ännu en list och motsatte sig även det förslaget. En eller två dagar bodde han hos den kände parisiske kirurgen Rosenthal. Den 12 juni telegraferade han till den norske statsministern och sade anklagande, att han i förlitan på det norska löftet lämnat sin uppehållsort, och nu 'tror franska regeringen att jag fört den bakom ljuset och kräver att jag inom tjugofyra timmar skall lämna landet. Jag är sjuk och min hustru är sjuk. Situationen är desperat. Jag skulle vara tacksam för ett omedelbart och positivt beslut.'[43] Till yttermera visso saknade han kontanter och var tvungen att låna pengar för resan. Men norrmännen ville inte ge honom inresevisum, förrän han ordnat ett franskt återresevisum, vilket han inte hade någon möjlighet att skaffa. Tack vare Scheflo fick han till slut sitt norska visum och ett uppehållstillstånd för endast sex månader. Utan dröjsmål lämnade han sina franska anhängare: 'Jag hade träffat många parisiska kamrater. Den gode doktorns våning hade oväntat förvandlats till den bolsjevik-leninistiska gruppens huvudkvarter. Möten pågick i alla rum och telefonen ringde och nya vänner strömmade ständigt till.'[44] Han beskrev scenen på ett sätt som återför tankarna till hans deportation från Moskva 1928. Men beskrivningen är något av en pastisch. Avskeden i Moskva hade varit avslutningen på en stor stridsepok och inledningen till en annan. Avskeden i Paris varken avslutade eller påbörjade någonting.

Till de franska arbetarna sände han ett 'Öppet brev' liknande det som han hade skrivit i samband med förvisningen från Frankrike 1916. I brevet sade han att han under sitt uppehåll beordrats att ingenting säga. 'Såväl de mest "demokratiska" som de mest reaktionära ministrarna ser det som sin uppgift att försvara det kapitalistiska slaveriet. Jag tillhör ett revolutionärt parti som har till uppgift att störta kapitalismen.' Han kritiserade stalinisterna: 'För två år sedan skrev *Humanité* dagligen att "fascisten Daladier kallat socialfascisten Trotskij till Frankrike för att med hans hjälp organisera en militäraktion mot Sovjetunionen ..." I dag har samma herrar bildat ... en antifascistisk "folkfront" samman med "fascisten" Daladier. De har slutat tala . . . om franska imperialistinterventioner mot Sovjetunionen. Freden ser de nu garanterad i samarbetet mellan franskt kapital och sovjetisk byråkrati och ... (de) säger att Trotskijs politik inte tjänar Herriot och Daladier utan Hitler ...' Lidelsefullt slutade han med att säga, att stalinismen var ett arbetarrörelsens 'varsår' som borde brännas bort med 'glödande järn', och att arbetarna på nytt borde samlas under Marx och Lenins

[43] Ur Trotskijs telegram till norske statsministern Nygaardsvold den 12 juni 1935. Trotskij-arkivet (slutna delen).
[44] *Diary in Exile*, s. 125-26.

baner. ‘Jag reser med en djup kärlek till det franska folket och med en outsläcklig tro på arbetarklassens framtid. Förr eller senare kommer den att visa mig den gästfrihet som borgerligheten förmenat mig.’[45] Efter två mörka och meningslösa år lämnade han ett Frankrike som han aldrig mer skulle återse.

Berättelsen om Trotskijs vistelse i Norge är som en variation på temat i Ibsens *En folkfiende.* Ibsen skriver om doktor Stockman, som allmänt prisas för sitt klanderfria leverne, till dess han hotar att undergräva allas välstånd genom att avslöja sanningen om den förgiftade källan till deras rikedom. Med kall och mordisk vrede angrips han då av sina ‘radikala’ vänner och av borgmästaren, som är hans egen bror. Och Ibsens land är sig likt. Det betyder inte så mycket att folkfienden denna gång är en utländsk flyktning och att han talar, inte om nedsmutsade vattenledningar i en norsk småstad, utan om en revolution som förrätts. Dramat och scenen är i allt väsentligt desamma, och det gäller också för de uppträdande aktörerna, i synnerhet sönerna och sonsönerna till Ibsens pseudoradikaler – och t.o.m. deras *Folkebudet* finns kvar i samma skick som förr och kan alltjämt ändra åsikt över en natt och manipulera den allmänna opinionen. Ur hopen lösgör sig också en eller två arvingar till den anspråkslöse och modige kapten Horster, som tog folkfienden i försvar. Det är bara tiden som inte är densamma. De angripande makterna är starkare. Konflikten är hårdare.

Tecknen i skyn var från början ogynnsamma. Norrmännen var inte bara sena med att bevilja Trotskij asyl. De påtvingade honom också restriktioner som inte nämnvärt skilde sig från dem, som begränsat hans rörelsefrihet i Frankrike, och de förbehöll sig rätten att välja hans uppehållsort på behörigt avstånd från huvudstaden. Knappt hade han landstigit den 18 juni, förrän det nationella bondeförbundet protesterade mot hans inresa, och redan den 22 diskuterades protesten i stortinget. Den resulterade inte i någon direkt åtgärd, men det var uppenbart att oppositionen tänkte begagna hans närvaro som påtryckningsmedel mot regeringen. De konservativa borgarna var rädda för ‘odjuret’. Det var omöjligt att hitta något ställe där han kunde bo. Ingen husägare vågade ha honom som hyresgäst. Regeringen utbad sig ett löfte av honom att avstå från politisk verksamhet. Han gav det, i tanke att löftet endast gällde hans eventuella inblandning i Norges egna inre angelägenheter. Regeringen skulle senare hävda, att den bett honom avstå från all politisk verksamhet, en begäran som ingen politisk flykting normalt kan eller ombeds uppfylla. Att han behandlades på detta vis av personer som ansåg sig ha brutit med den officiella kommunismen, underströk det otillbörliga i deras uppträdande.

Vid hans ankomst var emellertid ledarna för regeringen och arbeiderpartiet mycket generösa. ‘Landets arbetarklass och alla rättänkande och fördomsfria människor gläds över regeringens beslut’, skrev *Arbeiderbladet* som välkomsthälsning. ‘Asylrätten måste vara något verkligt och inte en död bokstav. Det norska folket känner det ... som en ära att ha Trotskij i landet.’ Utan att ta ställning för eller emot hans antistalinistiska kritik, som de inte hade några bestämda uppfattningar om, ansåg de ledande att Stalin inte hade någon rätt att ‘förfölja och förvisa en person som Leo Trotskij, vars namn står vid sidan av Lenins i den ryska revolutionens annaler. När han nu, trots sina stora och outplånliga tjänster, förvisats från sitt eget land, måste varje demokratisk nation betrakta det som en kärkommen uppgift att erbjuda honom skydd . . .’[46] Martin Tranmael, partiets grundare och ledare, sände personliga hälsningar. Olika ministrar antydde att villkoren för Trotskijs uppehållstillstånd, sexmånadersbegränsningen och reserestriktionerna, bara var formaliteter. Regeringen bad den socialistiske redak-

[45] *B. O.*, nr. 44, juli 1935.
[46] H. Krog, *Meninger*, s. 220. (Jag är tack skyldig H. Krog och N. K. Dahl för den engelska översättningen av stycken ur denna bok och andra norska dokument som citeras längre fram.) *Diary in Exile*, s. 128-29.

tören Konrad Knudsen ordna en bostad åt Trotskij, och eftersom Knudsen snart upptäckte att det var omöjligt att hyra ett hus, inbjöd han Trotskij och Natalja att bo i hans eget hem.[47]

Tre partiledare, Tranmael, justitieminister Trygve Lie och *Arbeiderbladets* redaktör kom snart på formellt besök till Trotskij. Sammanträffandet blev en aning märkligt. Norrmännen påminde Trotskij om att de 1921 varit i Moskva och förhandlat med honom, Lenin och Zinovjev om villkoren för ett inträde i Komintern, men innan de fortsatte samtalet, ville Trygve Lie påminna Trotskij om hans löfte att avstå från all politisk verksamhet. Denne svarade att han inte hade den ringaste avsikt att lägga sig i inre norska angelägenheter – Trygve Lie hävdade senare att han där och då krävt att Trotskij skulle undvika varje form av handling som kunde vara 'fientlig mot vänligt sinnade regeringar'. Ett ögonvittne berättar, att 'Trotskij vägrade låta sig indras i politiska diskussioner med oss och pratade bara om vädret'. Men besökarna, som nu klarat av den officiella delen av visiten, var måna om att visa sig kamratliga och tala politik och sola sig i glansen av den store man, som de givit sitt skydd. De bad honom ge *Arbeiderbladet* en lång och utförlig intervju om de stora frågorna i världspolitiken. Enligt samma ögonvittne svarade han kyligt, att justitieministern just förbjudit honom att bedriva någon som helst form av politisk verksamhet. Besökarna ryckte på axlarna och skrattade bort förbudet som ett stycke formell blådunst, som de var tvungna att slå i ögonen på oppositionen för att lugna den, och justitieministern försäkrade Trotskij, att denne på intet sätt skulle bryta mot asylreglerna genom att uttrycka sina åsikter. Ministern uppträdde därefter själv som ivrig intervjuare, och Trotskij svarade utförligt på hans frågor, samtidigt som han begagnade tillfället att fördöma Stalins politik och terrorn efter mordet på Kirov. Med stor redaktionell pompa publicerades intervjun den 26 juli i *Arbeiderbladet*, som inte lät sina läsare sväva i ovisshet om att det var justitieministern själv, som de kunde tacka för denna presentation av Trotskijs åsikter. De första dagarnas 'missförstånd' tycktes alltså vara uppklarade. Regeringspartiet behandlade Trotskij som en hedersgäst snarare än en flykting insläppt på nåder. Stortingsmedlemmar och journalister överbjöd varandra i artighetsfraser om honom, och en tid var det en stor sak för folk i Oslos vänsterkretsar, att kunna skryta med att ha blivit mottagna av den berömde landsflyktingen. .

I slutet av juni hade Trotskij och Natalja flyttat in i Knudsens hem i Wexhall, ett samhälle i närheten av Hønefoss, ungefär femtio kilometer norr om Oslo. Omgivna av den lantliga stillheten, och hemsysslorna i en anspråkslös och vänlig och ganska stor familj, återfick de snart krafterna efter den senaste tidens oro. Knudsen var en förbindlig och moderat socialdemokrat som stod långt från trotskismen – det var av känsloskäl och i protest mot det allmänna hyckleriet som han bjudit in oktoberledaren. De hade en tyst överenskommelse om att inte diskutera sina olika politiska uppfattningar Och 'under hela hans vistelse hos oss', skriver Knudsen, 'besvärades vi inte en enda gång av det minsta missförstånd. Trotskij var alltför upptagen av sitt arbete för att ödsla tid på gagnlösa diskussioner. Han arbetade mycket hårt. Jag har aldrig mött någon som varit mer precis, punktlig och pedantisk i sina vanor. När han inte var sjuk, brukade han stiga upp 5:20 eller 5:30 på morgonen, gå ned i skafferiet, plocka fram litet mat och börja arbeta. Han gick tyst på tå för att inte väcka någon. Jag kan inte med ord beskriva den taktkänsla och den omsorg han visade alla i huset. Natalja uppträdde på samma sätt. Kärleksfullt gav vi henne smeknamnet "storhushållets lillemor". De ställde otroligt små krav.'[48]

För första gången sedan 1917 slapp Trotskij leva under beskydd av en 'kamratlig livvakt' eller under polisbevakning och inkognito. Gårdsgrinden stod öppen dag och natt och folk från samhället kom då och då in för att prata bort en stund i största vänskaplighet. Ibland anlände

[47] Detta enligt vad Konrad Knudsen har berättat för mig.
[48] Jag citerar än en gång ur Knudsens berättelse och ur hans förord till norska upplagan av Trotskijs *Mitt liv*.

utländska besökare: tyska flyktingar som bodde i Skandinavien, fransmän, belgier och amerikaner. Bland amerikanerna märktes Harold Isaacs, som just kommit hem efter flera år i Kina, och som hade värdefulla upplysningar att ge om landet och dess kommunströrelse. (Han var i färd med att skriva en bok, *The Tragedy of the Chinese Revolution [Den kinesiska revolutionens tragedi]*, som Trotskij senare skulle förse med ett förord.) Till Wexhall kom även de kända amerikanska socialisterna Shachtman och Muste, som slutit sig till trotskisterna. Fransmännen kom flera gånger med sina dispyter och gräl och bad Trotskij agera som skiljedomare. De kunde inte bestämma sig för om de skulle lämna SFIO och bilda ett självständigt parti. Raymond Molinier hade börjat utge en egen tidning, *La Commune*, som propagerade för utträde. Det gjorde grälet offentligt och fick Trotskij att slutgiltigt bryta med Molinier. Händelsen skulle inte varit värd ett omnämnande, om det inte varit för det faktum, att fejden skulle pågå under åratal och på ett groteskt vis invävas i det öde som väntade Trotskijs familj. Medan allt detta hände, och medan den politiska korrespondens, som han inte kunnat föra i Frankrike, växte till enorma proportioner, började Trotskij skriva på en ny bok, *The Revolution Betrayed (Den förrådda revolutionen)*.[49]

Men i slutet av sommaren, den 19 september, togs han in på kommunsjukhuset i Oslo för behandling av sin ihållande feber och för att hans allmäntillstånd var dåligt. I sjukrummets tystnad började han få melankoliska funderingar. ‘Det är nästan tjugo år sedan’, skrev han, ‘jag låg på en brits i ett fängelse i Madrid och förvånat undrade, vad i hela friden det var, som fört mig dit. Jag minns att jag började skratta ... och fortsatte skratta tills jag somnade. Nu undrar jag igen, vad i hela friden det är, som fört mig hit till detta sjukhus i Oslo?’[50] En bibel på hans nattduksbord fick honom att i tankarna återvända till den fängelsecell i Odessa, där han 37 år tidigare hade lärt sig utländska språk genom att läsa en flerspråkig upplaga av bibeln. ‘Tyvärr kan jag inte lova att detta nya möte med den gamla välkända boken skall kunna frälsa min själ. Men genom att läsa testamentena på norska kan jag kanske lära mig språket i detta land, som visat mig en sådan gästfrihet, och förstå litteraturen som jag ... älskat sedan barndomen.’ Efter många prov och undersökningar lämnade han sjukhuset med en alltjämt ofrälst själ och med en kropp som fortfarande var sjuk. Han var sängliggande under största delen av december. Det var, sade han senare, ‘mitt livs värsta månad’.

Hans tillfrisknande försenades av gamla och nya förargelser och bekymmer. Det lönlösa i hans ‘organisatoriska’ arbete gjorde honom deprimerad. Han irriterades av de franska trotskisterna, som ständigt förpestade hans tillvaro med sina gräl, och han skrev till Ljova: ‘Jag måste absolut ha åtminstone fyra veckors ”semester” och slippa alla brev från olika sektioner ... Annars kommer jag aldrig att kunna återhämta mina arbetskrafter. Dessa avskyvärda småskurenheter *(ekelhafter Kleinkramm)* berövar mig inte bara möjligheten att syssla med viktigare göromål. De gör mig också sömnlös och febrig etc.... Jag ber dig hålla strängt på detta. Så kommer jag kanske att kunna stå till ditt förfogande igen den, låt oss säga, 1 februari.’[51] Men de följande veckorna och månaderna anklagade han ständigt Ljova för att besvära sin far med samma *‘ekelhafter Kleinrämmeri’* och gav uttryck åt sin ‘förtvivlan’ över de ‘dumma intrigerna’ i de ‘franska klickarna’.[52] Hans brevväxling visar tydligt att det stod lika illa till i de flesta andra sektioner tillhöriga den vardande Fjärde Internationalen. Dessutom oroade honom händelserna i Ryssland och ovissheten om Sergej. Indirekta förfrågningar i Moskva resulterade i det officiella beskedet att Sergej inte fängslats men ‘satts under

[49] Den enorma ökningen av Trotskijs korrespondens med sina franska, tyska, belgiska, holländska, österrikiska, amerikanska, grekiska och andra anhängare finns dokumenterad i mapparna i Trotskij-arkivet (slutna delen). Harold Isaacs Kinarapport. Ibid.
[50] Citerat ur Trotskijs förord till norska upplagan av *Mitt liv* och ur dokument i Trotskij-arkivet.
[51] Brevet, daterat den 27 december 1935, var adresserat till Ljova och uppenbarligen också till en annan medlem av Internationella Sekretariatet. Trotskij-arkivet (slutna delen).
[52] Brev den 14 januari och 22 mars 1936. Ibid.

polisbevakning' för att inte kunna kommunicera med sin far. Men när Natalja försökte överföra en mindre penningsumma till Sergejs hustru i Moskva, fick en bank i Oslo tillbaka anvisningen med ett meddelande om att adressaten var okänd. Till allt detta kunde läggas att han själv hade penningbekymmer. En del förlagsförskott hade just precist räckt för att täcka kostnaderna för bosättningen i Norge och för att betala tillbaka en gammal skuld till Molinier, som han gärna ville vara skuldfri mot, innan han bröt med Molinier-gruppen. Hur illa ställt det var, kan man utläsa ur ett brev som han den 29 september skrev till Harold Isaacs från sjukhuset i Oslo, och i vilket han bad om hjälp i anledning av sin 'finansiella katastrof'. Han var tvungen att betala 10 kronor om dagen på sjukhuset och hade bara 100 kronor kvar.[53]

Samman med Knudsen och några norska ungdomar for han, strax före jul, upp i bergen norr om Hønefoss och hoppades att där kunna förbättra sin hälsa genom några dagars motion i friska luften. Tidpunkten för utflykten bör noteras – ett år senare skulle Vysjinskij, under rättegången mot Radek och Pjatakov, hävda att det var vid denna tid som Pjatakov i hemlighet besökte Trotskij, och Pjatakov skulle själv erkänna att han flugit från Berlin till Oslo och i bil farit direkt från flygfältet för att möta Trotskij. Dessa påståenden avvisades av de norska myndigheterna, som försäkrade att inget tyskt plan landat i Oslo i slutet av december 1935, och heller inte under månaderna närmast före och efter, och Trotskijs vänner intygade, att ingen kunde ha kommit i bil till den plats där de befunnit sig samman med Trotskij. 'Det var en oerhört kall vinter. Det väglösa landskapet var täckt av snödrivor och hård arktisk is. Det minns vi mycket väl, ty en gång under turen fastnade Trotskij i snön och isen. Vi åkte skidor och han var ingen god skidåkare, så vi blev tvungna att organisera en regelrätt räddningsaktion, och vi var rätt oroliga.'[54]

Strax därefter inträffade en av de plötsliga förbättringar av hans tillstånd, som ständigt förvånade läkarna, och han återvände till arbetet med *Den förrådda revolutionen.* Det höll honom sysselsatt de närmaste sex månaderna. Sedan var boken färdig.

Den förrådda revolutionen intar en särställning bland Trotskijs litterära arbeten. Den är hans sista helt färdigskrivna bok och i viss mening också hans politiska testamente. Den innehöll hans slutliga analys av sovjetsamhället och en översikt över dess historia fram till mitten av den stalinistiska epoken. Den är hans mest sammansatta arbete och en förening av det som är svagheten och det som är styrkan i hans tänkande. Den uttrycker många nya och originella idéer om socialismen, om de svårigheter som möter den proletära revolutionen, om byråkratins roll i arbetarsamhället. Han beskrev också Sovjetunionens internationella ställning före andra världskriget och försökte skildra framtiden med vågade och delvis felaktiga förutsägelser. Boken är en djupgående teoretisk avhandling och ett politiskt dokument för den tiden, en progressiv nyformulering av klassiskt marxistiska idéer, ett manifest för den 'nya trotskism' som kräver en andra revolution i Sovjetunionen. Trotskij framträder här i alla sina roller: som opartisk och strängt objektiv tänkare, som ledare för en besegrad opposition, som engagerad pamflettskrivare och polemiker. Polemikern bidrar med den mer populärt hållna delen av framställningen och har en benägenhet att ibland överskugga den objektiva och analytiska resonören. Med sin idérikedom och fantasikraft har boken blivit ett av århundradets mest omdebatterade verk, upplysande och fördunklande, förutbestämt att i högre grad än något annat politiskt arbete brukas i oegentliga syften. T.o.m. boktiteln skulle bli ett av vår tids stora slagord.

Den förrådda revolutionen är ett uttryck för Trotskijs kritiska reaktion inför ett avgörande skede i den stalinistiska historien. Det officiella Moskva hade just proklamerat, att Sovjet-

---

[53] Korrespondens med Harold Isaacs. Ibid.

[54] Detta enligt herr och fru N. K. Dahl, som Trotskij hade sällskap med på utfärden. Se även *The Case of Leon Trotsky*, s. 204-23.

unionen redan var en socialistisk stat – dittills hade man nöjt sig med att mer anspråkslöst säga, att ‘socialismens grund’ hade lagts. Det, som fick Stalin att våga utropa något så storslaget som den socialistiska staten, var framstegen vad gällde industrialiseringen, de ytliga tecknen på en konsolidering inom kollektivjordbruket och den lättnad som samhället kände, nu när det tidiga 1930-talets svält och massakrer var överståndna. En ny konstitution, ‘den mest demokratiska i världen’, skulle sammanfatta det nya i tiden: formellt avskaffade den diskriminationen mot medlemmar av de tidigare besuttna klasserna och tillerkände alla jämlik medborgarrätt. Det förutsatte att proletariatets diktatur inte längre behövde några specifika konstitutionella garantier, eftersom ett absolut klasslöst samhälle nu uppstått. Men samtidigt som konstitutionen erkände allas lika rätt att rösta, förmenade den alla rätten att rösta på vem som helst, och till skillnad från tidigare sovjetkonstitutioner befäste den formellt enpartisystemet. Det systemet och det monolitiska partiet, hävdade propagandisterna, var naturliga uttryck för de socialistiska samhälle som inte sönderslets av några inre klasstrider, medan flerpartisystemet återspeglade motsättningarna i det borgerliga samhället.

Men detta var trots allt en tid när bristen på jämlikhet växte, när skillnaderna mellan höga och låga löner blev allt större, när ‘socialistisk tävlan’ urartade till en vild strid om privilegier och livsnödvändigheter, när stachanovismen spred striden till varje fabrik och varje kolgruva i landet och när kontrasterna blev upprörande mellan fåtalets överflöd och flertalets fattigdom. Stalin, som förde en våldsam kamp mot ‘nivellerarna’, ställde sig i spetsen för de nyrika, gav dem blodad tand, förlöjligade de moraliska hämningarna de hade och prisade den nya bristen på jämlikhet som ett resultat av socialismen. En ny hierarkisk organisation höll på att ta form. Den var utförligt graderad och hade klart differentierade rangordningar, titlar och förmånsrätter, och varje avsats på alla de branta maktstegarna var markerad med bisarr precision. Övergången från de tidigare ‘proletärt demokratiska’ metoderna till den nyauktoritära ordningen var ingenstans så tydlig som inom försvarsmakten, som återinförde den tsaristiska tidens rangrullor och utmärkelser. Socialismens genomförande firades alltså i en atmosfär vagt doftande av restauration. Det kom att påverka både bildningen och det andliga livet i landet. Ultravänsterstämpel sattes på de progressiva skolreformer från 1920-talet, som väckt beundran hos många utländska pedagoger, och en gedigen och alltmer storrysk traditionalism förenades med en gammalmodigt patriarkalisk disciplin i klassrummen och föreläsningssalarna och hämmade den yngre generationens utveckling. Byråkratins förmynderskap över vetenskapen, litteraturen och konsten blev outhärdligt tyranniskt. Provokativt och skamlöst utövade staten på alla områden sin absoluta makt och förhärligade sig själv i rollen som samhällets övervakare. Och den enväldige maktinnehavaren upphöjdes till folkfader, visdomskälla, mänsklighetens välgörare och socialismens halvgud.

Trotskij började arbeta på att gendriva Stalins anspråk och gjorde det genom att ställa den stalinistiska verkligheten i relation till den klassiska marxismens uppfattning av socialismen. Han påpekade, att det till övervägande delen sociala ägandet ännu inte var detsamma som socialism, även om det var ett väsentligt villkor för socialismen. Socialismen förutsatte en överflödsekonomi. Den kunde inte grundas på behoven och fattigdomen som fanns i Sovjetunionen och som lett till återinförandet av en skriande brist på social jämlikhet. Stalin hade hänvisat till Marx uttalande om de två kommunistiska stadierna – ett lägre, där samhällsmedborgarna belönades ‘var och en efter sin förmåga’, och ett högre, där de belönades ‘var och en efter sitt behov’ – och han hade förklarat att det var på det lägre stadiet som Sovjetunionen befann sig. Det var att missbruka Marx auktoritet, menade Trotskij, i syfte att främja en önskad brist på jämlikhet. Det var visserligen sant att Marx förutsett, att bristen på jämlikhet skulle bestå under socialismen i dess första skede, men han hade aldrig ansett att den skulle behöva öka och öka så enormt som den gjort under Stalin. Sovjetsamhället hade fortfarande bara gått halva vägen mellan kapitalism och socialism. Det kunde utvecklas progressivt eller

regressivt, och det var endast i den mån det avskaffade bristerna på jämlikhet, som det kunde utvecklas progressivt. Den ökande bristen på jämlikhet pekade mot en regressiv utveckling.

De groteska exemplen på oinskränkt stalinistmakt var en del av denna utveckling åt fel håll. I *Staten och revolutionen* hade Lenin påmint om den marxska idén om 'statens bortdöende' och gjort den till en huvudingrediens i det bolsjevikiska tänkandet, och det var den idén, som Trotskij nu försvarade mot Stalins manipulationsförsök. Han hävdade att ingen socialism var möjlig utan statens bortdöende. Staten var ett resultat av klasskonflikter och ett instrument för klassvälde. Socialism innebar, även på det lägre stadiet, ett upphävande av klassmotsättningar och politiska tvångsåtgärder. Det var bara statens rent administrativa funktioner, 'skötseln av saker och inte av människor', som skulle bestå under socialismen. Lenin hade föreställt sig proletariatets diktatur som endast något 'halvstatligt', i Paris-kommunens efterföljd, och med tjänstemän som tillsattes eller avsattes genom röstning och som hade arbetarlöner för att de inte skulle kunna bilda en byråkrati avskild från folkets massa. Planen hade visat sig orealistisk i det underutvecklade och isolerade Ryssland. Men utvecklingen mot socialism måste hur som helst bedömas efter den utsträckning i vilken det statliga tvånget minskat. De utbredda politiska förföljelserna och det högljudda prisandet av staten var nog för att undergräva Stalins anspråk på att ha infört socialismen. Stalin menade att staten inte kunde 'dö bort' i ett enstaka land. För Trotskij var detta bara ett indirekt erkännande av att det heller inte gick att införa socialism i ett enstaka land. Det var heller inte den 'kapitalistiska omringningen' som var huvudorsaken till statens växande makt, ty den stalinistiska terrorn var främst riktad mot 'inhemska fiender', d.v.s. mot den kommunistiska oppositionen.

För icke-marxisten kan en stor del av denna kritik tyckas 'doktrinär'. För marxisterna var den väsentlig, för att den avslöjade det ihåliga i stalinismens 'ideologiska' anspråk, och för att den markerade en skiljelinje mellan marxism och Stalins verksamhet. Trotskij försökte ge marxismen en grund, på vilken den kunde avsvära sig det moraliska ansvar som stalinismen påtvingade den, och på vilken den kunde hävda att dess idéer inte var mer ansvariga för Stalins terrorregim än vad tio Guds bud och bergspredikan varit ansvariga för inkvisitionen. Diskussionens betydelse är heller inte enbart moralisk eller historisk, ty den präglar fortfarande i hög grad det kommunistiska tänkandet. Den idé som Chrusjtjov gav uttryck åt i slutet av 1950-talet och början av 1960-talet, och som innebär att Sovjetunionen skulle vara på väg från socialism till kommunism, bygger på det stalinistiska påståendet om socialismens genomförande på 1930-talet och är lika orealistisk som den tesen. Trots sovjetsamhällets enorma framsteg är det i dag, ur trotskistisk synvinkel, långt från att vara socialistiskt. Eftersom alla sovjetiska ideologer, ekonomer, sociologer, filosofer och historiker tänker med utgångspunkt från postulatet om den genomförda socialismen, och eftersom tänkandet utvecklas inom en ram av fiktioner sammanhängiga med det postulatet, skulle ett användande av trotskistiska kriterier i dagens sovjetiska verklighet innebära en mer djupgående omvärdering av det stalinistiska arvet än vad Sovjetunionen presterade det första årtiondet efter Stalin.

Den förrådda revolutionen är Trotskijs klassiska anklagelseskrift mot byråkratin. I konflikten 'mellan den vanliga arbetarkvinnan och byråkraten, som tagit strupgrepp på henne', tog han än en gång 'arbetarkvinnans parti'. Han ansåg att stalinismen hade sin grund i privilegiekampen, som i sig gav en viss enhetlighet åt de olika sidorna av Stalins politik, och som kopplade samman dess 'termidoranda' med dess diplomati och med Kominterns förfall. Ledarskiktet skyddade den förvärvande minoritetens intressen mot det allmänna missnöjet i hemlandet och mot den revolutionära klasskampens påtryckningar från utlandet. Trotskij gjorde en social strukturanalys av de styrande grupperna, av partimaskineriet, av tjänstemanna- och officerskårerna, som tillsammans utgjorde 12-15 % av befolkningen och var ett

massivt och självmedvetet samhällsskikt, som på grund av sina privilegier blivit konservativt och nu med all kraft försökte bevara *status quo* i Ryssland och i utlandet.

Men han nöjde sig inte med att kritisera byråkratin, utan tog åter upp problemet om hur och varför den kommit till makten i Sovjetunionen, och han frågade sig om inte dess dominerande ställning var en följd av den socialistiska revolutionen i stort. Han trängde djupare än vad han gjort med sina tidigare svar och framhävde tydligare de objektiva orsaker som låg bakom den förnyade bristen på jämlikhet i 'behovens och fattigdomens' Sovjetunionen. Men han hävdade också med eftertryck, att en del av dessa faktorer skulle återkomma i varje ny socialistrevolution, ty ingen skulle genast kunna avskaffa bristen på jämlikhet. Inte ens USA, den rikaste av industrinationerna, producerade ännu tillräckligt för att kunna löna arbetskraften 'efter dess behov'. Landet hade fortfarande en viss brist på tillgångar och även under en kommunistisk regim skulle den bristen tvinga det att upprätthålla ett differentierat lönesystem. Det skulle alltså fortfara att ha spänningar och sociala konflikter, även om dessa inte skulle bli så omfattande, som de av nödvändighet måste bli i underutvecklade länder. På så vis skulle 'de byråkratiska tendenserna ... visa sig överallt, även efter en proletär revolution'.[55] Marx och Lenin hade varit medvetna om detta. Marx hade talat om en 'borgerlig lag', som övervakade den ojämna varufördelningen, och som var 'ofrånkomlig under kommunistsamhällets första skede'. Lenin hade beskrivit sovjetrepubliken som en i vissa avseenden 'borgerlig stat utan borgarklass', även om den styrdes i proletärt demokratisk anda. Men det var först efter Stalin-tidens erfarenheter som problemet kunde skönjas i hela sin vidd och som det efterkapitalistiska samhällets självmotsägelser kunde studeras närmare. Den revolutionära regeringen var tvungen att på en gång upprätthålla och bekämpa bristen på jämlikhet, och den var tvungen att göra bådadera för socialismens skull. Den var tvungen att uppmuntra tekniker, kvalificerade arbetare och administratörer för att garantera ekonomin en exakt funktion och en snabb expansion, men den var också tvungen att inrikta sig på att skära ned och i framtiden helt avskaffa alla privilegier.

Denna motsägelse kunde i sista hand bara lösas genom en ökning av samhällsrikedomen till nivåer, som mänskligheten inte ens kunnat drömma om, och genom förverkligandet av en allmän bildningsnivå som var så hög att klyftan mellan manuellt och intellektuellt arbete försvann. I väntan på att dessa villkor uppfylldes måste den revolutionära staten 'direkt och från början ha en dualistisk karaktär': den är socialistisk i meningen att den försvarar det samhälleliga ägandet av produktionsmedlen; den är borgerlig i meningen att den dirigerar en icke-jämlik och differentierad fördelning av varor mellan samhällsmedborgarna. Den tydliga beskrivningen av denna motsägelse och denna dualism som en ofrånkomlig del av övergången till socialism är ett av Trotskijs viktigaste bidrag till den tidens marxistiska tänkande.[56]

I en förnyad analys av det sovjetiska samhället erkände han att Lenin och han inte förutsett, att en 'borgerlig stat utan borgarklass' skulle visa sig vara oförenlig med verklig sovjetdemokrati, och att staten inte kunde 'dö bort' så länge det var 'järnhårt nödvändigt' för den att skapa och underhålla en privilegierad minoritet. Sovjetdemokratins förfall var alltså inte bara ett resultat av den stalinistiska konspiration som var den subjektiva sidan av en större objektiv process. Han sade vidare att den stalinistiska regeringen bibehållit den 'dualistiska karaktär', som utmärkte varje revolutionsregering, men att dess borgerliga inslag hade givits ökad tyngd och betydelse på de socialistiska inslagens bekostnad. Byråkratin var till sin natur 'skaparen och beskyddaren av bristen på jämlikhet'. Den uppträdde som en polis som 'håller ordning' på matköer i ett varufattigt land – när det finns rikligt med mat uppstår inga köer och ingen ordningspolis behövs. Men 'ingen, som har mycket att fördela, glömmer någonsin sig själv.

[55] *The Revolution Betrayed*, s. 57-59. (*Den förrådda revolutionen*, s. 43-45.)
[56] Se i synnerhet op. cit., kapitel III: 'Socialismen och staten'.

Ur en social nödsituation har därför ett organ växt fram, som blivit större än nödvändigt för den samhällsfunktion det skulle fylla, och som blivit en självständig faktor och därmed en källa till stor fara för hela samhällsorganismen ... Massornas fattigdom och kulturella efterblivenhet har åter förkroppsligats i den hotfulla skepnaden av härskaren med klubban i hand.'[57]

Hade det borgerliga inslaget i sovjetstaten blivit starkt nog, undrade Trotskij, för att utplåna det socialistiska inslaget? Han förkastade än en gång idén om att byråkratin skulle vara en 'ny klass' eller att sovjetmassorna skulle utsugas av en 'statskapitalism'. För marxisten var det en självmotsägelse att tala om en statskapitalism där ingen kapitalistisk samhällsklass existerade. Och vad gällde byråkratin, hade den inte den socialt homogena karaktär som utmärker de klasser, vars samhällsposition bestäms av ägande- och bestämmanderätten över produktionsmedlen. Att de styrande inom sovjetindustrin och statsförvaltningen utövade administrativ makt, hade inte gjort dem till någon sådan ny klass, även om de behandlade både staten och industrin som sina privata verksamhetsområden. Den brist på jämlikhet, som Stalin understödde, var fortfarande begränsad till den privata konsumtionssektorn. Privilegiegrupperna fick inte tillägna sig produktionsmedlen. Till skillnad från alla utsugande samhällsklasser kunde de inte skapa förmögenheter av ett slag som gav dem makt över andras arbete och möjlighet att bli rikare och rikare. T.o.m. deras privilegier och auktoritet var förknippade med det statliga ägandet av produktionsresurserna, och därför var de tvungna att försvara det ägandet och därmed fylla en funktion som ur socialistisk synvinkel var nödvändig och progressiv, även om de fyllde den på ett sätt som kostade samhället absurt mycket.

Men, fortsatte Trotskij, staliniststatens samhällsbalans var inte stabil. I det långa loppet måste antingen det socialistiska eller det borgerliga inslaget ta överhanden. Den växande bristen på jämlikhet var en alarmsignal. De styrande grupperna skulle inte i längden låta sig nöja med konsumtionsprivilegier. Förr eller senare skulle de försöka bilda en ny ägarklass genom att expropriera staten och bli delägare i truster och affärsföretag. 'Det kan sägas, att storbyråkraten inte intresserar sig särskilt mycket för vilka de förhärskande ägandeformerna är, så länge de garanterar honom en stadig inkomst. Men det resonemanget bortser från, inte bara den stabila rättsliga plattform som byråkraten står på, utan ock så frågan om hans avkomlingar ... Privilegier förlorar halva sitt värde om de inte kan efterlämnas till barnen. Men rätten att testamentera är oupplösligt förenad med rätten att äga. Det räcker inte med att vara direktör för ett syndikat. Man måste vara delägare. Byråkratins seger i denna viktiga sektor skulle innebära dess förvandling till en ny ägarklass.' Trotskij påpekade att Stalin inte stillatigande kunde betrakta denna 'förvandling'. Hans regim var grundad på ett statligt ägande och en planerad ekonomi. I samma stund som byråkratin blev en ny borgarklass, skulle den därför oundvikligen komma i konflikt med stalinismen, och när Stalin nu underblåste dess förvärvslystnad, undergrävde han omedvetet, inte bara sin egen maktposition, utan också allt det som revolutionen byggt upp. Trotskij betraktade denna fara som så överhängande, att han inte tvekade att säga, att 1936 års författning 'skapar de politiska förutsättningarna för uppkomsten av en ny ägarklass'. Byråkratin, eller rättare en del av den, betraktade han nu på 1930-talet, som han gjort på 1920-talet, som ett möjligt verktyg för kapitalismens återuppbyggnad. Men medan han tidigare ansett den vara ett hjälpinstrument för kulakerna och NEP-anhängarna, framställde han den nu, efter 'likvideringen' av de grupperna, som en självständig maktfaktor.[58]

Åsikten kan i dag avfärdas som helt felaktig. Sovjetbyråkratin skulle inte under de följande årtiondena tillskansa sig produktionsmedlen utan tvärtom framstå som en garant för det allmänna ägandet. Det bör emellertid observeras att Trotskij beskrev byråkratins förvandling till

[57] Op. cit., s. 111. (Svenska upplagan: s. 84.)
[58] Ibid., s. 240, 257 ff. (Svenska upplagan: s. 182-83, 195-97 ff.)

en ny borgarklass som en av många utvecklingsmöjligheter, och han var noga med att påpeka, att det möjliga inte skulle förväxlas med det faktiska. Han poängterade att han skildrade ett unikt, sammansatt och mångtydigt fenomen vid en tidpunkt när den stalinistiska antijämlikhetskampanjen och reaktionen mot urbolsjevismen var som häftigast. Teoretikern kunde inte ta något för givet. Han kunde inte bortse från möjligheten att dessa strömningar skulle förlösa mäktiga och fristående krafter som var helt oförenliga med socialismen. Stalin, som representerade en tvetydig förening av 'leninistisk ortodoxi' och opposition mot revolutionsprinciperna, kunde också ibland verkligen tyckas leda Ryssland till restaurationens brant. Trotskij var säker på att han inte skulle kasta sig över den branten. Men han var rädd för att andra skulle göra det, även om det skulle ske över Stalins döda kropp.[59]

Samma fruktan kände emellertid också Stalin, och det var därför han bekämpade sin egen byråkrati och förminskade den genom en rad utrensningar, som gjordes under förevändning av att vara riktade endast mot trotskister och bucharinister. En av utrensningarnas följder var att de hindrade ledargrupperna från att förena sig till ett samhällsskikt. Stalin underblåste deras förvärvslystnad och bröt nacken på dem. Det var ett av den oavbrutna terrorns otydligaste, minst diskuterade och inte oviktigaste resultat. Medan terrorn å ena sidan utplånade de gamla bolsjevikkadrerna och undertryckte arbetarklassen och bönderna, höll den å andra sidan byråkratin i ständig rörelse, förnyade oupphörligt dess sammansättning och hindrade den från att lämna sin protoplasma- eller amöbatillvaro och ta solid och tydlig gestalt och få en egen sociopolitisk identitet. Ledargrupperna kunde under de omständigheterna inte bli någon ny ägargrupp, även om de skulle velat bli det – de kunde inte börja samla kapital för sig själva i en situation där de bildligt talat svävade mellan sina kontor och koncentrationslägren. På samma sätt som Stalin hade 'likviderat' kulakerna, 'likviderade' han nu ständigt embryot till den nya borgarklassen, och här arbetade han åter på sitt eget barbariska och enväldiga sätt utifrån Trotskijs outtalat accepterade premisser. Den eventuella byråkratibourgeoisien var hur som helst inte bara ett trotskistiskt fantasifoster. Men Trotskij överdrev klart dess livskraft och förmåga till självförverkligande, på samma sätt som han överdrivit betydelsen av kulakernas makt, och än en gång undervärderade han Stalins skicklighet, uthållighet och skoningslöshet. Det sätt, varpå Stalin både understödde och förtryckte de borgerliga elementen i samhället, var fullständigt främmande och t.o.m. obegripligt för Trotskij som ansåg, nu som förr, att endast en medveten och aktiv arbetarklass kunde motverka de antisocialistiska tendenserna i staten.

Men Trotskij insåg samtidigt att sovjetarbetarna var ovilliga att göra uppror mot byråkratin, ty även om 'den stora majoriteten av dem' avskydde den, var de rädda för att 'de genom att störta byråkratin skulle bereda väg för ett återupprättande av kapitalismen ...' Arbetarna kände att för tillfället 'fyller byråkratin alltjämt en nödvändig funktion' som 'väktare' över några av deras landvinningar. 'Så snart de ser en möjlighet kommer de ofördröjligen att driva bort den ohederlige, fräcke och opålitlige väktaren.' Vilken paradox! Samma socialgrupp, som eventuellt skulle kunna bli en ny ägarklass och rasera hela revolutionen, var i viss mån revolutionens försvarare. Trotskij visste att 'de doktrinära aldrig skulle låta sig nöja' med hans beskrivning av situationen. 'De föredrar kategoriska formler: ja-ja och nej-nej', och naturligtvis skulle det vara lätt att göra sociologiska analyser, 'om sociala fenomen alltid var definitiva och slutgiltiga'. Men han vägrade tvinga in verkligheten i schematiska fållor och 'för den logiska fullständighetens skull' ge 'en avslutad definition på en oavslutad process'. Inför en fullständigt ny och 'dynamisk samhällsutformning' kan teoretikern endast formulera arbetshypoteser och pröva dem på verkligheten.[60]

---

[59] Ibid., s. 236-37. (Svenska upplagan: s. 179-80.)
[60] Ibid., s. 241-42, 269-70. (Svenska upplagan: s. 205-06, 184.)

Redan på 1930-talet bevisade verkligheten att hypotesen om byråkratins förvandling till en ny ägarklass var felaktig. Under och efter andra världskriget hopades än fler bevis. Då kom behovet av ett nationellt försvar och upplösningen av den borgerliga ordningen i Östeuropa och Kina att i hög grad stärka sovjetekonomins nationaliserade struktur. Genom att utilistiskt framdriva eller understödja revolutioner i Östeuropa och Asien skapade staliniststaten enorma motvikter mot sina egna borgerliga tendenser. Efterkrigsindustrialiseringen, den sovjetiska arbetarklassens oerhörda tillväxt, massundervisningens utbyggnad och arbetarnas alltmer återvunna självförtroende hade en benägenhet att kuva de borgerliga elementen i samhället, och efter Stalins död tvingades byråkratin göra den ena eftergiften efter den andra inför jämlikhetskraven från massan. Visserligen fortsatte spänningarna mellan de borgerliga och socialistiska krafterna i staten, och eftersom de var en ofrånkomlig del av strukturen i varje efterkapitalistiskt samhälle, skulle konfliktsituationen bestå länge än. Ledarna, administratörerna, teknikerna och de kvalificerade arbetarna förblev privilegierade personer. Men i mitten och slutet av 1950-talet och i början av 1960-talet minskade avståndet mellan dem och den stora arbetande massan, och balansen mellan de motstridiga elementen i staten blev följaktligen en helt annan än den, som varit förhärskande när *Den förrådda revolutionen* skrevs. Trotskij hade själv förutsett en sådan utveckling:

> Två motsatta tendenser håller på att växa upp ur djupet av sovjetregimen. I den mån denna regim utvecklar produktivkrafterna, i motsats till vad som sker inom den nedåtgående kapitalismen, förbereder den socialismens ekonomiska grund. I den mån den på ett alltmer urartat sätt använder sig av borgerliga fördelningsnormer, och gör det till förmån för ett övre samhällsskikt, förbereder den kapitalismens återupprättande. Denna motsättning mellan egendomsformer och fördelningsnormer kan inte växa i evighet. Antingen måste den borgerliga normen i en eller annan form överföras till produktionsmedlen, eller också måste fördelningsnormen bringas i överensstämmelse med det socialistiska systemet för ägande.[61]

Det var denna senare utveckling som blev verklighet tjugo och tjugofem år senare, när Stalins efterträdare, under protester men dock, började jämka samman fördelningsnormerna med det socialistiska systemet för ägande. Trotskijs hypotes om en växande ny ägarklass förefaller därför ogrundat pessimistisk, även om den avspeglade en situation, i vilken balansläget på ett definitivt och farligt sätt var till de socialistiska elementens nackdel. Men trots ‘pessimismen’ är Trotskijs analys av de dynamiska motsättningarna inom det efterrevolutionära samhället fortfarande den bästa nyckeln till den sociala utveckling som följde.

Det var i polemik mot en ‘girig, lögnaktig och cynisk ledargrupp’, fröet till en ny ägarklass, som Trotskij formulerade sitt program för en ‘politisk revolution’ i Sovjetunionen. ‘Resultatet kan inte bli fredligt ...’, skrev han. ‘Den sovjetiska byråkratin kommer inte att ge sig utan strid ... ingen djävul har ännu frivilligt låtit sina klor bli klippta.’ ‘Ödet bestämde att den första socialistrevolutionen skulle genomföras av proletariatet i ett underutvecklat land. Priset för detta historiska privilegium måste, av allt att döma, bli en andra och kompletterande revolution – mot det byråkratiska enväldet.’ Han talade för en politisk och inte social revolution, en revolution som skulle störta det stalinistiska styrelseskicket, men som skulle bibehålla de förefintliga egendomsformerna.[62]

Detta var något nytt. Inga marxister hade tidigare föreställt sig, att de efter en socialistrevolution skulle tvingas mana arbetarna till förnyat uppror, ty de hade tagit för givet att en arbetarstat bara kunde vara en proletär demokrati. Historien hade nu visat att så inte var fallet och att arbetarstaten kunde existera under olika politiska former, som täckte allt från byråkratiskt envälde till demokratiskt sovjetstyre, på samma sätt som den borgerliga ordningen hade kunnat uppträda under olika regeringsformer från den monarkistiska och republikanska

[61] Ibid., s. 231-32. (Svenska upplagan: s. 176.)
[62] Ibid., s. 271-71. (Svenska upplagan: s. 207.)

till den konstitutionella och diktatoriska. Och på samma sätt som den franska borgerligheten varit tvungen att 'komplettera' samhällsrevolutionen 1789-93 med politiska revolutioner 1830 och 1848, då ledargrupper och styrelsemetoder utbytts utan att det påverkat landets ekonomiska struktur, så var nu arbetarklassen enligt Trotskij tvungen att 'komplettera' oktoberrevolutionen. Borgarklassen hade agerat med utgångspunkt från sina speciella klassintressen, när den gjort uppror mot sina envåldshärskare, och arbetarklassen skulle också ha legitim grund för sin befrielsekamp mot de despoter som höll landet i ett strupgrepp. En politisk revolution av detta slag hade naturligtvis inget att göra med terroristaktioner. 'Individuell terror är ett vapen för otåliga och modlösa personer som vanligtvis tillhör den yngre generationen inom själva byråkratin.' För marxister var det en självklarhet att de endast med stöd från arbetarmajoriteten kunde genomföra en revolution. Det Trotskij publicerade, var därför ingen maning till omedelbar handling, ty arbetarna skulle aldrig resa sig mot byråkratin så länge de betraktade den som 'väktare över deras landvinningar'. Trotskij formulerade idéer om och inte slagord för en revolution. Han gav en långsiktig orientering om kampen mot stalinismen och inte förhållningsorder för omedelbara uppror.

Så här formulerade han revolutionsprogrammet:

> Det är inte fråga om att ersätta en styrande klick med en annan, utan om att ändra administrationsmetoderna som gäller för ekonomin och kulturlivet i landet. Byråkratiskt envälde måste ge plats åt sovjetisk demokrati. Ett återinförande av debatträtten och en verklig valfrihet är nödvändiga betingelser för landets fortsatta utveckling. Detta förutsätter ett återupplivande av den sovjetiska partifriheten, i första hand för bolsjevikpartiet, och ett återupprätande av fackföreningarna. Ett införande av demokratiska bruk i industrierna innebär en i arbetarnas intresse radikal omläggning av planerna. Fria debatter om ekonomiska problem kommer att minska de överkostnader som berott på byråkratiska misstag och sicksackkurser. Dyrbara leksaker – sovjetpalats, nya teatrar, skryttunnelbanor – kommer att läggas åt sidan till förmån för arbetarbostäder. 'Borgerliga fördelningsnormer' kommer att begränsas till det, som är absolut nödvändigt, och i takt med det ökande sociala välståndet ge plats åt en socialistisk jämlikhet. Alla rangordningar kommer omedelbart att avskaffas. Dekorationsglittret kommer att kastas i smältdegeln. Ungdomen kommer att få möjlighet att andas fritt, kritisera, göra misstag och bli vuxna. Vetenskapen och konsten kommer att befrias från sina bojor. Och slutligen kommer utrikespolitiken att återuppliva den revolutionära internationalismens traditioner.[63]

Han gav med detta nytt uttryck åt alla önskemål han själv haft under den period när han fortfarande talade för reformer. I endast ett avseende kom han med något nytt – nämligen kravet på 'verklig valfrihet'. Men på denna punkt skapade han ett problem för sig. Han hade tagit avstånd från principen om ett enda parti. Men han talade inte för en absolut frihet för alla partier. Han återupplivade en formel från tiden före 1921 och talade om en förnyad frihet för '*sovjetiska* partier', d.v.s. partier som 'stod på oktoberrevolutionens grund'. Men vem skulle avgöra vilka partier som var eller inte var 'sovjetiska'? Skulle t.ex. mensjevikerna tillåtas dra fördel av den 'nya' friheten? Han lämnade dessa frågor öppna, säkert för att han ansåg att de inte kunde besvaras i förväg, beroende på att omständigheterna kunde bli mycket olika. Han var också försiktig i diskussionen om jämlikhet. Han talade inte om ett 'övergivande' av de 'borgerliga fördelningsnormerna' – de skulle behållas, om än inom gränserna för 'det, som är absolut nödvändigt', och avvecklas först efter hand och 'i takt med det ökande sociala välståndet'. Den politiska revolutionen skulle alltså låta ledarna, teknikerna, administratörerna och de kvalificerade arbetarna behålla vissa privilegier. Eftersom han själv i polemiska sammanhang ibland talade lösligt om att 'störta' eller 'avskaffa' byråkratin, kan denna förklarande anmärkning placera in problemet i ett mer realistiskt sammanhang. Det, han vid

[63] Ibid., s. 273. (Svenska upplagan: s. 208.)

närmare eftertanke förväntade sig, var inte ett avskaffande utan en drastisk begränsning av byråkrat- och ledarskiktets privilegier.

Programmet är fortfarande aktuellt i dag, tjugofem år senare, och flertalet av dess idéer har dykt upp på nytt i den efterstalinistiska reformrörelsen. Men frågan måste ändå ställas, om inte Trotskijs framtidsanalyser var för dogmatiska och för beroende av en 'avslutad definition på en oavslutad process', när han så hårt drev tesen om den politiska revolutionens nödvändighet i Sovjetunionen. Att döma av tonen i *Den förrådda revolutionen* är det uppenbart, att han inte väntade sig några reformationer från ovan, och de skulle heller inte komma under hans eller Stalins livstid. Men då fanns det heller ingen möjlighet för någon framgångsrik politisk revolution i Sovjetunionen. Det var en tid när allt stod still. Det var omöjligt att hugga av eller knyta upp stalinismens gordiska knutar. Varje nydaningsprogram, vare sig det var revolutionärt eller reformistiskt, var illusoriskt. Det kunde inte hindra en stridbar person som Trotskij från att försöka hitta en utväg. Men hans sökande gick i onda cirklar som först många år senare skulle brytas av en rad världsomvälvande händelser. Och när det inträffade, var det i första hand genom reformer från ovan, som Sovjetunionen lämnade det stalinistiska stadiet. Det, som framtvingade reformen, var just de faktorer som Trotskij hade räknat med: den ekonomiska utvecklingen, massornas högre bildning och omvärldens inbrytning i den sovjetiska isoleringen. Avståndstagandet från stalinismen kunde inte bli fullständigt, ty i slutet av Stalin-perioden fanns inte och kunde inte finnas några politiska krafter, som förmådde eller ville uppträda revolutionärt. För övrigt fanns det, under de första tio åren efter Stalin, inte en enda enhetlig och artikulerad massrörelse 'nedifrån' som krävde ens reformer. Eftersom stalinismen blivit en anakronism både nationellt och internationellt, vilket gjort brytningen med den till en historisk nödvändighet för Sovjetunionen, var det själva ledarklicken som var tvungen att ta initiativet till brytningen. Av en ironisk slump kom alltså Stalins epigoner att påbörja arbetet med att avskaffa stalinismen och därmed också att mot sin vilja realisera delar av Trotskijs politiska program.[64]

Men kan de fortsätta och fullfölja arbetet? Eller är en politisk revolution fortfarande nödvändig? Ytligt sett är möjligheterna för en revolution alltjämt lika små, som de var på Trotskijs tid, medan reformmöjligheterna är mycket större. Förutsättningarna för varje revolution är, som Lenin en gång uttryckte det, att (a) de styrande inte skall kunna fortsätta att styra som de gjort, (b) de styrda i sitt elände och sin vrede skall vägra leva vidare på det sätt de levt, (c) det skall finnas ett revolutionärt parti som vill och kan ta de chanser som erbjuds det. De förutsättningarna finns inte ofta i länder, som har en vital och expanderande ekonomi och en ökande levnadsstandard, och där massorna erbjuds utbildningsmöjligheter som aldrig förr och därför med optimism ser fram emot den sociala utvecklingen. I sådana länder brukar den sorts konflikt mellan folkvilja och ledaregoism, som fortfarande präglar sovjetsamhället, oftare resultera i krav på nya reformer än leda till revolutionära uppror. Det är alltså möjligt att historien snarare kommer att ge den Trotskij rätt, som i tolv eller tretton år stred för reformer, än den Trotskij som predikade revolution de fem sista åren av sitt liv.

---

[64] Jag påpekade detta faktum i min bok *Russia after Stalin* (1953) och i en rad artiklar publicerade vid Stalin-periodens slut. De amerikanska trotskisterna ägnade då ett helt nummer av sin teoretiska tidskrift *The Fourth International* (vintern 1954) åt temat: 'Trotskij eller Deutscher' och deras ledare James P. Cannon utpekade mig argt som 'revisionist' och som 'trotskismens Bernstein' [Se: Trotskij eller Deutscher?],. Mitt brott var att jag ansåg att det inte fanns någon möjlighet för en 'politisk revolution' i Ryssland de närmaste åren och att en period av 'reformer ovanifrån' höll på att inledas. (Detta blev också det politiskt utmärkande för det första årtiondet efter Stalin.) Jag grundade mitt resonemang på bl.a. det faktum att förkvävandet av alla oppositionsgrupper, och i synnerhet den trotskistiska oppositionen, hade gjort sovjetsamhället politiskt formlöst och mållöst och därmed omöjliggjort alla 'initiativ nedifrån'. Det föreföll paradoxalt att västtrotskister kunde vara så omedvetna om dessa följder av trotskisternas (och andra antistalinistiska bolsjevikers) utplåning i Sovjetunionen.

Men detta kan bara bli ett första försök till slutomdöme. Byråkratins problem i arbetarstaten är fortfarande så nytt och sammansatt att det inte kan diskuteras från säkra utgångspunkter. Vi kan inte i förväg bestämma i vilken utsträckning en byråkrati kan tänkas avstå från privilegier, i vilken mån enpartisystemet kan tillåta starka och effektiva masskrav på reformer, i vilken takt en 'monolitisk' regim skall upplösas och förvandlas till ett styre som tillåter yttrandefrihet och bidrar till en gemenskap på socialistisk grund. I hur hög grad mjuknar eller avtar de inneboende sociala spänningar, som finns i den 'primitiva socialistiska ackumulationen', när inslagen av primitivitet och tvång och fiendskap försvinner från ackumulationen? Hur påverkas motsättningarna mellan byråkratin och folket av en höjd levnadsstandard och en bättre utbildning? Bara erfarenheter kan ge svaret, och i erfarenheterna kan fler överraskningar ligga fördolda, än vad någon filosofi kunnat drömma om. Författaren till denna bok föredrar hur som helst att överlämna åt en historiker ur nästa generation att fälla den slutliga domen över Trotskijs idé om den politiska revolutionen.

*

Ett påpekande bör här göras om Trotskijs revidering, i *Den förrådda revolutionen*, av sin åsikt om den sovjetiska termidoren. Vi har tidigare beskrivit de heta och våldsamma känslor, som denna oklara historiska analogi väckte i bolsjevikpartiet på 1920-talet, och vi sade då att detta var ett exempel på hur le mort saisit le vif (de döda griper tag i de levande).[65] Omkring tio år senare finner vi Trotskij kämpande i ett norskt samhälle med samma franska spöken från 1794. Vi minns att han, så länge han propagerade för reformer i Sovjetunionen, avvisade arbetaroppositionens och senare även andra gruppers åsikt, att den ryska revolutionen redan hade förfallit till termidor- eller eftertermidorstadiet. Termidoren var en fara som hotade den stalinistiska politiken, hävdade han, men den var fortfarande inget etablerat faktum. Under de första exilåren försvarade han alltjämt denna inställning i debatter med vänner och motståndare. Men när han väl bestämt, att oppositionen borde bli ett självständigt parti och att den politiska revolutionen var oundviklig i Sovjetunionen, tänkte han om och förklarade att sovjetsamhället länge befunnit sig i eftertermidorepoken. [66]

Han erkände att den historiska analogin dittills varit mer förvirrande än upplysande, men samtidigt fortsatte han att utveckla den. Han och hans vänner hade misstagit sig, när de trodde att termidoren var detsamma som en kontrarevolution och en restauration, sade han, men med den definitionen av ordet hade de haft rätt i sin åsikt, att termidoren inte var någon verklighet i Ryssland. Definitionen var emellertid felaktig och ohistorisk. Den ursprungliga termidoren hade inte varit en kontrarevolution utan bara 'en reaktionsfas *inom* revolutionen'. Termidoranhängarna hade inte förstört den franska revolutionens samhällsgrund, som vilade på de nya borgerliga egendomsnormerna och som börjat ta form 1789-93, men de hade använt grunden som underlag för sitt elitstyre och för konsulsmakten och kejsardömet. En jämförbar utveckling i Sovjetunionen började redan 1923, när Stalin undertryckte vänsteroppositionen och upprättade sin antiproletära regim på oktoberrevolutionens samhällsgrunder. Med den franska revolutionskalendern i ständig åtanke hävdade Trotskij, att när Stalins styre blivit bonapartistiskt till sin karaktär, hade Sovjetunionen fått sin förstekonsul. Och i det perspektivet var restaurationsfaran verklig nog – i Frankrike hade det varit tjugo år mellan termidoren och Bourbonernas återtagande av makten, och Trotskijs appell om en ny revolution och en återgång till sovjetdemokratin var ett eko av jämlikhetskonspiratörernas rop om ett återvändande till den första republiken.

---

[65] *Den avväpnade profeten*, s. 225-28.

[66] Trotskij gjorde en första 'revision' av sin termidoranalogi i essayen 'Arbetarstaten, termidoren och bonapartismen' som skrevs i början av hans vistelse i Frankrike och publicerades i *B. O.*, nr. 43, april 1935. Essayen innehöll i ett nötskal grundresonemanget i *Den förrådda revolutionen*.

Trotskij kom på detta vis att allt djupare engagera sig i den 'åkallan av det förflutnas andar', som Marx betraktat som ett utmärkande drag hos alla borgerliga revolutioner. De engelska puritanerna hade åberopat sig på Gamla Testamentets profeter. Jakobinerna hade hänvisat till den romerska republikens hjältar och dygder. De ville med det inte 'parodiera det förflutna', sade Marx, utan 'verkligen återupptäcka den sanna revolutionsandan'.[67] Men den socialistiska revolutionen skulle inte behöva låna sina kostymer från gårdagen, menade han, ty den skulle vara fullt medveten om sin egenart och sitt syfte. Och 1917 års bolsjeviker klädde sig heller inte i sådana kostymer och hade ingen användning för tidigare revolutioners parader och symboler. Senare fick de emellertid sina mardrömmar och sin rädsla från jakobinerna, mardrömmarna om utrensningar och rädslan för termidoren, och de förstorade dem genom sina handlingar och i sin fantasi. De gjorde det inte för att härma det förgångna, utan för att de brottades med likartade problem, och för att de försökte lösa dem på ett nytt sätt. De studerade historiens dystra misstag för att inte upprepa dem. Och även om det är sant, att bolsjevikerna inte förskonades från brodermordens fasor, lyckades de bryta den onda cirkel som en gång fått jakobinerna på fall och franska revolutionen att bryta samman. Bolsjevikernas termidorrädsla var ett utslag av deras självbevarelsedrift och vilja att försvara sig. Men den fungerade ofta irrationellt. Trotskij erkände nu, att oppositionen i mer än tio år varnat för termidoren utan att ha insett, vad den föregående termidoren stod för. Insåg han det själv bättre nu?

Den ursprungliga termidoren var en av den moderna historiens mest komplicerade, dubbelbottnade och mångtydiga händelser, och det är bara en del av förklaringen till de bristande kunskaperna om den. Termidoranhängarna störtade Robespierre efter en rad förödande jakobinska maktkamper under vilka han, Robespierre, i spetsen för partiets mittfraktion hade utplånat höger- och vänsterfraktionerna under Danton och Hebert. Hans fall innebar slutet för hans mittfraktion och för jakobinpartiet i stort. Strax efter termidorkuppen upplöstes jakobinklubben. Termidoranhängarna ersatte Robespierres 'terrorregim' med ett styre grundat på 'lag och ordning' och besegrade en gång för alla den parisiska plebejmassa, som redan tidigare lidit många nederlag. De övergav de ofullständiga men dock jämlikhetsprinciper som styrt matvarufördelningen och som Robespierre upprätthållit genom införandet av 'maximipriser'. Framgent hade borgarklassen möjlighet att bedriva lönsam handel, skapa förmögenheter och skaffa sig den sociala maktposition, som den skulle behålla även under kejsardömets tid. Mot bakgrund av en slocknande revolutionsenergi och en tilltagande trötthet och besvikelse hos massorna övergick revolutionsregimen på detta sätt från en folklig till en antifolklig fas.

Det räcker med denna korta skissering av termidorens olika aspekter för att se var Trotskij tog miste, när han hävdade, att Ryssland fick sin termidor 1923. Oppositionens nederlag det året var på intet sätt jämförligt med jakobinpartiets sammanbrott och upplösning. Det svarade snarare mot vänsterjakobinernas nederlag långt före termidoren. Medan Trotskij skrev *Den förrådda revolutionen* stod Sovjetunionen inför de stora utrensningsprocesserna – i Frankrike hade 'rensningarna' varit en del av jakobinperioden, och det var först efter Robespierres fall som giljotinen slutade arbeta. Termidoren var i verkligheten ett utbrott av motvilja mot de eviga utrensningarna, och flertalet termidoranhängare var personer som tidigare följt Danton och Hebert, och som överlevt de olika fraktionsslakterna. Något i Ryssland analogt med detta skulle ha varit en framgångsrik kupp mot Stalin, utförd efter processerna 1936-38, och planerad av resterna av de bucharinistiska och trotskistiska oppositionerna.

Det finns också en annan och viktigare skillnad. Termidoren i Frankrike markerade slutet på den revolutionära förändringen av det franska samhället och dess egendomslagar. I Sovjetunionen upphörde inte denna förändring i och med att Stalin kom till makten. Tvärtom genomfördes den största omdaningen, jordbrukskollektiviseringen, under hans styre. Och det

[67] *Louis Bonapartes 18:e brumaire.*

var förvisso inte ‘lag och ordning’, inte ens i extremt antifolklig form, som rådde 1923 eller någon gång under Stalinperioden. Det, som 1920-talets första år hade gemensamt med termidorepoken, var de tynande revolutionskrafterna och besvikelsen och håglösheten hos massorna. Det var mot denna bakgrund, som Robespierre försökt och misslyckats med att hålla resterna av jakobinpartiet vid makten och som Stalin nu framgångsrikt kämpade för att bevara den bolsjevikmakt, som innehades av de rester av partiet som han själv ledde.

Visserligen svävade en stark termidordoft kring Stalins antijämlikhetspolitik. Men den doften hade också funnits kring Lenins NEP. Underligt nog hade varken Lenin eller Trotskij protesterat, när mensjevikerna 1921 kallat NEP en ‘sovjetisk termidor’. De hade tvärtom lyckönskat sig själva till att ha genomfört en sorts termidor på fredlig väg och utan att splittra sitt parti och förlora makten. ‘Det var inte de (mensjevikerna) utan vi själva’, hade Trotskij skrivit 1921, ‘som formulerat diagnosen. Och, vad viktigare är, eftergifterna åt termidorandan och termidortendenserna hos småborgerligheten var till för att upprätthålla proletariatets makt och gjordes av kommunistpartiet utan att systemet kom till skada och utan att rodret överlämnades i andra händer.’[68] Även Stalin gjorde stora ‘eftergifter åt termidorandan och termidortendenserna’ hos sina byråkrater och industriledare och gjorde det ‘utan att systemet kom till skada och utan att rodret överlämnades i andra händer’. En historisk analogi, som 1921 fick Trotskij att nästan skryta med att han och Lenin genomfört en haivtermidor, som senare gav honom skäl att förneka att det någonsin funnits en sovjetisk termidor, och som slutligen fick honom att 1935 hävda att Sovjetunionen haft en termidorregim i tolv år utan att han själv märkt det, var hur som helst mer förvirrande än upplysande.

Den historiskt mer välgrundade anklagelse, som Trotskij kunde ha riktat mot Stalin, var att denne infört en robespierresk terrorregim och i avskyvärdhet vida överträffat Robespierre. Men Trotskijs eget förflutna och den bolsjevikiska traditionen hindrade honom från att säga det. Vi minns att han 1903-04, i samband med sin första brytning med bolsjevikerna, anklagat Lenin för jakobinism och av denne fått höra att han med stolthet betraktade sig som det tjugonde århundradets ‘proletäre jakobin’.[69] De två männen tänkte på två olika Robespierre: Lenin på honom som säkrat revolutionens seger mot gironden, Trotskij på honom som sänt sina egna kamrater till giljotinen. I Lenins och de flesta västmarxisters ögon hade utrensningarnas ledare efter hundra år kommit i skuggan av den oförvitlige folkledare som ärades i revolutionens panteon. Som bolsjevik beklagade Trotskij, att han stämplat Lenin som robespierreist, och han ville inte gärna använda samma uttryck om Stalin. Eftersom han under tiden accepterat bolsjevikernas positiva värdering av jakobinismen, kom han nu själv att närmast identifiera sig med Robespierre, vilket fick honom att felaktigt betrakta sina motståndare som termidoranhängare. Det är sant att hans varningar gjorde mycket för att väcka alla bolsjeviker, inberäknat stalinisterna, till kamp. Något av en termidoranda finns f.ö. också kvar i Sovjetunionen och kan (samman med vissa ‘borgerliga inslag’ och ‘borgerliga fördelningsnormer’) återfinnas i varje arbetarstat. Vi som på 1940- och 1950-talen såg den ryska revolutionen i hela dess olympiska kraft, enorm och framåtriktad på ett sätt som den franska revolutionen aldrig varit, vi kan hur som helst bara förundra oss över den egenartade förväxling som tillät termidorspöket att uppträda på den ryska scenen och bli kvar där en hel historisk epok.

*

Den verkliga och uppenbara pessimismen i *Den förrådda revolutionen* visar sig också i de avsnitt, där Trotskij försökte förutse den inverkan, som andra världskriget skulle få på Sovjetunionen. Han skrev att det nya samhällssystemet hade skapat ett ‘nationellt försvar, vars

[68] Trotskij, *Between Red and White (Mellan rött och vitt)*, s. 77. (Trotskij färdigskrev denna bok i februari 1922.)
[69] Se *Den väpnade profeten*, s. 74-78.

fördelar det gamla Ryssland inte ens kunnat drömma om', och att det under en planekonomi var relativt lätt att övergå från civil till militär produktion och 'att beakta försvarsintressena även när man byggde och utrustade nya fabriker'. Han pekade på de framsteg sovjetförsvaret gjort, vad gällde utvecklingen av moderna vapen, och förklarade att 'växelförhållandet mellan mänskliga och mekaniska krafter inom Röda Armén kan i stort sägas vara jämförbart med det som finns inom de bästa arméerna i väster'.[70] 1936 var inte det en uppfattning, som delades av västliga militärexperter i allmänhet, och Trotskijs betoning av den avsåg säkert att skapa respekt hos västmakternas regeringar och generalstaber. Men han ansåg också att sovjetförsvaret hade svaga punkter i termidorandan inom officerskåren, i den strängt hierarkiska arméstruktur som höll på att ersätta den gamla revolutionärt demokratiska arméorganisationen, och i framför allt Stalins utrikespolitik. Han ansåg att Stalin, efter att ha ignorerat faran från Tredje Riket, nu försökte motverka den genom att förlita sig på allianser med borgerliga västregeringar, på Nationernas Förbund och på den 'allmänna säkerheten', för vars skull han i händelse av krig skulle avstå från att rikta revolutionära appeller till de krigande nationernas beväpnade arbetare och bönder.

'Kan vi ...', frågade Trotskij, 'förvänta oss att Sovjetunionen klarar sig ur 'det annalkande storkriget utan ett nederlag? På denna uppriktigt ställda fråga skall vi svara lika uppriktigt. Om kriget förblev bara ett krig, skulle Sovjetunionens nederlag vara ofrånkomligt. I teknisk, ekonomisk och militär mening är imperialismen ojämförligt mycket starkare. Om den inte paralyseras av västliga revolutioner, kommer den att sopa bort den regim, som uppstod ur oktoberrevolutionen.'[71] Även om väststaterna var splittrade inbördes, skulle de så småningom sluta sig samman 'för att förhindra Sovjetunionens militära seger'. Långt före Münchenkrisen noterade Trotskij, att Frankrike redan betraktade sin allians med Ryssland som ett 'stycke papper' och skulle fortsätta att göra det, hur mycket Stalin än försökte stärka alliansen med folkfrontens hjälp. Alliansen skulle bli verklighet, endast i den mån han ytterligare gav efter för de ekonomiska och politiska påtryckningarna från Frankrike, England och Amerika, och då skulle de allierade dra fördel av Sovjetunionens krigstidsproblem och försöka undergräva den socialistiska grunden för dess ekonomi och framtvinga enorma eftergifter åt kapitalismen. Samtidigt skulle böndernas individualism stärkas av kriget och hota att göra kollektivjordbruket ineffektivt. Dessa påtryckningar utifrån och inifrån skulle, menade Trotskij, öka faran för en kontrarevolution och restauration i Ryssland. Men situationen var inte hopplös, ty med kriget skulle revolutionen också komma närmare Europa, och den slutliga balansräkningen skulle alltså bli, att 'sovjetregimen blev stabilare än regimerna hos landets eventuella fiender'. 'Den polska borgarklassen' kunde endast 'påskynda kriget och i det finna sin ... säkra död', och 'Hitler har mycket mindre möjlighet än Vilhelm II att gå segrande ur kriget'. Trotskijs förlitan på den europeiska revolutionen var lika stark som hans pessimism rörande Sovjetunionens framtidsutsikter utan en sådan revolution:

> Faran för krig och nederlag är en realitet för Sovjetunionen. Men revolutionen är också en realitet. Förhindrar inte revolutionen ett krig, så hjälper i varje fall kriget revolutionen. De andra förlossningarna är vanligtvis lättare än de första. I det kommande kriget skall man inte behöva vänta två och ett halvt år på det första upproret (som var fallet efter 1914). När det väl börjat kommer f.ö. revolutionen inte att denna gång låta sig hejdas halvvägs. På lång sikt kommer inte Sovjetunionens öde att avgöras på generalstabernas kartor utan på klasskampens karta. Endast det europeiska proletariatet, som obevekligt bekämpar borgarklassen ... kan förhindra att Sovjetunionen utplånas eller får ett 'allierat' knivhugg i ryggen. T.o.m. ett militärt nederlag för Sovjetunionen skulle bara bli en kort episod, om proletariatet samtidigt segrade i andra länder. Och å andra sidan kan ingen militär seger rädda arvet efter oktoberrevolutionen, om imperialismen samtidigt behärskar resten av världen ... Utan Röda Armén skulle Sovjetunionen besegras och slitas i stycken som Kina. Endast

[70] *The Revolution Betrayed*, s. 196-97. (*Den förrådda revolutionen*, s. 150.)
[71] Ibid., s. 216. (Svenska upplagan: s. 164.)

> dess envisa och heroiska motstånd mot den framtida kapitalistfienden kan skapa gynnsamma betingelser för klasskampens utveckling i det imperialistiska lägret. Röda Armén är alltså en oerhört betydelsefull faktor. Men det innebär inte att den är den enda historiska faktorn.
>
> Det är inte under något baner som står för ett *status quo* (målet för Stalins diplomati på 1930-talet) som Europas arbetare och koloniernas folk kan resa sig ... Det europeiska proletariatets uppgift är inte att permanenta gränserna utan tvärtom revolutionärt avskaffa dem, inte att (bevara) ett *status quo* utan skapa ett socialistiskt Europas Förenta Stater.[72]

Resultatet av andra världskriget skulle bli otydligare än så, och inget skulle vara enklare, än att göra en lista på Trotskijs oriktiga förutsägelser i *Den förrådda revolutionen*. Men varje oriktighet innehåller viktiga sanningar och utgår från premisser, som fortfarande gäller, och därför kan man alltjämt lära sig mer av hans misstag än av de korrekta plattityderna hos flertalet politiska skribenter. Trotskij är i detta inte olik Marx. Han tänker 'algebraiskt' riktigt, även när hans 'aritmetiska' slutsatser är felaktiga. Oriktigheten i hans förutsägelser beror ofta på att han betraktade andra världskriget ur första världskrigets synvinkel, men hans allmänna insikter om sambandet mellan krig och revolution var djupa och är fortfarande väsentliga för en förståelse av de revolutionära efterdyningar, som följde på andra världskriget.[73]

Den förrådda revolutionen har utövat sitt inflytande på ett märkligt och ofta självförödande sätt – *pro captu lectoris.* Den publicerades i maj 1937, mitt under slakten på gammalbolsjevikerna, efter rättegången mot Radek, Pjatakov och Sokolonikov och strax före avrättningarna av Tuchatjevskij och de andra generalerna. Skottsalvorna från Stalins exekutionsplutoner gav en egendomlig klang åt bokens titel. Den ljöd som ett desperat och genomträngande protestskri. Den samlade i sig Trotskijs hela mörksyn och antydde att oktoberrevolutionen nu lidit sitt sista och oåterkalleliga nederlag och att Trotskij och hans anhängare avsvurit sig all tro och lydnad mot Sovjetunionen. På det viset kom 'den förrådda revolutionen' att bli en väckande och minnesvärd men också ihålig slogan, och en lång tid gjorde boktiteln ett starkare intryck än själva boken och hindrade förståelsen för Trotskijs mångsidiga och nyanserade resonemang. Hans idéer om det möjliga framträdandet av en ny ägarklass fångade läsarnas intresse i så hög grad, att de inte lade märke till hans motargument och preciseringar av betingelser. Många av hans anhängare såg en verklighet i det som han bara betraktade som en möjlighet. Briljansen i hans polemiska stil bidrog till att göra gensvaret än mer förvänt, ty den lockade mängder av mindre begåvade författare att upprepa läromästarens invektiv, vilket var lättare att göra än att kritiskt tillägna sig hans idéer. *Den förrådda revolutionen* blev inte bara en bibel för de yttersta dagarnas trotskister, som i sina kyrkor och kapell fromt rabblade dess verser länge efter Trotskijs död, utan kom också att i vidare mening påverka hela den besvikelsens litteratur som skrevs av f.d. västkommunister på 1940- och 1950-talen. Några av dem levde på smulorna från Trotskijs bord, och det var inte alltid de bästa smulorna, och de gjorde sig kända som originella tänkare genom att servera dem i egenhändigt komponerade såser. James Burnham, trotskist på 1930-talet, grundade sin *Managerial Revolution (Direktörernas revolution)* på några lösryckta fragment av Trotskijs teorier.[74] *Den förrådda revolutionen* ger eko i Ignazio Silones och Arthur Koestlers tidiga författarskap. Den gjorde starkt intryck på George Orwell. Den 'Boken', som i långa stycken citeras i 1984, var avsedd som en parafras på *Den förrådda revolutionen*, på samma sätt som beskrivningen av Emmanuel Goldstein, Storebrors gåtfulle motståndare, var gjord med Trotskij som förebild. Och sist men inte minst var det många av det kalla krigets intellektuellt ambitiösa 'sovjetologer' och

---

[72] Ibid., s. 219-20. (Svenska upplagan: s. 167-68.)
[73] Resonemanget utvecklas i efterordet till denna bok.
[74] Se avsnittet om debatten med Burnham, Shactman m fl i slutet av Kapitel 5 nedan.

propagandister som på 1940- och 1950-talen direkt eller indirekt hämtade sina resonemang och slagord från denna källa.[75]

Trots det oegentliga sätt, som *Den förrådda revolutionen* ofta användes på, är boken fortfarande ett klassiskt verk i den marxistiska litteraturen. Men det är också Trotskijs svåraste bok, och man kan tillgodogöra sig innehållet i den, endast om man läser den med urskillning och utan att vare sig acceptera eller förkasta allt som står i den. Goethe sade en gång om Lessing att han, trots att han var sin generations störste tänkare, påverkade sina samtida bara i viss mån och ibland t.o.m. på ett farligt sätt, eftersom endast en intelligens jämbördig med hans kunde förstå hela hans mångsidiga tankevärld, som alltså först i efterhand och indirekt kom att sätta spår i det tyska tänkandet. Detsamma kan sägas om författaren till *Den förrådda revolutionen* och förklarar också det förvrängda och förvrängande inflytande som boken haft i Västerlandet. Men i vår tid luftas redan dess idéer i Sovjetunionen, där Trotskijs böcker fortfarande är förbjudna. De sovjetiska karriärister är många, som i dag talar trotskiska utan att veta om det. De finns på universiteten, i fabrikerna, de litterära föreningarna, Komsomolcellerna och t.o.m. bland de styrande. För att bara ge några slumpvisa exempel: det Trotskij sade, om att Stalin-tiden 'kommer att gå till konsternas historia som i första hand en medelmåttornas och hovpoeternas och tallriksslickarnas epok', är numera allmänt accepterat. Vem tycker inte i dag som han, att stalinismen 'ströp den ena litterära skolan efter den andra' och att

> förintelseprocessen ägde rum på alla ideologiska plan och var desto mer definitiv, som den framstod som till hälften sanslös. Det nuvarande ledarskiktet anser sig kallat att inte bara politiskt kontrollera allt andligt skapande, utan också föreskriva dess utvecklingsvägar. Metoden, att besluta utan överklagningsrätt, används på samma sätt i koncentrationslägren och inom jordbruksforskningen och musiken. Partiets huvudorgan trycker anonyma och befallande ledare som liknar arméorder riktade till arkitekturen, litteraturen, teatern och baletten, för att inte tala om filosofin, naturvetenskapen och historieforskningen. Byråkratin är vidskepligt rädd för allt som inte direkt tjänar den och allt som den inte förstår.[76]

Även om det lyckligtvis inte i alla avseenden är så här numera, är det det i vissa avseenden, och som kritiker av arvet efter Stalin är den döde Trotskij fortfarande mer kraftfull i talet än alla levande 'avstaliniserare':

> De studerandes skolgång och samhällstillvaro präglas av formalism och hyckleri. Barnen har lärt sig sitta stilla under de otaliga och dödtråkiga mötena med deras eviga hederspresidium, deras sånger till de kära ledarnas ära, deras förhandspreparerade debatter, där barnen som sina föräldrar säger ett och tänker ett annat ... Trots den påtvungna optimismen förmår inte de förståndigare lärarna och barnboksförfattarna att alltid dölja sin förfäran över denna förtryckarmentalitet och falskhet och tristess ... Den självständiga personligheten kan, som det självständiga tänkandet, inte utvecklas utan kritik. Men den sovjetiska ungdomen förvägras helt enkelt den elementära möjligheten att utbyta tankar, göra fel och kontrollera och korrigera sina egna och andras misstag. I alla frågor ... beslutar andra för dem. För dem återstår bara att verkställa besluten och lovprisa dem som fattat dem ... Det förklarar varför inte en enda betydande person kommit ur dessa miljonhövdade led av kommunistungdomar.
>
> Det är genom att studera ingenjörskonst, vetenskap, litteratur, idrott eller schack som de unga s.a.s. vinner sina sporrar för kommande stordåd. På alla dessa områden konkurrerar de med den illa förberedda äldre generationen och är den ofta jämbördig eller överlägsen. Men var gång de vidrör

---

[75] 1961 publicerade ett amerikanskt regeringsorgan en pamflett som hette *Den förrådda revolutionen* och som hade till syfte att försvara den amerikanska kampanjen mot Kuba. Den person som utrikesdepartementet, Pentagon, f.d. kubanska sockerbaroner och några 'radikaler' stämplade som revolutionens förrädare var Fidel Castro. En USA-stödd invasion av Kuba hade förmodligen till syfte att återge den kubanska revolutionen dess renhet från förr.

[76] *The Revolution Betrayed*, s. 173. (*Den förrådda revolutionen*, s. 132.)

> politiken, bränner de fingrarna.[77]

Och hur levande är inte fortfarande den profetiska vrede, övertygelse och vision som en gång bar upp ord som dessa:

> … den faktiska utformningen av ett socialistiskt samhälle kan och skall förverkligas, inte med hjälp av de förödmjukande och efterblivet kapitalistiska åtgärder som sovjetregeringen tillgriper, utan med metoder som är mer värdiga en befriad mänsklighet – och framför allt inte under byråkratins piska. Ty just denna piska är det vidrigaste arvet efter den gamla tiden. Den måste brytas sönder och offentligt brännas på bål, innan man kan tala om socialism utan att rodna.[78]

De månader, under vilka Trotskij skrev *Den förrådda revolutionen*, var vilsamma trots det intensiva arbetet. Livet i Wexhall var händelselöst och lugnt. Den dagliga rutinen avbröts någon enstaka gång av besök utifrån eller av utflykter till de öde bergstrakterna norrut. En gång i veckan gick familjerna Trotskij och Knudsen på bio i Hønefoss och såg någon gammal blek amerikansk film. Trotskij arbetade så bra, att när han var färdig med *Den förrådda revolutionen*, såg han fram emot att kunna ta itu med *Lenin* igen. Han tycktes äntligen ha funnit en verklig tillflyktsort. Men då och då drev små moln upp över horisonten. Det skulle hållas allmänna val på hösten, och redan på sommaren hade ett litet pronazistiskt parti, national samling, börjat angripa regeringen för att den satte freden och välståndet i fara genom att låta Trotskij vistas i landet. Partiets ledare var major Quisling, som under den tyska ockupationen några år senare skulle bli ledare för en marionettregering, och vars namn då skulle bli en synonym till ‘förrädare’. Men 1935 hade han inte många anhängare, och partiet betraktades som ett vettlöst ytterlighetsparti, som man alltså inte behövde ta hänsyn till. Mer oroande var angreppen i den kommunistiska tidningen *Arbeideren*. Även om också den hade få anhängare, gav den uttryck åt sovjetambassadens åsikter, när den anklagade Trotskij för att använda Norge som ‘bas för terroristaktioner riktade mot Sovjetunionen och dess ledare och framför allt mot världsproletariatets störste ledare i vår tid – Stalin ...”Hur länge’, undrade tidningen. ‘skall de norska arbetarna tolerera detta? Vad har norska arbetarpartiets partistyrelse att säga? Vad har norska regeringen att säga?’ Detta var första gången det antyddes att Trotskij använde Norge som ‘bas för terroristaktioner’ – beskyllningen skulle upprepas av Vysjinskij några månader senare.

Arbetarpartiet tillbakavisade anklagelsen med skärpa. ‘Vad är meningen med detta?’ svarade Scheflo. ‘Att få de norska arbetarna att tro på en lögn ... och tvinga arbetarregeringen att arrestera Trotskij? Nåväl, mina herrar, inget av detta kommer att ske. Så lätt gör ni varken Norges arbetare eller Norges arbetarregering till åtlöjen ...’ Andra talesmän för regerings-partiet yttrade sig på liknande sätt.[79]

Den norska polisen höll ändå Trotskij under uppsikt och försåg justitieministern med löpande rapporter om inte bara sina egna fynd utan också sådana som gjorts av polisen i Belgien och Frankrike. En Sherlock Holmes i Bryssel hade upptäckt att Trotskij var den som grundat och nu ledde Fjärde Internationalen, och i polishögkvarteret i Oslo frågade sig några ängsliga själar, om denna oroande nyhet verkligen kunde stämma. Bekräftelse kom från den franska polisen, som också uttryckte sitt missnöje med de in- och utresor som gjordes av Trotskijs sekreterare, som alla var agenter för Fjärde Internationalen. De norska ministrarna kunde bara skratta åt detektivbragden – litet tidigare hade de själva, eller i varje fall en del av dem, haft planer på att ansluta sig till den konspiratoriska organisationen. För att lugna polisen gav justitieministern hur som helst order om att man skulle deportera Jan Fraenkel som var en av Trotskijs sekreterare. Men hans plats intogs snart av Erwin Wolf, som bodde ungefär ett år i

---

[77] Ibid., s. 156-57. (Svenska upplagan: s. 118-19.)
[78] Ibid., s. 125. (Svenska upplagan: s. 95.)
[79] *Arbeideren*, 12 december 1935, och *Sørlandet*, 16 december 1935.

Wexhall utan att ansättas av myndigheterna, och som gifte sig med Knudsens dotter. För att undvika onödigt bråk bad Trotskij sina anhängare att stryka hans namn från listan på medlemmarna i organisationens 'internationella exekutiv', och när han skrev artiklar om interna trotskistiska angelägenheter, gjorde han det anonymt eller under fingerat namn.[80] Han vägrade låta sig intervjuas av utländska tidningar. Och han höll sig så strikt borta från den norska politiken, att när parlamentarikern Knudsen inbjöd honom att som åskådare närvara vid hans valmöten, så tackade Trotskij hövligt nej. Han brukade följa med Knudsen och vänta på honom i hans bil tills mötet var över.[81] Polisen informerade justitieministern om att Trotskijs uppträdande i detta avseende var oklanderligt. 'Vi visste naturligtvis att Trotskij i skrift fortsatte att kommentera de internationella händelserna', säger utrikesminister Koht, 'men vi betraktade det som vår plikt att respektera hans rätt att göra det enligt de demokratiska asylprinciperna.'[82] Regeringen var så nöjd, att den två gånger automatiskt förlängde hans uppehållstillstånd utan att ens diskutera beslutet.

Men när Koht sommaren 1936 gjorde ett statsbesök i Moskva, och där firades med överdriven pompa, inväntade Trotskij hans återkomst med onda aningar. 'De köpslår om mitt huvud i Kreml', sade han till Knudsen. 'Tror du verkligen', frågade denne, 'att vi inom norska arbetarpartiet är beredda att sälja ditt huvud?' 'Nej', svarade Trotskij, som inte ville såra sin värd, 'men jag tror Stalin är beredd att köpa det.'[83] Enligt Koht själv var hans besök i Moskva bara en artighetsvisit. Han hade tidigare varit polska regeringens gäst i Warszawa och ville nu inte ge Moskva intrycket att han 'gaddat sig samman' med polackerna. Under hans besök diskuterades aldrig frågan om Trotskijs asyl, säger han, och den enda gång han hört den nämnas, var när Litvinov privat och förbindligt fört den på tal i samband med ett möte, som Nationernas Förbund hållit i Genève.[84] Kohts vittnesmål kan tas för god vara. Stalin skulle knappast ha köpslagit om Trotskijs huvud med den vänlige och något disträe professors-diplomaten Koht. För den affären skulle han ha behövt en hårdare sorts förhandlare.

Trotskijs onda aningar grundade sig på den våldsamma ökningen av terrorn mot trotskisterna i Sovjetunionen. Han hade nyligen fått förstahandsrapporter om den från tre anhängare som kommit direkt från sovjetiska fängelser och koncentrationsläger. De tre var: A. Tarom, rysk arbetare och gammalbolsjevik, Anton Ciliga, f.d. medlem av jugoslaviska kommunistpartiets politbyrå, och Victor Serge, vars roll inom den ryska oppositionen vi ofta kommenterat.[85] Serge hade frisläppts tack vare en personlig hänvändelse från Romain Rolland till Stalin. Ciliga hade återfått friheten efter påtryckningar från västeuropeiska vänner. Och Tarov hade i hemlighet tagit sig över gränsen. Han berättade att hans oro över den växande nazismen hade gjort honom villig att sluta fred med stalinisterna och att han diskuterat kapitulationsvillkoren med GPU. 'Tycker du eller tycker du inte', hade han tillfrågats, 'att Trotskij är ledare för den borgerliga kontrarevolutionens avantgarde?' Det var den formel de kapitulerande numera var

---

[80] 'Crux' var den signatur Trotskij oftast använde vid denna tid. Han använde också koder i en del av sin korrespondens med anhängarna i Paris och Amsterdam. Kodnyckeln finns i Trotskij-arkivet (slutna delen). Se även Krog, op. cit., s. 245-46.

[81] Detta enligt vad Knudsen har berättat för mig.

[82] Professor Koht gjorde detta uttalande i början av 1937 och upprepade det med eftertryck när jag besökte honom i Oslo 1956.

[83] Trotskij, *Stalins Verbrechen; The Case of Leon Trotsky*, s. 33; Knudsens uttalande för författaren.

[84] Detta är Kohts beskrivning för mig av sina motiv (han tillade också att han, i samband med sina forskningar rörande de rysknorska förbindelsernas tidiga historia, haft långvariga kontakter med akademiska kretsar i Moskva).

[85] Trotskij-arkivet (slutna delen). Tarovs 'Brev från en förrymd bolsjevik-leninist' publicerades i *B. O.*, nr. 45, 1935. Ciligas beskrivning av den stalinistiska terrorn trycktes i *B. O.*, nr. 47, 48, 49. Victor Serges 'Öppet brev till André Gide', som för Gide beskrev den stalinistiska regim som han fortfarande var positivt inställd till, publicerades i *B. O.*, nr. 51, 1936. Dessa *B. O.*-nummer innehöll en mängd nyheter från Sovjetunionen. Se även brevväxlingen mellan Ljova och Serge i april 1936, Trotskij-arkivet (slutna delen).

tvungna att acceptera. Tarov hade svarat att Trotskij enligt hans åsikt ‘är den ivrigaste förkämpen för världsproletariatets sak, en rakryggad revolutionär, som jag betraktar som min vän och kamrat i den gemensamma kampen’. Natt efter natt hade han förhörts och blivit utsatt för påtryckningar i syfte att få honom att fördöma Trotskij. Men han hade inte kunnat förmå sig själv att göra det.[86]

Alla tre beskrev den nya och våldsamma brutaliteten i terrorn, de enorma koncentrationslägren som byggts över hela Ryssland, det obarmhärtiga våld som alla fångar utsatts för efter mordet på Kirov, tortyren och lögnaktigheterna som GPU använde sig av för att framtvinga ‘bekännelser’. Trotskij hade visserligen kritiserat Stalin häftigt men aldrig riktigt förstått hur långt det hela gått i Ryssland. Som alla politiska flyktingar hade han i viss mån bibehållit den föreställning om sitt hemland, som han gjort sig tidigare, när terrorn inte var så utbredd och inte så brutal. De nya beskrivningarna (och Andre Gides just utkomna *Retour de l’U.R.S.S.* [*Resa i Sovjet*]) fyllde honom med vämjelse och vrede och stärkte honom i hans övertygelse om att alla ‘reformistiska illusioner’ borde överges och att hans brytning med Komintern borde offentliggöras i skarpast möjliga ordalag.

Det bör också tilläggas att beskrivningarna inte gav det minsta hopp om oppositionens framtid, ty samtidigt som de skildrade förfallet bland ledarna och hatet och föraktet som omgav dem, vittnade de också i pessimistiska ordalag om oppositionens totala sammanbrott och maktlöshet.[87] Det måste ha varit bara en bitter tröst för Trotskij att höra hur personer som Tarov fortfarande försvarade honom i fängelsehålor och fångläger. De tycktes vara oppositionens sista mohikaner. Men innan året var slut kom nya meddelanden om massuteslutningar ur partiet. Den 30 december 1935 förklarade Chrusjtjov, då sekreterare i Moskva-kommittén att 10 000 medlemmar uteslutits enbart i Moskva. Från Leningrad rapporterade Zjdanov om 7 000 uteslutningar. I landet som helhet hade åtminstone 40 000 personer berövats sina medlemskap. Ännu fler hade uteslutits ur Komsomol, och flertalet hade stämplats som trotskister och zinovjevister. Även om bara hälften eller en tredjedel av alla dessa utstötta varit verkliga oppositionsanhängare, skulle de ändå ha varit fler till antalet än de 4-6 000, som undertecknat den förenade oppositionens program 1927.[88] Trotskij undrade om en renässans var förestående och lät optimistisk, trots Serges och Ciligas dystra rapporter, när han skrev:

> … påverkade av den stalinistiska pressen och dess hantlangare (av typ Louis Fischer och hans likar) har många av våra såväl fiender som vänner i väster omedvetet vant sig vid föreställningen att de enda bolsjevik-leninister, som alltjämt finns i Sovjetunionen, sitter i straffarbetsläger. Det är inte så! Det går inte att med polismetoder utplåna det marxistiska programmet och den stora revolutionära traditionen ... Om inte som doktrin så dock som anda, tradition och baner har vår rörelse brett ut sig över Sovjetunionen och får tydligen fler och fler nya anhängare. Av de 10-20 000 ‘trotskister’, som uteslutits de senaste månaderna, är det bara ett tiotal eller kanske ett hundratal ... (som tillhör) den äldre generationen oppositionsanhängare från åren 1923-28. Flertalet är nya meningsfränder... Trots tretton år av enastående skändlig och grym hetsjakt, smutskastning och förföljelse, trots kapitulationer och avhopp som varit farligare än förföljelserna, har i dag Fjärde Internationalen med visshet sin starkaste, största och mest luttrade underavdelning i Sovjetunionen.[89]

---

[86] Tarov, op. cit.
[87] Ciliga gav senare en fullständig beskrivning av situationen i sin bok *Au pays du grand mensonge (I lögnlandet)*. I brev till Ljova skildrade även Serge oppositionens sönderfall. Förvirringen var så total, enligt den gamle och berömde trotskisten Elzin (som Serge citerade), att ‘det inte finns två kamrater som har samma inställning. Det som förenar oss är GPU.’
[88] *Den avväpnade profeten*, s. 255.
[89] *B. O.*, nr. 48, 1936.

Detta tycktes motsäga Trotskijs tidigare pessimismer om att inga revolutionära initiativ kunde förväntas från Sovjetunionen, inte ens från hans anhängare. Som ‘anda, tradition och baner’, om än inte som organiserat parti, var trotskismen lika levande som förr. Och både Stalin och Trotskij visste att ‘en anda och en tradition’ lätt kunde samlas till ett parti. Stalin förberedde sig därför för ett sista anlopp mot trotskismen. Under tiden härskade en dov tystnad. Den varade över våren och försommaren 1936.

I Västeuropa var det folkfrontens stora tid. De olika partier, som ingick i fronten, hade vunnit betydande valsegrar i Frankrike, och det hade uppmuntrat arbetarna till att skärpa sina krav, i miljontal sluta sig till fackföreningarna, ockupera fabriker och organisera landsomfattande strejker och demonstrationer. ‘Den franska revolutionen har börjat’, förklarade Trotskij i rubriken till en artikel han skrev för den amerikanska tidskriften *Nation*. (Det konservativa bladet *Le Temps* talade om *‘les grandes manoeuvres de la revolution’* [‘de stora revolutionsmanövrerna’].) Han pekade på den franska ekonomins sammanbrott, skärpningen av klassmotsättningarna, paniken i de besuttna samhällsklasserna och deras partier, det framåtriktade trycket från massrörelserna. ‘Hela arbetarklassen har börjat röra på sig. Den gigantiska massan låter sig inte hejdas av ord. Kampen måste sluta med antingen en definitiv seger eller också ett fruktansvärt nederlag.’ Folkfrontens ledare förde en politik som inbjöd till nederlag. De gjorde vad de kunde för att förkväva arbetarnas energi och självkänsla och ge borgarklassen nytt självförtroende. ‘Socialisterna och kommunisterna hade arbetat av alla krafter på att få till stånd en ministär under Herriot eller i värsta fall Daladier. Vad har massorna gjort? De har påtvingat dem Blums ministär. Är inte det ett direkt misstroendevotum mot folkfrontens politik?’ Kontrarevolutionen låg för tillfället lågt och väntade på att stormen skulle dra förbi och förberedde sin återkomst. ‘Det vore lättsinnigt att anta att dess uträkningar skulle sakna grund. Med Blums och Jouhauxs och Cachins hjälp kan kontrarevolutionen fortfarande nå sina mål.’ Kommunistpartiet hade i åratal krävt *les Soviets partout* (sovjeter överallt), men nu, när det var tid att övergå från ord till handling, samla och beväpna arbetarna och bilda arbetarkommittéer, förklarade partiet att slagordet var ‘olägligt’, Trotskij varnade också sina anhängare: ‘Det parti eller den grupp, som inte finner fotfäste i den nuvarande strejkrörelsen och inte etablerar verklig kontakt med de stridsberedda arbetarna, har ingen rätt att kalla sig en revolutionär organisation.’ Det var inte första och inte sista gången hans anhängare var oförmögna att finna ‘fotfäste’.

*

Den 4 augusti hade Trotskij postat förordet till *Den förrådda revolutionen* till sina förläggare och tänkte nu semestra samman med Knudsen på en öde och otillgänglig liten ö i en fjord söderut. De lämnade Hønefoss i bil och på vägen lade Knudsen märke till att de förföljdes av några män som han igenkände som anhängare till Quisling. Men vid ett färjläge kunde han skaka av sig förföljarna, och belåtna for han och Trotskij över fjorden, steg i land på sin ö och förberedde sig för natten i en fiskarstuga.

Nästa morgon väcktes de av ett ilbud från Wexhall. Under natten hade Quislings anhängare, förklädda till poliser, trängt in i huset och försökt få tillträde till Trotskijs rum under hänvisning till order de sade sig ha fått att företa en husundersökning. Men Knudsens dotter, som misstänkt att allt inte stått rätt till, hade hindrat dem, samtidigt som hennes bror varskott grannarna. Intränglingarna hade tagit till flykten efter att ha lagt beslag på bara några skrivmaskinspapper som legat på ett bord. När polisen fått fatt i dem, hade de förklarat att de länge tänkt bryta sig in i huset under Trotskijs frånvaro, eftersom de avlyssnat Knudsens telefon och vetat att han och Trotskij tänkt fara bort. Det hade inte varit fråga om något mordförsök mot Trotskij. Syftet hade varit att skaffa bevis på Trotskijs politiska verksamhet och på att han brutit mot reglerna, som gällde för hans uppehåll i Norge, bevis som Quislings parti senare tänkt använda i valrörelsen. Intränglingarna hävdade att de funnit det de sökte.

Händelsen föreföll absurd. Trotskij var säker på att Quislings män inte kunde ha hittat några bevis på regelbrott som han inte gjort sig skyldig till. De kunde heller inte ha lagt beslag på några dokument ur hans arkiv, eftersom Knudsen varit förutseende nog att låsa in det i ett bankfack, innan de for. Så Knudsen och han återgick, efter ett ögonblicks oro, till att klättra i bergen och fiska. En vecka senare, den 13 eller 14 augusti, landade ett litet flygplan på ön och släppte av chefen för den norska kriminalpolisen. Han hade kommit för att på Trygve Lies order förhöra Trotskij i anledning av den kommande rättegången mot Quislings män. Frågorna gällde de papper som dessa lagt beslag på i Knudsens hus: en kopia av ett privat brev till en trotskist i Frankrike och en utskrift av den tidigare nämnda artikeln 'Den franska revolutionen har börjat'. Trotskij svarade på alla frågor han fick, och polischefen lämnade ön för att senare meddela pressen, att nazisternas anklagelser mot Trotskij enligt hans mening var absolut grundlösa.[90]

Tidigt nästa morgon lyssnade Knudsen som vanligt på radionyheterna. Mottagningsförhållandena var inte de bästa. Det fanns ingen elektricitet på ön, och radion han hade var en liten apparat, som gick på batterier. Men det han hörde var nog för att få honom att med andan i halsen rusa in till Trotskij. Moskva hade just meddelat att Zinovjev, Kamenev och fjorton andra personer inom kort skulle ställas inför rätta anklagade för förräderi, konspiration och mordförsök mot Stalin. Den upplästa anklagelseakten hade stämplat Trotskij som huvudansvarig för deras brott. Knudsen mindes inte detaljerna, men han var säker på, att Zinovjev och Kamenev anklagats för terrorism och samarbete med Gestapo. Trotskij var alldeles omtumlad. 'Terrorism? Terrorism?', upprepade han. 'Nåja, det kan jag förstå. Men Gestapo? Sade de Gestapo? Är du säker på det?', frågade han förvånat. 'Ja, det sade de', försäkrade Knudsen. Senare samma dag fick de höra att det i anklagelseakten också sagts, att det var från Norge, som Trotskij sänt sina terrorister och lönnmördare till Sovjetunionen. Eld och lava tycktes plötsligt välla upp mellan klipporna på den fridfulla ön. De två for i ilfart tillbaka till Wexhall.

Samma dag, den 15 augusti, tillbakavisade Trotskij anklagelserna och beskrev dem för pressen som 'det största falsariet i världspolitikens historia'. 'Stalin förbereder denna rättegång för att undertrycka allt missnöje och all opposition. Ledarbyråkratin betraktar varje kritik och varje oppositionellt yttrande som en konspiration.' Anklagelsen att han använde Norge som bas för en terroristisk verksamhet, fortsatte han, syftade till att beröva honom hans fristad och varje möjlighet till självförsvar. 'Jag vill på det kraftigaste understryka att jag under min tid i Norge inte haft någon förbindelse med Sovjetunionen. Jag har inte fått ett enda brev därifrån. Jag har inte, varken direkt eller genom andra personer, skrivit till någon i Ryssland. Min hustru och jag har inte ens kunnat få fram en enda rad till vår son, som varit anställd som vetenskapsman, och som inte haft den minsta politiska kontakt med oss.' Han föreslog att norska regeringen skulle undersöka anklagelserna – han var redo att förse den med alla nödvändiga papper och dokument. Han vände sig också till alla världens arbetarorganisationer med en appell om att en internationell och opartisk undersökningskommission borde bildas.[91]

Den terrorns höjdpunkt, som han så ofta talat om, hade alltså nu blivit verklighet. Den var mer avskyvärd och mer hotfull än något han kunnat drömma om. Åter satt han som klistrad vid radioapparaten och lyssnade, från den 19 till den 24 augusti, på rapporterna från rättegången. Timme efter timme sög han i sig dess fasor och hörde hur anklagare och domare och försvarare uppträdde i ett skådespel som var så drömartat masochistiskt och sadistiskt att det

---

[90] Trotskij, *Stalins Verbrechen*; Krog, op. cit.; Trotskij-arkivet; uttalanden av Knudsen och andra norska ämbetsmän.
[91] Citerat från originalen i Trotskij-arkivet.

tycktes sväva över det mänskligt fattbara. Det stod från början klart att de sexton anklagade riskerade dödsstraff för sig själva och därmed också för Trotskij och Ljova. (I anklagelseakten hade Ljova framställts som sin fars närmaste medhjälpare.) Det blev mer och mer uppenbart, allt eftersom processen fortskred, att rättegången bara kunde vara ett förspel till det totala utplånandet av en hel generation revolutionärer. Men det värsta var det sätt på vilket de anklagade släpades i smutsen och tvingades kräla fram till sina dödsdomar mellan kväljande anklagelser och självanklagelser. Jämfört med detta var franska revolutionens mardrömmar – fångkärrorna, giljotinen, de jakobinska brodermorden – som ett nästan nyktert och värdigt skådespel. Robespierre hade låtit sina motståndare sitta på de anklagades bänk mellan tjuvar och mordbrännare, och han hade riktat fantastiska anklagelser mot dem, men han hade inte hindrat dem från att försvara sin heder och dö som kämpar. Danton hade i varje fall kunnat ropa: 'Efter mig blir det din tur, Robespierre!' Stalin kastade ned sina sönderslagna motståndare i bottenlösa avgrunder av självförnedring. Han fick bolsjevismens ledare och tänkare att uppträda som de ömkansvärda medeltida kvinnor som tvingades ge inkvisitionen detaljerade beskrivningar av varje häxkonst de utfört och varje liderligt samröre de haft med djävulen. Så här lät t.ex. den dialog, som Vysjinskij hade med Kamenev, och som hela världen kunde höra:

> *Vysjinskij:* Hur skall man bedöma de artiklar och deklarationer som ni skrev 1933 och i vilka ni gav uttryck åt er hängivenhet för partiet? Som bedrägeri?
>
> *Kamenev:* Nej. Värre än bedrägeri.
>
> *Vysjinskij:* Trolöshet?
>
> *Kamenev:* Värre.
>
> *Vysjinskij:* Värre än bedrägeri, värre än trolöshet? Finn då ordet för det. Var det förräderi?
>
> *Kamenev:* Ni har funnit det.
>
> *Vysjinskij:* Anklagade Zinovjev, bekräftar ni det?
>
> *Zinovjev:* Ja.
>
> *Vysjinskij:* Förräderi, trolöshet, dubbelspel?
>
> Zinovjev: Ja.

Och detta är slutet på Kamenevs *mea culpa*:

> Två gånger skonades mitt liv. Men allting har en gräns. Även proletariatets ädelmod har en gräns och den gränsen är nu nådd ... Vi sitter här samman med agenter för utländska hemliga poliser. Våra vapen var desamma, vi stod arm i arm, innan våra öden länkades arm i arm på denna bänk. Vi har tjänat fascismen. Vi har organiserat kontrarevolutionen mot socialismen. Det är den väg vi har tagit och det är den avgrund av skändligt förräderi som vi har fallit i.[92]

Därpå följde Zinovjev:

> Jag är skyldig till att ha varit den näst efter Trotskij främste organisatören av det trotskist-zinovjevistiska blocket, som hade som mål att mörda Stalin, Vorosjilov och andra ledare ... Jag erkänner mig skyldig till att ha varit huvudorganisatör av mordet på Kirov ... Vi slöt förbund med Trotskij ... Min bristfälliga bolsjevism förvandlades till antibolsjevism och genom trotskismen nådde jag fascismen. Trotskismen är en avart av fascismen och zinovjevismen är en avart av trotskismen.[93]

---

[92] *Sudebniji Otjet po Delu Trotskistkovo-Zinovjevskovo Terroristkovo Tsentra.* Citaten är från den svenska versionen av de autentiska rättegångsreferaten, *Moskvaprocessen*, s. 49, 119.
[93] Ibid., s. 119.

Ivan Smirnov, som besegrat Koltjak under inbördeskriget och suttit vid Trotskijs sida i den militära revolutionskommittén förklarade:

> Det finns ingen annan väg för vårt land, än den väg som landet redan går, och det finns inte och kan inte finnas något annat ledarskap än det som historien givit oss. Trotskij, som skickar order och instruktioner om terror och betraktar vår stat som en fascistisk stat, är en fiende. Han står på barrikadens andra sida.[94]

Mrachkovskij, ännu en av Trotskijs gamla vänner och tillika en av inbördeskrigets hjältar, sade:

> Varför beträdde jag den kontrarevolutionära vägen? Det var min förbindelse med Trotskij som fick mig att göra det. Från det ögonblick, jag upprättade denna förbindelse, började jag bedra partiet och bedra dess ledare.[95]

Bakajev, en gång oförskräckt chef för tjekan i Leningrad under inbördeskriget och senare ledare för oppositionens demonstrationer 1927, erkände:

> De fakta, som framkommit inför rätten, visar hela världen att Trotskij är organisatören av och den pådrivande kraften i detta ... kontrarevolutionära terroristblock ... Jag har gång på gång riskerat mitt huvud i Zinovjevs och Kamenevs intresse. Jag tyngs av tanken på, att jag blev ett lydigt verktyg i deras händer och en agent för kontrarevolutionen, och att jag lyfte handen mot Stalin.[96]

Vysjinskij, mensjeviken som klivit på den bolsjevikiska segervagnen långt efter inbördeskriget och som nu var chefsåklagare, rasade och skrek i sina timslånga och medvetna uppvisningar i hysteri:

> Dessa kapitalismens galna hundar försökte slita i stycken de bästa i vårt sovjetiska land. De mördade en av de revolutionsmän som var oss allra kärast, en härlig och underbar människa, ljus och glad, som leendet på hans läppar alltid var ljust och glatt, som vårt nya liv är ljust och glatt. De mördade vår Kirov. De sårade oss nära hjärtat ... Fienden är slug. En slug fiende får inte skonas ... Hela vårt folk darrar av vrede. Och i den statliga åklagarmaktens namn förenar jag min upprörda och vreda röst med miljonernas mullrande stämma... Jag kräver att de galna hundarna skjuts – alla utan undantag![97]

Efter fem dagar fyllda av råa smädelser och groteska förolämpningar, dagar under vilka åklagarsidan inte framlagt ett enda bindande bevis, dömde domstolen samtliga anklagade till döden och fastställde att

> Leo Davidovitj Trotskij och hans son Leo Ljovitj Sedov överbevisade om ... att ha direkt planerat och personligen lett organiserandet av en terroristisk verksamhet i Sovjetunionen ... skall, i den händelse de anträffas på sovjetiskt territorium, omedelbart häktas och ställas inför sovjetiska högsta domstolens militärkollegium.[98]

Stalin hade förlagt processen till tiden strax efter Hitlers inmarsch i Rhenlandet och folkfrontens regeringsbildning i Frankrike. Därigenom kom den att fungera som ett utpressningshot mot den västerländska arbetarrörelse och vänsterintelligentia som betraktade Stalin som sin bundsförvant i kampen mot Hitler. I verkligheten hotade nu Stalin att hämnas alla eventuella protester mot utrensningarna genom att bryta upp folkfronten och lämna Västeuropa ensamt inför hotet från Tredje Riket. Hans syften stöddes av det dunkelt irrationella i en process som förvirrade alla dem, som kunde ha höjt sina röster mot ett begripligt nidingsdåd, men som nu var ovilliga att protestera mot och därmed bli indragna i ett mörkt och blodigt mysterium.

---

[94] Ibid., s. 120.
[95] Ibid., s. 116.
[96] Ibid., s. 117-18.
[97] Ibid., s. 81, 115.
[98] Ibid., s. 127.

Hur beklämmande processen och avrättningarna än var, väckte de till liv en förnyad stridsanda hos Trotskij. Han var fast besluten att möta utmaningen med hela den samlade kraft och självkänsla som han en gång visat prov på under inbördeskrigets första stora drabbningar. Han hade varit den huvudanklagade i processen mot Zinovjev och Kamenev, och han visste att det skulle komma nya rättegångar, där han skulle påtvingas den ännu tyngre bördan av ännu groteskare anklagelser. Han kämpade för sitt liv och sin heder, för sina ännu levande barn, för alla de dömda gammalbolsjevikers värdighet som inte hade någon möjlighet att försvara sig. Han pekade på processens alla absurditeter och självmotsägelser. Han gjorde sitt yttersta för att avslöja dess förfalskningar och skingra dess mysterier. Han visste att han stod ensam mot Stalins enorma makt och de horder av propagandister som tjänade den. Men han hade åtminstone frihet att yttra sig och att organisera sina motattacker, och han beslöt att utnyttja den friheten till det yttersta. På processens andra dag lät han sig utförligt intervjuas av *Arbeiderbladet* som nästa dag, den 21 augusti, under rubriken 'Trotskij säger att Moskvas anklagelser är falska' publicerade intervjun på sin förstasida och inte lät sin läsekrets sväva i okunnighet om tidningens partitagande för Trotskij. Han gjorde uttalanden för amerikanska, engelska och franska nyhetsbyråer och för en mängd journalister som hastigt farit till Oslo. Han stod i stridens mitt, och det var bråttom. Han var tvungen att tillbakavisa Stalins anklagelser innan mänsklighetens häpnad och upprördhet avtrubbat dess förmåga att fatta det som hände. Det enda han behövde var friheten att försvara sig själv.

Plötsligt och försåtligt berövades han den friheten, och de som berövade honom den var samma personer, som nyligen lovat honom sin vänskap och hedrat honom och berömt sig av att ha givit honom en fristad. Den 26 augusti, dagen efter Moskvaprocessens slut, fick han besök av två poliskommissarier som på justitieministerns order meddelade honom att han brutit mot de regler som gällde för hans vistelse i landet. De bad honom underteckna en förbindelse att han i framtiden skulle avstå från alla inblandningar, 'direkta eller indirekta, muntliga eller skriftliga, i andra länders aktuella politiska angelägenheter', och att han som författare skulle 'strikt begränsa sin verksamhet till historiska arbeten och allmänt teoretiska utläggningar, som inte riktade sig mot något enskilt land'.[99] Kravet lät som ett skämt. Hur skulle han kunna undvika att yttra sig om 'andra länders aktuella politiska angelägenheter' just nu, när Stalin anklagat honom för att vara bundsförvant med Hitler och ledare för en liga sabotörer och lönnmördare? Hur skulle han kunna begränsa sig till 'teoretiska utläggningar, som inte riktade sig mot något enskilt land'!? Hans tystnad skulle bara understryka de falska anklagelser som Stalin nu basunerade ut över världen. Han vägrade absolut att underteckna förbindelsen. Polisen satte honom då i husarrest, ställde vakter utanför dörrarna till hans rum och förbjöd honom att yttra sig offentligt.

Vad låg bakom norska regeringens plötsliga attitydförändring? Den 29 augusti överlämnade sovjetambassadören i Oslo, Jakubovitj, en formell not med krav om att Trotskij skulle utvisas. Noten hävdade att Trotskij använde Norge som 'bas för sin konspiration'. Den hänvisade till domarna som fällts av högsta domstolen i Moskva. Och den slutade med ett knappt förtäckt hot: 'Sovjetregeringen önskar göra klart att ett fortsatt uppehållstillstånd för Trotskij ... kommer att ... skada de vänskapliga relationerna mellan Sovjetunionen och Norge och bryta mot ... reglerna för all mellanfolklig samvaro.'[100] Detta hände tre dagar efter det att Trotskij satts i husarrest, en omständighet som tillät Trygve Lie att bestämt påpeka, att ingripandet mot Trotskij inte berott på den sovjetiska framställningen. Sovjetambassadören hade emellertid,

---

[99] Norska justitieministeriet, *Stortingsrapport nr. 19,* framlagd av Tryggve Lie den 18 februari 1937; Krog, op. cit.; Trotskij, *'Ich fordere ein Gerichtsverfahren über mich!'* ('Jag fordrar ett rättegångsförfarande för egen del!') i Trotskij-arkivet; *Stalins Verbrechen*.

[100] Noten har fogats till *Stortingsrapport nr. 19* i form av en bilaga. *Izvestija* meddelade bara, den 30 augusti 1936, att sovjetambassadören gjort ett uttalande.

redan några dagar tidigare, i en muntlig démarche krävt Trotskijs utvisning. ‘Svårigheten, att bestämma exakt datum för sovjetambassadörens första begäran om att vi skulle vägra Trotskij asyl’, skriver Koht, ‘beror på att begäran framställdes muntligt och inte tycks finnas registrerad någonstans. Jag var, vid det tillfället, inte själv i Oslo utan på resa i mitt valdistrikt i norr, och utrikesminister Trygve Lie fungerade som min ställföreträdare.’[101] Men faktum är att ambassadören besökte Trygve Lie strax efter det att *Arbeiderbladet* publicerat sin intervju med Trotskij om Moskva-processen, och det är otänkbart, att han inte då skulle ha protesterat mot att intervjun tryckts i regeringspartiets tidning och begärt Trotskijs utvisning. Oslo surrade av rykten om, att han också hotat att bryta handelsförbindelserna med Norge, och att rederierna och fiskeindustrin uppmanat regeringen att inte gå emot deras intressen under en period av lågkonjunktur och arbetslöshet. ‘Mina regeringskolleger var rädda för ekonomiska sanktioner’, säger Koht, ‘trots att ryssarna ingenting sagt om att de tänkte genomföra några sådana. Jag trodde inte de skulle bojkotta oss kommersiellt, och jag ansåg att vår handel med Ryssland – det var i huvudsak sill vi exporterade – hur som helst inte var så stor, att vi behövde vara oroliga. Jag motsatte mig därför förslaget om en internering av Trotskij. Men jag röstades ned av mina kolleger i ministären.’[102]

Ministrarna fruktade en brytning med Ryssland och ett valnederlag som följd av denna komplikation. Trots att de visste att påståendena om att Trotskij använde Norge som bas för terroristisk verksamhet var falska, och trots att de sagt just det i svaret på den ryska noten, gav de därför efter för påtryckningarna. Men de kunde inte utvisa Trotskij, ty inget annat land ville ta emot honom. De kunde heller inte överlämna honom till sovjetregeringen, som inte begärt att få honom utlämnad, trots att Trotskij utmanat Stalin på just den punkten. (En sådan begäran skulle ha gjort det nödvändigt för en norsk domstol att ta upp fallet till behandling, och då skulle Trotskij haft möjlighet att tillbakavisa anklagelserna.) Eftersom ministrarna inte vågade reta Moskva, genom att låta Trotskij försvarstala offentligt, beslöt de att internera honom. Men deras demokratiska samvete och deras ministervärdighet tillät dem inte att erkänna, att de gav efter för hotelser och inte i sitt eget land kunde ge fristad åt en person, som de visste var oskyldig och som de prisat för hans storhet. De tvingades därför sätta hans skuldlöshet i fråga. De vågade inte ta upp Vysjinskijs anklagelser, ty även om de saknade mod att stå för sanningen, var de heller inte djärva nog att ta sådana falsarier för god vara. De var små människor som bara kunde komma med små lögner. De beslöt att anklaga Trotskij för att missbrukat deras förtroende genom att kritisera främmande regeringar och vara engagerad i Fjärde Internationalen, trots att de visste och medgav, att ingen av dessa aktiviteter var olaglig. Sedan försökte de få fram bevis på hans förseelser. Men var skulle de hitta dem? I en domstolslokal i Oslo satt Quislings män och viftade med de pappersark som de lagt beslag på i Knudsens hem och som bl.a. var en utskrift av Trotskijs artikel ‘Den franska revolutionen har börjat’. Hade han inte här angripit den franska folkfronten och Blums ministär? Var inte det en verksamhet ‘riktad mot vänligt sinnad nation’? Artikeln var emellertid varken hemlig eller olaglig. Den hade stått tryckt i amerikanska *Nation* och i två små trotskisttidningar, *Verité* och *Unser Wort*, och arbetarpartiets ministrar kunde heller inte så gärna använda sig av papper som stulits från Trotskijs skrivbord av Quislings män. Justitieministern hade i sitt arkiv polisrapporterna om Trotskijs kontakter med Fjärde Internationalen. Men regeringen hade betraktat de kontakterna som självklara, och den hade ignorerat rapporterna så sent som i juni, när den utan vidare förlängt hans uppehållstillstånd. Vart de än vände sig, kunde de inte hitta några respektabla skäl för att vägra honom asyl.

Men en vägran var de tvungna att prestera, även om rättsunderlaget för den skulle vara ett fuskverk. Allt eftersom tiden gick och Moskvas vrede blev mer och mer högljudd, blev de allt

[101] Kohts uttalande för författaren.
[102] Idem.

räddare för att deras små intressen och små anseenden skulle klämmas sönder mellan giganternas sköldar, och de förbannade den stund när de lovat denna jätte tillträde till sitt land. Men han var i deras våld, och det stod dem fritt att göra honom till sin fånge. De gjorde det fumligt, ty de skämdes över att ha blivit Stalins medbrottslingar. Men, för att citera en norsk författare, 'dåligt samvete och skamkänsla förvandlar inte ofta en missdådare till botgörare ... han måste skaffa sig ett tänkt försvar för sina illgärningar. Och det är inte ovanligt att missdådaren börjar hata sitt offer.'[103] Och ministrarnas egenkärlek hade närts så enormt, när de varit värdar för 'Lenins närmaste medarbetare', att de blev tvära och småsinta i rollen som hans fångvaktare.

Den 28 augusti infann sig Trotskij med poliseskort i rätten i Oslo för att en andra gång vittna i affären med Quislings män. Han upptäckte genast att han var där som anklagad snarare än som vittne. Quislings män hävdade, att de avslöjat hans 'illojala' beteende i Norge, och domaren utsatte honom för ett närgånget förhör. Hade han under uppehållet i Norge brevväxlat med sina kamrater i utlandet? Hade han givit dem politiska direktiv? Hade han i sina artiklar kritiserat någon utländsk regering? Trotskij svarade jakande på frågorna, trots att de inte hade något juridiskt samband med det fall som domstolen hade att ta ställning till, och som gällde om de anklagade gjort sig skyldiga till bedrägeri och stöld genom att förkläda sig till poliser och bryta sig in i Knudsens hus. Domaren förklarade därefter att Trotskij själv bevisat att han brutit mot reglerna för sin vistelse i landet. Trotskij svarade, att han aldrig lovat att avstå från att uttrycka sina åsikter och brevväxla med sina kamrater, och att han var beredd att genast bevisa att han inte bedrivit någon olaglig eller konspiratorisk verksamhet. I det ögonblicket avbröt domaren honom och bad honom lämna vittnesbåset.

Polisen körde honom direkt från domstolen till justitieministeriet där ministern, omgiven av dignitärer, myndigt bad honom att ögonblickligen underteckna följande deklaration:

> Jag, Leo Trotskij, förklarar härmed att jag, min hustru samt mina sekreterare ej skola, under tiden för vår vistelse i Norge, bedriva någon politisk verksamhet riktad mot nationer med vilka Norge har vänskapliga förbindelser. Jag förklarar vidare, att jag skall bo på sådan plats, som regeringen finner skäl att utvälja eller godkänna ... att jag, min hustru samt mina sekreterare på intet sätt skola ... taga befattning med politiska frågor av dagsaktuellt intresse i Norge eller utomlands ... att jag, som författare, skall begränsa min verksamhet till arbeten av historisk, biografisk samt självbiografisk karaktär ... att (mina) ... skrifter av teoretisk natur ... ej skola vara riktade mot någon främmande nations regering. Jag samtycker även till att all post, alla telegram och telefonsamtal, mottagna eller avsända av mig, min hustru eller mina sekreterare, censureras ...[104]

Tjugo år senare kunde vittnen till denna scen fortfarande minnas glimten av förakt i Trotskijs blick och dånet av hans röst när han vägrade att underteckna pappret. Hur vågade ministern, frågade han, förelägga honom ett så skamligt dokument? Väntade han sig verkligen att en person med Trotskijs förflutna skulle sätta sitt namn under det? Det, ministern begärde av honom, var en fullständig underkastelse och en avsägelse av varje rätt att uttrycka politiska åsikter. Hade han, Trotskij, varit beredd att acceptera sådana villkor, skulle han inte nu ha befunnit sig i landsflykt och inte varit beroende av Norges tvivelaktiga gästfrihet. Trodde sig Trygve Lie mäktig nog att kunna avtvinga honom det som Stalin aldrig kunnat avtvinga honom? Norska regeringen hade vetat vem han var, när den släppt in honom i landet – hur vågade den då begära, att inte ens hans teoretiska skrifter skulle riktas mot någon främmande regering? Hade han någonsin lagt sig i några inre norska angelägenheter – hade de på denna punkt något att kritisera honom för? Ministern medgav att det hade de inte. Trodde de då att han använde Norge som bas för någon terroristisk verksamhet? Nej, svarade Trygve Lie, det trodde regeringen absolut inte. Anklagade de honom för konspiratorisk eller olaglig verksam-

[103] Krog, op. cit., s. 220.
[104] *Stortingsrapport nr. 19.*

het riktad mot främmande regering? Nej, svarade ministern än en gång, det var inte fråga om någon konspiratorisk eller olaglig verksamhet. Det regeringen anklagade Trotskij för, var att han brutit sitt löfte om att avstå från varje form av politisk verksamhet, och beviset på det var hans artikel 'Den franska revolutionen har börjat' och hans förbindelser med Fjärde Internationalen. Trotskij nekade till att ha avgivit något sådant löfte. Ingen kommunist, ingen socialist kan någonsin förbinda sig att avstå från all politisk verksamhet. Vad trodde egentligen ministern att socialism och socialistisk moral var för något? I vilken mening var artikeln om Frankrike mer klandervärd än den intervju för *Arbeiderbladet*, som Trotskij givit Trygve Lie själv, efter det att Lie försäkrat honom att han inte bröt mot uppehållstillståndets regler genom att uttrycka sina politiska åsikter? Och hur vågade regeringen grunda sin anklagelse mot honom på ett dokument införskaffat av nazistiska tjuvar? Lät den sig dirigeras av en Hitler-liga?

Här höjde Trotskij rösten, så den genljöd genom ministeriets förhallar och korridorer: 'Det här är er första kapitulation för nazismen i ert eget land. Den kommer att stå er dyrt. Ni tror ni är säkra och fria nog att kunna behandla en politisk flykting hur som helst. Men den tid är inte avlägsen – kom ihåg det! – när nazisterna skall fördriva er alla från ert land, alla, inklusive er *pantoffel-minister-president*.' Trygve Lie ryckte på axlarna åt den egendomliga profetian.

Men mindre än fyra år senare skulle samma regering fly från Norge och de invaderande nazitrupperna, och när ministrarna och deras gamle kung Haakon hopkurade stod på stranden och ängsligt inväntade en båt som skulle föra dem till England, mindes de med bävan Trotskijs profetiska ord som nu besannats.[105]

Efter detta möte höll Trygve Lie Trotskij i strängare husarrest, förvisade hans två sekreterare och placerade ut vaktposter i Knudsens hem, för att hindra Trotskij från att tala ens med Knudsen. Genom att beordra dessa försiktighetsåtgärder överskred han sina befogenheter, ty enligt Norges grundlag hade han inte rätt att beröva någon människa friheten, som inte dessförinnan dömts av norsk domstol. Många blev upprörda och protesterade, bland dem även konservativa grupper, så tre dagar efter Trotskijs arrestering fick Lie kungen att underteckna ett beslut som gav utrikesministern extraordinära befogenheter i denna undantagssituation, och den 2 september befallde han att Trotskij och Natalja skulle transporteras från Knudsens hem till Sundby, i Hurum, som låg vid en fjord trettio kilometer söder om Oslo, och där placeras i ett litet hus hyrt för detta ändamål av ministeriet. De bevakades dag och natt och var tvungna att leva samman med tjugo stövelklampande, piprökande och kortspelande poliser. Ingen fick besöka Trotskij, utom hans norske advokat – inte ens hans franske advokat fick tillträde. Han förvägrades fångens vanliga rätt att motionera eller promenera utomhus. Han behövde särskilt tillstånd för att få köpa en tidning, och han var tvungen att få hela sin korrespondens censurerad. Censorn var medlem av Quislings parti, och detsamma gällde för en av de två vaktofficerarna, Jonas Lie, som skulle bli polischef under Quislings tid vid makten. 'Isoleringen av Trotskij var så total', minns Knudsen, 'att Trygve Lie vid ett flertal tillfällen, även efter det att jag blivit medlem av stortinget, vägrade ge mig tillstånd att fara till

[105] I sina krigsmemoarer beskriver professor Koht scenen så här: 'Efter mötet (med kungen och den tyske ambassadören) sammankallade jag medlemmarna av stortinget ... och delgav dem de nya tyska kraven ... Jag tvivlade inte på att regeringen skulle avvisa dem ... att vi åter skulle befinna oss på reträtt ... och bli tvungna att lämna landet. Jag drog mig till minnes Trotskijs ord till Trygve Lie ...: "Om några år kommer ni och er regering att bli politiska flyktingar, utan hem och utan land, som jag är." Vi hade inte brytt oss om hans ord. En sådan utveckling föreföll oss helt otänkbar ... Flera gånger tvingades jag avbryta mitt tal för att svälja tårarna.' Från barrikad till barrikad (norska upplagan), s. 47. Norska stortingsmedlemmar som bevittnade scenen har beskrivit den för mig på liknande sätt. En av dem hävdar att det var kung Haakon som påminde Trygve Lie om 'Trotskijs profetia'.

Hurum. Först efter mycket om och men och efter långa förseningar fick jag skicka en radio till Trotskij – till en början var han t.o.m. förbjuden att lyssna på radioprogram.'[106]

Allt detta gjordes för att hindra Trotskij från att svara på Stalins anklagelser. Men han gav inte tappt. Han skrev artiklar som i detalj avslöjade rättegången mot Zinovjev och Kamenev, och i brev till sina anhängare och till Ljova gav han dem instruktioner om, hur de skulle propagera mot utrensningarna och hur de skulle samla faktiskt material för att kunna motbevisa varje punkt i Vysjinskijs anklagelseakt. Under protest överlämnade han artiklarna och breven till censorn och väntade sedan otåligt och i veckor på svaren. Inga kom. Utan hans vetskap konfiskerade censorn allt han skrev. Under tiden lyssnade Trotskij och Natalja dagligen på Radio Moskva som dundrade ut sina anklagelser och fick dem att eka som en domedags-kakafoni över hela världen. Trotskij undrade, hur många det var, som nu började återhämta sig efter den första häpna chocken och långsamt vänja sig vid att tro det otroliga? Hade inte de väldiga giftmolnen från Moskva redan blåst in över folks tänkande och förgiftat det? Det faktum, att norska regeringen funnit det lämpligt att internera honom, fick ovillkorligen många att vända sig mot honom. Den allmänna åsikten var, att om han verkligen varit oskyldig, skulle hans norska socialistvänner säkert inte ha berövat honom friheten. T.o.m. hans tystnad tycktes tala mot honom, och hans fiender gjorde stor sak av den. Knappt fjorton dagar efter interneringen skrev Vysjinskij, i *Bolsjevik*, att Trotskij tydligen inte hade något att försvara sig med, eftersom han inte sagt något.[107]

För att komma ur fällan försökte Trotskij inleda en ärekränkningsprocess mot två norska redaktörer, en nazist och en stalinist, som i sina tidningar *Fritt Folk* och *Arbeideren* stött Vysjinskijs anklagelser. Puntervold, Trotskijs norske advokat, lämnade in stämningsansökan den 6 oktober, och domstolen hade redan kallat parterna i målet – fallet skulle upp före månadens slut – när regeringen satte stopp för rättsförberedelserna. Hade den väl internerat Trotskij, för att göra det omöjligt för honom att svara Stalin, kunde den inte nu tillåta honom att använda en domstol som talartribun. Men enligt lagen kunde den heller inte hindra honom från att göra det, ty även förbrytare hade rätt att inför rätta försvara sig mot smädelser och förtal. Men Trygve Lie lät sig inte hejdas av juridiska finesser, och på samma sätt som han, efter interneringen av Trotskij, skaffat sig rätten att genomföra den, fick han den 29 oktober till stånd ännu ett 'provisoriskt kungligt beslut' som meddelade, att 'utlänning internerad enligt bestämmelserna i kungörelsen av den 31 augusti 1936 (Trotskij var den ende utlänning som internerats i enlighet med den kungörelsen) må ej framträda som kärande i norsk domstol utan justitieministeriets medgivande'. Inget 'medgivande' kom naturligtvis från ministeriet, och domstolen förbjöds att ta upp Trotskijs mål mot de två redaktörerna.

Trotskij bad då sin franske advokat öppna ärekränkningsprocesser mot stalinistiska redaktörer i Frankrike, Tjeckoslovakien, Schweiz, Belgien och Spanien, i hopp om han, även om han inte kallades som vittne, skulle kunna framlägga sin sak genom juridiska ombud. Norrmännen borde, kan det tyckas, ha haft föga att invända mot detta – de hade ingen laglig rätt att hindra honom från att föra sin talan i utländska domstolar. Men vid det här laget fanns det inga gränser längre för regeringens beredvillighet att göra Stalin mer vänligt stämd. 'Efter överläggningar med regeringen har justitieministeriet beslutat', förklarade Trygve Lie, 'att motsätta sig Leo Trotskijs försök att under sin vistelse i Norge föra sak i utländska domstolar.'[108] Vidare förbjöd ministern Trotskij att kommunicera med advokater utomlands. Nu hade han äntligen och en gång för alla fått honom fängslad och försedd med munkavle.

---

[106] Jag citerar det Knudsen berättade för mig.
[107] *Bolsjevik*, 15 september 1936. Upprört vidarebefordrade Ljova uttalandet till sin far i ett brev den 26 oktober.
[108] *Stortingsrapport nr. 19;* Krog, op. cit.; Trotskijs brev till Gerard Rosenthal den 19 och 22 november; *Stalins Verbrechen.*

‘I går fick jag det officiella meddelandet om att jag inte får stämma någon, ens utomlands’, skrev Trotskij den 19 november till sin franske advokat Gerard Rosenthal. ‘Jag avstår från kommentarer för att vara säker på att detta brev når dig.’ Till Ljova skrev han: ‘Du måste tänka på att justitieministern konfiskerat alla brev som är viktiga för mitt personliga försvar. Jag möts nu av baktalare, inbrottstjuvar, banditer ... och är fullständigt försvarslös. Du får ta initiativ själv nu och berätta för alla våra vänner om det här.’ I nästa brev gav han än tydligare uttryck åt sin förtvivlan. Han berättade, att *Arbeiderbladet* för tillfället hade en kampanj för att få den berömde liberale författaren Ossietskij frisläppt från ett nazistiskt koncentrationsläger, samtidigt som tidningen inte hade något att säga om hans egen internering i Norge – ‘Ossietskij förtalades i varje fall inte av sina fångvaktare’. ‘Även det här brevet passerar naturligtvis (censuren), men jag har slutat bry mig om det. Jag nedtecknar dessa ord, privat och i förtroende, till min son som jagas av banditer i Paris och som kanske svävar i livsfara, samtidigt som (jag är) fängslad och bunden till händer och fötter. Det som står på spel är saker på vilka ... (vår) fysiska och moraliska existens kanske beror, och jag måste tala ut.’[109]

Antagligen döljs en del krigslister i dessa brev. Trygve Lie hävdar att Trotskij kommunicerade med sin son på olaglig väg, att han skrev några av sina brev med osynligt bläck, att han i smyg sände brev till sina anhängare när han hade tillstånd att besöka en tandläkare i staden, att hans anhängare smugglade in brev i tårtor som skickades till Hurum o.s.v. För en gångs skull tycks anklagelserna vara grundade på fakta, även om Natalja inte ville bekräfta riktigheten i dem, när hon tillfrågades tjugo år senare. Men politiska fångar använder sådana metoder för att i smyg hålla kontakt med sina kamrater, och det skulle varit märkligt om inte Trotskij använt sig av dem, när han själv var offer för så många övergrepp, listigheter och bedrägerier.

*

Eftersom Trotskij tvingats tiga, var det Ljova som fick bära huvudansvaret för den första offentliga kampanjen mot Moskva-rättegången. Blyg, en aning oartikulerad och van att stå i skuggan av sin far blev han plötsligt en förgrundsfigur i detta stora och ohyggliga skeende. Vysjinskij hade beskrivit honom som en hörnpelare i den ‘terroristinka konspirationen’ och som sin fars ombud och stabschef, den som givit framstående gammalbolsjeviker instruktioner om hur kampen skulle föras i Sovjetunionen, och i domstolsutslaget hade samma uttryck använts om honom som om hans far. Nu var han tvungen att handla i dennes ställe. Några få veckor efter rättegången mot Zinovjev och Kamenev publicerade han sin *Livre Rouge sur le procés de Moscou (Rödbok om Moskvaprocessen)* som var det första faktiska tillbakavisandet av Stalins anklagelser och den första detaljerade beskrivningen av dess självmotsägelser. Han bevisade att han aldrig varit med sin far i Köpenhamn och att Hotell Bristol, där han skulle ha sammanträffat med konspiratörerna, inte existerade. Han trängde in i mysteriet med bekännelserna och sade att ‘de anklagade med sina självkritiska och grundlösa uttalanden, med sina ordagranna upprepningar av åklagarens framställningar och med sitt ihärdiga självförtal, egentligen sade till världen: ”Tro inte på oss! Ser ni inte att allt detta är en lögn, en lögn från början till slut!”‘[110]

Men gammalbolsjevikernas olycka och självförnedring hade skakat honom. Han hade känt dem alla sedan han var liten, lekt med deras barn i Kremls parker och korridorer, och som vuxen hade han sett upp till dem som revolutionens banerförare och sin fars vänner. Fylld av dessa känslor försvarade han nu deras heder:’ Zinovjevs och Kamenevs inre styrka var skyhögt större än den genomsnittliga men visade sig ändå vara otillräcklig under dessa exceptionella omständigheter. Hundratusentals ... (människor) skulle inte kunnat motstå ens en

[109] Trotskij-arkivet (slutna delen).
[110] *B. O.*, nr. 52-53, oktober 1936; *Livre Rouge sur le procés de Moscou.*

hundradel av de ständiga och grymma påtryckningar som Zinovjev, Kamenev och de andra anklagade utsattes för.' Men – 'Stalin är ute efter Trotskijs huvud – det är det viktigaste för honom, och han kommer att använda de mest långtgående och skurkaktiga metoder för att få det avhugget ... Hatfullt betraktar han Trotskij som ett förkroppsligande av oktober-revolutionens idéer och traditioner ...' GPU nöjde sig inte med 'triumfer' i Ryssland, utan försökte utplåna trotskismen även utomlands. De spanska trotskisterna anklagades för att bryta upp folkfronten och försöka mörda dess ledare. De polska trotskisterna stämplades som agenter för den polska hemliga polisen. De tyska trotskisterna sades tjäna Gestapo. 'Stalin siktar till att förminska alla politiska skillnader inom arbetarrörelsen till denna enda formel: GPU eller Gestapo? Den, som inte stöder GPU, stöder Gestapo.' 'I dag använder han denna metod främst i kampen mot trotskismen. I morgon kommer han att använda den mot andra grupper inom arbetarklassen ... Ve, om inte världens arbetarrörelse kan försvara sig mot detta dödliga gift.'[111]

Trotskij beskriver den lättnad, han kände, när han i Hurum fick första exemplaret av *Röd-boken.* 'Det finns en sorts förlamning, när man kan se, höra och förstå allt, utan att kunna lyfta ett finger för att avvärja ett dödligt hot. Norges "socialistiska" regering hade påtvingat oss en sådan politisk förlamning. Vilken ovärderlig gåva var inte Ljovas bok under dessa omständig-heter ... Jag minns att jag tyckte de första sidorna var bleka. De upprepade en (vedertagen) politisk värdering ... Men i samma ögonblick som författaren självständigt började analysera rättegången, fängslades jag helt, och varje kapitel tycktes vara bättre än det föregående. "Vår käre tappre Ljova," sade jag och min hustru till varandra. "Vi har en försvarare!".'[112] I sina smärtfyllda, oroliga och ömsinta brev beskrev Ljova sina förberedelser för kampanjen mot utrensningarna, och han vidarebefordrade till sina föräldrar varje bevis på sympati och upp-muntran, som han fick av deras alltför få vänner.

Men det fruktansvärda skeende, som han var inblandad i, ställde antagligen för stora krav på hans känsliga natur. Han var det näst efter sin far viktigaste målet för GPU:s attacker. Han hade en ständig känsla av att han var bevakad och att hans post uppsnappades av mystiska mellanhänder. Han var rädd för att bli kidnappad. Han var ensam och försvarslös och full-ständigt beroende av kamratskapet i den lilla trotskistgruppen omkring honom. En viss tröst fann han i vänskapen med Alfred och Marguerite Rosmer, som nu glömt och förlåtit alla tidigare missförstånd och skyndat till hans fars försvar. Men inom den trånga kamratkretsen tydde han sig mest till Mark Zborowski, en ung och bildad man som studerat medicin och filosofi och nu under pseudonymen Etienne arbetade i organisationen och hjälpte till att publicera *Bulletin*, och som satt i en liten rysk kommitté som skulle föreställa att ha kontakt med oppositionen i Sovjetunionen. Etienne var av polsk-ukrainsk härkomst, talade ryska och var väl insatt i alla sovjetiska angelägenheter – vilket gjorde att han kunde bistå Trotskij med en mängd småtjänster och vinna Ljovas förtroende.

Men den bildade och ivrige 'vännen' var en stalinistisk *agent provocateur*. Hans drivenhet i konsten att förställa sig var så enorm, att varken Trotskij eller Ljova någonsin hade några misstankar mot honom. Och Ljova litade så fullständigt på honom, att han lät honom ha en nyckel till sin brevbox och hämta upp posten åt honom. De mystiska mellanhänder, som snappade upp hans brev, tillhörde Etienne. Han hade också hand om de mest konfidentiella mapparna i Trotskijs arkiv, och han förvarade dem i sin egen våning.[113]

---

[111] Ibid.
[112] *B. O.*, nr. 64, mars 1938.
[113] Étienne (Mark Zborowski) har senare erkänt detta, och i december 1955 dömdes han av en amerikansk domstol till fem års fängelse för mened. Min beskrivning av relationerna mellan Étienne och Ljova är grundad på deras brev till Trotskij och på skriftliga vittnesmål som de avgav för polisen och domstolen i Paris. Étiennes historia har berättats av H. Kasson i *New Leader* (21 november 1955) och av David J. Dallin i samma tidskrift

Några månader före interneringen bad Trotskij Ljova att sända en del av arkiven till det holländska institutet för samhällshistoria. Han gjorde det delvis för att han behövde pengar – och institutet var berett att inköpa de erbjudna dokumenten för den modesta summan av 15 000 (devalverade) franska francs – men i huvudsak för att han ville deponera arkiven på ett säkert ställe och därmed hindra GPU från att eventuellt stjäla dem. I början av november överförde Ljova och Etienne ett antal dokumentmappar till institutets Paris-avdelning, på rue Michelet nr. 7, där verksamheten sköttes av den berömde mensjeviken Boris Nikolajevskij, som tidigare varit knuten till Marx-Engels-institutet i Moskva. Det var ett försöksöverförande, ett experiment, och största delen av arkiven, inklusive de mest konfidentiella pappren, blev kvar hos Etienne.[114]

Mapparna hade knappt avlämnats på rue Michelet förrän institutets hus hemsöktes av tjuvar, natten den 6-7 november, och en del av dokumenten försvann. Misstankarna föll genast på GPU. Tjuvarna hade inte rört pengar och värdesaker, som legat framme, utan bara tagit Trotskijs papper – vilka, utom GPU-agenter, betedde sig på det viset? Franska polisen förvånades över den tekniska skicklighet, som inbrottet gjorts med, och det sades att detta inte kunde vara ett franskt 'arbete' utan måste vara utfört av någon mäktig internationell liga. Poliserna förhörde Ljova, som anklagade GPU. Men hur och av vem, undrade de, skulle GPU så fort kunnat få besked om att dokumentmapparna överförts till rue Michelet? Vilka hade känt till transaktionen? Ljova förklarade att det var han och tre till: Nikolajevskij, en fru Estrine, anställd på institutet, och Etienne. Han gick i god för dem alla, även om han misstänkte att Nikolajevskij kanske omedvetet pratat bredvid munnen och givit GPU ett tips. Vad med Etienne, frågade polisen? Etienne, sade Ljova, var höjd över alla misstankar. Beviset på det var att han, när inbrottet ägt rum, suttit i sin våning och vaktat de värdefullaste delarna av arkivet.[115] Frågan om GPU:s informationskälla tycktes omöjlig att besvara.

Det visade sig att tjuvarna bara tagit tidningsklipp och relativt oviktiga papper, men ingen tvivlade på att GPU, i sin besvikelse över det magra kapet, skulle göra ett förnyat och allvarligare försök. Trotskij skulle till sin död vara nästan lika mån om arkivens säkerhet som om sin egen. Men GPU gjorde aldrig det förnyade och fruktade försöket att lägga beslag på hans papper, och det var ytterligare ett faktum som förbryllade. Med tanke på det som här sagts, är det uppenbart att GPU inte behövde få tag i arkiven, ty genom Zborowski kunde de få direkta kopior av arkivdokumenten. Inbrottet i Paris iscensattes tydligen av GPU för att ge Étienne ett alibi och stärka Trotskijs och Ljovas förtroende för honom. Inget kunde mer definitivt avleda misstankarna från honom och rikta dem åt andra håll, än det faktum att det var just när GPU tycktes göra sitt yttersta för att få tag i arkiven, som han satt i sin våning och 'pålitligt' vaktade dem.

*

I Hurum släpade sig månaderna förbi, grå och enformiga, och inget tycktes kunna öppna eller vidga den fälla som Trotskij satt i. Amerikanska anhängare försökte skaffa honom asyl i Mexiko, men det var långt ifrån säkert att de skulle lyckas, och Trotskij ville visserligen komma bort från Norge men var tveksam om han i ett så viktigt skede skulle söka sin tillflykt till ett land som låg så långt bort och var så okänt för sin banditpolitik (och där, som Ljova skrev, 'man kan hyra en lönnmördare för ett par dollar'[116]). Han hade fortfarande vaga

---

(19 och 26 mars 1956). Se även *Hearing before the U.S. Senate Subcommittee on Internal Security (Förhör inför amerikanska senatens underkommitté för den inre säkerheten),* del 51, 14-15 februari 1957, s. 3423-29. Se även Isaac Don Levine, *The Mind of an Assassin* (svensk övers. *Mordet på Trotskij*, Tiden 1963).

[114] Ljovas 'Mémoire pour l'Instruction' ('Not för kännedom'), 19 november 1936. Trotskij-arkivet (slutna delen).

[115] Ibid.

[116] Ljova till sina föräldrar, 7 december 1936. Trotskij-arkivet (slutna delen).

förhoppningar om att han skulle kunna göra sig hörd t.o.m. i Norge. Den 11 december skulle han på nytt vittna i det utdragna målet mot Quislings män, som brutit sig in i hans tillfälliga hem i Hønefoss, och han antog att regeringen denna gång inte skulle våga avbryta rättsförhandlingarna. Men än en gång inskred justitieministern, dock inte för att avbryta rättegången, utan för att ge order om att den skulle föras bakom lyckta dörrar. Och när Trotskij uppenbarade sig i vittnesbåset, omgiven av en poliskedja, fanns alltså ingen publik och inga journalister i domstolslokalen. I motsats till vad som hänt under det föregående öppna vittnesförhöret behandlades han nu, när allt gjorts för att tysta hans vittnesmål, med utsökt högaktning och artighet och tilläts av domaren att i timmar plädera för sin sak och tillbakavisa de stalinistiska anklagelserna lika kraftfullt och med lika stor tyngd som om han talat till en världspublik. Domaren avbröt honom inte en enda gång, inte ens när han angrep den norske justitieministern och kallade honom för Stalins medbrottsling. Det var nästan groteskt att höra Trotskij göra detta inlägg, som var ett juridiskt mästerstycke, i samband med en nästan banal rättegång i en avstängd och tom domstolslokal. Men han var så osäker om sin framtid och sina möjligheter att någonsin mer få tala för sin sak, att han grep detta tillfälle att yttra sig, om än bara för protokollet.[117]

*

Några ögonvittnen har givit levande beskrivningar av Trotskij under interneringen. Askvik, en av vaktofficerarna, talar i sina opublicerade memoarer om hans lugna värdighet, stolthet och självdisciplin. Trotskij mötte varje frihetsinskränkning med protester och bestämda rättsanspråk, berättar Askvik, och han förolämpade aldrig vakterna, som han talade till på korrekt och flytande norska.[118]

Puntervold, hans norske advokat, minns hur ivrigt Trotskij följde valrörelsen – han var orolig för att Knudsen skulle förlora, eftersom han kandiderade för stortinget i ett huvudsakligen konservativt distrikt och dessutom hade angripits för att ha varit Trotskijs värd. Puntervold var i Hurum när nyheten kom om att Knudsen valts med oväntat stor majoritet, och han berättar att Trotskij blev överlycklig och hoppade upp och tog Natalja i sina armar och dansade ut med henne i en hyllningsdans till vännens seger (som också var något av ett slag i ansiktet för regeringen). Knudsens orubbliga lojalitet var en av de få ljuspunkterna för honom under dessa grå månader. En annan var den kampanj till Trotskijs försvar som den radikale författaren Helge Krog drev med hetta och intelligens i den liberala Oslo-tidningen *Dagbladet*.[119]

Två eller kanske tre gånger besökte Trygve Lie Trotskij i Hurum. Första gången var den 11 eller 13 december, när han kom för att förbereda Trotskij på att han skulle flyttas från Hurum till en mer avlägsen och svåråtkomlig interneringsort i norr, eftersom ministeriet ‘inte hade råd att fortsätta utbetalningarna till den stora polisstyrka’ som det tvingades hålla i Hurum. Trotskij berättade då för Lie att hans vänner – han nämnde bland dem Diego Rivera – hade planer på att få honom överförd till Mexiko och att han hellre ville fara dit än till snööknarna i Nordnorge. Under samtalet lade Lie märke till att Trotskij hade Ibsens Samlade verk liggande på sitt skrivbord. ‘Läser ni Ibsen här?’ frågade Lie. ‘Ja. Jag läser om hans Samlade verk. Ibsen var en av mina favoriter, när jag var yngre, och jag har återvänt till honom.’ Det samtal som nu följde var rent ibsenskt. Trotskij påminde om det nära samband som fanns mellan grundproblemet i *En folkfiende* och den situation som han själv och ministern befann sig i. Lie svarade undvikande att ‘Ibsen kunde tolkas på olika sätt.’ ‘Det gör detsamma hur ni tolkar

[117] Trotskij, *Stalins Verbrechen*, s. 37 ff. (Han talade på tyska.)
[118] Jag är tack skyldig fru Askvik, vaktofficerens änka, för en del av dessa detaljer. När hon hörde att jag var i Oslo, i april 1956, for hon med sin mans memoarmanuskript till Knudsen och bad honom överlämna det till mig. Det förvånade Knudsen, när han för mig översatte de viktigare delarna av manuskriptet, att Trotskij sades ha behärskat norska språket så väl. I Hønefoss hade de vanligen talat tyska med varandra.
[119] Trotskij, *Stalins Verbrechen*, s. 77-78. Varje detalj i denna beskrivning har bekräftats av andra skildringar.

honom', sade Trotskij. 'Han kommer alltid att vittna mot er. Kommer ni ihåg borgmästare Stockman?' Ministern frågade om Trotskij verkligen tänkte jämföra honom med boven i Ibsens drama, han som för maktens och sina investeringars skull ödelägger sin brors liv? 'Med borgmästare Stockman? ... i bästa fall, herr minister, i bästa fall', svarade Trotskij. 'Er regering har alla den borgerliga regeringens nackdelar men inga av dess fördelar.' Sårat talade ministern om Trotskijs 'otacksamhet' och sade att han gjort 'ett dumt misstag' när han tillåtit Trotskij att komma till Norge. 'Och det dumma misstaget vill ni nu gottgöra med en förbrytelse', replikerade Trotskij och slog upp Ibsens pjäs och högläste det stycke där doktor Stockman utmanar sin skurkaktige bror: 'Det återstår att se om lumpenheten och fegheten är starka nog att täppa till munnen på en fri och ärlig man.' Med det slutade samtalet. Ministern reste sig, men innan han gick vände han sig mot fången med framsträckt hand, och Trotskij vägrade att skaka den.[120]

En vecka senare kom Lie tillbaka med meddelandet att Trotskij beviljats asyl i Mexiko och att en tankbåt redan hyrts med vilken han och hans hustru nästa dag skulle resa under beskydd av vaktofficer Jonas Lie. Deporteringens detaljer och snabba organiserande väckte Trotskijs misstankar. Varför, frågade han, fick han av ministern bara tjugofyra timmar på sig för att förbereda sig för resan? Varför hävdes inte interneringen? Han krävde att få lämna landet som en fri man, träffa sina vänner, avsluta sina affärer och samla sina papper, sätta sig i förbindelse med den mexikanska regeringen, välja sin egen färdväg och själv vidta nödvändiga försiktighetsåtgärder. 'Och om Stalin fått besked om er tankbåt då?', sade han. 'Vi blir kanske torpederade på öppna havet och sjunker innan vi kommit ens till Engelska Kanalen.' (Han frågade t.o.m. om båten var beväpnad.) Ministern vägrade att svara på hans frågor och tillmötesgå hans krav men försäkrade att resan skulle gå bra och sade att ingen, utom han själv och båtägaren kände till planerna. Trotskij bad då att få resa via Frankrike. Fransmännen skulle säkert ge honom ett transitvisum nu, när han beviljats asyl i Mexiko! Lie motsatte sig även detta krav. Han hade bråttom att få ut Trotskij ur landet innan stortinget samlades för att diskutera affären. Hans brådska föreföll Trotskij mer olycksbådande än den var. 'Ni befinner er naturligtvis i en position som tillåter er att trampa ned oss fysiskt', sade han. 'Men moraliskt kommer ni att bryta nacken av er, på samma sätt som de tyska socialdemokraterna gjorde det i affären Karl Liebknecht/Rosa Luxemburg.' Han upprepade sin profetia: 'Om tre till fem år ... kommer ni alla att vara landsflyktingar ...', och än en gång vände han ryggen åt ministern och vägrade skaka hand.[121]

Han hade på känn att han jagades från en fälla till en annan och att vad som helst kunde hända honom och Natalja under resan. Medan Natalja packade deras väskor, skrev han med osynligt bläck en artikel under rubriken 'Skamligt!'. Den skulle bli 'ett svar till alla baktalare' och i synnerhet till några berömda engelska och franska advokater som 'gått i god' för den juridiska riktigheten i processen mot Zinovjev och Kamenev. En av advokaterna var hovrättsråd, en annan medlem av Ligue des Droits de l'homme (Föreningen för de mänskliga rättigheterna), och båda hade prisat domstolen i Moskva för att den inte dömt Trotskij till döden in absentia. 'Alla som vet något om revolutionernas historia, människans psykologi och ... revolutionärernas levnadsöden', skrev Trotskij, 'kommer att hålla med om ... att det finns tusen gånger större skäl att anta, att (dessa advokater) tjänar Stalin, än att en enda minut hävda att Trotskij skulle kunna stå i Gestapos sold ... Alla solsystemets Föreningar för de mänskliga rättigheterna skulle inte tillsammans kunna hitta några bevis på detta senare ... Jag skall en gång för alla svara anklagarna och deras lakejer ... från Mexiko, *om jag någonsin kommer dit.*' Han ville, innan han for, lämna efter sig denna artikel 'som den skeppsbrutne sjömannen lämnar en

[120] Trotskij, op. cit., loc. cit.; Krog, op. cit.; Trotskijs dagboksanteckningar i Trotskij-arkivet (slutna delen).
[121] Ibid.

flaska i havet'.[122] Till Ljova skrev han: 'Det verkar som om vi skulle skickas iväg i morgon till Mexiko. Detta är alltså vårt sista brev från Europa. Händer oss något under resan, eller någon annanstans, är du och Sergej mina arvtagare. *Detta brev har testamentarisk rang . . .* Som du vet, tror jag mig i framtiden kunna få royalties på mina böcker – bortsett från dessa royalties äger jag ingenting. Om du någonsin möter Sergej ... så berätta för honom att vi aldrig glömt honom och aldrig glömmer honom en enda sekund.'[123] Samtidigt som han skrev dessa rader, kom hans läkare, hans advokat och hans kronofogde med sina räkningar, och för att få garantier för de summor de krävde, beslagtog de hans bankkonto.[124]

Den 19 december avseglade tankbåten *Ruth* från Norge med Trotskij, Natalja och deras poliseskort som enda passagerare. Deporteringen omgavs med en sådan hemlighetsfullhet, att vaktposterna stod kvar flera dagar utanför interneringshuset i Hurum, för att ge intryck av att Trotskij fortfarande befann sig där. Till en början blåste det rätt kraftigt på havet, och Trotskij och Natalja låg i sin hytt och läste böcker om Mexiko och undrade vad framtiden kunde ha i beredskap åt dem. När vinden sedan lade sig, började Trotskij att delvis i dagboksform skriva den analys av rättegången mot Zinovjev och Kamenev, som finns med i boken *Stalins brott.* Han arbetade hårt i tre veckor, medan båten seglade vidare i sicksackkurser och undvek de normala traderna. Men världen visste redan att Trotskij deporterats, och nyhetsbyråerna försökte få intervjuer med honom via radio. *Ruths* kapten hade dock order från Oslo om att inte låta honom använda fartygssändaren. Ombord på den tomma båten behandlades Trotskij och Natalja fortfarande som interneringsfångar, och t.o.m. vid måltiderna hade de sin poliseskort bredvid sig.

'Detta var Kains år', lyder den anteckning i Trotskijs dagbok, som gjordes under datumet den 31 december 1936. Nästa morgon hälsade *Ruth* det nya året med sina sirener. Ingen återgäldade hälsningen, och inga välgångsönskningar för det nya året utväxlades. Det var bara den fascistiske polisofficeren som vid middagsbordet glatt meddelade att han personligen önskats gott nytt år av sin socialistiske minister. Världen tycktes absurd.

Av en händelse, en av de många i Trotskijs liv, var det exakt tjugo år sedan han senast avseglat från Europa som landsflykting från en stat som erbjudit honom en tillfällig fristad.[125] Men 1917 hade ett världskrig rasat och haven varit fulla av ubåtar. Nu tycktes det vara fred i världen och inga ubåtar var i sikte. Men ombord på tankbåten härskade nästan krigiska stämningar, och Trotskij antecknade i sin dagbok, att kaptenen och besättningen ständigt talade om GPU, men utan att nämna namnet, 'som om de anspelade på undervattensklippor'.[126] Och tjugo år tidigare hade Trotskij skrivit under resan: 'Detta är sista gången som jag ger den gamla kanaljen Europa ett ögonkast' – bara för att tre månader senare fara tillbaka över havet. Nu hade han verkligen givit den 'gamla kanaljen' ett sista ögonkast. Men i avresans ögonblick var hans huvud och hans hjärta fulla av Europas infernaliska larm, och han dröjde i tankarna vid de gravar han reste bort från, döttrarnas två gravar, de många vännernas och anhängarnas gravar, gravarna som omslöt så många förhoppningar.

---

[122] Artikeln publicerades i det första nummer av *B. O.* (nr. 54-55, mars 1937) som utkom efter deporteringen av Trotskij från Norge.
[123] Brevet, daterat den 18 december 1936, skrevs på franska.
[124] Trotskij-arkivet (slutna delen).
[125] *Den väpnade profeten*, slutet av Kapitel 8 ("Krig och Internationalen").
[126] Delar av denna dagbok har publicerats i *Stalins Verbrechen.* Andra partier är fortfarande opublicerade och finns i Trotskij-arkivet.

5. Den ‘avgrundsmörka natten’

När *Ruth* den 9 januari 1937 seglade in i den stora oljehamnen Tampico, var Trotskij och Natalja fortfarande så oroliga för vad som kunde hända dem i Mexiko, att de vägrade gå i land om inte vänner tog emot dem på kajen. Den norske polisen hotade att landsätta dem med våld, när en liten båt lade till vid fartyget och släppte av en mexikansk general och en rad statstjänstemän, som steg ombord för att framföra en välkomsthälsning från den mexikanske presidenten Lázaro Cárdenas. (Presidenten hade skickat sitt officiella tåg för att hämta Trotskij och Natalja i Tampico.) På kajen stod de amerikanska trotskisterna George Novack och Max Shachtman och vinkade, och Frida Kahlo, Diego Riveras hustru, väntade med en inbjudan. Kontrasten mellan kylan i deportationen från Norge och värmen i det mexikanska mottagandet var så stark att det hela föreföll overkligt. När Trotskij och Natalja steg på presidentens tåg, möttes de av en polisvakt och ryggade åter tillbaka. ‘Vi blev plötsligt rädda ...’, skriver Natalja, ‘för att kanske på nytt bli förda till ett eller annat interneringsställe.’ På en liten station i närheten av Mexico City mottogs de med översvallande hjärtlighet av Diego Rivera, som körde dem till sitt Blå Hus i Coyoacán, en av huvudstadens förorter, där de skulle bo de närmaste två åren. Huset kunde ha varit ritat för att lugna oroliga sinnen: det var rymligt, ljust, slösande rikt på tavlor och fullt av blommor och mexikanska och indianska konstföremål. Varje steg, som nykomlingarna tog, gav dem nya bevis på den omsorg med vilken deras mexikanska och amerikanska vänner iordningställt deras nya tillflyktsort och tänkt på deras personliga säkerhet och arbetsvillkor. De första dagarna i Mexiko kom sålunda att präglas av en oväntad känsla av lättnad. De hade t.o.m. något av flyktig idyll över sig.[1]

Landets politiska klimat var också lockande. Den mexikanska revolutionen stod fortfarande på sin höjdpunkt. Cárdenas hade nyligen undertecknat ett dekret, som överförde en del stora *latifundias* i fattigböndernas ägo, och han var i färd med att nationalisera de amerikansk- och engelskägda olje- och järnvägsbolagen. Utländska investerare, inhemska storgodsägare och katolska kyrkodignitärer gjorde motstånd, och förbindelserna mellan Mexiko och USA var spända. Men Cárdenas stöddes av bönderna och av det mexikanska arbetarförbundet, som växt ut till att bli en mäktig politisk faktor.

När Cárdenas beviljat Trotskij asyl, efter påtryckningar från Rivera och sina närmaste medhjälpare, hade han gjort det utifrån en känsla av revolutionär solidaritet. Han förklarade, att han inte bara givit Trotskij uppehållstillstånd, utan också inbjudit honom till Mexiko som regeringens gäst. Från första dagen gjorde han sitt yttersta för att försvara gästen mot de hatstormar, som blåste kring honom, och han skulle fortsätta att göra det ända till slutet. Men hans egen position var inte stabil. Å ena sidan började hans politiska fiender snart antyda, att det var Trotskij som stod bakom hans revolutionära politik, och antydningarna gav eko i pressen i USA.[2] Å andra sidan var det mexikanska arbetarförbund, vars stöd han var beroende av, starkt dominerat av stalinister. Dess ledare Lombardo Toledano protesterade, samman med kommunistpartiet, mot att Trotskij släppts in i landet och förklarade för presidenten att allt skulle göras för att kasta ut ‘kontrarevolutionens avantgardeledare’. Cárdenas såg noga till att inget framkom som kunde stödja anklagelserna om, att det var på Trotskijs inrådan som han motarbetade de engelska och amerikanska investerarna, och han var än mer angelägen att

[1] Det framgår av de första mexikanska breven till Ljova, i vilka Trotskij uttrycker belåtenhet med sitt nya exilland, dess klimat och t.o.m. dess frukter och grönsaker.

[2] Cárdenas fann det senare nödvändigt att offentligt tillbakavisa denna anklagelse (*La Prensa*, 12 november 1938) och Trotskij hade planer på att stämma en amerikansk tidning (*The New York Daily News*) som aggressivt stämplat honom som Cárdenas onda genius. Han avstod, först när Albert Goldman berättat för honom, att han inte hade någon rättslig grund för stämningen. Se Trotskijs brevväxling med Goldman i december 1938. Trotskij-arkivet (slutna delen).

dämpa oron i arbetarförbundet. Politiskt stod han själv långt från varje form av såväl trotskism som officiell kommunism. Han hade växt upp i en fattig lantbrukarfamilj och vägleddes av en sorts bonderadikalism och av sina egna praktiska erfarenheter från en patriotisk kamp mot utländska maktintressen. Han hade därför ingen lust att bli inblandad i några interna kommuniststrider. I denna svåra situation avvisade han värdigt den stalinistiska kritiken av Trotskijs uppehållstillstånd, samtidigt som han bemödade sig om att inte ha något samröre med sin 'gäst' – de möttes aldrig personligen. Han bad Trotskij lova att inte lägga sig i interna mexikanska angelägenheter. Trotskij lovade genast det, men hans olustiga erfarenheter från Norge hade gjort honom vaksam, och han underströk att han ansåg sig ha 'moralisk rätt' att offentligt besvara alla anklagelser och allt förtal.[3] Cárdenas nöjde sig med detta. Det föll honom aldrig in att be Trotskij avstå från politisk verksamhet, och han talade själv för Trotskijs rätt att försvara sig mot stalinistiska angrepp. Denna blandning av distans och stridbar välvilja skulle ständigt prägla hans inställning. Trotskij visade ofta sin tacksamhet och höll noga sitt löfte att inte yttra sig om mexikansk politik, ens privat, trots att han måste ha haft en rätt kritisk inställning till Cárdenas politik, som fortfarande befann sig på revolutionens 'borgerliga stadium'.

De första åren i Mexiko var Diego Rivera Trotskijs närmaste vän och väktare. Den berömde målaren hade länge varit en rebell inom både politiken och konsten, och han hade varit med om att grunda det mexikanska kommunistpartiet, vars centralkommitté han tillhört sedan 1922. I november 1927 hade han varit vittne till trotskistiska gatudemonstrationer i Moskva och sett hur oppositionen uteslutits. Det hade berört honom illa, och strax därefter hade han brutit med partiet och med den framstående mexikanske konstnären David Alfaro Siqueiros, som varit hans bäste vän och politiske kamrat, men som tagit parti för Stalin. Det dramatiska i Trotskijs öde tilltalade Riveras fantasi: här var en heroisk figur som var som förutbestämd för en central plats i hans episka fresker – mycket riktigt hade han också gjort Trotskij och Lenin till förgrundsgestalter i den berömda väggmålning till klasskampens och kommunismens ära som han, under protester från respektabla amerikaner, utfört i Rockefeller Centre i New York. För Rivera var det ett högstämt ögonblick, när det outgrundliga ödet förde denne ledare och profet till hans hem i Coyoacán.

Trotskij hade länge beundrat Riveras konst. Sina första intryck av den hade han antagligen fått under första världskriget, i Paris, och han hade ibland talat om den i sina brev från Alma Ata 1928.[4] Riveras ständiga sökande efter nya konstnärliga uttrycksmedel svarade väl mot Trotskijs egen åsikt, att håglösheten i det moderna måleriet berodde på att det avskilts från arkitekturen och samhällslivet av krafter, som var inneboende i det borgerliga samhället och som kunde elimineras först med socialismens hjälp. Viljan att förena måleri, arkitektur och samhällsliv gav lyftning åt Riveras konst, där renässanstraditioner och inflytanden från Goya och El Greco blandades med påverkningar från den mexikansk-indianska folkkonsten och från kubismen. Detta samspel mellan tradition och förnyelse var helt i Trotskijs smak. Han fängslades av Riveras trotsiga mod och den högtflygande och lidelsefulla fantasi med vilken han diktade in ryska och mexikanska revolutionsmotiv i sina monumentala väggmålningar. Trotskij kunde heller inte undgå att fascineras och konsterneras av Riveras primitiva temperament, sömngångaraktiga säkerhet och 'jättelika stofthydda och livsaptit', som gjorde honom till en tygellös och bullrande särling i stil med de fantasifigurer, som befolkade hans konst. Och som nästan en motstämma till Diego fanns hans hustru Frida, målare även hon: symbolist, fint melankolisk och inåtvänd, och en sällsynt vacker kvinna – det lyste om henne

[3] '*Aux Representants de la Presse Mexicaine'* ('Till mexikanska pressens representanter'), 12 januari 1937. Trotskij-arkivet.

[4] Andrés Nin hade sänt en volym reproduktioner av Riveras målningar och skulpturer till Trotskij i Alma Ata, och denne hade skrivit tillbaka och tackat för boken och uttryckt sin beundran för konstnären. Trotskij-arkivet.

av exotisk ljuvlighet och poesi, när hon rörde sig genom rummen i Blå Huset i sina böljande, färgmättade och broderade mexikanska klänningar, som dolde ett missformat ben. Efter månaderna av mörk isolering var det underbart och spännande för Trotskij och Natalja att finna en fristad hos sådana vänner.

En betraktare med psykologisk blick kunde kanske ha undrat hur Trotskij och Rivera skulle passa samman och hur länge det skulle dröja innan det skar sig mellan dem. Rivera nöjde sig inte med att vara en framstående konstnär. Han betraktade sig också som en politisk ledare och var inte unik i det avseendet. Målare och skulptörer hade häpnadsväckande stor betydelse i den mexikanska politiken – flertalet medlemmar av kommunistpartiets politbyrå var målare. (Den politiska agitation, som formades med penslar och huggjärn, nådde kanske bättre än någon annan den stora massan av oskolade men konstmedvetna campesinos.) Men som politiker var Rivera knappt ens en amatör, och han lät sig ofta föras vilse av sitt rastlösa temperament. I Trotskijs närvaro undertryckte han dock sina politiska lustar, åtminstone till en början, och spelade blygsamt lärjungens roll. Vad Trotskij beträffar, hade han alltid betraktat konstnärers politiska nycker med ömsint förståelse, t.o.m. när det gällt mindre betydande konstnärer, som inte givit honom någonting. Desto mer villig var han nu att i Riveras fall acceptera att ‘geniet gör vad det måste göra’.

Trotskij skulle alltså ha kunnat njuta av allt det goda, som hans nya tillflyktsort erbjöd honom, om han inte genast tvingats tillbaka in i sin hårda kamp. Dagligen utsattes han för hot från de lokala stalinisterna och från Moskva. President Cárdenas tvingades beordra ut vaktposter runt Blå Huset. I huset bevakades allt av amerikanska trotskister, som kommit för att arbeta som sekreterare och livvakter. Trotskijs anhängare i USA hjälpte hängivet till med att organisera hans försvar och hans kampanj mot rättegångarna i Moskva. Anhängarna var få och fattiga, men de gjorde så gott de kunde för att återknyta hans kontakter med vänner och menings-fränder över hela världen, och för att ge honom lugn och ro att börja arbeta på nytt. ‘Vilken tur’, skrev han till Ljova den 1 februari 1938, ‘att vi har kunnat ta oss till Mexiko just innan den nya rättegången börjar i Moskva.’[5]

*

Tampico. Radek, Pjatakov, Muralov, Sokolnikov, Serebriakov och ytterligare tolv personer placerades på de anklagades bänk, och Trotskij var än en gång den huvudanklagade *in absentia*. Anklagelserna blev ännu mer osammanhängande och fantastiska. Denna gång talade Vysjinskij om Trotskijs formella överenskommelser med Hitler och den japanske kejsaren. I utbyte mot bistånd i kampen mot Stalin arbetade Trotskij på att få Sovjetunionen militärt besegrat och sönderstyckat, hävdade Vysjinskij, ty han hade bl.a. lovat överlämna Sovjet-ukraina till Tredje Riket. Under tiden organiserade och ledde han sabotageaktioner mot den sovjetiska industrin och stod bakom en rad katastrofer i kolgruvor, fabriker och vid järn-vägarna, massförgiftningar av sovjetarbetare och otaliga mordförsök mot Stalin och andra medlemmar av politbyrån. De åtalade upprepade åklagarens ord och broderade ut hans anklagelser ytterligare. En av dem, Romm, som varit Izvestijas korrespondent i Frankrike, erkände att han i juli 1933 mött Trotskij i Paris och fått sabotageinstruktioner av honom. Pjatakov berättade för domstolen att han i december 1935 besökt Trotskij i Oslo och där mottagit order av honom.[6]

‘Vi lyssnade på radion; vi öppnade posten och Moskva-tidningarna’, skriver Natalja, ‘och det kändes som om galenskap, meningslöshet, illgärningar, lögner och blod dränkte oss från alla håll här i Mexiko, som en gång i Norge ... Spänd och utarbetad, ofta febrig men ändå

[5] Trotskij-arkivet (slutna delen).
[6] *Sudebniji Otchet po Delu Anti-Sovjetskovo Trotskistskovo Tsentra*.

outtröttlig sitter Leo Davidovitj med pennan i hand och antecknar förfalskningarna, som blivit så många att det nu är omöjligt att avslöja dem alla.'[7] Rättegången pågick en vecka och följdes av avrättningar – men Radek och Sokolnikov dömdes båda till tio års fängelse.

Att tillbakavisa anklagelserna var för Trotskij som att kämpa och argumentera mot bestar i en mardröm. Rättegångarna blev mer och mer fasansfullt overkliga och overkligt fasansfulla. De tycktes syfta till att förlama varje kritisk tanke och få varje motargument att framstå som groteskt otillräckligt. Innan Trotskij fick tid att presentera sina fakta och resonemang, blev emellertid några av anklagelserna tillbakavisade från annat håll. Norska utrikesministeriet hade undersökt påståendet, att Pjatakov kommit med flyg från Berlin till Oslo i december 1935 och besökt Trotskij, och ministeriet försäkrade att inget Berlin-plan landat i Oslo i december eller veckorna före och efter december, och dess försäkran stöddes av ett uttalande från platschefen för Oslo flygfält. Trotskij ställde då telegrafiskt följande frågor till domstolen i Moskva: exakt när, vilken dag och vilken timme, hade Pjatakov landat? Och var, när och under vilka omständigheter hade han, Trotskij, mött honom? Han ställde likartade frågor om sitt påstådda sammanträffande med Romm.[8] Åklagaren och domarna ignorerade frågorna, eftersom de mycket väl visste att varje försök av de anklagade att besvara dem skulle leda till självmotsägelser, som skulle förstöra hela uppvisningen. Den 29 januari, just innan processen avslutades, uppfordrade Trotskij än en gång Stalin att försöka få honom utlämnad. I en appell till Nationernas Förbund förklarade han sig redo att låta sin sak bli undersökt av den kommission för studiet av politisk terrorism, som organisationen sades vara i färd med att bilda på sovjetiskt initiativ – han hade redan sänt en sådan appell från Norge. Nationernas Förbund hörde inte av sig, och än en gång antog Stalin inte utmaningen vad gällde hans utlämning.[9] Trotskij gjorde ett förnyat försök att komma sina anklagare in på livet och förklarade i ett budskap till ett offentligt möte i New York:

> … jag är beredd att framträda inför en offentlig och opartisk undersökningskommission med dokument, fakta och vittnesmål ... och avslöja sanningen in i minsta detalj. Jag förklarar: *Finner kommissionen mig på en enda punkt skyldig till de brott, som Stalin anklagar mig för, lovar jag i förväg att frivilligt överlämna mig åt GPU:s bödlar* . . . Jag förklarar detta inför hela världen. Jag ber pressen vidarebefordra mina ord till jordens alla hörn. Men skulle kommissionen finna – hör ni mig? hör ni mig? – att Moskva-processerna är en medveten och uttänkt komplott ... skall jag inte uppmana mina anklagare att frivilligt ställa sig framför en exekutionspluton. Nej, det må vara nog för dem, att de för evigt är vanärade i kommande generationers tankar! Hör anklagarna i Kreml mig? Jag slungar min utmaning i ansiktet på dem och inväntar deras svar! [10]

Vid ungefär denna tid kom Trotskijs två söner att definitivt tvingas dela hans prövningar – och från och med nu blir levnadsbeskrivningen en modern version av legenden om Laokoon. Ljova, som kände på sig att han var förföljd av GPU, framträdde i en fransk tidning med uttalandet, att om han plötsligt avled, borde världen veta att det var stalinister som mördat honom och att inga andra dödsorsaker var troliga, ty han var vid god hälsa och hade inga planer på att ta livet av sig. Sergej, meddelade den ryska pressen, hade arresterats i Krasnojarsk i Sibirien och anklagats för att på sin fars order ha försökt massförgifta industriarbetare. 'Stalin försöker få min egen son att vittna mot mig', antecknade Trotskij. 'GPU kommer inte att dra sig för att driva Sergej till vanvett och sedan skjuta honom.' Natalja skrev förgäves ännu en appell till 'de medvetna i världen'.[11] 'Det fanns ögonblick', mindes hon senare, 'när L.D. kände sig helt lamslagen' och 'hade dåligt samvete för att han fortfarande levde.

---

[7] I V. Serge, *Vie et Mort de Trotsky*, s. 258.
[8] *B. O.*, nr. 54-55, 1937.
[9] 'Trebovanije Moei Vidatji', 24 januari 1937. Trotskij-arkivet.
[10] 'I stake My Life', appendix II i *The Revolution Betrayed*. (På svenska: Jag vågar mitt liv)
[11] *B. O.*, nr. 54-55.

”Kanske min död kan rädda Sergej?”, sade han till mig en gång ...’[12] Hon var den enda som visste att de ögonblicken fanns. I världens ögon förblev Trotskij okuvlig, rakryggad och outtröttligt energisk. Han manade oupphörligen sina anhängare till kamp och väckte ständigt de vänner som börjat förtröttas. Så här skrev han exempelvis till Angelica Balabanoff, medhjälparen från Zimmerwald-tiden, när han fick höra att Moskva-rättegångarna gjort henne djupt pessimistisk: ‘Indignation, vrede, avsky? Ja, t.o.m. håglöshet för stunden. Allt det är mänskligt, väl så mänskligt. Men jag vägrar tro att du överväldigats av din pessimism ... Det skulle vara som att passivt och klagande ta anstöt av historien. Hur skulle man kunna göra det? Historien måste ses som den är, och när den tillåter sig själv sådana oerhörda och vidriga illgärningar, måste man bekämpa den med nävarna.’[13] Så bekämpade han den själv.

Han arbetade på att bevisa sitt alibi, avslöja det falska i alla Stalins anklagelser och uppenbara det politiska syftet med den enorma komplotten. Många ansåg att det var en omöjlig uppgift. Han var tvungen att dra sig till minnes alla exilårens uppehållsorter och förehavanden, samla bevis ur sitt enorma och delvis skingrade arkiv och ur tidningar på en mängd olika språk, få fram rapporter och vittnesutsagor från f.d. sekreterare och livvakter och från anhängare, som i vissa fall blivit hans motståndare, och från ministerier, konsulat, polisstationer, resebyråer, husägare, värdar, hotelldirektörer och tillfälliga bekantskaper i olika länder. Och samtidigt skulle detta stora och kostsamma arbete i viss mån vara meningslöst. De, som ville veta sanningen, behövde inte hela denna detaljerade bevisapparat för att förstå den, och de, som var likgiltiga eller tänkte med skygglappar för ögonen, lät sig ändå inte övertygas. Det var heller inte troligt att eftervärlden någonsin skulle begära en sådan mängd vittnesmål för att kunna bilda sig en egen uppfattning. Trotskij, den store polemikern, borde ha kunnat nöja sig med att smula sönder bevismaterialet i och därmed också den rättsliga grunden för processerna – som Ljova och en del vänner, och Bernard Shaw, påpekade.[14] Men det var typiskt för Trotskijs absoluta noggrannhet, att hade han en gång bestämt sig för att framlägga alla fakta, fanns inget som han lämnade åt slumpen, inga betydelsefulla händelser som han inte dokumenterade och inte ett vittnesmål som han utelämnade ur dokumentsamlingen. Han uppträdde som om han räknat med möjligheten, att Stalins förfalskningar skulle hålla i århundraden, och det var för århundradena han byggde sitt dyrksäkra och absoluta alibi.

Det ansträngande arbetet varade i månader. Trotskij offrade hela sin energi på det och krävde tveklöst väldiga arbetsinsatser av sina sekreterare och anhängare, främst Ljova, som i Paris gjorde största delen av arbetet. Han accepterade inga förseningar, inga motsägelser, inga ursäkter. Vid minsta tecken till avmattning hotade han att ‘avskära alla förbindelser’ med först Shachtman och sedan Naville och att ‘avslöja deras sabotage eller än värre handlingar’, trots att de båda gjorde sitt bästa för att hjälpa honom. Redan i sitt första mexikanska brev till Ljova uttryckte han sitt missnöje över att inte ha fått en mängd vittnesmål som han hoppats finna vid sin ankomst. Efter ungefär två veckor var han nära att förgås av otålighet, och varje brev till Ljova var fullt av bittra anklagelser. Varför hade dokumenten om hans Köpenhamnsresa ännu inte kommit? Var det inte ‘rena förbrytelsen’? Varför var somliga vittnesmål inte juridiskt bestyrkta av edsvurna notarii publici? Varför var namnteckningarna under andra dokument oläsliga? Varför var datumen inte exakta? Varför var somliga ortnamn inte absolut otvetydigt utskrivna? Hans ton blev argare och brutalare för var vecka. ‘I dag fick jag ditt brev ... med de vanliga ursäkterna ... och de vanliga löftena’, skrev han till Ljova den 15 februari, ‘men jag har fått nog med ursäkter och har för länge sedan slutat tro på löften!’ Ljovas ‘slarv

[12] Serge, op. cit., s. 266.
[13] Trotskij till A. Balabanoff, som vid denna tid levde som landsflykting i New York. Brevet daterat den 3 februari 1937. Trotskij-arkivet (slutna delen).
[14] Vad gäller Bernard Shaws inställning, se vidare s. 267. Ljova uttryckte sin oro i ett brev till modern den 8 mars 1937. Trotskij-arkivet (slutna delen).

gränsade till förräderi'. 'Efter vad jag fått utstå den senaste tiden, måste jag erkänna att jag aldrig upplevt en så dyster dag som i dag, när jag öppnade ditt brev och trodde att jag skulle finna vittnesutlåtanden i det och i stället fann bara ursäkter och försäkringar.' 'Det är svårt att säga om det är slagen från Moskva eller slagen från Paris som är de svåraste att uthärda.'[15] Han planerade en moträttegång till våren och var rädd för att dokumentsamlingen inte skulle bli färdig till dess. Blå Huset liknade vid denna tid en slavverkstad, där sekreterarna, Trotskij och Natalja översatte, kopierade och maskinskrev ändlösa mängder pappersark. Samtidigt fyllde han hela sidor i amerikanska tidningar med sina kommentarer, försökte klarlägga sina åsikter för den mexikanska pressen och organiserade 'undersökningskommissioner' i olika länder. Han var helt inne i det han höll på med och betraktade som viktigt, var misstänksam mot varje hinder och orolig för varje störning från GPU, och kanske var han osäker på att någonsin bli färdig med sitt arbete, vilket gjorde att han inte tvekade om att sporra och tillrättavisa Ljova, vars liv och heder var i fara i lika hög grad som hans. Så kunde också Laokoon ha klandrat sina söner och sporrat dem till att spänna varje muskel i kampen mot de jätteormar som kvävande slingrat sig om dem.

Ljovas sonliga tillgivenhet hade sårats djupt. När Trotskij suttit internerad i Norge hade Ljova modigt tagit upp kampen. Men han hade kämpat mot vidunder starkare än han själv och hade hoppats att hans far snart skulle bli fri och på nytt kunna påta sig den tunga stridsbördan. Han var ledsen för att Trotskij nu var så uppjagad och irriterad. Han tvivlade fortfarande på det meningsfulla i det arbete, som han höll på med, och skrev till Natalja att *Stalins brott*, den lilla bok Trotskij skrivit på väg till Mexiko, var ett effektivare gensvar än vad någon 'moträtte-gång' och någon undersökningskommission kunde prestera. Men när Trotskij en gång bestämt sig för att bevisa sitt alibi, gjorde Ljova så gott han kunde för att hjälpa honom. Det var inte hans fel att arbetet gick långsamt och att missförstånd uppstod. Från Hurum hade Trotskij t.ex. beordrat honom att organisera en moträttegång i Schweiz, men sedan dess hade det bestämts att den skulle äga rum i USA. Ljova hade inte fått reda på det och arbetade vidare med förberedelserna i Schweiz. Det föranledde allvarliga tillrättavisningar från fadern, som hotade att sluta skicka Ljova mer pengar och låta hans arbete övertas av Naville, för vilken hans förtroende aldrig varit särskilt stort.[16] Bevissamlandet hindrades av konkurrensen mellan de olika trotskistsekterna. Ljova var tvungen att skaffa fram vittnesmål från medlemmar av Molinier-gruppen, som Trotskij tagit avstånd från, och han tvingades vara taktfull och diplomatisk. Han var överansträngd och ledsen. Även han var engagerad i presskampanjen mot rättegångarna. Då och då skrev han artiklar i *Manchester Guardian*. Han fortsatte att bevaka sin fars förlagsintressen, kvitterade ut royalties, sände dem regelbundet till Mexiko, betalade föräldrarnas skulder i Norge och Frankrike och publicerade *Bulletin*. Sårad av faderns kritik, rädd för GPU:s förföljelser och olycklig i sina familjerelationer började han vid trettio års ålder att lida av sömnlöshet. Han var håglös och trött.

Som vanligt talde han uppriktigt endast med sin mor: 'Käraste *mamosjka*, jag är säker på att du är den enda, som inte är arg på mig för min tystnad eller för något annat.' Men han bemötte också faderns klander med giltiga förebråelser: '... jag har under svåra omständlig-heter fått utföra en del av det arbete, som du själv annars varit tvungen att göra, och jag har fått det gjort utan att ha den nödvändiga auktoritet som du har och utan den hjälp som du får. Ibland har jag inte ens pengar att köpa frimärken för. Jag trodde jag kunde räkna med ditt stöd. I stället kritiserar du mig och berättar för alla och envar om min "kriminella brist på ansvar" ... Även om jag delvis är ansvarig för Köpenhamns-papperens försening, betyder inte det ... att du har rätt att behandla mig, som du gör.'[17] Trakasserad och modfälld tydde han sig

[15] Trotskij-arkivet (slutna delen). Breven den 1 och 15 februari 1937.
[16] Trotskij till Ljova den 24 februari, 5 och 16 mars. Ibid.
[17] Ljova till Trotskij den 8 mars 1937. Ibid.

allt mer tillitsfullt till Etienne, som föreföll vara alla överlägsen i uppfinningsrikedom, flit och hängivenhet för saken.

Trotskij hoppades till en början att moträttegången skulle få en omfattning, som motsvarade det enorma i anklagelserna, och att den skulle genomföras på ett sätt som djupt påverkade den internationella arbetarrörelsens inställning. Han försökte etablera ett samband mellan rättegången och Andra Internationalen och fackföreningarnas s.k. Amsterdam-International. På hans inrådan hade Ljova satt sig i förbindelse med Friedrich Adler, Andra Internationalens sekreterare, som själv fördömt Moskva-utrensningarna som 'medeltida häxjakter'. Adler gjorde vad han kunde. Men allt han kunde var, att få Internationalens exekutiv att efter många förseningar officiellt ta avstånd från utrensningarna, samtidigt som den vägrade sitta med i någon undersökningskommission eller moträttegång. Fackföreningsinternationalen intog samma hållning. Båda dessa organisationer, vars tyska och österrikiska sektioner undertrycktes av Hitler och Dolfuss, styrdes av Léon Blum, och som ledare för folkfrontsregeringen var han beroende av Stalins stöd. Blum tyckte t.o.m. att Internationalens ideella protest mot utrensningarna var pinsam, och han använde allt inflytande för att hindra sitt eget parti och dess 'systersektioner' från att agera vidare i frågan. De västeuropeiska socialdemokraterna, som vanligtvis var ivriga försvarare av 'individens fri- och rättigheter' mot kommunismen, föredrog alltså denna gång att iaktta en diplomatisk tystnad eller t.o.m. ursäkta Stalin. 'Internationalen', skrev Trotskij, 'bojkottade sin egen sekreterare.' Det gjorde att varje moträttegång i förväg var dömd att bli mindre effektiv än önskat. Utan socialistpartiernas och fackföreningarnas medverkan skulle ingen kampanj tilldra sig arbetarklassernas intresse.[18]

Trotskijs anhängare sökte då stöd hos framstående vänsterintellektuella. Det passade inte Trotskij, som ofta ironiserat över de 'fredskommittéer, 'fredskongresser' och 'antifascistiska parader', som stalinisterna brukat samla en rad litterära och akademiska 'stjärnor' till. Han hade alltid avskytt det snobbiga i sådana tillställningar, i synnerhet när Komintern använt dem som ersättning för verkligt och samfällt arbete inom arbetarrörelsen. Han anklagade sina anhängare i USA för att ha misslyckats med att få in arbetare i 'kommittéerna för Trotskijs försvar', men som omständigheterna var, hade han inget val.[19]

Men svaret från intelligentian blev också en besvikelse, ty i Frankrike, Spanien, England och USA hade stalinisterna starkt påverkat den och använt alla slags moraliska påtryckningsmedel, för att hindra den från att på minsta sätt stödja protesterna mot utrensningarna. I Moskva, där det bästa inom rysk konst och litteratur höll på att utplånas, sågs Gorkij, Sjolochov och Ehrenburg sälla sig till kören som ropade: 'Skjut de galna hundarna!' I väster fanns ekon av samma rop hos Theodore Dreiser, Leon Feuchtwanger, Barbusse och Aragon, och en författare som Romain Rolland, beundrare av Ghandi, motståndare mot allt våld och upphöjd till 'humanistiskt samvete' för sin generation, lånade sin mjukt evangeliska stämma till försvarstal för de ryska massakrerna och lovsånger över mästerbödeln – och gjorde det med sådan hetta, att Trotskij hade planer på att stämma honom för ärekränkning. Gorkij och Rolland slog an tonen, och horder av småhumanister och småmoralister sjöng med utan skrupler. Deras pro-stalinistiska manifest och appeller erbjuder sällsam läsning. I USA bojkottade de t.ex. den undersökningskommission som leddes av John Dewey. De varnade alla 'rättskaffens personer' för att hjälpa kommissionen och sade, att all kritik av Moskvarättegångarna skulle vara en inblandning i inre sovjetiska angelägenheter, ett stöd åt fascismen och 'ett angrepp mot de progressiva krafterna'. Manifestet var undertecknat av Theodore Dreiser, Granville Hicks, Corliss Lamont, Max Lerner, Raymond Robins, Anna Louise

---

[18] *B. O.*, nr. 56-57, 1937; Ljovas brevväxling med F. Adler 1936. Trotskij-arkivet (slutna delen).

[19] Se SWP:s (amerikanska trotskistpartiets) *Internal Bulletin*, mars-april 1940. (Problemet formulerades då i samband med Trotskijs konflikt med Shachtman och Burnham.)

Strong, Paul Sweezy, Nathanael West och många professorer och konstnärer, som senare skulle återfinnas i första eldlinjen under de antikommunistiska korstågen på 1940- och 1950-talen.[20] De populära sovjetexperterna Louis Fischer och Walter Duranty gick i god för Stalins redbarhet, Vysjinskijs trovärdighet och GPU:s humanitet när det gällt att få fram bekännelser från Zinovjev, Kamenev, Pjatakov och Radek. Även Bertram D. Wolfe, medlem av den Lovestone-opposition som för länge sedan utstötts ur kommunistpartiet, ansåg att Stalin räddat revolutionen från en trotskist-zinovjevistisk konspiration.[21] Författare, som dittills beskrivit sig själva som 'beundrare av Trotskij', kritiserade honom i den judisk-amerikanska pressen för att ha pekat på de antisemitiska undertonerna i Moskva-rättegångarna. Chef-redaktören för en sådan tidning skrev: 'Det är första gången vi, i den judiska pressen, har hört talas om en dylik anklagelse. Vi har vant oss att betrakta Sovjetunionen som vår enda tröst, åtminstone vad gäller antisemitismen ... Det är oförlåtligt av Trotskij att komma med en så grundlös beskyllning mot Stalin.'[22]

Hyckleri och fanatism, och enkelspårig rädsla för att kritiken av Stalin skulle vara en hjälp åt Hitler, var inte de enda motiven. En del av intelligentian tyckte att Trotskijs tillbakavisanden var meningslösa. Den framstående amerikanske historikern Charles A. Beard menade, att det inte 'åvilade Trotskij att göra det omöjliga, d.v.s. stödja något negativt med positiva bevis. Det åvilar hans åklagare att framlägga annat än bekännelser, att framlägga bindande bevis ...'[23] Även Bernard Shaw var kritisk mot idén om en moträttegång och skrev: 'Jag hoppas Trotskij inte frivilligt ställer sig inför en mindre tribunal än sin läsekrets, där anklagarna är i hans våld ... Hans penna är ett effektivt vapen.' En månad senare skrev han mindre positivt: 'Styrkan i Trotskijs sak var det fantastiska i anklagelserna mot honom ... Men Trotskij förstör allt för sig genom att angripa Stalin på precis samma sätt. Jag har tillbragt nästan tre timmar i Stalins sällskap och studerat honom noga, och jag har lika svårt att tro att han är en vanlig gangster, som att tro att Trotskij är en mördare.'[24] Shaw undvek naturligtvis den egentliga frågan, ty självklart angrep inte Trotskij Stalin 'på precis samma sätt' som han själv blev angripen. Men till skillnad från Rolland drev inte Shaw sin vänskap med Stalin därhän att han försvarade utrensningarna. Han såg en konflikt i dem, inte mellan rätt och fel, utan mellan rätt och rätt, ett historiskt drama av samma slag som det han skildrat i *St. Joan (Sankta Johanna)*,

---

[20] Se t.ex. manifestet som publicerades i *Soviet Russia Today*, marsnumret 1937.

[21] 'Vilka hans (Trotskijs) subjektiva avsikter än må vara i dag, och jag skall ej försöka bedöma dem, är det hans objektiva roll att väcka arbetarnas misstro mot Sovjetunionen. Han har beordrat sina franska anhängare att ansluta sig till den socialistiska internationalen. Han har avvikit än längre från den kommunistiska linjen ... Han har t.o.m. propagerat för inbördeskrig i Sovjetunionen och därmed öppet tagit parti mot den klass och det land han en gång så troget tjänade.' Detta skrivet av Bertram D. Wolfe om Trotskij 1936! (*'Things we want to know' ['Saker vi vill veta']*, Workers' Age-förlaget.) Först när de stora utrensningarna närmade sig sitt slut, och kort innan Bucharin ställdes inför rätta, gav den 'kommunistiske fundamentalisten' Wolfe uttryck (i *The New Republic*, 24 november 1937) åt sin ånger över att ha givit utrensningarna sitt moraliska stöd. Det föranledde Trotskij att kommentera, att Wolfe fortfarande hade mycket att lära och lära sig av med, innan han kunde vara något så när säker på att slippa göra ytterligare grova misstag i framtiden. Senare skulle Wolfe anklaga andra författare (som från början kritiserat de stalinistiska utrensningarna) för att vara 'Stalins talesmän'.

[22] B. Z. Goldberg i New York-tidningen *Tag*, 26 och 27 januari 1937. Vid denna tid reviderade Trotskij sina åsikter om det judiska problemet. I en intervju i *Forwärts*, en annan amerikansk-judisk tidskrift, medgav han att de senaste exemplen på antisemitism i Tredje Riket och t.o.m. i Sovjetunionen fått honom att överge sin tidigare tro på att judarna skulle kunna 'assimileras' i de länder där de bodde. Han hade kommit till den slutsatsen, att det inte ens i det socialistiska samhället fanns annat än en 'territoriell lösning' på det judiska problemet, d.v.s. en lösning som innebar att judarna tillerkändes ett eget 'hemland'. Men han trodde inte att det skulle ligga i Palestina, att sionismen skulle kunna lösa problemet, eller att det skulle kunna lösas i ett kapitalistiskt system. Ju längre tid det vittrande borgarsamhället överlever, menade han, desto mer elakartad och barbarisk kommer antisemitismen att bli i hela världen. Trotskij-arkivet, 28 januari 1937.

[23] Citerat ur *The Case of Leon Trotsky*, s. 464.

[24] G. B. Shaw i brev till sekreteraren i engelska kommittén för Leo Trotskijs försvar, 20 juni och 21 juli 1937. Citerat från kommitténs arkiv och från Trotskij-arkivet (slutna delen).

en pjäs som skrevs ungefär samtidigt som den första förkastelsedomen över Trotskij och som, även den, handlade om brytningen mellan den framsynt kämpande revolutionären och den etablerade makt som försvarar nuets legitima intressen. Andre Malraux förklarade i liknande ordalag, att 'Trotskij har en stark moralisk position i världen, men Stalin har givit mänskligheten värdighet, och på samma sätt som inkvisitionen inte ödelagt kristendomens fundamentala värdighet, har Moskva-rättegångarna inte ödelagt (kommunismens) fundamentala värdighet.'[25]

Bertold Brechts reaktion var likartad. Han hade delvis sympatiserat med trotskisterna och berördes mycket illa av utrensningarna, men han kunde inte förmå sig själv att bryta med stalinismen. Han övergav sig åt den med stor tveksamhet, som de kapitulerande gjort i Ryssland, och han uttryckte sin och deras konfliktsituation i dramat *Leben des Galilei (Galileis liv).* Det var genom bolsjevikhistoriens prisma han såg Galilei falla på knä för inkvisitionen och göra det för den 'historiska nödvändighetens' skull, för att folket fortfarande saknade andlig och politisk mognad. Pjäsens Galilei är Zinovjev eller Bucharin eller Rakovskij i historisk kostymering. Han minns Giordano Brunos 'ofruktbara' martyrskap, och det är det hemska exemplet som får honom att kapitulera för inkvisitionen, på samma sätt som Trotskijs öde fått så många kommunister att ge sig för Stalin. Och Brechts berömda dialog – 'Lyckligt det land som föder en sådan hjälte' och 'Olyckligt det folk som behöver en sådan hjälte' – sammanfattar i högre grad konflikten mellan Trotskij och Stalinryssland än striden mellan Galilei och Renässansitalien.[26]

Mot dem som försvarade Stalin och mot dem som tvådde sina händer vände sig Trotskij med en vrede som, hur välgrundad den än var, fick honom att framstå som fablernas 'onda varelse' och gav de ljumma 'försvararna av sanningen' en ursäkt för deras tystnad. Att Sidney och Beatrice Webb vägrade delta i protesten var inget att förvåna sig över. De hade vid det här laget sällat sig till Stalins beundrare. Men t.o.m. personer som André Gide och H.G. Wells, som till en början tänkt stödja moträttegången, beslöt till slut att inte engagera sig. Kampanjen fick alltså ingen större omfattning, och de olika kommittéerna för Trotskijs försvar bestod mestadels av svurna antistalinister och gamla antikommunister, vilket ytterligare begränsade den verkan deras agerande kunde få.

I mars 1937 bildade de amerikanska, engelska, franska och tjeckoslovakiska kommittéerna en gemensam undersökningskommission som skulle leda moträttegången. Kommissionsmedlemmarna var: Alfred Rosmer, Otto Rühle, berömd tysk riksdagsman och den ende, samman med Karl Liebknecht, som röstat mot kriget 1914-15, Wendelin Thomas, f.d. kommunistisk riksdagsledamot även han, Carlo Tresca, känd anarkosyndikalist, Suzanne La Follette, radikal och starkt antimarxistisk amerikansk författarinna, Benjamin Stolberg och John R. Chamberlain, båda journalister, Edward A. Ross, professor vid universitetet i Wisconsin, Carleton Beals, universitetslektor, och Francisco Zamorra, latinamerikansk författare med vänstersympatier. Ingen utom Rosmer hade tidigare haft något med Trotskij att göra – och de flesta var hans politiska motståndare. Kommissionens auktoritet berodde i huvudsak på dess ordförande, John Dewey, som var USA:s främste filosof och pedagog och som också hade namn om sig att vara positivt inställd till Sovjetunionen. John F. Finerty, berömd som försvarsadvokat från många amerikanska politiska rättegångar, i synnerhet dem mot Tom Mooney och Sacco och Vanzetti, var kommissionens juridiska rådgivare.

---

[25] Citerat ur en sammanfattning av Malraux tal vid en bankett hållen till hans ära av redaktionsstaben på *The Nation*. (Sammanfattningen översändes till Trotskij av en av hans anhängare och finns i Trotskij-arkivets slutna del.) Malraux hade kommit till USA med stalinistiskt stöd och försökte vinna gehör för de internationella brigadernas sak i spanska inbördeskriget. Trotskij hade tidigare angripit honom för hans inställning till utrensningarna.

[26] Brecht skrev ursprungsversionen av *Leben des Galilei 1937-38*, när utrensningarna pågick som värst.

Till en början trodde inte Trotskij att kommissionen skulle kunna fullfölja sin uppgift. Namnen på medlemmarna sade honom ingenting, eller mycket litet, och han var misstänksam t.o.m. mot kommissionens ordförande. Han undrade om inte den snart åttioårige Dewey var för gammal och stod för långt från de problem som kommissionen hade att ta ställning till. Skulle han inte somna under förhören? Skulle han kunna sätta sig in i det väldiga bevismaterialet? Och skulle han inte som 'vän av Sovjetunionen' ha en benägenhet att rentvå Stalin? James Burnham, som var med om att organisera kommissionen, sopade undan farhågorna. 'Dewey är gammal', skrev han till Trotskij, ' ... men han tänker alltjämt klart och hans självständighet kan inte ifrågasättas. Som du minns var det han som gjorde den mest inträngande analysen av Sacco-Vanzetti-fallet. Han kommer att bedöma bevisen, kanske inte som politiker ... men som vetenskapsman och logiker. Han kommer inte att sova under förhören ... Det vore mycket fel att underskatta honom ... Dewey är naturligtvis inte marxist, och hans självständighet och intelligens hindrar honom inte från att vackla politiskt. I den meningen kan vi självklart inte vara "helt säkra" på honom ...'[27]

Deweys anslutning till kommissionen var en nästan heroisk handling. Filosofiskt var han Trotskijs motståndare – de skulle senare offentligt drabba samman i en debatt om dialektisk materialism. Trots sin radikalism stod han för 'den amerikanska livsstilen' och för parlamentarisk demokrati. Som pragmatiker var han benägen att föredra den 'icke-doktrinäre' och 'praktiske' Stalin framför den 'dogmatiske marxisten' Trotskij. Genom att vid sin ålder påta sig ordförandeskapet för kommissionen bröt han många gamla förbindelser och vänskapsförhållanden.

Stalinisterna gjorde sig mödan att försöka avråda honom. När de inte uppnådde sina syften, fanns inga smädelser och inget förtal som de drog sig för att använda – enligt deras mildaste angrepp på honom hade han 'fallit för Trotskij' av enbart senilitetsskäl. Han fick emot sig *New Republic,* som han varit med om att grunda och vars ledning han tillhört i nästan tjugofem år, och han begärde avsked från tidskriften. Hans släktingar bad honom att inte fläcka sitt lysande rykte genom att uppträda i skumma och osnygga sammanhang. Intrigerna och trakasserierna stärkte honom i hans övertygelse. Omständigheten, att så många krafter sattes i rörelse för att öppet eller förtäckt förhindra hans deltagande, var för honom något som talade för det. Han slutade arbeta på den avhandling som han betraktade som sitt huvudverk, *Logic: the Theory of Inquiry (Logik: undersökandets teori),* för att helhjärtat ge sig i kast med de praktiska problemen i samband med denna speciella undersökning. I veckor och månader studerade han de bloddrypande officiella rapporterna från rättegångarna i Moskva, Trotskijs otaliga skrifter och brev och högar av andra dokument. Han gjorde anteckningar och jämförde fakta, datum och påståenden, tills han var helt insatt i fallet. Gång efter annan var han tvungen att motstå hot och skrämselförsök. Inget rubbade hans sinneslugn eller mattade hans energi. Kommissionen skulle korsförhöra Trotskij som huvudvittne, och eftersom USA:s regering aldrig skulle tillåta honom att komma till New York, beslöt Dewey att hålla förhören i Mexiko. Han fick varningar om att det mexikanska arbetarförbundet inte skulle låta moträttegången äga rum, att han och hans medhjälpare skulle mötas av fientliga demonstrationer vid gränsen, att de skulle utsättas för trakasserier. Den gamle filosofen lät sig inte hejdas. Han hade ett öppet sinne. Även om han var säker på, att Trotskijs skuld inte bevisats i Moskva, var han fortfarande inte säker på att Trotskij var oskyldig. Han var fast besluten att inför hela världen bibehålla sin ojävighet, och därför mötte han aldrig Trotskij annat än vid kommissionens offentliga förhör, trots att han 'skulle velat ha ett informellt samtal med honom man och man emellan.'[28]

---

[27] Burnham till Trotskij, 1 april 1937. Trotskij-arkivet (slutna delen).
[28] Skildringen grundar sig på vad Dewey och doktor Rattner, hans sekreterare, berättade för mig 1950.

Kommissionens förhör började den 10 april. De var ursprungligen planerade att äga rum i en väldig lokal mitt i Mexico City, men planerna övergavs av ekonomiska skäl, och för att förhindra oroligheter. Mötena hölls i Trotskijs arbetsrum i Blå Huset. 'Det låg spänning i luften. Utanför huset stod vaktkonstaplar, besökare kroppsvisiterades av vapenkontrollanter och identifierades av en sekreterare till Trotskij, som själv var beväpnad.' Rummet mot gatan hade sina franska fönster 'täckta, och bakom dem fanns två meter höga barrikader av cementerad tegelsten och sandsäckar Tegelbarrikaderna hade byggts kvällen innan.' Omkring femtio personer var närvarande, inberäknat journalister och fotografer. Förhören hölls enligt reglerna för amerikansk domstolspraxis. Dewey hade inbjudit sovjetambassaden och kommunistpartierna i Mexiko och USA att sända representanter och delta i korsförhöret, men inbjudningarna ignorerades.[29]

I ett kort inledningsanförande förklarade Dewey, att kommissionen varken var en domstol eller en jury, utan enbart en undersökningskommission. 'Vår uppgift är, att höra på de vittnesmål herr Trotskij eventuellt avger, att korsförhöra honom och överlämna våra undersökningsresultat till den stora kommission som vi utgör en del av ...' Namnet på den amerikanska kommittén för Leo Trotskijs försvar betydde inte att kommittén tog Trotskijs parti. Den grundade sitt handlande på 'amerikanska traditioner' och på övertygelsen att 'ingen må förklaras skyldig som ej haft möjlighet att försvara sig'. Dess syfte var att rättvist döma en anklagad som möjligtvis blivit orättvist dömd tidigare. Fallet var jämförbart med Mooney- och Sacco- och Vanzetti-fallen. Men medan de senare kunnat försvara sig inför en laglig domstol, hade högsta sovjetdomstolen två gånger förklarat Trotskij och hans son skyldiga i deras frånvaro, och Trotskij hade inte fått några svar på sina upprepade krav på att sovjetregeringen skulle begära honom utlämnad, vilket automatiskt skulle lett till att han ställts inför en norsk eller mexikansk domstol. 'Att han dömts utan möjlighet att göra sig hörd är en omständighet av den största betydelse för kommissionen och för de rättänkande i världen.' Som en förklaring till varför han själv deltog i förhandlingarna, sade Dewey att han ägnat hela sitt liv åt frågor om samhällsfostran och att han betraktade sitt nuvarande arbete som en stor samhällelig och fostrande uppgift – 'hade jag inte gjort det, hade jag inte varit ärlig mot mitt livsverk'.

Förhandlingarna varade en hel vecka och krävde tretton långa kommissionssammanträden. Dewey, Finerty, A. Goldman, Trotskijs försvarsadvokat och andra korsförhörde Trotskij om varje detalj i anklagelserna och bevisen. Ibland övergick förhören nästan till politiska debatter, som när en av förhörsledarna hävdade att både Trotskij och Lenin var moraliskt ansvariga för stalinismen, vilket Trotskij bestämt nekade till. Det ställdes inte en enda fråga, som han undvek eller vägrade gå in på. Trots debattavbrotten fortskred förhören lugnt och stilla. Det enda störande inslaget var den s.k. Beals-affären.

Kommissionsmedlemmen Carleton Beals gav ständigt Trotskij frågor som ibland var helt irrelevanta och ibland lät prostalinistiska och var aggressivt formulerade. Trotskij svarade sammanbitet och precist. Mot slutet av ett långt sammanträde den 16 april ställde Beals en fråga som insinuerade, att medan Stalin, talesmannen för socialism i ett land, representerade bolsjevismen i dess mogna statsmannaform, var Trotskij något av en pyroman med böjelse för världsrevolutionära bränder. (Trotskij påpekade att han under Moskva-rättegångarna utpekats, inte som anstiftare av revolutioner, utan som ledare för kontrarevolutionen och som Hitlers bundsförvant.) Därpå frågade Beals om han kände Borodin (f.d. sovjetiskt sändebud i Kina och stalinistisk rådgivare åt Chiang Kai-shek). Trotskij svarade att han aldrig mött honom personligen men naturligtvis hört talas om honom. Men, frågade Beals, hade inte Trotskij

[29] *The Case of Leon Trotsky*, appendix III; se även James Farrell i John Dewey (en samlingsvolym redigerad av Sidney Hook), s. 361.

1919 eller 1920 sänt Borodin till Mexiko för att där grunda ett kommunistparti? Frågan rymde antydningar om att Trotskij ljugit för kommissionen och dessutom försökt anstifta en revolution i det land som nu givit honom en fristad. Det hettade till i frågorna och svaren. Med sina norska erfarenheter i färskt minne misstänkte Trotskij att frågan kunde ha ställts för att väcka en mexikansk opinion mot honom, beröva honom hans uppehållstillstånd och avbryta hela moträttegången. Han påpekade att han alltid trott på världsrevolutionen men försökt åstadkomma den med politiskt legitima medel och inte genom att organisera kupper i främmande länder. Påståendet, att han 1919-20 skulle ha sänt Borodin till Mexiko, var helt grundlöst. Vid den tiden hade inbördeskriget rasat i Ryssland och han hade nästan aldrig lämnat sitt pansartåg. Han hade haft frontkartorna framför ögonen och nästan glömt 'hela världsgeografin'.

Beals upprepade sitt påstående med eftertryck och tillade, att det var Borodin själv som sagt att Trotskij sänt honom till Mexiko, och att f.ö. ryska kommunistpartiet redan 1919 varit splittrat mellan statsmän och revolutionärer. 'Varifrån', undrade Trotskij, 'har ni fått denna sensationella uppgift? Har den publicerats?' 'Den finns inte publicerad', svarade Beals. 'Jag kan bara råda er', sade Trotskij, 'att informera er sagesman om att han är en lögnare.' 'Tack, herr Trotskij. Det är herr Borodin som är lögnaren.' 'Det är möjligt', svarade Trotskij lakoniskt. Innan förhöret var över, protesterade han mot Beals användande av 'tendentiösa stalinistformler'. Händelsen föreföll honom mer och mer olycksbådande. Borodin-affären hade inget med Moskva-rättegångarna att göra och verkade ha förts på tal bara för att irritera honom och den mexikanska regeringen. När nästa sammanträde började, nekade han därför på nytt till Beals anklagelser och bad kommissionen ta reda på, varifrån uppgifterna kommit. Hade Beals fått dem direkt från Borodin, borde han redogöra för var och när han fick dem. Hade han fått dem på indirekt väg, hur, genom vem och när hade han då fått dem? Efterforskningar i dessa frågor skulle avslöja planer på att störa moträttegången. 'Är herr Beals själv inte medvetet och direkt inblandad i denna nya intrig, och det hoppas jag han inte är, borde han skyndsamt förse kommissionen med alla nödvändiga förklaringar för att avslöja intrigens verkliga bakgrund.' Eftersom Beals vägrade att uppge sin informationskälla, prickades han av kommissionen vid ett slutet möte, och kort därefter avsade han sig sitt kommissionsmedlemskap. Händelsen fick inga påföljder.[30]

Resultaten av korsförhöret sammanfattades av Trotskij i hans slutplädering den 17 april.[31] Han var spänd och trött och bad att få läsa sin redogörelse sittande. Han började med att påpeka att antingen var han och nästan alla Lenins polibyråmedlemmar förrädare mot Sovjetunionen och kommunismen, som åklagaren hävdat i Moskva, eller också förfalskades fakta av Stalin och hans politbyrå. Något tredje gavs inte. Påståendet hade framförts, att varje behandling av dessa frågor var ett försök att lägga sig i inre angelägenheter i Sovjetunionen, fosterlandet för all världens arbetare. Ett 'underligt fosterland', i så fall, om inte arbetarna fick diskutera dess angelägenheter. Han själv och hans familj hade berövats sina sovjetiska medborgarskap. De kunde inget annat göra än att ställa sig 'under den internationella folkopinionens beskydd'. Till dem, som i likhet med Charles A. Beard hävdat att bevisbördan låg på Stalin och inte på honom och att det hur som helst var omöjligt att 'stödja något negativt med positiva bevis', sade han att den juridiska idén om ett alibi förutsatte möjligheten av en sådan bevisföring och att han kunde stöda sitt alibi och bevisa det 'positiva faktum' att Stalin organiserat 'historiens största komplott'.

Den juridiska undersökningen av fallet var emellertid 'inriktad på komplottens *form* och inte dess *innehåll*', som hade oskiljaktigt samband med utrensningarnas politiska bakgrund, det

[30] *The Case of Leon Trotsky*, s. 411-17.
[31] Ibid, s. 459-585. (Hela pläderingens finns på svenska: Slutanförande inför Dewey-kommissionen)

‘totalitära förtryck som ... alla är utsatta för: de åtalade, vittnena, domarna, de juridiska rådgivarna, t.o.m. åklagarna.’ Under ett sådant tryck upphör varje rättegång att vara en juridisk process och blir ett ‘spel med förhandsbestämda roller. De åtalade kommer in på scenen först efter en rad repetitioner som i förväg försäkrat regissören om att ingen skall överskrida gränsen för sin roll’. Det fanns inte plats för några argumenteringar mellan anklagare och försvarare. Huvudaktörerna spelade sina roller med en pistol i ryggen. ‘Spelet kan spelas bra eller dåligt. Men det är en fråga om förhörstekniker och inte rättvisa.’

Varje bedömning av anklagelserna måste grunda sig på bl.a. en värdering av de anklagades politiska förflutna. Ett brott är vanligtvis ett resultat av eller har åtminstone samband med brottslingens karaktär. Korsförhöret hade därför av nödvändighet handlat om hans och övriga åtalades verksamhet i bolsjevikpartiet och om deras roller i revolutionen, och mot bakgrund av denna verksamhet och dessa roller fanns inga överensstämmelser mellan deras karaktärer och de brott, som de lastats för. Det var därför Stalin varit tvungen att förfalska deras förflutna. Här borde det klassiska kriteriet *cui prodest?* (vem röjer det?) användas. Var eller kunde det ha varit till någon fördel för oppositionen att Kirov mördades? Eller var mordet till nytta för den Stalin som använde det som förevändning för att utplåna oppositionen? Kunde oppositionen tänkas ha någon nytta av sabotagehandlingar i kolgruvor och fabriker och vid järnvägarna? Eller var det en regering, vars alltför snabba industrialisering och byråkratiska vanskötsel orsakat industrikatastrofer, som nu försökte svära sig fri genom att skylla katastroferna på oppositionen? Tjänade oppositionen något på en pakt med Hitler och japanske kejsaren? Eller slog Stalin politiskt mynt av de anklagades bekännelser om att de var Hitlers bundsförvanter?

Det skulle ha varit rena självmordet för oppositionen att göra sig skyldig till något enda av dessa brott. Det orealistiska i anklagelserna pekade på åklagarsidans oförmåga att framlägga några giltiga bevis. Den sammansvärjning, som Vysjinskij talat om, skulle ha pågått i många år och haft förgreningar över hela Sovjetunionen och i utlandet. Flertalet av dess påstådda ledare och medlemmar hade under hela denna tid varit i GPU:s våld. Ändå hade GPU inte kunnat prestera några realistiska data eller faktiska bevis som bekräftat förekomsten av någon jättelik konspiration – bara bekännelser, bekännelser och åter bekännelser. Det var en ‘komplott utan kött och blod’. De anklagade beskrev inga konspirationshändelser eller konspirationshandlingar utan bara samtal om dem – domstolsförhandlingarna blev ett samtal om samtal. Bristen på psykologisk trovärdighet och faktisk konkretion visade att föreställningen spelats upp med ett förutbestämt ‘libretto’ som grund. Men ‘en så väldig komplott är för mycket t.o.m. för den mäktigaste polisorganisation ... alltför många människor och omständigheter, kännetecken och datum, målsättningar och dokument ... passar inte in i ... det färdigskrivna librettot!’ ‘Ser man problemet ur konstnärlig synvinkel, skulle det ha varit omöjligt t.o.m. för en Shakespeare att gå i land med uppgiften att dramatiskt samordna alla dessa hundratals människor och oräkneliga händelser. Och GPU har inga shakespeareska genier att tillkalla.’ Så länge GPU-ledarna diktade upp händelser, som skulle ha ägt rum i Sovjetunionen, fanns det fortfarande ett skenbart sammanhang i deras komplotthistorier. Situationen blev en annan när komplottens förgreningar skulle dras ut utanför Ryssland, och GPU tvingades dra dem till utlandet för att kunna blanda in även honom, ‘samhällets fiende nummer ett’. Men i utlandet kunde fakta, datum och omständigheter verifieras, och när helst det gjordes, föll konspirationshistorien i bitar. Ingen enda av de ‘trådar’, som sagts leda till Trotskij, hade gjort det. Det bevisades att de få åtalade, David, Berman-Jurin, Romm och Pjatakov, som han skulle ha givit terrororder till (i närvaro av sin son eller på annat vis), inte hade och inte kunde ha mött honom (och hans son) på angivna platser och vid angivna tidpunkter, eftersom antingen han (och hans son) eller de inte varit eller kunde varit där just då. Och när dessa kontakter kunde avskrivas, urholkades hela anklagelsen, eftersom ‘kon-

spirationen' var beroende av hans påstådda förbindelser med Radek (genom Romm) och Pjatakov. Alla andra anklagelser och vittnesmål hade grundats på, eller härletts ur, Pjatakovs och Radeks bekännelser om att de varit Trotskijs huvudagenter och konspirationens två stöttepelare. 'Alla övriga åtalades vittnesmål vilar på våra egna', hade Radek själv framhållit i rätten, och deras egna vittnesmål om mötena med Trotskij i Paris och Oslo vilade på platt intet. 'Det är inte nödvändigt att riva en byggnad sten för sten, när byggnadens två bärande huvudpelare väl demolerats', påpekade Trotskij. Ändå fortsatte han att riva byggnaden 'sten för sten'.

Han bad kommissionen beakta, att hans egna framställningar var präglade av den psykologiska och historiska autenticitet som så tydligt saknades i Moskvaframställningarna, att hans dokumentationer till kommissionen gav klart besked om hur han levt och arbetat de senaste åren och att dokumenten säkert skulle avslöjat honom på en eller annan punkt, om han verkligen begått några av de brott han lastats för. Folk, som hade lättare att svälja stora lögner än ta en liten sanning för vad den var, sade att han kunde ha byggt upp alla sina arkiv och brevsamlingar som kamouflage för sina verkliga avsikter. Men i kamouflagesyfte kan man tillverka fem, tio, kanske hundra dokument – inte tusentals brev adresserade till hundratals personer, inte hundratals artiklar, inte ett dussintal böcker. Nej, han hade inte 'byggt en skyskrapa för att kamouflera en död råtta'. Hade någon t.ex. sagt, att Diego Rivera i lönndom var agent för katolska kyrkan, skulle då inte Riveras fresker studerats av den jury som hade att ta ställning till anklagelsen? Och skulle någon våga säga att den lidelsefulla prästfientlighet, som kom till uttryck i freskerna, bara var ett kamouflage? Ingen kan 'ödsla sitt hjärteblod och hela sin kraft' i konsten, historien och revolutionspolitiken bara för att lura världen. Hur tunn var inte Vysjinskijs dokumentation i jämförelse med hans. Det enda den bestod av var Trotskijs brev – två till Mrachkovskij, tre till Radek, ett till Pjatakov, ett till Muralov – och alla var förfalskningar!

Men varför hade de anklagade gjort sina bekännelser? Det kunde knappast förväntas av honom, att han exakt visste, vilka förhörstekniker GPU använt sig av. 'Vi kan inte här utfråga Jagoda (han förhörs nu själv av Jezjov), eller Jezjov, eller Vysjinskij, eller Stalin, eller ... deras offer, som i flertalet fall redan skjutits.' Kommissionen hade emellertid tillgång till vittnesmål avgivna av ryska och västeuropeiska kommunister, som själva varit utsatta för GPU:s tekniker. Det glömdes ofta bort, att bekännelserna kom från personer som inte varit aktiva oppositionsledare utan tillhört de kapitulerande, sådana som i åratal krupit i stoftet för Stalin. Deras sista bekännelser var slutpunkten på en lång rad underkastelser, avslutningen på en 'geometrisk serie av falska anklagelser'. Under tretton år hade Stalin med deras hjälp byggt ett 'babelstorn' av förtal. En diktator, som tveklöst använde terror och 'kunde köpa samveten som potatissäckar', kunde utan vidare bygga ett sådant torn. Men Stalin var själv rädd för det, ty han visste att det skulle rasa, när första bräschen gjorts i det – och den skulle göras!

Trotskij slutade med en hyllning till oktoberrevolutionen och till kommunismen. Trots Stalin och de avskyvärda utrensningarna, sade han, representerade sovjetsamhället fortfarande det största samhällsorganisatoriska framsteg som mänskligheten dittills gjort. Bolsjevismens tragiska förfall skulle inte skyllas på revolutionen utan på dess oförmåga att sprida sig utanför Ryssland. För tillfället hade sovjetarbetarna bara att välja mellan Hitler och Stalin. De föredrog Stalin, och det med rätta: 'Stalin är bättre än Hitler'. Så länge de inte såg några andra alternativ, förblev de likgiltiga t.o.m. för de värsta avigsidorna av det stalinistiska styret. Likgiltigheten skulle försvinna i samma ögonblick som det från utlandet hördes nya segersignaler för socialismen. 'Det är därför jag inte förtvivlar ... Jag har tålamod. Tre revolutioner har gjort mig tålmodig.'

> Erfarenheterna från mitt liv, som varit rikt på både framgångar och motgångar, har inte undergrävt min tro på mänsklighetens lysande framtid utan tvärtom härdat den till något oförstörbart. Denna

> tro på förståndet, på sanningen, på den mänskliga solidariteten, som jag vid arton års ålder bar med mig till arbetarkvarteren i den ryska provinsstaden Nikolajev – denna tro har jag bevarat helt och fullt. Den har mognat, men inte avtagit i styrka.

Med de orden, och med ett tack till kommissionen och dess ordförande, avslutade han sin apologia pro vita sua (försvarstal för sitt liv).

Kommissionen var djupt skakad och satt tyst en lång stund. Dewey hade tänkt sammanfatta och avsluta förhandlingarna på ett formellt sätt. I stället gjorde han det med de enda orden: 'Allt jag säger blir en antiklimax.'[32]

Korsförhörets resultat är desto märkligare, som det var stora olägenheter, Trotskij frivilligt fann sig i under förhörets gång. Han förmildrade ofta sina uttalanden för att inte i onödan irritera den mexikanska regeringen. Han försökte förklara de många komplicerade strids-frågorna mellan sig själv och Stalin, inte med sina vanliga marxistiska termer som publiken kanske inte skulle förstått, utan med den pragmatiske liberalens ord – bara de, som försökt sig på en sådan översättning, kan förstå det svåra med den. Han ville ha personlig kontakt med sina åhörare och försvarade sig därför inte på ryska, eller ens tyska eller franska, utan på engelska. Hans ordförråd var inte stort. Hans grammatikaliska och idiomatiska kunskaper var begränsade. Utan sin praktfulla vältalighet och utan att kunna dra nytta av de fördelar som den enklaste talare har, som yttrar sig på sitt eget språk, svarade han direkt på de mest olika och sammansatta och oväntade frågor. Dag efter dag, och förhör efter förhör, sökte han de rätta orden och råkade under sin kamp med språket ofta fastna i det eller snubbla ut i omedvetet komiska satsbildningar som ibland uttryckte nästan motsatsen till det han velat säga – och då och då förstod han inte frågorna han fick. Det var som om Demostenes med sin stamning och med munnen full av kiselstenar kommit till en domstol för att kämpa för sitt liv. På detta sätt skildrade han händelserna under sin långa karriär, formulerade sina trossatser, beskrev de många förändringarna i sovjetregimen, analyserade frågeställningarna som skilt honom från Stalin och Bucharin och även från Zinovjev och Kamenev, porträtterade personligheter och gick in på varje fas i den ohyggliga maktkampen.

När allt var över, fanns inte en fråga som lämnats obesvarad, inte ett viktigt problem som lämnats oklart, ingen betydelsefull historiehändelse som inte belysts. Dewey, som fört så många akademiska debatter och som fortfarande var kritisk mot Trotskijs världsåskådning, kunde tretton år senare med glädje och beundran minnas 'den intellektuella styrka med vilken Trotskij samlade och organiserade alla sina bevis och argumentationer och fick oss att förstå betydelsen av varje relevant detalj'. Trotskijs skarpa logik triumferade över hans snubblande satsbyggnader, och det tydliga i hans idéer lyste genom hans verbala otydligheter. Även hans kvickhet gnistrade. Den lättade ofta upp dysterheten kring det han talade om. Men framför allt var det riktigheten i hans sak som övervann alla yttre hinder och olägenheter. Han stod där som sanningen själv, rättfram och ren, utan vapen och utan sköld, ändå magnifik och oövervinnerlig.

Det skulle dröja flera månader innan Dewey-kommissionen blev färdig med sitt omdöme. Under tiden var Trotskij tvungen att komplettera det bevismaterial, han givit den, och han höll alla i Blå Huset i rörelse. Korsförhöret och arbetet i samband med det hade tröttat ut honom, och en kort vistelse på landet återställde inte hans hälsa. Under resten av våren och sommaren led han på nytt av svår huvudvärk, svindel och högt blodtryck och klagade åter över ålder-domen som 'överraskat honom'. Moträttegångens första ekon var utomordentligt svaga.[33] Spänningarna inom familjen hade inte upplösts. 'Kära pappa', skrev Ljova i slutet av april,

---

[32] Dewey gjorde bara några få formella tillägg om kommissionens vidare arbetsuppgifter.

[33] Såväl de engelska som de franska kommittéerna för Leo Trotskijs försvar rapporterade i brev till Coyoacán om de engelska och franska tidningarnas fullständiga tystnad om moträttegången.

‘du fortsätter att bojkotta mig ... det är mer än en månad sedan jag fick något brev från dig.’ Trotskij, som alltjämt inte var nöjd med Ljovas sätt att sköta *Bulletin*, hade på nytt föreslagit att tidskriften skulle flyttas till New York. I sitt svar påpekade Ljova lugnt att den borde bli kvar i Europa, där den hade de flesta läsarna, och än en gång klagade han för sin mor över den dåliga behandling han fick. I ett långt och delvis urskuldande brev försökte Trotskij då släta över misshälligheterna.[34] Han förklarade för Ljova, att tiden han förlorat på att inte kunna förbereda moträttegången från Norge hade gjort honom irriterad över alla ytterligare förseningar och ivrig att så snart som möjligt framlägga hela sin dokumentsamling för Dewey-kommissionen, och han var övertygad om att förseningarna berodde på Ljovas vägran att samarbeta med sina kamrater. Han rådde honom att vila sig och få ordning på sitt själsliv: ‘vi har båda stora prövningar framför oss’.

Rådet hade fog för sig. Även Ljova hade huvudvärkar och ofta feber, och han var inte lika motståndskraftig som sin far. ‘Var är min gamla styrka?’, skrev han till sin mor och antydde något om att han behövde genomgå en ‘liten operation’. Han var fattig men hade planer på att ekonomiskt hjälpa sina föräldrar genom att försörja sig som industriarbetare eller skaffa sig ett akademiskt stipendium. När Natalja uppmanade honom att i stället skriva för tidningar, svarade han i ångestfull ton: ‘Att skriva ... har jag inte lätt för – jag måste läsa, studera, tänka efter, och det kräver tid ... Ändå har jag under hela min exiltid varit tvungen att ständigt ta hand om tekniska och andra problem. Jag är inget annat än ett lastdjur. Jag lär mig inget. Jag läser inte. Jag kan inga anspråk ha på att utföra något litterärt arbete. Jag har inte den lätta stil och den talang som delvis kan ersätta insikter.’[35] Hans ångest blandades med känslor av ömhet och tillgivenhet. När hans föräldrar återsände checkar till honom, som han fått av franska förläggare och vidarebefordrat till Mexiko, tog Ljova själv bara en liten del av beloppen och fördelade resten bland fattiga kamrater eller placerade den i organisations-fonderna. Han var orolig för att hans far skulle slösa bort sina krafter och råka i själslig obalans. Varför, frågade han Natalja, hade han inte köpt en bil i Mexiko och farit ut på jakt eller fiske? Varför spelade L.D. inte krocket, som han tidigare varit så förtjust i? ‘Min käraste mamosjka’, skrev han som svar på ett ledset brev från henne, ‘... tänk bara vad som kunde ha hänt, om Stalin inte gjort ”misstaget” att förvisa pappa! Då skulle han ha varit död för länge sedan ... Eller om jag tillåtits återvända till Sovjetunionen 1929, om Sergej varit politiskt aktiv, eller om pappa i dag suttit i Norge eller, än värre, i Turkiet! Kemal skulle ha utlämnat honom ... allt kunde ha varit mycket, mycket värre.’[36] Det var inte mycket till tröst, naturligtvis, men det fanns inget trösterikare att säga.

Ungefär vid denna tid inträffade en något tragikomisk händelse i familjen. Mitt i den bistra kampen, och trots alla andra orosmoment, drabbades Natalja av svartsjuka. Orsaken är inte helt uppenbar. Hon är mycket tystlåten om den, t.o.m. i de brev till sin man som ger fullständigt klart besked om åtminstone en sak, nämligen att detta var första gången hon ansåg sig ha skäl att vara svartsjuk. En mindre självsäker kvinna skulle kanske ha kunnat vara svartsjuk tidigare, ty de få gånger Trotskij hade tillfälle att lägga märke till kvinnor, präglades hans uppträdande av ett slags övertydligt galanteri som inte var fritt från manlig fåfänga och känslighet för kvinnlig beundran. Hur som helst kunde närvaron av en kvinna ibland stimulera honom till praktfulla uppvisningar i förförisk intensitet och kvickhet. Det fanns något av gammalmodig ridderlighet och konstnärlig finess i dessa ‘flörter’, samtidigt som de svor en

[34] Ljova till Trotskij, 27 april; Trotskij till Ljova, 29 maj 1937. Trotskij-arkivet (slutna delen). Mer än tjugo år senare berättade Natalja för mig att Trotskij sänt Ljova ‘ett mycket långt och hjärtligt brev’ som ‘klarade upp alla dessa missförstånd’. Hon lovade leta fram brevet men var rädd för att det förlagts. Kanske tänkte hon på det brev som sammanfattats här. Det förmådde dock inte ‘klara upp missförstånden’.
[35] Ljova till sin mor, 29-30 juni 1937.
[36] Brev den 7 juli 1937. Trotskij-arkivet (slutna delen).

aning mot hans allvarliga läggning och nästan asketiska livsföring. Natalja var dock tillräckligt säker på hans kärlek för att inte ta illa vid sig av dem. Men i Coyoacán blev hon häftigt svartsjuk på en person som hon i sina brev kallade bara F. Av omständigheterna att döma kan det ha rört sig om Frida Kahlo. Folk i Blå Huset märkte snart att de båda kvinnorna inte kunde dra jämnt och att förhållandet mellan deras män blev en aning kyligare. Vi vet inte om Fridas ovanliga och spröda skönhet och konstnärlighet utlöste något mer än det vanliga galanteriet från Trotskijs sida, eller om den då femtiofemåriga Natalja föll offer för den svartsjuka, som ofta hör samman med medelåldern. Det räcker med att säga, att en 'kris' uppstod, och att både Trotskij och Natalja kände sig olyckliga och deprimerade.[37]

I mitten av juli lämnade Trotskij Coyoacán och for med sin livvakt till bergen för att få motion, arbeta på ett stort lantbruk och rida och fiska. Dagligen, och ibland två gånger om dagen, skrev han till Natalja. Han hade lovat henne att i sina brev inte tala om hennes depression, men han 'kunde inte annat än bryta löftet'. Han bad henne 'sluta tävla med en kvinna som betydde så litet' för honom, medan hon, Natalja, betydde allt. Han var full av 'skam och självrannsakan' och undertecknade sig 'din gamla trofasta hund'. 'Vad jag älskar dig, Nata, min enda, min evigt enda, min trofast enda, min kärlek, mitt offer...' 'Å, om jag bara kunde göra ditt liv litet ljusare. Nu när jag skriver detta, reser jag mig upp efter varannan eller var tredje rad och går runt i rummet och gråter tårar av självanklagelse och av tacksamhet mot dig, och jag gråter över ålderdomen, som överraskat oss.' Gång efter annan hörs i breven den ton av självmedlidande som inga främlingar och inga medhjälpare någonsin lade märke till. ' ... jag lever alltjämt med vårt förflutna, med våra kval och minnen och med mitt lidandes hela smärta.' Men så återvänder hans spänst och livsglädje: 'Allt kommer att ordna sig, Nata, allt kommer att ordna sig – bara du återhämtar dig och blir starkare.' En gång berättar han litet retfullt för henne om hur han 'charmerat' en grupp män, kvinnor och barn – 'i synnerhet kvinnorna' – som besökt honom i bergen. Han känner sig vital på nytt och åtrår Natalja sexuellt. Han säger att han just läst om det stycke i Tolstojs memoarer, där den sjuttioårige Tolstoj kommer tillbaka från en ridtur och är full av lust för sin hustru – han, Trotskij, kom vid femtioåtta års ålder tillbaka från sina ansträngande ridturer i samma sinnesstämning. Hans åtrå förleder honom att använda sexualslang i sina brev, men strax känner han sig 'skamsen över att för första gången i mitt liv ha fäst sådana ord på papper' och över att 'uppträda som en ung officersaspirant'. Och liksom för att bevisa ett 'intet mänskligt ...' gör han en sällsam äktenskaplig återblick. Han talar om en kärleksaffär som Natalja skulle ha haft redan 1918, och han ber henne tänka på att han aldrig anklagat henne för den eller ens fört den på tal, vilket borde göra henne mindre sträng mot honom som aldrig givit henne skäl att vara svartsjuk. I sitt svar redogör hon för 'affären' 1918. Det var det året hon utnämnts till chef för bildningskommissariatets museiavdelning. Hon hade inte vetat hur hon skulle organisera sitt arbete och en av hennes medhjälpare, en kamrat som varit erkänt 'bedårad' av henne, hade hjälpt henne. Hon hade varit tacksam och behandlat honom vänligt men utan att besvara hans känslor eller tillåta några närmanden från hans sida. Denna vagt komiska motanklagelse, som pekade på den enda 'otrohet' som man och hustru hade att anklaga varandra för efter trettiofem års samlevnad, belyser på ett oväntat sätt stadgan i deras kärleksförhållande.[38]

I sina brev gör Natalja ett reserverat intryck, är en aning generad över hans utbrott och försöker väcka honom ur hans inåtblickande och demonstrativt lustfyllda stämningar. Hans upprepade tal om ålderdom besvarar hon ständigt med: 'Bara den är gammal som ingenting

[37] Se deras brevväxling i juli 1937. Ibid.

[38] Nataljas 'förklarande' brev är odaterat. Av andra omständigheter att döma skrevs det omkring den 15 juli. Trotskij svarade med två brev den 19 juli. Han skrev också vid denna tid en dagbok avsedd (det underströk han ofta) endast för Natalja.

har framför sig' och som inte eftersträvar något – och sådan var verkligen inte han! 'Ta dig samman. Börja arbeta igen. Gör du det, är du redan på bättringsvägen.' Inom kort hade hon åter sina känslor under kontroll, och trots att hon själv kände sig spänd och illa till mods, var det nu hon som på nytt var den lugnaste och starkaste i familjen, den som alla vände sig till med sina krämpor, febrar, ledsamheter och framtidsdrömmar. Hon kände sin styrka och vilade i den. I ett av Trotskijs brev till henne finns de talande orden: *'Du kommer att bära mig på dina axlar, Nata, som du burit mig hela vårt liv.'* [39]

*

Under tiden krävdes var dag nya människooffer i Sovjetunionen. I slutet av maj kungjordes att GPU upptäckt en konspiration ledd av marskalk Tuchatjevskij, vice försvarskommissarien och förnyaren av och överbefälhavaren för Röda Armén. Tjänstgörande generalerna Jakir, Uborovitj, Kork, Primakov och andra, inberäknat försvarets politiske chefskommissarie Gamarnik, anklagades för förräderi. Alla sköts utom Gamarnik, som begick självmord. Av de fyra marskalkar som undertecknade dödsdomarna – Vorosjilov, Budjennyj, Blücher och Jegorov – skulle snart också de två sistnämnda arkebuseras. Alla dessa män hade fått sina befälsposter under Trotskijs tid som krigskommissarie, men flertalet hade aldrig tillhört oppositionen, och ingen av dem hade haft kontakt med Trotskij sedan han landsförvisades. Ändå anklagades alla för att vara hans och Hitlers bundsförvanter och för att ha verkat i syfte att få Sovjetunionen militärt besegrat och upplöst. Avrättningen av dem inledde en utrensning som omfattade 15 000 officerare och katastrofalt försvagade Röda Armén strax före andra världskriget. Tjugofem år senare, efter återupprättelsen av Tuchatjevskij och flertalet av generalerna, fanns fortfarande ingen förklaring till varför utrensningarna ägt rum. Enligt olika antistalinistiska källor hade Tuchatjevskij oroats av terrorn som undergrävt nationens moral och försvar och planerat en statskupp för att störta Stalin och bryta GPU:s välde, men han hade gjort det utan att ha haft förbindelse med Trotskij, och än mindre med Hitler eller någon utländsk makt. Trotskij trodde att det inte funnits någon komplott och att Tuchatjevskijs fall var ett symptom på en konflikt som fanns mellan Stalin och officerskåren och som skulle kunna leda till att en militärkupp snart inskrevs 'i dagordern'.[40]

Vid det här laget var GPU redan i färd med att repetera 'rättegången mot de tjugoett', med Rykov, Bucharin, Tomskij, Rakovskij, Krestinskij och Jagoda i huvudrollerna. (Den ende av de tjugoett, som slapp förödmjukelsen av en offentlig rättegång och bekännelse, var Tomskij, som tog livet av sig.) Men redan innan ridån gick upp för detta skådespel, hade terrorn drabbat även stalinist-fraktionen. Rudzutak, Mezjlauk, Kossior, Tjubar, Postijsjev, Jenukidze, Okuzjava, Elijava, Tjervjakov och andra – politbyråmedlemmar, partisekreterare i Moskva, i Ukraina, Vitryssland och Georgien, fackföreningsledare, ledare för statliga planerings-kommissionen och för högsta nationalekonomiska rådet, gammalstalinister nästan alla – stämplades som förrädare och utländska spioner och sköts. Ordjonikidze, som varit Stalins anhängare i mer än trettio år men som fått samvetskval och börjat kritisera honom, dog under mystiska omständigheter eller tvingades, enligt vissa källor, att begå självmord. Föröd-mjukades trotskisterna, zinovjevisterna och bucharinisterna offentligt, oskadliggjordes dessa stalinister i hemlighet och utan öppna rättegångar. Stalins vreda härjningar bland dem höljdes i tystnad. Och terrorn spred sig utanför bolsjevikpartiet och drabbade många tyska, polska, ungerska, italienska och balkanska kommunister, som levt i Sovjetunionen som flyktingar från fängelser och koncentrationsläger i sina egna länder. Så överfördes 'kampen mot trotskismen' till utlandet. I Spanien hade GPU etablerat sig i början av inbördeskriget och anföll nu POUM. Andres Nin, POUM:s ledare, var inte enig med Trotskij, som kritiserade

[39] Trotskij till Natalja, 18 juli 1937. Trotskij-arkivet (slutna delen).
[40] *B. O.*, nr. 56-57, 1937.

honom för hans medverkan i lojalistregimen i Katalonien och för att han intagit en 'passiv och halvmensjevikisk' hållning mot revolutionen. Trots det var Nins politik för radikal och självständig för stalinisterna under folkfrontsperioden, och därför svartlistades han och hans parti som 'femtekolonnare' för Franco, och till slut kidnappades han och mördades. Alla, som vågade protestera, riskerade att bli offer för GPU:s hämnd. Häxjakterna, morden och cynismen, med vilken Stalin använde sig av spanska inbördeskriget, demoraliserade det republikanska lägret och banade väg för dess nederlag. Och liksom på hån sände Stalin f.d. trotskisten och 1917 års hjälte Antonov-Ovsejenko att leda utrensningarna i Katalonien, som var POUM:s starkaste fäste, för att efter hans hemkomst stämpla även honom som sabotör och spion och beordra hans avrättning.

I Moskva gick ingen säker vid denna tid, inte ens förhörsledarna och bödlarna. Efter arresteringen av Jagoda genomfördes utrensningar inom GPU och alla säkerhetstjänsterna. Deras agenter i Europa hemkallades och delgavs de sedvanliga anklagelserna. Vanligtvis visste eller anade agenterna vad som väntade dem, men som hypnotiserade lydde de kallelserna, och många föredrog självstympning framför asyl i vilket som helst kapitalistland. Det väckte därför stor uppståndelse när Ignaz Reiss, chef för ett sovjetiskt spionnät i Europa, avgick från sin post i protest mot utrensningarna. Han bestämde sig för att göra det innan han ens blivit hemkallad till Moskva. Upprörd över förföljelserna satte han sig i förbindelse med den holländske trotskistparlamentarikern Sneevliet (och genom honom med Ljova) för att meddela Trotskij, att Stalin bestämt sig för att 'likvidera trotskismen' utanför Sovjetunionen och göra det med samma metoder, som han använde för att utplåna den i Sovjetunionen. Reiss beskrev den djävulska sadism och utpressning och de långa och hemska förhör som GPU använt för att frampressa Moskva-rättegångarnas bekännelser, och han berättade om den moraliska tortyr och den förvirring som gammalbolsjevikerna genomgick på sin väg mot förintelsen, men han talade också om de unga kommunister som vägrade ge sig och som fortfarande fyllde fängelsegårdarna och avrättningsplatserna med ropet 'Länge leve Trotskij!'[41]

Den 18 juli avsände Reiss ett meddelande från Paris till centralkommittén i Moskva om att han brutit med stalinismen och anslutit sig till Fjärde Internationalen. 'Den dag är inte avlägsen', förklarade han, 'när den internationella socialismen sitter till doms över alla de brott som begåtts de senaste tio åren. Inget skall glömmas, inget förlåtas ... "Den geniale ledaren, alla folks fader, socialismens sol" kommer att få stå till svars för alla sina gärningar.' 'Jag återsänder till er den röda fanans orden som jag erhöll 1928. Att bära den ... skulle vara under min värdighet.'[42]

Sex veckor senare, den 4 september, återfanns Reiss död och genomsållad av kulor på en schweizisk landsväg i närheten av Lausanne. GPU hade känt till hans beslut redan innan han överlämnat sitt avskedsbrev till en tjänsteman på sovjetambassaden i Paris. Han hade varit medveten om den avsky som utrensningarna väckt hos många av hans f.d. kolleger inom hemliga polisen och hade hoppats kunna få en del av dem att följa hans exempel. I det syftet hade han arrangerat ett möte i Lausanne med Gertrud Shildbach, en i Italien stationerad sovjetagent, som varit hans vän sedan nästan tjugo år tillbaka. De hade mötts. Hon hade låtsats vara positivt inställd, och efter deras första samtal hade hon lockat honom till ett nytt möte i utkanten av Lausanne. Där hade GPU legat i bakhåll.

Den schweiziska och den franska polisen klarlade snart en del av omständigheterna kring brottet. De hade funnit spår i en övergiven och blodig bil och i väskor kvarlämnade på olika hotell och kunde med hjälp av det materialet fastställa mördarnas identitet. De visade sig ha

[41] 'Zapiski Ignatija Reissa', *B. O.*, nr. 60-61, december 1937.
[42] I. Reiss, *'Pismo v Ts. K. V.K.P.'*, *B. O.*, nr. 58-59, september-oktober 1937.

tillhört en sammanslutning i Paris, Föreningen för ryska emigranters repatriering, som understöddes av sovjetambassaden.

Polisen fastslog att den liga, som mördat Reiss, länge hållit även Ljova under uppsikt. En kvinna, i vars namn den blodiga bilen hyrts, hade fått i uppdrag att skugga honom. (Han mindes att hon ett år tidigare följt efter honom till södra Frankrike, där han en kort tid skulle vila sig, och att hon tagit in på samma pensionat som han och ibland med märklig ihärdighet bett honom följa med på segelturer.) Vidare undersökningar visade att samma liga i januari 1937 gillrat en fälla för Ljova i Mulhouse, invid fransk-schweiziska gränsen, dit han tänkt fara för att med en schweizisk advokat diskutera en planerad process mot stalinister i Schweiz. Hans dåliga hälsa hade hindrat honom från att resa och därmed också gå i fällan, men ligan hade fortsatt att skugga honom under årets första sex månader, och han hade vetat om det. I juli och augusti hade han dock med förvåning lagt märke till att skuggningen av honom nästan upphört – antagligen hade hans förföljare då varit upptagna med att spåra Reiss. Nu kunde de väntas tillbaka till sina tidigare jaktmarker.'[43]

Ljova blev obehagligt överraskad av polisrapporternas besked om hur snabbt och precist GPU-agenterna vanligtvis informerades om alla hans planer och förflyttningar. Av vem? Och vem hade informerat dem om Reiss avsikter? En del trotskister trodde redan, att det fanns en *agent provocateur* bland Ljovas närmaste vänner, och misstankarna riktades mot Etienne (som nyligen arbetat för Föreningen för ryska emigranters repatriering). Sneevliet var så misstänksam mot Etienne att han, efter Reiss besök, först vägrade sätta denne i förbindelse med den parisiska trotskistgruppen som han betraktade som alltför farlig.[44] Men Ljova ville inte lyssna på anklagelserna mot sin 'bäste och pålitligaste kamrat'.

I känslan av, att en mystisk snara höll på att dras åt runt hans hals, nedtecknade han Reiss dödsruna för *Bulletin*.[45] 'De vet mycket väl, "alla folks fader" och hans Jezjov-män, hur många potentiella Reiss-avhoppare det finns... Stalins planer kommer att stäckas ... Ingen kan hejda historien med gevär. Stalinismen är dömd. Den ruttnar och håller på att upplösas inför våra ögon. Snart kommer dess stinkande lik att kastas i historiens kloak.' Men Reiss öde avskräckte alla eventuella avhoppare. De närmaste veckorna var det bara två som anmälde sig: Walter Krivitskij, även han verksam inom hemliga polisen, och Alexander Barmin, sovjetisk chargé d'affaires i Atén. Efter brytningen med sovjetregeringen satte sig även de i kontakt med Trotskij, som de aldrig varit anhängare till, eftersom han enligt Krivitskij var 'omgiven av en gloria' t.o.m. för de GPU-agenter som avdelats för kampen mot trotskismen.[46] Det var ett egendomligt överlöparpar. Krivitskij var rädd för att hans många år i stalinistisk tjänst skulle misstänkliggöra honom i Trotskijs och trotskisternas ögon. Han var därför mån om att rättfärdiga sitt förflutna i samma ögonblick som han bröt med det. Reiss änka anklagade honom för delaktighet i mordet på hennes make. Han erkände att han inte var utan skuld.[47] Han ville släta över den genom att avslöja sanningen om utrensningarna, men han försökte samtidigt att inte avslöja de många hemligheter som han kände till, och som hade betydelse för Sovjetunionens militära säkerhet. Ljova lyssnade med viss avsmak på hans plågade bekännelser. Men han ansåg det vara sin plikt att vidarebefordra informationen till Trotskij och att hjälpa och stödja varje sovjetmedborgare som bröt med stalinismen. Trotskij, å sin sida, uppmanade Krivitskij och Barmin att för den egna säkerhetens och för den politiska

[43] Se Ljovas telegram till Coyoacán den 16 september 1937 och hans brev till Trotskij den 4 och 12 oktober samma år. Trotskij-arkivet (slutna delen). Se även N. Markin (Ljovas pseudonym) och dennes skildring av mordet i *B. O.*, nr. 58-59.
[44] Förutom nämnda brev se även Ljovas brev den 7 augusti 1937.
[45] *B. O.*, nr. 58-59.
[46] *B. O.*, nr. 60-61, december 1937.
[47] Ljova till Trotskij, 19 november 1937, och Trotskij till Ljova, 22 januari 1938. Trotskij-arkivet (slutna delen).

tydlighetens skull ta otvetydigt och öppet parti mot Stalin. Han blev illa berörd av deras själskonflikter och hade svårt att tåla Ljovas eftergifter. Det ledde till nya sammanstötningar mellan far och son.' [48]

Närvaron av en *agent provocateur* i Ljovas krets spred samtidigt mer och mer misstro och förvirring. Krivitskij hade bekräftat Reiss uttalande om de stundande morden på trotskister och sagt att GPU hade 'ögon och öron' i den parisiska trotskistgruppen. Han visste emellertid inte vem agenten var men uttalade sin misstro mot, av alla, Victor Serge. GPU skulle aldrig ha släppt Serge och låtit honom lämna Sovjetunionen, sade han, om man inte varit säker på att han skulle kunna tjäna som spion i trotskistkretsarna. Ingen var naturligtvis mindre lämpad för en sådan roll än Serge. Han var en av Trotskijs första anhängare, en begåvad, generös och politiskt uppfinningsrik författare. Det värsta som kunde sägas om honom var, att han hade en viss svaghet för skrytsamt tal, vilket var ett allvarligt fel hos en medlem av en organisation som var tvungen att försvara sina hemligheter mot GPU. Misstankar började hur som helst riktas mot alla, även mot Ljova, medan den verklige agenten fortsatte att hämta och läsa Trotskijs brev och ta del av Ljovas hemligheter och listigt bevara sitt eget anseende genom att misstänkliggöra andra.[49]

Franska polisen fortsatte sina undersökningar av Reiss-affären och upptäckte att en av mordligans medlemmar hade ansökt om mexikanskt visum och skaffat en detaljerad karta över Mecico City. Ljova vidarebefordrade genast varningen till Coyoacán. Polisen ansåg också att Ljovas liv var i fara och tilldelade honom en egen livvakt.[50] En av hans kamrater – med stor säkerhet Klement ('Adolf') – fann hans situation så oroande att han skrev till Trotskij och Natalja och bad dem uppmana Ljova att genast lämna Frankrike och sluta sig till deras krets i Mexiko. Ljova var sjuk och nästan utmattad, skrev han, och han var utsatt för ständig fara men samtidigt övertygad om att han var 'oersättlig' i Paris och därför tvungen att 'stanna på sin post'. Det var inte så. Hans kamrater kunde mycket väl ersätta honom, och stannade han i Paris, skulle han vara 'hjälplös mot GPU'. Hans föräldrar borde i vilket fall be honom komma till Mexiko för att vila sig ett tag och återhämta krafterna. 'Han är duktig, modig och energisk, och vi måste rädda honom.'[51]

Den rörande omtänksamheten fick inte den verkan den borde fått. Trotskij var naturligtvis medveten om att Ljovas liv var i fara. Han hade ständigt bett honom vara försiktig och undvika kontakter med personer 'som GPU kunde ha en hållhake på', i synnerhet ryska emigranter som led av hemlängtan. Strax före Reiss-affären hade han skrivit: 'Om du eller jag utsätts för ett mordförsök, kommer Stalin att lastas för det, men han har hur som helst ingen prestige att förlora på det.' Han ville emellertid inte understödja idén om att Ljova skulle lämna Frankrike. När Ljova upprepade att han var 'oersättlig i Paris', och berättade att han som skydd skaffat sig ett inkognito (som Trotskij gjort i Barbizon), svarade Trotskij att Ljova inte hade något att vinna på att fara från Frankrike. USA skulle förmodligen inte släppa in honom, och i Mexiko skulle han vara mindre säker, än han var i Frankrike. Han ville inte att sonen skulle stänga in sig i 'halvfängelset' i Coyoacán, och missämjan mellan far och son bidrog förmodligen till, att ingen av dem ivrade för en återförening. Trotskijs slutbrev i ärendet avslutades med de fåordiga och spända meningarna: '*Voilà, mon petit,* det är allt jag har att säga. Det är inte mycket. Men ... det är allt ... Från och med nu borde du behålla de

---

[48] Se Trotskij, *'Tragitjeskiji Urok', B. O.*, ibid., samt Ljovas brev den 16 och 19 november och 17 december 1937.

[49] Förutom Ljovas ovan nämnda brev är Étiennes korrespondens med Trotskij (Trotskij-arkivets slutna del) fulla av detaljer om dessa intriger.

[50] Ljovas brev till Trotskij den 1 och 5 november 1937.

[51] Brevet, som är skrivet på tyska och daterat den 5 november 1937, är undertecknat med endast ett A (som antagligen står för Adolf). Trotskij-arkivet (slutna delen).

pengar du kan få från förläggarna. Du kommer att behöva dem. *Je t'embrasse. Ton Vieux.*'[52] Brevet, som Trotskij några månader senare skulle tänka på med självanklagande bitterhet, lät som ett meddelande avsänt till en stridande i en dödsdömt framskjuten ställning. Men Trotskij hade visst fog för tanken att Mexiko skulle vara osäkrare för Ljova än Frankrike. Många GPU-agenter hade kommit till Mexiko, ofta förklädda till flyktingar från Spanien, och kraven på Trotskijs utvisning blev mer och mer högljudda. Innan året var slut skulle husväggarna i Mexico City vara täckta med affischer som anklagade honom för att samarbeta med reaktionära generaler i syfte att störta president Cárdenas och upprätta en fascistisk diktatur i Mexiko. Det var omöjligt att säga vad förtalet kunde leda till.

Den enda ljusglimten under dessa dystra månader kom i september, när Dewey-kommissionen satte punkt för moträttegången med ett slutligt utlåtande. I det fastslogs: 'På grund av framlagt bevismaterial ... anser vi att rättegångarna i augusti 1936 och januari 1937 (i Moskva) var komplotter ... vi finner Leo Trotskij och Leo Sedov icke skyldiga.'[53] Trotskij mottog domslutet med glädje. Men effekten av det var ringa, om inte omärklig. Deweys uttalande uppmärksammades i USA men inte i Europa, där opinionen var upptagen av de kritiska händelserna året före München, av folkfrontens växlande öden och av spanska inbördeskriget. Trotskij blev åter besviken, och när *Bulletin* dröjde med sitt nummer om domslutet, blev han så irriterad att han anklagade Ljova för 'brottet' och för 'politisk blindhet'. 'Jag är mycket missnöjd med det sätt varpå *Bulletin* sköts', skrev han till honom den 21 januari 1938, 'och jag måste på nytt ställa frågan om den inte borde överflyttas till New York'.

Ljova var vid det här laget helt utmattad. Han hade, som Serge uttryckte det, levt 'ett helvetiskt liv'. Han hade lättare att stå ut med fattigdom och personliga motgångar än med angrepp på sin tro och sin stolthet. För att åter citera Serge: 'Mer än en gång gick vi hela naten på gatorna i Montparnasse och försökte samman nysta ut trådarna i Moskva-rättegångarnas härva. Då och då stannade vi under någon gatlykta och suckade: "Vi är i en vansinnets labyrint!" '[54] Utarbetad, fattig och orolig för sin far levde Ljova ständigt i den labyrinten. Han fortsatte att upprepa sin fars resonemang, förkastelsedomar och hoppfulla uttalanden. Men för varje ny rättegång dog något inom honom. Hans ljusaste minnen från barndomen och ungdomsåren var förknippade med de personer som stått anklagade: Kamenev var en nära släkting; Bucharin var nästan en lekkamrat; Rakovskij, Smirnov, Muralov och andra var gamla vänner och kamrater – beundrade alla för sina revolutionära dygder och sitt mod. Han tänkte på deras degradering och kunde inte acceptera den. Hur hade det varit möjligt att bryta ned dem alla och få dem att kräla genom denna sörja av dy och blod? Skulle åtminstone inte en av dem resa sig i rättssalen och ta tillbaka sin bekännelse och riva upp alla de falska och ohyggliga anklagelserna? Förgäves väntade Ljova på att det skulle ske. Han blev upprörd och beklämd över meddelandet att Lenins änka skulle ha givit rättegångarna sitt stöd. För hundrade gången upprepade han att stalinistbyråkratin strävade efter att bli en ny besutten samhällsklass och nu definitivt hade förrått revolutionen. Men inte heller den tolkningen gav någon förklaring till varför så mycket blod spillts och så mycken vrede visats. Ja, labyrinten var en vansinnets labyrint, och skulle ens hans klarsynt geniale far hitta ut ur den?

Hopplöshet, förtvivlan, feber, sömnlöshet. Men han vägrade lämna sin 'post', och han sköt en nödvändig blindtarmsoperation på framtiden, trots att han led svårt av ständigt återkommande buksmärtor. Han åt inte mycket, var nervös och gjorde ett hopsjunket intryck. Men i början av februari fick han äntligen publicerat det nummer av *Bulletin* som innehöll Dewey-

---

[52] Brev den 18 november 1937, ibid.
[53] *Not Guilty! (Icke skyldig!)*: undersökningskommissionens rapport om anklagelserna riktade mot Leo Trotskij under Moskva-rättegångarna. Se även Trotskijs brev till Ljova den 21 januari 1938.
[54] Serge, *Mémoires d'un Révolutionnaire*, s. 375. [sv. övers. En revolutionärs minnen]

kommissionens slutdom. Glatt meddelade han det till Coyoacán, sände över korrektur på numret och skisserade arbetsprojekt för framtiden, men han sade inget om sin hälsa. Det var hans sista brev till föräldrarna.

Den 8 februari arbetade han fortfarande men åt ingenting på hela dagen och tillbragte mycken tid med Etienne. På kvällen kände han smärtor, de värsta dittills. Han kunde inte dröja med operationen längre, och han skrev ett brev som han förseglade och överräckte till sin hustru med uppmaningen att det skulle öppnas, om han råkade ut för någon 'olycka'. Han talade på nytt med Etienne och vägrade träffa några andra. De kom överens om att han inte borde fara till något franskt sjukhus och skriva in sig under eget namn, ty gjorde han det, skulle GPU lätt kunna få reda på var han befann sig. Han skulle ta in på en liten privatklinik som sköttes av några ryska emigrantläkare. Han skulle vidare presentera sig som herr Martin, fransk ingenjör, och han skulle bara tala franska. Inga franska kamrater skulle få reda på var han fanns och ingen skulle få besöka honom. När detta bestämts, ringde Etienne efter ambulansen.[55]

Även ytligt sett var arrangemanget obegripligt absurt. Ryska emigranter var de sista Ljova skulle kunna spela fransman för. Under ett feberanfall, eller när han låg nedsövd för operation, skulle han mycket väl kunnat börja tala ryska. Det var groteskt att av alla Paris sjukhus och kliniker välja ett ställe som sköttes av just den sorts personer som han, sedan mordet på Reiss, undvikit som pesten. Ändå gick han ögonblickligen med på förslaget, trots att han varken yrade eller var otillräknelig, när Etienne och hans hustru for till kliniken med honom. Hans kritiska sans och hans självbevarelsedrift hade tydligen avtrubbats.

Han opererades samma kväll. De närmaste dagarna tycktes han snabbt återfå sin hälsa. Den ende som besökte honom, bortsett från hans hustru, var Etienne. Besöken livade upp honom. De två diskuterade politik och organisationsfrågor, och han bad alltid Etienne komma tillbaka så snart som möjligt. När några franska trotskister ville besöka honom, sade Etienne i tillrättalagt mystisk ton att det var omöjligt och att adressen måste förbli en hemlighet även för dem, för att inte GPU skulle få reda på den. När en av de franska kamraterna tyckte försiktigheten gick för långt, lovade Etienne diskutera saken med Ljova, men ingen tilläts besöka patienten. Fyra dagar gick. Plötsligt försämrades hans hälsotillstånd. Han plågades av olidliga smärtor och förlorade medvetandet. Natten till den 13 februari sågs han halvnaken och omtöcknad vackla genom korridorer och väntrum som, av någon anledning, var tomma och obevakade. Han yrade på ryska. Nästa morgon tyckte hans läkare, att hans tillstånd var så egendomligt, att han frågade Jeanne om det inte var tänkbart att hennes man försökt ta sitt liv – hade han inte haft självmordstankar nyligen? Jeanne förnekade det, började gråta och sade, att GPU måste ha förgiftat honom. I hast opererades han en gång till, men operationen hjälpte inte. Patienten led fruktansvärt, och läkarna försökte rädda honom med blodtransfusioner. Det var lönlöst. Den 16 februari 1938, vid trettiotvå års ålder, dog han.

Var det, som hans änka hävdade, GPU som mördat honom? Många omständigheter tyder på det. Moskva-rättegångarna hade stämplat honom som Trotskijs mest aktive medhjälpare och som strategisk ledare för den trotskist-zinovjevistiska konspirationen. 'Pojken arbetar bra, och utan honom skulle den gamle haft det mycket svårare', hade det ofta sagts i GPU-högkvarteret i Moskva, enligt vad Reiss och Krivitskij berättat. Det låg i GPU:s intresse att beröva Trotskij denna hjälp, i synnerhet som det säkert skulle tillfredsställa Stalins hämndlystnad. GPU hade en angivare och agent som pålitligt stod vid Ljovas sida och som förde honom till den plats där han dog. GPU hade alla skäl att tro att han efter Ljovas död skulle bli ledare för trotskist-organisationens ryska 'sektion' och etablera direktkontakt med Trotskij. På kliniken var inte bara läkarna och sjuksköterskorna utan också kockarna och biträdena ryska emigranter och i

[55] Se vittnesmål avgivna av madame Estrine, Elsa Reiss, Rous, Jeanne Martin och Étienne i samband med polisundersökningen. Se även polishögkvarterets rapport i Trotskij-arkivet (slutna delen).

några fall medlemmar av repatrieringsföreningen. Inget skulle ha varit enklare för GPU än att finna en agent bland dem och få honom eller henne att på något sätt förgifta patienten. Skulle GPU, med så många mord på samvetet, haft betänkligheter mot att mörda Ljova?

Men det finns inga bevis. En undersökning, som gjordes på Jeannes begäran, gav inga belägg för misstanken att oegentligheter förekommit. Polisen och läkarna förnekade bestämt att Ljova förgiftats eller utsatts för mordförsök. Orsaken till hans död sades ha varit tillstötande komplikationer ('invärtes ocklusion'), dålig hjärtverksamhet och undergrävd motståndskraft. En framstående läkare, som också var god vän med familjen Trotskij, godtog förklaringarna. Å andra sidan ställde Trotskij och Jeanne en mängd precisa frågor som aldrig besvarades. Var det en händelse att Ljova togs in på just denna ryska klinik? (Trotskij visste inte, att Etienne informerat GPU direkt efter det att ambulansen beställts, vilket han själv senare erkänt.) Klinikpersonalen hävdade att den inte känt till Ljovas identitet och nationalitet. Men ögonvittnen har berättat, att de hört honom yra och t.o.m. diskutera politik på ryska. Och varför hade Ljovas läkare varit benägen att skylla hans försämrade hälsotillstånd på ett eventuellt självmordsförsök snarare än på naturliga omständigheter? Enligt Jeanne försjönk samme läkare i skrämd tystnad, när skandalen blivit ett faktum, och han tog skydd bakom sin plikt att inte avslöja medicinska hemligheter. Det hjälpte inte att hon påpekade de oklara omständligheterna för undersökningsdomaren och att Trotskij hävdade att rutinutredningen inte räknat med GPU:s 'fulländade och svårupptäckta' mordtekniker. Tystade franska polisen ned affären, som Trotskij sade, för att dölja sin brist på effektivitet? Eller fanns det inom folkfronten starka krafter i verksamhet för att förhindra en grundlig undersökning? Det enda familjen kunde göra var att begära en ny utredning.[56]

*

När nyheten nådde Mexiko, var Trotskij inte i Coyoacán. Några dagar tidigare hade Rivera sett okända personer smyga omkring utanför Blå Huset och spionera på dess invånare från en observationspost i grannskapet. Han blev orolig och ordnade så att Trotskij kom bort från huset och fick husrum någon tid hos Antonio Hidalgo, en gammal revolutionär och vän till Rivera, som bodde vid Chapultepec-parken. Den 15 februari satt Trotskij där och arbetade på sin essay *Their Morals and Ours (Deras moral och vår)*, när kvällstidningarna kom med nyheten om Ljovas död. När Rivera såg dem, ringde han till Paris i hopp om att få en dementi, och sedan for han till Trotskijs bostad vid Chapultepec-parken. Trotskij vägrade tro på nyheten, fick ett raserianfall och kastade ut Rivera, men for sedan tillbaka med honom till Coyoacán för att berätta för Natalja vad som hänt. 'Jag höll på att ... sortera gamla bilder, fotografier av våra barn', skriver hon. 'Det ringde på dörren, och det förvånade mig att se Leo Davidovitj stiga in. Jag gick emot honom. Han kom med nedböjt huvud – så hade jag aldrig sett honom förr – och hans ansikte var askgrått och hans hållning plötsligt en gammal mans. ”Vad har hänt?” frågade jag förskräckt. ”Är du sjuk?” Han svarade dämpat: ”Ljova är sjuk. Vår lille Ljova.” ' [57]

Lamslagna av smärta höll sig Trotskij och Natalja instängda i hans rum i flera dagar och vägrade tala med sekreterare eller möta vänner och ta emot kondoleanser. 'Ingen talte till honom, ty de sågo att hans bedrövelse var djup.' När han visade sig efter åtta dagar, var hans ögon svullna och hans skägg vildvuxet, och han kunde inte tala. Flera veckor senare skrev han till Jeanne: 'Natalja kan fortfarande inte skriva till dig. Hon läser och läser om dina brev och

[56] Citaten ur vittnesmålen, ögonvittnesskildringarna, läkarutlåtandena och Trotskijs korrespondens är hämtade delvis från Trotskij-arkivet (slutna delen) och delvis från Leo Sedovs efterlämnade papper som jag genom Pierre Frank fått låna av Jeanne Martin.

[57] Natalja Sedova, 'Father and son' ('Far och son') i *Fourth International* (augusti 1941) och i *Vie et Mort de Trotsky*.

gråter, gråter. När jag tillfälligtvis kan lägga arbetet åt sidan ... gråter jag med henne.'[58] Med sorgen blandades samvetskval över hans hårda ord till sonen det senaste året och över rådet att han borde stanna i Paris. Det var tredje gången han sörjde ett barn, och hans ånger hade blivit djupare för var gång. Efter Ninas död 1928 hade han anklagat sig själv för att inte ha tröstat henne tillräckligt och för att inte ens ha skrivit till henne de sista veckorna hon levde. Zina hade dragit sig undan från honom, när hon begick självmord, och nu hade Ljova dött på den post han uppmanat honom att stå kvar på. Med inget av barnen hade han delat så mycket av sitt liv och sin kamp som med Ljova, och ingen sorg hade fått honom att känna sig så ensam.

Under dessa mörka dagar skrev han Ljovas dödsruna, en gravsång som är unik i världslitteraturen.[59] 'När jag samman med Leo Sedovs mor nu nedtecknar dessa rader ... kan vi fortfarande inte tro det som hänt. Inte bara för att han var vår son, trofast, hängiven och kärleksfull ... utan för att han, som ingen annan, hade blivit en del av våra liv och sammanflätat sina livstrådar med våra ...'

> Den gamla generation med vilken ... vi en gång slog in på revolutionens väg ... har sopats bort från scenen. Det de tsaristiska deportationerna, fängelserna och fånglägren inte uträttat, det exillivets umbäranden, det inbördeskriget och det sjukdomar inte förmått göra, har Stalin, revolutionens gissel, gjort på några få år ... Största delen av mellangenerationen, de ... som väcktes av året 1917 och som fick sin träning i revolutionsfrontens tjugofyra arméer, har också utplånats. De främsta ur den unga generationen, Ljovas samtida .. har trampats ned och krossats även de ... Under dessa exilår har vi fått många nya vänner, av vilka några blivit ... nästan familjemedlemmar. Men vi mötte dem först ... när vi höll på att bli gamla. Endast Ljova kände oss från det vi var unga. Från det ögonblick, han blev medveten om sig själv, var han en del av vårt liv. Ungdomlig växte han upp till att bli nästan vår generationskamrat ...

Han berättade enkelt och ömsint om Ljovas korta liv, om barnet som brottades med sin fars fångvaktare, kom med matpaket och böcker till fängelset, blev vän med revolutionära matroser och gömde sig under en bänk i sovjetregeringens konferensrum för att se 'hur Lenin ledde revolutionen', om pojken som under inbördeskrigets 'stora och hungriga tid' kom hem med en bit färskt bröd som han gömt i ärmen på en trasig jacka och som han fått av bagarlärlingar bland vilka han arbetat som politisk agitator, om ynglingen som avskydde byråkratiska privilegier, vägrade åka bil med sin far och lämnade hemmet i Kreml för att slå sig ned i ett proletärt studenthem, ansluta sig till frivilliga arbetsgrupper och skotta snö på Moskvas gator, lasta av bröd- och timmertåg, reparera lokomotiv och 'likvidera' analfabetismen. Han mindes den unge mannen, oppositionsmedlemmen, som 'utan ett ögonblicks tvekan' lämnade hustru och barn för att följa sina föräldrar under förvisningen, som i Alma Ata, där de levde under GPU:s bevakning, ibland gick ut mitt i natten, i regn eller snö, för att i hemlighet sammanträffa med en kamrat i skogarna utanför staden, i en packad basar, ett bibliotek eller t.o.m. ett offentligt bad. 'Varje gång kom han tillbaka upplivad och lycklig, med en stridbar glimt i ögat och med ett högt värderat jaktbyte gömt under rocken.' 'Han förstod människor väl – han kände många fler oppositionsmedlemmar än jag ... hans revolutionära instinkt tillät honom att tveklöst skilja de sanna från de falska ... Hans mors blick – och hon kände honom bättre än jag – var full av stolthet.'

Det var i det sammanhanget fadern gav uttryck åt sin ånger. Han nämnde de stora krav, han ställt på Ljova, och ursäktade dem med sina 'pedantiska arbetsvanor' och sin benägenhet att begära mesta möjliga av dem som stod honom nära – och vem hade stått honom närmare än Ljova? Det kunde tyckas som 'vår vänskap var präglad av en viss återhållsamhet, ett visst avståndstagande. Men längst nere ... fanns en djup och het ömsesidig bindning som hade sin

---

[58] Trotskij till Jeanne Martin, 10 mars 1938. Trotskij-arkivet (slutna delen).

[59] *'Lev Sedov, Syn, Drug, Borets'* i *B. O.*, nr. 64, mars 1938. (Engelsk pamflettupplaga: *Leon Sedoff, Son, Friend, Fighter.*)

rot i något oändligt mycket viktigare än släktskapsband – i gemensamma åsikter, i delade sympatier och antipatier, i fröjder och besvikelser upplevda tillsammans, i stora förhoppningar som båda hyst.' Några betraktade Ljova som bara 'en stor fars obetydlige son'. Men de misstog sig som de som betraktat Karl Liebknecht på liknande vis. Det var bara omständligheterna som hindrat Ljova från att visa sin rätta storhet. Och på det följer en kanske alltför generös bedömning av Ljovas del i faderns litterära arbete: 'I nästan alla de böcker, jag skrivit sedan 1929, borde hans namn rätteligen ha stått bredvid mitt.' Med vilken lättnad och glädje hade inte hans föräldrar under sin norska internering mottagit ett exemplar av Ljovas Rödbok, 'det första överväldigande svaret på förtalet från Kreml'. Hur rätt hade inte GPU-männen haft, när de sagt, att 'utan pojken skulle den gamle haft det mycket svårare' – och hur mycket svårare skulle det inte bli nu!

Han tänkte på nytt på de prövningar som denna 'mycket känsliga och ömtåliga varelse' fått utstå: de ändlösa överfallen med lögner och förtal, f.d. vänners och kamraters rader av avhopp och kapitulationer, Zinas självmord, Moskvarättegångarna som 'skakat honom ända in i den moraliska märgen'. Vilken sanningen än var om den direkta orsaken till Ljovas död, om han dött av utmattning efter dessa prövningar eller om GPU förgiftat honom, 'var det *de* (och deras ledare) som var skuld till hans död'.

Klagosången slutade i samma tonläge som den börjat:

> Hans mor, som stod honom närmare än någon annan, och jag minns honom drag för drag i denna smärtans stund. Vi vägrar tro, att han inte längre lever och vi gråter för att det är omöjligt att inte tro det ... Han var en del av oss, vår unga del ... Med vår pojke har allt, som var ungt i oss, dött ... Din mor och jag trodde aldrig, väntade oss aldrig, att ödet skulle ge oss denna uppgift ... att v skulle behöva teckna din dödsruna ... Men vi har inte kunnat rädda dig.

Det var vid det här laget också nästan säkert att även Sergej dött, trots at dödsfallet inte officiellt bekräftats – och inte kunde bekräftas ens tjugofem åt senare. Men en politisk fånge, som i början av 1937 delade cell med honom Butirki-fängelset i Moskva, har berättat följande:[60]

1936 försökte GPU i månader få Sergej att officiellt ta avstånd från sin far och allt han stod för. Sergej vägrade, dömdes till fem års straffarbete i ett koncentrationsläger och deporterades till Vorkuta. Mot slutet av året samlade: trotskisterna dit från en rad andra läger. Det var där, bakom taggtråden, som Sergej första gången kom i närmare kontakt med dem, och även om han fortfarande vägrade att betrakta sig som trotskist, talade han med stor tacksamhet och respekt om faderns anhängare, i synnerhet dem som inte kapitulerat utan hållit stånd i nästan tio år. Han deltog i en hungerstrejk som de organiserade och son varade i mer än tre månader, och det var inte långt ifrån att han dog.[61]

I början av 1937 återfördes han till Moskva för förnyade förhör (det var di han träffade den fånge, vars berättelse vi refererar). Han hade inget hopp on att bli frigiven eller få en mildare behandling, ty han var säker på att alla hans fars anhängare – och han med dem – skulle utplånas. Ändå uppträdde han med stoiskt lugn och vann kraft ur sina intellektuella och moraliska resurser. 'I en diskussion om GPU:s förhörsmetoder hävdade han, att varje bildad person .. borde kunna vara jämspelt med förhörsledarna. Han påpekade, att Balzac redan för hundra år sedan precist beskrivit dessa knep och tekniker, och att de fortfarande var nästan exakt desamma ... Han såg lugnt framtiden an och ville inte under några omständigheter göra uttalanden som på minsta sätt kunde beröra honom själv eller andra.' Han höll tydligen ut

---

[60] Beskrivningen av Sergejs uppträdande i fängelset härstammar från Joseph Berger som, efter att ha varit med om att grunda palestinska kommunistpartiet och efter att ha arbetat i Kominterns Mellanöstern-sektion, tillbringade tjugotre år i Stalins fängelser och koncentrationsläger. Han frigavs och återupprättades 1956.
[61] Se vidare nedan.

ända in i det sista, ty hade han inte gjort det utan försett GPU med en eller annan bekännelse, skulle den ha radierats ut över världen. Han antog att hans föräldrar måste vara rädda för att han, deras 'opolitiske' son, skulle sakna den övertygelse och det mod som behövdes för att motstå påfrestningarna, och 'mest av allt beklagade han, att ingen någonsin skulle kunna berätta för dem, och för modern i synnerhet, om den förvandling som han genomgått, ty han trodde inte att några av dem, som har mött sedan han fängslats, skulle leva länge nog att kunna beskriva vad son hänt'. Fången i Butirki förlorade snart Sergej ur sikte men fick av andra fångar höra att han arkebuserats. Långt senare, 1939, fick Trotskij genom amerikanskt journalister det inte helt trovärdiga beskedet, att Sergej fortfarande varit vid liv i slutet av 1938 – men efter det hördes inget mer om honom.[62]

*

Av Trotskijs ättlingar var det nu bara Zinas tolvårige son Seva som var i livet utanför Sovjetunionen. Vad som hände med Trotskijs övriga barnbarn var och är okänt. Seva hade uppfostrats av Ljova och Jeanne, och eftersom hon varit barnlös, hade hon blivit mycket fäst vid honom. I Trotskijs första brev efter Ljovas död inbjöd han henne att komma med barnet till Mexiko. 'Jag håller mycket av dig, Jeanne', skrev han, 'och för Natalja är du inte bara ... en dotter, älskad med den ömhet och den stillhet som bara Natalja kan älska med, utan också en del av Ljova och det som var den intimaste delen av hans liv ...' Deras högsta önskan var att hon och Seva skulle bo med dem i Mexiko. Och om Jeanne inte ville det, kunde åtminstone hon besöka dem, 'men vi förstår dig om du tycker att det är svårt att skiljas från Seva.'[63]

Här börjar emellertid den tragiska historien få groteska anstrykningar och indras i de parisiska trotskistsekternas interna gräl. Ljova och Jeanne hade tillhört två olika fraktioner, han de 'ortodoxa trotskisterna', hon Molinier-gruppen. Det säger mycket om hans taktkänsla och redbarhet, att han i sitt efterlämnade testamentariska brev förklarade, att han trots denna åsiktsskillnad (och, skulle det kunna tilläggas, trots deras olyckliga äktenskap) hade de högsta tankar om henne och det djupaste förtroende för henne. Men de vildsinta fraktionsstriderna lämnade inte ens Ljovas döda kropp i fred. De utkämpades kring det föräldralösa barnet, och de drog in Trotskij i ett groteskt skeende.[64] Jeanne, som desperat krävde en ny undersökning av omständigheterna kring Ljovas död, auktoriserade en Molinier-trogen advokat att representera familjen inför den parisiska undersökningsdomstolen och polisen. De 'ortodoxa trotskisterna' (och Trotskijs advokat Gérard Rosenthal) vägrade erkänna hennes rätt att göra det och hävdade, att det endast var Ljovas föräldrar, som kunde föra familjens talan. De motstridiga kraven gjorde det bara lättare för domstol och polis att strunta i begäran om en förnyad undersökning.[65]

Ännu ett gräl bröt ut över Trotskijs arkiv. Sedan Ljovas död hade de varit i Jeannes ägo och alltså indirekt underställda Molinier-gruppen. Trotskij bad att få tillbaka arkiven genom en av sina 'ortodoxa' franska anhängare. Jeanne vägrade lämna dem ifrån sig. Förhållandet mellan henne och Ljovas föräldrar svalnade snabbt och blev t.o.m. fientligt. Trotskij fick så småningom arkiven, men inte förrän han sänt en amerikansk anhängare till Paris för att samla ihop dem. Trots upprepade förfrågningar vägrade Jeanne fara till Mexiko eller sända över barnet dit. Hon var neurotisk. Vid denna tid var hon mycket obalanserad och vägrade att ens tillfälligt skiljas från sin skyddsling. De rivaliserande fraktionerna bråkade även om det, och hur mycket Trotskij än försökte blidka sin sonhustru, omöjliggjorde de varje försoning. Om det var för att Trotskij efter att ha förlorat alla sina barn var mån om att ta till sig det enda

[62] Trotskij-arkivet (slutna delen).
[63] Trotskij till Jeanne, 10 mars 1938. Trotskij-arkivet (slutna delen).
[64] Trotskij till Rosmer, Jeanne, Rous och Camille (Klement), 12 mars 1938.
[65] Se Trotskijs brevväxling med G. Rosenthal. Trotskij-arkivet (slutna delen).

barnbarn han kunde få hand om, eller om det var för att han inte ville låta barnet vårdas av en person som han betraktade som *'un esprit très ombrageux et malheureusement ('en mycket dyster och sorgligt obalanserad natur'),* eller om det var av båda dessa orsaker är oklart – hur som helst beslöt han dra ärendet inför domstol. Följden blev en obehaglig rättstvist som höll på i ett år och som gav nyhetsstoff åt sensationstidningar och sekteristiska tidskrifter.[66] I sin förtvivlan över den eventuella förlusten av barnet försökte Jeanne ogiltigförklara Trotskijs krav genom att hävda, att varken hans första eller hans andra äktenskap var lagliga, vilket Trotskij tvingades bevisa var osant. Provokationerna till trots uttryckte han (i ett brev till domstolen) sin förståelse för Jeannes situation, erkände hennes moraliska om än inte lagliga rätt till barnet, upprepade inbjudningen till henne och förklarade sig villig att betala hennes resa till Mexiko. Han var t.o.m. beredd att återsända Seva till henne, men inte förrän han åtminstone fått träffa honom.[67] Domstolen fällde två domar till Trotskijs förmån och utsåg förtroendemän som skulle se till att barnet återfördes till morfadern, men Jeanne vägrade acceptera domsluten, for med pojken från Paris och höll honom gömd. Först efter ett långvarigt sökande och en 'vinterexpedition' till Vogeserna kunde Marguerite Rosmer hitta barnet och slita det ur Jeannes armar. Men därmed var saken inte ur världen, ty Jeannes vänner gjorde ett försök att kidnappa pojken, och det var inte förrän i oktober 1939, som familjen Rosmer kunde föra honom till Coyoacán.

Trotskij försökte i ett patetiskt brev förklara för Seva varför han önskade att han skulle komma till Mexiko. Eftersom han inte ville tala illa om Jeanne, kunde han inte förklara huvudorsaken till sitt beslut, och de skäl han angav var långsökta och inte särskilt övertygande:

> *Mon petit Seva*... morbror Leo finns inte mer och vi borde, min käre pojke, inte tappa kontakten med varandra. Jag vet inte var din pappa är eller om han alls lever. I sitt sista brev till mig, för fyra år sedan, frågade han om du fortfarande kunde tala ryska. Fastän din pappa är klok och kan mycket, talar han bara ryska. Det vore väldigt ledsamt för honom om han en dag skulle träffa dig och inte kunna tala med dig. Det är samma sak med din syster. Tänk vad tråkigt det skulle vara om ni båda sågs en dag och du inte kunde prata ryska med din lillasyster ... Du är en stor pojke nu och därför skulle jag också vilja tala med dig om en mycket viktig sak, om idéerna som din mamma och pappa och morbror Leo hade, och som jag och Natalja nu för vidare. Jag skulle väldigt gärna vilja förklara för dig det fina med de idéer och avsikter som vår familj ... fått lida och lider så mycket för. Jag bär, inför mig själv och din far, om han fortfarande lever, och inför dig, det fulla ansvaret för dig, min dotterson.

Och med ord, som förefaller märkligt stela och olämpliga i ett brev till ett barn, slutade han: 'Därför är mitt beslut om din resa oåterkalleligt.' [68]

*

Under tiden fortsatte GPU att utarbeta sin intrig. Etienne hade inga svårigheter att inta Ljovas plats i trotskistorganisationen i Paris. Nu var det han som publicerade *Bulletin*, var Trotskijs viktigaste korrespondent i Europa och den person, som höll kontakten med de nytillkomna ryska antistalinistflyktingar som ville sätta sig i förbindelse med Trotskij. Organisationens

---

[66] Trotskij till familjen Rosmer, 19 september, och till G. Rosenthal, 27 oktober 1938; Rosenthal till Trotskij, 7 oktober 1938. Som en av många tidningar kommenterade *France-Soir* affären den 26 mars 1939, och Moliniers *Verité* (nr. 4, april 1939) behandlade den i en särskild bilaga, *'Tous les moyens sont bons'* ('Alla medel är tillåtna'), som tog parti för Jeanne och kritiserade Trotskij för hans anspråk på att få vårdnaden om pojken.

[67] Trotskijs vittnesmål för M. Hamel, officiell förtroendeman, 7 februari 1939; domstolsprotokoll, juridisk korrespondens, brevväxling mellan Trotskij, hans sekreterare och hans advokat, i synnerhet breven den 22, 27, 29 mars samt 17 och 29 april 1939. Trotskij-arkivet (slutna delen). Se även Trotskijs brev till familjen Rosmer den 26 maj 1939.

[68] Brevet, som är daterat den 19 september 1939, finns i Trotskij-arkivet (slutna delen).

‘ryska sektion’ hade bara tre eller fyra medlemmar i Paris, och ingen av dem var så insatt i ryska angelägenheter och så kunnig och arbetsam som Etienne. Tack vare Ljovas brev visste Trotskij, att Ljova betraktat Etienne som sin närmaste och mest pålitlige vän, och agenten gjorde allt han kunde för att förtydliga den bilden av sig själv. Han spelade på Trotskijs sorg och faderskänslor och försökte stärka hans misstroende mot dem som stod i hans, Étiennes, väg. Inom en vecka efter Ljovas död skrev han indignerat till Trotskij och berättade att Sneevliet spred ‘falska rykten’ om att Ljova varit ansvarig för Reiss död, och i skenbart förbigående påminde han Trotskij om det fullständiga förtroende Ljova haft för honom, Etienne, som hela tiden haft nyckel till Ljovas postbox och hämtat all post åt honom.[69] Trotskij, som var kritisk mot vissa av Sneevliets politiska åsikter, svarade med ett argt utfall mot ‘förtalaren’.[70] Agenten var naturligtvis en exemplarisk ortodox trotskist, aldrig oense med ‘den gamle’, men samtidigt ingen osympatisk jasägare heller. Han var noga med att visa tydliga men inte övertydliga prov på tillgivenhet och förhörde sig med rörande omtänksamhet om den gamles hälsa och tillstånd, men aldrig i brev direkt till Trotskij, utan till en av hans sekreterare. Med Trotskij diskuterade han politiska frågor och innehållet i *Bulletin*, som nu utkom mer regelbundet, än den gjort på länge. Han bad Trotskij skriva en minnesartikel om Reiss för det nummer som skulle utkomma på ettårsdagen av Reiss död. Han såg till att tidningen hedrade även Ljova på dennes ettåriga dödsdag. Han berättade för Trotskij att *Bulletin* skulle publicera en artikel, ‘Trotskijs liv i fara’, med avslöjanden om GPU-agenternas verksamhet i Mexiko. Han försåg Trotskij med data och citat som hämtades ur gamla ryska tidningar och ur andra svåråtkomliga publikationer och som Trotskij behövde för sin *Stalin*. Han gjorde sig med andra ord oersättlig, nästan lika oersättlig som Ljova varit. Och hela tiden underblåste han diskret stridigheterna mellan fraktionerna och grälet mellan Trotskij och Jeanne, tills Trotskij vägrade stödja hennes krav på en ny officiell undersökning av omständigheterna kring Ljovas död. Etienne själv gjorde vad han kunde för att förhindra undersökningen. Han gjorde ett besök hos polisen, presenterade sig som ‘Leo Sedovs bästa vän’, viftade bort alla misstankar om oegentligheter och sade att Ljovas död berott på hans försvagade fysiska motståndskraft.[71]

Agenten spelade också en framträdande roll vid trotskisternas förberedelser för Fjärde Internationalens ‘konstituerande kongress’. Mitt under förberedelserna, den 13 juli 1938, meddelades att den tyske emigranten Rudolf Klement, Trotskijs f.d. medhjälpare i Barbizon och påtänkt som sekreterare för den nya internationalen, försvunnit under mystiska omständigheter från sitt hem i Paris. Ungefär två veckor senare fick Trotskij ett brev, som utgavs vara skrivet och undertecknat av Klement, men som var postat i New York och som fördömde Trotskijs förbund med Hitler, samarbete med Gestapo etc. Brevskrivaren upprepade de vanliga stalinistiska anklagelserna och meddelade att han härmed bröt med Trotskij. (Flera franska trotskister fick samma brev i kopior avsända från Perpignan.) Brevet innehöll så många fel och orimligheter, som Klement aldrig skulle ha skrivit, att Trotskij genast fastslog att det var förfalskat eller skrivet under pistolhot. ‘Må Klement, om han fortfarande är i livet, träda fram och inför domstol eller för polisen eller en opartisk kommission berätta vad han

[69] Étienne brevväxlade med Trotskij ibland under eget namn, ibland som representant för ‘Internationella Sekretariatet’, ibland som redaktör för *Bulletin Oppozitsiji*. Se t.ex. ‘Internationella Sekretariatets’ brev till Trotskij den 22 februari 1938 (undertecknat av Étienne och Paulsen).

[70] Trotskij till ‘Internationella Sekretariatet’, 12 mars 1938. Trotskij-arkivet (slutna delen).

[71] Étiennes ovan nämnda vittnesmål i samband med polisundersökningen; hans brev till Trotskij den 6 juni 1938; Trotskijs brev till ‘Kamraterna Lola och Étienne’ den 17 februari 1939. Trotskijs sekreterare van Heijenoort skrev till Naville den 29 april 1938: ‘J’ai recu des lettres de divers amis en France (*Étienne en particulier*) (s’inquietant de la situation du Vieux et demandant des informations’ (‘Jag har fått brev från olika vänner i Frankrike (*Étienne i synnerhet*) som oroar sig över den gamles tillstånd och begär upplysningar’). Min kursivering. Trotskij-arkivet (slutna delen). Se även *B. O.*, nr. 66-67, 68-69 och 70, 1938, samt 74, 1939.

vet. Man kan förutse att GPU inte under några omständigheter kommer att släppa honom från sig.'[72] Kort därefter återfanns Klements fruktansvärt sargade kropp på en av Seines stränder. Han hade tydligen mördats av samma liga, som tidigare mördat Reiss, och en av mördarna hade i Klements namn uppträtt som en 'besviken anhängare' i färd med att bryta med Trotskij – två år senare skulle Trotskijs mördare uppträda i samma roll.

Varför hade GPU valt Klement? Inga speciella egenskaper hade placerat honom i första ledet bland trotskisterna, men han hade varit en anspråkslös och självutplånande medarbetare, som noga observerat vad som hänt inom organisationen. Det var antagligen han som uppmanat Trotskij och Natalja att be Ljova lämna Frankrike. Hade han nyligen fått reda på någon viktig GPU-hemlighet? Hade han varit organisationens *agent provocateur* på spåren och kanske nära att avslöja honom? Trotskij antog att det kunde vara en förklaring till varför GPU slagit till och varför mordet skett på ett så hämndlystet och grymt sätt.[73]

Vid det här laget hade Sneevliets misstankar mot Étienne skärpts till visshet, och både han och Serge var öppet kritiska. Agenten var fräck nog att fråga Trotskij vad han skulle göra åt det. Trotskij svarade att han ögonblickligen borde uppmana sina anklagare att framlägga sin sak för en sakkunnig kommission. 'Kamrat Étienne bör ta det steget, och ju förr och ju mer kategoriskt och bestämt han tar det, desto bättre.' Trotskij kunde inte ge något annat råd. I sådana situationer var det vanligt och påkrävande för en person, som utsatts för misstankar, att begära en undersökning och därmed en möjlighet att frita sig från skuld. Men Trotskij själv trodde inte på anklagelsen.[74]

För att göra den underliga historien än underligare fick Trotskij, inom en månad, ytterligare en varning. Den kom från en hög GPU-officer som hoppat av och nu bodde i USA. Han var emellertid så rädd för GPU, att han vägrade avslöja sin identitet och låtsades vara en gammal ryskfödd USA-jude som bara förmedlade ett budskap till Trotskij från en av dennes släktingar, en GPU-officer som flytt till Japan. Brevskrivaren bad Trotskij se upp med en farlig parisisk angivare som kallades 'Mark'. Han kände inte till 'Marks' efternamn men gav en så noggrann och detaljerad beskrivning av Étienne, och av hans bakgrund och förbindelse med Ljova, att Trotskij inte kunde tveka om vem hänsyftningarna pekade på. Varnaren var förvånad över godtrogenheten och nonchalansen hos de parisiska trotskisterna, som inte fått sin misstänksamhet väckt ens av det faktum (som enligt brevskrivaren var välkänt) att 'Mark' arbetat för den ökända Föreningen för ryska emigranters repatriering, och han försäkrade Trotskij, att bara de höll angivaren under uppsikt, skulle de upptäcka att han i hemlighet sammanträffade med tjänstemän från ryska ambassaden. Brevskrivaren visste inte, om 'Mark' var ansvarig för Ljovas död, men han fruktade att 'det som nu stod på dagordningen' var att Trotskij skulle mördas av antingen 'Mark' själv eller någon spanjor som uppträdde i rollen som trotskist. Det var en allvarlig varning. 'Det viktiga, Leo Davidovitj', framhöll brevskrivaren, 'är att du är på din vakt. Misstro var man och var kvinna som denne *agent provocateur* sänder eller rekommenderar.'[75]

---

[72] *B. O.*, nr. 68-69, 1938.
[73] Ibid.
[74] Trotskij till Étienne, 2 december 1938 – brevet adresserades formellt till *Bulletin*s redaktion. Trotskij-arkivet (slutna delen). I sin kommentar till Sneevliets anklagelser skrev Trotskij 'anklagelser' inom citationstecken.
[75] Såväl min hustru som jag såg brevet bland Trotskijs papper (i Trotskij-arkivets öppna del) och gjorde en fullständig kopia av det i början av 1950. Sedan dess har f.d. GPU-officeren Alexander Orlov sagt sig vara författare till det. (Se hans vittnesmål vid amerikanska senatskommitténs juridiska underkommitteförhör *[Hearings]* om den sovjetiska verksamhetens omfång i USA, Del 51, s. 3423-29.) Orlovs roll i GPU, i synnerhet under utrensningarna i Spanien, finns beskriven i Jesus Hernández *La grande Trahison (Det stora förrideriet)* och i Orlovs egen *Stalin's Crimes (Stalins brott)*.

Trotskij negligerade inte varningen helt. I en annons i en trotskisttidning bad han brevskrivaren sätta sig i förbindelse med trotskisterna i New York. Denne var emellertid rädd för att avslöja sig för dem och försökte kontakta Trotskij per telefon från New York men kom inte fram. Den skenbara bristen på gensvar och den underliga form, som brevskrivarens varning tagit sig, fick Trotskij att tvivla på varningens trovärdighet. En mindre kommission bildades dock i Coyoacán för att undersöka förhållandena, men den fann inte något underlag för anklagelserna mot Étienne. Trotskij undrade om inte angivelsen var en GPU-bluff avsedd att misstänkliggöra den person, som tycktes vara hans mest effektive och trofaste anhängare, som talade och skrev ryska, var väl insatt i alla sovjetiska frågor och redigerade *Bulletin*. För många anklagelser hade hur som helst varit i svang i den lilla trotskistkretsen i Paris, och om de alla skulle tas på allvar, skulle det inte bli tid till annat än jakter på agenter. Han visste mycket väl, vad angivare kunde ställa till med i vilken som helst organisation, men han visste också att ständiga misstänkliggöranden och häxjakter kunde vara än värre. Han bestämde sig för att endast lyssna på de varningar och anklagelser som framfördes otvetydigt och var väl underbyggda. Han föredrog att ta stora risker och utsätta sig för enorma faror framför att smitta och försvaga sina anhängare med misstankar och farhågor. Fram till krigsutbrottet kunde agenten därför arbeta vidare som hans allt-i-allo i Paris.[76]

*

Mindre än fjorton dagar efter Ljovas död ställdes Bucharin, Rykov, Rakovskij, Krestinskij och Jagoda inför rätta i Moskva. De tidigare rättegångarna kunde tyckas ha nått gränsen för vad processorganisatörens makabra fantasi kunde åstadkomma. Men de kom nästan att likna dämpat realistiska rättskipningsförsök i jämförelse med de nya fantasmagorierna. Åter fördömdes Trotskij av åklagare och svarande som ledare för en konspiration, som denna gång omfattade bucharinisterna, hans dödsfiender. I högre grad än tidigare framställdes Ljova som sin fars medbrottsling. Efter ett vagt försök att förneka anklagelserna erkände Krestinskij, att han i Berlin och på olika ställen i Europa konspirerat ett flertal gånger med Ljova och med Trotskij personligen, att han kontaktat Ljova samman med den tyske riksvärnsgeneralen von Seeckt och att han betalat ut två miljoner guldmark (nästan fem miljoner kronor) och pengar i andra valutor för att finansiera konspirationen. Trotskij och de anklagade beskrevs nu som agenter för, inte bara Hitler och den japanske kejsaren, utan också engelska hemliga polisen och polska Andra Byrån. Till de gamla amsagorna om mordförsök mot Stalin, Vorosjilov och Kaganovitj, om järnvägskatastrofer, gruvexplosioner och massförgiftningar av arbetare, lades berättelser om mord på Gorkij, Menzjinskij, Kujbysjev och t.o.m. Sverdlov, som dött 1919 – och allt lades Trotskij till last. Varje bekännelse förstorade konspirationen inte bara till omfånget, som snart växt ut över alla sansade gränser, utan också i tiden bakåt mot sovjetregimens första veckor och t.o.m. tidigare perioder. Kamkov och Karelin, f.d. ledare för vänstersocialrevolutionärerna, dök upp som spöken i rätten för att vittna om att de 1918 iscensatt sitt antibolsjevikiska uppror i hemligt samförstånd med Bucharin, som haft planer på att mörda Lenin. Jagoda, som i tio års tid lett förföljelserna mot trotskisterna, deporterat dem i tiotusental, infört tortyr i fängelser och koncentrationsläger och förberett rättegången mot Zinovjev och Kamenev, förklarade sig nu hela tiden ha varit ett verktyg för Trotskij. Samman med tidigare politbyrå- eller centralkommittémedlemmar, ministrar och ambassadörer

[76] Fru Lilia Dallin (‘kamrat Lola’ i ‘Internationella Sekretariatets’ ryska sektion i slutet av 1930-talet) har i USA vittnat om, att Trotskij visade henne det varnande brevet om Étienne, när hon sommaren 1939 kom till Coyoacán. ‘Jag kände mig illa berörd av de mycket obehagliga detaljerna ... Jag sade: ”Det är säkert en lömsk förfalskning av NKVD som vill beröva er de få medhjälpare ni har ...” och ... han (Trotskij) visade mig ett annat brev från en annan anonym sagesman som sade att en kvinna, d.v.s. jag, var på väg till honom och skulle förgifta honom. Så vi bestämde oss båda ... för att ... det var en bluff av NKVD ... Och det första jag gjorde (efter återkomsten till Paris) var att berätta det hela för Étienne ... Jag litade på honom’. Étienne fick sig ett ‘gott skratt’. Isaac Don Levine, *The Mind of an Assassin*, s. 60.

anklagades en grupp framstående läkare. En av dem, den sjuttioårige doktor Levin, hade sedan revolutionen varit Lenins och Stalins personlige läkare och beskylldes nu för att på Jagodas order ha förgiftat Gorkij och Kujbysjev. Sammanträde efter sammanträde berättade läkarna i timmar om det onda spel, de drivit innanför Kremls murar, och om de mängder av sadistiska handlingar som de påstods ha utfört.[77]

Trotskij jämförde rättegången med Rasputin-affären, ty här stank av 'samma autokratiska röta och förfall', menade han. Jämförelsen är det kanske mest talande beviset på hur vämjeligt han tyckte skådespelet var. Rasputin-affären hade naturligtvis varit en obetydlig och nästan lugn händelse i jämförelse med dessa rättegångar, och de kan knappast sägas ha påskyndat Stalins fall, även om de drog skam och vanära över hans namn. Men Trotskij kunde inte finna något lämpligare precedens- eller parallellfall, ty något sådant fanns inte. Stalin hade i viss mening överträffat allt vad historien hade att bjuda av erfarenheter och fantasier. Han vidgade terrorns omfång och gav den en ny dimension. Allt efter som rättegångarna utvecklades blev varje rationell reaktion på dem mer och mer hjälplös. Trotskij fortsatte att avslöja processernas absurditeter och gav metodiska bevis på sitt alibi och på att varken han eller Ljova kunde ha konspirerat med någon av de anklagade, och än mindre med general von Seeckt, vid och på angivna tidpunkter och platser.

> I denna kriminella sammansvärjning (påpekade han) tycks excellenser, ministrar, generaler, marskalkar och ambassadörer ständigt ha mottagit sina order från ett och samma håll – inte från sin officielle ledare utan från en landsförvisad person. En vink från Trotskij var nog för att förvandla revolutionsveteranerna till Hitlers och japanske kejsarens agenter. I enlighet med Trotskijs 'instruktioner', förmedlade genom förste bäste Tass-korrespondent, förstörde industriledare, lantbruksadministratörer och kommunikationschefer landets produktionstillgångar och ödelade dess civilisation. På order från 'folkfienden', på befallningar utsända från Norge eller Mexiko, saboterade järnvägspersonal militärtransporter i Fjärran Östern och förgiftade respektabla läkare sina patienter i Kreml. Det är den häpnadsväckande bild ... Vysjinskij målat upp ... Men det finns ett dilemma dolt i allt detta. I en totalitär stat är det apparaten (d.v.s. partiet och statsmaskineriet) som utövar diktaturen. Om mina underordnade innehaft alla viktiga poster i apparaten, hur kommer det sig då, att Stalin är i Kreml och jag i landsflykt?[78]

Han hänvisade till de internationella omständigheterna och till de följder som rättegångarna kunde få. Hitlers trupper hade just triumferande marscherat in i Österrike och gjorde sig nu redo för nya erövringar:

> Skrockar Stalin fortfarande förnöjt bakom ridåerna? Har den oförutsedda händelseutvecklingen ännu inte fått honom att tappa andan? Visserligen avskärmas han från världen av en mur av dumhet och smicker. Visserligen är han van att tycka att världsopinionen är ingenting och GPU allt. Men de hotfulla och allt fler symptomen måste t.o.m. han kunna se. Världens arbetarmassor är akut oroliga ... Fascismen vinner seger efter seger och har sitt främsta stöd ... i stalinismen. Fruktansvärda krigsfaror hotar Sovjetunionen. Och Stalin har valt detta ögonblick att splittra armén och trampa ned nationen ... T.o.m. denne bedragare från Tiflis måste ha svårt att skrocka. Ett väldigt hat växer kring honom. En stor förtrytelse hänger över honom …
>
> Det är mycket möjligt att en regim som utplånar ... nationens bästa hjärnor i sinom tid kommer att få en verkligt terroristisk opposition mot sig. Och vad mera är: det vore mot alla historiska lagar om (det inte blev så) ... Men denna förtvivlans och hämndens terrorism är motbjudande för medlemmar av Fjärde Internationalen ... Individuell hämnd ... vore för litet för oss. Vad skulle arbetarklassen ha för politisk och moralisk glädje av att döda en Kain-Dzjugasjvili som skulle kunna ersättas av vilket byråkratiskt 'geni' som helst? I den mån Stalins personliga öde alls angår oss, önskar vi bara att han måtte överleva sitt eget systems sönderfall, och det är inte avlägset.

---

[77] *Sudebniji Otchet po Delu Anti-Sovjetskovo i Pravo-Trotskistskovo Bloka.*
[78] *B. O.*, nr. 65, 1938.

Han förutsåg ‘ännu en, och denna gång en verklig, rättegång’ med Stalin och hans medbrottslingar ställda under arbetarnas domvärjo. ‘Inget mänskligt språk skall då kunna erbjuda ord till försvar för denne historiens mest ondsinte Kain Monumenten, han rest över sig själv, kommer att förstöras eller forslas till museer och placeras i ett diktaturens skräckkabinett. Och den segrande arbetarklassen kommer att revidera alla offentliga och hemliga rättegångar och på torgen i det befriade Sovjetunionen resa monument över offren för stalinismens illdåd och skändligheter.’[79]

Även denna förutsägelse skulle besannas, men inte på länge än. Under tiden fungerade de enorma och förkrossande utrensningarna som en väldig naturkatastrof som ingen mänsklig makt kunde hejda. Terrorn utplånade allt tänkande, bröt ned all vilja, besegrade allt motstånd. Förträngda fanns där de oerhörda hatkänslor och förtrytelser, som Trotskij talat om, men de skulle inte komma till uttryck under Stalintiden utan först långt senare. Alla som förenade dessa känslor med ett politiskt medvetande och med idéer och handlingsprogram – alla, men i första hand trotskisterna – utplånades systematiskt och skoningslöst.

I över tio år hade Stalin hållit trotskisterna fängslade bakom galler och taggtråd, utsatt dem för omänsklig förföljelse, brutit ned många av dem, skingrat dem och nästan lyckats avskärma dem från samhället. 1934 tycktes trotskismen vara helt utplånad. Men två eller tre år senare fruktade Stalin den mer än någonsin. Paradoxalt nog fick trotskismen nytt liv av de stora utrensningarna och massdeportationer som följde på mordet på Kirov. Omgivna av hundratusentals nydeporterade var trotskisterna inte längre isolerade. De fick sällskap av massor av kapitulerande som ångerköpt undrade, hur mycket bättre deras situation skulle ha varit, om de kämpat vidare med trotskisterna. Oppositionsanhängare av yngre årgång, Komsomolungdomar som vänt sig mot Stalin först efter trotskismens nederlag, ‘deviationister’ av alla slag, vanliga arbetare deporterade för de enklaste arbetsdisciplinära förseelser, missnöjda och missanpassade som först bakom taggtråd började tänka politiskt – alla utgjorde de tillsammans en ny och väldig publik för de gammaltrotskistiska agitatorerna.[80] Regimen i koncentrationslägren blev allt strängare. Fångarna tvingades arbeta tio till tolv timmar om dagen. De svalt och tynade bort av sjukdomar och i obeskrivligt elände. Ändå höll lägren på nytt på att bli skolor och övningsfält för oppositionen i allmänhet och trotskismen i synnerhet. Det var nästan alltid trotskistiska deporterade som ledde strejker och hungerstrejker, vände sig till lägerledningen med krav på förbättringar för de intagna, inspirerade andra med sitt trotsiga och ofta heroiska uppträdande och fick dem att hålla ut. De var väl organiserade, disciplinerade och politiskt bildade, och de utgjorde den verkliga eliten inom den stora befolkningsgrupp som placerats bakom taggtråd.

Stalin insåg att vidare förföljelser skulle vara meningslösa. Det var knappast möjligt att öka den terror och det förtryck som dittills bara fått martyrskapets gloria att lysa än starkare kring trotskisterna. Så länge de levde, var de ett hot mot honom, och med det annalkande och ovissa kriget skulle den potentiella faran kunna bli en verklig fara. Som vi sett hade han efter sitt maktövertagande varit tvungen att gång efter annan på nytt befästa sin maktposition. Han bestämde sig nu för att göra sig fri från det tvånget. Han ville stabilisera sin ledarställning en

---

[79] Ibid. Huvudartikeln.

[80] I *Smolensk under Sovjet Rule (Smolensk under sovjetiskt styre)* berättar M. Fainsod, på grundval av erövrade GPU-dokument, att det t.o.m. 1936-37, när utrensningarna pågick som häftigast, fanns arbetare som, tillfrågade om vem de ansåg vara den mest exemplariske bolsjeviken, svarade: Trotskij (och/eller Zinovjev), och att det fanns exempel på att barn, som kallats till möten ägnade Kirovs minne, föreslagit att Trotskij skulle sitta med i hederspresidiet (s. 302 ff.). Trotskismen hade aldrig varit särskilt populär i Smolensk-distriktet, och händelser som de nämnda var vanligare i andra delar av landet. Alla de skyldiga, ibland även barnen, deporterades som ‘trotskister’. De orgiastiska angivelserna av ‘trotskister’ i Smolensk-distriktet finns beskrivna hos Fainsod, op. cit., s. 232-37.

gång för alla och undanröja alla hot mot den. Det kunde han bara göra på ett sätt, genom att utplåna alla sina motståndare, i synnerhet trotskisterna. Moskva-rättegångarna hade genomförts för att rättfärdiga de planer som nu sattes i verket, inte i nya domstolslokaler, utan i fängelsehålor och läger i norr och öster.

*

Ett ögonvittne, som suttit fängslat i det väldiga Vorkuta-lägret men som själv inte var trotskist, har beskrivit trotskisternas sista förehavanden och hur de utplånades.[81] Bara i hans läger, säger han, fanns omkring tusentalet gammaltrotskister som kallade sig 'bolsjevik-leninister'. Omkring femhundra av dem arbetade i Vorkutas kolgruvor. I Pechora-provinsens olika läger fanns sammanlagt flera tusen 'ortodoxa trotskister' som 'varit deporterade sedan 1927' och som 'förblev sina politiska övertygelser och ledare trogna ända till slutet'. Författaren räknar förmodligen tidigare kapitulerande som 'ortodoxa trotskister', ty annars skulle hans beräkning av deras antal vara alldeles för optimistisk.[82] 'Vid sidan av dessa äkta trotskister', fortsätter han, 'fanns då i Vorkuta-lägret och andra läger över hundra tusen fångar som varit partimedlemmar eller Komsomolanslutna och gått över till den trotskistiska oppositionen och som vid olika tidpunkter och av olika skäl ... tvingats "göra avbön och erkänna sina misstag" och lämna oppositionen.' Även många deporterade, som aldrig varit partimedlemmar, betraktade sig som trotskister. Till dessa många måste än en gång ha räknats oppositionsmedlemmar av alla möjliga slag, t.o.m. sådana som varit anhängare till Rykov och Bucharin, och dessutom nykomlingar ur de yngre och yngsta årskullarna, vilket ögonvittnet också antyder.

'De verkliga trotskisterna, L.D. Trotskijs anhängare', påpekar han, 'utgjorde hur som helst den största gruppen.' Bland deras ledare nämner han V.V. Kossior, Posnanskij, Vladimir Ivanov och andra äkta gammaltrotskister. 'De kom till kolgruvorna sommaren 1936 och inhystes ... i två stora baracker. De vägrade absolut att arbeta i gruvgångarna. De arbetade bara vid gruvutgångarna och endast åtta timmar om dagen, inte tio eller tolv timmar, som reglerna föreskrev och som var den vanliga arbetstiden för alla andra fångar. De bröt ostentativt mot lägerförordningarna och gjorde det på ett organiserat sätt. Flertalet av dem hade varit isolerade i ungefär tio år, först i fängelser, sedan i läger på Solovkijöarna och slutligen i Vorkuta. Trotskisterna var den enda grupp politiska fångar som öppet kritiserade den stalinistiska "huvudlinjen" och öppet och organiserat motstod fångvaktarna.' Likt Trotskij i utlandet hävdade de fortfarande att de i händelse av krig obetingat skulle försvara Sovjetunionen men samtidigt försöka störta den stalinistiska regeringen, och även 'ultravänster-folk' som Sapronovs anhängare hade samma inställning, om än med vissa reservationer.

Hösten 1936, efter rättegången mot Zinovjev och Kamenev, organiserade trotskisterna lägermöten och demonstrationer till åminnelse av sina avrättade kamrater och ledare. Kort därefter, den 27 oktober, började de hungerstrejka – det var den strejken som vi talade om tidigare och som Trotskijs yngste son Sergej deltog i. Alla Pechora-lägrens trotskister strejkade samfällt och strejken varade 132 dagar. De strejkande protesterade mot att de överförts till Vorkuta från andra deportationsorter och att de bestraffats utan öppna rättegångar. De krävde åtta timmars arbetsdag, samma mat för alla intagna (oberoende av om de uppfyllt givna produktionskvoter eller inte), åtskillnad mellan politiska och kriminella fångar och förflyttning av invalider, kvinnor och äldre personer från arktiska regioner till trakter med mildare klimat. Strejkbeslutet fattades vid ett öppet möte. Sjuka och överåriga fångar undantogs från strejken, 'men de senare satte sig bestämt emot undantagsklausulen'. I

[81] Hans rapport (*'Trotskistij na Vorkute'*), signerad M. B., trycktes i den emigrantmensjevikiska tidskriften *Sotsialistitjeskiji Vestnik*, nr. 10-11, 1961.
[82] Jfr. (slutet av) kapitel 1

nästan varje skjul besvarades appellen positivt av icke-trotskisterna, men endast ‘i trotskisternas baracker blev strejken total’.

Lägerledningen fruktade att demonstrationen skulle få spridning och överflyttade trotskisterna till några halvraserade och övergivna stugor fyrtio kilometer från lägret. Av de sammanlagt 1 000 strejkande dog en del, och två avbröt strejken, men ingen av de två var trotskist. I mars 1937 gav Moskva lägerledningen order att ge efter på alla punkter, och strejken avslutades. De närmaste månaderna, innan Jezjov-terrorn nådde sin höjdpunkt, drog trotskisterna nytta av sina nyvunna rättigheter, och det livade upp de andra deporterade i så hög grad, att många av dem såg fram mot oktoberrevolutionens tjugoårsdag, när de hoppades att en partiell amnesti skulle beviljas. Men terrorn återvände snart med förnyad kraft. Matransonen skars ned till 400 gr. bröd per dag. GPU gav förbrytare träklubbor och hetsade upp dem mot oppositionsmedlemmarna. Arkebuseringar genomfördes utan urskillning, och alla politiska fångar isolerades i ett taggtrådsomgärdat läger i lägret och vaktades dag och natt av hundratalet tungt beväpnade soldater.

En morgon i slutet av mars 1938 blev tjugofem ledande trotskister uppropade, tilldelade ett kilo bröd var och beordrade att samla sina tillhörigheter och göra sig redo för en marsch. ‘Efter att ha tagit ett innerligt farväl av sina vänner lämnade de barackerna. Deras namn lästes upp och de marscherade i väg. Ungefär femton eller tjugo minuter senare hördes plötsligt en gevärssalva från en punkt cirka fem hundra meter bortom barackerna, intill strandbranten ned mot den lilla floden Övre Vorkuta. Ytterligare några spridda skott hördes, och så blev det tyst. Soldaterna, som eskorterat gruppen, kom snart tillbaka och gick förbi barackerna. Alla förstod vad det var för marsch de tjugofem fått göra.’

Nästa dag uppropades inte mindre än fyrtio personer på samma sätt, fick sina brödransoner och beordrades att göra sig redo. ‘Några var så trötta, att de inte kunde gå, men de fick löfte om att bli transporterade på kärror. Med återhållen andedräkt lyssnade barackernas invånare på knarret från snön under fötterna på dem som marscherade bort. Allt var redan tyst. Ändå lyssnade alla intensivt. Efter ungefär en timme hördes skott utifrån tundran.’ Fångarna i barackerna visste vad som väntade, men efter den långa hungerstrejken året innan och efter månader av köld och svält, orkade de inte göra motstånd. ‘Hela april och ett stycke in i maj fortsatte arkebuseringarna på tundran. Var eller varannan dag blev trettio till fyrtio människor uppropade ...’ Kommunikéer sändes ut över högtalarsystemen: ‘På grund av kontrarevolutionär agitation, sabotagehandlingar, förbrytelser, arbetsvägran och flyktförsök har följande personer avrättats ...’ ‘En gång bortfördes en stor grupp, ungefär hundra personer, av vilka flertalet var trotskister ... När de marscherade bort, sjöng de Internationalen, och hundratals röster sjöng med i barackerna.’ Ögonvittnet skildrar avrättningarna av oppositionsmedlemmarnas familjer – hustrun till en trotskist gick på kryckor fram till avrättningsplatsen. Barn skonades om de var under tolv år gamla. Massakern fortsatte i alla Pechora-provinsens läger och höll på till maj. I Vorkuta ‘fanns bara litet över hundra människor kvar i stugorna. Två veckor gick utan skottlossning. Sedan sändes de överlevande tillbaka till gruvorna, där de fick höra att Jezjov avskedats och att Beria blivit chef för GPU.’

Vid det laget fanns knappt en enda verklig trotskist eller zinovjevist kvar i livet. När hundratusentals nya deporterade från Polen, Lettland, Litauen och Estland kom till lägren ungefär två år senare, mötte de bland de äldre internerade många straffade stalinister och t.o.m. ett par bucharinister, men inga trotskister eller zinovjevister. Någon gammal deporterad kunde viskande eller förtäckt berätta om hur de utrotats, ty det fanns inget farligare ens för en

eländig deporterad, än att bli misstänkt för att sympatisera med eller tycka synd om trotskisterna.[83]

Jezjov-periodens terror resulterade i ett politiskt folkmord. Den utplånade i stort sett alla antistalinistiska bolsjeviker. Under Stalins återstående femton åt vid makten fanns ingen grupp i Sovjetunionen, inte ens i fängelserna och i lägren, som kunde sätta sig upp mot honom. Inget självständigt politiskt tänkande tilläts överleva i organiserad form. Ett stort tomrum hade vidgats i nationens medvetande. Den hade inget kollektivt minne mer. Kontinuiteten i dess revolutionära tradition var bruten och dess förmåga att artikulera icke-konformistiska idéer var förstörd. Inte bara praktiskt politiskt utan också i mentalt hänseende stod Sovjetunionen till slut utan något alternativ till stalinismen. (Det allmänna tänkandets formlöshet var så total att det inte ens efter Stalins död var möjligt för någon antistalinistisk rörelse att växa nedifrån, ur djupet av sovjetsamhället, och reformeringen av stalinistregimens mest otidsenliga sidor kunde genomföras endast ovanifrån och av Stalins f.d. underhuggare och medbrottslingar.)

Medan världen med fasa följde rättegångarna i Moskva, väckte blodbaden i koncentrationslägren nästan ingen uppmärksamhet. De genomfördes i största hemlighet och blev inte kända förrän många år senare. Bättre än någon annan visste Trotskij att det bara var en liten del av terrorn som kom till synes i rättegångarna. Han anade vad som höll på att hända i bakgrunden. Men inte ens han kunde gissa sig till eller föreställa sig hela sanningen, och hade han gjort det, hade han knappast under den korta tid, han hade kvar att leva, kunnat göra sig ett begrepp om hela dess omfattning och alla dess konsekvenser. Han antog fortfarande att de antistalinistiska styrkorna snart skulle stå på barrikaderna igen, vältaliga och politiskt effektiva, och att de skulle kunna störta Stalin under kriget och föra det till ett segerrikt och revolutionärt slut. Han räknade alltjämt med en pånyttfödelse av den gammalbolsjevism vars breda och djupa förankring Stalins ständiga korståg tycktes vara ett omedvetet bevis på. Han visste inte att alla antistalinistiska grupper utplånats, att trotskismen, zinovjevismen och bucharinismen sjunkit i blod och likt Atlantis-öar försvunnit från politikens horisont, att han själv var den ende överlevande från Atlantis.

*

Hela sommaren 1938 var Trotskij sysselsatt med att förbereda ‘övergångsprogrammet’ och diverse resolutioner för Fjärde Internationalens ‘konstituerandekongress’. Den var i verkligheten en liten trotskistkonferens som hölls i Alfred Rosmers hus i Périgny, en by utanför Paris, den 3 september 1938. Närvarande var tjugoen delegater med anspråk på att representera elva länders trotskistorganisationer.[84] Konferensen överskuggades av de nyligen inträffade morden och bortförandena. Den utsåg tre unga martyrer – Ljova, Klement och Erwin Wolf – till ärespresidenter.[85] Med konferensens organisationssekreterare Klement hade rapporter om trotskistaktiviteter i olika länder försvunnit samman med ett stadgeutkast för Fjärde Internationalen och andra dokument. För att förhindra ännu en kupp av GPU höll konferensen endast ett plenarmöte, som pågick utan avbrott en hel dag, och observatörer från det katalanska POUM och från det franska *Parti Socialiste Ouvrier et Paysan* (Socialistiska

[83] För de detaljerade och observanta skildringarna av livet i Vorkuta-lägren under senare år är jag tack skyldig Bernard Singer, den berömde polske journalisten, som deporterades dit i början av andra världskriget.
[84] Beskrivningen grundar sig på ‘Protokoll över Fjärde Internationalens världskongress’ hållen den 3 september 1938. Trotskij-arkivet (slutna delen). (En kopia av protokollet tillsändes mig av engelska trotskister och har varit i min ägo sedan dess.) Jag minns att jag 1938 läste en mer detaljerad och kritisk rapport författad av ‘kongressens’ polska delegater.
[85] Erwin Wolf, Trotskijs sekreterare i Norge och Konrad Knudsens svärson, hade farit till Spanien 1936 och dödats där av GPU.

arbetar- och bondepartiet) vägrades tillträde.[86] För att bevara den 'djupa hemligheten' talades det i en kommuniké efter konferensen om 'kongressen i Lausanne'. Vid konferensen representerade emellertid Étienne Internationalens 'ryska sektion'. Även två 'gäster' var närvarande. En av dem var en viss Sylvia Agelof, trotskist från New York, som fungerade som tolk. Hon hade anlänt tidigare från USA och i Paris mött en man som kallade sig Jacques Mornard och som hon blev älskarinna åt. Han gick omkring utanför konferensrummet och låtsades vara likgiltig för det ytterst hemliga mötet och endast intresserad av när Sylvia skulle komma ut.

Max Shachtman satt ordförande vid konferensen, som under endagssammanträdet röstade på olika kommissionsrapporter och på de resolutioner, som i de flesta fall skrivits av Trotskij. Den formella föredragningslistan var så fulltecknad, att den skulle hållit en vanlig kongress i arbete en hel vecka. Naville läste upp 'utvecklingsrapporten' som låg till grund för organisatörernas beslut att proklamera grundandet av Fjärde Internationalen. Men omedvetet kom han att avslöja att Internationalen var föga mer än ett hugskott: ingen av dess s.k. exekutiver och internationella byråer hade haft någon möjlighet att fungera de senaste åren. Internationalens 'sektioner' bestod av något tiotal eller högst hundratal medlemmar per sektion – det gällde även för den största av dem, den amerikanska, som formellt hade 2 500 medlemmar.[87] Konferensen stod emellertid fast vid sitt beslut att utse sig själv till den 'konstituerande kongress' som Trotskij föreslagit. Det var bara två polska delegater som påpekade att 'polska sektionen som helhet är emot proklamerandet av Fjärde Internationalen'. De sade att det var meningslöst att försöka skapa en ny international, samtidigt som arbetarrörelsen i stort retirerade under 'en period av stark reaktion och politisk depression', och att alla tidigare internationalers framgångar delvis berott på att de bildats under revolutionära uppgångsperioder. 'Bildandet av alla de föregående internationalerna utgjorde ett definitivt hot mot det borgerliga styret ... Detsamma kan inte sägas om Fjärde Internationalen. Ingen mer betydande del av arbetarklassen kommer att reagera positivt på vårt manifest. Vi måste vänta ...' Polackerna höll med Trotskij om att Andra och Tredje Internationalerna var 'moraliskt döda', men de varnade konferensen för det lättsinniga i att undervärdera det grepp som de internationalerna hade om arbetarklasserna i en rad länder, och trots att polackerna stödde Trotskijs 'övergångsprogram' bad de gång efter annan sina kamrater undvika att 'göra en tom gest' och 'begå ett dumt misstag'.[88]

Kritiken vägde tungt, och den kom från den enda icke-ryska trotskistgrupp, som bakom sig hade många år av underjordiskt revolutionsarbete och en gediget marxistisk filosofitradition med anor från Rosa Luxemburg. En stor del av konferensen upptogs av genmälen riktade mot polackerna, men inget allvarligt försök gjordes att avvisa deras argumenteringar. Naville förklarade att tidpunkten var 'unikt lämplig' för bildandet av den nya internationalen. 'Det var nödvändigt att få ett slut på den nuvarande oklara situationen och skaffa ett definitivt program, ett definitivt konstituerat internationellt ledarskap, definitivt utformade nationella sektioner.' Shachtman beskrev polackernas historiska argument som 'irrelevanta och falska'

---

[86] Både POUM och *Parti Socialiste Ouvrier et Paysan* (ett litet men aktivt franskt parti lett av Marceau Pivert) 'sympatiserade' med trotskismen men hade också åsikter som skilde sig från de trotskistiska.

[87] Enligt USA-trotskisternas *Internal Bulletin* var medlemsantalet uppe i 1 000. Dwight Macdonald skriver, i *Memoirs of a Revolutionist (En revolutionärs minnen)*, s. 17: 'Vi hade ungefär 800 medlemmar'.

[88] Av de två polska delegaterna hade den ene, 'Stephen', en ung vetenskapsman som studerade i Frankrike, tillbragt många år i ett polskt ungdomsfängelse på grund av sin politiska verksamhet, och den andre, 'Karl', en äldre judisk arbetare, hade suttit i fängelse i tolv år under tsaren och Pilsudski, hade deltagit i oktoberrevolutionen i Moskva, kämpat i ryska inbördeskrigets första slag och därefter återvänt till Polen, dömts till döden för sin revolutionära verksamhet och flytt i samband med transporten till avrättningsplatsen. Jag hade författat texten till den reservation, mot bildandet av Fjärde Internationalen, som nämnda delegater läste upp vid konferensen.

och kallade dem ‘mensjevikerna bland oss’, ty endast mensjeviker kunde i så ringa grad inse det betydelsefulla i att man organiserade sig, och endast de kunde visa så litet tilltro till Internationalens framtid. Konferensen röstade och beslöt, med nitton röster mot tre, att genast utropa Fjärde Internationalen.

Efter att hastigt och nästan enhälligt ha godkänt alla andra resolutioner skred delegaterna till val av exekutivkommitté. Étienne, som varit huvudtalare i debatten om den ‘ryska frågan’, protesterade mot att ingen kommittéplats tilldelats den ‘ryska sektionen’. Konferensen rättade felet och valde Trotskij till ‘hemlig’ äresmedlem av exekutiven. Eftersom Trotskij inte kunde delta i exekutivarbetet, fortsatte agenten att representera den ‘ryska sektionen’.

*

Trotskij beslöt att ‘grunda’ den nya internationalen vid en tidpunkt när den, som polackerna sade, inte kunde göra något intryck. Hans anhängare i Sovjetunionen (‘Fjärde Internationalens starkaste sektion’) hade utplånats. Hans meningsfränder i Europa och Asien blev allt färre. Arbetarrörelsen hade krossats i nästan alla länder öster om Rhen och söder om alperna. Ingen marxistorganisation kunde bedriva någon systematisk underjordisk verksamhet medan Hitler styrde i Tyskland, Österrike och nu också i Tjeckoslovakien. Besvikelse och apati fick folkfronten att vackla i Frankrike. I Spanien, där inbördeskriget närmade sig sitt slut, var vänstern moraliskt besegrad långt innan den kapitulerade militärt. Hela den europeiska kontinenten var politiskt förlamad och väntade bara på att Hitlers arméer skulle dra fram över den. Det skulle behövas år av nazistisk ockupation och av outhärdligt förtryck och lidande för att tvinga några länders arbetarklasser till förnyad politisk aktivitet eller engagemang i motståndsrörelsen. Men då skulle arbetarna, i varje fall i Italien och Frankrike, vända sig till de stalinistiska partier som stod i förbindelse med Sovjetunionen och som utgjorde den största och sedan 1941 mest effektiva delen av motståndsrörelsen. Hur förutsättningarna än växlade, förblev trotskismens inflytande obetydligt.

Den hade inte bättre fotfäste i Asien, trots att det jäste av revolutionär aktivitet överallt på den asiatiska kontinenten. Trotskij ägnade mycken tid och stor uppmärksamhet åt de sociala och politiska utvecklingsproblemen i Kina, Japan, Indien, Indokina och Indonesien. I alla dessa länder hade han inflytande på små grupper av kommunistiska intellektuella och arbetare. Men ingenstans, utom märkligt nog på Ceylon, förmådde hans anhängare bilda effektivt politiska partier. Inte ens i Kina, där hans opposition mot Stalins politik 1925-27 annars borde ha gjort djupt intryck, hade Fjärde Internationalen någon sektion värd namnet. Trotskistgrupperna, som arbetade underjordiskt och under trycket av en fruktansvärd fattigdom och av förföljelser från både Kuomintang- och Stalin-trogna, bestod av ett trettiotal personer i Shanghai, något fler i Hongkong och mindre enheter utspridda över central- och östprovinserna. Inte ens efter Chen Tu-hsius övergång till trotskismen lyckades de bryta sin isolering. Chen satt fängslad i sex år och förvisades efter frigivelsen till en avlägsen by i Chunkingprovinsen och förbjöds att arbeta politiskt eller publicera sina skrifter. Han levde i fattigdom och fruktan, tyngdes av ansvaret för nederlaget 1927, betraktades med misstro även av trotskisterna, smädades av maoisterna, omgavs av spioner och hotades till livet av Chiang Kai-sheks polis, som 1943 skulle fängsla honom på nytt och mörda honom. 1938 och 1939 försökte Trotskij förgäves få ut honom ur Kina i hopp om att ‘han i Fjärde Internationalen skulle kunna spela en roll jämförbar med Katayamas i Tredje men ... med större revolutionär framgång’. Men Chen var redan på väg att brytas ned av motgångarna och förlamas av en absolut pessimism. Trots det kunde han då och då klarsynt överblicka den kinesiska scenen och påvisa var och hur trotskismen misslyckades. I ett uttalande två månader efter Fjärde Internationalens grundande förklarade han t.ex. varför den kinesiska revolutionsrörelsen måste vila på bondeklassen och inte (som Trotskij och han själv tidigare trott) på arbetarklassen i städerna. Japanerna hade monterat ned industrierna i Kinas mest utvecklade provinser. Följaktligen ‘befann sig den

kinesiska arbetarklassen numerärt, materiellt och andligt i samma situation som för trettio eller fyrtio år sedan'. Det var därför meningslöst att betrakta städerna som revolutionens stödjepunkter. 'Fattar vi inte i dag det som antagligen blir politisk verklighet i morgon, ser vi inte svagheten i det kinesiska proletariatet och dess parti, stänger vi in oss i fållor, sover bort våra möjligheter och livnär oss självbelåtet på den ringa tröst som bjuds.' Med sin sekteristiska överlägsenhet, sin kritiska inställning till maoismen och sin okänslighet för det japanska krigets krav var trotskisterna, menade han, avskurna från den politiska verkligheten. Han fruktade att utropandet av Fjärde Internationalen bara skulle stärka deras 'inbilskhet och fördrömdhet' och att organisationen skulle bryta samman. Han var själv benägen att sluta fred med ibland Kuomintang och ibland maoisterna, men han kunde eller ville inte gå med på fredsvillkoren från någotdera hållet, och det var som en nedbruten människa han framlevde sina sista tragiska år. Hans varningar och hans öde sammanfattade trotskismens svåra situation i hans del av världen.[89]

Det enda land, där trotskismen fick någon mer märkbar betydelse, var USA. Efter en rad splittringar och samgåenden bildades socialistiska arbetarpartiet i januari 1938 och blev snart känt som Fjärde Internationalens 'starkaste sektion'. Det kunde berömma sig av en viss politisk aktivitet i fackföreningar och industrier, och det utgav regelbundet två periodiska tidskrifter: *The New International*, en 'teoretisk månadstidskrift', och *The Militant*. Dess ledning bestod av ganska många och efter amerikanska mått erfarna och dugliga personer, av vilka James P. Cannon, Max Shachtman och James Burnham var de mest välkända.[90] Trotskij stod ständigt till partiets förfogande, var redo att ge råd, kritisera, berömma, sporra och avkunna domar i diskussioner och gräl. Hemliga sändebud for mellan New York och Mexico City, och förbindelserna underlättades av, att nästan alla sekreterare och livvakter i Blå Huset var amerikaner. Det var nu i högre grad New York än Paris som var trotskismens centrum. Men inte ens det hjälpte. Även det amerikanska partiet var en bräcklig planta rotad i en jord som gav den alltför litet näring.

Varför bestämde sig då Trotskij, trots dessa olycksbådande tecken, för att utropa Fjärde Internationalen?

Mer än fem år hade gått sedan han insett att det var omöjligt att 'vara i samma international som Stalin, Manuilskij & Co.' Under den tiden hade Tredje Internationalen ytterligare försvagats och blivit så korrumperad att han kände sig tvungen att så tydligt och dramatiskt som möjligt markera sitt och sina anhängares avståndstagande från den. När Lenin gjort uppror mot Andra Internationalen, hade han uppmanat bolsjevikerna att kasta bort socialdemokratins gamla 'smutsiga skjorta' och kalla sig kommunister. Trotskij talade om 'stalinismens syfilis' eller den 'kräftsvulst, som måste brännas bort från arbetarrörelsen med glödande järn', och han var övertygad om att han nu var med om att grunda en organisation som på ett avgörande sätt skulle medverka i framtidens klasskamper.[91]

Mindre klart är, om han hoppades på några direkta resultat, eller om han utan sådana förväntningar arbetade 'för historien'. Hans egna uttalanden är motsägelsefulla på den punkten. 'Alla stora rörelser', skrev han en gång på tal om sin egen lilla krets, 'har börjat som "splitter-

---

[89] Se Trotskijs brev till 'kamrat Glass' den 5 februari och 25 juni 1938, och H. Fleetmans beskrivning av sina intryck från en resa i Kina och från möten med kinesiska trotskister. (19 februari 1940.) Trotskijs enorma brevväxling med sina kinesiska anhängare vittnar om hans ständiga intresse för den kinesiska revolutionens framtid. Chen Tu-hsius uttalanden är citerade ur en lång essay som han skrev i Setsuan och som är daterad den 3 november 1938. Trotskij-arkivet (slutna delen).

[90] James P. Cannon, *The History of American Trotskyism (*Den amerikanska trotskismens historia; M. Pablo, 'Vingt ans de la Quatrieme Internationale, 1958-59'; M. Shachtman, 'Twenty-five Years of American Trotskyism' ('Tjugofem års amerikansk trotskism') i *The New International*, 1954.

[91] *B. O.*, nr. 71, november 1938. Talet hölls på engelska vid den 'konstituerande kongressen'.

grupper” från äldre rörelser. Kristendomen började som en ”splittra” ur judendomen. Protestantismen var en ”splittra” från katolicismen, d.v.s. den degenererade kristendomen. Marx-Engels-gruppen var till en början en ”splittra” ur den hegelianska vänstern. Kommunistiska Internationalen bildades under första världskriget av ”splittror” från den socialdemokratiska internationalen. Alla, som grundade dessa rörelser, fick massorna på sin sida, bara för att de inte var rädda för att bli isolerade.’ Sådana rader uttrycker en historisk optimism men tyder också på, att Trotskij inte förväntade sig någon direkt och definitiv framgång. Men å andra sidan var det ‘övergångsprogram’, som han formulerade för Fjärde Internationalen, inte så mycket en principdeklaration som en taktisk instruktion för ett parti inriktat på fackföreningsstrider och en dagspolitisk kamp som syftade till ett praktiskt och ögonblickligt maktövertagande. I ett budskap till den ‘konstituerande kongressen’ skrev han: ‘Från och med nu har Fjärde Internationalen en massrörelses uppgifter ... Den är nu den enda organisation som har, inte endast en klar uppfattning om vilka de drivande krafterna är i denna ... tid, utan även en hel uppsättning dagliga krav som kan förena massorna i den revolutionära maktkampen …’

Och han fortsatte: ‘Bättre än våra kritiker känner vi till bristen på proportion mellan vår styrka i dag och våra uppgifter i morgon. Men vårt tidevarvs dystra och obönhörliga dialektik arbetar för oss. Massorna, som kommer att drivas till förtvivlan och vrede (av kriget), kommer inte att finna något annat ledarskap än det som Fjärde Internationalen erbjuder dem.’ I ett budskap till sina amerikanska anhängare prisade han den nya internationalens mission i nästan mystiska ordalag och med än större tillförsikt: ‘ ... de närmaste tio åren kommer Fjärde Internationalens program att omfattas av miljoner, och dessa revolutionära miljoner kommer att storma himlen och hela jorden.’ Under Münchenkrisens dagar upprepade han, att även om Fjärde Internationalen inte skulle vara stark när nästa krig började, ‘kommer var ny dag att arbeta för oss ... De … första krigsmånaderna kommer chauvinismens stanker att väcka arbetarmassorna till häftig opposition. Dess första offer kommer att bli fascismen och Andra och Tredje Internationalernas partier. Deras sammanbrott kommer att bli den ofrånkomliga förutsättningen för en öppet revolutionär rörelse ... ledd ... av Fjärde Internationalen.’ För Kingsley Martin, som besökte honom 1937, förklarade han: ‘Jag kan berätta för er att Fjärde Internationalen om tre till fem år kommer att bli en politisk makt att räkna med i världen.’[92]

Hans förväntningar grundades på den dubbla premissen, att det kommande världskriget skulle följas av en revolutionär efterdyning som liknade men var större och kraftigare än den som följt på första världskriget, och att de stalinistiska partierna i likhet med de socialdemokratiska skulle göra allt de kunde för att hindra den revolutionära vågen. I högre grad än tidigare betraktade han de industriellt utvecklade västländerna som socialismens huvudsakliga slagfält. Det var från deras arbetarklasser som det befriande revolutionära initiativ skulle komma, som en dag skulle bryta den onda cirkel av ‘socialism i ett land’ och av byråkratiskt envälde, som den ryska revolutionen var fångad i. Det föreföll honom nästan otänkbart att västkapitalismen, undergrävd som den var av 1930-talets depressioner och lågkonjunkturer, skulle kunna överleva den kommande katastrofen. Han tvivlade inte på att Hitler skulle försöka att i den tyska imperialismens tecken förena Europa och att han skulle misslyckas. Men Europa måste förenas och det var bara en proletär revolution som kunde åstadkomma föreningen och få till stånd ett socialistiskt Europas Förenta Stater. Inte bara Tyskland, med

[92] *B. O.*, nr. 66-67 och 71, 1938. Mötet med Kingsley Martin, skildrat av denne i *The New Statesman* den 10 april 1937, var otrevligt beroende på Martins försök av ‘försvara hedern’ hos sin vän D. N. Pritt, hovrättsrådet och parlamentsledamoten, som inför engelsmännen rättfärdigade Moskva-rättegångarna i juridiskt hänseende. Den engelska skribentens känslighet för Pritts heder och okänslighet för de Moskva-anklagades och Trotskijs heder irriterade förmodligen den senare och fick honom att göra ett överilat uttalande. En roande beskrivning av Martins besök i Coyoacán finns i ett brev från Trotskij till ‘Internationella Sekretariatet’ i Paris.

dess marxistiska traditioner, utan också Frankrike och Italien, med deras revolutionära förflutna, och t.o.m. USA, skulle dras in i den sociala omvälvningen. I sin inledning till *Living Thoughts of Karl Marx (Levande tankar av Karl Marx*), från 1939, kritiserade han Roosevelts *New Deal* och alla försök att stärka och reformera kapitalismen som 'reaktionära och hopplösa kvacksalverier'. Han påvisade, hur starkt sambandet var mellan *Kapitalet* och den amerikanska ekonomins problem, och han menade att en ny marxistisk epok börjat i USA. Även inom marxismen 'kommer USA att snabbt ha hunnit i fatt och förbi Europa. En progressiv teknologi och en progressiv samhällsstruktur kommer att sätta sina spår i utformningen av doktrinen. De bästa marxistiska teoretikerna kommer att verka i USA. Den högutbildade amerikanske arbetaren kommer att ha Marx som lärofader.'[93]

Trotskij bortsåg inte från de väldiga revolutionära kraftreserver som fanns i de underutvecklade länderna, i synnerhet Kina – han talade oftare om dem än någon annan författare på 1930-talet. Men han betraktade de östliga revolutionsförutsättningarna som mindre viktiga än de västliga. 'När socialistrevolutionen en gång börjat, kommer den att spridas från land till land med oändligt mycket större kraft, än den som fascismen sprids med i dag. De utvecklade nationerna kommer att stå som exempel för och lämna hjälp till de underutvecklade nationerna och leda in dem i socialismens strömfåra.' Genom att till ytterlighet utveckla logiken i den klassiska marxism, som postulerat 'en progressiv teknologi och en progressiv samhällsstruktur' som grund för den socialistiska revolutionen, kom han omedvetet att blottlägga skillnaden mellan teori och verklighet. Hade de utvecklade industrinationerna spelat den roll, som den klassiska marxismen tilldelat dem i teorin, skulle inget land ha passat marxismen och socialismen bättre än USA. Trotskij förutsåg inte och kunde inte förutse, att 'socialismens strömfåra' de närmaste årtiondena skulle gå genom de underutvecklade länderna, att det 'utvecklade Västerlandet' skulle försöka hejda eller pressa tillbaka socialismen och att i synnerhet USA skulle bli världens största och starkaste antisocialistiska bastion och alls inte utforma någon egen ultramodern version av marxismen.[94]

Han väntade sig att de västerländska arbetarklasserna skulle resa sig som de gjort 1848, 1871, 1905 och 1917-18. Även i Kina-frågan laborerade han med den traditionella marxismens bedömningsnormer och betraktade Mao Tse-tungs 'bondearméer' med misstro och med fruktan för att de, som så många andra liknande arméer i Kinas historia, skulle kunna användas av reaktionen och komma i konflikt med arbetarna om dessa inte förmådde återta det revolutionära initiativet. Trots Chen Tu-hsius varningar trodde han att den kinesiska arbetarklassen skulle kunna återfå sin politiska kraft och på nytt etablera sig som den viktigaste revolutionära maktfaktorn. Det var fortfarande ett axiom för honom, att städerna var de viktigaste fästena i alla moderna klasskamper, och han ansåg det både orealistiskt och konservativt att tro att städerna skulle kunna erövras av en upprorsrörelse från landsbygden. Både i öst och väst, hävdade han, skulle revolutionen antingen vara sant proletär eller obefintlig. Minst av allt kunde han förutse situationen under och efter andra världskriget, när klasskampens inriktning i öst och väst skulle styras och i viss mån vanstyras, först av alliansen mellan Stalins Ryssland och Västerlandet och sedan av de världsomspännande motsättningarna mellan dem.

Från sin utgångspunkt kunde Trotskij bara ställa frågan: vem – vilket parti – skulle leda de kommande revolutionsstriderna? Andra Internationalen, sade han, var föga mer än ett sviktande stöd åt den etablerade ordningen. Tredje Internationalen var ett stalinistiskt verktyg som Stalin skulle kasta bort när det passade honom eller använda som bytesobjekt i sina förhandlingar med kapitalistmakterna. Stalin och hans medhjälpare fruktade varje utländsk

---

[93] *Living Thoughts of Karl Marx*, s. 38. [Karl Marx' levande tankar]

[94] Det är naturligtvis en öppen fråga om Trotskijs prognoser för de 'utvecklade västerländska staterna', i synnerhet USA, kommer att förefalla lika orealistiska i slutet av århundradet som de tycktes vara på 1950-talet.

revolution som skulle kunna väcka den ryska arbetarklassen och hota det byråkratiska envåldet och privilegiesystemet. Arbetarna gick alltså in i en ny period av social oro utan att ha något revolutionärt marxistiskt parti som kunde leda dem. Bristen på ledare hade varit orsak till den rad nederlag, de lidit på 1920- och 1930-talen, och utan ett revolutionärt ledarskap skulle nederlagen bli än fler och än mer katastrofala. Var marxismen inte en villa, var arbetarklassen socialismens historiska verktyg och hade Lenin rätt i antagandet att arbetarna inte skulle kunna segra om de inte leddes av ett 'avantgarde', skulle den utdragna 'ledarkrisen' kunna lösas endast genom bildandet av ett nytt kommunistiskt parti och en ny international. Innan Trotskij blev bolsjevik hade han, som Rosa Luxemburg och många andra marxister, varit benägen att förlita sig på arbetarklassens spontana handlingskraft och inte räkna med partiets styrande och organiserande funktioner – dem som Lenin fäst så stor vikt vid. Han hade sedermera kommit att betrakta detta som det största enstaka misstag, han gjort under sin politiska karriär, och han hade ingen lust att än en gång tro revolutionens 'spontana' flodvåg om alltför mycket. Och när hans resonemang lett honom till den uppgift han nu förelagt sig, lät han sig inte hejdas av några svårigheter, inte ens av det uppenbart hopplösa i företaget. 'Andra och Tredje Internationalerna är döda – Länge leve Fjärde Internationalen!' Han såg det som sin uppgift att förkunna detta. Resten skulle framtiden sköta om.

*

I en speciell krets, bland amerikanska vänsterintellektuella och i synnerhet författare, hade trotskismen vid denna tid en viss framgång. Under påverkan av den ekonomiska depressionen, nazismens segrar och spanska inbördeskriget hade en stor del av den amerikanska intelligentian närmat sig kommunistpartiet, men de kritiskt inställda reagerade häftigt mot den folkfrontsopportunism som fick partiet att smickra Roosevelt och berömma hans New Deal, och de blev indignerade och upprörda över Moskva-rättegångarna och stalinismens oanständiga strategier och bisarra ritualer. De kände trotskismen som en frisk bris genom den stillastående luften i vänsterkretsarna, och ideologin öppnade nya horisonter för dem. Det dramatiska i Trotskijs kamp och det vältaliga och litterärt geniala i hans tal och skrifter väckte gensvar bland författarna. Trotskismen blev något av ett mode som skulle sätta många spår i den amerikanska litteraturen. Bland de påverkade författarna och kritikerna märktes Edmund Wilson, Sidney Hook, James T. Farrell, Dwight Macdonald, Charles Malamuth, Philip Rahv, James Rorty, Harold Rosenberg, Clement Greenberg, Mary McCarthy och många andra.[95]

Partisan Review blev centrum för denna 'litterära trotskism'. Tidskriften redigerades av Philip Rahv och William Phillips och hade tidigare publicerats under överinseende av John Reed-klubbarna och, indirekt, kommunistpartiet. Men redaktörerna hade retat sig på partiets inblandning i litterära frågor, irriterats av dess politiska svängningar och upprörts över Moskva-rättegångarna, och tidskriften hade nedlagts. I slutet av 1937 började den utges på nytt, men nu med en annan politisk inriktning, och de närmaste åren kom den att stå för en revolutionär socialism och mot stalinismen. Redaktörerna inbjöd Trotskij att medverka med artiklar. Först tackade han nej och betraktade företaget med misstro. 'Jag har intrycket', skrev han till Dwight Macdonald, 'att *Partisan Review*s redaktörer är duktiga, bildade och intelligenta men inte har någonting att säga.'[96] Socialistiska arbetarpartiets ledare ville inte, att hans prestige skulle satsas i tidskriften, och själv undrade han hur allvarligt *Partisan Review*s

[95] Dwight Macdonald, op. cit., s. 12-15.

[96] Trotskij till Macdonald, 20 januari 1938. *Partisan Review*s redaktion hade inbjudit Trotskij att medverka i ett temanummer som skulle ägnas åt marxismen och skrivas av bl.a. Harold Laski, Sidney Hook, Ignazio Silone, Edmund Wilson, August Thalheimer, John Strachey och Fenner Brockway. Temat var 'Vad lever och vad är dött i marxismen?' Trotskij fann det misstänkt att *Partisan Review* skulle börja sitt 'nya kapitel' med att ifrågasätta marxismens grunder. Se hans brevväxling med *Partisan Review*s redaktion. Trotskij-arkivet (slutna delen). Temanumret utkom aldrig.

engagemang för den revolutionära socialismen egentligen var. Flertalet av dess medarbetare hade lärt känna marxismen och bolsjevismen endast i dess stalinistiskt förvrängda former – skulle inte deras besvikelse på stalinismen nu resultera i en reaktion även mot marxismen och bolsjevismen? Å andra sidan ansåg han också, att redaktörerna reagerat för slapphänt mot Moskva-rättegångarna och försökt bevara de vänskapliga förbindelserna med *New Masses, The Nation* och *The New Republic*, som antingen försvarat eller uttalat sig i vaga ordalag om rättegångarna. 'Vissa åtgärder måste vidtas för att bekämpa oriktiga teorier', skrev Trotskij till Rahv. 'En koleraepidemi kräver andra mått och steg. Stalin står utan tvivel närmare koleran än de oriktiga teorierna. Kampen måste föras intensivt, vilt och skoningslöst. Ett inslag av "fanatism" ... vore befriande.'[97] Senare samma år, när *Partisan Review* blev mer uttalat antistalinistisk, förändrades läget. Tidskriftens närmaste kontakt med Trotskij kom, när den publicerade Bretons och Riveras trotskistiska Manifest för en oberoende konst och appell för bildandet av en internationell federation av revolutionära författare och konstnärer, som skulle bekämpa varje totalitärt försök att styra litteraturen och konsten.[98]

Den franske surrealistpoeten André Breton kom till Coyoacán i februari 1938. Han hade länge varit en av Trotskijs ivrigaste beundrare, och hans känslor – som han inte var ensam om – kommer väl till uttryck i det brev till Trotskij, som han efter Mexiko-besöket skrev ombord på båten tillbaka till Frankrike: *'Très cher Lev Davidovich.* När jag nu vänder mig till er på detta sätt, gör jag det med mindre brist på självförtroende, än den jag kände i er närhet. Jag hade ofta lust att tala till er så här – jag säger det för att ni skall förstå, vilka hämningar som drabbar mig, var gång jag försöker närma mig er *när ni ser på.*' Hämningarna hade sin grund i en 'oändlig beundran' och var ett 'Cordeliakomplex' som ansatte honom var gång han mötte Trotskij personligen. De hindrade honom endast när han träffade verkligt stora människor: 'Ni är en av dem ... den ende nu levande ... Det krävs en lång anpassningsperiod för att jag skall kunna övertyga mig själv om att ni inte är ouppnåelig för mig.' (Trotskijs svar på brevet var inte mindre karakteristiskt: 'Ert beröm förefaller mig så överdrivet att jag oroar mig en aning över våra framtida förbindelser.')[99]

Under sitt besök i Coyoacán gick Breton långa promenader och for på utflykter samman med Trotskij och Rivera och diskuterade, ibland upphetsat, politik och konst. I Frankrike var surrealisterna och trotskisterna (i synnerhet f.d. surrealisten Naville) djupt oeniga med varandra. Trotskijs inställning till surrealismen var emellertid, som hans inställning till varje ny konströrelse, vänlig men inte okritisk. Han accepterade surrealisternas kvasifreudianska inriktning på drömmar och undermedvetna tankemönster, men han skakade på huvudet åt det 'drag av mysticism', som fanns i Bretons och hans vänners arbeten. Trots att frågorna låg långt från dem som då upptog honom (Bretons besök ägde rum vid tiden för Ljovas död och rättegången mot Bucharin) talade han utförligt med Breton och Rivera om kommunism och konst och om marxistisk filosofi och estetik. Ur samtalen växte idén om *Manifestet* till författare och konstnärer och om den internationella federationen. *Manifestet*, som Trotskij var med om att skriva, publicerades under Bretons och Riveras namn i *Partisan Review*.[100] Trotskij kommenterade händelsen i brev till Breton och till tidskriften:

---

[97] Trotskij till Rahv, 21 mars 1938. Ibid.

[98] *Partisan Review*, hösten 1938; Trotskijs brev till Rahv den 12 maj och 30 juli 1938. Trotskij-arkivet (slutna delen) innehåller James Burnhams fräna karakteristik av *Partisan Review*s medarbetare inskriven i en skvallerbetonad 'skandalkrönika' (Burnham till Trotskij, 12 april 1938).

[99] Breton till Trotskij, 9 augusti 1938; Trotskijs svar, 31 augusti. Trotskij-arkivet (slutna delen). Se även Breton, *La clé des champs (På rynunen)*, s. 142-54, och *Entretiens (Samtal)*, s. 118-19 och 187-90; M. Nadeau, *Histoire du surréalisme (Surrealismens historia)*, s. 242-44.

[100] *Partisan Review*, hösten 1938. (På svenska: 'För en oberoende revolutionär konst' i *Litteratur och revolution*, s. 326-31.) Breton hävdar att Rivera endast bidrog med sin namnteckning och att Trotskij var manifestets huvudförfattare men ansåg det olämpligt att underteckna det.

> Jag välkomnar reservationslöst (skrev han till Breton) ert och Riveras initiativ att grunda en internationell federation av verkligt revolutionära och verkligt oavhängiga konstnärer – och varför inte också verkliga konstnärer? ... Vår jord håller på att förvandlas till en smutsig och stinkande imperialistisk barack. Demokratins hjältar ... gör vad de kan för att likna fascismens hjältar ... och ju okunnigare och mer trögtänkt en diktator är, desto starkare känner han kallelsen att styra vetenskapens, filosofins och konstens utveckling. Intelligentians hjordinstinkt och servilitet är ett annat och inte obetydligt symptom på det nutida samhällets förfall.

Manifestets idéer var i stort sett samma idéer, som han uttryckt i *Litteratur och revolution* femton år tidigare, när han försökt hindra stalinismens förmynderskap över litteraturen och konsten. Nu angrep han stalinismens smickrare, författare av typ 'Aragon, Ehrenburg och andra taskspelare', dessa 'herrar som (likt Barbusse) med samma entusiasm skriver biografier om Jesus och om Josef Stalin', och han kritiserade Malraux, vars senaste 'falsarier' från Tyskland och Spanien var 'desto mer frånstötande, som han försökt ge dem en konstnärlig form'. Han betraktade Malraux uppträdande som 'typiskt för en hel kategori och nästan en hel generation författare: många av dem ljuger av påstådd "vänskap" med oktoberrevolutionen, som om revolutionen behövde lögner'. Kampen för den konstnärliga sanningen och för konstnärens absoluta trohet mot sig själv hade därför blivit en nödvändig del av kampen för revolutionens idéer.

> I konsten uttrycker människan.., det behov av harmoni och en fullödig tillvaro ... som klassamhället förmenar henne. (Citatet är ur Trotskijs brev till *Partisan Review*.) Det är därför varje äkta konstverk alltid bär inom sig en medveten eller omedveten, aktiv eller passiv, optimistisk eller pessimistisk protest mot verkligheten ... Den dekadenta kapitalismen är oförmögen att garantera ens de minimivillkor som är nödvändiga för utvecklingen av de konstriktningar som i viss utsträckning svarar mot tidens behov. Den är vidskepligt rädd för varje nytt ord ... De förtryckta massorna lever sitt eget liv. Den konstnärliga bohemmiljön lever i sin egen instängdhet ... De senaste årtiondenas konstskolor – kubismen, futurismen, dadaismen, surrealismen – har följt på varandra utan att någon av dem hunnit uppnå mognad ... Det är omöjligt att med endast konstnärliga medel hitta ut ur denna återvändsgränd. Detta är en krisperiod för hela civilisationen ... Kan det nuvarande samhället inte omdanas, kommer all konst definitivt att försvinna, som den grekiska konsten försvann under slavsamhällets ruiner ... Konstens funktion i vår tid bestäms följaktligen av dess inställning till revolutionen.
>
> Men just här har historien gillrat en väldig fälla för konsten. En hel generation 'vänster-intellektuella' har ... blickat österut och förenat ... sitt öde, inte med den revolutionära arbetarklassen, utan med den framgångsrika revolutionen, vilket inte är samma sak. I den segrande revolutionen finns inte endast revolutionen, utan även ett nytt privilegieskikt ...(som) med totalitär hand förkvävt konsten ... Även den absoluta monarkins hovkonst var grundad på idealisering, men inte på förfalskning, medan Sovjetunionens officiella konst – som är den enda konst som finns där – delar den officiella rättvisans öde: dess syfte är att förhärliga 'ledaren' och att officiellt producera en hjältemyt …
>
> Det officiella sovjetmåleriets stil kallas 'socialrealism' – etiketten kan bara ha uppfunnits av en byråkrat i ledningen för ett konstdepartement. Realismen innebär efterbildningar av provinsiella dagnerrotypier från 1800-talets sista hälft. Den 'sociala' stilen innebär att det konstlade fotografiets knep används för att beskriva händelser som aldrig ägt rum. Man kan inte utan avsmak och förfäran läsa de dikter och romaner och betrakta de tavlor och skulpturer i vilka tjänstemän, beväpnade med penna eller pensel eller mejsel och övervakade av tjänstemän beväpnade med pistoler, förhärligar de 'stora och geniala ledare' som inte har en gnista i sig av varken storhet eller genialitet. Stalin-tidens konst kommer att bestå som det mest talande uttrycket för den proletära revolutionens djupaste förfall.

Han påpekade att problemet inte var begränsat till Sovjetunionen:

> Under förevändning av ett försenat erkännande av oktoberrevolutionen har den västerländska 'vänsterintelligentian' fallit på knä för sovjetbyråkratin ... En ny era har inletts med alla möjliga

> slag av centra och cirklar ... med ofrånkomliga epistlar av Romain Rolland och med subventionerade upplagor, banketter och kongresser (där det är svårt att skilja mellan konsten och GPU). Men trots sina brett upplagda aktioner har denna militariserade rörelse ännu inte frambragt ett enda konstverk som kan överleva sin upphovsman och dennes inspirationskällor i Kreml ...
>
> Konsten, kulturen och politiken behöver nya perspektiv. Utan dem kan mänskligheten inte göra framsteg ... Men ett verkligt revolutionärt parti kan inte och vill inte 'styra' konsten och än mindre befalla över den ... Endast en okunnig och förmäten och maktgalen byråkrati skulle kunna ha sådana ambitioner ... Konsten kan vara revolutionens mäktige bundsförvant endast i den mån den förblir sig själv trogen.[101]

Trots dessa manande appeller förverkligades aldrig den internationella författar- och konstnärsfederationen. I Europa dränktes dess maningar till den fria konstens försvar i mullret från det annalkande kriget, och i USA var den 'litterära trotskismens' sötebrödsdagar snart förbi. Det blev som Trotskij fruktat. Intelligentians uppror mot stalinismen förvandlades till en kritik av marxismen och bolsjevismen.

För hundrade gången kan vi här följa den märkliga kretsbana som genomlöptes av känslorna Trotskij väckte hos sina intellektuella anhängare. Flertalet av dem hade närmat sig honom med exalterad vördnad, och hos flertalet hade han närt det 'Cordelia-komplex', som Breton talat om. Men så småningom kände de de outhärdliga moraliska kraven från hans sätt att leva och tänka. Han blev 'ouppnåelig' för dem. De upptäckte att deras kung Lear fortfarande var en benhård revolutionär. Han var inte ute för att samla ett hov av lyriska beundrare kring sig. Han sökte värva medkämpar till en omöjlig strid. Han sökte kläda sina anhängare i samma harnesk han själv bar mot alla makter i världen: fascismen, den borgerliga demokratin, stalinismen, varje form av imperialism, socialpatriotism, reformism och pacifism, religionen, mysticismen och t.o.m. den världsliga rationalismen och pragmatismen. Han begärde av sina anhängare, att de trots Stalin 'obetingat skulle försvara Sovjetunionen', och att de skulle angripa stalinismen med samma häftighet som han. Han gav själv inte avkall på sina principer och tolererade inte att andra gjorde det. Han krävde att hans anhängare skulle vara absolut övertygade, likgiltiga för den allmänna opinionen, ständigt redo att offra sig och brinnande i tron på den proletära revolution som ständigt fanns i hans tankar (men inte deras). Han väntade sig med andra ord att de skulle vara gjorda av samma sega virke som han.

De ryggade tillbaka, och deras exalterade vördnad förbyttes i känslor av obehag och tvivel, eller i modlöshet blandad med beundran, och därefter i opposition, för att slutligen övergå till förtäckt eller öppen fientlighet. En efter en trädde de intellektuella 'trotskisterna' fram för att först lågmält och sedan högljutt och argt avsvära sig sin entusiasm och kritisera Trotskijs fel. Eftersom inget är så misslyckat som ett misslyckande, förde de på tal vartenda ett av hans verkliga eller inbillade misstag och fiaskon som de kunde minnas, tills de slutligen anklagade honom för att vara en fanatisk och dogmatisk dagdrömmare och hävdade att det inte var stor skillnad på honom och Stalin.

Bakom de ständigt uppdykande besvikelserna och brutna vänskapsförbindelserna fanns en växande misstro hos den radikala västintelligentian mot hela den ryska revolutionen och mot marxismen. Det var ännu ett exempel på de återkommande politiska omsvängningsprocesser som gör ett tidsskedes radikaler och revolutionärer till nästa skedes mittenpartister eller högermän och reaktionärer – bland 1930-talets litterära 'trotskisanter' var det få som inte återfanns som ledare för 1940- och 1950-talens propagandistiska korståg mot kommunismen. De skulle stärka korstågen med sin förtrogenhet med kommunismen, sin precisa men ensidiga kunskap om dess svaga punkter och sitt lidelsefulla hat, som Trotskij väckt hos dem i hopp om att stalinismen och inte kommunismen skulle bli dess mål. (Naturligtvis skulle de

[101] *B. O.*, nr. 74, 1939. (På svenska: 'Konsten och revolutionen' i *Litteratur och revolution*, s. 316-25.)

antikommunistiska korstågen också ledas av många f.d. stalinister, som aldrig påverkats av trotskismen, men de skulle oftare uppträda som vulgära angivare än som ideologiska lärofäder.)

Omsvängningens inledande fas döljs till hälften av förvirringen kring några mindre händelser av kontroversiell natur. Vintern 1937-38 drog Eastman, Serge, Souvarine, Ciliga och andra upp frågan om Trotskijs ansvar för kuvandet av Kronstadt-revolten 1921. Frågan ställdes i samband med ett försök att i tiden och rummet exakt lokalisera den första och ödesdigra spricka i bolsjevismen som senare gav upphov till stalinismen. Den uppstod, menade frågeställarna, i samma ögonblick som Kronstadt-revolten undertrycktes 1921. Det var den historiska vändpunkten, den arvsynd, som ledde till bolsjevismens förtappelse! Och var det inte Trotskij som var ansvarig för kuvandet av Kronstadt-revolten? Uppträdde han inte i den situationen som den stalinistiska terrorns verklige föregångare? Kritikerna kunde desto lättare fördöma honom, som de hade en starkt idealiserad uppfattning av Kronstadt-upproret och förhärligade det som den första sant proletära protesten mot 'den förrådda revolutionen'. Trotskij svarade, att deras bild av Kronstadt var orealistisk och att upproret skulle ha öppnat slussarna för kontrarevolutionen, om bolsjevikerna inte undertryckt det. Han påtog sig fulla ansvaret för politbyråns offensivbeslut, som han själv understött, och vände sig bara mot påståendet att han personligen skulle ha lett anfallet mot Kronstadt.[102]

Polemiken var full av egenartade och överhettade lidelser. Man behövde inte godta Trotskijs version av händelseförloppet för att inse, att hans kritiker i hög grad överdrev betydelsen av Kronstadt-revolten, som de på något sätt lösgjorde ur det mångfacetterade historiska sammanhanget. De betraktade Kronstadt som en viktigare inledning till stalinismen än de prostalinistiska faktorer som fanns inneslutna i den västerländska kommunismens nederlag, i Sovjetunionens fattigdom och isolering, arbetarmassornas håglöshet, konflikterna mellan stad och landsbygd, enpartisystemets 'logik' o.s.v. Och diskussionen kring denna relativt avlägsna och oklara episod kunde ibland bli så hätsk att Trotskij fann sig föranlåten att påpeka: 'Man skulle kunna tro att det inte var för sjutton år sedan utan i går som Kronstadt-revolten ägde rum.' Det som retade honom var, att hans påstådda meningsfränder tagit tillfället i akt att kritisera honom för Kronstadt just då, när han var mitt uppe i sin kampanj mot Moskva-rättegångarna. Samtidigt som han fördömde de då aktuella avrättningarna av antistalinisternas hustrur och barn, framlade Serge och Souvarine dessutom anklagelser om, att han skulle ha skjutit gisslan under inbördeskriget. Var inte dessa 'stridsrop' en hjälp åt Stalin? Och såg de inte den moraliska och politiska skillnaden mellan hans bruk av våld under inbördeskriget och Stalins terror? Eller förmenade de 1918-21 års bolsjevikregering rätten att försvara sig och hålla disciplin?

> Jag vet inte ... om det krävdes oskyldiga offer (i Kronstadt) ... Jag kan inte nu, så lång tid efteråt, bestämma vilka som skulle ha bestraffats och hur ... i synnerhet som jag inte har några sakuppgifter tillgängliga. Jag kan gå med på att inbördeskrig inte är någon söndagsskola. Idealister och pacifister

[102] *B. O.*, nr. 70, 1938. I ett brev till Ljova (19 november 1937) berättar Trotskij att han röstade för ett anfall mot Kronstadt, när frågan diskuterades i politbyrån, medan Stalin röstade emot och sade att upprorsmakarna skulle ge sig inom två till tre veckor bara man lät dem vara. I sin offentliga polemik mot Stalin (och i sin Stalin-biografi) nämnde han märkligt nog inte detta faktum, trots att han annars brukade ta alla tillfällen i akt att exemplifiera Stalins politiska 'mjukhet' eller avvikelse från den leninistiska linjen. Var det för att Trotskij hade på känn att 'mjukheten' i detta fall kunde vara till Stalins fördel? Kronstadt-debatten publicerades i *The New International* (Trotskij, 'Hue and cry over Kronstadt' ['Ramaskri om Kronstadt'], april 1938; Serge, 'Brev till redaktionen', februari 1939 etc.) och i böcker (Ciligas *Au pays du Grand Mensonge* och Serges *Mémoires d'un Révolutionnaire*). En av Trotskijs sekreterare, Bernard Wolfe, som 1937 bodde några månader i Coyoacán, har sedan dess skrivit en roman, *The Great Prince Died (Den store prinsen dog)*, som har som huvudtema att Trotskijs samvete och liv undergrävdes av hans känsla av skuld i Kronstadt-affären. Beklagligt nog är romanen lika konstnärligt betydelselös som den är historiskt ovederhäftig.

> har alltid anklagat revolutioner för ‘överdrifter’. Kruxet är bara, att ‘överdrifterna’ är en del av själva naturen hos varje revolution, som i sig är en av historiens många ‘överdrifter’. Må de, som av detta skäl (och i småskurna journalistartiklar) vill förkasta revolutionen, göra det. Jag gör det inte.

Kritikerna anklagade honom för att hålla sig med en ‘jesuitisk’ eller ‘leninistisk omoral’ som lät ändamålet helga medlen. Han svarade med essayen *Deras moral och vår*, som var en aggressiv och välformulerad utläggning om kommunismens etik.[103] Den börjar med en kanonad av invektiv mot ‘vänsterns’ demokrater och anarkister, som i en tid när reaktionen triumferar ‘ger ifrån sig dubbla den normala kvantiteten moraliska avdunstningar, på samma sätt som vanliga människor svettas dubbelt så mycket när de är rädda’, men som predikar moral, inte för de mäktiga förföljarna, utan för de förföljda revolutionärerna. Han erkände inga absoluta moralprinciper. De var meningslösa utanför religionen. Påvarna härledde dem i varje fall ur gudomliga uppenbarelser, men varifrån fick hans kritiker, dessa ‘ringa sekular-präster’, sina eviga moraliska sanningar? Från det ‘mänskliga samvetet’, den ‘moraliska naturen’ och liknande föreställningar, som bara är metafysiska omskrivningar för gudomliga uppenbarelser. Varje morallära är innesluten i historien och klasskamperna och har ingen egen oföränderlig substans. Den återspeglar samhällets erfarenheter och behov och måste därför alltid sammanbinda medlen med ändamålet. I ett märkligt textparti ‘försvarade’ han jesuiterna mot deras moralistiska kritiker. ‘Jesuitordern . sade aldrig ... att *alla* medel, även de kriminella ... var tillåtna, bara de hade ett ”ändamål” ... En sådan ... doktrin tillskrevs jesuiterna av illasinnade protestantiska och ibland katolska motståndare, som själva inte tvekade i valet av medel att nå sina mål.’ Jesuitiska teologer hade formulerat truismen att användandet av varje medel, som i sig kan vara moraliskt neutralt måste berättigas eller fördömas i relation till vad slags mål det tjänar. Det är en moraliskt neutral handling att avlossa ett skott. Att skjuta en galen hund, som anfaller ett barn, är en god handling. Att skjuta för att mörda är ett brott. ‘I sin praktiska moral var jesuiterna inte värre än andra präster och munkar ... de var dem tvärtom överlägsna, i varje fall i följdriktighet, mod och klarsynthet. De utgjorde en stridbar, avgränsad, starkt centraliserad och aggressiv organisation, som var farlig för såväl fiender som bundsförvanter.’ På samma sätt som bolsjevikerna hade de haft sin heroiska tid och sina nedgångsperioder, när de förvandlats från kyrkans stridsmän till byråkrater, och de var ‘som alla goda byråkrater inga oävna svindlare’. Men under den heroiska perioden hade jesuiten skilt sig lika mycket från den vanliga prästen som kyrkans soldat skiljer sig från kyrkans handelsman. ‘Vi behöver inte idealisera någon av dem. Men det är ovärdigt att betrakta den fanatiske stridsmannen med den tröge och lättjefulle handelsmannens ögon.’

Idén att ändamålet helgar medlen finns inbyggd, menade Trotskij, i varje etik och inte minst i den anglosaxiska utilitarism som används som grund för de flesta angreppen mot den jesuitiska och den bolsjevikiska ‘omoralen’. I den mån idealet om ‘största möjliga lycka åt största möjliga antal’ innebär, att det som görs för det ändamålet är moraliskt riktigt, sammanfaller idealet med den ‘jesuitiska’ uppfattningen om ändamål och medel. Och alla regeringar, t.o.m. de mest ‘människovänliga’, som i krigstid förklarar det vara de egna arméernas plikt att utplåna största möjliga antal fiender, accepterar inte de principen att ändamålet helgar medlen? Men även ändamålet måste ‘helgas’, och mål och medel kan ibland byta plats, ty det, som förefaller vara ändamål i dag, kan i morgon vara medel för ett nytt ändamål. Marxisten tvekar inte om det berättigade i ändamålet att öka människans makt över naturen och avskaffa människans makt över människan, och hans inställning är densamma till medlet för detta ändamål (socialism), liksom till medlet för socialismen (den revolutionära

[103] Trotskij höll på att avsluta första utkastet till denna essay, när Rivera bragte honom nyheten om Ljovas död, och han tillägnade Ljova essayen. *B. O.*, nr. 68-69, 1938; *The New International*, juni 1938. Essayen utkom också som pamflett på många språk. (Den finns nu i sin helhet på svenska: Deras moral och vår)

klasskampen). Den marxist-leninistiska moralen styrs av revolutionsbehoven. Betyder det att alla medel – inräknat lögner, svek och mord – kan användas i den mån de främjar revolutionen? Alla medel är tillåtna, svarade Trotskij, 'som verkligen leder till mänsklighetens frigörelse', men ändamål-medel-dialektiken är sådan, att vissa medel inte kan leda till det ändamålet. 'Endast de medel är tillåtna och nödvändiga, som solidariserar och förenar de revolutionära arbetarna, som gör dem oförsonligt fientliga mot allt förtryck ... som gör dem medvetna om den historiska uppgift de har och som ökar deras mod och offervilja ... Alla medel är följaktligen *inte* tillåtna.' Den som säger, att ändamålet helgar medlen, säger också att ändamålet 'förkastar' vissa medel som otjänliga. 'Ett vetekorn måste sås för att vete skall kunna växa.' Socialismen kan inte främjas av lögner, svek och dyrkan av ledare som förödmjukar massorna, och den kan heller inte påtvingas arbetarna mot deras vilja. Som Lassalle sagt:

> Visa ej blott målet, utan även vägen.
> Så vävas mål och väg hårt samman,
> att de förändras med varandra.
> En annan väg har annat mål i sikte.

Uppriktighet och oavhängighet i arbetet för de proletära massorna är nödvändiga för revolutionsmoralen, ty varje annan väg måste nödvändigt leda till ett annat mål än det socialistiska. Under sin heroiska period var bolsjevikerna 'historiens ärligaste politiska parti'. Naturligtvis vilseledde de sina fiender, i synnerhet under inbördeskriget, men de var uppriktiga mot de arbetarmassor vars förtroende de fick i högre grad än något annat parti någonsin fått det. Lenin, som tog avstånd från alla former av absolut etik, offrade sitt liv för de förtrycktas sak, var utomordentligt medveten på idéplanet och orädd på handlingsplanet och visade inga tecken på överlägsenhet mot den vanlige arbetaren, den försvarslösa kvinnan, barnet. Vad beträffar Trotskijs egen omoral, när han beslöt att vitgardistiska officerares familjemedlemmar skulle tas som gisslan under inbördeskriget, påtog han sig fulla ansvaret för det beslutet och hävdade att kriget nödvändiggjorde det och att han inte kände till ett enda fall där gisslan avrättats. 'Hundratusentals liv skulle ha kunnat räddas, om revolutionen från början visat färre prov på överflödig storsinthet.' Han var säker på att historien skulle bedöma hans uppträdande på samma sätt som den bedömt Lincolns hänsynslöshet under amerikanska inbördeskriget: 'Historien mäter nordstaternas grymhet och sydstaternas grymhet med olika måttstockar. Slavägaren som med list och våld kedjar slaven, och slaven som med list och våld spränger sina bojor – endast föraktliga eunucker kan säga att de är jämlika inför morallagen!'

Att anklaga oktoberrevolutionen och den 'bolsjevikiska omoralen' för stalinismens grymheter var att förvanska sanningen. Stalinismen var ett resultat av, inte revolutionen och bolsjevismen, utan det som levt kvar av det gamla samhället – det var förklaringen till Stalins obarmhärtiga kamp mot gammalbolsjevikerna, en kamp som var det ryska urbarbariets hämnd på de progressiva strömningar och förhoppningar, som brutit i dagen 1917. Stalinismen var dessutom ett koncentrat av alla de 'falskheter, brutaliteter och lågheter' som var mekanismen i varje klasstyre och varje statsbildning i stort. Försvararna av klassamhället och staten hade därför ingen anledning att känna sig moraliskt överlägsna. Stalinismen visade dem deras egen spegelbild, även om spegeln delvis förvrängde bilden.

Av de många kommentarerna till *Deras moral och vår* förtjänar John Deweys att uppmärksammas.[104] Dewey accepterade Trotskijs inställning till sambandet mellan medel och mål och till den historiska relativismen i alla moralomdömen. Han höll också med om att 'ett medel kan rättfärdigas endast av dess mål ... och målet är rättfärdigt om det innebär en ökning av

[104] John Dewey, 'Means and Ends' ('Medel och mål') i *The New International*, augusti 1938.

människans makt över naturen och ett avskaffande av människans makt över människan.' Men han skilde sig från Trotskij i det, att han inte ansåg, att klasskampen nödvändigtvis var det enda eller huvudsakliga medlet att uppnå det målet med. I hans ögon behandlade Trotskij, som alla marxister, klasskampen som ett mål i sig. Han upptäckte en 'filosofisk självmotsägelse' hos Trotskij, som å ena sidan hävdade att ändamålets (d.v.s. socialismens) natur bestämmer medlens karaktär, och som å andra sidan härledde medlen ur 'klasskampens historiska lagar' eller rättfärdigade dem genom hänvisningar till sådana 'lagar'. För Dewey var det meningslöst att laborera med idéer om *bestämda lagar* som påstods styra samhällsutvecklingen. 'Tron, att en historisk lag bestämmer det speciella sätt varpå kampen skall föras, tycks förvisso leda till en fanatisk och t.o.m. mystisk tilltro till effektiviteten hos vissa klasskampsmetoder och ineffektiviteten hos alla andra metoder ... Den ortodoxa marxismen delar med den ortodoxa religiositeten och ... den traditionella idealismen tron på att alla mänskliga ändamål finns invävda i själva texturen och strukturen på tillvaron – en föreställning som förmodligen hänger samman med dess hegelianska förflutna.'

Deweys slutsatser anslog tonen för nästan alla de angrepp som Trotskijs f.d. anhängare och vänner riktade mot honom och mot 'marxismens hegelianska arv', den dialektiska materialismen och bolsjevismens 'religiösa fanatism'. Max Eastman, exempelvis, talade om det slutliga uppvaknandet från 'drömmen om socialismen'. 'Jag föreslår att vi överger dessa utopiska och absoluta ideal.' För honom var marxismen nu, inte bara en 'antik religion' eller en 'tysk romantism', utan också en föregångare till både fascismen och stalinismen. 'Glöm inte att Stalin en gång var socialist. Mussolini var socialist. Hundratusentals Hitler-anhängare var en gång socialister eller kommunister ...' Även Sidney Hook vände sig mot den proletära diktaturens idé och övergav till slut marxismen för att bli liberalpragmatiker. Detsamma gjorde Edmund Wilson, Benjamin Stolberg, James Rorty och andra.[105]

Med sin erfarenhet av fyrtio års 'ideologiska' debatter fann Trotskij inte mycket nytt eller originellt i dessa argumentationer. De måste ha påmint honom om Tichomirovs *Varför jag slutade vara revolutionär,* den halvt klassiska bekännelsen av den gamle narodniken, som lämnade revolutionsrörelsen för att sluta fred med den etablerade ordningen. Sedan dess hade de håglösa och besvikna i varje generation och varje årtionde försökt besvara den frågan i samma stund som de bytte sida eller helt drog sig tillbaka från samhällsstriden. Det nya denna gång var häftigheten i de besviknas angrepp. Den svarade mot råheten i Stalins attacker mot trosvissheten och visionerna. Inga hade någonsin dragit sig tillbaka från en revolutionskamp med så starka känslor och en så äkta indignation, och ingen politisk sak hade någonsin tett sig så hopplös, som Trotskijs nu tedde sig för de professorer och författare och kritiker som övergav honom. De tyckte, att deras partitagande för trotskismen på ett meningslöst sätt invecklat dem i det enormt avlägsna och dunkelt farliga företag som var ryska revolutionen och att det placerade dem i en konfliktsituation i förhållande till den livsstil och det idéklimat, som var förhärskande vid deras universitet och i deras press- och litteraturkotterier. Det var en sak att personligen stödja en kommitté för Trotskijs försvar och protestera mot utrensningarna. Det var något helt annat att stödja Fjärde Internationalens manifest och upprepa Trotskijs krav på att det annalkande världskriget skulle förvandlas till ett globalt inbördeskrig. Det som retade Trotskij var att t.o.m. gamla vänner och medhjälpare som Eastman och Serge nu tog avstånd från honom. Han överöste dem och 'deras gelikar' med förakt, och likt en annan stor polemiker, som heller inte var så nogräknad i valet av offer, bevarade han i sin prosa – som man bevarar insekter i bärnsten – namnen på en mängd skribenter som annars skulle varit bortglömda för länge sedan. Här ett exempel på hans polemik – denna gång med Souvarine som måltavla:

---

[105] Max Eastman, *Marxism, is it Science? (Är marxismen en vetenskap?)*, s. 275-97; Sidney Hook, *Political Power and Personal Freedom (Politisk makt och personlig frihet)*.

> F.d. pacifisten, f.d. kommunisten, f.d. trotskisten, f.d. demokratkommunisten, f.d. marxisten ... nästan föredettingen Souvarine blir mer oförskämd i sina angrepp mot den proletära revolutionen ... ju mindre han vet vad han vill. Denna person älskar ... att samla och katalogisera ... dokument, texter, citationstecken och kommatecken, och hans penna är välvässad. En gång trodde han att denna utrustning skulle räcka honom livet ut. Sedan blev han upplyst om att det också är nödvändigt att lära sig tänka ... I hans bok om Stalin finns många intressanta citat och fakta men också bevis på hans intellektuella oskärpa. Han förstår inte varken revolutionen eller kontra-revolutionen. Han bedömer historieprocessen med den ynka resonörens kriterier ... Bristen på proportion mellan hans kritiska inställning och hans improduktiva sätt att tänka fräter honom som en syra. Därför är han ständigt våldsamt irriterad och saknar elementära samvetsbetänkligheter vid sina bedömningar av idéer, människor och händelser, och han skyler det med torrt moraliserande. Som alla misantroper och cyniker dras han till reaktionen. Men har han någonsin öppet brutit med marxismen? Det har vi aldrig sett. Han föredrar att vara tvetydig. Det är hans natur. I sin anmälan av min pamflett (*Deras moral och vår*) skriver han: 'Än en gång rider Trotskij sin käpphäst: klasskampen.' För gårdagsmarxisten har klasskampen redan blivit 'Trotskijs käpphäst'. Souvarine föredrar att sitta grensle över den eviga moralens kadaver.[106]

Vid dessa polemiska utflykter fick Trotskij stor hjälp av sina båda anhängare James Burnham och Max Shachtman, som vände sig mot 'de retirerande intellektuella', och som häftigt angrep dem för deras 'stalinofobi' och 'förräderier mot arbetarklassen och marxismen'. Inom kort skulle även dessa anhängare överge sin ledare och sluta sig till 'de retirerande intellektuella'.[107]

*

Efter två års vänskap blev Trotskij och Rivera fiender. Missämjan kom plötsligt i dagen efter *Partisan Review*s offentliggörande av manifestet för konstens frihet. I hopp om att få med Rivera på Fjärde Internationalens 'konstituerande kongress' hade Trotskij på sommaren skrivit till organisatörerna i Paris: 'Ni borde inbjuda honom ... personligen ... och understryka att det för Fjärde Internationalen är en ära att till sina anhängare kunna räkna honom, vår tids störste konstnär, den okuvlige revolutionären. Vi bör vara lika uppmärksamma mot Diego Rivera som Marx var mot Freiligrath och Lenin var mot Gorkij. Som konstnär är han Freiligrath och Gorkij överlägsen, och han är ... en verklig revolutionär, medan Freiligrath bara var en positivt inställd småborgare och Gorkij en något tvetydig medlöpare.'[108] Det kom därför som en chock för Trotskij när Rivera, före årets slut, anklagade president Cárdenas för att vara 'stalinisternas medbrottsling' och vid presidentvalen stödde Cárdenas motståndare Almazán, en högergeneral som lovade att kuva fackföreningarna och vänstergrupperna. Även Rivera hade angripits av 'stalinofobins virus' (men hans politiska uppträdande var oredigt nog att tillåta honom att några år senare ångerfullt återvända till den stalinistiska fållan). Trotskij ville inte bli indragen i den mexikanska politiken och tog hur som helst avstånd från Riveras senaste form av antistalinism och från hans kampanj mot Cárdenas. Han försökte tala honom till rätta, men utan framgång. Eftersom han i allmänhetens ögon stod i nära kontakt med Rivera, var det bara en öppen brytning med honom, som kunde frita Trotskij från ansvaret för vännens politiska bisarrerier. I ett offentligt uttalande beklagade han Riveras inställning under presidentkampanjen och förklarade att han framgent inte kunde känna någon 'moralisk solidaritet' med honom eller ens ta emot hans gästfrihet.[109] Men när stalinisterna kritiserade Rivera för att han 'sålde sig till reaktionen', försvarade Trotskij honom mot

---

[106] *B. O.*, nr. 77-78, 1939; *The New International*, augusti 1939.
[107] *The New International*, januari 1939.
[108] Trotskij till Internationella Sekretariatet i Paris, 12 juni 1938.
[109] Trotskijs uttalande i den mexikanska pressen den 11 januari 1939. Trotskij-arkivet. Se även van Heijenoorts brev till Breton (11 januari 1939) med informationer – givna av Trotskij – om brytningen. Breton svarade Trotskij den 2 juni att han vägrade ta parti i striden mellan Trotskij och Rivera.

korruptionsanklagelsen och uttryckte sin oreserverade beundran för ‘geniet, vars politiska felsteg inte överskuggar varken hans konst eller hans personliga integritet’.[110]

Brytningen med Rivera och beslutet att lämna Blå Huset försatte Trotskij i en brydsam ekonomisk situation. Hans inkomster hade minskat, vilket inte betytt så mycket medan han haft gratis logi, men nu var han tvungen att öka sina inkomster och under tiden låna av vänner för att kunna klara hushållsutgifterna.[111] Han hade lovat att författa en biografi om Stalin, men arbetet på den avbröts ofta, och det tog tid för honom att få något skrivet. Hans förläggare var besvikna över att inte ha fått hans *Lenin* och sände förskott med största återhållsamhet.[112] Han funderade på att skriva en liten och populärt hållen bok som skulle kunna bli en best-seller och befria honom från det journalistiska slavgörat, men han kunde aldrig förmå sig att skriva den. Han förhandlade med stadsbiblioteket i New York och med Harvard- och Stanford-universiteten om en försäljning av sina arkiv. Mån om att bringa sina papper i säkerhet hade han begärt en nästan groteskt låg summa för dem, men de potentiella köparna hade inte bråttom, och förhandlingarna varade i över ett år.[113] Även i den journalistiska världen hade hans aktier dalat, och hans litterära agenter hade ofta svårigheter med att få hans artiklar placerade, trots att han skrev om högaktuella ämnen som München-krisen, sovjetarméns standard, amerikansk diplomati, Japans roll i det kommande kriget o.s.v.[114]

Ekonomiska bekymmer låg bakom ett märkligt gräl som han hade med tidskriften *Life*.[115] På Burnhams inrådan kom en av *Lifes* redaktörer till Coyoacán i slutet av september och gav honom i uppdrag att skriva en biografisk artikel om Stalin och en om Lenins död. (Trotskij hade just avslutat det kapitel i *Stalin*, där han antyder att Stalin förgiftat Lenin, och han tänkte publicera det i *Life*. Hans första artikel trycktes i tidskriften den 2 oktober. Trots att den innehöll relativt harmlösa minnesanteckningar, retade den en mängd prostalinistiska ‘liberaler’, som överöste *Life* med hätska protester. Tidskriften publicerade en del av dem och irriterade därmed Trotskij, som hävdade att protesterna fabricerats av en ‘GPU-fabrik’ i New York, och att de kränkte honom. Han sände ändå *Life* sin andra artikel, den om Lenins död, men tidskriften vägrade publicera den. Redaktörernas reservationer var ironiskt nog inte grundlösa. De fann inget övertygande i Trotskijs förmodan, att Stalin förgiftat Lenin, och de bad honom om

---

[110] Trotskijs artikel (‘Ignorance is not a Weapon of Revolution’ [‘Okunnighet är inget revolutionsvapen’]) för *Trinchera Aprista*, skriven den 30 januari 1939. Trotskijarkivet.

[111] Det har sagts mig att en mexikansk förläggare och bokförsäljare av rysk härkomst, ättling till några ryska revolutionärer, var Trotskijs kreditor vid detta och andra tillfällen. Jag har också hört fantastiska berättelser om den ‘ekonomiska sidan’ av Trotskijs exiltillvaro. Redaktören för en stor amerikansk tidskrift har sålunda försäkrat mig, att Trotskij fick pengar från ett väldigt amerikanskt bankkonto som Lenin öppnat i sitt och Trotskijs namn under inbördeskriget, när han räknade med ett möjligt nederlag för bolsjevikerna och ett överflyttande av den revolutionära kampen till utlandet. Historien hade varit intressant om den varit sann. Det är den inte.

[112] Trotskij-arkivet (slutna delen) innehåller Trotskijs brevväxling med förläggare, detaljerade royaltybesked, räkningar etc. som ger en klar uppfattning om hans ekonomiska bekymmer 1939. Så hade t.ex. Doubleday (förlaget) redan 1936 betalat ett förskott på 5 000 dollar för *Lenin* och ville nu ha manuskriptet. De hade också, samma år, betalat honom 1 800 dollar plus några mindre summor för *Den förrådda revolutionen*, men fram till 1939 hade försäljningen inte täckt förskotten. I början av 1938 hade Trotskij tecknat kontrakt för Stalin med Harpers i New York och Nicholson and Watson i London, men innan året var slut, hade Harpers redan vägrat ge honom fler förskott beroende på hans långsamhet med att avleverera de färdiga delarna av manuskriptet.

[113] Trotskij till Albert Goldman, 11 januari 1940. Så sent som i mars 1940 erbjöd sig Harvard-universitetet att köpa arkiven för endast 6 000 dollar. Senare köpte universitetet dem för 15 000 dollar, som inte var mycket, med tanke på vilka ‘värden’ man fick för pengarna.

[114] Bland Trotskij-artiklarna, som på grund av sitt ringa ‘nyhetsvärde’ refuserades av amerikanska och engelska chefredaktörer, fanns en som skrivits i början av sommaren 1939 och som innehöll upplysningen, att Stalin snart skulle sluta en pakt med Hitler.

[115] Se Trotskijs brev till Burnham den 30 september 1939 och hans brevväxling med *Life*. Trotskij-arkivet (slutna delen).

‘färre gissningar och fler odiskutabla fakta’. Han hotade stämma *Life* för kontraktsbrott och sände stött artikeln till *Saturday Evening Post* och *Collier’s*, som också refuserade den, tills slutligen *Liberty* publicerade den. Det är sorgligt att se hur mycket tid den arga och meningslösa brevväxlingen i detta ärende tog av hans sista levnadsår. *Life* betalade honom till slut för den refuserade artikeln. Den inkomsten och en del andra smärre honorar, berättade han för sina vänner, ‘försäkrade’ honom ekonomiskt ‘ett par månader’ och tillät honom att dra ut på förhandlingarna kring försäljningen av arkiven.

I februari eller mars 1939 hyrde han ett hus i utkanten av Coyoacán, på avenida Viena, i det ödsligt steniga och dammiga slutet på den långa gatan och mitt bland några förfallna bondgårdar. Huset var gammalt och inte särskilt välbyggt men solitt och rymligt, och det låg på egen mark och var skyddat mot omgivningen och vägen utanför av en tjock stenmur. Familjen Trotskij hade knappt flyttat in, förrän ett rykte spreds, att ‘GPU tänkte köpa egendomen’. För att förhindra det köpte Trotskij den själv, trots att han var tvungen att låna pengar för denna sin ‘första tomtaffär’. Med tanke på stalinisternas ständiga hot om våld föreföll en förstärkning av huset vara nödvändig. Senare skulle ett vakttorn byggas vid infartsgrinden, men för tillfället nöjde man sig med att tillbomma dörrarna, stapla upp sandsäckar mot väggarna och installera ett alarmsystem. Dag och natt patrullerade fem poliser på gatan utanför, och inne i huset stod åtta till tio trotskister på vakt. Trotskisterna tillhörde hushållet, och efter sina vaktpass vid grinden skötte de sekreterar- eller hushållssysslor och var i synnerhet livliga deltagare i de politiska diskussioner, som regelbundet fördes om kvällarna – när inte besökare dök upp och gjorde dagen till debattid.

Besökarna var ibland politiska flyktingar från Europa, men oftare amerikaner, radikala pedagoger, liberala professorer, journalister, historiker, då och då kongressmedlemmar eller senatorer och, naturligtvis, trotskister. Diskussionerna handlade om allt från dialektik och surrealism till den amerikanska negerfrågan, krigets strategi, Indiens lantbruk och de sociala problemen i Brasilien och Peru. Varje besökare var en kunskapskälla för Trotskij, som lyssnade, ställde frågor, gjorde anteckningar, argumenterade och ställde nya frågor – det tycktes inte finnas någon gräns för hans vetgirighet och förmåga att tillgodogöra sig informationen som gavs. Det oroade hans livvakt, att han inte var försiktigare när han tog emot främlingar, men den kunde inget göra åt hans bekymmerslöshet. Det var först när hans vetgirighet vände sig mot den närmaste omgivningen, när han hälsade på i bondgårdarna tvärs över gatan för att se hur människorna hade det och höra ‘vad de tyckte om landreformen’, som vakterna hejdade honom. De ansåg det vara säkrare för honom att under deras beskydd göra långa utflykter på landsbygden än att ensam smyga ut genom grinden och promenera omkring utanför huset.

Utflykterna på landet måste genomföras plötsligt och i största hemlighet. Han åkte vanligen bil i sällskap med Natalja, en eller annan vän och livvakten. När de for genom Mexico City var han tvungen att huka sig ned i sätet och täcka för ansiktet – annars kunde folk på trottoarerna känna igen honom och hurra eller vissla. Utflykterna var, som i Alma Ata och på Prinkipo, ‘militära expeditioner’ som bestod av mycket marscherande och klättrande och bärande. Eftersom möjligheterna att fiska och jaga var små, utvecklade han en ny hobby och började samla sällsynta, stora kaktusar i de klippiga och pyramidformade bergen. När han inte var sjuk, var han fortfarande enormt stark, även om hans vita huvud och djupt fårade ansikte gav intryck av att han åldrats i förtid. Sin militära uthållighet hade han också bevarat, och inte ens den starkaste av hans livvakter hade lätt att hålla jämna steg med honom, när han klättrade uppför branterna med en packe ‘bajonettspetsiga’ kaktusar på ryggen. ‘Vid ett tillfälle’, berättar en sekreterare, ‘for vi med några vänner ungefär 380 kilometer från Coyoacán, till Tamazunchale, där vi hoppades finna en speciell kaktussort. Vi fann den inte, men på vägen hem lade L.D. märke till några *viznagas* inte långt från Mexico City. Fastän det mörknat för

länge sedan, beslöt han att stanna och samla en billast av dem. Det var kolsvart ute. L.D. var upprymd. Han sprang spänstigt omkring i gruppen och grävde upp kaktusar i ljuset från bilarnas strålkastare.'[116] Än oftare tvingades hans följeslagare gå med honom när han, iklädd en blå fransk bondjacka, tog sig fram i solgasset mellan stenblock som skarpt framhävde hans gestalt och hans vita hår som blåste i vinden. Natalja talade på skämt om utflykterna som 'dagar av straffarbete'. 'Han var hektisk', minns hon, 'alltid först med att börja arbeta och sist med att sluta ... liksom hypnotiskt driven av ett behov att fullborda det arbete han höll på med.'[117]

Allt eftersom tiden gick och de stalinistiska hoten blev mer och mer skrämmande, föreföll även dessa utflykter bli allt farligare, och nästan hela Trotskijs tillvaro kom att förflyta innanför murarna kring hans fängelseliknande borg. Det satte spår i hans sätt att motionera och sköta sina hobbies. Han började plantera exotiska kaktusar i sin trädgård och föda upp kycklingar och kaniner på husets innergård. Även i dessa melankoliska sysslor var han strängt metodisk. Varje morgon tillbragte han lång tid på gården med att (enligt 'strikt vetenskapliga' metoder) mata kycklingarna och kaninerna och skrubba deras burar och inhägnader. 'När han inte mådde bra, var det ansträngande för honom att mata kaninerna', säger Natalja, 'men han kunde inte låta bli att göra det, för han tyckte synd om de små djuren'.

*

Hur långt i fjärran låg inte nu hans larmande och världsomvälvande förflutna. Hur stor var inte hans och Nataljas ensamhet. Ibland dök ett ansikte eller en röst upp ur det förflutna, men bara för att desto tydligare påminna honom om, att inget som skett kunde återtas eller återupplivas. I juli 1939 kom äntligen Alfred och Marguerite Rosmer till Coyoacán. De var familjen Trotskijs enda kvarvarande vänner från åren kring första världskriget. De bodde på avenida Viena i elva månader, fram till slutet av maj 1940, och tiden där tillbragte de ofta med att i timmar tala om personliga problem och gamla minnen. Trotskij och Rosmer gick tillsammans genom arkiven, sorterade dem och diskuterade olika dokument. Ibland hade de sällskap av Otto Rühle, veteran även han, som i likhet med Trotskij bodde som landsflykting i Mexiko. Som vi minns hade Rühle i början av första världskriget utmärkt sig som en av de två tyska riksdagssocialister – den andre var Karl Liebknecht – som röstat mot kriget. Han hade varit med om att grunda det tyska kommunistpartiet och var en av de första som bröt med det. I exilen sysslade han med ett arbete om Marx och höll sig borta från politiken, även om han accepterade en plats i Deweys undersökningskommission. Sedan moträttegången hade han ofta besökt först Blå Huset och sedan avenida Viena, och Trotskij, som var imponerad av hans lärdom, var varmt fäst vid honom och hjälpte honom så mycket han kunde – tillsammans utgav de *Karl Marx' levande tankar*.[118]

Under krigets första dagar återvände de tre männen i tankarna till den tid, när de varit engagerade i samma revolutionära opposition mot kriget, tiden för Zimmerwald-rörelsen. Trotskij (Zimmerwald-manifestets författare) föreslog att de skulle skriva ett nytt manifest som skulle stärka och symbolisera den revolutionära inställningens kontinuitet under de båda världskrigen. Rosmer ställde sig positiv till förslaget, men eftersom Rühle inte delade de andras

---

[116] Karl Mayer, 'Lev Davidovich', i *Fourth International*, augusti 1941; Charles Cornell, 'With Trotsky in Mexico' ('Med Trotskij i Mexiko'), bid., augusti 1944; A. Rosmer i appendix II till den franska upplagan av Trotskijs *Mitt liv*.

[117] Natalja Sedova, 'Father and son', *Fourth International*, augusti 1941, och i *Vie et Mort de Trotsky*.

[118] Trotskij hade rått det amerikanska förlaget Longmans, Green & Co, att be Rühle, som författat en Marx-biografi, att stå som bokens ende författare och försäkrat att Rühle var den efter Rjazanov 'främste nu levande Marx-kännaren'. Förlaget gick med på att Rühle valde och redigerade Marx-texterna, men ville att Trotskij skulle skriva förordet till boken.

åsikter och i vilket fall inte ville låta sig lockas att agera politiskt, övergavs idén om det 'nya Zimmerwald-manifestet'. Det förflutna var för långt borta för att besvaras med ens ett eko.

*

Med familjen Rosmer kom Seva till Coyoacán, och Trotskij och Natalja slöt det återförda barnbarnet i sina armar. Det hade gått nästan sju år sedan de sände honom från Prinkipo. Pojken hade tillbragt de åren i Tyskland, Österrike och Frankrike, hade bytt förmyndare, skolor och språk och nästan glömt all sin ryska. Hans morfars dramatiska livsöde fanns liksom återspeglat i miniatyr i det kringflackande liv som varit hans barndom. Han hade knappt lämnat koltåldern förrän hans far slets ifrån honom, och inte länge efter det att han återförenats med sin mor i Berlin, begick hon självmord. Plötsligt och under mystiska omständigheter dog sedan Ljova, som blivit som en far för honom, och pojken blev föremål för ett familjegräl, bortfördes, gömdes och återhämtades, tills han fördes till sin morfar, som han knappt kom ihåg men som han fostrats till att avguda. Och nu betraktade det föräldralösa barnet med orolig blick det underliga och överbefolkade fästningshus som han förts till och som redan märkts av döden.

Bakom de mest välkomna av gästerna, familjen Rosmer, smög sig också en olycksbådande skugga in i huset, skuggan av Ramón Mercader-'Jacson', 'vännen' till Sylvia Agelof, den amerikanska trotskist som närvarit vid Fjärde Internationalens 'konstituerande kongress' i Rosmers hem i Paris. Det finns de som hävdar, att det var vid denna kongress, eller strax därefter, som 'Jacson' kom i kontakt med familjen Rosmer, och att han ända sedan dess diskret funnits i deras närhet och med skenbar oegennytta gjort dem många små tjänster. Det förnekas bestämt av Rosmer, som påstår att han mötte honom först i Mexiko, vilket bekräftats av 'Jacson' själv.[119] 'Jacson' uppträdde i den trovärdiga rollen som opolitisk affärsman, sportsman och levnadskonstnär, och det var som förment agent för ett oljebolag han kom till Mexico City ungefär samtidigt som familjen Rosmer. Han höll sig emellertid i bakgrunden och försökte inte på många månader komma in i det befästa huset vid avenida Viena. Men han förberedde sig redan för sitt fasansfulla uppdrag.

*

Stalin var den enda riktiga bok, och den sista, som Trotskij arbetade på under dessa år. I sin postumt publicerade form består den av sju färdigskrivna kapitel och ett antal lösa fragment som ordnats, kompletterats och sammanställts av en redigerare som inte alltid följt Trotskijs tankebanor. Det är inte att undra på att boken saknar den mognad och balans som utmärker Trotskijs övriga verk. Men även om han levt länge nog att kunna ge den en slutgiltig form, och stryka ned de första utkastens många trevande uttalanden och överdrifter, skulle Stalin kanske ändå ha blivit hans minst lyckade bok.

Trotskij hade ingen aning om att han på något sätt sänkte sig genom att spela rollen som porträttör av sin rival och fiende. Det fanns aldrig något litterärt eller journalistiskt arbete, som han tyckte det var under hans värdighet att utföra, bara han fick göra det samvetsgrant. Det har sagts att det var hans förläggare som uppmanade honom att skriva Stalin-biografin och att det var ekonomiska omständigheter som tvingade honom att göra dem till viljes. Det finns inget som riktigt tyder på det. Förläggarna var minst lika ivriga, om inte ivrigare, att få den *Lenins liv* som han lovat skriva färdig.[120] Var penningbehovet en del av skälet till varför han prioriterade *Stalin*, var dock en litterär och konstnärlig ambition den huvudsakliga

---

[119] Se A. Rosmer, 'Une mise au Point sur l'Assassinat de Léon Trotsky' ('Ett klargörande om mordet på Leo Trotskij') i *La Révolution Prolétarienne*, nr. 20, november 1948. Se även 'Jacsons' uttalande i A. Goldman, The Assassination of Leon Trotsky *(Mordet på Leo Trotskij)*, s. 11, 15 och 25.

[120] Se Trotskijs brevväxling med den litterära agentfirman Curtis Brown. Trotskijarkivet (slutna delen).

drivkraften bakom beslutet. Han var mån om att omvärdera Stalin i det nya och skarpa ljuset av utrensningarna, och hans fascination inför uppgiften var större än varje stolthet eller fåfänga, som kunnat hindra honom från att skriva Stalins biografi. Hans huvudperson, den nu uppenbarade Super-Kain, var i viss mån okänd även för honom. Han granskade Stalins drag på nytt, grävde djupt i arkiven och sökte i sitt minne efter scener, händelser och intryck, som nu skulle kunna få nya innebörder och visa upp nya aspekter. Med osviklig misstänksamhet utforskade han alla vinklar och vrår i Stalins karriär, och överallt upptäckte eller återupptäckte han samme skurk. Ja, menade han, utrensningarnas Kain hade funnits där hela tiden, dold i politbyråmedlemmen, i den förrevolutionäre bolsjeviken, i agitatorn 1905, t.o.m. i eleven vid Tiflisseminariet och i gossen Soso. Det han beskrev var en ond och hotfull och nästan apliknande figur som långsamt banade sig väg mot makten. Det grova, partiska och ibland orealistiska porträttet får en viss konstnärlig lyftning av den lidelse som upplyser det inifrån. Det ger en skissartad bild av ett skräckinjagande odjur.

Utan tvivel behandlar Trotskij även här fakta, datum och citat med samma historiska noggrannhet som förr. Han skiljer klart mellan definitiva rön och härledningar och gissningar och rykten, vilket gör att läsaren alltid kan sovra i det väldiga biografiska materialet och bilda sig en egen uppfattning. Trotskij är faktiskt så pedantisk här, att hans forsknings- och redovisningsmetodik kan leda till upprepningar och bli tröttande. Beväpnad med en oerhörd samling citat och dokument polemiserar han utförligt mot Stalins hov av smickrare och lakejer och inser inte i hur groteskt hög grad han därmed hedrar dem. När han utarbetar porträttet, använder han hur som helst mycket och alltför ofta material, som består av härledningar, gissningar och rykten. Han nyttjar varje stycke skvaller som återspeglar drag av grymhet eller opålitlighet hos den unge Dzjugasjvili. Han tror på Stalins skolkamrater och senare fiender som, i barndomsskildringar skrivna i landsflykt trettio eller fler år senare, berättar att pojken Soso ‘bara hade ett sarkastiskt hånleende till övers för sina kamraters fröjder och bekymmer’, att ‘han stod främmande för allt medlidande med människor och djur’, eller att han från ‘sin barndom hade genomförandet av olika hämndplaner som enda mål för sina ansträngningar’. Han citerar de fiender till Stalin, som beskriver ynglingen och den mogne mannen som något av en *agent provocateur*, och även om Trotskij inte tycker det finns fog för anklagelserna, anser han dem vara ‘betecknande’ för vad Stalins forna kamrater kunde tro honom om![121]

Det finns ingen anledning att belysa denna biografiska metod med många exempel. Det mest sensationella är naturligtvis Trotskijs tidigare omtalade påstående om att Stalin skulle ha förgiftat Lenin. Han berättar att Lenin i februari 1923, när han var förlamad och höll på att förlora talförmågan, ville begå självmord och bad Stalin om gift – denne hade själv sagt det till Trotskij och till Zinovjev och Kamenev. Han minns det underliga uttrycket i Stalins ansikte vid det tillfället, och han grundar sin anklagelse på det faktum att Lenins död ett år senare kom oväntat och att Stalin just då befann sig i en så allvarlig konflikt med Lenin, att han ‘måste ha bestämt sig för’ att påskynda dennes död. ‘Jag vet inte om Stalin sände Lenin giftet med en antydan om, att läkarna uppgivit allt hopp om att han skulle tillfriskna, eller om han använde sig av mer direkta metoder. Men jag är säker på att Stalin inte nöjde sig med någon passiv väntan, när hans öde hängde i en tunn tråd och kunde avgöras med en liten, mycket liten handrörelse.’[122] Och här ger Trotskij en märklig och ny ram åt den ofta framförda berättelsen om Stalins manipulationer för att hålla honom borta från Moskva under Lenins begravning: ‘Han fruktade kanske att jag skulle sammankoppla Lenins död med föregående års samtal om gifter, fråga läkarna om det fanns några förgiftningssymptom och begära en speciell obduktion.’ Han drar sig till minnes att han, vid sin återkomst till Moskva

[121] Trotskij, *Stalin*, s. 11-12, 53, 100, 116, 120 och ff.
[122] Ibid., s. 372-82.

efter begravningen, märkte att läkarna 'inte kunde förklara' varför Lenin dött och att Zinovjev och Kamenev inte ens två eller tre år senare kunde tala öppet om dödsfallet, utan besvarade Trotskijs frågor 'enstavigt och med undvikande blickar'. Men han förklarar aldrig om han hade misstankar eller var övertygad om Stalins skuld redan 1924, eller om hans förgiftningsteori hade uppstått i samband med utrensningarna, när Jagoda och Kreml-läkarna anklagats för att ha använt gift i sina mordiska komplotter. Hade han haft den misstanken eller övertygelsen redan 1924, varför hade han då inget sagt förrän 1939? Varför hade han, även efter Lenins död, för ingen mindre än Max Eastman beskrivit Stalin som en 'modig och uppriktig revolutionär'? T.o.m. i denna kritiska biografi är Trotskij fortfarande övertygad om, att Stalin aldrig skulle ha inlett den inre partikampen, om han haft någon aning om hur blodig den skulle bli.[123] Han behandlar alltså alltjämt 1924 års Stalin som en i grunden uppriktig om än kortsynt person, som knappast skulle ha kunnat förgifta Lenin. Sådana självmotsägelser tyder på att Trotskijs försök att binda Stalin vid detta speciella brott bara är en projicering av utrensningarnas erfarenheter på åren 1923-24. Han menar att Stalin, alla leninisters bödel, varit kapabel att döda även Lenin och att han också gjort det. Ändå är det svårt att undvika tanken att 'gåtorna' kring Lenins död, misstankarna om oegentligheter och om manövrer från Stalins sida för att undvika en obduktion, bara är en lång rad intolkningar av omständigheter sammanhängiga med exempelvis Ljovas död.

Stalins personlighet ställer naturligtvis varje levnadstecknare inför detta svåra problem. Hans karaktär bidrog utan tvivel till den form, som utrensningarna fick, och det är levnadstecknarens uppgift att kartlägga karaktärens bakgrund och visa när, var och hur dess egenskaper ger sig till känna. Men uppgiften skiljer sig inte från den som möter varje forskare inställd på att analysera en brottslings förflutna. Tecken till potentiella brott kan tidigt skönjas i varje given karaktär, men brottet kan inte presenteras som ett faktum, förrän det förverkligats. Visserligen finns även hos den unge Stalin drag av misstänksamhet, förtegenhet och aggressivt maktbegär, men många år framåt skulle de egenskaperna inte dominera hans personlighet. Levnadstecknaren bör behandla dem med sinne för proportioner och med blick för det som är individens styrka och det som är viktigt i växelverkan mellan omständigheter och karaktär. Trotskijs Stalin är, overkligt nog, i stort sett samma person 1936-38 som han var 1924 och t.o.m. 1904. Omänniskan formas inte, växer inte, framträder inte – han tycks finnas färdig redan från början. Alla bättre egenskaper och känslor, all intellektuell ambition och förmåga till medkänsla för de förtryckta, allt sådant som måste finnas hos varje ung man, som av fri vilja sluter sig till ett förföljt revolutionsparti, lyser här med sin frånvaro. Stalins karriär inom partiet beror inte på meriter eller framgångar och är därför nästan oförklarlig. Hans inval i Lenins politbyrå, hans närvaro i bolsjevikpartiets inre maktgrupp och hans utnämning till generalsekreterare framstår som slumpartade. Trotskij sammanfattar själv sin inställning i några meningar: 'Den process, varigenom (Stalin) kom till makten, utspelades någonstans bakom en ogenomträglig politisk ridå. Hans gestalt, höljd i maktens rustning, försvann plötsligt och i ett visst ögonblick från Kreml-muren ...'[124] Men t.o.m. av Trotskijs egna beskrivningar framgår det klart, att Stalin alls inte kom till makten på det viset, att han varit den efter Lenin och Trotskij mest betydelsefulla personen i den inre partikretsen sedan åtminstone 1918 och att det inte var för inte som Lenin i sitt testamente beskrev honom som en av de 'två dugligaste i centralkommittén'.

Både som levnadstecknare och som oppositionsledare underskattar Trotskij såväl Stalin som makterna och omständigheterna som arbetar för honom. 'Dagens officiella jämförelser mellan Stalin och Lenin är helt enkelt oanständiga', påpekar han med rätta. 'Om grunden för jämförelsen är styrkan hos personligheten', tillägger han, 'är det omöjligt att jämställa Stalin ens

[123] Ibid., s. 393; M. Eastman, *Since Lenin Died (Efter Lenins död)*, s. 55.
[124] Trotskij, op. cit., s. 336.

med Mussolini eller Hitler. Hur magra de fascistiska ”idéerna” än är, har dock de framgångsrika italienska och tyska ultrahögerledarna från början visat prov på initiativkraft genom att sätta massorna i rörelse och bana nya vägar genom den politiska djungeln, vilket inte kan sägas om Stalin.’ De orden skrevs, när Sovjetunionen gick in i planekonomins andra årtionde, och de lät ihåliga redan då. De skulle te sig helt orimliga några få år senare, när Stalins roll kunde bedömas mot bakgrund av andra världskriget och dess efterdyningar. ‘Försöker vi hitta en historisk parallell till Stalin’, fortsatte Trotskij, ‘måste vi förkasta, inte endast Cromwell, Robespierre, Napoleon och Lenin, utan även Mussolini och Hitler. (Vi kommer) närmare en insikt om Stalin (om vi jämför honom med) Mustafa Kemal Pascha eller kanske Perfirio Díaz.’[125] Bristen på historiskt proportionssinne och perspektiv är här påfallande och irriterande.

Det som styr Trotskijs penna, när han skriver texter som dessa, är naturligtvis en helig vrede och vämjelse över det groteska i kulten av Stalin. Han gör en bild i undernaturlig storlek av självhärskaren som blåst upp sig till övermänniska och självförgudad diktator. Därmed bereder han också på sätt och vis väg för dem som många år senare skall riva ned Stalinmonument, föra bort Stalins kropp från mausoleet på Röda Torget, stryka över hans namn på gator och torg och t.o.m. döpa om Stalingrad till Volgograd. Med klar föraning om det som skulle komma, påminner Trotskij om att även Nero upphöjdes till gud, men ‘efter hans fall krossades statyerna av honom och hans namn utplånades från allt. Historiens hämnd är mäktigare än de mäktigaste generalsekreterares hämnd. Jag tröstar mig med den tanken.’[126] Strax innan han själv skall bli offer för en sista, svekfull handling från Stalins sida, finner Trotskij njutning i sin kommande återupprättelse och seger bortom döden. Han förbereder återupprättelsen med ord som är vägande nog att kunna tjäna som underlag för framtidens domslut. Han framställer Stalin som symbolen för ett väldigt tomrum, produkten av en epok som sett det gamla samhällets moral upplösas, men som ännu inte sett det nya samhällets moral bildas.

> ‘Staten, det är jag’ är en nästan liberal formel i jämförelse med den som förverkligats under Stalins totalitära regim. Ludvig XIV identifierade sig med såväl staten som kyrkan – men endast under en epok av temporär makt. Den totalitära staten överträffar vida det caesariskt papistiska samhället ... Till skillnad från solkungen kan Stalin med rätta säga: ‘samhället, det är jag’.

Och så här ger Trotskij i ett epigram uttryck för hela den tragiska spänningen mellan Stalin och gammalbolsjevikerna:

> Av Jesu tolv apostlar var Judas den ende som blev förrädare. Men hade han fått makt, skulle han ha satt stämpeln förrädare på de elva andra apostlarna och på alla de smärre apostlar, som Lukas säger är sjuttio till antalet.[127]

*

Det kunde skrivas en särskild bok om Trotskijs kommentarer till händelserna före andra världskriget och utsikterna för kriget och revolutionen. Vid en läsning av dessa arbeten häpnar man mer än någonsin över kontrasten mellan hans klara och nästan perfekta analyser av den strategiskt diplomatiska situationen i världen och hans oklara uppfattning av revolutionens möjligheter. Han betraktade andra världskriget som i grunden en fortsättning på första världskriget och som en utvidgning av de stora imperialistmakternas kamp för en ny uppdelning av världen. Vid tiden för München-krisen såg han ‘Hitlers styrka (och svaghet) i ... hans villighet att använda.., utpressning och bluffar och riskera ett krig’, medan de gamla kolonialmakterna, som hade mycket att förlora och litet att vinna, fruktade varje väpnad konflikt. ‘Chamberlain skulle gärna offra all världens demokratier – även om de inte är många

[125] Ibid., s. 413.
[126] Ibid., s. 383.
[127] Ibid., s. 416, 421.

– för en tiondel av Indien.' I hans ögon påskyndade München-avtalet krigsutbrottet, och det gjorde även Francos seger i Spanien, åtminstone i så måtto att de borgerliga regeringarna därmed befriades från sin rädsla för en europeisk revolution. Stalins politik fick samma resultat. Genom att sälja arbetarrörelsen 'som vore den bensin eller manganit' hjälpte även han kapitalismen att återfå självförtroendet.[128] Det var emellertid USA:s inställning som var den avgörande faktorn, ty både Chamberlain och Stalin var rädda för varje engagemang mot Hitler, så länge USA inte engagerade sig. Men USA hade från England övertagit rollen som världens ledande imperialistmakt och kunde inte längre driva en isolationistisk politik. Landet var starkt intresserat av att hejda den tyska och japanska imperialismens utbredning, och det skulle tvingas in i andra världskriget 'mycket tidigare än det gått med i första världskriget'. USA var också förutbestämt att spela en mer avgörande roll vid fredsförhandlingarna, ty 'sluts inte freden på socialistisk grund, kommer det segerrika USA att diktera fredsvillkoren'.

Man kan föreställa sig det vreda mullret i Trotskijs fördömande av den tyskryska pakten i augusti 1939. Utrensningarnas ledare framträdde nu själv som Hitlers bundsförvant. Ända sedan 1933 hade Trotskij upprepat att inget skulle passa Stalin bättre än en överenskommelse med Hitler. Efter försvagningen av Röda Armén hade Stalin tvingats i armarna på Hitler av rädsla för sin egen svaghet. 'Medan Hitler genomför sina krigsoperationer, uppträder Stalin som hans intendent', skrev Trotskij någon av de första krigsdagarna.[129] Men Stalins syfte, tillade han, var inte att hjälpa Tredje Riket till seger utan att så länge som möjligt hålla Sovjetunionen utanför kriget och under tiden få fria händer i de baltiska staterna och på Balkan-halvön. När Stalin och Hitler under applåder från Komintern började dela Polen, kommenterade Trotskij: 'Polen kommer att återuppstå, till skillnad från Komintern.' Men inte ens i sina häftigaste angrepp mot Stalins principlöshet och cynism lade han hela skulden på Stalin. Han menade att 'nyckeln till Kremls politik finns i Washington', och för att få Stalin att ändra sin politik, borde USA ta parti mot Hitler. Han upprepade tanken under det 'märkliga kriget', vintern 1939-40, och sade att Frankrikes och Englands undvikande av verkliga krigshandlingar mot Tyskland var en sorts 'militär strejk' riktad mot USA. Hitlers erövring av Europa understöddes från både öst och väst. De polska och tjeckoslovakiska regeringarna hade redan flytt till Frankrike. 'Vem vet', skrev Trotskij den 4 december 1939, flera månader före Frankrikes sammanbrott, 'kanske kommer den franska regeringen, samman med de belgiska, holländska, polska och tjeckoslovakiska regeringarna, att tvingas söka skydd i England!' Han trodde inte 'ens en sekund' på möjligheten av en tysk seger, 'men innan Hitlers ödestimme slagit, kommer en väldig mängd européer att ha utplånats. Stalin vill inte vara en av dem och är därför mån om att inte bryta med Hitler för tidigt'.[130]

När Frankrike kapitulerat, och nästan hela Europa underkuvats av Hitlers arméer, angrep Trotskij Stalin och Komintern för deras del i katastrofen. 'Andra och Tredje Internationalerna ... har lurat och demoraliserat arbetarklassen. Efter fem års propaganda för en demokratiernas allians och för den kollektiva säkerheten, och efter Stalins plötsliga övergång till Hitler-lägret, blev den franska arbetarklassen helt överrumplad. Kriget utlöste känslor av fruktansvärd förbryllelse och passiv modlöshet ...' Nu stod Sovjetunionen 'vid avgrundens rand'. Alla

---

[128] I en artikel daterad den 22 september 1938 (*B. O.*, nr. 70) skrev Trotskij: 'Det kan nu tas för givet att sovjetdiplomatin kommer att försöka åstadkomma ett närmande till Tyskland ...Den kompromiss, som gjorts över Tjeckoslovakiens döda kropp ... ger Hitler ett lägligare skäl att börja kriget. Chamberlains flygresor (till München) kommer att gå till historien som (symboler) för de diplomatiska kramper som ett splittrat, girigt och hjälplöst Imperialisturopa skakades av dagarna före det nya blodbad som väntar vår jord.' Se även *B. O.*, nr. 71, 74 och 75-76.

[129] Artikeln 'Stalin: Hitlers intendent' är daterad '2 september, 1939, kl. 3 f.m.'. Trotskij-arkivet.

[130] 'Tvillingstjärnorna: Hitler-Stalin'; citaten från Trotskij-arkivet.

Stalins territoriella erövringar i Östeuropa vägde lätt i jämförelse med de tillgångar och den makt som Hitler skaffat sig och som han skulle använda mot Sovjetunionen.[131]

Efter att ha sagt det hävdade Trotskij bestämt, att Sovjetunionen fortfarande var en arbetarstat som obetingat borde försvaras mot alla kapitalistfiender, vare sig de var fascistiska eller demokratiska. Han ville inte ens förmena Stalin rätten att förhandla med Hitler, även om han själv inte trodde, att den tysk-ryska pakten varit till någon större fördel för Sovjetunionen. Han skulle ha föredragit en koalition mellan Ryssland och västmakterna. Men han ansåg att frågan, om vem Sovjetunionen borde alliera sig med, endast kunde diskuteras med hänsyn tagen till ändamålsenlighetens krav, och att inga politiska eller moraliska principer var inblandade i valet, ty såväl västmakterna som Tredje Riket slogs bara för sina imperialistiska intressen. Det Trotskij kritiserade i Stalins politik, var inte i första hand hans val av bundsförvanter eller medhjälpare, utan hans sätt att göra en dygd av valet och förklara sig ideologiskt solidarisk med vem som helst som för tillfället råkade vara hans bundsförvant. Stalin och Molotov prisade nu den tysk-ryska vänskap som 'beseglats med blod'. Deras underhuggare blundade för Hitlers grymheter och förklarade att Polen aldrig skulle återuppstå, och deras propagandister, som t.ex. Ulbricht, vände sig med hela sin 'anti-imperialistiska' kraft mot endast västmakterna. Det var på det viset, menade Trotskij, som 'stalinismen drev sitt kontrarevolutionära spel på den internationella scenen', och det var ännu ett skäl varför sovjetarbetarna borde störta Stalin med våld. Men t.o.m. under dennes styre, förklarade han, var arbetarstaten en verklighet som borde värnas mot varje utländsk fiende och försvaras till sista blodsdroppen.[132]

Han var medveten om att många på nytt skulle uppfatta hans idéer som paradoxala – men var inte verkligheten lika paradoxal? Efter att i samförstånd med Hitler ha annekterat de östpolska lågländerna började Stalin stycka ut dess större lantegendomar åt småbönderna och nationalisera dess banker och industrier.

För att skaffa sig militär kontroll över de nyvunna områdena, Rysslands nya 'försvarsvall', anpassade han hela deras sociala och politiska regim efter den ryska. Resultatet av Stalins samarbete och rivalitet med världens mest kontrarevolutionära makt var alltså revolutionärt. I ett slag förverkligade Stalin de flesta önskemål, som uttryckts i de polska och ukrainska socialisternas och kommunisternas alla program, men som de själva inte kunnat förverkliga. Den sociala omvälvningen i de annekterade områdena hade naturligtvis åstadkommits av de ryska ockupationstrupperna och inte av de polska eller ukrainska arbetarna – revolutionen var den första i en lång rad ovanifrån styrda revolutioner, som Stalin skulle genomföra i Östeuropa. Och medan han exproprierade de besuttna samhällsklasserna ekonomiskt, exproprierade han arbetarna och bönderna politiskt, och fråntog dem rätten att yttra sig fritt och organisera sig i politiska grupper.[133]

Trotskij hade bara förakt till övers för Stalins 'byråkratiska metoder' och 'kohandel med Hitler' men erkände att samhällsomvandlingen i de östpolska lågländerna var 'i grunden progressiv'. Han menade att Stalin störtade det gamla polska samhällsskicket, bara för att arbetarstaten var en verklighet i Sovjetunionen – det var det enda som hindrat honom från att träffa en uppgörelse med de polska godsägarna och kapitalisterna. Den stalinistiska statens revolutionära kraft hade med andra ord trängt ut över Sovjetunionens gränser. Men med det erkännande gjorde sig Trotskij skyldig till en självmotsägelse. Hade han inte hävdat, att det endast var i Sovjetunionen som stalinismen skulle spela en såväl progressiv som reaktionär

---

[131] Ett uttalande för pressen ('Kremls roll i den europeiska katastrofen') den 17 juni 1940. Ibid.
[132] 'The U.S.S.R. in war' ('Sovjetunionen i krig') i *The New International,* november 1939; artiklar i senare nummer av samma tidskrift; även i *In Defence of Marxism (Till marxismens försvar)*.
[133] *The New International,* loc. cit.

‘dubbelroll’, medan dess roll ‘på den internationella scenen’ skulle vara ‘enbart kontra-revolutionär’ och inriktad på att bevara det kapitalistiska systemet? Hade det inte varit hans huvudargument för bildandet av Fjärde Internationalen? Han ansåg fortfarande, att stalinismens internationella inflytande var reaktionärt i stort, och att samhällsomvälvningen i de östpolska lågländerna bara var ett lokalt fenomen. Han påpekade, att exproprieringen av godsägare och kapitalister i Västukraina (och senare i de baltiska staterna) vägde lätt mot stalinismens demoralisering av den franska arbetarklassen, förräderi mot den spanska revolutionen och hjälp till Hitler. Gång efter annan återvände han till skillnaden mellan dessa två sidor hos stalinismen, den nationella och den internationella, och försökte förklara den genom att påvisa, att medan den ryska arbetarstatens beståndsdelar (statsägandet, central-planeringen, revolutionstraditionerna) trots stalinistisk byråkratidiktatur var intakta och därmed kom att begränsa Stalins rörelsefrihet, mötte stalinismen inga liknande hinder på ‘den internationella scenen’ utan kunde där tillgodose sina egna begränsade behov och fritt följa sina opportunistiska böjelser).[134]

Argumenteringen innehöll ett korn av sanning men kunde inte lösa eller ens dölja de teoretiska och politiska problem som nu undergrävde trotskismen och som skulle förstoras av händelserna de närmaste tio åren. Hur verklig var egentligen Trotskijs skiljelinje mellan stalinismens nationella (delvis progressiva) och internationella (helt kontrarevolutionära) funktioner? Kunde någon regering eller regim någon längre tid visa sig från en sida hemma och från en helt annan sida utomlands? Var den sovjetiska grundpolitiken präglad av arbetar-statens karaktär, hur skulle denna då kunna undgå att påverka politikens utformning i utlandet? Hur kunde regeringen i en arbetarstat konsekvent vara en kontrarevolutionär faktor?

Trotskij och hans anhängare kunde närma sig detta problem på endast ett av två sätt: antingen måste de säga att Sovjetunionen upphört att vara en arbetarstat, och att det förklarade den kontrarevolutionära inriktningen hos Stalins nationella och internationella politik och gav marxister rätt att sluta ‘försvara Sovjetunionen’ eller också var de tvungna att medge att stalinismen både i utlandet och i Ryssland fortsatte att spela en dubbel eller växelverkande (progressiv och reaktionär) roll sammanhängande med sovjetmaktens motsägelsefulla karaktär av arbetarregim trots allt byråkratiskt övervälde och att inga marxister kunde ta itu med den invecklade situationen på annat sätt än genom att samtidigt motsätta sig stalinismen och försvara Sovjetunionen.

En del av Trotskijs anhängare sökte lösa problemet genom att förklara att Sovjetunionen inte längre var en arbetarstat, eftersom dess byråkrati utgjorde en ny samhällsklass, som utsög och förtryckte arbetare och bönder. Som vi minns var den idén aktuell redan 1921, när arbetar-oppositionen framförde den i Moskva, och trots att Trotskij förkastat den hade den aldrig upphört att utöva en viss lockelse på många av hans anhängare. 1929 förvånade Rakovskij dem, när han skrev att Sovjetunionen redan förvandlats från en byråkratiskt deformerad proletärstat till en byråkratistat, som bara hade några kvardröjande proletära element i sig.[135] Trotskij såg med gillande på uttalandet (som understödde en del av hans resonemang i *Den förrådda revolutionen*) men drog inga slutsatser av det. Somliga av hans anhängare frågade sig nu, hur många av de ‘kvardröjande proletära elementen’ som egentligen kunde finnas kvar efter tio år, och vilka år! De undrade, om det inte var meningslöst att alltjämt tala om en arbetarstat, och de fann stöd för sin undran i många av Trotskijs resonemang, antydningar och uttalanden. I Den förrådda revolutionen hade han sagt, att de sovjetiska chefsgrupperna höll på att avnationalisera industrin och bli dess aktieägare, att stalinistbyråkratin med andra ord var i färd med att skapa en ny kapitalistklass. Åren hade gått och det fanns inga tecken på att

[134] Ibid.
[135] Se *B. O.*, nr. 15-16, 1930 (rapporterna från Sovjetunionen).

utvecklingen fortsatt åt det hållet. Då måste väl Trotskij ändå ha haft en felaktig uppfattning om sovjetsamhället? Han hade sett stalinistbyråkratin resultera i en ny borgarklass och en ny kapitalism, men var inte byråkratin själv den nya och fullt utbildade klass, som oktober-revolutionen resulterat i?

Strax före andra världskriget besvarades den frågan jakande av en italiensk f.d. trotskist, Bruno Rizzi, som i Paris publicerat den föga uppmärksammade men betydelsefulla boken *La Bureaucratisation du Monde (Världens byråkratisering)*. Idén om 'chefsrevolutionen', som Burnham, Shachtman, Djilas och andra senare skulle utveckla i mindre nyanserade former, var ursprungligen Rizzis. Han grundade sitt resonemang på delar av Trotskijs argumentering, som den framförts i *Den förrådda revolutionen*, men syftet med det var att avvisa argumenteringen som helhet. Den ryska revolutionen, skrev han, hade som den franska inriktat sig på att avskaffa bristen på jämlikhet men hade bara ersatt en form av ekonomisk utsugning och politiskt förtryck med en annan form. Trotskij oroade sig över ett möjligt återuppväckande av kapitalismen i Sovjetunionen men var blind för den 'byråkratiska kollektivism' som redan etablerats där som en ny form av klassförtryck. Han vägrade betrakta byråkratin som en 'ny klass', eftersom den inte ägde produktionsmedlen och inte byggde upp förmögenheter av förtjänster. Men byråkratin ägde verkligen produktionsmedlen och byggde verkligen upp förtjänstförmögenheter, svarade Rizzi, det var bara det att den till skillnad från den gamla ägarklassen fungerade kollektivt och inte individuellt. 'I sovjetsamhället lägger utsugarna inte direkt beslag på mervärdet, som kapitalisten gör när han stoppar utdelningen från sitt företag i egen ficka, utan de profiterar på det indirekt och genom samhället som inkasserar hela det nationella mervärdet och sedan distribuerar det bland sina tjänstemän.'[136] *Faktiskt* ägande av produktionsmedlen – ett ägande *genom* staten och ett ägande *av* staten – hade ersatt det borgerliga *juridiska* ägandet. Det nya tillståndet var inte ett byråkratiskt mellanspel eller en övergående reaktionsfas, som Trotskij trodde, utan ett nytt och historiskt nödvändigt utvecklingssteg för samhället. På samma sätt som feodalismen följdes av, inte frihet, jämlikhet och broderskap, utan kapitalism, så följdes nu kapitalismen av, inte socialism, utan byråkratisk kollektivism. 'Objektivt' sett var det lika omöjligt för bolsjevikerna att förverkliga sina ideal, som det varit för jakobinerna att förverkliga sina. Socialism var fortfarande ett utopiskt ord! Arbetarna, som inspirerats av det, hade än en gång lurats på resultaten av sin revolution.

Eftersom den byråkratiska kollektivismen organiserade samhället och dess ekonomi mer effektivt och produktivt än vad kapitalismen gjort eller kunnat göra, fortsatte Rizzi, innebar dess seger ett historiskt framsteg. Den skulle därför med nödvändighet ersätta kapitalismen. Statlig kontroll och planering fanns inte bara i det stalinistiska systemet utan hade införts även av Hitler, Mussolini och t.o.m. Roosevelt. Stalinister, nazister och New Deal-anhängare var i olika grad medvetna eller omedvetna instrument för det nya utsugningssystem som snart skulle vara förhärskande i hela världen. Så länge den byråkratiska kollektivismen stimulerade samhällsproduktionen, menade Rizzi, skulle den vara osårbar. Arbetarna skulle bara kunna göra det de gjort under den tidiga kapitalismen: slita för att förbättra sina villkor och avtvinga sina nya utsugare eftergifter och reformer. Först när det nya systemet börjat förfalla och försena och hindra samhällsutvecklingen, skulle de med framgång kunna återuppta kampen för socialismen. Det var ett långsiktigt framtidsperspektiv, men det var inte orealistiskt: den byråkratiska kollektivismen var en sista form av människans överhöghet över människan och stod det klasslösa samhället så nära att byråkratin, den sista utsugarklassen, vägrade att betrakta sig själv som en besutten samhällsklass.[137]

---

[136] B. Rizzi, *La Bureaucratisation du Monde.*
[137] Ibid.

Trotskij förstod att Rizzi uttryckte åsikter som delades av allt fler trotskister och kommenterade därför hans resonemang i en essay, 'Sovjetunionen i krig', skriven i mitten av september 1939.[138] 'Det vore totalt meningslöst att bryta med kamrater som inte anlägger våra synpunkter på problemet om Sovjetunionens sociala struktur', började han, 'så länge vi ändå har en gemensam uppfattning om vilka de politiska uppgifterna bör vara.' Diskussionen, om Sovjetunionen var eller inte var en arbetarstat, blev sällan mer än ett ofruktbart ordvrängande. Rizzi kunde i varje fall berömma sig av att ha 'höjt den till den historiska generaliseringens plan'. Han betraktade den byråkratiska kollektivismen som den nya samhällsordning som härskade i ungefär samma form bakom stalinismens, nazismens, fascismens och *New Deal*-politikens olika fasader. Hans jämställande av stalinismen med nazismen, skrev Trotskij, kunde tyckas ha fog för sig vid tiden för Stalins pakt med Hitler. Många ansåg att pakten bara understrukit den släktskap mellan de två regimerna, som var så uppenbar i deras likartade sätt att regera, och enligt Rizzi var det bara en tidsfråga innan den nazistiska och den fascistiska (men även Roosevelt-amerikanska) staten skulle dra de logiska konklusionerna av sin ekonomiska planering och nationalisera hela industrin. Mot det hävdade Trotskij, att vilka likheterna än var mellan Hitlers och Stalins regeringsmetoder, var de ekonomiska och sociala olikheterna kvalitativa och inte bara kvantitativa. Det var den stora skillnaden mellan deras regimer. Varken Hitler eller Roosevelt skulle eller kunde genomföra annat än en 'partiell nationalisering'. De använde sig bara av statsingripanden inom ett system som fortfor att vara i grunden kapitalistiskt. Stalin var den ende som kontrollerade en verkligt efterkapitalistisk ekonomi. Att byråkratin växte var visserligen ett faktum i olika länder under olika regimer. Men om den byråkratiska kollektivismen alls existerade som en distinkt samhällsordning, gjorde den det i endast ett land, och där vilade den på grunder skapade av en socialistisk revolution.

Det var därför förhastat, påpekade Trotskij, att tala om någon 'allmän strömning' som skulle göra den byråkratiska kollektivismen till kapitalismens verkliga efterföljare. Hade den strömningen funnits, skulle varje socialistisk revolution i t.o.m. de mest högutvecklade industristater (eller i många av dem) oundgängligen leda till regimer liknande den stalinistiska. Det var också var Rizzi ansåg. Mot det androg Trotskij empiriska bevis för i hur hög grad Rysslands underutveckling, fattigdom och isolering bidragit till stalinismens framgångar. Svåra omständigheter hade tvingat ryska revolutionen på avvägar, men det fanns inga skäl att tro, att alla socialistiska revolutioner i alla sammanhang skulle komma på liknande avvägar. Stalinismen utgjorde inte, som Rizzi trodde, någon norm för det nya samhället. Den var en historisk abnormitet, inte revolutionens slutgiltiga resultat, utan en avvikelse från den revolutionära kursen. Den sovjetiska byråkratin var fortfarande en parasitisk utväxt på arbetarklassen, och så farlig som en sådan utväxt kan bli, men den var ingen självständig del av samhället. I motsats till vad Rizzi ansåg, innebar inte den byråkratiska kollektivismen något historiskt framsteg – framstegen i Sovjetunionen berodde på kollektivismen och inte byråkratin. Stalinismen skulle bara kunna överleva så länge Sovjetunionen lånade, imiterade och assimilerade den mer utvecklade västerländska teknologin. När det stadiet passerats, skulle samhällslivets krav bli mer sammansatta, och det sociala initiativet skulle på nytt tvingas att manifestera sig. En storkonflikt mellan byråkratin och det sociala initiativet var alltså att vänta, och konflikten skulle bli desto häftigare, som byråkratin till skillnad från den efterrevolutionära franska bourgeoisien 'inte är bärare av något nytt ekonomiskt system' som skulle upphöra att fungera byråkratin förutan. Tvärtom skulle det nya systemet tvingas befria sig från byråkratin för att kunna fungera effektivt.

Idén, som låg till grund för alla teorier om den byråkratiska kollektivismen, var att arbetarklassen visat sig oförmögen att genomföra den socialistiska revolution som marxismen

[138] *The New International* (november 1939) och *Till marxismens försvar*, s. 35.

förutsatt att den skulle genomföra. Men även kapitalismen hade visat sin oförmåga att fungera och överleva. Någon form av kollektivistisk ekonomi måste därför med nödvändighet ersätta den. Men eftersom arbetarklassen inte kunnat ta itu med det problemet, hade byråkratin gjort det i dess ställe, och den gamla samhällsordningen ersattes nu av en byråkratisk och inte socialistisk kollektivism. Trotskij höll med om att det var kärnpunkten i problemet.[139] Frågan om Sovjetunionen var en arbetarstat, eller om dess regim var en byråkratiskt kollektivistisk regim, var en andrahandsfråga. Allt han själv ville säga, när han talade om 'arbetarstaten', var att dess beståndsdelar och eventuella förverkligande fanns inbyggda som fakta och möjligheter i den sovjetiska samhällsstrukturen. Han hade aldrig haft för avsikt att kalla stalinist-staten för en arbetarstat i ordets egentliga och politiska mening. Å andra sidan skulle man kunna tala om en 'sovjetisk' byråkratikollektivism och fortfarande anse att den innehöll möjligheten av ett förverkligande av arbetarstaten. Något betydligt viktigare var om man ansåg, att den byråkratiska kollektivismen kommit för att stanna, beroende på att arbetarklassen var konstitutivt oförmögen att förverkliga socialismen.

Arbetarrörelsens historia var onekligen full av misslyckanden och besvikelser. Arbetarna hade inte lyckats hindra Mussolini, Hitler och Franco från att komma till makten. De hade låtit sig ledas till nederlag av folkfronterna och de hade inte hindrat två världskrig från att bryta ut. Men hur skulle dessa misslyckanden diagnostiseras? Som ledarbrister som kunde avhjälpas? Som arbetarklassens historiska bankrutt och bevis på dess oförmåga att styra och förvandla samhället? Var det fel på ledarskapet, fanns det bara en lösning, att låta ledningen övergå till nya marxistpartier och en ny international. Men om det var fel på arbetarklassen, måste marxismens uppfattning om kapitalistsamhället och socialismen vara felaktig, ty enligt marxismen var det bara proletariatet som skulle kunna förverkliga socialismen. Var marxismen då bara en 'ideologi' eller någon sorts falsk medvetenhet, som fick förtryckta samhällsklasser och deras partier att tro att de kämpade för sina egna syften, när de i verkligheten inte gjorde annat än stödde en ny eller t.o.m. gammal maktklass intressen? Sett ur denna synvinkel var gammalbolsjevikernas nederlag sannerligen jämförbart med jakobinernas misslyckande – resultatet av en sammanstötning mellan utopier och en ny samhällsordning – och Stalins seger framstod som en verklighetens seger över illusionen och som en nödvändig del av ett historiskt skeende.

I slutet av sitt liv kom alltså Trotskij att begrunda frågan om det meningsfulla i sin tillvaro och kamp och i den kamp som förts av generationer av kommunistiska och socialistiska aktivister. Höll historien på att omintetgöra ett helt århundrades revolutionära ansträngningar? Gång efter annan återvände han till det faktum, att det endast var i Ryssland, som arbetarna krossat kapitalismen. Gång efter annan begrundade han den långa och dystra serie nederlag som revolutionen lidit mellan de två världskrigen. Och han förstod att slutsatsen var nära, att om arbetarrörelsens historia utökades med nya stora misslyckanden, skulle hela det marxistiska historieperspektivet sättas i fråga. I den situationen gjorde han sig skyldig till ett av de alltför eftertryckliga och överdrivna uttalanden, som då och då kan göras av framstående polemiker och handlingsmänniskor, men som leder till ändlösa förvecklingar om de ges en bokstavlig tolkning. Han förklarade att slutprovet för arbetarklassen, socialismen och marxismen var nära förestående. Det skulle komma med andra världskriget. Utmynnade inte kriget i en västerländsk proletärrevolution, skulle den vittrande kapitalismen inte ersättas av socialismen, utan av ett nytt byråkratiskt och totalitärt utsugningssystem. Och skulle de västerländska arbetarklasserna erövra makten och visa sig oförmögna att behålla den och låta den övergå till en privilegierad byråkrati, som skett i Ryssland, skulle det vara rimligt att säga att marxismens förväntningar på proletariatet varit orealistiska. I så fall skulle stalinismens seger i Ryssland framstå i ny dager: 'Vi skulle tvingas erkänna att ... (stalinismen) hade sin

[139] Ibid.

grund, inte i landets underutveckling och inte i den imperialistiska omgivningen, utan i proletariatets medfödda oförmåga att bli en styrande klass. Det skulle nödvändiggöra ett konstaterande i efterhand att ... dagens Sovjetunionen var föregångaren till ett nytt och världsomspännande exploateringssystem

Hur besvärande detta.., perspektiv än må vara (återstår endast), i den händelse proletariatet visar sig oförmöget att fylla sin uppgift, ... att öppet erkänna att det blivit bara utopier av det socialistiska program som grundats på de inre motsättningarna i det kapitalistiska samhället.'[140]

Kanske var det bara marxister som kunde förstå vilken tragisk tyngd de orden hade för Trotskij. Visserligen yttrade han dem för resonemangets skull, men inte ens av sådana skäl hade han någonsin kommit så nära tanken på ett totalt misslyckande för socialismen, och nu sade han att det slutliga 'provet' skulle komma inom några år och definierade med smärtsam precision villkoren för det. Han skrev: 'Det är uppenbart att (om marxistprogrammet visar sig vara orealistiskt) ett nytt minimiprogram måste framläggas – för att försvara deras intressen som slavar under ett totalitärt byråkratisystem.' Satsen är typisk för Trotskij. Var byråkratiskt slaveri det enda framtiden hade att erbjuda mänskligheten, skulle han och hans anhängare ta slavarnas och inte de nya utsugarnas parti, hur 'historiskt nödvändig' den nya utsugningen än måtte vara. Han hade hela sitt liv ansett att socialismens förverkligande var ett vetenskapligt grundat faktum och att historien stod på deras sida, som stred för de utsugnas och förtrycktas frigörelse, och han uppmanade nu sina anhängare att strida för de utsugna och förtryckta, även om historien och alla vetenskapliga fakta var emot dem. I varje fall tänkte han stödja Spartacus och inte Pompejus och de andra kejsarna.

Efter granskningen av dessa mörka framtidsutsikter lät han sig emellertid inte nöja med dem. Fanns det, undrade han, grund nog för antagandet att arbetarklassen var oförmögen att störta kapitalismen och omforma samhället? De som ansåg det, och bland dem fanns en del av hans anhängare, hade aldrig sett arbetarklassen i revolutionär verksamhet. De hade bara bevittnat fascismens, nazismens och stalinismens segrar, och det enda de kände till var den vittrande borgerliga demokratin. Deras politiska erfarenhet bestod av en rad nederlag och besvikelser. Inte undra på att de börjat tvivla på proletariatets politiska förmåga! Men hur skulle han kunna tvivla på den, han som sett och lett de ryska arbetarna 1917? 'I denna den världsomspännande reaktionens tid måste vi utgå från de möjligheter som uppenbarades av det ryska proletariatet 1917.' Den revolutionära intelligens och energi, som de ryska arbetarna då visade prov på, fanns säkert latenta även hos de tyska, franska, engelska och amerikanska arbetarna. Oktober-revolutionen var därför fortfarande 'en enorm tillgång' och 'ett oskattbart framtidslöfte'. Den följande raden nederlag borde skyllas, inte på arbetarna, utan på deras 'konservativa och djupt borgerliga ledare'. Sådan var 'den historiska utvecklingens dialektik, att proletariatet i det underutvecklade Ryssland ... gett upphov till ett utomordentligt framsynt och modigt ledar-skap, medan proletariatet i England, hemort för den äldsta kapitalistcivilisationen, fortfarande styrs av trögtänkta och inställsamma ledare.' Men ledarna kommer och går, medan samhälls-klassen består. Marxisterna var tvungna att fortsätta verka för en förnyelse av ledarskiktet och att satsa allt på 'de arbetande massornas inneboende, djupa, okuvliga längtan bort från kapitalismens blodiga kaos ...'

Han gav på nytt uttryck åt sin marxistiska övertygelse, inte med samma lysande optimism som förr, men med ord präglade av luttrad och varaktig lojalitet:

> ... vårt tidevarvs huvuduppgift har inte förändrats av den enkla anledningen att den inte lösts ... Marxister har ingen rätt (om inte besvikelse och trötthet skall räknas som 'rätter') att dra slutsatsen

[140] Ibid. och ff.

> att proletariatet försatt sina revolutionschanser och måste avsäga sig alla anspråk ... När det är fråga om djupgående ekonomiska och kulturella förändringar, väger tjugofem år mindre på historiens våg än en timme i en människas liv. Till vilken nytta är den person som, på grund av en timmes eller en dags motgångar, förkastar den målsättning han grundat på erfarenheter från . . . ett helt liv?
>
> Framtvingar detta krig en proletär revolution, vilket vi är säkra på att det gör, kommer denna oundvikligen att leda till byråkratins sammanbrott i Sovjetunionen och till ett återuppväckande av sovjetdemokratin på en ekonomisk och kulturell nivå som vida överträffar nivån 1918. Då kommer frågan, om stalinist-byråkratin är en 'ny klass' eller en elakartad utväxt på arbetarstaten, att besvaras ... det kommer att bli uppenbart för alla att sovjetbyråkratin endast innebar ett *temporärt* avbrott i den globala revolutionsprocessen.

Det vore oförlåtligt att på grund av detta 'temporära avbrott' dödförklara Sovjetunionen och därmed förlora helhetsperspektivet på historien. Landet var alltjämt ensamt om att i sin struktur äga de socialekonomiska grundelementen till en socialistisk demokrati, och de borde försvaras. 'Vad försvarar vi i Sovjetunionen? Inte dess likheter med kapitalistiska länder, utan dess olikheter med dem', inte privilegierna och förtrycket, utan de socialistiska elementen. Den inställningen 'innebär inget närmande till Kremlbyråkratin, inget accepterande av dess politik och inget överseende med den politik som bedrivs av Stalins bundsförvanter ... Vi är inget regeringsparti. Vi är den oförsonliga oppositionens parti ... Vi förverkligar våra målsättningar ... enbart genom att upplysa arbetarna ... genom att förklara för dem vad de bör försvara och vad de bör krossa.'

Trotskij återvände till den stalinistiska politiken i Östpolen och påpekade, att om Stalin låtit privategendomarna finnas kvar där, skulle det ha framtvingat en förändring av hela den sovjetryska samhällsstrukturen. Men Stalin hade gjort som Napoleon gjorde när han, efter att ha tyglat revolutionen i Frankrike, förde den utomlands med hjälp av bajonetter. (Här reviderade Trotskij outtalat uppfattningen om den stalinistiska utrikespolitikens 'helt kontrarevolutionära' karaktär.) Visserligen var det inte någon marxistisk revolutionsmetod. 'Vi var och är mot Kremls alla territoriella erövringar. Vi står för ett fritt Sovjetukraina och ... (ett fritt) Sovjetvitryssland. I de polska provinser, som Röda Armén ockuperat, måste Fjärde Internationalens anhängare samtidigt arbeta på att expropriera storgodsägarna och kapitalisterna, fördela jorden bland bönderna och bilda sovjeter, arbetarråd etc. I sin verksamhet måste de bibehålla sin politiska självständighet. De måste i val kämpa för sovjeternas och fabrikskommittéernas fullständiga oberoende av byråkratin, och de måste sprida sin revolutionspropaganda med misstro mot Kreml och dess lokalavdelningar.'

Trotskij kunde inte uppriktigt ge sina polska och ukrainska anhängare några andra råd, och de hade ingen som helst möjlighet att följa hans uppmaningar. De var svaga. De höll ställningar som för länge sedan överflyglats, och GPU krossade dem snabbt. De var låsta, som han en gång varit låst, mellan nödvändigheten av att handla och omöjligheten att göra det.

*

Diskussionen skulle fortsätta till slutet av maj 1940, d.v.s. till tiden för den väpnade attacken mot Trotskijs hem. James Burnham, Max Shachtman och andra amerikanska trotskister, medlemmar alla av SWP (socialistiska arbetarpartiet), hade åsikter som liknande Rizzis men var mindre definitiva till formen. Efter krigsutbrottet och Stalin-Hitler-pakten skärptes meningsmotsättningarna hastigt. I början av september 1939 framlade Burnham för SWP:s nationalkommitté en deklaration enligt vilken 'det är omöjligt att betrakta Sovjetunionen som en arbetarstat i någon som helst mening.'[141] I slutet av månaden väckte Shachtman förslag om ett fördömande av den 'imperialistiska' ryska ockupationen av Västukraina och Vitryssland

[141] Se SWP:s *Internal Bulletin* samt *The New International,* höstnumren 1939, och Dwight Macdonald, *Memoirs of a Revolutionist*, s. 17-19.

och förklarade, att ockupationen inte hade några av de progressiva följder som Trotskij talat om, samtidigt som han uppmanade partiet att återta sitt löfte om att försvara Sovjetunionen. Burnham var filosofiprofessor vid New York-universitetet och Shachtman var partiets populäraste talesman, och deras inflytande på den trotskistiska intelligentian var stort. De hade dittills bundit sig för att bekämpa krig med revolutionär defaitism, om kriget fördes av en borgerlig och t.o.m. demokratisk regering, och för att försvara Sovjetunionen oberoende av vilken imperialistisk makt landet allierade sig med. För personer som Burnham och Shachtman hade det varit lätt att teoretiskt försvara en sådan åsikt före kriget, när det allmänt ansetts att Sovjetunionen skulle liera sig med de västerländska demokratierna, men i och med Stalin-Hitler-pakten och de inledande krigsoperationerna hade läget radikalt förändrats. Trots den amerikanska neutraliteten var landet försiktigt positivt inställt till England och Frankrike och starkt kritiskt vad gällde den tysk-ryska pakten. Även trotskisterna påverkades av den inställningen. Burnham och Shachtman insåg att deras fortsatta 'försvar' av Sovjetunionen skulle ställa väldiga krav på dem. Men för att kunna vägra 'försvara' landet var de tvungna att i marxistiska ordalag förklara att det inte längre var en arbetarstat utan bara en av många kontrarevolutionära makter som verkade för sin egen imperialistiska utvidgning. Fanns det fortfarande de, som hävdade att den byråkratiska kollektivismen var 'historiskt nödvändig' och i viss mån progressiv, var dock Burnham och Shachtman ovilliga att tillerkänna den några sådana kvaliteter. Logiken i resonemanget fick dem vidare att frånkänna sovjetekonomin all progressivitet. Indirekt eller direkt angrep de statsägandet av industrin och statsplaneringen och sade att de faktorerna bara tjänade som grund för den byråkratiska kollektivismen och det totalitära slaveriet. Alla det marxist-leninistiska programmets principer, inklusive dess dialektik och moral, kom efter hand att ställas under debatt. Burnham, Shachtman och deras följeslagare började avvisa programmet punkt för punkt. Det var en fortsättning på den 'intelligentians reträtt' som de själva beskrivit i sina kritiker i *The New International* av Eastman, Hook och andra – men nu var det angriparna som slöt sig till de retirerande.

Trotskij hade i sin kritik av Rizzi sagt allt han hade att säga i denna fråga. Diskussionen med Burnham och Shachtman fördes på en lägre politisk och stilistisk nivå. Den är märklig endast som uttryck för den uppdämda besvikelsen och pessimismen hos Trotskijs anhängare och för hans slutliga polemiska vrede mot dem. Den är den sista av alla hans polemiker.[142]

Alla de debatterade frågorna aktualiserades före årets utgång, när Stalin på senhösten 1939 beordrade sina arméer att angripa Finland. I sina kommentarer kritiserade Trotskij Stalins 'obegåvade och inkompetenta' sätt att leda finska vinterkriget, som upprört världen och påtvingat Röda Armén en rad förödmjukande nederlag.[143] Han ansåg emellertid, att det Stalin försökte göra i Finland, var att stärka en av Sovjetunionens utsatta flanker mot eventuella angrepp från Hitler. Det var ett rimligt företag och varje sovjetregering, som befunnit sig i Stalins situation (som han dock själv bidragit till att skapa), skulle förmodligen tvingats säkra sina gränser på Finlands bekostnad. Arbetarstatens strategiska intressen gick trots allt före Finlands självbestämmanderätt.[144] Eftersom Stalins invasion av Finland gav upphov till allierade kampanjer för en 'omläggning av krigskursen' och en militärintervention på finnarnas sida, manade Trotskij med desto större eftertryck till 'försvar av Sovjetunionen'. Det utlöste en storm av kritik från hans f.d. anhängare: 'Har Trotskij blivit Stalins talesman?

---

[142] Trotskijs mest karakteristiska inlägg i denna debatt finns samlade i *Till marxismens försvar*.
[143] Trotskijs kommentarer till finsk-ryska kriget publicerades i amerikanska och engelska tidningar, och han sammanfattade sina åsikter i artikeln 'Stalin after the Finnish Experience' ('Stalin efter det finska äventyret'), som skrevs i mars 1940. Trotskijarkivet.
[144] *Till marxismens försvar*, s. 95-97 ff.

Vill han göra oss alla till stalinistiska underhuggare?' 'Nej, kamrat Trotskij', svarade Burnham, 'vi vill inte kämpa på GPU:s sida för kontrarevolutionens bevarande i Kreml.'[145]

Orden ekade av det språkbruk Trotskij själv använt under de ryska utrensningarna, när han uppmanat 'varje hedervärd person' att avslöja de mordiska GPU-komplotterna och 'bränna bort stalinismens kräftsvulst med glödgande järn', och när han vänt sig mot de 'Sovjetunionens vänner' som accepterat Stalins brott under hänvisning till arbetarstatens heliga intressen. Visserligen hade han alltid hävdat, även i de aggressivaste polemiska sammanhang, att han och hans anhängare 'trots allt' skulle ge Sovjetunionen sitt obetingade stöd i kampen mot varje utländsk fiende. Men många av hans anhängare hade betraktat dessa uttalanden som bara hans 'sätt att tala' och var nu besvikna över att han verkligen menade vad han sagt. De anklagade honom för inkonsekvens, dubbelspel och t.o.m. förräderi. De studerade hans resonemang och diskussionsinlägg för att försöka hitta eventuella osammanhängande trådar i dem, och av de trådarna vävde de sina egna teorier. Hade Trotskij inte sagt att stalinismen 'internationellt' bara fungerade reaktionärt och kontrarevolutionärt? Hur kunde han då tala om de 'progressiva och revolutionära resultaten' av den stalinistiska expansionen i Östeuropa? När de talat om Sovjetunionens 'nya klass' och byråkratiska kollektivism, hade han anklagat dem för att överge marxismen, och han hade sagt att det var groteskt att tala om nya utsugningssystem i ett land där staten ägde produktionsmedlen. Men hade han inte själv förklarat att ett eventuellt misslyckande för socialismen i Västerlandet inom några år skulle leda till att den byråkratiska kollektivismen ersatte kapitalismen som globalt utsugningssystem? Var det möjligt att föreställa sig den byråkratiska kollektivismen som ett globalt utsugningssystem, varför var det då omöjligt att föreställa sig det som ett nationellt utsugningssystem i Sovjetunionen? När han sade, att marxismen och socialismen skulle vittra sönder om de västerländska arbetarklasserna inte krossat kapitalismen före andra världskrigets slut, chockerade han nästan alla sina meningsfränder.[146] De hade sett så många av hans profetior besannas, att de inte var benägna att ta alltför lätt på denna. Hans mer trofasta och naiva anhängare tillbragte de närmaste åren med att spana efter västerländska revolutionstecken och ha visioner om samhällsomstörtningar. Skeptikerna och cynikerna menade (nu eller något senare) att Trotskij själv visat att marxismen och socialismen redan var bankrutt och att den byråkratiska kollektivismens tidevarv inletts. Burnham var den förste att stryka under detta. Så länge han tyckt sig rida på historiens vågkam hade han varit en 'god bolsjevik-leninist' och t.o.m. en 'häftig motståndare till den amerikanska imperialismen'. Men efter att med Trotskijs oavsiktliga hjälp ha blivit övertygad om, att det nu var chefsklassen som bars fram av vågen, gjorde han sig snabbt av med marxismens ideologiska ballast och förklarade att chefsrevolutionens tid var inne.[147] Shachtman skrev under på Burnhams prognos, men eftersom hans band med marxismen var fastare, bedömde han situationen med större sorg än glädje och försökte finna överensstämmelser mellan den och sina tidigare trossammanbrott.[148]

Burnham och Shachtman förde en hård polemik med vändningar lånade från den nya trotskism, som de vaskat fram ur *Den förrådda revolutionen*, och de gjorde båda anspråk på

---

[145] Debatten fördes inom SWP, i dess *Internal Bulletin* (som publicerade majoritets- och minoritetsbesluten i december 1939), och avslutades i *The New International*.

[146] 'Det överraskade tydligen en del kamrater', anmärkte Trotskij, 'att jag i min artikel talade om "den byråkratiska kollektivismens" system som en teoretisk möjlighet. De ansåg det t.o.m. vara en fullständig revidering av marxismen.' *Till marxismens försvar*, s. 64.

[147] Se Burnhams 'Science and Style (A Reply to Comrade Trotsky)' ('Vetenskap och stil (Ett svar till kamrat Trotskij) publicerat som ett tillägg i *Till marxismens försvar*; 'The Politics of Desperation' ('Desperationens politik') i *The New International*, mars-april 1940; *The Managerial Revolution.*

[148] Shachtman, 'The Crisis of the American Party – An Open Letter to Trotsky' ('Det amerikanska partiets kris – Ett öppet brev till Trotskij') och Trotskijs 'The U.S.S.R. and the War' publicerades först i *Internal Bulletin* och sedan i *The New International*, mars-april 1940.

att försvara trotskismen mot Trotskij själv. ‘Då är jag ingen trotskist’, svarade lärofadern med en parafras på Marx.[149] Men för att kunna bemöta deras resonemang var han tvungen att åtminstone indirekt ta avstånd från sina egna polemiska överdrifter och måttlösheter. ‘Kamraterna är upprörda över Stalin-Hitler-pakten’, skrev han i ett brev. ‘Det är begripligt. De vill hämnas på Stalin. Utmärkt. Men just nu är vi svaga och kan inte omedelbart få Kreml att falla. En del kamrater försöker i det läget att verbalt tillgodose sina behov. De berövar Sovjetunionen titeln Arbetarstat, på samma sätt som Stalin berövar misshagliga tjänstemän Lenin-ordern. Det förefaller mig, käre vän, vara inte så litet barnsligt. Marxistisk sociologi och hysteri passar absolut inte ihop.’[150] Trots det lidande Stalin förorsakat honom, fanns inget som bedrövade honom mer än att se sina anhängares omdöme fördunklas av stalinofobi, och till sin död skulle han vända sig till dem med tal ‘mot all hysteri’ och för ett ‘objektivt marxistiskt tänkande’.

De amerikanska trotskisterna hade splittrats i en ‘majoritetsgrupp’, som under James P. Cannons ledning stödde Trotskijs uppfattning, och en ‘minoritetsgrupp’ som följde Burnham och Shachtman. Trotskij bad dem alla visa hänsyn och tolerans, och samtidigt som han stödde ‘cannonisterna’ i deras häftiga polemik mot Burnham och Shachtman, varnade han dem för de insmugna stalinistagenternas eventuella upptrappning av striden och rådde dem att låta minoriteten yttra sig fritt och t.o.m. fungera som en sluten grupp inom SWP. ‘Skulle någon föreslå ... kamrat Burnhams uteslutning’, skrev han, ‘skulle jag bestämt motsätta mig förslaget.’[151] Och när minoriteten organiserat sitt eget nationalkonvent, rådde han majoriteten att inte andra det som skäl för uteslutningar.

Men minoriteten konstituerade sig på eget bevåg som ett nytt parti och lade beslag på SP:s ‘teoretiska månadstidskrift’ *The New International*. Nästan genast splittrades även det nya partiet i två hälfter, ty Burnham bröt med det och förklarade, att ‘av de grundläggande idéer, som förknippats med marxiströrelsen i dess reformistiska, leninistiska, stalinistiska eller trotskistiska skepnader, finns det knappast någon jag kan acceptera i dess traditionella form. Jag betraktar dessa idéer som antingen falska eller föråldrade eller meningslösa ...’ Det var en märklig bekännelse för att komma från en av de senaste årens ledande trotskister. Bara några veckor tidigare hade Burnham och hans vänner känt sig förolämpade av Trotskijs anmärkningar om hans ‘omarxistiska’ sätt att resonera. ‘Vad gäller övertygelser och intressen ...’, förklarade Burnham nu, ‘har jag i många år inte haft fotfäste i något marxistiskt parti.’[152] Vare sig det var sant eller inte, vare sig den blivande författaren till *Chefsrevolutionen* bara försökte skyla över den opassande plötsligheten i sin ideologiska kullerbytta eller verkligen i åratal endast utgivit sig för att vara en hänförd marxist och leninist, var Trotskijs kritik av honom inte tillnärmelsevis så förödande som den bild Burnham tecknade av sig själv. Efter det inträffade beklagade Trotskij inte förlusten av den tvivelaktige ‘lärjunge’ som han i personliga brev karakteriserat med epitet som, i mildaste fall, ‘intellektuell snobb’.[153] Han väntade sig att andra skulle följa i Burnhams spår: ‘Dwight Macdonald är inte snobbig men litet dum ... (Han) kommer som Burnham att lämna partiet. Men eftersom han kanske är litet latare, kommer avhoppet att ske senare.’ Han blev emellertid illa berörd av brytningen med Shachtman, som han varit svag för, trots att han ofta irriterats av hans ‘clownfasoner’, ‘ytlighet’ etc. Deras samarbete hade börjat redan vintern 1929, när Shachtman kommit till Prinkipo, och det hade fördjupats genom många efterföljande möten och brev och bevis på Shachtmans tillgivenhet. I den aktuella fraktionsstriden stödde Trotskij naturligtvis Cannon, men på ett

[149] Trotskij, *Till marxismens försvar*, s. 216.
[150] Ibid., s. 56.
[151] Ibid., s. 138, 142, 193 och ff.
[152] Burnhams brytningsbrev finns med som ett tillägg i *Till marxismens försvar*, s. 263-70.
[153] Epitetet har även medtagits i *Till marxismens försvar*, s. 229.

personligt plan kände han större sympati för Shachtman. ‘Om jag bara kunnat’, skrev han till honom när debatten rasade som häftigast, ‘skulle jag ögonblickligen tagit flyget till New York för att diskutera med dig fyrtioåtta eller sjuttiotvå timmar i sträck. Jag beklagar mycket att du inte tycker ... (det är) nödvändigt att fara hit och gå igenom frågorna med mig. Eller tycker du det? Det skulle i så fall glädja mig.’[154]

Brytningen kan sägas ha stjälpt hela Fjärde Internationalen, om en sådan skuggorganisation alls kunde stjälpas. Trotskij hoppades att SWP, efter de ‘småborgerliga och karriäristiska elementens’ utträde, skulle få bättre fäste i den amerikanska arbetarklassen. Så skedde inte. SWP förblev en liten frikyrka vars medlemmar hängivet följde varje bokstav i Trotskijs lära och senare dyrkade hans minne med samma hängivenhet, men vars politiska tyngd aldrig skulle bli särskilt påfallande, medan den rivaliserande Shachtman-gruppen saknade t.o.m. de dygder, som i årtionden kan hålla även de svagaste sekter vid liv, och efter hand kom att avsvära sig allt större delar av sin ‘trotskism’ för att till slut helt vittra sönder och försvinna.[155] Trotskistgrupper påverkades även i andra länder, ty överallt, men särskilt i Frankrike, fanns många medlemmar som delade Burnhams och Shachtmans uppfattningar.

I slutet av sitt liv kunde alltså Trotskij en sista gång se hur den sten, som han ständigt rullat uppför sitt dystra berg, rullade utför igen.

*

Den 27 februari 1940 skrev Trotskij sitt testamente. Han hade tidigare skisserat några kortare versioner, men då bara av juridiska skäl, för att Natalja och/eller Ljova skulle kunna tillerkännas den litterära och ekonomiska äganderätten till hans böcker. Det nya dokumentet var hans verkliga testamente. Varje rad i det andades förvissning om att slutet var nära. Men i skrivande stund trodde han att han skulle dö en naturlig död eller begå självmord, och han snuddade aldrig vid tanken på, att han skulle kunna dö för en mördares hand. ‘Mitt höga (och alltjämt stigande) blodtryck döljer mitt verkliga tillstånd för mina närmaste. Jag är aktiv och kan arbeta. Slutet är dock uppenbarligen nära.’ Men under det halvår, som han hade kvar att leva, skulle hans visserligen vacklande men dock sega hälsa inte ge något belägg för denna oro. I ett P.S., daterat den 3 mars, upprepade han: ‘ ... just nu känner jag ... mina andliga krafter öka på grund av det höga blodtrycket, men det kommer inte att vara länge.’ Han fruktade att han led av en långt framskriden åderförkalkning men att läkarna dolde sanningen för honom. Tydligen tänkte han ofta på Lenins sista sjukdom och långvariga förlamning, och han förklarade att han, hellre än att behöva utstå sådana lidanden, tog livet av sig, eller, mer precist, ‘förkortade ... den långsamma dödsprocessen’. Men han hoppades få dö snabbt, av en hjärnblödning, ty ‘det skulle vara det idealiska sättet att dö.’[156]

Omedvetet utformade han delar av sitt testamente med Lenins testamente som förebild. Båda dokumenten består av huvudtexter med senare tillfogade P.S. Men till innehållet återspeglar de skarpt skillnaderna mellan karaktärer och omständigheter. Lenins testamente är helt opersonligt. Han utformade det som ett brev till den kommande partikongressen och sade eller antydde inget om att han skrev det med tanke på att han snart skulle dö. Även om också han hade allvarliga problem att brottas med, kände han sig inte tvungen att göra en ‘trosbekännelse’ av sitt testamente, ty han visste att hans idéer och principer skulle betraktas som självklara. Han tänkte bara på bolsjevikkrisen (som han förstod skulle förvärras av hans död) och på de medel och metoder som skulle kunna hejda den. Han delgav partiet sina tankar om de högre

---

[154] Ibid., s. 103.

[155] Shachtman och hans grupp har sedan dess formellt och kategoriskt brutit alla förbindelser med trotskismen och leninismen och anslutit sig till den socialdemokratiska gruppen under ledning av Norman Thomas, som inte heller haft något större inflytande på den amerikanska politiken.

[156] Trotskij-arkivet; Trotskijs *Diary in Exile*, s. 139-41. (På svenska: Trotskijs testamente)

partimedlemmarnas fel och förtjänster, framlade en plan för centralkommitténs omorganisering och rådde kommittén att flytta Stalin från posten som generalsekreterare. I hela sitt sätt att vara förblev han till sista andetaget ledaren för en stor rörelse. Trotskijs testamente, å andra sidan, är djupt personligt. Han säger i korthet att han inte behöver avvisa Stalins 'obegåvade och nedriga förtal', ty det finns 'ingen enda fläck' på hans revolutionära ära, och f.ö. kommer en ny 'revolutionär generation att återupprätta (hans och tusentals andra offers) politiska heder'. I en enda mening tackar han vänner och anhängare som stått honom bi i motgångens stunder, men han ger dem inga råd, och testamentet innehåller inte ett ord om Fjärde Internationalen. Ungefär halva texten ägnas åt Natalja:

> Förutom lyckan, att få strida för socialismens sak, skänkte ödet mig lyckan att få vara hennes make. Under våra nästan fyrtio år tillsammans har hon varit en outsinlig källa full av kärlek, storsinthet och ömhet. Hon har lidit mycket ... men det tröstar mig något att även hon haft sina lyckliga stunder.

Han avbryter lovsången till henne med en trosbekännelse:

> I fyrtiotre år av mitt medvetna liv har jag varit revolutionär, och i fyrtiotvå år har jag kämpat under marxismens banér. Skulle jag börja om på nytt, skulle jag . . . försöka undvika att göra det eller det misstaget, men mitt livs allmänna inriktning skulle bli densamma. Jag dör som proletär revolutionär, marxist, dialektisk materialist och därmed också som oförsonlig ateist. Min tro på mänsklighetens kommunistiska framtid är inte mindre stark i dag, utan tvärtom fastare, än den var när jag var ung.

När han skrivit de raderna, tittade han ut genom fönstret och såg Natalja närma sig huset, och åsynen av henne fick honom att tillfoga denna poetiska avslutning:

> Natasja har just från gårdssidan kommit fram till fönstret och öppnat det mer, så luften kan få friare spel i mitt rum. Jag kan se den klargröna gräsranden nedanför muren, den ljusblå himlen ovanför muren, solsken överallt. Livet är underbart. Må framtida generationer rensa det från ondska, förtryck och våld Må de njuta det i fulla drag.

I ett tillägg överförde han rätten till sin litterära kvarlåtenskap på Natalja och började nästa mening med orden: 'Skulle vi båda dö ...' Men han avslutade aldrig meningen och resten av sidan är tom. I sitt P.S. den 3 mars talade han på nytt om sin 'sjukdom' och sade, att han och Natalja mer än en gång kommit överens om, att det var bättre att begå självmord än att låta ålderdomen förvandla en till ett fysiskt vrak. 'Jag reserverar mig rätten att själv bestämma tidpunkten för min död ... Men vilka omständigheterna än må bli ... dör jag med orubbad tro på kommunismens framtid. Den tron, på människan och hennes framtid, skänker mig t.o.m. i denna stund en motståndskraft som ingen religion kan ge.'[157]

*

Stalin hade nu bestämt sig för att han inte kunde låta Trotskij leva längre. Det kan förefalla märkligt. Man kan undra vad han alltjämt hade att frukta. Hade han inte utplånat alla Trotskijs anhängare och, för att förhindra hämndaktioner, t.o.m. deras familjer? Och vad kunde Trotskij ensam, och på andra sidan jordklotet, ta sig till mot honom? Några år tidigare skulle Stalin ha kunnat frukta en Trotskij i ledningen för en ny internationell kommunisträrelse, men nu måste han väl ändå ha förstått, att det inte blivit något av Fjärde Internationalen?

Faktum är att Stalin inte var säker. Han kunde inte övertyga sig själv om att hans våld och terror verkligen givit det resultat han önskat sig, att gammalbolsjevikernas Atlantis verkligen försvunnit. Han tittade närmare på ansiktena i massan som lovprisade honom och anade vidden av det hat som kunde döljas i lovsångerna. Vem kunde, med så många förstörda livsöden och så stor vrede och förtvivlan omkring sig, ha någon aning om vad krigets

[157] Ibid.

oförutsedda påfrestningar eventuellt skulle utlösa? Skulle inte Atlantis på något sätt kunna återuppstå med nya invånare men med samma gamla trotsighet? Och även om Fjärde Internationalen för tillfället var kraftlös – vem kunde säga hur krigets katastrofer möjligen skulle förändra det politiska landskapet, utjämna bergstoppar, höja kullar till mäktiga massiv? Alla de framtidsutsikter, som var så verkliga för den hoppfulle Trotskij, var lika verkliga för den rädde Stalin, och Trotskij var deras oförtröttlige och främste talesman. Han talade för Atlantis och gav uttryck åt dess eviga lidelser och ständiga kampvilja. I varje kritiskt skede, när det ärolösa finska kriget avslutades, när Hitler ockuperade Norge och Danmark, när Frankrike kapitulerade, hördes över Atlanten hans dånande stämma i uttalanden om katastrofernas följder, om de stalinistiska misstag som utlöst dem, om den dödliga fara som hotade Sovjetunionen. Hans anklagelser, fördömanden och varningar nådde visserligen aldrig det ryska folket, men de trycktes i amerikanska, engelska och andra tidningar, och när kriget utvidgades österut skulle de kanske, tvärs genom nederlagens och reträtternas kaos och förvirring, höras även i Sovjetunionen.

I slutet av april 1940 skrev Trotskij ett upprop, 'Ni är lurade', till alla 'sovjetiska arbetare, bönder, soldater och matroser'. Det har sagts att uppropet i flygbladsform smugglades in i Sovjetunionen av sympatiserande sjömän, men det finns skäl att tvivla på, att meddelandet någonsin nådde adressaterna.[158] Varje mening i det innehöll ändå sprängstoff. 'Era tidningar ... ljuger för er i Kain-Stalins och hans degenererade kommissariers, partisekreterares och GPU-agenters intresse', skrev han till de sovjetiska arbetarna och soldaterna. 'Er byråkrati är blodtörstig och hämningslös i Ryssland men feg inför de imperialistiska makterna.' Stalins nidingsdåd undergrävde den utländska sympatin för Sovjetunionen och isolerade landet, stärkte dess fiender och utgjorde 'den största faran för Sovjetunionen'. Han uppmanade arbetarna och soldaterna att 'aldrig ge världsbourgeoisien tillgång till den förstatligade industrin och kollektiviserade ekonomin, ty på dess grund skulle (de) fortfarande kunna bygga ett nytt och bättre samhälle'. 'Det är varje revolutionärs plikt att till sista blodsdroppen försvara var ställning som arbetarklassen erövrat ... de demokratiska rättigheterna, löneskalorna och det väldiga verk, som är förstatligandet av produktionsmedlen och planerandet av ekonomin.' Men oktoberrevolutionens 'erövringar' skulle kunna gagna människorna, endast i den mån dessa förmådde ta itu med den stalinistiska byråkratin på samma sätt, som de en gång tagit itu med tsarbyråkratin. Nej, Stalin kunde inte låta Trotskij fortsätta mana till uppror.

Många f.d. GPU-officerare och utländska kommunister har sedan dess beskrivit förberedelserna för det slutliga angreppet mot Trotskij.[159] Efter spanska inbördeskriget översändes till Mexiko en del GPU-agenter specialiserade på att 'likvidera trotskism'. Mexikanska stalinister gjorde vad de kunde för att piska upp masstämningar mot 'förrädaren som gömde sig i Coyoacán'. Dag efter dag upprepade de sina anklagelser om, att han inte bara konspirerade mot Stalin utan också stod i amerikanska oljemagnaters sold och förberedde en komplott mot Cárdenas, en generalstrejk och en fascistisk statskupp i Mexiko. Trots det fick de mexikanska kommunistledarna i början av 1940 meddelande från Moskva om, att de intagit 'en försonlig attityd mot trotskismen', och ledarna avsattes från sina poster. Antitrotskistkampanjen sköt fart på nytt, och ett obetydligt feltramp från Trotskijs sida stärkte fiendernas positioner ytterligare. I december 1939 gick han med på att fara till USA och framträda som vittne inför

[158] Jag citerar ur Trotskij-arkivets text, daterad den 23 april 1940. (På svenska: 'Brev till Sovjetunionens arbetare' i *Den permanenta revolutionens epok*, s. 252-55.) Vid ungefär denna tid, strax före den tyska invasionen av Norge, lämnade den tyska trotskisten Walter Held sitt hemland i ett försök att via Ryssland och Japan ta sig till USA. Han försvann spårlöst. Med största sannolikhet arresterades och avrättades han i Ryssland. Det är möjligt, men inte särskilt troligt, att han försökte framföra Trotskijs budskap till det ryska folket.
[159] Se t.ex. Budenz, *This is my story (Detta är min historia)*, s. 257-63, och Orlovs ovan nämnda vittnesmål.

representanthusets s.k. Dies-kommitté för ‘undersökningar om oamerikansk verksamhet’ (som bedrev sin verksamhet på ett sätt som förebådade senator McCarthys häxjakter på 1950-talet). Senatorn och kommittéordföranden Dies krävde att USA:s kommunistparti skulle förbjudas på grund av sin verksamhet för utländsk makt. Trotskij hade för avsikt att använda kommittén som forum för avslöjanden om GPU:s mordkomplotter mot honom själv och hans anhängare. Men han sade i förväg att han tänkte tala mot ett förbjudande av kommunistpartiet och för en global revolution utvecklad ur världskriget och genomförd av all världens arbetare. Planen realiserades aldrig, delvis för att Trotskijs egna anhängare och i synnerhet Burnham protesterade mot den, och delvis för att Dies-kommittén förvarnats om det vittnesmål han tänkte avlägga och förklarade sig vara ointresserad av att höra honom. Dessutom vägrades han inresevisum av amerikanska regeringen. Vilka avsikterna än varit, bakom hans beslut att framträda för kommittén, var bara faktum att han velat framträda skäl nog för stalinisterna att anklaga honom för ‘konspirationer med Dies och oljemagnaterna mot det mexikanska folket’. Den 1 maj 1940 marscherade 20 000 uniformerade kommunister genom Mexico City med banderoller textade ‘Ut med Trotskij’. Han svarade med dementier, publicerade sin brev-växling med Dies-kommittén och krävde en officiell mexikansk undersökning av hela frågan.[160] President Cárdenas ryckte på axlarna åt de stalinistiska anklagelserna, men de hade redan gjort intryck, och Trotskijs sympatisörer undrade om han inte skulle landsförvisas i den händelse Cárdenas parti förlorade i de kommande valen.

*

Vid det här laget stod mördaren redan utanför grindarna till huset på avenida Viena. Det var samme man som sommaren 1938 presenterat sig som Jacques Mornard, son till en belgisk diplomat, och som i Paris blivit bekant med Sylvia Agelof, den amerikanska trotskisten, som var närvarande vid Fjärde Internationalens ‘konstituerande kongress’. Hans riktiga namn har aldrig offentliggjorts, men det anses tämligen säkert att han egentligen hette Ramón Mercader och var son till Caridad Mercader, den spanska kommunisten som under inbördeskriget gjort sig känd genom bl.a. sina mellanhavanden med GPU. Det var inte av en händelse som Mornard träffade Sylvia Agelof i Paris. Mötet hade noga förberetts av GPU som en längre tid hållit Sylvia och hennes syster under uppsikt. Båda var trotskister och ibland for Sylvias syster som kurir till Coyoacán och hjälpte Trotskij med vissa sekretariatsarbeten. Sylvia själv hade läst filosofi för Sidney Hook och psykologi vid Columbia-universitetet, talade ryska, franska och spanska och var till stor hjälp för i synnerhet ‘den gamle’, som ofta klagade över att han var ‘hämmad i arbetet’ på grund av bristen på rysktalande sekreterare. Hon var ensamstående och inte särskilt attraktiv, och när hon plötsligt fann sig uppvaktad av den stilige och välvårdade Mornard, lät hon sig förföras och tillbragte några obetänksamma och drömlika månader med honom i Frankrike. Hans beteende förvånade henne då och då. Han visade sig så totalt ointresserad av politik att det verkade nästan slött och dessutom märkligt som drag hos en bildad ‘diplomatson’. Han hade ogenomträngligt dunkla förbindelser inom handels- och tidningsvärlden, och t.o.m. hans familjebakgrund var gåtfull. Historierna han berättade om sig själv var underliga och osammanhängande och han öste rikligt, som ur ett ymnighetshorn, när han hade fester och när han roade sig.[161]

I februari 1939 återvände Sylvia Agelof till USA. I september återförenade han sig med henne i New York. Hans uppträdande förvånade henne på nytt. Han hade meddelat henne att han skulle komma till USA som amerikansk korrespondent för en belgisk tidning. I stället kom han på falskt kanadensiskt pass, tog namnet Frank Jacson och sade, att han gjorde det för att

---

[160] ‘Why did I agree to appear before the Dies Committee?’ (‘Varför gick jag med på att vittna inför Dies-kommittén?’), Trotskijs uttalanden för pressen den 11 och 12 december 1939. Trotskij-arkivet.

[161] M. Craipeau, connu l’assassin de Trotsky’ (‘Jag kände Trotskijs mördare’), *France-Observateur*, 19 maj 1960.

slippa militärtjänst i Belgien. Han påstod att han aldrig tidigare varit i New York, men han gick omkring i staden som en person, som kände den utan och innan. På varje undrande fråga hade han dock rimliga svar till hands, och eftersom han aldrig frångick rollen som playboy och vällevnadsman, väckte han aldrig några politiska misstankar. Det värsta, Sylvia kunde anklaga honom för, var hans frivola levnadssätt och hans benägenhet att skryta. Hon försökte 'sätta pli' på honom och göra honom intresserad av trotskismen, men han bemötte ständigt försöken med ointresse och uttråkade miner. När han strax efter sin ankomst till New York berättade för henne att han skulle fara till Mexiko som försäljningsagent eller distriktschef för en import-export-firma, fann hon inget märkligt i det, och hans senare inbjudan till henne att följa efter tackade hon ivrigt ja till.

Han kom till Mexiko före den 15 oktober. Hon kom i januari, och hon gjorde genast ett pilgrimsbesök i helgedomen vid avenida Viena, där hon med säkerhet överlämnade budskap från trotskister i USA. Strax därefter återvände hon på nytt för att göra vissa sekreterar-arbeten. 'Jacson' körde henne vanligen till avenida Viena i sin dyra bil, och när hon var färdig med arbetet, väntade han på henne utanför porten. Vakterna blev bekanta med honom och pratade ofta med honom. Men det skulle dröja månader innan han försökte sätta sin fot innanför murarna. (Han låtsades fortfarande ha bara ett fördragsamt leende till övers för hennes politiska verksamhet, men för att glädja henne började han visa sig litet mer intresserad av den.) Vid porten träffade han Alfred och Marguerite Rosmer, som snart kom att betrakta honom som en 'förbindlig ung man' och som 'Sylvias make'. Han bjöd dem på middagar i Mexico City och gjorde utflykter med dem på landet.

De timmar, under vilka han skulle föreställa att arbeta som försäljningschef, tillbragte han vanligen med de GPU-agenter han fick sina order av och, förefaller det, med sin mor, Caridad Mercader, som enligt många vittnesmål befann sig i Mexiko just då. Sylvia hade ingen aning om dessa kontakter. Han sammanförde henne aldrig med sin mor. Det var bara ibland, som han var oförsiktig på ett sätt, som fick t.o.m. Sylvia att vara på sin vakt. Han gav henne adressen till sitt kontor, och den visade sig vara påhittad. Han bad om ursäkt för sitt 'misstag' och gav henne en ny adress. Sylvia, som kom ihåg att han en gång gjort ett liknande 'misstag' i Paris, var så orolig att hon bad den klipska och vakna Marguerite Rosmer att forska i saken. Men den nya adressen stämde, och t.o.m. familjen Rosmer var så övertygad om att det något 'skumma' i Mornard-'Jacsons' affärer inte hade något med politik att göra, att ingen kom sig för med att undersöka vad som egentligen försiggick på hans 'kontor'. (Det var först långt senare, som man upptäckte, att 'kontoret' användes av olika lokala stalinist-pampar.) Sylvia var försiktig med att aldrig ta med sig 'Jacson' in i Trotskijs hus. Hon förklarade för Trotskij, att eftersom hennes 'man' kommit till Mexiko på falskt pass, skulle hans besök kunna medföra onödiga besvär för Trotskij. Och när hon i mars återvände till New York, fick hon 'Jacson' att lova, att han under hennes frånvaro inte skulle besöka huset vid avenida Viena.

Men kort därefter besökte han det. Rosmer hade blivit sjuk, och 'Jacson' ombads köra honom till ett franskt sjukhus i Mexico City, köra hem honom igen, köpa medicin etc. Samtidigt som ödet beredde väg för honom, var han emellertid noga med att skriva till Sylvia och i ursäktande ton förklara, varför han varit tvungen att 'bryta sitt löfte'. Och trots att han nu blev mer och mer hemtam i Trotskijs miljö, skulle det dröja ytterligare tre månader, innan han träffade Trotskij själv.

Det verkar som om 'Jacson' vid denna tidpunkt ännu inte tilldelats rollen som mördare. Hans uppgift var snarare att rekognoscera i huset, undersöka dess planering och försvars-anordningar, skaffa detaljerad information om Trotskijs dagliga vanor och samla andra upplysningar som kunde vara till nytta vid planeringen av den väpnade attack, som andra skulle utföra.

Till ledare för attacken skulle utses David Alfaro Siqueiros, Riveras f.d. vän, den framstående målaren, kommunisten och ledaren för de mexikanska gruvarbetarna. Året innan hade han återvänt från Spanien, där han lett olika brigader under inbördeskriget, och han hade dragit sig tillbaka från striderna med bara ett femtio- eller sextiotal överlevande i sin styrka. Att en så betydande och t.o.m. hjältemodig konstnär skulle, frivilligt eller inte gå med på att mörda Trotskij, säger mycket om stalinismens inriktning vid denna tid, även om det naturligtvis också var tradition i Mexiko att lösa politiska problem med pistol i hand. Hos Siqueiros var konstnären, revolutionären och gangstern ett – det fanns mycket av latinamerikansk sjörövare hos honom. I Spanien hade han stått i nära förbindelse med GPU och, sägs det, med familjen Mercader. Men trots hans storartade förtjänster hade kommunistpartiet nyligen kritiserat honom för att ha misskött partifinanserna. Han kände sig sårad och var ivrig att återvinna kamraternas förtroende genom en iögonfallande och riskfylld troshandling. Han utarbetade en plan för ett väpnat anfall mot Trotskijs hus, och för att förverkliga planen sammankallade han mexikanska gruvarbetare och en del män, som kämpat med honom i Spanien.[162]

I huset vid avenida Viena hade alla väntat på ett sådant anfall. Trotskij hade läst de lokala stalinisttidningarnas kritik av honom och anmärkt: ‘Så skriver bara människor som är beredda att byta pennan mot ett maskingevär.’ På de amerikanska trotskisternas inrådan hade huset förstärkts. Tungt barrikaderade dörrar, elektriska ledningar, automatiska larmanordningar och maskingevär stod i vägen för alla eventuella intränglingar. Vaktstyrkan hade utökats. Tio mexikanska poliser stod på vakt utanför och runt om huset. Innanför murarna bevakades porten dag och natt och i vaktrummet var fyra eller fem män ständigt beredda att rycka ut. En del av vakterna, amerikanska medelklasspojkar som just slutat skolan, var utan tvivel dåligt lämpade för sina uppdrag. Men det kunde inte hjälpas. De få arbetare, som var medlemmar av trotskistorganisationen, hade sällan råd att sluta sina arbeten och lämna sina familjer för att fara till Coyoacán. Folk kom och gick – efter några månaders monotont rutinarbete blev en del livvakter ovaksamma och odisciplinerade och fick bytas ut. Det var därför oundvikligt att porten ibland bevakades av oerfarna rekryter. Robert Sheldon Harte, som skulle ha nattpasset samma kväll Siqueiros anföll, hade kommit från New York den 7 april. Under hans sex veckor i Coyoacán hade hans kamrater och Trotskij lärt känna honom som en varmhjärtad och hängiven men ganska lättrogen och hjälplös person.[163] Långt senare skulle hans kamrater påminna sig, att han snabbt blivit vän med Mornard-’Jacson’, och att de ofta gått ut tillsammans. Det är uppenbart att Trotskijs trygghet vid det här laget garanterades av många osäkra faktorer. Men inte ens dessa faktorer var helt slumpvisa, ty de återspeglade den situation han befann sig i, kärvheten i hans livsvillkor och bristerna och begränsningen hos den krets av anhängare han hade.

Den 23 maj arbetade Trotskij hårt hela dagen, gick sent i säng och kunde inte somna förrän han tagit en sömntablett. Ungefär kl. 4 på morgonen väcktes han av något som liknade maskingevärsknatter. Han var trött och sömndrucken och trodde ett ögonblick att det var mexikaner i grannskapet som brände av fyrverkerier för en eller annan uppsluppen religiös eller nationell högtid. Men ‘explosionerna skedde för nära inpå, mitt inne i rummet, alldeles intill och över huvudet på mig. Krutlukten blev stickande och mer genomträngande ... vi var anfallna’.[164] Natalja hade redan kastat sig ur sängen och täckte honom nu med sin kropp. I

---

[162] General L. A. S. Salazar, *Murder in Mexico (Mord i Mexiko)*. (För en del detaljer om Siqueiros karaktär och bakgrund är jag tack skyldig en amerikansk författare som kände honom väl på 1930-talet.)

[163] Trotskij berättar att han, kort efter Sheldons ankomst, såg denne lämna över ställets huvudnyckel till en av byggnadsarbetarna som jobbade i huset. Trotskij hade varnat honom för att göra så och sagt: ‘Beter du dig på det viset, kommer du att bli den förste som stryker med, om huset anfalls.’ Trotskijs vittnesmål om Sheldon, 15 juli 1940. Trotskij-arkivet.

[164] Trotskijs beskrivning av händelsen, ‘Stalin seeks my Death’ (‘Stalin vill min död’), skrevs den 8 juni 1940 men publicerades först efter hans död (*Fourth International*, augusti 1941).

kulregnet tvingade hon i nästa sekund ned honom på golvet mellan sängen och väggen och neddragen av honom lade hon sig över honom för att skydda honom. Tysta och orörliga låg de i mörkret under de osynliga angriparnas korseld genom fönster och dörrar. Ungefär 200 skott avlossades. Ett hundratal träffade sängarna och väggen intill – över sjuttio hål noterades senare i väggar och dörrar. Natalja reste sig en aning från golvet. Han drog ned henne igen och än en gång låg de stilla, andades in krutröken och undrade vad som hade hänt med vakterna och poliserna utanför huset.

Plötsligt hördes en barnröst ropa 'Morfar!' från andra sidan en vägg eller dörr. Angriparna hade trängt in i Sevas sovrum. 'Ljudet av pojkens röst', sade Trotskij senare, 'är det mest tragiska minnet från den natten'. 'Ropet skakade oss in i märgen', minns Natalja. Så blev det tyst. 'De har kidnappat honom', viskade Trotskij. I ljuset från en exploderande brandbomb i barnkammaren såg Natalja som i en dröm en manssilhuett, 'kurvan av en stålhjälm, blänkande knappar, ett avlångt ansikte'. Mannen hejdade sig på tröskeln mellan Trotskijs rum och barnkammaren, som för att kontrollera att inga livstecken syntes till, och trots att han inte kan ha sett några, avlossade han ännu en salva mot sängarna och försvann. Skottlossningen hördes nu från gården och det brann i barnkammaren. Seva var inte där – mellan eldslågorna syntes blodspår i riktning mot pation. 'Sedan blev allt tyst ... outhärdligt tyst', enligt Natalja. ' ”Var kan jag hitta ett säkert gömställe för dig?” (tänkte hon). Spänningen och förtvivlan tärde på mina krafter. Nu kommer de när som helst och dödar honom.' Var fanns alla i huset, familjen Rosmer, sekreterarna, vakterna, poliserna? Hade de alla dödats? ' ... vi kände nattens stillhet, dödens och gravens stillhet ... Och plötsligt samma röst på nytt, vårt barnbarns röst, men nu kom den från innergården och lät annorlunda, klingade som ljus stackato-musik, glatt och modigt: ”Alfred! If Marguerite!” Den återförde oss till livet!' Även Seva hade klarat sig genom att ta skydd under sängen, och eftersom han trott att hans morföräldrar dött, hade han med ett sår i foten gått ut medan skottlossningen pågick för att söka efter familjen Rosmer.[165]

Några minuter senare var alla i huset samlade på innergården. Ingen hade dödats eller allvarligt skadats. Vakterna var fortfarande så förvirrade att de ännu inte sett efter vad som hänt med poliserna utanför huset. Trotskij rusade ut på gatan och fann vaktposterna avväpnade och bundna. Korta, hastiga, upprörda beskrivningar följde: strax före kl. 4 hade över tjugo män i polisuniformer överraskat vakterna och övermannat dem utan att behöva avlossa ett enda skott. Angriparna, som leddes av en 'major', hade sedan närmat sig porten och anropat Robert Sheldon Harte som stått vakt. Denne hade genast öppnat porten. Inträngling arna hade rusat in på gården, överraskat och slagit ned de övriga vakterna, ställt upp maskingevär bakom olika träd framför Trotskijs sovrum, intagit andra positioner och öppnat eld. De hade uppenbarligen haft för avsikt att döda Trotskij och hans familj – ingen annan hade beskjutits. Attacken hade varat i tjugo minuter. I tron att varken Trotskij eller hans hustru eller barnbarn kunnat överleva, hade angriparna sedan dragit sig tillbaka, efter att ha kastat in brandgranater i huset och en kraftig bomb (som inte exploderade) på innergården. Några hade farit iväg i två bilar som tillhörde Trotskij och som brukat stå på gårdsplanen färdiga för ögonblickligt bruk och med nycklarna i tändningslåsen. Sheldon hade försvunnit tillsammans med angriparna. Två poliser, som sett honom, sade att han inte gjort något motstånd, men att två av angriparna hade lett ut honom med ett fast grepp i armarna.

Lättnad och glädje över den 'mirakulösa räddningen' var de första känsloreaktionerna, och Trotskijs sinne för ironi började ge sig till känna. Det roade honom att en så massiv och omständligt organiserad attack kunnat misslyckas så totalt – bara för att han, Natalja och Seva i sin hjälplöshet gjort det enda de kunnat göra: gömt sig under sina sängar! Nu var Stalin och hans agenter avslöjade och hade fått ett löjets skimmer över sig! Det kunde inte råda något

[165] Natalja Sedova, *Vie et Mort de Trotsky*, s. 309-10.

tvivel om vems syften attacken tjänat och vems planering och order som legat bakom den. Men en viss förvirring blandade sig med känslorna av glädje och ironisk triumf. Vad väl angriparna hade känt till fästningsplanen och försvarsanordningarna! De hade t.o.m. vetat att de skulle kunna köra bort i sitt offers bilar! Varför hade Sheldon, som det tycktes, utan tvekan släppt in dem? Han var lättrogen och hjälplös, det var sant, men innan han öppnat grinden måste han väl ändå ha anropats av någon vars röst han känt igen och som han litat på? Vem kunde det ha varit? Eller hade angriparna tagit sig in på innergården över de höga murarna och de elektriska ledningarna? Varför hade de då fört med sig Sheldon (som de säkert skulle döda)?

Inom en halvtimme var mexikanska säkerhetspolisens chef överste Salazar på platsen, och så här beskriver han scenen:[166] 'Jag bad att få träffa Trotskij, som en stund senare kom ut i sällskap med sin fru ... (han) var klädd i pyjamas och morgonrock. De hälsade hjärtligt på mig ... men var förvånansvärt lugna. Man kunde ha trott att ingenting hänt ... Trotskij log och hans ögon var skarpa och klara bakom de sköldpaddsbågade glasögonen, blicken observant och genomträngande som vanligt, men nu med en glimt av road och lätt mefistofelisk sarkasm. Hans hår ... nästan vitt ... verkade litet rufsigt och hade strukits bakåt från pannan men låg i oordnade lockar vid tinningarna ...' Det var en 'skarp kontrast' mellan Trotskij och Natalja: 'han energisk och auktoritativ ... med alltjämt unga och fasta anletsdrag, hon vänlig, lugn och nästan resignerad.' Men båda uppträdde med en oberördhet och en 'perfekt självbehärskning' som i polischefens ögon var helt onaturliga. Han blev genast misstänksam: 'Hade de verkligen utsatts för ett mordförsök, eller var det hela en skenmanöver?' När han lyssnade på Trotskij, som i sitt arbetsrum gav en 'absolut känslolös' och utförligt detaljerad beskrivning av det han just varit med om, tänkte Salazar igen:

'Så många angripare, så många vapen, t.o.m. bomber, och här sitter de oskadda! Mycket märkligt!' De gick ut igen i trädgården, som med sina kärleksfullt skötta kaktusar såg lika fredlig ut som förr, och polischefen frågade Trotskij om han trodde att någon särskild person var 'upphov till försöket'.

> 'Det tror jag verkligen!' svarade han mycket bestämt. 'Kom ...'
>
> Han lade högra handen på min axel och ledde mig långsamt fram till kaninburarna ... Han stannade, såg sig om (som för att) försäkra sig om att vi var ensamma, kupade handen intill munnen, som för att markera det hemliga i det han tänkte anförtro mig, och sade med låg röst och stark övertygelse:
>
> 'Attacken har planerats av Josef Stalin med GPU som verktyg.'

Nu var polischefen säker på att Trotskij drev med honom. 'Jag betraktade honom häpet ... Min första misstanke blev visshet. Än en gång sade jag till mig själv: "Det är en skenmanöver! Det är säkert." ' Och när Trotskij rådde honom att förhöra en del av de 'mest bemärkta' lokala stalinisterna, som skulle kunna ge honom många upplysningar om attacken, drog Salazar slutsatsen att 'den gamle revolutionären försökte avleda min uppmärksamhet från det som verkligen hänt'. Han arresterade först tre medlemmar av hushållet, en kock, en hemhjälp och en gårdsarbetare, och sedan två av Trotskijs sekreterare, Otto Schüssler och Charles Cornell. Undersökningen började nu ge upphov till de mest häpnadsväckande rykten. Somliga sade att Diego Rivera hade organiserat attacken och att angriparna brutit sig in i huset med ropen 'Länge leve Almazán!' (Almazán var den reaktionäre general vars presidentkandidatur Rivera

[166] L. A. S. Salazar, op. cit., s. 6-10.

stödde mot Cárdenas.) Andra menade att Trotskij eller hans anhängare organiserat attacken för att misstänkliggöra stalinisterna.[167]

Polischefen var egendomligt nog inte kritisk mot Trotskij och hade inget otalt med honom. Men för en yrkessoldat och polis, som inte kände till problemen och personerna och atmosfären i den fruktansvärda kamp som attacken skulle gjort slut på, framstod naturligtvis hela händelsen som utomordentligt gåtfull. Han hade just räknat sjuttiotre kulhål i väggen ovanför Trotskijs säng och den 'mirakulösa räddningen' föreföll honom än mer mystisk. Han lade märke till Trotskijs och Nataljas självbehärskning och tyckte att han själv, som varit med i många mexikanska inbördeskrig, aldrig sett någon uppträda så lugnt så snart efter en så livsfarlig situation.[168] Trotskijs precisa och godlynta sätt att beskriva det inträffade tycktes opassande och därför misstänkt. (Det var först flera månader senare, när han många gånger besökt Trotskij i tjänsteärenden, som han förstod att dennes 'onaturliga' lugn, mod och humor var en del av hans natur.) Å andra sidan var attacken en så stor skandal, även med mexikanska mått mätt, att Salazar hade svårt att tro att stalinisterna och anhängarna till Cárdenas (som han inte var någon vän av) kunde ligga bakom den. Han tyckte också att Trotskijs vakter uppträtt egendomligt. Varför hade de varit så märkligt passiva? Varför hade ingen av dem beskjutits? Salazar var övertygad om att Sheldon varit i maskopi med angriparna och följt dem av egen fri vilja. Trotskij hävdade bestämt, att Sheldon var deras fånge och inte deras medbrottsling, men han kunde inte stödja sin uppfattning. Och det fanns ett korn av sanning i Salazars resonemang: attacken kunde inte ha genomförts utan hjälp från någon i Trotskijs omgivning eller från någon som stod i nära förbindelse med hans krets. Vem kunde det vara? Frågan borde väckt deras uppmärksamhet och gjort dem vaksamma.

Trotskij blev upprörd över misstankarna mot honom och Rivera, och en vecka efter attacken protesterade han hos president Cárdenas mot arresteringen av de två sekreterarna.[169] Under hänvisning till det han fått höra (genom bl.a. Reiss och Krivitskij) om GPU:s arbete i många länder, krävde han att polisdomstolen skulle utfråga mexikanska kommunistpartiets dåvarande och förutvarande generalsekreterare och även Siqueiros och Lombardo Toledano. Presidenten gav order om att sekreterarna ögonblickligen skulle friges. Men undersökningen fortsatte ännu någon tid i fel riktning, och Trotskij var upptagen av att tillbakavisa anklagelser mot honom själv, försvara sina medhjälpare och gå i god för att Robert Sheldon Harte var oskyldig. 'Hade Harte varit GPU-agent', sade han, 'skulle han kunnat döda mig i lugn och ro' och inte behövt ställa till med hela den uppståndelse som ett massivt och uppseendeväckande angrepp innebär. Under tiden anhöll Salazars poliser en del av angriparna, som bekräftade att de letts av Siqueiros, och Siqueiros själv gick under jorden.[170] Slutligen, den 25 juni, fann polisen Sheldon Hartes kropp nedgrävd i en åker utanför en bondgård i närheten av Mexico City – gården hade hyrts av två välkända stalinistiska konstnärer.

Kl. 4 på morgonen, vid samma tid som attacken ägt rum en månad och en dag tidigare, kom Salazar med nyheten till Trotskijs hem. Posterna vägrade väcka Trotskij, och därför återvände Salazar till gården med en av vakterna, som han hoppades skulle kunna identifiera kroppen.

Vi kom till foten av kullen i gryningen. Den blöta jorden försvårade uppstigningen avsevärt.

---

[167] Ibid., s. 18-25. Inte endast de prostalinistiska tidningarna i Mexiko utan även *The Nation* i New York publicerade rapporter enligt vilka Trotskij eller honom närstående skulle ha organiserat attacken. 'Vilka vidriga kräldjur de är', sade Trotskij, 'dessa "radikaler" på *The Nation*', 18 juni 1940. Trotskij-arkivet.
[168] L. A. S. Salazar, op. cit., s. 10-11 och 100.
[169] Trotskijs brev till president Cárdenas den 31 maj 1940. Trotskij-arkivet.
[170] L. A. S. Salazar, op. cit., s. 184. När Siqueiros arresterades, den 4 oktober 1940 (efter mordet på Trotskij), nekade han inte till att ha deltagit i majattacken men hävdade att kommunistpartiet inte haft något med anfallet att göra och att hans avsikt inte varit att döda Trotskij utan att ge honom en 'psykologisk chock' och på så vis protestera mot hans närvaro i landet. Siqueiros släpptes mot borgen och var därefter borta från Mexiko i flera år.

> Kroppen låg där jag lämnat den, på båren utanför huset ... Otto ... identifierade ögonblickligen sin kamrat.
>
> Det var ljusan dag när vi kom till San Angel. Kroppen lades på en gårdsplan. Kort därefter anlände general Nuñez och gav order om att liket skulle tvättas. Sedan förstärkte han vakten, för nyheten hade spritts i staden, och nyfikna folkhopar började samlas. När formaliteterna undanstökats, for polisdomarna sin väg.
>
> Plötsligt förmärktes en rörelse i folkhopen.
>
> 'Trotskij! Trotskij!'
>
> Det var verkligen han. Klockan slog tio. Den gamle ryske landsflyktingen gick fram till kroppen. Han verkade sorgsen och betryckt. Med tårfyllda ögon betraktade han länge sin f.d. sekreterare. Han hade lett en stor revolution, hade överlevt blodiga slag, hade sett sina vänner och familjemedlemmar försvinna en efter en, hade inte berörts av ett angrepp som så när kostat honom och hans hustru och dotterson livet – och nu grät han tyst.[171]

Frågorna kring Hartes död blev emellertid aldrig besvarade. Salazar ansåg alltjämt att Harte varit GPU-agent och att han mördats för att GPU fruktat att han skulle arresteras av mexikanska polisen och avslöja för mycket. Misstanken bekräftades delvis av ögonvittnen som sett Harte fritt gå omkring på gården och även göra långa promenader utan bevakning. Mot det hävdade Trotskij, att Harte var den åttonde av hans sekreterare som oskadliggjorts, och att Salazars uppfattning motsades av allt det han själv och hans amerikanska anhängare visste om Harte.[172] Han sände ett gripande kondoleansbrev till Hartes föräldrar och satte upp en plåt till åminnelse av 'Bob' – intill den plåten skulle Trotskijs egen gravsten snart ställas.

Efter den 24 maj tätnade ragnaröksdimmorna kring den 'lilla fästningen' vid avenida Viena. Dag efter dag, vecka efter vecka, väntade man på nästa attack. Trotskij själv ansåg det vara en ödets nyck att han fortfarande levde. Han kunde stiga upp på morgonen och säga till Natalja: 'Där ser du, de dödade oss inte i natt, trots allt, och ändå är du missnöjd.' Ibland tillfogade han eftertänksamt: 'Ja, Natasja, vi har beviljats uppskov.'[173] Han var aktiv och energisk som alltid, deltog i varje fas av polisundersökningen, framträdde inför rätta, svarade på det ständiga förtalet, kommenterade händelser som Frankrikes kapitulation och Molotovs deklaration om stöd åt Tredje Riket och fortsatte att debattera negerfrågan i USA, den revolutionära defaitismens taktik o.s.v. En grupp amerikanska vänner, som besökte honom i början av juni, uppmanade honom att 'gå under jorden', uppträda inkognito och låta sig föras till USA, där en hemlig och säker fristad säkert skulle kunna ordnas åt honom. Han vägrade lyssna på det örat. Han kunde inte leva fördolt eller arbeta i smyg, sade han, han var tvungen att öppet möta såväl fiender som vänner – med höjt huvud skulle han utstå den 'avgrundsmörka natten' till slutet.[174] Motsträvigt gav han efter för påtryckningar från vänner och mexikanska myndighetspersoner som hävdade att försvarsanordningarna i och kring hans hus borde förstärkas med högre cementmurar, nya vakttorn, pansardörrar och stålluckor för fönstren. Han inspekterade pliktskyldigast 'fortifikationsarbetena', föreslog ändringar och förbättringar, men suckade sedan med avsmak. 'Det här påminner mig om mitt första fängelse', sade han till sekreteraren Joseph Hansen. 'Dörrarna låter på samma sätt ... Det är inget hem. Det är ett medeltida fängelse.' 'En dag (berättar Hansen) såg han att jag tittade på de nya tornen. Hans ögon glittrade och han log ett av sina varma och mänskliga leenden ...

---

[171] L. A. S. Salazar, op. cit., s. 76-77.

[172] Trotskij gjorde följande lista på de sekreterare, han haft, som fallit offer för stalinistiska hämndaktioner: Glazman, Butov, Blumkin, Sermuks, Posnanskij, Klement och Wolf. Anteckning gjord den 25 juni 1940. Trotskij-arkivet.

[173] Natalja Sedova, 'Tak eto bijlo', *B. O.*, nr. 85, mars 1941; How it happened' ('Hur det gick till'), *Fourth International*, maj 1941.

[174] Detta har berättats mig av en av dem som framförde förslaget till Trotskij.

”En underligt utvecklad civilisation – när vi fortfarande måste göra sådana konstruktioner.”’[175] Han var som en dömd som i dödscellen inväntade avrättningsdagen – men med den skillnaden att han ville använda varje timme förståndigt och att han fortfarande hade sin humor och ironi i behåll.

Längs steniga lervägar for han på sina sista utflykter, och han mindes de ryska vägarna under inbördeskriget. På sin sista utflykt ‘sov han mer än vanligt, som om han varit trött och tillfället varit hans första på länge att vila. Han kopplade av i sätet bredvid mig och sov från Cuernavaca nästan fram till Ameccamecca, där vulkanerna Popocatapetl och Ixtaccihuatl (Den Sovande Kvinnan) sveper väldiga strömoln kring sina vita krön ... vi stannade intill en gammal hacienda med höga och stöttade murar. Den gamle betraktade murarna intresserat: ”Vackra murar, men medeltida – som våra egna fängelsemurar.” ’[176] I det ofta använda ordet ‘medeltida’ inlade han en känsla av inte bara avsky mot den egna fängelsetillvaron utan också övertygelse om, att världen höll på att återgå från något som kunde ha varit ett framstegens och den segrande humanismens tidevarv till en grymhetens medeltid, och att han själv på något sätt bidrog till återfallet genom att omge sig med skyddsvärn och bevakningstorn. Efter attacken hade vänner givit honom en skottsäker väst, men inte ens när han tackat dem, hade han kunnat undertrycka sina känslor av obehag. Han hade lagt västen åt sidan och sagt att den borde passat bättre som gåva till vakterna i bevakningstornet. Hans sekreterare föreslog ständigt att besökare skulle kroppsvisiteras, så de inte kunde föra med sig vapen in i huset, och de protesterade mot att han tog emot främlingar ensam i sitt arbetsrum. ‘Han stod inte ut med att få sina vänner visiterade’, säger Hansen. ‘Säkert tyckte han att kontrollen i vilket fall var meningslös och t.o.m. kunde invagga oss i en falsk känsla av säkerhet ... en GPU-agent ... skulle hitta på ett eller annat sätt att smita förbi våra kontroller.’ Han visade tecken till irritation, när någon av hans livvakter försökte närvara under samtalen han hade med sina besökare, av vilka en del ‘hade personliga problem (och) vägrade tala öppet så länge en vakt var närvarande’.[177]

*

Det var den 28 maj, kort efter attacken, som mördaren första gången mötte Trotskij. Mötet kunde inte ha varit mer slumpartat. Familjen Rosmer skulle just lämna Mexiko med båt från Vera Cruz och ‘Jacson’, som sade att han hade affärer att sköta i hamnstaden, hade erbjudit sig att köra dem dit i sin bil. Det var tidig morgon när han kom för att hämta dem, och han ombads vänta på innergården, tills de var färdiga. När han steg in på gården, mötte han Trotskij, som stod vid kaninburarna och gav djuren mat. Utan att avbryta sina sysslor hälsade Trotskij på besökaren. ‘Jacson’ var föredömligt diskret och vänlig. Han stirrade inte på den berömde mannen, försökte inte inleda något samtal med honom eller stanna kvar i hans närhet, utan gick i stället in i Sevas rum och gav pojken ett leksaksflygplan som han förklarade hur det skulle användas. Det var först efter en gest från Trotskij som Natalja inbjöd honom att äta frukost samman med dem och familjen Rosmer.[178]

Efter återkomsten från Vera Cruz besökte inte ‘Jacson’ på två veckor huset vid avenida Viena. När han kom dit igen, den 12 juni, var det bara på ett kort besök och för att säga att han skulle resa till New York och tänkte lämna kvar sin bil så att vakterna kunde använda den under hans frånvaro. Han återvände till Mexiko en månad senare men kom inte till avenida Viena förrän efter ytterligare tre veckor, när familjen Trotskij bjöd honom och Sylvia på te den 29 juli. Det besöket blev hans längsta – det varade i något mer än en timme. Enligt de detaljerade

[175] Joseph Hansen, ‘With Trotsky to the End’ (‘Med Trotskij till slutet’), *Fourth International*, oktober 1949.
[176] Ibid.
[177] Ibid.
[178] Ibid.

anteckningar, som gjordes av vaktpersonalen, passerade han grinden endast tio gånger mellan den 28 maj och den 20 augusti och mötte Trotskij endast två eller tre gånger. Men det var nog för att han skulle kunna överblicka scenen, bedöma sin motståndare och göra en slutjustering av sin plan. Han kunde inte ha uppträtt mer diskret, förbindligt, fredligt. Han kom med en anspråkslös bukett eller chokladask till Natalja – 'presenter från Sylvia'. Som erfaren alpinist erbjöd han sig att följa med Trotskij på bergsbestigningar, men han gjorde ingen större affär av erbjudandet, och han upprepade det inte. När han talade med vakterna, kryddade han vant talet med namnen på en del välkända trotskister av olika nationalitet, liksom för att visa att han tillhör rörelsen, och i förbigående nämnde han sina egna bidrag till partikassan. Men i Trotskijs och Nataljas närvaro uppträdde han nästan blygt, som det anstod en utomstående som just höll på att mogna till 'sympatisör'. Vid denna tid ägde splittringen rum inom trotskistpartiet i USA. Sylvia hade tagit parti för Burnham och Shachtman, men hon var lika välkommen som förr i huset vid avenida Viena – det var bara när hon och 'Jacson' var där på te, som en hetsig diskussion utbröt vid tebordet. 'Jacson' deltog inte i den men lät förstå att han stod på Trotskijs sida och ansåg Sovjetunionen vara en arbetarstat som 'obetingat' borde försvaras. Han var mindre reserverad inför sekreterarna och berättade för dem om de häftiga diskussioner han och Sylvia haft kring frågan. Men han var mån om att inte göra ett över-ambitiöst intryck – hade Trotskij inte varnat sina anhängare för att agenterna bland dem skulle kunna uppträda 'alltför nitiskt' och försöka trappa upp grälen? 'Jacson' gjorde det inte. Han försökte bara så omdömesgillt som möjligt omvända Sylvia till den rätta läran.

Men t.o.m. denne förställningskonstnär (som under sina tjugo fängelseår skulle lura alla brottsundersökare, domare, läkare och psykoanalytiker som försökte fastställa hans verkliga identitet och kartlägga hans förbindelser) började bli nervös när hans stund närmade sig. När han återvände från New York, där han förmodligen fick de sista instruktionerna för sitt uppdrag, verkade han grubblande. Hans enkla rättframhet och glättighet hade förbytts i oro och förstämning. Han var blek. Han hade nervösa ryckningar i ansiktet. Hans händer skakade. En stor del av tiden låg han till sängs, tyst, innesluten i sig själv, stum när Sylvia talade till honom. Men ibland blossade han upp, yster och pratsjuk, och förvånade Trotskijs sekreterare. Han skröt med sina alpinistbragder och med sin styrka som var nog för att 'spräcka ett stort isblock med ett enda hugg av en ishacka'. Vid en måltid demonstrerade han sin 'kirurgiska färdighet' genom att med ovanlig skicklighet skära upp en kyckling. (Flera månader senare skulle vittnen till denna 'uppvisning' påminna sig, att han också sagt att han känt Klement mycket väl, samme Klement som hittats mördad och styckad med sådan 'kirurgisk färdighet'.) Han talade om sin 'firmachefs' finansiella 'genialitet' och erbjöd sig att samman med honom genomföra en del transaktioner på börsen för att ekonomiskt hjälpa Fjärde Internationalen. En dag, när han med Trotskij och Hansen tittade på 'fortifikationsarbetena' vid avenida Viena, sade han att förbättringarna var värdelösa, eftersom 'GPU skulle använda en annan metod nästa gång', och när han tillfrågades om vad det eventuellt skulle kunna vara för metod, svarade han med en axelryckning.

Trotskijs närmaste skulle påminna sig dessa och liknande händelser först tre eller fyra månader senare, när deras hotfulla innebörder blev uppenbara. För tillfället betraktades de bara som tecken på 'Jacsons' underliga temperament. Trotskij, som inte kände honom särskilt väl, var den ende som blev orolig. Det är sant att även han halvhjärtat försvarat 'Jacson' när det upprört påpekats att denne under sitt New York-besök inte ens satt sig i förbindelse med det amerikanska trotskisthögkvarteret. Nåja, hade Trotskij sagt, Sylvias 'man' var naturligtvis en lättviktig figur, som kanske aldrig skulle bli någon särskilt duglig kamrat, men kanske skulle han bättra sig – det behövdes många sorters människor för att bilda ett parti. Men 'Jacsons' tal om sin 'firmachef', dennes finansiella 'genialitet' och börsspekulationerna han skulle ge sig in i för 'rörelsens' skull, fick Trotskij att vara på sin vakt. 'De korta samtalen

gjorde mig illa till mods', säger Natalja. 'De upprörde också Leo Davidovitj. "Vem är den där rike 'chefen'?" sade han. "Man borde ta reda på det. Han kan mycket väl vara någon sorts fascistisk gulasch – kanske vore det bättre om vi inte träffade Sylvias 'man' mer ..." ' Han hade brutit med Molinier som haft 'finansiella planer' även han, men han hade aldrig tvivlat på hans politiska redbarhet, och han var fortfarande redo att förlåta honom alla hans intriger. Men hos 'Jacson' fanns något hotfullt – hade han kanske samröre med fascister? Men trots dessa vaga misstankar ville han inte kritisera honom utan att ha säker grund för sina anklagelser.[179]

Den 17 augusti kom 'Jacson' med en artikel som han sade sig ha skrivit mot Burnham och Shachtman (och som också delvis handlade om situationen i det tyskockuperade Frankrike) – skulle Trotskij kunna läsa igenom utkastet och föreslå ändringar? Listigt spelade han på en känslig sträng hos sitt offer: driften att ständigt lära och vidareutbilda kamrater och anhängare. Med viss tveksamhet bad Trotskij honom pliktskyldigast stiga in i sitt arbetsrum. Ensamma diskuterade de där artiklen. Efter endast tio minuter kom Trotskij ut nervös och oroad. Hans misstankar hade stärkts. Han sade till Natalja att han inte ville träffa 'Jacson' mer. Det som oroat honom var inte vad denne skrivit – en klumpig samling oklara klichéer – utan hans sätt att uppträda. När de suttit vid skrivbordet, där Trotskij läst igenom artikeln, hade 'Jacson' satt sig på kanten av bordet och under hela mötet suttit kvar där lutad över Trotskijs huvud! Det var inte bara oartigheten som irriterade Trotskij. Han anade nya komplotter. Han hade en känsla av att mannen var en bedragare. Han påpekade för Natalja att 'Jacson' i hans sällskap var 'mycket olik en fransman' – ändå hade han sagt sig vara belgier och uppfostrad i Frankrike. Vem var han egentligen? Det borde de ta reda på. Natalja var upprörd. Det föreföll henne som om Trotskij 'hade kommit på något om "Jacson" men fortfarande inte kommit, eller rättare sagt inte hade bråttom att komma, till någon slutsats'. Men innebörden i det han sagt var oroande. Vilseledde 'Jacson' dem, vad gällde nationalitetsfrågan, vad kunde han då ha för anledning att göra det? Och kunde han inte då också vilseleda dem i andra sammanhang? Vilka? Trotskij måste ha tänkt på frågorna, ty två dagar senare berättade han för Hansen vad han iakttagit, som för att ta reda på om andra än han själv oroats på samma sätt. Men mördaren arbetade fortare än offrets intuition och självbevarelsedrift. Det var dagen före morddramat som Trotskij delgav Hansen sina vaga misstankar.[180]

Mötet den 17 augusti var 'Jacsons' generalrepetition. Han hade lockat in Trotskij i arbetsrummet för ett möte på tu man hand, fått honom att läsa manuskriptet och placerat sig så att han hade hans huvud under sig! Han hade kommit till repetitionen med ishacka, kniv och pistol instoppade i rocken han haft hängande över armén. I fickan hade han kanske redan haft det brev som var avsett att förklara hans motiv – det hade maskinskrivits i god tid, och han hade bara att datera och underteckna det samma dag, som mordet ägde rum. I brevet beskrev han sig själv som Trotskijs 'hängivne anhängare', som varit beredd att kämpa till 'sista blodsdroppen' för honom och som på Fjärde Internationalens inrådan farit till Mexiko, där mötet med Trotskij varit 'förverkligandet av en dröm'. Men i Mexiko hade han blivit 'djupt besviken'. Mannen, som han trott vara arbetarklassens främste ledare, hade visat sig vara en brottslig kontrarevolutionär som uppmanat honom att 'fara till Ryssland och försöka mörda olika personer och främst Stalin'. Han hade upptäckt att Trotskij konspirerat med 'vissa kapitalistiskt staters ledare' – 'konsuln för en mäktig utländsk nation besökte honom ofta' – och att han varit invecklad i komplotter mot såväl Sovjetunionen som Mexiko.[181] Syftet med brevet var att få t.o.m. Trotskijs död att bekräfta riktigheten i alla stalinistiska anklagelser

[179] Natalja Sedova, *Vie et Mort de Trotsky*, s. 319.
[180] Natalja Sedova, ibid., och *B. O.*, nr. 85, 1941. *Fourth International*, maj 1941.
[181] 'Jacsons' fullständiga 'bekännelse' finns återgiven i Albert Goldmans The Assassination of Leon Trotsky – The Proof of Stalin's Guilt, s. 5-8.

utom den om Trotskijs påstådda förbund med Hitler som nu, av hänsyn till den tysk-ryska pakten, utbytts mot en antydan om att han stod i den amerikanska imperialismens tjänst. Inte ens tricket, med vilket Trotskijs 'besvikne anhängare' bekräftade de stalinistiska anklagelserna, var nytt. Handen, som mördat Klement, hade i dennes namn författat samma 'avslöjanden' av en 'besviken trotskist'. För att göra anrättningen än osmakligare hade 'Jacson' tillagt, att Trotskij uppmanat honom att 'överge sin hustru' för att hon anslutit sig till Shachtmangruppen men att han, 'Jacson', inte kunde leva eller fara till Ryssland utan Sylvia. Förfalskningen var grov men inte för grov för de lättrogna, och vem skulle förresten ha tid och tålamod att granska den närmare i detta skede, mellan Frankrikes kapitulation och slaget om Storbritannien, när så många människor fick sin tillvaro förstörd och så många länder sin sociala struktur ödelagd?

*

Morddagen, den 20 augusti, var inne. Alla, som senare minns den, har talat om den ovanliga frid och stillhet som härskade i huset fram till timmen för överfallet. Solen sken. Den gamle mannen lyste av lugn, förtröstan och handlingskraft. När han steg upp kl. 7 vände han sig till sin hustru, inte med det dystra och vid det här laget vanemässiga skämtet, 'Där ser du, de dödade oss inte i natt', utan med ord som uttryckte ett fysiskt välbefinnande. 'Det var länge sedan jag mådde så bra', sade han till henne och tillade, att sömtabletterna han tagit hade bekommit honom väl. 'Det är inte de som får dig att må bra', svarade hon, 'utan sömnen och vilan'. 'Du har rätt', medgav han förnöjt. Han såg fram mot en 'god arbetsdag', klädde sig hastigt och 'gick med kraftfulla steg ut på gården för att mata kaninerna'. Han hade inte skött dem så väl, ty på läkares inrådan hade han legat till sängs hela söndagen, så därför passade han dem nu uppmärksamt i gott och väl två timmar. Vid frukosten berättade han än en gång för Natalja om hur väl ha mådde fysiskt och psykiskt. Han var mån om att börja arbeta igen på sin 'arma bok', *Stalin*, som han efter majattacken lagt åt sidan för att hjälpa polisen i deras undersökningsarbete och för att delta i politiska debatter. Men nu hade han sagt allt han hade att säga om attacken. Undersökningarna gick i rätt riktning och han hoppades slippa bli störd av dem i fortsättningen. Men innan han återvände till *Stalin*, tänkte han skriva en 'viktig artikel', inte för den borgerliga pressen utan för de små trotskistiska tidskrifterna, och entusiastisk för projektet gick han in i sitt arbetsrum.

Han läste morgonposten med tillfredsställelse. Han hade äntligen fått sina arkiv säkert placerade. Ett telegram från Harvard-universitetets bibliotekarie bekräftade att de kommit fram. Det hade uppstått en viss oro omkring dem, ty transporten av arkiven hade fördröjts av incidenter förorsakade av antingen GPU eller FBI, och ett par dagar tidigare hade Trotskij instruerat sin amerikanske advokat och kamrat Albert Goldman om vilka åtgärder som borde vidtas om FBI skulle försöka undersöka hans papper. 'Jag har personligen ingenting att dölja', skrev han, 'men i mina brev finns tredjeparter nämnda.' Han hade deponerat sina arkiv i Harvard på villkoret att en arkivsektion skulle förbli sluten fram till 1980.[182] Men incidenterna under transporten var tydligen inte av allvarligare art, och arkivfrågan var nu ur världen en gång för alla. På sin karakteristiska engelska skrev han ett kort, vänligt och jovialt brev till de amerikanska trotskisterna.[183] Han hörde sig för om hälsotillståndet för en av dem, som just återvänt till USA efter att en tid ha arbetat som sekreterare i Coyoacán, och han tackade kamraten och dennes hustru för ett amerikanskt slanglexikon, de sänt, och lovade att flitigt studera det för att kunna följa med i livvakternas samtal vid måltiderna. Han hälsade till två

[182] Trotskij till Goldman, 17 augusti 1940. Trotskij-arkivet (slutna delen). Denna del av arkivet innehöll hans brevväxling med olika trotskister. Vid en tidpunkt när nästan hela Europa behärskades av antingen Gestapo eller GPU ansåg han det rådligast att skydda sina sagesmän på detta vis.
[183] Se Trotskijs 'Last letters' ('Sista brev') i *Fourth International*, oktober 1940.

kamrater som suttit fängslade för strejkaktioner och just skulle friges. Sedan beredde han sig att läsa in sin sista artikel på en diktafon.[184]

Artikelns skissartade utformning antyder att han tänkt om i en viktig fråga och nu försökte modifiera eller ge helt ny form åt en av sina gamla idéer. Han hade till för kort tid sedan talat om den 'revolutionära defaitismen' på samma sätt, som Lenin talat om den under första världskriget, och han hade förklarat för arbetarna att deras uppgift inte var att försvara sina demokratiskt eller fascistiskt imperialistiska fosterland utan att förvandla kriget till revolution. Men nu, när nazisterna lagt under sig i stort sett hela Europa och när de engelska och amerikanska arbetarklasserna reagerade på ockupationen med antifascistisk stridbarhet, tyckte han det var meningslöst att bara upprepa en gammal formel. 'Det nuvarande kriget är, som vi ofta sagt, en fortsättning på det förra. Men en fortsättning är inte en upprepning (utan) en utveckling, ett fördjupande, ett hårdnande.' På samma sätt borde fortsättningen på den leninistiska politiken 1914-17 innebära, inte bara en upprepning, utan 'en utveckling, ett fördjupande'. Lenins revolutionära defaitism hade immuniserat bolsjevikpartiet mot all borgarfetischistisk patriotism men hade inte, som många trodde, kunnat 'vinna massorna, som var emot tanken på en utländsk härskare'. Bolsjevikernas folkstöd hade berott, inte i första hand på deras 'vägran att försvara sitt borgerliga fosterland', utan på det positiva i deras revolutionära agitation och verksamhet. Marxister och leninister under det nuvarande kriget borde inse det, menade han, och han kritiserade Shachtman-gruppen och de trotskistiska pacifister som vägrade göra amerikansk värnplikt. I ett brev, skrivet några dagar tidigare, hade han kommenterat en gallupundersökning som visat att 70 % av de amerikanska arbetarna var för värnplikt. 'Vi tar de sjuttio procentens parti. (Vi säger att) ni, arbetarna, vill försvara ... demokratin. Vi ... vill ta ytterligare ett steg. Men vi är beredda att samman med er försvara demokratin, förutsatt att försvaret blir ett verkligt försvar och inte ett pétainskt förräderi.' I artikeln vandrade hans tankar från Frankrike, förödmjukat och toppridet av en 'svekfull och senil bonapartism', till det mycket annorlunda USA. Men han hade inte tid att utveckla sina halvt genomtänkta idéer. Hans röst i diktafonen skulle förbli det enda tecknet på hans sista famlande åt ett nytt håll.

*

Kl. 1 på dagen fick han besök av sin mexikanske advokat Rigault, som kom för att råda honom att genast svara på ett angrepp i Toledanos tidning *El Popular*, som anklagat honom för att ha smutskastat de mexikanska fackföreningarna.

Trotskij fruktade att det skulle tvinga ut honom i nya häftiga polemiker med de lokala stalinisterna, men han höll med om att *El Popular*s artikel borde besvaras omgående, och han lade 'för ett par dagar' åt sidan artikeln om den revolutionära defaitismen. 'Jag tänker gå till anfall och stämma dem för grov missfirmelse', sade han till Natalja. Han var trotsig men hoppfull och försäkrade henne än en gång att han mådde utmärkt. Efter en kort siesta återvände han till skrivbordet och började göra anteckningar ur *El Popular*. 'Han såg frisk ut', säger Natalja, 'och han var hela tiden på gott humör.' Litet tidigare hade hon sett honom stå med bart huvud i solskenet på gården, och hon hade skyndat sig att hämta hans vita mössa för att skydda honom mot solen. Nu öppnade hon då och då dörren till hans arbetsrum, mycket försiktigt, 'för att inte störa honom', och såg att han satt 'på sitt vanliga sätt böjd över bordet och med pennan i hand'. På tå bakom dörren kastade denna nutida Niobe en sista kärleksfull blick på den enda älskade varelse hon hade kvar i livet.

---

[184] Trotskijs 'Last article', ibid. (Utdrag på svenska: 'Den fascistiska utvecklingens cykel' i *Den permanenta revolutionens epok*, s. 147.)

Strax efter kl. 5 på eftermiddagen stod han åter vid kaninburarna och gav djuren mat. Natalja, som kommit ut på en balkong, såg en 'obekant person' stå bredvid honom. Personen kom närmare och tog av sin hatt och hon igenkände 'Jacson'. ' ”Här är han igen”, tänkte jag. ”Varför har han börjat komma så ofta?” frågade jag mig.' Hans utseende gjorde henne än oroligare. Hans ansikte var grågrönt, hans rörelser nervösa och ryckiga, och han tryckte sin överrock hårt intill sig. Hon mindes plötsligt att han skrutit för henne, om att han inte bar hatt och rock ens på vintern, och hon frågade honom varför han hade med sig hatten och rocken en så solig dag. 'Det kan börja regna', svarade han och bad om ett glas vatten, eftersom han var 'förfärligt törstig'. Hon erbjöd honom te. 'Nej, nej, jag åt sent i dag och maten står mig upp hit (han pekade på sin hals) och kväljer mig.' Hans tankar irrade. Han tycktes inte förstå vad som sades till honom. Hon frågade om han gjort några ändringar i sin artikel, och med ena handen visade han henne en bunt maskinskrivna sidor, samtidigt som han höll hårt om rocken med andra handen. Nöjd med att hennes man skulle slippa anstränga ögonen med ett oläsligt manuskript, gick hon med 'Jacson' fram till kaninburarna. När de var alldeles intill dem, vände sig Trotskij om och sade till henne på ryska, att 'Jacson' väntade på Sylvia och att Natalja kanske borde bjuda dem på avskedsmiddag i anledning av deras resa till New York nästa dag. Hon svarade att 'Jacson' inte mådde bra och just tackat nej till en kopp te. 'Leo Davidovitj betraktade honom uppmärksamt och sade i vagt anklagande ton: ”Det är visst dåligt med hälsan igen. Ni ser sjuk ut. Det är inte bra.” '[185] En pinsam tystnad följde. Den egendomlige mannen stod och väntade med sina maskinskrivna sidor i handen, och Trotskij, som rått honom att skriva om artikeln, tyckte han var tvungen att läsa igenom det nya manuskriptet.

'Leo Davidovitj hade svårt att lämna kaninerna och var inte alls intresserad av artikeln', berättar Natalja. 'Men han behärskade sig och sade: ”Ja, vad tycker ni, skall vi titta på manuskriptet?” Långsamt stängde han kaninburarna och drog av sig arbetshandskarna ... Han borstade av sin blå jacka och samman med mig och ”Jacson” gick han sakta och tyst mot huset. Jag följde dem till arbetsrummets dörr. Den stängdes om dem och jag gick in i ett angränsande rum.' När de steg in i arbetsrummet tänkte Trotskij, 'den här mannen skulle kunna döda mig' – berättade han för Natalja få minuter senare, när han låg blödande på golvet. Men sådana tankar måste han ofta ha haft – och slagit bort – när främlingar besökt honom ensamma eller i grupper. Han hade beslutat att inte låta sin tillvaro förmörkas av rädsla och folkskygghet och därför undertryckte han nu denna sista glimt av självbevarelse-drift. Han gick fram till skrivbordet, satte sig ned och böjde sig över manuskriptet.

Han hade just läst första sidan, när ett fruktansvärt slag träffade honom i huvudet. 'Jag hade lagt ifrån mig regnrocken ... på en möbel', vittnar 'Jacson', 'tog fram ishackan, blundade och högg den så hårt jag orkade i hans huvud.' Han hade väntat sig att hans offer skulle dö utan ett ljud av det väldiga hugget, och att han själv skulle kunna promenera ut och försvinna, innan dådet upptäcktes. I stället utstötte offret 'ett ohyggligt och genomträngande skrik' – 'jag kommer att höra det skriket hela mitt liv', säger mördaren.[186] Med krossat huvud och förvridet ansikte reste sig Trotskij, kastade vad han kunde mot mördaren, böcker, bläckhorn, t.o.m. diktafonen, och vräkte sig sedan själv över honom. Det hela hade tagit bara tre eller fyra minuter. Det hemska och genomträngande skriket hade larmat Natalja och vakterna, men det tog några sekunder, innan de förstod varifrån det kommit och började springa i riktning mot det. Under de sekunderna utkämpades en vild kamp i arbetsrummet, Trotskijs sista kamp. Han slogs som ett lejon. Han brottades med mördaren, bet honom i handen och fick honom att släppa ishackan. Mördaren var så lamslagen, att han inte utdelade något andra slag, och han använde sig aldrig av sin kniv eller sin pistol. Trotskij, som nu fick uppbjuda alla sina krafter

[185] Natalja Sedova, op. cit.
[186] L. A. S. Salazar, op. cit., s. 160.

för att inte falla ned framför mördaren, började stappla bakåt. När Natalja rusade in, fann hon honom lutad mot sidan av dörröppningen mellan matsalen och balkongen. Hans ansikte var täckt av blod och han hade tappat sina glasögon, men genom blodet lyste hans blå ögon med skarpare blick än någonsin. Hans armar hängde slappt efter sidorna. '"Vad har hänt?" ropade jag. "Vad har hänt?" Jag lade mina armar om honom ... först svarade han inte. Ett ögonblick trodde jag att något fallit på honom från taket – reparationsarbeten pågick i arbetsrummet – och *varför stod han här?* Lugnt och utan vrede, bitterhet eller sorg sade han: "Jacson". Han sade det som om han velat säga: "Nu har det hänt". Vi tog några steg och långsamt, och med min hjälp, sjönk han ned på en matta på golvet.'[187]

' "Natalja, jag älskar dig." Hans ord kom så plötsligt och i så allvarlig, nästan sträng ton, att jag, kraftlös av chocken, vacklade mot honom.' 'Ingen, ingen', sade hon till honom, 'ingen får besöka dig utan att visiteras.' Sedan lade hon försiktigt en kudde under hans krossade huvud och ett stycke is på hans sår, och hon torkade blodet från hans panna och kinder. 'Håll Seva utanför det här', sade han. Han hade svårt att tala. Orden blev suddiga, men han tycktes inte lägga märke till det. 'Du förstår, *där inne* (han vände blicken mot dörren till arbetsrummet) kände jag ... förstod jag *vad han ville göra...* han ville åt ... mig ... en gång till ... men jag hindrade honom.' Han sade det 'lugnt och mjukt, med allt svagare stämma', och liksom förnöjt upprepade han: 'Men jag hindrade honom'. Natalja och Hansen knäböjde på var sin sida om honom, och han vände sig till Hansen och talade till honom på engelska, medan hon 'ansträngde sig för att förstå vad han sade – men förstod inte'.

'Det här är slutet', sade han på engelska till sin sekreterare, och han ville veta exakt vad som hänt. Han var övertygad om att 'Jacson' skjutit honom och vägrade tro på Hansen, när denne sade, att han träffats av en ishacka och att såret var ytligt. 'Nej, nej, nej', sade han och pekade mot hjärtat, 'det känns här inne att de lyckats den här gången.' När han än en gång försäkrades om att det inte var något farligt sår, drog ett svagt leende förbi i hans blick, som om det roade honom att någon försökte trösta honom och dölja sanningen för honom. Nästan hela tiden höll han Nataljas hand tryckt mot sina läppar. 'Ta hand om Natalja', fortsatte han på engelska. 'Hon har varit tillsammans med mig i många, många år.' 'Det skall vi göra', lovade Hansen. 'Den gamle mannen tryckte våra händer hårt, och plötsligt fanns tårar i hans ögon. Natalja grät övergivet, böjde sig över honom och kysste hans sår.'[188]

Under tiden kastade sig vakterna över mördaren i arbetsrummet och slog honom med pistolkolvar, och hans skrik hördes ut. 'Säg åt pojkarna att inte döda honom', sade Trotskij, och han fick anstränga sig för att uttala orden tydligt. 'Nej nej, han får inte dödas – han måste tvingas att tala.' Vakterna berättade senare att 'Jacson' under misshandeln ropat: 'De har press på mig. De har fängslat min mor ... Sylvia har inget med det här att göra ...' Och när de försökte få honom att berätta, vem som fängslat hans mor, nekade han till att det var GPU och sade att han inte hade 'något att göra med GPU'.

När läkaren kom var Trotskijs vänstra arm och vänstra ben redan förlamade. När bårbärarna anlände – och samtidigt med dem kom polisen – ryggade Natalja tillbaka. Hon mindes Ljovas död på sjukhuset och ville inte att hennes man skulle flyttas. Han ville det heller inte. Först när Hansen lovat, att vakterna skulle få följa med, sade han: 'Ni får bestämma', som om han var medveten om, att 'beslutens tid var förbi för hans del.' När han lades på båren viskade han på nytt: 'Jag vill att Natalja får allt jag äger ... Ni tar hand om henne.'[189]

Vid grinden stoppades bårbärarna av försenat nitiska vakter som fruktade ännu ett anfall och vägrade släppa i väg Trotskij förrän general Nuñez, polischefen, kommit för att leda eskorten.

---

[187] Natalja Sedova, op. cit.
[188] J. Hansen, op. cit., loc. cit.
[189] Ibid-

‘Jag lade märke till att den sårades hustru täckt över honom med en vit schal (berättar ett av ambulansbiträdena). Señoran snyftade och höll hans blodiga huvud mellan sina händer. Señor Trotskij varken talade eller stönade. Vi trodde han var död, men ... han andades fortfarande.’[190] Han fördes till ambulansen mellan dubbla polisled, och just när bilarna skulle starta, kom en annan ambulans för att hämta mördaren.

‘Genom den bullrande staden, genom dess meningslösa kaos och larm, förbi dess grälla ljus rusade utryckningsambulansen i slingor genom trafiken, körde förbi bilar och tjöt med sina sirener, medan eskorten av motorcykelpoliser tutade i gällare ton. Med outhärdlig ångest och växande oro satt vi vid den sårades sida. Han var vid medvetande.’ Hans högra hand formade cirklar i luften, som kunde den inte finna någon viloplats, men så började den sväva över täcket, rörde vid en vattenkaraff över hans huvud och fann till slut Natalja. Hon böjde sig över honom och frågade hur han kände sig. ‘Bättre nu.’ Så gjorde han tecken åt Hansen att komma närmare och gav honom viskande instruktioner om hur brottsundersökningen borde företas. ‘Han är en politisk mördare ... en GPU-agent ... eller fascist. GPU är troligare ... men kanske med stöd från Gestapo.’ (Nästan samtidigt fick vakterna i den andra ambulansen det brev av mördaren som förklarade hans ‘motiv’ och som visade att Gestapo inte hade det minsta att göra med brottet.)

En stor folkmassa hade redan samlats framför sjukhuset, när Trotskij lyftes ut ur ambulansen. ‘Det kan finnas fiender här ...’, sade Natalja oroligt. ‘Var är våra vänner? De borde stå runt båren.’ Få minuter senare låg han i en smal sjukhussäng och läkare undersökte hans skada. En sköterska började klippa hans hår, och han smålog mot Natalja som stod vid sänggaveln och påminde henne om, att de dagen innan talat om att be en frisör komma och klippa honom. ‘Du ser’, blinkade han, ‘t.o.m. frisören har kommit.’ Så vände han sig med nästan slutna ögon till Hansen och ställde honom samma fråga som han ställt så många gånger förr: ‘Joe ... har du ... block?’ Han kom ihåg att Hansen inte kunde ryska, och han mödade sig om att diktera ett meddelande på engelska. Hans röst hördes knappast. Hans ord var otydliga. Detta är vad Hansen säger sig ha nedtecknat: ‘Jag är nära döden efter ett överfall av en politisk mördare ... slog ned mig i mitt rum. Jag brottades med honom ... vi ... började ... samtala om franska förhållanden ... han anföll mig ... säg våra vänner ... jag är säker ... på seger ... för Fjärde Internationalen ... gå vidare.’ När han började diktera, hoppades han tydligen kunna både beskriva överfallet och formulera ett politiskt budskap. Men plötsligt kände han, att hans livskrafter sinade, och han avbröt beskrivningen och skyndade sig att ge sina anhängare en sista uppmuntran.

Sköterskorna började klä av honom för operationen, klippte upp hans jacka, väst och skjorta och tog av honom hans armbandsur. När de började lossa på hans underkläder, sade han ‘tydligt men sorgset och med stort allvar’ till Natalja: ‘Jag vill inte att de klär av mig ... Jag vill att du gör det.’ Det var hans sista ord till henne. När hon klätt av honom, böjde hon sig över honom och tryckte sina läppar mot hans. ‘Han besvarade kyssen. Än en gång. Och en gång till besvarade han den. Och ännu en gång. Det var vårt sista farväl.’[191]

Omkring kl. 1/2 8 samma kväll förlorade han medvetandet. Fem kirurger genomförde trepaneringen av hans kranium. Såret var 6,9 cm djupt. Högra hjässbenet var krossat och flisor av det hade trängt in i hjärnan. Hjärnhinnorna var skadade och en del av hjärnsubstansen hade kluvits och förstörts. Han ‘genomgick operationen med utomordentlig styrka’ men återfick aldrig medvetandet, och han kämpade med döden i mer än tjugotvå timmar. Med ‘torra ögon och knutna händer’ vakade Natalja över honom dag och natt och väntade att han skulle vakna. Detta är hennes sista intryck av honom:

---

[190] L. A. S. Salazar, op. cit., s. 102-03.
[191] Natalja Sedova, op. cit.

> De lyfte upp honom. Hans huvud föll ned mot ena axeln. Hans armar hängde som armarna i Tizians 'Korsnedtagningen'. I stället för törnekrona bar den döende ett bandage. Renhet och stolthet lyste alltjämt ur hans anletsdrag. Han tycktes vilket ögonblick som helst kunna sträcka på sig och än en gång bli herre över sig själv.[192]

Han dog den 21 augusti 1940 kl. 7.25 på kvällen. Obduktionen avslöjade en hjärna av 'osedvanliga mått' – den vägde 1 439 gr. – och 'även hjärtat var mycket stort'.[193]

Den 22 augusti följdes Trotskijs kista, i enlighet med mexikansk sed, av en långsam begravningsprocession, som gick längs Mexico Citys huvudgator och även genom arbetarförstäderna, där trasklädda, barfota och tysta människomassor kantade processionsvägen. Amerikanska trotskister ville föra kroppen till USA, men utrikesministeriet nekade t.o.m. den döde visum. I fem dagar låg kroppen på lit de parade, och ungefär 300 000 män och kvinnor defilerade förbi den, medan gatorna genljöd av toner från Grand Corrido de Leon Trotsky, en folklig ballad skriven av en okänd poet.[194]

Den 27 augusti kremerades kroppen och askan begrovs på gården i den 'lilla fästningen' i Coyoacán. En rektangulär vit sten ställdes på graven. En röd flagga vajade över den.

Natalja skulle bo kvar i huset i ytterligare tjugo år, och varje morgon, när hon steg upp, vändes hennes blickar mot den vita stenen på gården.

---

[192] Ibid.
[193] L. A. S. Salazar, op. cit. s. 110.
[194] Ibid. Här några rader ur den corrido som sjöngs och som andas ett djupt folkligt förakt för den 'sluge och fege' mördaren:

Murió Trotsky asesinado
de la noche a la mañana
porque habían premeditado
venganza tarde o temporano.

Fué un dia martes por la tarde
este tragédia fatal,
que ha conmovido al país
y a todo la Capital.

(Döende låg Trotskij
från kvällen till morgonen,
lönnmördad för att ha planlagt
att hämnas nu eller senare.

Sent en tisdag fullbordades
det ödesdigra drama
som upprört hela landet
och alla i huvudstaden.)

Pravda omnämnde händelsen på ett par rader och förklarade att Trotskij dödats av en 'besviken anhängare'.

Efterord: Seger i nederlaget

I ryska revolutionens, arbetarrörelsens och marxismens historia finns ingen period, som är så komplicerad och dunkel som Trotskijs sista exilår. Det var, för att parafrasera Marx, en tid när 'idén trängde på mot verkligheten'. Men eftersom verkligheten inte anpassade sig efter idén, kom en klyfta att vidgas mellan dem, och klyftan var trängre men djupare än någonsin. Världen var full av skarpa motsättningar. Kapitalismen hade aldrig stått så nära ett nederlag som på 1930-talet, med dess ekonomiska kriser och depressioner, och aldrig hade den visat sådana prov på seg motståndskraft. Aldrig hade klasskampen så häftigt närmat sig ett revolutionärt avgörande och så definitivt varit oförmögen att åstadkomma det. Aldrig hade så många människor lockats av socialismen och varit så hjälplösa och handlingsförlamade. I hela den moderna historien fanns inget så storslaget och frånstötande som den första arbetarstaten och det första försöket att 'bygga socialismen'. Och kanske hade ingen dittills stått den förtryckta mänsklighetens sorg och strävan så nära och samtidigt levt så avskilt som Trotskij.

Vad har hans arbete för innebörd? Vilka slutsatser kan dras av hans nederlag?

Svaret kan inte bli annat än ungefärligt, ty det stora historiska perspektivet står oss fortfarande inte till buds, och vår värdering av Trotskij bygger i första hand på vår bedömning av ryska revolutionen. Anser man att bolsjevikernas målsättning – socialismen – bara var en villa, att revolutionen endast ersatte en utsugningsmetod med en annan, och att den inte kunde annat göra, har Trotskij ingen annan roll att spela än den som överstepräst för en dödsdömd gud, som en utopiernas tjänare insnärjd i sina egna drömmar och förvillelser. Även då skulle han vara värd den beundran och sympati som kommer stora utopister och visionärer till del – han skulle framstå som en av de främsta bland dem. Även om det vore sant, att det är människans lott att i sorg och smärta stappla från det ena nederlaget till det andra och från ett slaveri till ett annat, skulle hennes längtan efter en bättre värld fortfarande lysa upp mörkret över den ändlösa öken hon genomvandrat utan något förlovat land i sikte. Och ingen har i vår tid uttryckt den längtan kraftfullare och mer offervilligt än Trotskij.

Men har verkligen ryska revolutionen bara utbytt ett slaveri mot ett annat? Är det dess slutliga resultat? Den åsikten föreföll rimlig för dem som, strax före och efter Trotskijs död, begrundade stalinismen. Mot dem hävdade Trotskij att det i framtiden, när sovjetsamhället utvecklats vidare mot socialismen, skulle stå klart att stalinismen bara varit 'en tillfällig tillbakagång'. Hans optimism betraktades av t.o.m. hans anhängare som illa grundad. Men efter tjugofem år kan hans förutsägelser förefalla visserligen lika djärva men dock mer välgrundade. Det är uppenbart att sovjetsamhället även under Stalin gjorde stora framsteg på många områden och att framstegen, som direkt hängde samman med landets nationaliserade och centralt dirigerade ekonomi, urholkade stalinismen inifrån. När Trotskij levde var det för tidigt att slutgiltigt värdera den utvecklingen – hans försök att göra det var inte felfria – och värderingsmaterialet är inte helt skönjbart ens i dag, tjugofem år senare. Men det är tydligt att sovjetsamhället med viss framgång strävat efter att befria sig från det tunga ansvar och utveckla de rika tillgångar som stalinismen lämnade efter sig. Fattigdomen i Sovjetunionen är mindre, jämlikheten större och förtrycket inte så stort i dag som på 1930-talet eller i början av 1950-talet. Skillnaderna är så påtagliga, att det numera är en anakronism att tala om det 'nya, totalitära slaveriet under den byråkratiska kollektivismen'. Frågorna, som Trotskij i sin sista debatt diskuterade med sina anhängare, dryftas fortfarande, men nu inte i trånga kretsar, utan på ett mondialt plan. Det kan fortfarande diskuteras om sovjetbyråkratin utgör 'en ny klass' och om det är reformer eller revolution som krävs för att göra slut på dess godtyckliga styre. Men ofrånkomligt är att den första efterstalinistiska tioårsperiodens reformer, hur otillräckliga och motsägelsefulla de än är, starkt dämpat och begränsat det byråkratiska förtrycket och givit

förnyad kraft åt de breda strömningar som arbetar på att ytterligare och radikalare förändra sovjetsamhället.

Trots det kan Trotskijs övertygelse, att stalinismens alla fasor en dag kommer att betraktas som bara ‘en tillfällig tillbakagång’, fortfarande stöta många eftertänksamma. Men han mätte händelser och öden, även sitt eget, med världshistoriens måttstock. ‘När det är fråga om djupgående ekonomiska och kulturella förändringar, väger tjugofem år mindre på historiens våg än en timme i en människas liv.’ (Hans benägenhet att anlägga världshistoriska perspektiv på skeendet, gjorde honom inte mindre utan mer känslig för orättvisorna och grymheterna i hans egen tid, och hans häftiga fördömande av stalinismens förvanskade socialism berodde på att han själv aldrig förlorade den sant mänskliga socialismen ur sikte.) Mätt med hans historiska måttstock har sovjetsamhället efter hans död gjort framsteg som är föga mer än en mycket anspråkslös början. Men även den början bekräftar riktigheten i revolutionen och i hans optimism om den och skingrar besvikelsens och förtvivlans tunga dimmor.

Trotskijs betydelsefulla liv och arbete är en väsentlig del av ryska revolutionens historia och av den civilisation som är vår. Det enastående i hans livsöde och det moraliskt och estetiskt oförvitliga i hans gärning talar för sig själva och vittnar om hans storhet. Det är omöjligt, det vore tvärt emot all historisk reson, att en så stark intellektuell energi, en så enorm handlingskraft, ett så ädelt martyrium inte i sinom tid skulle bära frukt. Detta är det stoff som de mest högstämda och manande legender vävs av – med den skillnaden att Trotskij-legenden är vävd av autentiska fakta och bevisbara sanningar. Här svävar ingen myt över verkligheten. Verkligheten själv sublimeras till myt.

Trotskijs levnadsbana var så innehållsrik och lysande, att varje del av den skulle räckt för en berömd historisk personlighets hela liv. Hade han dött vid trettio eller trettiofem års ålder, före 1917, skulle han intagit sin plats bland sådana ryska tänkare och revolutionärer som Belinskij, Herzen och Bakunin och framstått som deras marxistiske efterföljare och jämlike. Hade han dött 1921 eller senare, ungefär vid tiden för Lenins död, skulle han ihågkommits som oktoberledaren, som grundaren av Röda Armén och dess ledare under inbördeskriget och som Kommunistiska Internationalens eldsjäl, som talat till världens arbetare med Marx kraft och intelligens och i tonfall som inte hörts sedan Kommunistiska manifestets tid. (Det krävdes årtionden av stalinistiska förfalskningar och lögner för att få dessa minnen av honom att blekna och försvinna hos två generationer ryssar.) Idéerna han formulerade och arbetet han gjorde, som oppositionsledare mellan 1923 och 1929, utgör huvudparten av det viktigaste och mest dramatiska kapitlet i bolsjevismens och kommunismens historia. Han framträdde som debattör i århundradets mest betydelsefulla ideologiska diskussion, som intellektuell kraft bakom industrialiseringen och planekonomin och slutligen som talesman för alla de bolsjeviker som motsatte sig stalinismen. Även om han inte levt längre än till 1927, skulle han ha efterlämnat ett rikt arv av outplånliga och oförglömliga idéer, för vilka många av hans anhängare gått i döden med hans namn på läpparna och till vilka tiden fogat ny betydelse och tyngd, tankar mot vilka en ny sovjetgeneration famlande är på väg.

Till detta kommer hans planer, skrifter, strider och resor de år som beskrivits i denna bok. Vi har kritiskt granskat hans misslyckanden, villfarelser och felbedömningar: hans misslyckande med Fjärde Internationalen, hans misstag rörande de västerländska revolutionsförutsättningarna, hans valhänta behandling av frågan om reform eller revolution i Sovjetunionen, hans motsägelsefulla teoretiserande kring de sista årens ‘nya trotskism’. Vi har också skildrat hans numera obestridligt rättfärdigade kampanjer: hans storartat framsynta om än resultatlösa försök att göra Tysklands arbetare och den internationella vänstern och Sovjetunionen uppmärksamma på det dödliga hot som Hitlers makttillträde innebar, hans ihållande kritik av Stalins groteska maktmissbruk, inte minst på det ekonomiska och då i synnerhet på det jordbruksekonomiska planet, och hans sista, titaniska kamp mot de stora utrensningarna.

T.o.m. Stalins efterföljare, som alltjämt gör vad de kan för att hålla Trotskijs vålnad på avstånd, erkänner outsagt att han hade rätt i dessa stora frågor – allt de själva förmår göra, efter så många år och med det mod den döde Stalin väckt hos dem, är att utan inre sammanhang upprepa Trotskijs protester, anklagelser och kritiker mot Stalin.

Det måste åter understrykas att Trotskijs styrka och svaghet ständigt och ända till slutet hade den klassiska marxismen som grund. Hans nederlag sammanfattade den klassiska marxismens svåra belägenhet som doktrin och rörelseskillnaderna och skiljelinjerna mellan den marxistiska synen på revolutionsutvecklingen och klasskampens och revolutionens verkliga förlopp.

Socialistrevolutionen gjorde inte sina första stora erövringar i de utvecklade väststaterna, utan i de underutvecklade östländerna, där det var bönderna och inte arbetarna som var i flertal. Dess första uppgift var inte att genomföra socialismen utan att igångsätta en 'primitiv socialistisk ackumulation'. Enligt det klassiskt marxistiska skeendemönstret skulle revolutionen äga rum, när det gamla samhällets produktivkrafter i så hög grad översteg dess ägandeförhållanden, att motsättningarna fick den gamla samhällsstrukturen att brista. Revolutionen skulle skapa nya ägandeförhållanden och en ny ram för de fullt utvecklade och dynamiska produktivkrafterna. Vad som verkligen hände var att revolutionen skapade välutvecklade samhällsorganisationer på grundval av underutvecklade ekonomier. Den konstruerade ramar av samhälleligt ägande och planerande kring primitiva och arkaiska produktivkrafter och delvis kring ett tomrum. Den teoretiska marxistuppfattningen om revolutionen vändes därmed upp och ned. Eftersom de nya 'produktionsförhållandena' var höjda över de verkliga produktivkrafterna, var de obegripliga för majoriteten av folket, och därför kom revolutionsregeringen att försvara och utveckla dem mot majoritetens vilja. Byråkratiskt tvångsvälde ersatte sovjetisk demokrati. Staten vittrade inte bort utan fick en enastående och enorm makt. Konflikten mellan marxistnormen och revolutionsverkligheten kom att prägla det styrande partiets tänkande och handlande. Stalinismen försökte eliminera konflikten genom att förvanska eller bortse från normen. Trotskismen försökte bevara normen, eller skapa en tillfällig samstämmighet mellan norm och verklighet, tills revolutionen i väster löst konflikten och återupprättat jämvikten mellan teori och praktik. Den väster-ländska revolutionens misslyckande sammanfattades i Trotskijs nederlag.

Hur definitivt och oåterkalleligt var nederlaget? Vi har sett, att så länge Trotskij levde, betraktade Stalin honom aldrig som slutgiltigt besegrad. Stalins rädsla var inte bara en privat neuros. Även andra ledande politiker var oroliga. Robert Coulondre, fransk ambassadör i Tredje Riket, vittnar om det i en beskrivning av sitt sista sammanträffande med Hitler före andra världskrigets utbrott. Hitler talade om de fördelar han vunnit genom sin just beseglade pakt med Stalin och hade grandiosa perspektiv på sina framtida armésegrar. Den franske ambassadören svarade med att vädja till hans 'förstånd' och tala om de sociala oroligheter och revolutioner som kunde följa på ett långt och ödeläggande krig och fälla de stridande regeringarna. 'Ni ser er själv som segrare', sade ambassadören, '... men har ni tänkt på en annan möjlighet, att segraren kan bli Trotskij?' Orden fick Hitler att hastigt resa sig (som hade han 'fått ett slag i magen') och skrika att just den möjligheten, hotet om Trotskijs seger, var ännu ett skäl varför Frankrike och England inte borde förklara Tredje Riket krig. I sina sista fredliga skärmytslingar försökte alltså Tredje Rikets ledare och Tredje Republikens sändebud skrämma varandra och varandras regeringar med namnet på en ensam landsflykting som satt fångad och inspärrad på andra sidan jorden. 'De hemsöks av revolutionens vålnad, och de ger den ett mänskligt namn', sade Trotskij när han fick besked om samtalet.

Var det fel av Hitler och ambassadören att ge vålnaden Trotskijs namn? Det kan sägas, att även om deras fruktan var väl grundad, borde de kallat vålnaden för Stalin och inte Trotskij – det var i vilket fall Stalin som skulle besegra Hitler. Men som så ofta i historien var även här

händelserna ytligt sett mindre komplicerade än de mångtydiga fakta som dolde sig bakom dem. Stalins seger över Trotskij dolde ett inte obetydligt nederlag. Trotskijs nederlag bar segerhuva.

Den centrala 'ideologiska' konflikten mellan dem hade rört sig om 'socialism i ett land' – frågan om Sovjetunionen kunde eller skulle kunna bli socialistiskt i avskildhet och av egen nationell kraft, eller om socialismen var tänkbar endast som en internationell samhällsordning. Händelsernas svar på frågan är mindre tydliga än de teoretiska argumenten, men de står närmare Trotskijs åsikt än Stalins. Långt innan Sovjetunionen kommit ens i närheten av socialismen, hade revolutionen spritts till andra länder. Det kan sägas att historien inte gav Sovjetunionen mycket tid att pröva och utveckla, och än mindre fullkomna, 'socialismen i ett land'. I trotskismens konflikt med stalinismen är det inte stalinisterna som dragit sig segrande ur striden mellan den revolutionära internationalismen och den bolsjevikiska isolationismen. Den senare har varit död länge. Å andra sidan var det isolerade Sovjetunionens uthållighet större än vad Trotskij trodde, och det blev aldrig, som han förmodade, det västerländska proletariatet som befriade ryska revolutionen ur isoleringen. Historien ville, ironiskt nog, att det var stalinismen själv som mot sin vilja bröt sig ur sitt nationella skal.

I sin sista debatt menade Trotskij, att marxismens och socialismens framtid berodde på de följder, som andra världskriget skulle få. Han var övertygad om att kriget skulle utlösa en revolution – den klassiska marxismens revolution – och han försäkrade att om det inte gjorde det, skulle marxismen vederläggas, socialismen besegras på grund av sin oföretagsamhet och den byråkratiska kollektivismen triumfera. Det var en förhastad, dogmatisk och desperat åsikt. Den historiska verkligheten skulle än en gång visa sig vara oändligt mycket mer komplicerad än teoretikernas idé om den. Kriget utlöste verkligen en rad nya revolutioner, men åter fanns en skillnad mellan processen och det klassiska mönstret för dem. Det västerländska proletariatet misslyckades på nytt i sina försök att storma och erövra den etablerade ordningens bastioner, och i Östeuropa föll de gamla regimerna under trycket av i huvudsak de ryska arméerna, som segerrikt trängde fram ända till Elbe. Klyftan mellan teori och praktik – eller norm och faktum – djupnade än mer.

Utvecklingen var inte slumpartad. Den var en fortsättning på den politiska linje, som kommit till synes första gången 1920-21, när Röda Armén marscherat mot Warszawa och när den ockuperat Georgien (se *Den väpnade profeten*, s. 43-52). Med de militäraktionerna hade revolutionscykeln, som satts i rörelse av första världskriget, gått varvet runt. I cykelns början hade bolsjevismen burits upp av en verklig revolution. I dess slut började bolsjevikerna sprida revolutionen genom erövringar. Sedan följde de två årtionden under vilka bolsjevismen inte expanderade. När nästa revolutionscykel kom, som en följd av andra världskriget, började den där den första slutat – med revolution genom erövring. I krigshistorien finns vanligen ett samband mellan varje krigs slutskede och varje efterföljande krigs inledningsskede. Det senare domineras av det förras nya vapen och stridstekniker. Ett liknande samband finns också mellan revolutionscyklerna. I avsikt att bryta sin isolering gjorde bolsjevismen 1920-21 ett nyckfullt försök att på bajonettspetsar föra revolutionen utomlands. Två eller tre årtionden senare skulle stalinismen, själv uttvingad av kriget ur sitt nationella skal, påtvinga hela Östeuropa revolutionen.

Trotskij hade väntat sig att den andra revolutionscykeln skulle börja, som den första börjat, med klasskamper och proletäruppror vars utgång huvudsakligen skulle bero på jämvikten mellan samhällskrafterna i de olika länderna och på de nationella revolutionsledarnas egenskaper. Men den nya cykeln utgick inte från den föregående cykelns startpunkt, utan från dess slutpunkt, inte från revolutionen nedifrån, utan från revolutionen ovanifrån, revolutionen genom erövring. Eftersom denna kunde göras endast av en stormakt, som utövade påtryckningar mot i första hand sina egna randstater, kom cykeln att sättas i rörelse i Sovjetunionens

periferi. Revolutionens viktigaste verktyg var inte de aktuella ländernas arbetare, eller deras partier, utan Röda Armén. Segrar eller nederlag berodde inte på jämvikten mellan samhällskrafterna i de olika länderna, utan på i huvudsak den internationella maktbalansen, på diplomatiska pakter och allianser och på militära maktutövanden. Kampen och samarbetet mellan stormakterna lades över klasskampen och förändrade och förvanskade den. Bort försvann alla kriterier med vilka marxister brukat bedöma ett lands 'omogenhet' eller 'mogenhet' för revolution. Stalins pakt med Hitler och gränsdragningen mellan deras olika maktsfärer var början till de sociala omvälvningarna i Östpolen och de baltiska staterna. Revolutionerna i det egentliga Polen, på Balkanhalvön och i Österrike genomfördes på grundval av den uppdelning i maktsfärer som Stalin, Roosevelt och Churchill fattat beslut om i Teheran och Jalta. Med hjälp av den delningen kunde västmakterna använda sitt inflytande och sin makt för att med Stalins tysta medgivande undertrycka revolutionen i Västeuropa (och Grekland) oberoende av varje samhällelig maktbalans på lokalplanet. Hade det inte slutits några fördrag i Teheran och Jalta, är det troligt att revolutionens huvudscen inte legat i Österuropa utan i Västeuropa, i synnerhet i Frankrike och Italien, där den gamla härskarklassen förlorat sin auktoritet, där arbetarklasserna var i uppror och kommunistpartierna ledde huvudparten av de väpnade motståndsstyrkorna. Stalin höll sina diplomatiska löften och fick de franska och italienska kommunisterna att efter kapitalismens sammanbrott acceptera att den byggdes upp på nytt och t.o.m. hjälpa till med återuppbyggnadsarbetet. Samtidigt uppmanade Churchill och Roosevelt de borgerliga maktgrupperna i Österuropa att ge vika för den ryska övermakten och följaktligen kapitulera för revolutionen. På båda sidor om demarkationslinjen förtrycktes klasskampen i den internationella maktbalansens intresse. Såväl revolutionen som kontrarevolutionen var, som på Napoleons tid, den militära och diplomatiska strategins biprodukter.

Trotskij bevittnade bara början av händelseutvecklingen. Han insåg inte dess betydelse. Hans tankevanor gjorde det svårt om inte omöjligt för honom att föreställa sig, att tre stormakters arméer och diplomatkårer under en hel epok skulle kunna bestämma över Europas alla samhällsklasser, och att klasskampen, som undertryckts på sin traditionella stridsnivå, följaktligen skulle tvingas anta nya former och utkämpas som strider mellan maktblock och som kalla krig.

Trotskijs teoretiska övertygelse och politiska instinkt fick honom att känna enbart avsmak för revolutionen genom erövring. Han hade motsatt sig invasionerna av Polen och Georgien 1920-21, trots att Lenin stött dem. Som krigskommissarie hade han kategoriskt avvisat Tuchatjevskijs tidiga propagerande för den nynapoleonska metoden att överföra revolutionen till andra länder. Tjugo år före andra världskriget hade han fördömt den väpnade bolsjevikmissionären och sagt att 'det vore bättre om en kvarnsten hängdes runt hans hals och han kastades i havet'. Han hade samma inställning 1940 som han haft 1920. Han betraktade alltjämt revolution genom erövring som den farligaste avvikelsen från den revolutionära kursen. Han var alltjämt övertygad om, att de västerländska arbetarnas situation tvingade dem att kämpa om makten och för socialismen och att det skulle vara lika brottsligt av sovjetregeringen att försöka göra deras revolution för dem, som att handla direkt mot deras revolutionära intressen. Han ansåg fortfarande att världen var havande med socialism. Han trodde fortfarande att havandeskapet inte skulle vara länge till. Och han var rädd för att varje manipulerande med det skulle kunna resultera i missfall. Han hade inte så fel. Stalins väpnade manipulationer med revolutionen har resulterat i många dödfödslar – och många onormala förlossningar.

Men inför problemet om revolution genom erövring befann sig Trotskij i ett nytt dilemma. Han var för revolution och mot erövringar, men när revolutionen ledde till erövringar eller när erövringarna utlöste revolution, kunde han inte driva sin kritik av processen ända till en öppen

och oåterkallelig brytning. Han hade inte drivit den så vitt vad gällt Georgien och Polen 1920-21. Han gjorde det heller inte i fråga om Polen och Finland 1939-40. Hade han levt länge nog att se vad som hände efter andra världskriget, skulle han upptäckt, att hans dilemma förvärrats och blivit svåröverskådligt och nästan olösligt. Vi kan vara säkra på att han skulle ha fördömt Stalins bortschackrande av kommunistintressena i väster och att logiken i hans inställning skulle ha tvingat honom att, trots sitt avståndstagande från stalinismens metoder, acceptera den östeuropeiska revolutionen som ett faktum och 'folkdemokratierna' som arbetarstater. Inställningen skulle ha haft sina förtjänster och sin särprägel men skulle inte ha kunnat ge riktpunkter för något praktiskt politiskt handlande och skulle därför ha hindrat Trotskij, den praktiska handlingsmänniskan, från att spela någon effektiv roll i efterkrigsdramat. Den klassiska marxismen hade ingen plats i den nya revolutionscykeln.

Men den nya cykeln skulle, som den föregående, sluta på ett annorlunda sätt än den börjat. Den kulminerade i den kinesiska revolution som varken påtvingades ovanifrån eller infördes med hjälp av utländska bajonetter. Mao Tse-tung och hans parti förde sin maktkamp trots Stalin (som både 1925-26 och 1945-48 försökt träffa avtal med Kuomintang och Chiang-Kai-shek), och när de erövrat makten, hejdade de sig inte på det 'borgerligt demokratiska' revolutionsplanet utan följde 'den permanenta revolutionens' logik och genomförde omvälvningen ända till det antiborgerliga slutet. I viss mening innebar även denna 'kinesiska oktober' en postum triumf för Trotskij.

Men även här är 'alla teorier grå och grönt blott livets gyllne träd'. Det var inte industriproletariatet som var den drivande kraften i revolutionen. Maos bondearméer 'ersatte' stadsarbetarna och förde revolutionen från landsbygden till städerna. Trotskij hade varit säker på, att om arméerna en längre tid hade jordbruksdistrikten som operationsområde, skulle de bli så påverkade av bondeklassen att de skulle stödja dess individualistiska intressen mot storstadsarbetarna och socialismen och bilda grundval för en ny reaktion. (Hade inte kinesiska bondearméer tidigare gjort uppror och störtat gamla dynastier bara för att ersätta dem med nya?) Hans analys var korrekt enligt den klassiska marxism, som hävdade att ett socialistiskt revolutionsparti måste inte bara 'representera' stadsarbetarna utan också leva med dem och handla 'genom' dem, annars förlorar det sin sociala förankring och blir verktyg för fientliga samhällsklassers intressen. Och om den kinesiska revolutionen bara grundats på de sociala maktgrupperingarna i Kina, skulle Maos partisaner under Jenan-perioden mycket väl ha kunnat påverkas så starkt av bondeklassen, att de trots sitt kommunistiska förflutna skulle varit oförmögna att överbrygga klyftan mellan bondeuppror och proletärrevolution. Men t.o.m. i Kina bestämdes kampens resultat av i lika hög grad internationella som nationella faktorer. Under det kalla kriget och inför hotet om amerikanska interventioner säkrade Maos parti sin maktställning genom att liera sig med Sovjetunionen och i överensstämmelse med alliansens krav förändra den kinesiska samhällsstrukturen. Sovjetunionens revolutionshegemoni åstadkom på så vis – trots Stalins inledande förhalningsmanövrer – det som endast de kinesiska arbetarna annars skulle kunnat åstadkomma. Den gav den kinesiska revolutionen en antiborgerlig och socialistisk inriktning. Utan stöd från det skingrade och politiskt nästan obefintliga proletariatet blev Maos bondearméer, under påverkan av Sovjetunionen, instrument för kollektivismen.

Med det hade revolutionens flodvåg rullat längre österut, längre bort från de 'utvecklade' väststaterna, och än en gång omgavs den av ett primitivt och fattigt förindustriellt samhälle. Den klassiska marxismen tycktes ha mindre samband än någonsin med problemen i öst och väst. Men situationens dialektik var sådan, att skeenden samtidigt ägde rum, som på ett oväntat sätt gav nytt liv åt den klassiska marxismen. Tack vare en intensiv industrialiseringspolitik hade de underutvecklade öststaterna blivit allt mindre underutvecklade. Sovjetunionen framstod som världens näst starkaste industrination med en radikalt förändrad samhälls-

struktur, en väldig industriarbetarklass som eftersträvade en modern livsstil, en levnads- och utbildningsstandard som steg visserligen ojämnt men dock snabbt. De socialismens förutsättningar, som den klassiska marxismen sett förverkligade endast i de högindustrialiserade västländerna, höll på att skapas även i det sovjetiska samhället. I relation till detta samhälles nya behov var stalinismen, med dess sammanblandning av marxism och barbari, en anakronism. Dess primitiva ackumulationsmetoder var för primitiva. Dess brist på jämlikhet var för upprörande. Dess tyranni var groteskt. Hos miljoner hade marxismens och oktoberrevolutionens traditioner börjat vakna till liv igen, som efter en lång vinterdvala, och vändes nu mot det byråkratiska privilegiesystemet och mot stalinismens orörlighet och livsfrånvänt monolitiska dogmer. Genom att tvångsmodernisera den ryska samhällsstrukturen hade stalinismen grävt sin egen grav och förberett den klassiska marxismens återkomst.

Återkomsten har varit långsam och förknippad med förvillelser och ändlösa missförstånd. Konflikten mellan resterna av stalinismen och det pånyttfödda socialistiska tänkandet dominerade det första årtiondet efter Stalin. Hade de trotskistiska, zinovjevistiska och bucharinistiska oppositionerna funnits ända fram till 1950-talet, hade avstaliniseringen fallit på deras lott, och de skulle ha genomfört den utan försummelser och med energi och konsekvens. Men eftersom de alla försvunnit samman med gammalbolsjevikernas Atlantis och eftersom avstaliniseringen var ett ofrånkomligt krav, fick Stalins medhjälpare och medbrottslingar ta itu med arbetet, och de kunde endast göra det halvhjärtat och med ostadiga händer och tankar och utan att glömma att de själva hade del i Stalins brott och alltså anledning att sätta stopp för de avslöjanden och reformer som de själva var tvungna att påbörja. Av alla det förflutnas vålnader fanns ingen, som förföljde dem mer gäckande och hotfullt än vålnaden av Trotskij, ärkefienden, som de ofrivilligt hyllade med varje nytt avslöjande och varje ny reform. Det, Chrusjtjov fruktade mest, var att unga män, som inget ansvar hade för Stalin-tidens fasor, skulle irriteras av hans undanflykter och spetsfundigheter och öppet kräva Trotskijs upprättelse.

Upprättelsen måste komma förr eller senare, men innan den kan ske, måste kanske Stalins åldrande epigoner ha lämnat scenen. När den kommer, blir den något mer än en försenad hedersbevisning ägnad en stor mans minne. Den blir också ett tecken på att arbetarstaten äntligen blivit myndig, att den kastat av sig det byråkratiska oket och återvunnit den klassiska marxism, som förvisats med Trotskij.

Hur det kommer att påverka resten av världen är en fråga som är för stor att diskutera i efterordet till en personstudie. Det räcker med att säga, att om historieutvecklingen redan upphävt Trotskijs nederlag genom att eliminera den gamla antites mellan det underutvecklade Ryssland och det utvecklade Västerlandet som var grunden till hans nederlag, måste den pånyttfödda ryska revolutionen hjälpa till att utplåna den antitesen en gång för alla. Länderna i väster, som avskytt och fruktat den marxism som i Ryssland degraderats till stalinism, kommer säkert att se med öppnare blick på en marxism rensad från barbariska utväxter. I en sådan marxism kommer den att se sitt eget verk och sin egen vision om mänsklighetens framtid. Och så har historien kanske fullbordat ännu ett varv

> tills hoppet gör
> av sina spillror det det lever för.

Trotskij jämförde ibland mänsklighetens framsteg med en barfotavandring av pilgrimer, som närmar sig sin helgedom genom att ta några steg framåt och ett steg bakåt eller åt sidan, för att sedan åter gå framåt och bakåt eller åt sidan. Mödosamt sicksackar de fram mot målet. Han betraktade det som sin uppgift att mana ‘pilgrimerna’ att gå vidare. Men när dessa efter vissa framsteg låter sig dras med i en vild massrörelse, gör de inget för att hindra, att de som manat dem förtalas och förolämpas och trampas ned. Först när rörelsen åter är riktad framåt, ger

mänskligheten ett ångerfullt erkännande åt offren, vårdar minnet av dem och samlar fromt deras reliker. Då är den tacksam för varje droppe blod de utgav. Den vet att deras blod gav näring åt det frö ur vilket framtiden växer.

Bibliografi

(Se även bibliografierna i *Den väpnade profeten* och *Den avväpnade profeten*)

Avakum, Petrov, *Zjizn Protopopa Avakuma*. Moskva, 1960.

Brecht, Bertolt, *Leben des Galilei. (*På svenska: *Galileis liv.)*

Breton, A., *La clé des champs*. Paris, 1953.
– *Entretiens*. Paris, 1960.
– Brevväxling med Trotskij i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Budenz, L. F., *This is my story.* New York, 1947.

Bullock, A., *Hitler – A study in Tyranny.* London, 1953. (På svenska: *Hitler – en studie i tyranni.*)

Burnham, J., Artiklar och essayer i *The New International* och *Internal Bulletin* utgivna av det amerikanska trotskistpartiet SWP.
– Brevväxling med Trotskij i Trotskij-arkivet (slutna delen).
– *Managerial Revolution.* New York, 1941.
– *The Coming Defeat of Communism.* New York, 1950.

Cannon, J. P., *History of American Trotskyism.* New York, 1944.
– Artiklar i SWP:s *Fourth International* och *Internal Bulletin*.
– Brevväxling med Trotskij i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Céline, L.-F., *Voyage au bout de la nuit.* (På svenska: *Resa till nattens ände.*)

Chen Tu-Hsiu, Opublicerade anteckningar, essayer och brev i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Chrusjtjov, N., *The Dethronement of Stalin* (publicerad av *Manchester Guardian*), juni 1956.
– Tal i *22 Sijezd K.P.S.S.* Moskva, 1962.

Churchill, W. S., *Great Contemporaries*. London, 1939. (På svenska: *Stora samtida.*)
– *The Second World War* (vol. IV). London, 1951. (På svenska: *Andra världskriget*, vol. IV.)

Ciliga, A., *Au pays du grand mensonge*. Paris, 1937.

– Artiklar i *Bulletin Oppozitsiji* och *Sotsialistitjeskiji Vestnik.*

Coulondre, R., *De Staline à Hitler, Souvenir de deux Ambassades.* Paris, 1950. (Trotskijs kommentar till Coulondres rapport om sitt sista möte med Hitler grundades på Coulondres artikel i *France-Soir*.)

Craipeau, M., ‘J’ai connu l’assassin de Trotsky’, *France-Observateur*, 19 maj 1960.

Dewey, John, ‘Means and Ends’ i *New International*, 1938. (Se även *The Case of Leon Trotsky* och John Dewey, *Philosopher of Science and Freedom, A Symposium*, redigerad av S. Hook.)

Draper, Th., *American Communism and Soviet Russia.* New York, 1960.
– *Roots of American Communism.* New York, 1957.

Eastman, Max, *Since Lenin Died.* London, 1925.
– *The End of Socialism i Russia.* London, 1937.
– *Marxism, is it Science?* London, 1941.

– *Stalin's Russia and the Crisis in Socialism.* London, 1940.
– *Great Companions.* London, 1959.
– Brevväxling med Trotskij i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Engels, F. och Marx, K., *Briefwechsel*. Berlin, 1949-50. (På svenska: *Brev i urval*.)

Fainsod, M., *Smolensk under Soviet Rule.* London, 1959.

Farrell, J. T., 'Dewey in Mexico' i *John Dewey, A Symposium*, redigerad av S. Hook.
Freeman, J., *An American Testament.* London, 1938.

Gide, André, *Retour de l'U.R.S.S.* Paris, 1936. (På svenska: *Resa i Sovjet.*)

Goldman, A., *The Assassination of Leon Trotsky*. New York, odaterad.

Gref, Ya., Artiklar i *Bulletin Oppozitsiji*.

Guérin, D., *Jeunesse du Socialisme Libertaire.* Paris, 1959.
– *Fascisme et Grand Capital.* Paris, 1936.

Hansen, J., Minnesanteckningar om Trotskij i *Fourth International*.

Hegel, G. W., *Philosophie der Weltgeschichte.* (På svenska: *Föreläsningar över historiens filosofi.*)

Hernández, J., *La grande Trahison.* Paris, 1953.

Hook, S., *The Hero in History.* London, 1945.
– *Political Power and Personal Freedom.* New York, 1955.
– (Red.) John Dewey, *Philosopher of Science and Freedom, A Symposium.* New York, 1950.

Les Humbles, nr. 5-6, *A Leon Trotsky.* Paris, 1934.

Isaacs, H., *The Tragedy of the Chinese Revolution* (förord av Trotskij). London, 1938.
– Rapporter från Kina och brev till Trotskij i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Jaroslavskij, E., *Parti ja v Borbe z Oppozitsijami* (med bidrag av K. Radek, A. Pankratova och andra). Moskva, 1936.
– *O Novejsjej Evolutsiji Trotskizma.* Moskva, 1930.
– *Vcherasjnij i Zavtrasjnij Den Trotskizma.* Moskva, 1929.

Kaganovitj, L., Tal i rapporter från partikongresser.

Karolyi, M., *Memoirs.* London, 1956.

Kerenskij, A., *The Crucifixion of Liberty*. London, 1934.

Knudsen, K., Förord till norska upplagan av Trotskijs *Mitt liv*. Oslo.

Koht, H., *Barrikad till barrikad* (norska upplagan). Oslo.

Krog, H., *Meninger*. Oslo, 1947.

Kun, Bela, (Red.) *Kommunistitjeskiji International v Dokumentach, 1919-32*. Moskva, 1933.

Lenin, V. I., *Sotjinenija*. Moskva, 1941-50. (På svenska: *Valda verk* I-1V.)

Levine, I., *The Mind of an Assassin*. New York, 1959.

Lie, Trygve (representerande norska justitieministeriet), *Stortingsrapport nr. 19* (rörande Trotskijs internering i och deportering från Norge), framlagd den 18 februari 1937.

Lunatjarskij, A., *Revolutsionije Siluetij.* Moskva, 1923.

Macdonald, Dwight, *Memoirs of a Revolutionist.* New York, 1958.

Malraux, A., *La Condition Humaine.* (På svenska: *Människans lott.)*

Manuilskij, D., *The Communist Parties and the Crisis of Capitalism* (Rapport vid komintern-exekutivens 11:e plenarsammanträde, mars-april 1931). London, odaterad.
– Andra artiklar och tal citerade ur partikongressrapporter och *Kommunistitjeskiji International.*
Marx, K., *Kapitalet.*
– och Engels, F., *Kommunistiska Manifestet.*
– *Louis Bonapartes 18:e Brumaire.*
– och Engels, F., *Briefwechsel.* (Berlin, 1949-50. (På svenska: *Brev i urval*.)
– *Living Thoughts of Karl Marx* (redigerad av L. Trotskij och O. Rühle). London, 1946.

Mauriac, F., *Mémoires Intérieures*. Paris, 1959 (Sv. övers. *Minnen*, 1960).

M. B., 'Trotskij na Vorkute', *Sotsialistitjeskiji Vestnik,* 1961 (en ögonvittnesskildring av trotskistavrättningarna i Vorkuta-lägret 1938).

Merleau-Ponty, M., *Les Aventures de la Dialectique.* Paris, 1955.
– *Humanisme et Terreur*. Paris, 1947.

Miljukov, P. N., *Istorija Vtoroi Russkoi Revolutsiji.* Sofia, 1921.

Molinier, Raymond och Henri, Brev till Trotskij och Leo (Ljova) Sedov citerade från Trotskij-arkivet (slutna delen) samt Leo Sedovs efterlämnade papper.

Molotov, V., Tal och rapporter i partikongressrapporter.

Nadeau, M., *Histoire du Surréalisme.* Paris, 1945.

Naville, P., *Trotsky vivant.* Paris, 1962.
– Brev i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Nin, A., Brev i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Orlov, A., *The Secret History of Stalin's Crimes.* London, 1953.

Orwell, G., *Hyllning till Katalonien.*
– *1984*.

Pablo, M., 'Vingt Ans de la Quatrième Internationale', *Quatrième Internationale,* 1958-59.

Parijanine, M., 'Léon Trotsky ou la Revolution Bannie', *Les Humbles,* Paris, 1934.
– Brev i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Paz, Maurice och Magdeleine, Brev till Trotskij i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Pfemfert, Franz, Brev till Trotskij i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Plechanov, G., *Izbrannije Filosofskije Proizvedenija* (vol. II). Moskva, 1956.
– *The Role of the Individual in History*. London, 1940. (På svenska: *Om personlighetens roll i historien.*)

Popov, N., (*Main History of the C.P.S.U.(b),* vol. I–II, engelsk övers. baserad på 16:e ryska upplagan. London, odaterad.

Preobrazjenskij, E., *Nova ja Ekonomika*, vol. I, del I. Moskva, 1926.
– Essayer och anteckningar (inkluderande manifestet 'Ko Vsem Tovarisjtjam po Oppozitsiji') citerade från Trotskij-arkivet.

Pritt, D. N., *The Zinoviev Trial*. London, 1936.

Radek, K., ‘Ot Oppozitsiji v Kloaku Kontrerevolutsiji’ i *Partija v Borbe z Oppozitsijami.* Moskva, 1936.
– Artiklar i *Izvestija* och andra ryska tidningar. Hans ‘Bekännelse’, från rättegången mot honom, finns i *Sudebniji po Delu Anti Sovjetskovo Trotskistkovo Tsentra.* Moskva, 1937.

Rahv, Ph., Brev till Trotskij i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Rakovskij, Ch., Essayer, artiklar och brev i *Bulletin Oppozitsiji* och Trotskijarkivet.

Ramm, A., Brev i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Reiss, I., ‘Brev till Centralkommittén’ och ‘Zapiski’ i *Bulletin Oppozitsiji*, 1937.

Rizzi, Bruno, *La Bureaucratisation du Monde*. Paris, 1939.

Rosmer, A., *Moscou sous Lénine.* Paris, 1953. (På svenska: *Moskva under Lenin.*)
– Förord och efterskrift i franska upplagan av Trotskijs *Mitt liv*. Paris, 1953.
– Artiklar i trotskisttidskrifter och i La *Révolution Prolétarienne*.
– Brev till Trotskij i Trotskij-arkivet (slutna delen).
– Brev till författaren.

Rowse, A. L., *End of an Epoch.* London.

Rühle, O. och L. Trotskij, *Living Thoughts of Karl Marx*. London, 1946.

Salazar, L. A. S., *Murder in Mexico*. London, 1950.

Sayers, M., och Kahn, A. E., *The Great Conspiracy*. New York, 1947 (På svenska: *Den stora sammansvärjningen*).

Sedov, Leo, *Livre Rouge sur le Procés de Moscou.* Paris, 1936. Texten trycktes samtidigt på ryska i ett specialnummer av *Bulletin Oppozitsiji*.
– Artiklar och essayer i *Bulletin Oppozitsiji* (ibland skrivna under namnet N. Markin), i *Manchester Guardian* och i andra tidningar.
– Brev till Trotskij, Natalja och andra familjemedlemmar i Trotskij-arkivet (slutna delen).
– Efterlämnade papper översända till författaren av Jeanne Martin des Pailleres. Sedova, Natalja, Anteckningar om Trotskij och Leo Sedov i *Bulletin Oppozitsiji* och *Fourth International*, 1941.
– och V. Serge, *Vie et Mort de Trotsky*. Paris, 1951.
– Familjekorrespondens i Trotskij-arkivet (slutna delen).
– Brev till författaren.
– *Hommage à Natalia Sedova-Trotsky* (begravningstal och minnesanteckningar). Paris, 1962.

Serge, V., *Mémoires d’un Révolutionnaire*. Paris, 1951 (På svenska: *En revolutionärs minnen*).
– och N. Sedova, *Vie et Mort de Trotsky*. Paris, 1951.
– Artiklar och brev i *The New International* och andra trotskistiska eller halvtrotskistiska tidningar.
– Brev i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Shachtman, M., Artiklar och essayer i SWP:s *New International, Militant, Internal Bulletin* etc.
– Brev i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Shaw, G. B., *Sankta Johanna.*
– *To a young Actress.* London, 1960.
– Brev citerade från arkiv tillhöriga den engelska kommittén för Leo Trotskijs försvar och från Trotskij-arkivet (slutna delen).

Shirer, W. L., *The Rise and Fall of the Third Reich*. London, 1960. (På svenska: *Tredje Rikets uppgång och fall*.)

Smirnov, Ivan, Anteckningar och brev citerade ur *Bulletin Oppozitsiji* och från Trotskijarkivet.

Sobolevicius-Senin (alias Jack Soble) och hans bror doktor Soblen (alias Robert Well), Brev till Trotskij och Leo Sedov i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Sokolovskaja (Bronstein), Alexandra, Brev till Trotskij och Leo Sedov i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Souvarine, B., *Stalin*. London, odaterad. (På svenska: *Stalin,* Stockholm 1940)
– Brev i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Stalin, J., *Sotjinenija* (vol. XII–XIII). Moskva, 1949-51.

Tarov, A., Artiklar i *Bulletin Oppozitsiji*.

Thälmann, E., Tal, rapporter och artiklar citerade från 11 Plenum I.K.K.I., 12 Plenum I.K.K.I., *Rote Fahne*, *Internationale* och *Kommunistische Internationale* (eller den senares ryska upplaga).

Togliatti (Ercoli), P., Tal och artiklar i *Kommunistitjeskiji International* och i rapporter från Kominterns kongresser och konferenser.

Trotskij, L., *Chto i Kak Proizosjlo?* Paris, 1929.
– *Moja Zjizn*, vol. I–II. Berlin, 1930 (Engelsk upplaga: *My Life*, London, 1930; fransk upplaga: *Ma Vie*, med förord och efterskrift av A Rosmer, Paris, 1953; tysk upplaga: *Mein Leben*, Berlin, 1929.) (På svenska: *Mitt liv*)
– *History of the Russian Revolution*, vol. I–III, övers. Max Eastman. London, 1932 – 33. (På svenska: *Den ryska revolutionens historia*)
– *Écrits*, 1928-40, vol. I–III, med förord av Pierre Frank. Paris, 1955-59.
– *O Lenine.* Moskva, 1924. (Fransk upplaga: Lénine, Paris, 1925.) En samling prosaskisser av Lenin, ej att förväxla med den Lenin-biografi som Trotskij skrev endast första delen av, och som publicerades första gången på franska under titeln
– *Vie de Lénine*, Jeunesse. Paris, 1936. (På svenska: *Den unge Lenin*)
– *The Third International after Lenin.* New York, 1936. (På svenska: *Tredje internationalen efter Lenin*).
– *Nemetskaja Revolutsia i Stalinskaja Burokratija.* Berlin, 1932. (På tyska: *Was nun?*, Berlin, 1932; på engelska: *What next?*, New York, 1932; på franska: *Écrits*, vol. III, Paris, 1955-59.)
– *Edinstvenniji Put* (på tyska: *Der einzige Weg.*) Berlin, 1932.
– *Germany the Key to the International Situation.* London, 1931.
– *Où va la France och Encore une lois, Où va la France?* Paris, 1936. Återtryckt i *Écrits*, vol. II. (På svenska: 'Frankrike: vid vändpunkten' i *Den permanenta revolutionens epok.*)
– *The Revolution Betrayed.* London, 1937. (På svenska: *Den förrådda revolutionen.*)
– *Permanent Revolution.* Calcutta, 1947. (På svenska: *Den permanenta revolutionen.*)
– *Problems of the Chinese Revolution.* New York, 1932. (På svenska: *Trotskij om Kina*)
– *Diary in Exile*. London, 1958.
– *Stalins Verbrechen.* Zürich, 1937. (På svenska: *Stalins brott*)
– *The Real Situation in Russia.* London, odaterad.
– *Stalinskaja Sjkola Falsifikatsiji*. Berlin, 1932. (Amerikanska upplagan: *The Stalin School of Falsification.* New York, 1937.) (På svenska: *Stalins förfalskarskola*)
– *Between Red and White.* London, 1922. (På svenska: *Mellan rött och vitt*)
– *Stalin.* New York, 1946. (På svenska: *Stalin*)

– *Their Morals and Ours.* New York, 1939. (På svenska: *Deras moral och vår*.)
– Leon Sedov, *Son, Friend, Fighter.* New York, 1938.
– Artiklar, essayer, avhandlingar och programskrifter i *Bulletin Oppozitsiji* 1929-40, *New International* och andra trotskistiska tidskrifter.

Trotskij-arkivet, Houghton-biblioteket, Harvard-universitetet. Arkivet beskrevs i bibliografin till *Den väpnade profeten*. Sedan dess har det omorganiserats och dess dokument är inte längre grupperade i sektionerna A, B och C utan samlade i kronologisk ordning. Ett index i två volymer står till förfogande för forskare i denna (öppna) del av arkivet. Det är till den det hänvisas i *Den väpnade profeten* och *Den avväpnade profeten*.

Det som i *Den väpnade profeten*s bibliografi beskrevs som 'Sektion D' kallas numera 'Slutna delen' av arkivet. Den täcker endast åren 1929-40 och innehåller Trotskijs brevväxling med olika grupper inom och medlemmar av Fjärde Internationalen och med andra sympatisörer och vänner, hans familjekorrespondens, hushållsanteckningar, brev till förläggare, dokument iordningställda för Dewey-kommissionen, skrifter för Fjärde Internationalen etc. I enlighet med Trotskijs beslut får denna del av arkivet inte öppnas förrän 1980, men efter speciellt tillstånd från Natalja Sedova, Trotskijs änka, ställde Harvard-universitetet 'slutna delens' dokument till författarens förfogande. (När hänvisningar görs till Trotskij-arkivet i allmänhet, avses arkivets öppna del.)

Arkivets slutna del består av 45 lådor innehållande 309 pärmar med dokument och brev. Pärmarna 1-16 innehåller Trotskijs familjekorrespondens, pärmarna 17-25 hans hushålls-anteckningar, pärmarna 26-33 hans brev till förläggare och litterära agenturer, pärmarna 34-35 dokument för den mexikanska moträttegången, pärmarna 36-40 skrifter för Fjärde Internationalen. Övrigt material är geografiskt ordnat. Trotskijs korrespondens rörande Kina finns t.ex. i pärmarna 65-70. Material om Frankrike finns i pärmarna 90-121, om Tyskland i pärmarna 122-26, om England i 165-75, om USA i 214-86, om Sovjetunionen i 287-92 och i pärmarna 293-309 finns brev till och från sovjetmedborgare i exil. 1953 tillfördes denna del av arkivet ytterligare dokument av Natalja Sedova.

Se även: *The Case of Leon Trotsky*. London 1937. (Boken innehåller Trotskijs vittnesutsagor och svaromål inför Dewey-kommissionen i Mexiko och finns i utdrag på svenska: 'Orsaken till dessa rättegångar' i *Den permanenta revolutionens epok*.) Se vidare: *Not guilty* (Dewey-kommissionens rapport). London, 1938.

Volkov, Zinaida (Zina, Trotskijs dotter), Brev i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Webb, Sidney och Beatrice, *Soviet Communism, a New Civilisation*. London, 1944.
– Brevväxling med Trotskij i Trotskij-arkivet (slutna delen).

Weil, Simone, *Oppression et Liberté*. Paris, 1955.

Wilson, E., *To the Finland Station.* London, 1941.

Wolfe, B., *The Great Prince Died.* New York, 1959.

Wolfe, Bertram D., Artiklar i *Things we Want to Know*, Worker's Age Publications, New York, 1936, och i *The New Republic*, 1937.

Wollenberg, E., *The Red Army*. London, 1940.

Zborowski, Mark (Étienne), Brev till Trotskij och andra dokument rörande hans relationer med Leo Sedov, Trotskij-arkivet (slutna delen).

Officiella rapporter från Moskva-rättegångarna finns i:

Sudebniji Otchet po Delu Trotskistkovo-Zinovjevskovo Terroristkovo Tsentra. Moskva, 1936. (På svenska: *Moskva-processen, Referat från processen i Moskva 19-24 augusti 1936.*)

Sudebniji Otchet po Delu Anti-Sovjetskovo Trotskistkovo Tsentra. Moskva, 1937.

Sudebniji Otchet po Delu Anti-Sovjetskovo i Pravo-Trotskistkovo Bloka. Moskva, 1938.

Hänvisningar har gjorts till följande officiella protokoll, ordagranna rapporter och dokumentsamlingar:

16 Sijezd V.K.P.(b). Moskva, 1931.
17 Sijezd V.K.P.(b). Moskva, 1934.
20 Sijezd K.P.S.S. Moskva, 1956.
22 Sijezd K.P.S.S. Moskva, 1962.
11 Plenum I.K.K.I. Moskva, 1932.
12 Plenum I.K.K.I. Moskva, 1933.
Kommunistitjeskiji Internatsional v Dokumentach. Moskva, 1933.
K.P.S.S. v Rezolutsijach, vol. I–II. Moskva, 1953.
V.K.P. (b) o Prof sojuzach. Moskva, 1940.
Narodnoe Chozijaistvo S.S.S.R. Moskva, 1959.

Hearing before the Subcommittee to Investigate the Administration of the Internal Security Act, U.S. Senate (14-15 februari 1957), del 51. Washington, 1957.

Hearing before the Subcommittee to Investigate the Administration of the Internal Security Act, U.S. Senate (21 november 1957), del 87. Washington, 1958.

Tidningar och tidskrifter:

Bolsjevik, Bulletin Oppozitsiji [Бюллетень Оппозиции], Izvestija, Pravda, Proletarskaja Revolutsia, Sotsialistitjeskiji Vestnik, Kommunistitjeskij Internatsional. (I Trotskij-arkivet finns en del av de stencilerade eller för hand kopierade tidskrifter som cirkulerade mellan trotskistiska deporterade och fångar i Sovjetunionen.)

Internationale, Internationale Presse Korrespondenz, Kommunistische Internationale, Rote Fahne, Roter Auf bau, Rundschau Unser Wort, Permanente Revolution, Arbeiterpolitik, Aktion, Berliner Börsenzeitung, Hamburger Nachrichten, Vossische Zeitung.

Militant, New International, Fourth International, Partisan Review, Internal Bulletin, Fourth International (International Secretariat), The Times, Manchester Guardian, Daily Express, The Observer, Morning Post, The New Statesman and Nation, The New York Times, The New York American, The New York Daily News, The New York World Telegram, Life, The Nation, The New Republic, The New Leader, Soviet Russia Today.

New York Tag och *Vorwärts* (amerikanska tidningar på jiddisch).

Vérité, Quatrime Internationale, France-Observateur, Intransigeant, Paris-Soir, Le Matin, Le Journal, Le Temps, Humanité, Journal d'Orient.

Politiken, Berlingske Tidende, Information, Arbeiderbladet, Dagbladet, Arbeideren, Sörlandet.

La Prensa, Trinchera Aprista.